

ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2024/№7

ТА'ЛИМ ВА
INNOVATION
TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№4/2024
IYUL

Muassis:

Buxoro davlat universiteti
 Fan va ta'lim MChJ

Bosh muharrir: Ma'murov
 Bahodir Baxshulloyevich, Buxoro
 davlat pedagogika instituti rektori

Jamoatchilik kengashi raisi:
 Xamidov Obidjon Xafizovich,
 Buxoro davlat universiteti rektori

Mas'ul kotib: Akramova
 Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov
 Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
 Buxoro shahar,
 Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy

E-mail:
 eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
 www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining 2021
 yil 30 sentyabrdagi 306/6-son
 Qarori bilan **PEDAGOGIKA,**
PSIXOLOGIYA,
FILOLOGIYA, TARIX
FANLARI bo'yicha falsafa
 doktori (PhD) va fan doktori
 (DSc) ilmiy darajasiga
 talabgorlarning dissertatsiya
 ishlari yuzasidan asosiy
 ilmiy natijalarini chop etish
 tavsiya etilgan ilmiy nashrlar
 ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:

10.08.2024 y.

Qog'oz bichimi 60x84 1/8.
 b/t.12,5.

Buyurtma raqami №0325
 «FAN VA TA'LIM» nashriyotida
 chop etildi. Buxoro shahar
<https://interscience.uz/> saytida
 joylashtirildi

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305

raqami bilan O'zbekiston
 Ommaviy axborot vositalari davlat
 ro'yxatidan o'tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va
 2 oyda 1 marta chop etildi.
 2021 yil noyabr oyidan boshlab
 har oyda 1 marta o'zbek, rus va
 ingliz tillarida chop etiladi

«Ta'lim va innovatsion
 tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-
 metodik jurnalidan ko'chirib
 bosish tahririyatning roziligi bilan
 amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan faktlarning
 to'g'riligi uchun muallif
 mas'uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI	152
Abdug'aniyeva G. A. Harbiy xizmatga safarbar etishda tibbiy ko'rikdan o'tkazish masalalari (1991-2012-yillar)	3
Egamberganova M. J. Xorazm vohasi o'zbeklarining marosimlarida ekologik madaniyatning aks etishi	11
Каримова Н.И. Из истории торговли бакалейными товарами центральной Азии (Вторая половина XIX - начало XX вв.)	16
Qurbonova M. B. Gastronomik turizm - Buxoro pazandachilik merosini saqlab qolish omili	24
Umarov A. Sh. Nurota turkmanlarining o'rganilish tarixi	29
Wang Guilian Chinese research on central asia since 1991	34
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Bafoyev F. S. Xalq kitoblari va Hazrati Ali haqidagi xalq qissalari	41
Eshdavlatova A. U. She'riy tizimlarda shakl va badiiy tasvir yangilanishlari	50
Fayzullayeva D. U. Aqlli texnologiyalarni bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini til bilishini rivojlantirishida qo'llash metodi sifatidagi mohiyati	59
Imamov N. P. Ingliz tilida aspekt va zamonni farqlanishi	63
Jaqsilikova A.S. K. Smamutovning satirik hikoyalarida konflikt va xarakter	68
Madirimov B. A. Badiiy matnda monolog va dialog munosabati (Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romani misolida)	72
Ниязова М.И. Геммы из коллекции А. Борнса	77
Qodirova G. "Zevaxon" dostonidagi o'zlashgan so'zlarda ko'pma'nolilik.	83
Saloxidinova Z. O. Rus tilining badiiy matnidagi frazeologik birliklarning o'ziga xosligi.	87
Yo'lchiyev Q. V. Lirik obraz tasvirida peyzaj va portretning o'rni (Abdulla Sher va Eshqobil Shukur she'rlari misolida)	93
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
Abdumannopov M. M. Pedagogik fasilitatsiya vositasida talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish	102
Abdullayev A. A. Bo'lajak o'qituvchilarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlashning dolzarb pedagogik zaruriyat	110
Atamuratov R. K., Abdullayeva N. I. Bo'lajak kompyuter muhandislarini o'qitish jarayonini innovatsion texnologiyalar asosida takomillashtirish	115
Baybayeva M. X., Elboboyev Ya. K. Pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarida harbiy vatanparvarlik sifatlarini rivojlantirish	125

Buriyeva S. S. Iqtidorli bolalarni o'qitishga ixtisoslashgan maktablar faoliyati metodikasi samaradorligini oshirish	132
Eshchanov M. U. B2 darajadagi talabalarning ingliz tilida pragmatik kompetensiyasini takomillashtirishda lingvodidaktik yondashuvlar va pedagogik texnologiyalarning o'rni	137
Ergashev N. E. Professional ta'limda kadrlar tayyorlash kelajagi: tendentsiya va prognozlar	144
Jumayev A. A. Energetikaga oid fanlar bo'yicha o'quv jarayonining elektron-dasturiy va metodik ta'minoti	148
Jo'rayev F. A. "Tarbiya" fani orqali yuqori sinf o'quvchilariga xavfsiz hayot madaniyati tushunchasini samarali singdirish metodlarinilarini ishlab chiqish.	156
Kabulova Ch. T. Umumiy o'rta ta'lim maktablarda inkluyziv ta'limni joriy etish masalalari	160
Kabulova S. E. Kouching texnologiyalari asosida tarbiya fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirishning pedagogik imkoniyatlari	165
Nematova Z.T. Tibbiyot oliy ta'lim muassasalari talabalarida autentik materiallar orqali mantiqiy tafakkurni rivojlantirish strategiyalari	169
Nigmanova Z., Akbarova Z., Karahodjaeva M. Navigating the modern world: the content and significance of 21st century skills	177
Nuraliyeva O'. Sh. Kurash turlarining O'zbekiston jismoniy tarbiya tizimida tutgan o'rni	181
Pardayev Z. Sh. O'zbekistonda kasb-hunarga yo'naltirish tizimining rivojlanishi	184
Safarova N. N. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish bosqichlari	187
Samiyeva Sh. X. Oliy o'quv yurtlarida tabaqalashtirilgan yondashuv asosida talabalarning qobiliyatlarini rivojlantirish yo'nalishlari	192
Siddiqova S. G'. Approaches to the introduction of dual education in technical higher education	201
Toxtiyarova Sh. Inklyuziv maktabda resurs xonalarining roli va ahamiyati	207
Tursunaliyeva E. I. Bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarining amaliy kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb pedagogik muammo sifatida	211
Ulug'bekova G. J. Anatomiya fanini o'qitishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari va usullari	218
Xurramov J. K. Turli muskul guruhlarini rivojlantirishda aylanma mashg'ulot uslubidan foydalanish	223
Xoshimov S. N. Talabalarni tadqiqotga jalb etilishini boshqarishning konseptual modellari.	228
Хайтов Б. III. Педагогические условия развития аналитического и критического мышления обучающихся на основе принципов проблемного образования	232
Yuldasheva D. T. Sharq mutafakkirlarning maktabgacha yoshdagi bolalarning kognitiv faoliyatni mehnat tarbiyasi vositasida shakllantirishdagi qarashlari	236
Zaripov K. Ya. Sun'iy intellekt mazmuni va turlari	241
Sharipov E. O. Ta'lim jarayonida "oliy matematika" va "Mexanika" fanlararo integratsiyalashgan yondashuv asosida o'qitish	247
Allayorova Z. O'zbek tilining davlat tili sifatidagi tarbiyaviy maqomini yuksaltirish va bugungi til siyosatining mohiyati	254
Mamatov M. Mustaqil rivojlanish jarayonida ma'naviy hayot va barkamol avlodni tarbiyalashning o'ziga xos jihatlari	260
Mirzayeva D. U. Boshlang'ich ta'limda matn ustida ishlashni takomillashtirish	268
Hamidov Sh. Sh. P-Adik ratsional dinamik sistemalar	273
Safarova N. N. Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyani shakllantirishdagi muammolar va to'siqlar	283
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Avlayev O. U., Mamajonova Sh. Yo. Psixologiyada qo'llaniluvchi psixometrik o'lchovning nazariy-metodologik masalalari	286
Арыстанбаева А. Т. Индикаторы эффективности интеграции психологии и религиозных дисциплин	290

Azamjonova O. Q. Kursantlarda muzokaraga kirishish ko'nikmasini rivojlanishiga shaxs tiplarining ta'siri	296
Bagdasarova D. L. Talabalarning o'zini o'zi baholash xususiyatlari va ularning o'quv faoliyatiga ta'siri	301
Ergasheva D. H. Talabalik davrida kasbiy identifikatsiyani namoyon bo'lishiga kasbiy tayyorgarlikning ta'siri	306
Erkinboyeva X. Sh. Xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan nikoh va oila masalalarining o'rganilganligi	312
Eshnazarova F. J. Sportchilar va sport jamoalarini musobaqa oldidan psixologik tayyorgarligi	317
Ismailova Z. Kasbiy faoliyatga tayyorlashda texnik tafakkurining xususiyatlari	321
Jumanazarova S. E. Kompyuter o'yinlarida –yoshlarning salbiy obrazi	332
Niyozmetova M. I. Yoshlarning ota-onalik roliga psixologik tayyorligini oshirish masalalari	336
Normo'minov Sh. T. Kichik guruhlardagi nizoli vaziyatlarni boshqarishda emotsional intellekt vositasidan foydalanish	341
Насибуллоев К. И. Возможность постсекулярного поворота в современной психологии: взгляд исследователя психологии ислама	345
Нуралиева Б. У. Проблемы современной молодой семьи на пути преодоления кризисов	351
Нурымбетова Э. Ж. Психологические особенности готовности психолога к практической работе	358
Oskinbayeva G. D. Talabalik davrida o'zini o'zi rivojlantirishga o'zini o'zi faollashtirishning ta'siri	362
Turayeva G. U. Deviant xulq-atvor masalasining ilmiy manbalardagi psixologik talqini	366
Ulug'ova Sh. M. Tadbirkorlar ijtimoiy-psixologik moslashuvining gender xususiyatlari	373
Xayrullayev Q. Z. Maktab o'quvchilarida o'ziga bo'lgan ishonchni shakillantirishda psixologik tasir usullari	378
Шарипова М. Т. Понятие и классификация психосоматических нарушений	382
Shomurodov I. X. Ekstremal vaziyatlarda shaxs psixologik himoya mexanizmi ko'rsatkichlarining empirik jihatdan o'rganish natijalari va tahlili	389

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Andijon davlat universiteti professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori
Majidov Inom Urushevich, texnika fanlari doktori, professor. O'zbekiston milliy universiteti
Olimov Qahramon Tanzilovich, pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali
Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor
Musurmonova Oyniso, pedagogika fanlari doktori, professor
Safarova Rohat G'aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti
Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

XORIJI OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti
Yemelyanova Irina Yevgenyevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Kuzmenko Galina Anatolevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti
Safaraliyev Bozor Safaraliyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi
Kulishov Vladimir Vasilevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina
Lazarenko Irina Rudolfovna, pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya
Filippova Oksana Gennadevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Xristo Kyuchukov, pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya
Kumskov Mixail Ivanovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti
Maksimenko Sergey Dmitriyevich, akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi
Padalka Oleg Semenovich, pedagogika fanlari doktori, professor, M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina
Hazretali Tursun, tarix fanlari doktori, professor, Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori
Mamedova Irada, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo'lim boshlig'i
Timur Xo'jaog'li, tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)
Nurettin Hatunoğlu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)
Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti
Gushko Sergey Vladimirovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

O'ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Inoyatov Sulaymon Inoyatovich, tarix fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Azamat Ziyov, tarix fanlari doktori, akademik, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktori
Rajabov Qahramon Kenjayevich, tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti bosh ilmiy xodimi
Rashidov Oybek Rasulovich, tarix fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra'no Urishevna, filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Sharipova Laylo Frunzeyevna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Yusupova Hilola O'ktamovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Akramova Surayo Renatovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa do'ntori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O'tkir Qarshiyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Dilova Nargiza Gaybullaevna, pedagogika fanlari doktori DSc, professor. Buxoro davlat universiteti
Tilavova Matlab Muxammadovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Sohibov Akram Rustamovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti
Umarov Baxshullo Jo'rayevich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Hasanova Gulnoz Qosimovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Inoyatov Abdullo Shodiyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti
Davronov Nurzod Ismoilovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti
Bafayev Muxiddin Muxammadovich, psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori
Mamanazarov Abduraxim Bozorovich, pedagogika fanlari doktori DSc. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

BIOLOGIYA FANLARI

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor. Buxoro davlat pedagogika instituti

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

Джурсаев Рисбой Хайдарович, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андиганского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилович, доктор педагогических наук, профессор, Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, академик АНРУз

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

Артамонова Екатерина Иосифовна, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филиппова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючуков, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социоллингвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nurettin Hatipoğlu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

Иноятлов Сулаймон Иноятovich, доктор исторических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Азамат Зиё, доктор исторических наук, академик, директор Института истории Академии наук Узбекистана
Рахматов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана
Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук. Бухарский государственный университет

Филология

Маджидова Рано Уришевна, доктор филологических наук, профессор. Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзеевна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Нигматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Акрамова Сураё Ренатовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Педагогика

Толипов Уткир Каршиевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Дилова Наргиза Гайбуллаевна, доктор педагогических наук (DS), профессор. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахтиулло Джурсаевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Иноятлов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Давронов Нурзод Исмоилович, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Психология

Умаров Бахриддин Мингаевич, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафиев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

Курулов Кобулжон Кулманович, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, доктор педагогических наук (DS), доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

Намозов Бобир Багриевич, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

Биология

Артикова Хафиза Тоймуродовна, доктор биологических наук, профессор. Бухарский государственный педагогический институт

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

- Risboy Haydarovich Djuraev**, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Rustambek Temirovich Shamsutdinov, professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences
Inom Urushevich Majidov, doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.
Kahramon Tanzilovich Olimov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Gertsen
Zokirkhoja Abdusattorovich Tadjikhodjaev, doctor of Technical Sciences, Professor
Oyniso Musurmonova, doctor of pedagogical sciences, professor
Rohat Gaybulloevna Safarova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after T.N. Qori-Niyazi.
Kholboy Ibragimovich Ibragimov, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

- Ekaterina Iosifovna Artamonova**, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences
Irina Evgenyevna Emelyanova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Galina Anatolevna Kuzmenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health
Bozor Safaraliyevich Safaraliyev, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy
Vladimir Vasilevich Kulishov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine
Irina Rudolfova Lazarenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia
Oksana Gennadevna Filippova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Christo Kyuchukov, doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Mikhail Ivanovich Kumskov, doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Sergey Dmitriyevich Maksimenko, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Oleg Semenovich Padalka, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Tursun Hazretili, doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Khuzhaugli Timur, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Hatunoğlu Nurettin, Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfulla Kuchakovich, doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

- Inoyatov Sulaimon Inoyatovich**, doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University
Azamat Ziyo, doctor of Historical Sciences, Academician, director of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, doctor of Historical Sciences, Professor, main researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rashidov Oybek Rasulovich, doctor of Historical Sciences. Bukhara State University

Philology

- Majidova Rano Urishevna**, doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages
Sharipova Laylo Frunzeyevna, professor, Doctor of Philology. Bukhara State University
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, doctor of Philology. Bukhara State University
Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute
Akramova Surayo Renatovna, doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Pedagogy

- Tolipov Utkir Karshiyevich**, doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.
Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University
Tilavova Matlab Muhammadovna, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Dilova Nargiza Gaybullayevna, doctor of pedagogical sciences (DSc), Professor. Bukhara State University
Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University
Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Inoyatov Abdullo Shodievich, doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Davronov Nurzod Ismoilovich, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Psychology

- Umarov Bakhridin Mingbayevich**, doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University
Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich**, doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov
Mamanazarov Abdukhakim Bozorovich, doctor of pedagogical sciences (DSc), associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

- Namozov Bobir Baxriyevich**, doctor of Philosophy. Bukhara State University

Biology

- Artikova Khafiza Tuymurodovna**, doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

07.00.00 – TARIX FANLARI

HARBIY XIZMATGA SAFARBAR ETISHDA TIBBIY KO'RIK DAN O'TKAZISH MASALALARI (1991-2012-YILLAR)

*Abdug'aniyeva Gulira'no Alijon qizi,
O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Tarix instituti tayanch doktoranti
ORCID ID 0009-0008-2742-0941*

Annotatsiya. Maqolada mustaqillikning dastlabki yillarida milliy armiya tarkibini harbiy xizmat qilishga layoqatli kadrlar bilan ta'minlashda yuzaga kelgan muammolar, ushbu masalalarni yuzaga keltirgan omillar va ularning mudofaa tizimiga ta'siri o'rganilgan. Shu maqsadda ushbu muammolarni bartaraf etish, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari safini jismonan baquvvat va sog'lom kadrlar bilan to'ldirish hamda xizmat davomida sifatli va malakali tibbiy xizmat ko'rsatilishini ta'minlash maqsadida amalga oshirilgan islohotlar, ularning amaliy natijalari tahlil etilgan. Mavzu manbalarni qiyosiy va tanqidiy tahlil etish hamda tizimlashtirish usullaridan foydalanilgan holda tadqiq etildi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivida saqlanayotgan hujjatlar yo'nalishlar bo'yicha tavsiflanib, O'zbekiston Mudofaa vazirligi Markaziy davlat arxivida saqlanayotgan ma'lumotlar ilk bor ilmiy muomalaga kiritildi. O'tgan o'ttiz yillik davr mobaynida xizmatga chaqiriluvchilar va harbiy xizmatchilar salomatligini ta'minlash masalasida amalga oshirilgan ishlar xizmatga layoqatsiz o'smirlarning armiya safiga yuborilishini kamayishiga, o'smir-yoshlarni salomatligini doimo nazoratda tutish orqali Qurolli Kuchlar safini sog'lom kadrlar bilan ta'minlashga, alohida harbiy tibbiyot fakulteti va akademiya tashkil etish, xorijdagi harbiy tibbiyot muassasalarida ta'lim olish orqali ushbu sohaga malakali mutaxassislarini jalb etishni ta'minlashga olib keldi.

Kalit so'zlar: harbiy xizmatga chaqiruv bo'limi, Nazorat tibbiy chaqiruv komissiyasi, dispenser nazorati, bahorgi chaqiruv, kuzgi chaqiruv, yassi oyoqlik, varikoz, vazn yetishmasligi harbiy-tibbiyot fakulteti, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari harbiy tibbiyot akademiyasi.

ВОПРОСЫ МЕДИЦИНСКОГО ОБСЛЕДОВАНИЯ ПРИ МОБИЛИЗАЦИИ НА ВОЕННУЮ СЛУЖБУ (1991-2012ГГ.)

*Абдуганиева Гулирано Алиджана кизи,
Докторант Института истории Академии наук Узбекистана*

Аннотация. В статье изучены проблемы, возникшие в первые годы независимости в обеспечении личного состава национальной армии кадрами, способными к военной службе, факторы, вызвавшие эти проблемы и их влияние на систему обороны. В этих целях реализуются реформы, направленные на устранение данных проблем, пополнение рядов Вооружённых Сил Республики Узбекистан физически крепкими и здоровыми кадрами, а также обеспечение предоставления качественных и квалифицированных медицинских услуг в период службы, проанализированы их практические результаты. Тема исследована с использованием методов сравнительного и критического анализа систематизации источников. Документы, хранящиеся в Центральном государственном архиве Республики Узбекистан, описаны по направлениям, а информация, хранящаяся в Центральном государственном архиве Министерства обороны Узбекистана, впервые введена в научный оборот. За последние тридцать лет работа,

проводимая в деле обеспечения здоровья призывников и военнослужащих, привела к уменьшению количества негодных подростков, направляемых в армию, а за счет постоянного контроля за здоровьем подростков, в рядах Наполнение Вооруженных Сил здоровыми кадрами привело к созданию отдельного военно-медицинского факультета и академии, привлечению в эту область квалифицированных специалистов путем обучения в военно-медицинских учреждениях за рубежом.

Ключевые слова: военкомат, Контрольная врачебная призывная комиссия, диспансерный контроль, весенний призыв, осенний призыв, плоскостопие, варикозное расширение вен, дефицит веса, военно-медицинский факультет, военно-медицинская академия Вооруженных Сил Республики Узбекистан.

ISSUES OF MEDICAL EXAMINATION DURING MOBILIZATION FOR MILITARY SERVICE (1991-2012)

Abduganiyeva Gulira'no Alijan kizi,

Doctoral student of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Abstract. In the article, the problems that arose in the first years of independence in providing the personnel of the national army with personnel capable of military service, the factors that caused these problems and their impact on the defense system were studied. For this purpose, the reforms implemented in order to eliminate these problems, to fill the ranks of the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan with physically fit and healthy personnel, and to ensure the provision of quality and qualified medical services during the service, and their practical results have been analyzed. The topic was researched using the methods of comparative and critical analysis and systematization of sources. The documents stored in the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan were described by directions, and the information stored in the Central State Archive of the Ministry of Defense of Uzbekistan was put into scientific circulation for the first time. During the past thirty years, the work carried out in the matter of ensuring the health of conscripts and military personnel has led to a decrease in the number of unfit teenagers being sent to the army, and by constantly monitoring the health of teenagers, the ranks of the Armed Forces are filled with healthy personnel. led to the establishment of a separate military medical faculty and academy, attracting qualified specialists to this field through training in military medical institutions abroad.

Key words: military conscription department, Control medical conscription commission, dispenser control, spring conscription, autumn conscription, flat feet, varicose veins, underweight, military medical faculty, military medical academy of the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan.

KIRISH. Mustaqillikning dastlabki yillaridagi vaziyat O'zbekiston Respublikasi mudofaa siyosatining ajralmas qismi sifatida harbiy xizmatga chaqiriluvchilar hamda milliy kadrlarni jismonan baquvvat, ma'nan barkamol tarbiyalash hamda ularga zamonaviy tibbiy xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yish masalalariga alohida e'tibor qaratish zaruratini yuzaga keltirdi. Buning asosiy sababi sifatida esa sovet Ittifoqi davrida olib borilgan noto'g'ri siyosat natijasida bo'lajak harbiy xizmatchilar, ya'ni o'smirlar salomatligida ko'plab muammolar paydo bo'lganligini ko'rsatib o'tish mumkin. Xususan, kelajak avlod jismoniy baquvvat, sog'lom bo'lib tug'ilishi uchun ichimlik suvlari toza bo'lishi, samolyotlar orqali zaharli kimyoviy moddalar bevosita aholi ustidan tashlanmasligi va havoni ifloslamasligi, bozorlarning to'kin bo'lishi, narx navolar arzonlashtirilishi zarur edi. Biroq Ittifoq manfaatlarining inson manfaatlaridan

ustun qo'yilishi aholi salomatligiga o'z salbiy ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Natijada istiqloq qo'lga kiritilgandan so'ng ham Qurolli Kuchlar tarkibiga sog'lom va jismonan baquvvat kadrlar yuborish masalasi borasida qator qiyinchiliklar yuzaga keldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Harbiy xizmatchilarning salomatlik holatini o'rganish, ularni sog'lig'iga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, davolash profilaktika yordami va klinik kuzatuvni yanada yaxshilash alohida ahamiyatga ega. Bu borada tibbiyot sohasi vakillari L.U. Anvarova, N.V. Voronina tomonidan harbiy bilim yurtlari kursantlarining salomatlik holatini har tomonlama baholash va uni yanada yaxshilash yo'llari hamda tinchlik davrida O'zbekiston Respublikasi harbiy xizmatchilarining ovqatlanishini ratsionalizatsiya qilishning gigiyenik asoslari masalalari yuzasidan tadqiqot ishlari olib borilgan[6;7]. Yuqorida keltirilgan ilmiy ishlardan farqli o'laroq, mazkur maqolada harbiy xizmatga chaqiruv jarayonida tibbiy nazoratni olib borishda yo'l qo'yilgan kamchiliklar, armiya safidan salomatligi sababli xizmatga layoqatsiz deb topilib, zahiraga bo'shatishning sabab va omillari, harbiy tibbiy ta'limning yo'lga qo'yilishi va rivojlanishi masalalari tarixiy jihatdan o'rganilgan.

1993-yil bahorgi chaqiruv natijalari bo'yicha harbiy va muqobil xizmatga chaqiriluvchilarning 69,5 % xizmatga yaroqli, 21,1 % foizi yaroqsiz, 9,2 % esa salomatligi tufayli xizmat muddati vaqtincha kechiktirilganlar deb topilganligini keltirish mumkin. Ma'lumki, salomatligi tufayli chaqiruv muddati kechiktirilganlar yangi chaqiruv mavsumigacha sog'lomlashtirilishi zarur. Ammo joylardagi poliklinika xodimlari va rahbarlari tomonidan sog'lomlashtirish ishlari o'z vaqtida olib borilmaganligi hamda zaruriy tibbiyot uskunlari yetarli darajada ta'minlanmaganligi sababli ularning ko'pchiligi yaroqsiz toifasiga kirib qolishi yoki yangi tekshiruv mavsumida yana qaytadan tekshiruvga yuborilishni talab etgan[1].

NATIJA VA MUHOKAMA. 1993-yil bahorgi chaqiruv chog'ida tibbiy ko'rikdan o'tgan jami 73 mingga yaqin chaqiriluvchilarning 12335 nafari ya'ni 14,4 % qayta tekshiruvga yuborilgan. Toshkent shahridan jami tibbiy ko'rikdan o'tganlarning 2650 nafari (24,2%), Toshkent viloyatidan 3086 nafar (23,5%), Qashqadaryo viloyatidan 700 nafar (21,4%), Qoraqalpog'iston Respublikasidan 849 nafar (14,2%) qayta tekshirishga yuborilgan. Bularning 56,4 % shifoxona, 43,5% ambulator-poliklinika sharoitida tekshiruvdan o'tkazilgan. Tekshiruv xulosasi sifatida chaqiriluvchi yoshlardagi kasalliklarni bolalik va o'smirlik chog'larida hududiy davolash-profilaktika muassasalarida o'z vaqtida aniqlash va sog'lomlashtirish ishlari olib borilmaganligining natijasi ekanligi qayd etilgan. O'smirlar va harbiy xizmatga chaqiriluvchi yoshlarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish va sog'lomlashtirishda ambulatoriya-poliklinikalarining sharoitlari, konsultativ-dagnostika markazlari hamda kunduzgi shifoxonalar imkoniyatlaridan keng foydalanilmagan. Shu sababga ko'ra yoshlarni harbiy xizmatga yuborish hollari keskin kamayishiga olib kelgan[2].

1993-yil bahorgi chaqiruv natijalarida kuzatiladigan yana bir jihat shuki, nosog'lom o'smirlarni "sog'lom" yoki "yaroqli" sifatida harbiy xizmatga yuborilishi edi. Mazkur chaqiruv davrida 112 nafar chaqiriluvchilardan "sog'lom" degan xulosa bilan armiya xizmatiga yuborilib, lekin xizmatning dastlabki kunlaridayoq turli kasalliklar tufayli "yaroqsiz" ekanligi aniqlangan. Eng yuqori ko'rsatkichlar – Toshkent shahri (25 kishi) va Toshkent viloyatida (17 kishi) kuzatilgan. Vaholanki, bu raqamlarni harbiy xizmatga yaroqli deb topilgan hamda Qurolli Kuchlar safiga jo'natilganlarga nisbatan olsak, har ming kishi hisobiga Buxoro viloyatidan 5,5, Sirdaryo viloyatidan 5,4, Toshkent shahridan 4,6 kishi xizmatdan qaytgan hisoblanadi. Harbiy xizmatdan qaytarib yuborilgan 112 nafar yoshlarning kasallik tarixi tahlil etilganda ularning 42 tasi (37%) ruhiy kasalliklar, 33 tasi (29%) jarrohlik kasalliklari, 21 tasi (18,7%) ichki kasalliklari bo'yicha bo'lib, qolganlari asab (7%), quloq-tomoq-burun (5%), ko'z (3%) kasalliklari sababli o'z

xizmatini davom ettira olmagan.

Shunindek, yoshlarni harbiy xizmatga tayyorlashdagi muammolardan yana biri tibbiy mutaxassislar tomonidan o'smirlar va yoshlarning salomatligini muhofaza qilish masalalari ustida yetarlicha ish olib borilmaganligida edi. Masalan, 1993-yilda davolanish uchun harbiy xizmat muddati kechiktirilgan yoshlarning faqat 59% keyingi chaqiruvgacha sog'lomlashtirilgan. Bu ko'rsatkich Surxondaryo viloyatida 35%, Qashqadaryo viloyatida 33%, Navoiy viloyatida 32%, Buxoro viloyatida 29%, Jizzax viloyatida 24%, Farg'ona viloyatida 12 %ni tashkil etadi.

Shu bilan bir qatorda, mazkur yilda chaqiriluvchi yoshlarning 20,6 % harbiy hisobga olishda birinchi marta dispenser nazoratiga olingan. Bu 17 yoshlilar ichida 69,3% ni tashkil etgan. Bunday ko'rsatkichlar Qoraqalpog'istonda – 38,4%, Toshkent viloyati – 32,3%, Namangan viloyatida – 27,5 %ni tashkil etadi.

Buni bartaraf etish maqsadida 1999-yil 25-avgustda Mudofaa vazirligining №202-sonli va Sog'liqni saqlash vazirligining № 520-sonli "Chaqiruv komissiyalarining ish faoliyatini yaxshilash to'g'risida" gi qo'shma buyrug'i qabul qilingan. Unga ko'ra doimiy faoliyat ko'rsatayotgan Nazorat tibbiy chaqiruv komissiyasi a'zolari tomonidan har bir chaqiriluvchilarni harbiy qismlarga jo'natiladigan kun qayta tibbiy ko'rikdan o'tkazish belgilandi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad armiya safiga yuborilgan o'smirlarning salomatligi sababli xizmatdan qaytarilishini oldini olishdan iborat edi.

Shunga qaramasdan, keyingi yillarda ham ushbu muammoning qaytarilish hollari yuqoriligidan qolgan. Jumladan, 2001-yil tibbiy komissiya a'zolarining o'z ish faoliyatlariga sovuqqonlik bilan qaraganligi tufayli kuzgi chaqiruvda Qashqadaryo viloyatlarining Qarshi shahri, Qamashi, Shahrisabz, Qarshi tumanlaridan 7 nafar chaqiriluvchilar, Samarqand viloyatining Temiryo'l, Urgut, Pastdarg'om, Jomboy, Qo'shrabod, Narpay, Kattaqo'rg'on, Bulung'ur, Toyloq tumanlaridan 21 nafar harbiy xizmatga yuborilgan yoshlar xizmatdan qaytarilgan.

Biroq 2003-yilgi chaqiruvlarda muqobil tibbiy ko'rik komissiyalarining joriy qilinishi, ularning tarkibiga Mudofaa vazirligi harbiy tibbiy komissiyalarining kiritilishi natijasida salomatligi harbiy xizmatni o'tashga to'g'ri kelmaganligi sababli qaytarilgan chaqiriluvchilar hamda xizmat davomida olingan jarohatlanishlar sonining keskin kamayishiga olib keldi. Masalan, 2002-yil bahorgi chaqiruv davomida 101 nafar chaqiriluvchi xizmatdan qaytarilgan bo'lsa, 2003-yil bahorgi chaqiruvlarda bu ko'rsatkich 50 nafarni tashkil etgan. 2002-yil davomida Qurolli Kuchlarda 655 ta jarohatlanishlar kuzatilgan bo'lsa, 2003-yilda bu ko'rsatkich 447 tani tashkil etgan.

Salomatligi tufayli harbiy xizmatni o'tashga layoqatsizligi sababli Qurolli Kuchlar safidan zahiraga bo'shatilib, o'z uyiga qaytarilgan chaqiriluvchilarning hudud kesimidagi ko'rsatkichlari:[1]

№	Hudud nomi	2002- yil bahorgi chaqiruv	2002- yil kuzgi chaqiruv	2003- yil bahorgi chaqiruv
1	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	4 nafar	4 nafar	-
2	Navoiy viloyati	5 nafar	5 nafar	2 nafar
3	Namangan viloyati	10 nafar	6 nafar	5 nafar
4	Farg‘ona viloyati	12 nafar	6 nafar	4 nafar
5	Sirdaryo viloyati	6 nafar	4 nafar	4 nafar
6	Xorazm viloyati	9 nafar	6 nafar	2 nafar
7	Toshkent viloyati	10 nafar	5 nafar	4 nafar
8	Buxoro viloyati	20 nafar	8 nafar	4 nafar
9	Andijon viloyati	9 nafar	13 nafar	7 nafar
10	Surxondaryo viloyati	6 nafar	5 nafar	7 nafar
11	Jizzax	10 nafar	13 nafar	3 nafar
12	Qashqadaryo viloyati	-	5 nafar	3 nafar
13	Samarqand viloyati	-	8 nafar	5 nafar
14	Toshkent shahri	-	5 nafar	-
	Jami:	101 nafar	123 nafar	50 nafar

Shu bilan bir qatorda, chaqiriluvchilar orasida sog‘lomlashtirilishi lozim bo‘lgan o‘smirlar soni yildan yilga o‘sib borish tartibini kuzatish mumkin. Bu esa tibbiy tekshiruvlar sifatli va sinchkovlik bilan amalga oshirilganligini anglatadi. Buning samarasi o‘laroq salomatligiga ko‘ra harbiy xizmatdan qaytgan chaqiriluvchilar sonining kamayishi kuzatildi. Sog‘lomlashtirilganlar foizi ham dispanser ko‘rigidan o‘tkazilganlar orasida bosqichma-bosqich yuqori ko‘rsatkichni ko‘rsatgan. Buni esa chaqiriluvchilar salomatligini yaxshilash orqali milliy armiyani jismonan sog‘lom kadrlar bilan ta‘minlash hamda harbiy tibbiyot tarmog‘ini yanada rivojlantirish maqsadida qariyb chorak asr davomida amalga oshirilgan ishlarning amaliy natijasi sifatida baholash mumkin.

Jumladan, 2007-yil 19-sentabrda Yoshlarni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazishga 117 nafar shifokor jalb qilingan bo‘lib, davolanishga yuborilgan yoshlarning 70 %ini salomatligini tiklashga erishilgan[2]. 2009-2010-yillarda esa 1993-yilda tug‘ilgan o‘smirlarni chaqiruv uchastkalarida qayd etish yo‘li bilan hisobga olish natijalariga

ko'ra, sog'lomlashtirilishi lozim bo'lgan 3102 nafar o'smirdan 2708 nafari (87,3%) sog'lomlashtirilgan. Tekshiruvlarga ko'ra, Chilonzor tumanidagi o'smirlar asosan yassi oyoqlik, varikoz, vazn yetishmasligi, Sergeli tumanidagi yoshlar o'rtasida esa quloq-burun kasalliklarining ko'proq uchrayotganligi ma'lum bo'ldi[2]. 2011-2012-yillarda esa o'smirlar sog'ligini muhofaza qilish bo'yicha 1995-yilda tug'ilgan o'smir yoshlar dispanser ko'rigidan o'tkazilgan. 15480 nafar o'smirlardan 15155 nafari ko'rikdan o'tkazilib, ulardan 6236 nafari davolanishga muhtoj deb topilib, ularning 91,5 %ni salomatligi tiklashga erishilgan[1].

2018-yil 25-dekabrda chaqiriluvchilar va harbiy xizmatchilarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish sifatini yanada yaxshilash va samaradorligini oshirish, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar safini sog'lom va jismonan baquvvat harbiy xizmatchilar bilan to'ldirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida tinchlik va urush davrida tibbiy ko'rikdan o'tkazish to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi qaroriga asosan sog'liq va jismoniy rivojlanish holatining ko'rsatkichi bo'yicha harbiy xizmatga yaroqlilik darajasi 6 toifaga ajratildi[4]:

"A" toifaga qo'shinlarning barcha turlarida hamda barcha harbiy mutaxassisliklar bo'yicha harbiy xizmat o'tash uchun sog'lig'i va jismoniy rivojlanishida cheklanishlar mavjud bo'lmagan fuqarolar kiritildi.

"V" toifadan havo-desant qo'shinlarida va ularga tenglashtirilgan harbiy qismlarda harbiy xizmat o'tashiga, alohida harbiy mutaxassisliklar bo'yicha xizmat qilishga monelik qiladigan kasalliklari yoki jismoniy nuqsonlari mavjud bo'lgan fuqarolar o'rin oldi.

"S" toifa vakillari mavjud kasalligi yoki jismoniy nuqsonlari Qurolli Kuchlarning ayrim bir turida hamda muayyan harbiy mutaxassislik bo'yicha harbiy xizmat o'tashiga monelik qiladigan fuqarolardan iborat.

"D" toifaga salomatligiga ko'ra harbiy xizmatga chaqirilish muddatini kechiktirishga va davolash-sog'lomlashtirish choralari o'tkazishga muhtoj bo'lgan fuqarolar kiradi. Berilgan xulosada fuqaroni harbiy xizmatga vaqtincha yaroqsiz deb hisoblash davrining muddati belgilanadi.

"E" toifadan tinchlik davrida harbiy xizmatga yaroqsiz, urush davrida cheklangan ravishda harbiy xizmatga yaroqli fuqarolar o'rin olgan.

"F" toifa vakillari esa harbiy hisobdan chiqarilgan holda harbiy xizmatga yaroqsiz deb topilgan fuqarolardan iborat.

A, V va S yaroqlilik toifalari tayinlangan fuqarolarga Qurolli Kuchlarning aynan qaysi turida xizmatni o'tashi belgilab qo'yiladi.

Bundan tashqari, 1993-yilda harbiy xizmatga chaqiruv manzillarida mutaxassislar va tibbiy anjomlar bilan bog'liq muammolar ham uchragan. Garchi hukumat idoralari tomonidan chaqiruv punktlarini kerakli mutaxassislar va asbob-anjomlar bilan ta'minlanishi belgilanganligiga qaramay, Toshkent viloyati va shahrida chaqiruv bo'limlarida hay'at a'zolarining zarur asbob-uskunalar (tanometr, skiaskopik asboblar) bilan ta'minlanmaganligi, sanitariya-gigiyena qoidalariga javob beruvchi shart-sharoitlar yaratilmaganligi (qo'l yuvgichlarning ishlamasligi) kuzatildi. Bu kamchiliklar Prezident apparati va Sog'liqni saqlash vazirligi xodimlarining aralashuvidan so'ng bartaraf etildi[1].

2001-yilgi chaqiruv davrida Samarqand viloyatining Oqdaryo, Bog'ishamol, Jomboy, Kattaqo'rg'on, Qo'shrabot, Urgut hokimliklari tomonidan tibbiy asbob-uskunalarni ta'minlash va boshqa bir qator masalalar uchun kerakli mablag' ajratilmagan. Bu esa tibbiy komissiya faoliyati sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

2003-yil bahorida fuqarolarni muddatli harbiy xizmatga chaqirish, safarbarlik chaqiruvi rezervidagi xizmatga olishni o'tkazish yakunlariga ko'ra, chaqiriluvchilarni

sifatli laboratoriya tekshiruv hamda yuqori malaklai tibbiy shifokorlar tomonidan tibbiy ko'rikdan o'tkazish va ularga to'g'ri tashxis qo'yilishida tubdan o'zgarishlarni ta'minlash kabi masalalarda belgilangan rejalar borasida kutilgan natijaga erishilmadi. Jumladan, Qashqadaryo viloyati chaqiruv punkti tibbiy asbob-uskunalar bilan 70% ta'minlangan. Ba'zi viloyatlarda bu natija 75% ni tashkil etgan. Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on va Chinoz tumanlarida oshqozon a'zosini tekshiruvchi apparat yo'qligi aniqlangan.

Yuqoridagi kamchiliklarga olib kelgan omillarga quyidagilarni kiritish mumkin:
 birinchidan, okrug shtab va boshqarmalarida tegishli nazoratning yo'qligi;
 ikkinchidan, mudofaa ishlari boshqarma va bo'limlari ofitserlarining kasbiy ta'lim darajasining pastligi;

uchinchidan, davlat va jamoat tashkilotlari bilan o'zaro hamkorlik aloqalarining yo'qligi;

to'rtinchidan tibbiy tekshiruv sifatining pastligi.

Xususan, Nishon tumanida chaqiruv yoshidagi yoshlarni tibbiy tekshiruvdan o'tkazish muassasasi Mudofaa vazirligi bosh inspeksiyasi tomonidan 2004-yilda olib borilgan tekshiruv davomida tibbiy jihozlar va tibbiy xodimlar malakasi yetarli emasligi aniqlangan[1].

Bundan ko'rinadiki, chaqiruv punktlari zaruriy tibbiy uskunalar bilan yetarli darajada ta'minlanmasligi shifokorlar ish samaradorligi va tibbiy xulosalarga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatgan. Bunga mudofaa ishlari boshqarma va bo'limlari tomonidan chaqiruv jarayonlari sust olib borilganligi va hokimliklar tomonidan o'z vaqtida yetarli mablag' bilan ta'minlanmaganligi sabab bo'lgan. Masalan, 2001-yil Samarqand viloyatining Oqdaryo, Bog'ishamol, Jomboy, Kattaqo'rg'on, Urgut tumanlari hokimliklari tomonidan kerakli mablag' o'z vaqtida ajratilmagan[1].

Milliy armiyani zamonaviy tibbiy bilimga ega harbiy kadrlar bilan ta'minlash maqsadida ularning xorijiy davlatlarda ta'lim olishi masalasida ham bir qator ishlar amalga oshirildi. Jumladan, Mudofaa vazirligining 1999-yil 25-avgustdagi №202-sonli qarorida Sog'liqni saqlash va Mudofaa vazirligi tizimida psixologlar tayyorlanmasligi va shtat jadvalida yo'qligini inobatga olib hokimliklar tomonidan maorif sohasida xizmat qilayotgan psixologlar chaqiruv komissiyasiga jalb qilinishi va chaqiruv komissiyalarini psixologlar bilan ta'minlash imkoniyati bo'lmagan taqdirda viloyatlarda joylashgan o'qituvchilar malakasini oshirish institutlari bilan kelishilgan holda tibbiy chaqiriq komissiyalarida ishtirok etayotgan psixiatrlarning qisqa muddatli shakllarda psixologiya bo'yicha malakasi oshirilishi belgilandi[1]. Zahiraga olingan ofitser nomzodlarini o'qitish malakasini oshirish va qayta tayyorlash borasida 2003-yil davomida 70 nafar Mudofaa vazirligi tibbiyot xizmati rahbar ofitserlari xizmatning taktika va tashkilotchilik sohasida 45 kunlik o'quv darslari tashkil etildi[1]. 2007-yil iyul-avgust oylari mobaynida Mudofaa vazirligi tanlov komissiyasi Rossiya Federatsiyasi Mudofaa vazirligining harbiy ta'lim muassasalariga yuborish maqsadida navbatdagi o'quv yili uchun saralangan 76 nafar nomzodlarning 12 nafari Toshkent tibbiyot akademiyasi tomonidan taqdim etilganligi buning yaqqol misolidir.

Mamlakatimizda 2012-yilga qadar Qurolli Kuchlar uchun tibbiyot ofitserlarini tayyorlaydigan ta'lim muassasasi mavjud bo'lmagan. Harbiy shifokorlar ko'pincha fuqarolik tibbiyot oliy o'quv yurtlarining bitiruvchilari bo'lishgan. Mazkur islohotlarning mantiqiy davomi sifatida 2012-yil 10-iyulda O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi tibbiyot mutaxassislari malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash markazi hamda Toshkent tibbiyot akademiyasining harbiy kafedrasini qayta o'zgartirish yo'li bilan Toshkent tibbiyot akademiyasi huzurida harbiy-tibbiyot fakulteti tashkil etilgan[3]. Fakultetda beshta kafedran iborat bo'lib, kursantlarga qo'shinlarni tibbiy ta'minlashni

tashkil etish, harbiy dala xirurgiyasi, terapiya, gigiyena va epidemiologiya, toksikologiya va radiologiya, tibbiy himoya usullari va turli xil kimyoviy urush vositalaridan jarohatlanganda davolash usullari bo'yicha ta'lim berilgan.

2020-yil 22-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Harbiy tibbiyot sohasida kadrlarni tayyorlashning sifat jihatdan yangi tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoniga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari harbiy tibbiyot akademiyasi tashkil etildi[5]. Bu esa harbiy kadrlar sifati va salomatligi davlat siyosatining muhim masalalaridan biri ekanligini anglatadi. Akademiyada taxsil olish uchun nomzodlar Mudofaa vazirligi tomonidan tibbiy ta'lim muassasalarining davolash fakultetlarining beshinchi, tibbiy-profilaktika fakultetining to'rtinchi bosqichini tamomlagan, kelgusida harbiy xizmatchi bo'lish istagini bildirgan, o'qish mavsumi davomida eng yuqori natijalarni ko'rsatgan, sog'ligining holati harbiy xizmatga yaroqli talabalar orasidan tanlab olinadi.

XULOSA. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, harbiy ishni tashkil etish va olib borishda kadrlar salomatligi masalasi asosiy o'rinni egallaydi. Jismonan baquvvat va sog'lom kadrlargina milliy armiya rivojida samarali natijalar qayd etishi mumkin. O'tgan o'ttiz yillik davr mobaynida xizmatga chaqiriluvchilar va harbiy xizmatchilar salomatligini ta'minlash masalasida amalga oshirilgan ishlar quyidagi natijalarga olib keldi:

birinchidan, harbiy tibbiyot mutaxassislarining malakasini oshirish hamda tibbiy komissiya faoliyatining moddiy-texnik ba'zasini yaxshilash orqali harbiy xizmatga layoqatsiz kadrlarning armiya safiga yuborilishini kamayishiga;

ikkinchidan, o'smir-yoshlarni salomatligini doimiy nazoratda tutish orqali Qurolli Kuchlar safini sog'lom kadrlar bilan ta'minlashga;

uchinchidan, alohida harbiy tibbiyot fakulteti va akademiya tashkil etish, xorijdagi harbiy tibbiyot muassasalarida ta'lim olish orqali ushbu sohaga malakali mutaxassislarni jalb etishga zamin yaratilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

O'zbekiston Mudofaa vazirligi davlat arxivi (O'zMVDA), 45-fond.

O'zbekiston Milliy arxivi (O'zMA), M-69 - fond.

<https://lex.uz/ru/docs/-2029726>

<https://lex.uz/docs/-4127311?ONDATE=05.05.2021>

<https://lex.uz/docs/-5065188>

Анварова Л.У. "Комплексная оценка состояния здоровья курсантов военных училищ и пути дальнейшего его улучшения". Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата медицинских наук. Ташкент. 2007.

Воронина Н.В. "Гигиеническое обоснование рационализации питания военнослужащих республики Узбекистан в мирное время". Диссертация на соискание ученой степени доктора медицинских наук (DSc). Ташкент. 2019.

XORAZM VOHASI O'ZBEKLARINING MAROSIMLARIDA EKOLOGIK MADANIYATNING AKS ETISHI

*Egamberganova Matluba Jobborgonovna,
Urganch innovatsion universiteti "Ijtimoiy gumanitar fanlar va pedagogika"
fakulteti dotsenti v.b., PhD*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm vohasi o'zbeklarining marosimlarida ekologik madaniyatning aks etishi masalasi xususida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: marosim, urf-odat, "beshik to'yi", "sunnat to'yi", ekologik madaniyat, atrof-muhit, ekologik bilim.

ОТРАЖЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ОБРАЩЕНИЯХ УЗБЕКОВ ХОРАЗМСКОГО ОАЗИСА

*Эгамберганова Матлуба Джобборгоновна,
доцент факультета «Социально-гуманитарные науки и педагогика»
Ургенчского инновационного университета, к.э.н.*

Аннотация: В данной статье представлены сведения об отражении экологической культуры в обрядах узбеков Хорезмского оазиса.

Ключевые слова: ритуал, традиция, «колыбельная свадьба», «обрезанная свадьба», экологическая культура, окружающая среда, экологические знания.

REFLECTION OF ECOLOGICAL CULTURE IN THE CEREMONIES OF THE UZBEKS OF THE KHORAZM OASIS

*Egamberganova Matluba Jobborgonovna,
associate professor of the Faculty of «Social Humanities and Pedagogy» of
Urganch Innovative University, Ph.D.*

Abstract: This article presents information about the reflection of environmental culture in the ceremonies of the Uzbeks of the Khorezm oasis.

Key words: ritual, tradition, «cradle wedding», «circumcision wedding», ecological culture, environment, ecological knowledge.

Kirish. O'zbekistondagi Amudaryoning quyi oqimida joylashgan Xorazm vohasi o'zining tarixiy ahamiyati va madaniy boyligi bilan mashhur hudud hisoblanadi. Qadimgi sivilizatsiya beshiklaridan biri sifatida Xorazm vohasi imperiyalarning yuksalishi va qulashiga guvoh bo'lib, o'zining tabiiy muhiti bilan chuqur bog'langan meros qoldirdi. Bu hudud o'zbeklari o'zlarining an'anaviy marosimlariga singib ketgan, tabiat olami bilan uyg'un munosabatni aks ettiruvchi o'ziga xos ekologik madaniyatni o'stirgan.

Atrof-muhit bilan barqaror va hurmatli munosabatda bo'lishni ta'minlaydigan qadriyatlar, amaliyotlar va e'tiqodlar sifatida belgilangan ekologik madaniyat butun dunyo bo'ylab ko'plab mahalliy jamoalarning asosiy toshi hisoblanadi. Xorazm vohasida ekologik madaniyat shunchaki mavhum tushuncha emas, balki xalqning kundalik turmushi va marosimlariga singib ketgan, yashab kelayotgan voqelikdir. Bu madaniy asos o'zbeklarga qurg'oqchil va qiyin sharoitda, asrlar davomida sayqallangan amaliyotlar orqali ekologik muvozanatni saqlab qolish imkonini berdi.

Xorazm vohasidagi o'zbeklarning an'anaviy marosimlari ana shu ekologik ongga bir oyna beradi. Yangi yil tantanalaridan tortib to'yi marosimlari, suv xo'jaligi tadbirlari, hosil bayramlarigacha bo'lgan bu marosimlar jamiyatning tabiatga chuqur hurmati va

tobeligini ta'kidlaydigan timsol va amaliyotlarga boy. Ushbu marosimlarni o'rganish orqali biz Xorazm vohasining saqlanib qolishi va gullab-yashnashining ajralmas qismi bo'lgan barqaror amaliyotlar va ekologik qadriyatlar haqida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin.

An'anaviy marosimlarda ekologik madaniyat

Atrof-muhit bilan uyg'unlikni targ'ib qiluvchi qadriyatlar, urf-odatlar va e'tiqodlarni o'z ichiga olgan ekologik madaniyat Xorazm vohasi o'zbeklarining an'anaviy marosimlarida chuqur singib ketgan. Ushbu marosimlar tabiatga chuqur hurmat va barqaror hayotga sadoqatni aks ettiradi, madaniy an'analar va ekologik ong o'rtasidagi murakkab aloqalarni ta'kidlaydi. Ushbu bo'limda Xorazm vohasidagi o'zbeklarning bir qancha asosiy marosimlarida ekologik madaniyat qanday namoyon bo'lishi o'rganiladi.

1. Navro'z (Yangi yil bayrami)

Bahorgi tengkunlik kuni nishonlanadigan Navro'z bayrami Yangi yilning boshlanishi va bahorning kirib kelishini bildiradi. Ushbu qadimiy bayram yangilanish, qayta tug'ilish va tabiatning uyg'un muvozanati mavzularini o'zida mujassam etgan. Navro'z bayramiga tayyorgarlik ko'rish uy-joylar va jamoat joylarini har tomonlama tozalashdan iborat bo'lib, poklanish va yangi o'sish mavsumiga tayyorlik ramzidir.

Navro'zning asosiy ekologik jihatlari quyidagilardan iborat:

Daraxt ekish: Oilalar va jamoalar o'sish, yangilanish va atrof-muhitni muhofaza qilish ramzi bo'lgan daraxtlar va gullarni ekishadi.

An'anaviy taomlar: unib chiqqan bug'doydan sumalak kabi taomlarning tayyorlanishi dehqonchilikning ahamiyatini, yer unumdorligiga aloqadorligini ta'kidlaydi.

Jamoa yig'inlari: Navro'z umumiy tajriba va mas'uliyat orqali barqaror amaliyotlarni rag'batlantirib, jamoaviy totuvlik va jamoaviy harakatni rivojlantiradi.

2. Nikoh marosimlari

Xorazm vohasidagi to'y marosimlari tabiat va barqarorlik muhimligini ta'kidlaydigan ekologik timsol va amaliyotlarga boy. Ushbu marosimlar ko'pincha quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Daraxt ekish marosimlari: To'y tantanalarining bir qismi sifatida er-xotinlar daraxt ekishadi, bu ularning hayotni tarbiyalash va atrof-muhitga hissa qo'shish majburiyatini bildiradi.

Barqaror ziyofat: An'anaviy to'y ziyofatlarida mahalliy va mavsumiy oziq-ovqatlar mavjud bo'lib, barqaror qishloq xo'jaligini rag'batlantiradi va atrof-muhitga ta'sirni kamaytiradi.

Ekologik toza bezaklar: bezaklar ko'pincha gullar, barglar va yog'och kabi tabiiy materiallardan foydalanadi, bu tabiiy dunyoni qadrlash va unga aloqadorlikni aks ettiradi.

3. Suvdan foydalanish marosimlari

Xorazm vohasining qurg'oqchil iqlimida suv qimmatli manba bo'lib, uni boshqarish jamiyatning omon qolishi uchun asosiy o'rin tutadi. Suvni boshqarishning an'anaviy marosimlari jamoaviy mas'uliyat va suv resurslaridan barqaror foydalanishni ta'kidlaydi:

Kanallarni tozalash marosimlari: Jamiyat a'zolari sug'orish kanallarini tozalash, samarali suv oqimini va qishloq xo'jaligi maqsadlarida taqsimlanishini ta'minlash uchun yig'ilishadi. Ushbu amaliyot suv resurslariga nisbatan jamoaviy egalik va boshqaruv tuyg'usini rivojlantiradi.

Suv manbalarining barakasi: Quduq, buloq kabi suv manbalarini barakali marosimlarda suvning muqaddasligi, uni asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazish zarurligi ta'kidlanadi.

4. Hosil bayramlari

O'rim-yig'im bayramlari yer ne'matini ulug'laydi, qishloq xo'jaligi hosili uchun minnatdorchilik bildiradi. Ushbu festivallarga quyidagilar kiradi:

Shukronalik marosimlari: Erning saxovatligi va jamiyatning unga bog'liqligini e'tirof etgan holda, hosil uchun minnatdorchilik bildirish uchun birinchi meva va donlarni qurbonlik qilish.

Jamoa bayramlari: O'rim-yig'im bayramlari mavsumiy hosildan tayyorlangan taomlar bilan umumiy ziyofatni o'z ichiga oladi, bu jamoa va er o'rtasidagi aloqani mustahkamlaydi.

Barqaror dehqonchilik amaliyotlari: almashlab ekish va organik dehqonchilik kabi an'anaviy dehqonchilik texnikasi o'rim-yig'im bayramlarida nishonlanadi va targ'ib qilinadi, bu esa tuproqning uzoq muddatli unumdorligi va salomatligini ta'minlaydi.

Xalq og'zaki ijodi va og'zaki ijodining o'rni

Ekologik madaniyatni saqlash va yetkazishda xalq og'zaki ijodi va og'zaki ijodi muhim ahamiyatga ega. Hikoyalar, maqollar va qo'shiqlar ko'pincha ekologik mavzular va hikmatlarni o'z ichiga oladi, ular yosh avlodga barqaror amaliyot va tabiatga hurmat haqida o'rgatadi:

Xalq og'zaki ijodida ekologik donolik: Xalq ertaklarida ko'pincha tabiiy resurslarni asrash, yovvoyi tabiat bilan uyg'un yashash va tabiatning aylanish davrlarini hurmat qilish muhimligi haqida saboqlar mavjud.

Hikmatlar va maqollar: Dehqonchilik, suv xo'jaligi va mavsumiy o'zgarishlarga oid maqollarda amaliy ekologik bilimlar va atrof-muhit bilan o'zaro munosabatda bo'lish uchun axloqiy me'yorlar jamlangan.

Qo'shiqlar va she'rlar: An'anaviy qo'shiqlar va she'rlar tabiatning go'zalligi va ne'matlarini tarannum etadi, atrof-muhit bilan hissiy aloqani rivojlantiradi va ekologik qadriyatlarni mustahkamlaydi.

Ushbu maqola Xorazm vohasi o'zbeklarining tantanalarida ekologik madaniyatning aks etishini o'rganish, madaniy amaliyot va ekologik barqarorlik o'rtasidagi simbiotik aloqani yoritib berishga qaratilgan. Muayyan marosimlar va ular o'zida mujassam etgan ekologik tamoyillarni o'rganish orqali ushbu tadqiqot an'anaviy bilim va amaliyotlar tabiiy muhitni saqlashga qanday hissa qo'shishini ko'rsatishga intiladi. Bunda u mahalliy ekologik donolikni global ekologik muammolarni hal qilish bo'yicha zamonaviy sa'y-harakatlarga integratsiya qilish muhimligini ta'kidlaydi.

Marosim va urf-odatlar asrlar davomida o'zbek millatining tashkil topishida katta ahamiyatga ega. Sahiy va ochiqko'ngil o'zbeklarning eng yo'qolmas an'anasi bu marosimdir. Inson hayotidagi muhim voqealarni nishonlashga qaratilgan, xursandchilik, rasmiy va ruhiy ko'tarinkilik vaziyatida o'tadigan, umum qabul qilingan tartib qoidalarga amal qiladigan tadbir va bayramdir. Har qanday marosim u yoki bu xalqning ma'lum bir tarixiy taraqqiyoti bisqichidagi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi asosiy belgilarni o'zida mujassamlashtirgan holda vujudga keladi va yashaydi. Bu borada folklorshunos olim B.Sarimsoqov aytganidek: "Har qanday marosim urf-odat hisoblanadi, ammo har qanday urf-odat marosim bo'la olmaydi".[1]

Ekologik madaniyat-bu tabiat haqidagi bilim, ong, idrok, savodxonlik, intellektual salohiyat va uni amalda qo'llay bilish faoliyati, atrof-muhitga nisbatan faoliyatning yuksak ko'rsatkichi, ongli va ma'suliyatli yondashuvdir. Shuningdek, atrof-muhitdan tabiatning rivojlanish qonuniyatlarini anglab yetgan, hamda inson faoliyat ta'sirining yaqin va uzoq kelajakdagi oqibatlarini inobatga olgan holda foydalanishdir. Ekologik madaniyat taraqqiyoti kasbiy ekologik ta'lim va tarbiya hamda haqqoniy ekologik ma'lumotlarni ommaga yetkazish bilan chambarchas bog'liqdir.[2]

Xorazm vohasi o'zbeklarida bola dastlabki ekologik madaniyat bilan bog'liq qarashlarni ota onasi yoki keksa yoshli bobo va buvilarining saboqlari orqali egallaydi. Aynan ekologik madaniyat bilan bog'liq qarashlarni turli oilaviy marosimlar va jamoaviy

tadbirlar orqali singdirilgan. Shubhasiz, oilaviy marosimlarda yosh avlod bevosita yoki bilvosita ishtirokchiga aylangan.

Oilaviy marosimlar insonning maishiy turmush va oila hayoti bilan bog'langan ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Oilaviy marosimlar jamiyat taraqqiyotining ilk davrlaridanoq shakllana boshlagan. Ekologik madaniyat insoniyatning yangi madaniyati bo'lib, u insonning ekologik jihatdan sog'lom xulq-atvori, faoliyati va inson va ijtimoiy-tabiiy muhit o'rtasidagi munosabatlarning yangi sifat darajasini rag'batlantiradigan qadriyat yo'nalishlarini belgilaydi.

Voha aholisining ekologik madaniyati "beshik to'yi" va "sunnat to'yi" singari marosimlarda aks etgan. Jumladan "beshik to'yi" marosimi misolida qaydigan bo'lsak, beshik- chaqaloqni belab va tebratib uxlatish uchun mo'ljallangan, yo'rg'a oyoqli maxsus moslama. Asosan Xorazmda beshiklarning uzunligi 1-1,05 m, balandligi 50 smdan 60 smgacha bo'ladi. Yozma manbalarda "beshik" so'zi ilk marta Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'ati turk" asarida uchraydi. Xorazm vohasida beshik to'y marosimlari chaqaloq tug'ilishining toq kunlarida 7, 9, 11 kunlarida o'tkaziladi. Beshikkka bolani belash orqali bolalarni ozodalik va poklikka o'rgatishgan. Chunki, beshikda maxsus tuvak bo'lib, bolaning tagi quruq va sog'lom o'sishiga xizmat qiladi.

Bolani beshikka belashdan oldin bola tug'ilganidan bir kundan keyin uning qulog'iga azon aytilib "Allohu Akbar" deb ismi qo'yiladi. Keyin bola onasiga ko'rsatilmasdan oq kiyimlar bilan kiyintirilib, oq matoga belab, onasining yoniga olib kelishadi. Bola beshikka belanmasdan oldin yuvintiriladi. Bolani yuvintirish kekxa momolarimiz tomonidan avval uning o'ng qo'lga, keyin chap qo'lga suv solinadi, so'ngra butun azoyi badani yuviladi. Bola yuvintiriladigan suv ham maxsus tayyorlanadi.[3] Suvga biroz tuz solinadi, tanga, tuxum po'stlog'i, suyak tashlanadi. Chaqaloqning ko'ylagi "chilla go'ynak"- vohadagi chilla ko'ylagi deb ataladi va u bolaning kindigi tushgandan keyin yuvintirilib, kiydiriladi. Bu kabi marosimlar bolaning dastlabki gigenik tozalik masalasiga e'tibor qaratilishiga xizmat qiladi.

Bolalar uch yoki besh yoshga to'lgach, musulmonlarga xos bo'lgan marosimlardan biri sunnat to'yi o'tkazilgan. Bu marosimning kelib chiqishi bo'yicha ko'plab fikrlar mavjud. Tarixiy manbalarda ma'lum bo'lishicha, miloddan ikki, ikki yarim ming yil muqaddam Misr kohinlarida oddiy odamlardan ajralib turish uchun xatna (sunnat) qilish odati mavjud bo'lgan.[4] Bola sunnat qilinayotganda uning onasi va otasi qo'lini ushlab o'tirishi talab qilingan. Chunki bu bolaga yengillik bo'lsin, degan ma'noda qilingan. Odatda hatnani sartaroshlar amalga oshirishgan. Hozirda esa shifokorlar yordamida hatna qilishadi. Vohada to'y bolani sunnatga yotqizganlarida unga doylari (tog'alari), amakilari hamda yaqin kishilari sovg'a-salom berganlar. Sunnat to'yida to'y egasi bo'lgan ayol barchaga ro'mol, ro'molchalar sovg'a qilgan va bu udum vohada ro'mol berish marosimi bo'lib, sizlarni ham yetkazsin degan niyatda shunday qilingan.

O'zbeklar kundalik turmush tarzining asosi bo'lgan an'ana va marosimlariga tayangan holda, har bir o'zbek xonadonida asrlar davomida kishilarni ozodalik, poklik, yerni, suvni, havoni bulg'amaslik g'oyalari ostida yosh avlodni tarbiya qilishgan.

Ekologik jihatdan madaniyatli shaxs tabiatda sodir bo'layotgan barcha jarayonlarni qiyoslay olishi, ongli tushunchalar hosil qilishi, tabiatga munosabatni oldindan rejalashtirishi, atrof-muhitdagi o'zgarishlarga nisbatan ziyrak bo'lishi, tabiatga qiziquvchan bo'lishi, tabiat go'zalligini his eta olishi, tabiatni muhofaza qilishda qat'iyatli bo'lishi, tabiatga zarar yetkazmaslik, boshlangan ishni oxirigacha yetkazishi, atrof-muhit muhofazasida tashabbus ko'rsatishi, tabiatni asrash uchun yangi g'oyalar, ekologik bilimlarni targ'ib qilishi, ijtimoiy foydali mehnatga havas hissini shakllantirishi, tabiat boyliklaridan bugungi va kelajak avlodlar ehtiyojlarini qondirishni hisobga olgan holda barqaror foydalana olishi, atrof - muhitni obod qilishga intilish lozim. Xorazm vohasida

yashovchi o'zbeklar hayotida muhim ahamiyat kasb etuvchi bu kabi marosimlar yosh avlodda dastlabki ekologik madaniyat shakllanishiga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алихонов Б., Самойлов С. Ўзбекча-русча-инглизча экологик изоҳли луғат. – Тошкент, 2004. – Б. 225
2. Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.Т:
3. “Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти”,
4. 2007.-Б. 88.
5. Mahmud Sattor. “O'zbek udumlari”.- Toshkent: Cho'lpon", 2007.1- 3- bet.
6. Sarimsoqov B. Marosim folklori. – T.: Fan, 1986. 223-bet

ИЗ ИСТОРИИ ТОРГОВЛИ БАКАЛЕЙНЫМИ ТОВАРАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX - НАЧАЛО XX ВВ.)

*Каримова Наргиза Икромовна,
(PhD) преподаватель Джизакского государственного педагогического
университета*

Аннотация: Во второй половине XIX- начале XX века в Центральной Азии бурно развивалась торговля специями и пряностями. Караванные пути в Центральную Азию и Китай проходили через города Оренбург, Троицк, Петропавловск, Семипалатинск и способствовали развитию транзитной торговли. Особенность этого периода в том, что торговля и коммерция постепенно стали принимать денежную форму.

Ключевые слова: специи, пряности, транзитная торговля, сарроф, Торговый Дом Первушина, Торговый Дом Краузе.

FROM THE HISTORY OF TRADE GROCERY PRODUCTS OF CENTRAL ASIA (SECOND HALF OF XIX - BEGINNING OF XX CENTURIES)

*Karimova Nargiza Ikramovna,
teacher at the Jizzakh State Pedagogical University(PhD)*

Annotation: In the second half of the 19th and early 20th centuries, condiments and spices trade in flourished in Central Asia. Caravan routes to Central Asia and China passed through the cities of Orenburg, Troitsk, Petropavlovsk, Semipalatinsk and contributed to the development of transit trade. The peculiarity of this period is that trade and commerce gradually began to take the form of money.

Key words: condiments, spices, transit trade, sarroff, Pervushin Trading House, Krause Trading House.

MARKAZIY OSIYODA BAQQOL TOVARLAR SAVDOSI TARIXIDAN(XIX asrning IKKINCHI YARMI - XX ASR BOSHLARI)

*Karimova Nargiza Ikromovna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti (PhD) o'qituvchisi*

Annotatsiya: 19-asrning 2-yarmi va 20-asr boshlarida O'rta Osiyoda ziravorlar va o'tlar savdosi jadal rivojlandi. O'rta Osiyo va Xitoyga boradigan karvon yo'llari Orenburg, Troitsk, Petropavlovsk, Semipalatinsk shaharlari orqali o'tgan va tranzit savdosining rivojlanishiga hissa qo'shgan. Bu davrning o'ziga xosligi shundaki, savdo-sotiq va savdo-sotiq asta-sekin pul shakliga o'ta boshladi.

Kalit so'zlar: maxsus ta'm beruvchi vositalar, ziravorlar, tranzit savdosi, sarrof, Pervushin savdo uyi, Krause savdo uyi.

В Центральной Азии в первой половине XIX века стремительно развивалась торговля бакалейными товарами. Караванные пути проходили в Центральную Азию и Китай через торговые города Оренбург, Троицк, Петропавловск, Семипалатинск. Это также способствовало развитию транзитной торговли. Особенностью того времени было то, что торговля постепенно начала переходить в денежную форму. В середине XIX века в крае торговля бакалейными товарами осуществлялась повсеместно. Существовали такие формы как: стационарные и разъездные.

В основном разъездной торговлей занимались узбекские, татарские, русские, таджикские купцы. Они продавали земледельцам и кочевому населению

различные товары, а взамен покупали пряности, специи и другую продукцию. Эти специи и пряности сдавались перекупщикам на базарах, фабриках и заводах Оренбурга, Троицка, Орска и Петропавловска. После перекупщики продавали их на российских рынках и вывозили за границу. Ярмарочная торговля в Центральной Азии выполняла посреднические функции между земледельцами и скотоводами. В Центральной Азии функционировал ряд крупных ярмарок такие как: Каркаринская, Жаркентская, а в Сырдарьинской области: Авлие-Атинская, в Семипалатинском уезде: Чарская, Акмолинском; Константино - Елиновская . ярмарку привозились разные бакалейные товары, а также сушеные фрукты, сахар, мыло, сладости, разноцветные ткани , чай и др.

Во второй половине XIX века торговые отношения Бухарское эмирата, были тесно связаны с Россией. Бухара испытывала большие неудобства, вследствие неустойчивости курса местной серебряной монеты «тенги». Курс этой монеты подвергался значительным колебаниям не только в зависимости от российского кредитного рубля того времени, но и вследствие особенностей бухарского рынка. Неустойчивость валюты курсы валют негативно влияла на развитие международной торговли Бухарского эмирата. Например, оптовая торговля пряностями и специями производилась через Москву и на этих товарах отражались колебания курса, как тенги, так и кредитного рубля, что приносила большие убытки российско-бухарской торговле. Такая нестабильность, с другой стороны, приносила большую выгоду местным банкирам и «саррофам», то есть менялам. [1, С. 10]

В газете «Туркестанские ведомости», приводятся сведения о порядке торговли бакалейными товарами в аптекарских магазинах и лавках Центральной Азии. На основании Циркуляра министерства внутренних дел и медицинского департамента, вышел устав продавцам торгующим лекарственными растениями что запрещается продавать в аптекарских магазинах и лавках следующие пряности и специи; цветами изрезанными в порошок, плодами толчённые в порошок, кроме порошка кардамона, различными пряностями изрезанными, корнями растений, веточками донского или казачьего можжевельника в изрезанном виде, корневища в порошке, кроме порошка корневищами куркумы и корневища флорентинского касатика в изрезанном виде и в порошке, всеми семенами пряностей, толчёнными и в порошке, кроме семян какао, льна, мускатного ореха и горчицы в порошке. Данные предписания были связаны, с одной стороны, с беспокойством о том , что под видом порошков могут продаваться совсем другие вещества, что приведет к отправлениям, или лишь к эффекту «плацебо», с другой стороны, данная мера была вызвана необходимостью протекционизма российских провизоров и аптекарей. Всеми пряными лепёшками кроме, мятных и имбирных. Всеми клубнями пряностей и специй изрезанном виде и в порошке.

Известно также, что по сведениям внешней торговли Туркестанского края привоз сахара в Центральную Азию осуществлялся через Узундару и Казалинск. В период с 1882 по 1890 гг. эта дорога служила в качестве международного торгового пути специй и пряностей .[2,С.18] В основном привозили индиго, женьшень, лаванду, лавровый лист и различные пряные масла, а вывозили ревеня, солодовый корень, горчицу, черный тмин, кунжут и др.

В 1891 году внутренняя торговля Хивинского ханства развивалась, на территориях Нового Ургенча, Хивы, Ходжейли и Кунграта. Она сосредоточилась в основном находились в основном в руках хивинцев и русских торговцев. Международная торговля осуществлялась через Оренбург, также торговые караваны направлялись через Кунграт в Казалинск. С Москвой и Нижним Новгородом торговля велась

по по реке Амударья и Закаспийской железной дороге. Каждый товарный груз перевозился по Амударье на лодках и стоимость перевозной платы от Петро-Александровска до Чарджуя составляла пятнадцать копеек с одного пуда товара . [3, С.259] Из России в Хивинское ханство из бакалейных товаров в основном ввозился сахар песок, сахар рафинад, свекольный сахар, а вывозилась марена, лен, шафран, кунжут, тмин и др. Хивинскому оазису были свойственны реликты и примитивы заимствованные из Египта, например; исторические влияния связей Египта с Хивой обособляется с различными очагами земледелия и заметное сходство при сопоставлении этих двух культур, например при сопоставлении льна. В Египте лён использовали для изготовления тканей, завертывания мумий древних фараонов, а в Хорезме лён использовался в качестве масличной культуры. Также в дельтах Амударьи выращивалось люцерна, а в устьях Нила Александрийский клевер. В начале XX века много бакалейных товаров вывозились самолётом к железной дороге в Бухару. Также историки утверждают что, мировым центром семеноводства люцерны был Хорезм и территория современной Каракалпакии в период 20-х годов XX века .[4, С. 56-62]

Торговля бакалейными товарами развивалась и в Ферганской области. Продукция возделывалась в Новом Маргилане, Кокандском, Маргиланском, Андижанском и Ошском уездах. Торговля в основном велась с Россией, Сибирью, Семиречьем, Кашгаром, Каратегинном и с Бухарой.

В 1892 году в интересах потребителей, промышленников и торговцев, был изменён список бакалейных товаров разрешённых и запрещённых для продажи в аптекарских магазинах и лавках, устав Министерств внутренних дел и департамента Туркестанского края был изменён и дополнен. Пряности и специи запрещённые для продажи в аптекарских магазинах и лавках составляли следующие: все лечебные вина, исключая «пенсинное» и «хинное» вина заводского разлива, клубни пряностей и специй, все изрезанные в порошок; корки все изрезанные в порошок, кроме корицы в порошок; корневища все изрезанные в порошок, кроме куркумы в порошок и изрезанные; корни пряностей и специй, исключая мятные, имбирные и содовые; листья пряностей и специй, все изрезанные в порошок; можжевельник изрезанный в виде донского и казачьего, веточки разные; плоды все истолчённые в порошок, исключая пряности. Далее были приведены запрещённые бакалейные товары, которые не должны были продаваться в аптекарских магазинах и лавках: семена пряностей все истолчённые кроме, семена какао, фенумгрека (грецкой сочевицы), мускатного ореха и горчицы в порошок. Также были запрещены в продаже травы все изрезанные в порошок, исключая пряности майорана; разные цветы, изрезанные в порошок, кроме порошков далматского и персидского; разные экстракты, кроме лакрицы и экстракта сосновых листьев; все виды эмульсий приготовленные из специй и пряностей.

В 1892 году с 24-26 сентября в городе Ташкенте была организована сельскохозяйственная выставка, где экспонировались разные бакалейные товары господина Ильина (пиво) и Первушина (бордо) и открытые в Ташкентской центральноазиатской химической лаборатории И. Краузе: например, фруктовый уксус трёх сортов; яблочный, грушевый и малиновый, также сгущённый гранатовый сок и душистая столовая вода «Краузе». [5, С. 201]

Протекционистскую политику Туркестанского края торговли бакалейными товарами мы также можем проследить на примере работы таможни, когда различные лекарственные специи и пряности из Китая завозились беспошлинно, а из Британской Индии (индиго, перец, корица, карри и т.д.) через китайскую границу облагались высокими таможенными пошлинами.

Изучения архивных документов и статистических отчетов второй половине XIX вв. и начала XX вв. свидетельствуют о том, что Центральная Азия в торговле бакалейными товарами вышла на международный уровень. В частности, среднеазиатские купцы и промышленники были основными поставщиками на крупнейший гамбургский рынок (Германия) солодкового корня, лакрицы, цитварного семени, люцерны, клевера и фисташек.

Из данных рапорта Туркестанскому генерал-губернатору от начальника Туркестанского таможенного округа за 13-ое ноября 1895 года видно, что привезено из Кашгара и других Китайских провинции допускались беспошлинному ввозу различные бакалейные товары как например; лекарственные пряности, специи и другие товары. Но со специй и пряностей из Британской Индии, которые перевозились через китайскую границу таких как: индиго, перец, чай и другие пряности и специи взималась таможенная пошлина.

По архивным данным было выявлено, что в 1899 году на первом месте стоял вопрос вывоза сахара с возвратом акциза.

В 1910 году 20 августа в газете "Туркестанские Ведомости" была опубликована статья под названием "Русский экспорт в Англию", где говорилось на собрании правления Санкт – Петербургской фруктовой, чайной, винной и рыбной биржи, под председательством И.В. Черепенникова, решался вопрос об урегулировании экспорта русских фруктов и пряностей из Ташкента и Крыма через Балтийские порты в Англию. На совещание были рассмотрены следующие вопросы: понизить железнодорожный тариф на перевозку фруктов предназначенных для экспорта в Англию, повысить качества и разработать методы хранения скоропортящихся товаров.

В первые, в 1911 в году был разработан проект о создании Высшей Торговой школы в городе Ташкенте в целях повышения коммерческих знаний молодежи в торгово-промышленной сфере. Тогда было всего две торговых средних школы в Коканде и Ташкенте.

С Афганистаном в 1904-1919 гг. Российская империя вела торговлю бакалейными товарами только через бухарских купцов.

Известно что, на развитие торговли бакалейных товаров в Центральной Азии повлияли различные международные выставки плодоводства и огородничества. Одна из таких выставок проходила в городе Санкт – Петербурге. Эта выставка была организована Российским имперским обществом плодоводства с 25 сентября по 8 октября 1907 года. Международная выставочная ярмарка дала возможность торговым производителям без посредников входить в прямые отношения с потребителями, заключить торговые договора с покупателями, которые занимались оптовой торговлей со своим производством. Также были изучены требования рынка, цен и торговцы были ознакомлены с различными способами упаковок, пряностей, ягод, плодов и овощей. На выставке со стороны экспонентов были представлены аппараты борьбы с вредителями плодоводства и овощеводства. Данные международные выставочные ярмарки проводились каждые два года вышеуказанным обществом, например, первая была организована в 1903 гг, а вторая в 1905 г. Целью этих выставок было, представить образцы и партии товаров современного, отечественного, промышленного, плодоводства и огородничества, ознакомить с продуктами о переработки продуктов, ягод, корневищ овощей и способами их производства, а также усовершенствовать упаковку этих продуктов. Следующей целью было сблизить потребителей с торговцами. На этой ярмарке были выставлены, сушёные плоды и овощи, консервы из плодов и овощей,

плодовые ягодные и виноградные вина, уксус и прочие производительные товары. Ещё были представлены предметы садовой техники, материалы для упаковки товаров, карты питомников и садов, литература по плодоводству и огородничеству и прочие товары по специальным культурам. На этой выставке были вручены премии, дипломы, медали и похвальные листы. Особенно важно отметить, что на эту выставку были приглашены учащиеся учебных заведений в сопровождении педагогического персонала, начиная от 10 - утра до часа дня посетители освобождались от входной платы на выставочную ярмарку. В этом документе также были представлены, что на этой ярмарке участвовало Ферганское областное управление из города Маргилана. Выявлены факты, что на этой ярмарке участвовали 10 представителей департамента земледелия Туркестанского края. На этой выставке были экспонированы образцы винограда от известных производителей Туркестанского края Бушмана, Прокофьева, Агабаева. Со стороны Верненского училища по садоводству на выставку в Санкт-Петербург было отправлено: сырые фрукты, фрукты огневой сушки, пастила, паста и яблочные вина. При изучении архивного фонда И-7, было обнаружено письмо от 3-го декабря 1907 гг от чиновника по сельскохозяйственным и оборочным частям при Ферганском областном правлении города Нового Маргилана. В этом письме были приведены сведения о развитии сельскохозяйственных отраслей, таких как виноградарство, плодоводства и огородничество.

По сведениям от 27-го октября 1907 года, величина площадей под виноградниками, садами и огородами по области были представлены в следующих цифрах: под виноградниками около 6500 десятины, под садами около 2000 десятины, в садах Ферганской области разводились: винные ягоды, виноград; изготавливались вина, вырабатывался спирт. Также в этом письме приводятся данные, что виноделие было слабо развито. Причиной этому было не употребление спиртных напитков местным населением, так как это было воспрещено со стороны религии.

В архивном документе, приведены статистические сведения о вывозе солодкового корня из Центральной Азии, за период с 1907-1911 года. Эта пряность вывозилась в следующие страны: во Францию, в Россию, Испанию, Италию, Грецию, Турцию, США и другие страны.

Исследования показали, что основная монополия торговли бакалейными товарами, в конце XIX начало XX вв. была в руках Германии. Утверждением этих высказываний, можно привести в следующих сведениях, например в Гамбурге функционировало «Гамбургское общество, солодкового корня» в котором работало около 10 тысяч человек. Это торговое общество монополизировало экспорт этой пряности, например, получая товар из России, по цене от 12 до 18 рублей за пуд, продавали его оптом в Англию, Америку, Данию, Швецию и другие страны, где имела их торговая сеть по цене от 70-80 рублей за пуд.

В другом архивном документе приводятся сведения, что в городе Чарджуй было создано «Кавказское общество, по добыванию солодкового корня» и в пределах Бухарского эмирата было разрешено добывать эту пряность доверенному Кавказского общества, Георгию Мжавия Российским Императорским Политическим агентством. С 29-го ноября 1906 года началась скупка корня. В 1908 году было собрано около 600 пудов солодкового корня. Успех в развитии торговли этой пряности создал условия для построения заводов и для прессовки скупаемой пряности. Открытие в городе Чарджуй завода для прессовки скупаемого солодкового корня было разрешено воинским начальником с 8-марта 1908 года. Документов из архивного фонда И-1, свидетельствуют о посеве пряностей и специй в Закаспийской области за 1909 год. Например в Тедженском, Голотанском

и Отамышском уездах выращивали кунжут, а в Каракалинском уезде сеялись; горчица, мак и кунжут. Эти статистические сведения были приведены полковником Агабеком. Посевы и торговля пряностями и специями строго контролировались Туркестанским генерал – губернатором.

Архивные фонды содержат несколько прошений Российскому Императорскому Политическому Агенту в Бухаре о разрешении добывания солодкового корня на землях по реке Амударья и пределах Бухарского эмирата на 50 лет. Например, в «Копии прошения Товарищества по добыванию и эксплуатации лекарственных растений в Средней Азии от 28 июля 1916 г.» пишется от имени торгового дома Е.П.Петрова; «Настоящая война ясно показала всем, насколько русская промышленность во всех отраслях была в зависимости от других стран. Теперь все русские люди стремятся освободить её от этой зависимости путём устройства своих фабрик и заводов по всем отраслям. Между прочим, у нас в данное время большой недостаток в лекарствах, причиной этого является отсутствие солидных предприятий по добыче и обработке лекарственных растений...». Из отрывка письма-просьбы ясно, что имеется виду о решении проблем по культивированию и развитию торгового производства специй и пряностей в Центральной Азии.

Имеются сведения о выращивании различных специй и пряностей в Семиреченской области за 1911 год, среди них: масличные культуры; например, лён сеяли на землях Верненского уезда, в Копальском уезде, Лепсенском, Джаркентском, Пержевальдском и Пешпекском уездах. Всего, по Семиреченской области собранный урожай льна составил 129228 пудов.

За этот же год по Семиреченской области, урожай мака составил 7333 пудов, а горчицы было собрано 63690 пудов.

Вышеуказанные сведения доказывают, что торговля бакалейными товарами занимала важное место в развитие экономики Центральной Азии. Это благоприятствовало развитию пищевого и промышленного производства, а также в установление международных торговых отношений.

Важное значение в торговле бакалейными товарами занимают свежие фрукты и сухофрукты, которые экспортировались из Туркестанского края в европейские страны например; в Эстонию, Латвию и Польшу. Солодковый корень выращивался вдоль реки Амударья, отправлялся для очистки на завод в Чарджуй и до Первой Мировой войны отправлялся в Гамбург, а далее пряность переправляли в Америку.

В 1912 году в Ташкенте был открыт Торговый дом А. Гаврина под фирменным знаком «Русь». Он производил разные сорта масел, различные виды рыбных и овощных консерв, горчицу, томатное пюре и другие специи и пряности по приемлемой цене. На Воскресном базаре в центре Ташкента проводились оптово-розничные торги.

В 1910-1914 года от Бухарского правительства, с ведома Российского Императорского Политического агентства, было выдано Кавказскому обществу удостоверение на беспрепятственную скупку солодкового корня по соглашению с местными туземными жителями в пределах Бухарского ханства.

В этом документе приводится также стоимость оборудования завода по выработке пряности общей суммой 40960 рублей.

При изучении этого документа были выявлены следующие интересные факты; участок здания завода числился на имя Елизаветопольского торговца Николая Киселёва, скупкой и отправкой прессованного солодкового корня фактически занималась английское акционерное общество под фирменным знаком «Кавказское общество, по добыванию и обработке солодкового корня», и главная контора этого

общества находилась в городе Елизаветополе. Солодковый корень в прессованном виде отправлялся в город Батуми до 350 тысяч пудов. Годовой расход по скупке и отправки этой пряности, на основании 3-х летней статистики выражался в сумме около 25 тысячи рублей. Бухарский эмират с 1910- 1914 года с Кавказского общества за право скупки солодкового корня получал закят $\frac{1}{4}$ часть с пуда, $\frac{1}{4}$ пуда «аминаны» и $\frac{1}{5}$ часть от стоимости солодкового корня взимался малиат. А за пряный корень общество платило с одного пуда от 10 до 12 копеек. Выяснить годовую прибыль от деятельности «Кавказского общества» в Чарджуе не было представлено возможности, так как отсутствовали, какие либо данные, на самом заводе .

В 1914-1918 гг. эти корни для приготовления экстракта вывозились за границу в сотнях тысяч пудов. Исследования показали, что разнообразные и совершенно неизученные естественно - исторические условия отдельных районов Центральной Азии и весьма не достаточная изученность многих бакалейных товаров, совершенно неизвестные не по приёмам культурного развития, и не по формам введения хозяйств принуждало их к более широкой постановке научно-опытно исследовательских работ и изучение с высокой интенсивностью технико-промышленных пряностей и специй .

В архивном документе фонда И-3, приводятся сведения о деятельности торгового дома «Е.П. Петрова и Товарищества по добыванию и эксплуатации лечебных растений в Средней Азии». В описи приведены цели товарищества: 1) освободить; русский рынок в области лекарственных растений от иностранной зависимости, снабжая продуктами отечественного производства, 2) способствовать возвращению в Россию ушедшего за границу золота по средствам вывоза лекарственных растений и фабрикатов из них после полного удовлетворения потребности внутреннего рынка, 3) кроме подоходного налога, в государственный фонд, доставить доход местным самоуправлениям, в виде платы с каждого пуда за добытое сырье и добавочный заработок населению, на местах работ этой организации. 4) Для достижения добычи и обработки лекарственных растений, произраставших в Центральной Азии, которые находились в руках Германии, должны были взять в свои руки . Из солодкового корня добывалась лакрица, она служила для лечения болезни дыхательных путей, органов пищеварения и воспалительных процессов слизистых оболочек, а также служила для изготовления различных сортов вин, пива и др. А из цитварного семя добывали сантонин, который считался единственным и верным глистогонным средством. Весь урожай, вывозили в Германию и там изготавливали из цитварной полыни сантонин, и продавали по всему миру этот продукт, получая значительную выгоду. В Центральной Азии из хвойных растений, добывались эфирные масла и вывозились с целью торговли за границу, а также и вывозились, семена рицины и получали из них касторовые масла и другие пряности и специи, которые добывались с целью торговли, а после вывозились в другие страны.

Из архивных документов выявлено, что в конце XIX и начало XX вв. становится ясным что, главным поставщиком бакалейных товаров в Германию, считалась Центральная Азия. Таким образом, в конце XIX и начале XX века, торговля бакалейными товарами в Центральной Азии достигла высокого уровня и вышла на международную арену, которые перевозились железной дорогой за 1916-год , также приведены названия пряностей и специй, которые выращивались в Ташкентском городском саду, в качестве лекарственных растений при Туркестанском обществе сельского хозяйства .

В документах Национального архива Республики Узбекистан (НА Уз) фонда Р-27

приводятся сведения о перевозке по железной дороге Центральной Азии за 1917-1918 - го года в целях торговли следующие бакалейные товарные наименования, например; цикорий, кишмиш, разные травяные чаи, горчица, косметические и кондитерские товары, корень солодковой и лакрица, сода, крахмал, лук, уксус и разные орехи. За 1917 год вывоз бакалейных товаров составило 21.626.913 пудов. А ввоз товара составило 19.305.802 пуда. Также транзитным путём, бакалейные товары вывозились в количестве 4.670.905 пудов. Общее количество бакалейных товаров составило 84.415.312 пуда. Эти сведения были приведены инструктором коммерческой эксплуатации и заведующим отдела по статистике И. Куликовым .

Список использованной литературы

НА Уз, ф. И-1, оп. 12 , д. 282 а. По отчету таможенного инспектора Асхабадского участка Кузнецова о ходе Торговли с Персией за 1900 г . Канцелярия Генерал-Губернатора , отделение 1-е. 22 декабря 1893 г., л. 10.

НА Уз. Туркестанские ведомости 30-мая 1891 г. № 769. Циркуляр Министерство Внутренних Дел. Департамент медицинский. л. 18.

Статистико-экономическое описание Российской империи. Торгово-промышленный адрес- календарь. [istmat.info. files/uploads/47621/4_opisanie_ri_-_vtoroy_otdel_chast_2_1406_2319.pdf](http://istmat.info/files/uploads/47621/4_opisanie_ri_-_vtoroy_otdel_chast_2_1406_2319.pdf). С.259.

Бавилов . Н.И. Краснов. Н.А. Пять континентов. Под тропиками Азии. - Москва: Мысль, 1987.- С. 56 - 62.

НА Уз. Туркестанские ведомости. №41 от 13-октября 1892., л.201.

GASTRONOMIK TURIZM - BUXORO PAZANDACHILIK MEROSINI SAQLAB QOLISH OMILI

*Qurbonova Manzila Boqiyevna,
tarix fanlari nomzodi, dotsent
Buxoro davlat universiteti*

Annotatsiya: Xalqning moddiy madaniyatini ko'rsatuvchi muhim elementlaridan biri taomlar, tanovvul madaniyati, kulinariya jihozlari, taom tayyorlash texnologiyasi har bir sayyohni qiziqtirib keladi. Maqolada sayyohlikning asosiy yo'nalishlaridan biri gastronomik (mehmondo'stlik, tanovvul) turizmning maqsadi, mohiyati, Buxoro vohasida ushbu turni rivojlantirish yo'llari va imkoniyatlari, voxada azaldan shakllangan xalq oshpazligi, pazandachilikning shakllari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: etnografik turizm, ovqatlanish etiketi, milliy taomlari oshxonasi, taomlar degustatsiyasi, xalq oshpazligi, palov, oshi sofi, "Sumalak bazmi", halvoyitar, obi-navvot.

ГАСТРОНОМИЧЕСКИЙ ТУРИЗМ-ФАКТОР СОХРАНЕНИЯ КУЛИНАРНОГО НАСЛЕДИЯ БУХАРЫ

*Курбанова Манзила Бакиевна,
кандидат исторических наук, доцент
Бухарского государственного университета*

Аннотация: Одним из важных элементов материальной культуры народа является еда, кулинарная культура, кулинарный инвентарь, технология приготовления пищи, которая представляет интерес для каждого туриста. В статье анализируются цель и сущность гастрономического (гостиничного, гастрономического) туризма, одного из основных направлений туризма, пути и возможности развития этого вида туризма в Бухарском оазисе, народная кухня, сформировавшаяся с древних времен, виды и формы приготовления пищи.

Ключевые слова: этнографический туризм, пищевой этикет, кухня национальных блюд, дегустация блюд, народная кулинария, плов, оши софи, "сумалак пати", халвоитар, оби-наввот.

GASTRONOMIC TOURISM IS A FACTOR IN PRESERVING THE CULINARY HERITAGE OF BUKHARA

*Kurbanova Manzila Bakievna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*

Abstract: One of the important elements of the people's material culture is food, culinary culture, culinary equipment, cooking technology, which is of interest to every tourist. This article analyzes the purpose and essence of gastronomic (hospitality, dining) tourism, one of the main directions of tourism, the ways and possibilities of developing this type of tourism in the Bukhara oasis, the types and forms of cooking that have been formed since ancient times.

Keywords: ethnographic tourism, food etiquette, cuisine of national dishes, food tasting, national cooking, pilaf, oshi sofi, "Sumalak party", halvoyitar, obi-navvot.

KIRISH. Turizm qadim zamonlardan boshlab sayyoramiz xalqlari o'rtasida do'stlik rishtalarini mustahkamlashga xizmat qilgan. Odamlar yangi o'lkalarni kashf etish, dunyoni ko'rish va bilish, savdo-sotiqni rivojlantirish, madaniy va diplomatik aloqalarni

o'rnatish maqsadida sayohatga chiqqanlar. Savdo karvonlari yo'llari kesishgan, madaniyatlar va sivilizatsiyalar tutashgan chorrahada joylashgani uchun Markaziy Osiyo mintaqasi bu jarayonda muhim o'rin tutgan.

Bugungi kunda Buxoroning jahon miqyosidagi turistik markazga munosib, ya'ni arzigulik shahar ekanligini tan olish lozim. Voha va uning xalqi o'zining noyob madaniyati, boy tarixiy merosi, qadimiy va o'rta asrlarga oid yodgorliklari bilan dunyo ahlini hayratga solib kelgan.

Milliy turizmning muhim yo'nalishi sifatida etnografik turizmni shakllantirish davr talabidir. Sayyohlar uchun etnografik turizm nafaqat qiziqarli, balki ular uchun o'ziga xos sayohat sohasi ekanligi tabiiy. Chunki har bir sayyoh faqat biznes, oddiy tomosha, do'st yoki qarindosh-urug'ni ko'rishgina emas, balki uning uchun begona mamlakat aholisi turmush tarzi bilan yaqindan tanishishni, xususan milliy urf-odatlar haqidagi ma'lumotlarni bilishni istaydi. Xususan, etnografik turizmning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblangan gastronomik turizm bu borada muhim rol o'ynaydi.

ASOSIY QISM. Gastronomik turizm - mahalliy oshxona, milliy taomlar va kulinariya master-klasslari orqali muayyan bir hudud yoki mamlakat bilan tanishish uchun amalga oshiriladigan maqsadli sayohatdir [1, 187].

Gastronomik turizmning asosiy maqsadi nima? U yoki bu mamlakat, unda yashovchi xalqlarni milliy taomlari, yeguliklari orqali o'rganish, yaqindan bilib olishdir. Ushbu sayohat jarayonida turist, ya'ni sayyoh mamlakatda yaratilgan moddiy madaniyatining muhim qismi oziq-ovqat, ya'ni milliy taomlari, ovqatlanish etiketi, madaniyati yordamida xalqni o'rganadi.

Gastronomik turizmni rivojlantirish omillari:

1. Buxoro moddiy madaniyatining muhim qismi bo'lgan oziq-ovqat va yeguliklar mazkur etnografik regionda azaldan ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan va asrlar davomida ustoz-shogird an'anasi asosida avloddan avlodga o'tib kelayotganligi;

2. Buxoro milliy taomlari inson salomatligiga foydali jihatlari dunyo tan olgan tibbii donishmadlari tomonidan o'rganilganligi. (Ibn Sino va uning ustozlari)

3. Buxoroning o'ziga xos qadimdan milliy taomlari oshxonasi yaratilganligi

4. Xalq yaratgan oshxona va uning asbob-anjomlari sayyohlar uchun tomosha obyekti vazifasini o'tashi;

Mazkur gastronomik sayohat jarayonida asosan, nimalarga e'tibor qaratiladi:

uzoq davr mobaynida kashf etilgan milliy taomlar degustatsiyasi va ularni iste'mol qilishga;

Taomlarni tayyorlashda yaratilgan milliy oshxona texnologiyasi va o'ziga xos voha madaniyatiga;

Milliy taomlar bilan bog'liq an'ana, urf-odat va marosimlarni o'rganishga;

Buxorolik yirik olim, adabiyotshunos, geograf, shoir Qori Rahmatulloh Vozehning fors – tojik tilida yozilgan “Koni lazzat va xoni ne'mat” (Lazzatlar koni va ne'matlar dasturxon) nomli asarida Buxoroda 228 xil taom, 18 xil non, 169 turdagi shirinlik va holvalar tayyorlanishi haqida ma'lumot bergan [2, 53-58].

Sayohatchilarga xalqimizning qadriyati hisoblangan milliy taomlar bilan bog'liq marosimlar tomoshasini tashkil etish o'zining ijobiy samara beradi. Misol uchun, dasturxonning ko'rki va barakasi hisoblangan non va non mahsulotlari tomoshasini uyushtirish.

Ma'lumki, Buxoro vohasida yashovchi xalqlarning an'ana sifatida hayotiga singib qolgan non va kulchalar bilan bog'liq urf-odat va marosimlari talaygina. Vohada mayda non, ya'ni zuvalasi kichik yasalgan non - “kulcha”ning sutli, yog'li, qaymoqli, jizzali qilib tayyorlangan xillari yaratilgan. Buxoroliklar kulcha xillari ko'pligidan ularni

kundalik va marosimiy kulchalarga ajratishgan.

Buxoroliklarning eng sevimli taomi bu palovdir. Palov xususida xalqimiz orasida juda ko'p naqlar va rivoyatlar to'qilgan. Mashoyixlar dalolaticha, palov shunday taomki, uni tayyorlash kashf etilgandan buyon necha marta palov pishirilgan bo'lsa, hech qachon avvalgisiga o'xshamagan. Buning boisi masaliq, ob-havo, suv, olov, o'choq, ziravor, taomga solinadigan tuz miqdori yoki damlash jihatlarida bo'ladigan o'ziga xos o't murakkab kayfiyatga bog'liqdir. Oshpaz mahorati esa yanada ahamiyatli bo'lgan. Xalq oshpazligida palovning yuzdan ortiq xili bo'lgan. Qori Rahmatillo Vozeh o'z asarida palovning 109 xili haqida so'z yuritadi. Vohada palovlarning quyidagi xillari tayyorlangan: oshi qobuliy – qobuliy palov, oshi sofi – sof palov, oshi baxsh – to'g'rama palov, sovchi palov (sitara palov), oshi tokiy – tok palov, bundan tashqari oshi xossagiy va boshqa shunga o'xshash qadimiy palovlar ham bo'lgan.

Palovlarning qadimiy klassik turlaridan biri oshi sofidir. Bu turdagi palov Buxoro vohasidagi ma'raka va marosimlarning ko'rki sifatida muttasil damlanib, oshpazlik tajribasi boyib borgan. Taomni tayyorlash uchun ma'raka egalari maxsus oshpaz chaqirtirganlar. Oshpazga faqat erkaklar yordamlashgan. Palov mis qozonda tayyorlangan, chunki mis qozon og'zi tor, ichi keng bo'lgani uchun masalliq yaxshi yetilgan va qozon tagi olmagan. Shu bilan birga mis qozonning hamma xajmdagi xillari mavjud bo'lib, bu ham ishni osonlashtiradi. Mis qozon toza joyda old tomoni qiblaga qaratilgan maxsus qazilgan yer o'choqqa o'rnatilgan.

Oshi sofi (sofi oshi) parxez sanalgan, chunki birinchidan juda xushta'm, ikkinchidan guruch suvda qaynatilganda juda yetiladi. Shuning uchun ham sifati buzilmaydi. Qancha to'yib tanovvul qilinsa ham kishi vujudida zo'rlik, og'irlik qilmaydi, ya'ni qorinni shishirmaydi yoki qizdirib qon bosimini oshirmaydi. Shu sababli yoshu qarilar uchun beg'ubor taom hisoblangan. Bu palovni voha o'zbeklari "sovuqlik", tojiklari esa "xunuki" deb atagan. Voha markazida taomni suzishdan oldin dasturxonga albatta qandchoy tortilgan. Qandchoy o'zbeklarda "issiqlik" tojiklarda "garmi" deb qabul qilingan. Chunki uning tarkibi qorachoy, novvot, za'far, dolchin qo'shilmasidan iborat bo'lgan. Qandchoydan keyin tanovvul qilingan "oshi sof" kishini jismini mo'tadillashtirgan [3, 102-103]. 2020-yilda YUNESKO Insoniyat nomoddiy madaniy merosi representativ ro'yxatiga O'zbekiston tomonidan tavsiya etilgan 7 ta nomzodnoma kiritilgan. Shashmaqom, Navro'z, Katta ashula, Askiya, "Xorazm raqsi – Lazgi" qatorida palov madaniyati va an'analari ham kiritilgani asriy, milliy taomimizga bo'lgan e'tirof ifodasidir.

Buxoroliklar ma'naviy madaniyati, o'tmishi va buguni sahifalaridan sayyohlarni bahramand qilish uchun har bir fasl bilan bog'liq urf-odat va marosimlarni o'zida mujassam etgan sayl va tomoshalar talaygina. Sayyohlarni qiziqtiradigan yana bir marosimiy taom namoyishi bu Navro'z taqvimiy marosimini boshlab beradigan "Cumalak sayli" tomoshasidir. Sumalak ko'klam mo'jizasi, Navro'zning shoh taomi, taomning yaratilishi haqida xalq orasida ko'pgina afsonalar tarqalgan. Taomning mavsumiyligi, ya'ni aniq muddat yanvardan aprel oyigacha davrida pishirilishi odatga aylangan [5, 29]. "Sumalak sayli" yoki "Sumalak bazmi", ya'ni sumalak tayyorlash va sumalakxo'rlikka bag'ishlangan marosimdir. Sumalakni asosan ayollar tayyorlab, uni pishirish jarayonida suhbatda bo'lishgan, hikoyalar va laparlar aytishgan, o'yin-kulgi avjiga chiqqan. Taom tayyor bo'lgach, esa uni pishirishda qatnashganlar va mahalla ahli sumalakxo'rlik qilish uchun "Sumalak sayli"ga taklif etilganlar.

Gastronomik turizmning yana bir diqqatga sazovor jihatini bu bevosita vohaning qadimiy shirinlik va ichimliklarini tanovvul qilishdir. Ma'lumki, Buxoro vohasida turli-tuman shirinliklar ishlab chiqarish qadimdan odatga aylangan. XIX asrning qirqinchi yillarida N.Xannikov o'z xotiralarida Buxoro bozorida sotiladigan shirinliklar haqida

qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirgan [7, 121-124, 129,134,137.]. O.A.Suxarevanning qayd etishicha "biror boshqa joyda Buxorodagidek shirinliklar tayyorlash taraqqiy etmagan. Bu yerda xilma-xil va xususan, qimmatbaxo xushxo'r shirinliklar xillariga talab katta bo'lgan" [6, 122].

Vohada qadimdan juda xilma-xil holvalar: halvoi lavz, halvoi sobuniy, halvoi akkoli, halvoi ko'fta, hiloli, obinavot, halvoi pashmak, halvoi kunjuti yoki halvoi gardish, halvoyitar ishlab chiqarilgan. Birgina qandolatning danakligi, no'xatligi, yong'oqligi, bodomligi tayyorlangan.

Holvalarning shohi obi-navvot faqat Buxoro shahrida tayyorlanganligi uchun O'rta Osiyoning boshqa viloyatlarida "Obinaboti Buxoro" nomi bilan mashhur bo'lgan. Vohada uning "Obinaboti qandin" va "obinaboti taranjabin" degan xillari bo'lgan. Holvagar hunarmandlar o'z mahsulotlarini tayyorlash uchun turli xildagi shakar, qand va shinnilardan foydalanganlar. Shakarning taranjabin, shakar lavlagi, shakarqamish singari xillari bo'lgan. Qandlar kalla qand, sarqand deb nomlanib, ko'rinishi to'ntarilgan kosa hajmiga o'xshab ketgan. Shinnilar ham uzum, tut, qovun va boshqa mevalardan tayyorlanib, xususan, shibirg'oni uzumidan tayyorlangan suyuq (toj.obaki), quyuq (toj. yaxaki) shinnilar turli holvalarga ishlatilgan [4, 134].

Voha axolisining kundalik iste'molidagi shirinliklar orasida parvardalar alohida o'rin tutadi. Ularning dorivorli parvarda, "sebcha parvarda" (shakli olmaga o'xshashligi uchun) akkoli (ikki tomoni uchli shaklda) parvarda va hokazo turlari bo'lgan. Parvardalar tarkibiga, albatta, dolchin, za'far va garmdori qo'shilgan. U xuddi yarim oy, ya'ni hilol shaklida yasalgan. Holvapazlar sarqand va kallaqandlarni eritib, parvarda pishirganlar. Vohada turli mevalardan qiyom, shinni, sharbatlar ham tayyorlangan.

Vohada turli o'rik navlaridan quritilgan "g'o'lin yoki turshakdan" tayyorlangan o'rik sharbati "g'o'lingob" ichimligi ham buxoroliklar iste'molida keng o'rin olgan. Qish davomida kishi tanasida yig'ilgan g'uborlarni haydash uchun g'o'lingob iste'mol qilingan. Shu boisdan bahor kirishi bilan deyarli hamma xonadonlarda bir oy davomida g'o'lingob ichilgan. Bu ichimlikni tayyorlash uchun turshak – ya'ni quritilgan o'rik (toj.g'o'lin) - sovuq suvda chayilib, qaynatilgan suvga kun davomida ivitib qo'yilgan.

Yuqoridagi ma'lumotlarni tadqiq qilish jarayonida vohada umrguzaronlik qilib kelayotgan buxoroliklarning xo'jalik mashg'ulotlari, urf-odatlarini, marosimlarining o'ziga xos xususiyatlari, etnomilliy madaniyati, pazandachilik tarixi haqida sayyohlar keng tasavvurga ega bo'ladilar.

Bugungi kunda nafaqat O'zbekistonda, balki Buxoro viloyatida ham turizm sohasini rivojlantirishda alohida e'tibor qaratilmoqda. Chunki, sohani taraqqiy ettirish uchun vohamizda barcha imkoniyatlar mavjud. Faqat bu imkoniyatlardan unumli va o'z o'rnida foydalana olish, ularni yanada boyitish va Buxoroning turistik salohiyatini dunyo ahliga ko'rsata olishimiz lozim.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, xalqaro turizmning muhim yo'nalishlaridan biri-gastronomik turizm Buxoro viloyati iqtisodiyoti serdaromad sohasiga aylanishi uchun sayyohlarning mavsumiy va maqsadli sayohatlarini tashkil etish lozim. Natijada shahrimizga tashrif buyurgan sayyohlar buxoroliklarning nomoddiy ma'naviy merosi hisoblangan marosimiy milliy taomlari, ularning tayyorlanish texnologiyasi, tanovul qilish etiketi, ular bilan bog'liq urf-odatlarini jonli tarzda yaqindan tanishish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shuningdek, bu tur yo'nalishlar sayyohlarga ma'naviy zavq berishi bilan biga, madaniyatimizning noyob qirralaridan ularni xabardor qiladi. Mazkur yangi sayohat yo'nalishini yo'lga qo'yish viloyatimizga sayyohlar oqimini ko'payishga olib kelishi, shubhasiz.

Olib borilgan tadqiqot natijasida Buxoro vohasida gastronomik turizmni rivojlantirish

uchun quyidagi etnografik takliflar ilgari suriladi:

Sayyohlarni Buxoro vohasining milliy taomlari bilan yaqindan tanishtirish uchun maxsus etnografik dasturlar tuzish;

Ushbu dasturlardan o'rin olgan marosimlarimiz: sumalak sayli, darveshona, o'n uch badal, beshik to'yi, kaltachapo'shon, muchal to'yi, lachak to'yi, bel bog'lash marosimlarining tomoshasini Buxoro shahri tarixiy-etnografik markazida jonli tarzda tashkil etish;

Yurtimizga tashrif buyurgan mehmonlar uchun yuqorida qayd etilgan marosimlarga bag'ishlangan mavzuiy qo'llanmalar, fotosuratlar, bukletlar tayyorlab, xorijiy tillarga chop etishni yo'lga qo'yish;

Vohaning nonvoylari, oshpaz, halisapaz, kabobpazlari, holvagarlari bilan sayyohlarning muloqotlarini uyushtirish va pazandachilikka oid mahorat darslarini tashkil etish;

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Гастрономия сўзи пазандалик санъати, шинавандалик маъносини англатади / Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. – Москва: “Рус тили”, 1981.

2. Неъматзода Т. “Кони лаззат ва хони неъмат”и Воеҳ / Мажмуаи илми XXVI. Серияи фанҳои филологии нашри 2. – Сталинобод, 1959.

3. Қурбонова М. Бухоро воҳаси ўзбек ва тожикларининг анъавий таомлари (XIX аср охири - XX аср боши). Тарих фанлари номзоди дисс...–Тошкент, 1994.

4. Қурбонова М. Б. Воҳа моддий маданиятида ширинлик ва ичимликлар ўрни / Древнее Наследие Бухары (сборник научно-познавательных статей). – Бухара: Дурдона, 2016.

5. Қурбонова М.Б. Сумалак таоми: жамоавий мулоқот ва маросимийлик рамзи // Таълим ва инновацион тадқиқотлар. – Бухоро, 2022. – № 11. – Б.29.

6. Сухарева О.А. Позднофеодальный город Бухара конца XIX нач. XX в. Ремесленная промышленность. – Ташкент, 1962.

7. Ханников Н. Описание Бухарского ханства. -СПб, 1843. – С.121-124, 129,134,137.

NUROTA TURKMANLARINING O'RGANILISH TARIXI

Umarov Anvar Shuxratovich,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: XIX asr oxiri-XX asrning boshlarida Nurota tukman urug'lari, tarmoqlari, tarqalish geografiyasi, urug'jamoaga bo'linganligi va etnik tarixi masalalari to'g'risida so'z boradi.

Kalit so'zlar. Nurota tukman, olti ota qozoyoqli, besh ota mang'ishlov, "chilikli", "qunish", "anna", "sirtsuluv", "qizil", "bog'ojat" Jo'sh, Chuya, Qo'shrabot, Qo'rg'on, Pchot, Ajrim, Pangot, Qovunchi, Zarband, Oqtepa, Turkman-juzlar, qozoyoqli, ko'ztamg'ali, kesovli, jilontamg'ali.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ НУРОТИНСКИХ ТУРКМАНОВ

Умаров Анвар Шухратович,

Докторант Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова

Аннотация: В данной статье представлена информация о вопросах этнической истории Туркменских племен в конце XIX – начале XX века, идет дискуссия о ветвях, географии расположения, разделении рода на общины.

Ключевые слова. Нурота, Туркмены, шесть отцов Козайоги, пять отцов Мангышлова, «Чикли», «Куниш», «Анна», «Сирицул», «Кызыл», «Богожат» Джош, Чуя, Кошрабат, Курган, Пчот, Аджрим, Пангот, Мелончи, Зарбанд, Октепа, Туркмен-джузы, казойоги, козтамгали, кесовли, джилонтамгали.

HISTORY OF THE STUDY OF NUROTA TURKMANS

Umarov Anvar Shukhratovich,

Doctoral student of Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Annotation: At the end of the 19th – beginning of the 20th centuries, there was a discussion about the clans of Nurot Tukman, branches, geography of distribution, division of the clan into communities, issues of ethnic history.

Keywords. Nurota Tukman, six fathers of Kozayogi, five fathers of Mangyshlov, "Chikli", "Kunish", "Anna", "Sirtsuluv", "Kyzyl", "Bogozhat" Josh, Chuya, Koshrabot, Kurgan, Pchot, Ajrim, Pangot, Melonchi, Zarband, Oktepa, Turkmen-juzlar, kazoyogi, koztamgali, kesovli, djilontamgali.

Kirish. Etnosning ma'lum birliklarga bo'linishi jahon xalqlarida shakllanishida ko'p uchraydigan xodisalardan hisoblanadi. Bu holat o'zbek xalqining shakllanishida ham uchraydi. O'zbeklarda 92 ta urug'ning uchrashi mazkur xodisa bilan izohlanadi. O'zbek urug'larining har biri uzoq va o'ziga xos tarixga ega ekanligi bois o'zbek urug'larining tarkibi, etnik tarixi masalalari ko'plab elshunos olimlarning tadqiqot mavzularidan biri bo'lib kelmoqda. Mana shunday yirik urug'lardan biri Nurota tukmanlari hisoblanadi.

Nurota turkmanlari tarixda Qizilqumdan janubda cho'l va dashtlar vohalar bilan aralash joylashib, ularning asosiy aholisi Dashti Qipchoqdan chiqqan yarim ko'chmanchi turmush tarziga o'tgan o'zbek urug'-qabilalari bo'lgan. XIX asr oxiri-XX asrning boshlarida Ikki daryo oralig'ining ichki dasht cho'llarida turkmanlar, qozoqlar, qirg'izlar, ko'p sonli o'zbek aholisi orasida orolchalar singari joylashgan. Shu sababdan bu xalqlarning barchasi o'zbeklar bilan aralashishning u yoki bu bosqichida bo'lgan.

Aralashish jarayonlariga g'arbda-turkmanlar, shimolda-qozoqlar, sharqda-qirg'izlar va tojiklar, uyg'urlar tortilgan. Assimilyatsiya davomida ko'p sonli o'zbeklar an'analari, tili keng o'zlashtirilsada, turkmanlar, tojiklar, qozoqlar va boshqa etnoslar vakillari o'z etnik ongi, etnonimini saqlab kelmoqda. Nurota vohasidagi tojiklar, o'zbek-turkmanlar bunga misol bo'la oladi. Nurota turkmanlarining joylashish hududi XX asrning 20-yillarida Nurota tumanidan chetga chiqib, Zarafshon daryosining o'rta oqimidan (Karmana-Jizzax) Qizilqumgacha bo'lgan tog'oldi kengliklarni qamrab olgan. Bu joylarda shimoli-sharqdan janubi-g'arbga tomon deyarli to'g'ri chiziqlar shaklida uchta: Nurota, Oqtog', Qoratog'lar joylashgan. Birinchisi Qizilqum cho'li bo'ylab o'tib, (eng baland nuqtasi 2169 m.) faqat vohani emas, butun Zarafshon vohasini shimoliy sovuq oqimlardan saqlab turadi[12].

Tarixiy statistik ma'lumotlarga qaraganda, Oqtog' va Qoratog' oralig'idagi qishloqlarda XX asrning birinchi choragida (1925 yilgacha) Nurota turkmanlaridan 30-35 ming kishi yashagan[7]. O'zbek-turkmanlar XX asrning o'rtalarigacha qishloqlarda zich yashab, 2 ta yirik urug'-jamo'a uyushmasi "olti ota qozoyoqli" va "besh ota mang'ishlov"ga bo'lingan. Olti ota qozoyoqlilar: oytamg'ali, qo'shtamg'ali, qonjig'ali, bo'g'ajili, qozoyoqlilarga bo'lingan. Ularning har biri yana 6 tadan kichik urug'-jamoalariga bo'linib "24 ota turkmanlilar" deb ataladi.

Ikkinchi etnik guruhga kirgan urug'-jamoadagilar "besh ota mang'ishlov"lar "chilikli", "qunish", "anna", "sirtsuluv", "qizil", "bog'ojat" qavmlariga bo'lingan. Ular aksari Nurota tog'lari atrofidagi Jo'sh, Chuya, Qo'shrabot, Qo'rg'on, Pchot, Ajrim, Pangot, Qovunchi, Zarband, Oqtepa, Maydonsoy va yana ko'plab qishloqlarda yashaydilar. "Olti ota qozoyoqli"lar yoki tamg'ali turkmanlar Nurota vohasining janubi-g'arbiy qismidan to Qo'ytoshgacha, Quvkalla, Garasha, Xo'rob, Ilonli, Qorabdal, Nakrut, Eshmoqsoq, Gulchambar, Bolg'ali, Jarbuloq, Ko'sa, Chag'ishmon (Sag'ishmon), G'ujumsoy, Safarota va yana boshqa qishloqlarda joylashganlar[8].

Turkman-juzlar har biri sakkiztadan urug' jamoaga bo'lingan. Vaxtamg'alilar: qozoyoqli, ko'ztamg'ali, kesovli, bolg'ali, qozoq, jariqbosh, alifli, botesht, jilontamg'alilar, potas, qarg'a, yurga (yurchi), egachi, boloxo'r, ko'sa, taroqli, yas (yassi) urug' jamoalarini tashkil etgan[14].

Etnolog F.Tolipovning yozishicha, 1976 yili Sobiq Ittifoq Fanlar akademiyasining N.N.Mikluxo-Maklay nomidagi antropologiya va etnografiya instituti, Turkmaniston FAning Sh.Botirov nomidagi tarix instituti bilan hamkorlikda Nurota o'zbek-turkmanlarining etnogenezi va antropologik (irqiy) tipini aniqlash maqsadida maxsus ekspeditsiya uyushtiradi. Ekspeditsiya a'zolarining asosiy qismi Nurota turkmanlari dastlab o'troqlashgan: Jo'sh, Chuya, Qo'shrabot, Navkat qishloqlarida, shuningdek, Oqtosh-Chashma qishlog'i ("G'azg'on" davlat xo'jaligida) bo'ladilar. Kichikroq guruh tog'ning janubi va janubi-sharqida joylashgan Quvkalla hamda Garasha qishloqlarida yashaydigan o'zbek-turkmanlar orasida tadqiqotlar olib boradi.

Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Nurota turkmanlari Kaspiybo'yi turkmanlari bilan etnogenetik jihatdan yagona ildizga ega bo'lishlari bilan birga, ularning yuz, tana tuzilishlari, hatto, tishlarining tuzilishlarida ham o'xshashlik ko'zga tashlanishi ta'kidlangan. Har ikki hudud aholisi tanasining rangi, yuz va ko'z tuzilishidagi hozirgi antropologik farqlar va o'zgarishlariga esa uzoq yillar mobaynidagi tabiiy-geografik muhit hamda iqlimning ta'siri katta bo'lganligi olimlar tomonidan qayd etildi.

Garasha qishlog'ida o'zbek-turkmanlarining "bo'g'ajili" etnik jamoasi tarkibidagi: "joybosar", "buzoq", "mexoyam", "qozoq", "girra" urug'lari yashaydi. Tadqiqotchilarning fikricha, bu etnik jamoalar ajdodlari dastlab Nurota tog' tizmasining markaziy qismida, ya'ni Oqtepa, Qo'shrabot, Jo'sh qishloqlarida yashashgan.

O'zbek-turkmanlarini Garasha qishlog'iga kelib joylashishi borasida ikki xil fikr

mavjud: birinchisi – o‘zbek-turkmanlar tabiiy sharoiti qulay keng yaylovlar, suv manbalari ilinjida uzoq muddat mobaynida, bosqichma-bosqich ko‘chib kelib joylashganlar. Ikkinchisi – qishloqdagi xo‘jalar tashqi dushmanlar – yovdan himoya qilish uchun o‘zbek- turkmanlarini Oqtepa, Qo‘shrabotdan maxsus ko‘chirib keltirganlar.

Dastlab qishloq hududiga qo‘shnamg‘ali va oytamg‘ali urug‘ vakillari kelib o‘rnashgan. Ular ma‘lum vaqt yashaganlaridan so‘ng Qorabdal qishlog‘iga ko‘chib o‘tadilar. Ma‘lumotlarga qaraganda, o‘zbek-turkmanlarini Garashadan Qorabdalga ko‘chib o‘tishlariga eshonlar va o‘zbek-turkmanlar o‘rtasidagi kelishmovchilik sabab bo‘lgan. Oqtepa, Qo‘shrabot va Quvkalladan bekjig‘alilar: jovbosar, buzov, girra, qozoq mexoyam, jingichka urug‘lari vakillari Garashaga kelib joylashgan. Ko‘chishga sabab aholi sonining o‘sishi, yaylov va suv manbalari uchun kurashning kuchayishi, etnik mojarolar bo‘lgani ehtimol[11].

O‘zbeklar tarkibidagi turkman-yuz eli tarixining ilmiy jixatdan o‘rganishni XIX asrniig ikkinchi yarmidan, V.V.Radlov, A.D.Grebenkin, A.Xoroshxinlar boshlab berdilar.

Nurota bekligida yashagan turkmanlar haqida ilk bor nemis olimi turkshunos V.V.Radlov 1868 yili yozgan[9].

V.V.Radlov Nurota torligidagi Qoratog‘ tizmasining janubi-g‘arbiy etaklarida joylashgan Oqchop qishlog‘idan boshlab, sharqqa tomon safar qilib, to Krraabdall qishlog‘igacha bo‘lgan qariyb 100-150 kilometrlik masofada joylashgan qishloqlarning etnik tarkibi, xo‘jaligi, sug‘orish tizimi va qishloqlarga olib boruvchi yo‘llarni o‘rgandi.

V.V.Radlovning fikricha, Buxoro amirligi xududiga kiruvchi Nurota bekligida yashovchi va uzini turkman deb atovchi gurux; uchta katta uruqqa- Qozoyoqli, qonjig‘ali, bo‘gajiliga bo‘linadi va ular Zarafshon voxasidagi boshqa axoli singari o‘troq yashaydilar.

V.V.Radlovning Nurota tog‘ oldi qishloqlariga qilgan bu safari 1868 yilda Zarafshon voxasining bir qismi Samarkand shaxri bilan birgalikda Rossiya imperiyasi boshqaruviga o‘tgach yuz bergan va bu xudud Zarafshon okrugi deb atalgan[10].

Shu okrugning Kattaqo‘rg‘on uyezdida yashovchi turkmanlarning ba‘zi qabila va urug‘larini A.D.Grebenkin 1872 yilda Moskvada nashr qilingan maxsus to‘plamda “Rus Turkistonidagi o‘zbeklar” nomli makolasida (aniqrog‘i xisobotida) bayon qiladi. Bunda o‘zbekning Kattaqo‘rg‘on uyezdida yashovchi va o‘zlarini turkman deb atovchi el tarkibidagi bo‘gajali qabilasi o‘rda, yastovon, chisg‘osh, ko‘ztamg‘ali, jilontamg‘ali, jomonturkman, jodir urug‘laridan, qonjig‘ali qabilasi iyitbo‘rboy, qiyqim qabilasidan, oytamg‘ali qabilasidan to‘por va sart urug‘laridan tashkil topgan. Qozoyoqli qabilasining tarkibiga qizil-jodraq urug‘ini kiritib, bu urug‘ning qorakisa, boroq, chitmas, qo‘shnamg‘ali nomli to‘rtta tarmoq uruq (mayda uruq)qa bo‘linishini ko‘rsatgan[4].

V.V.Radlov, A.D.Grebenkinlar bilan deyarli bir davrda Turkistonga kelib, o‘zbekning turkman-yuz elini etnografik jihatdan o‘rgangan tadqiqotchilardan yana biri A.Xoroshxindir. U 1876 bilda Nurota tizma tog‘ining shimoliy-sharqiy yonbag‘irlarida yashovchi va o‘zlarini turkman deb atovchi aholining ayrim urug‘lari xaqida qisqa ma‘lumotlar yozib qoldirgan. Bu ma‘lumotlar ichida turkmanlarning XII asr o‘rtalarida Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘idan, kozirgi Turkiston shaxri atrofidan ko‘chib kelish sabablarini bildiruvchi qiziq bir tarixiy rivoyat xam bor.

Unda aytilishicha, XII asr o‘rtalarida turkmanlarga og‘a-ini Oqmon va Qoramondar biylik kilgan. Ular Turkiston (Yassi) tog‘ atrofida chorvachilik bilan mashg‘ul bo‘lib ko‘chib yurishgan. Birok, tariqat pirlaridan biri bo‘lgan Qul Xo‘ja Axmad Yassaviy bilan ular o‘rtasida o‘g‘irlangan ot tufayli nizo chiqqach, turkman elining biylari Oqman va Qoramondar Turkistonni tashlab Kaspiy buyidagi Bolqon torligiga ko‘chishga majbur

bo'lgan. Ularning ko'chish yo'li Movaraunnaxr orqali o'tgan bo'lib, Nurota tog'ligidan o'tishda ularning bir qismi bu yerlarda kolib ketadi[13].

Podsho Rossiya (Chor Rossiya) davrida Turkistonga yuborilgan rus tadqiqotchilaridan yana biri M.S.Andreyev bo'lib, u 1916 yilda Nurota tumaniga, uni shimoli-sharqiy hamda shimol (terskay) tomonidagi qishloqlarga safar qilgan. Safardan maqsad — o'z ko'zi bilan ko'rgan qishloqlarni, aholi sonini, soylarni, kechuvlarni, yo'llarni, buloq suvlarini geografik kartaga tushurish, aholining etnik tarkibini, guruxlarga bo'linishini aniqlash edi va bu uning xisobotlarida qayt etilgan[1]. 1917 yildan keyin ko'p o'tmasdan Turkistonga M.S.Andreyev va I.I.Zarubinlar yuborildi. Bular oldiga xam Turkiston xalqlarini etnik-o'zaro yaqinlik, lingvistik, tildagi tafovutlarva madaniy jixatdan o'rganish maqsad qilingan edi.

SHo'rolar davrida o'zbek-turkmanlarni ilk tadqiq etilishi 1921 yili etnolog M.S.Andreyev tomonidan tashkil qilingan Samarqand ekspeditsiyasi doirasida boshlangan. Olim o'z hisobotida Samarqand viloyatida yashagan turkmanlar o'zbeklarning ta'siriga shunchalik kuchli uchraganki, ular o'zlarini o'zbek qabilalaridan biri deb hisoblashadi, deb yozadi. Ayni paytda turkmanlarni o'zbeklardan jismoniy xususiyatlari, shevalari, xoli gilam to'qishlari bilan farqlanishlariga ham e'tibor qaratadi[2].

Rossiya mustamlakachilarining oldidagi eng muhim bo'lgan strategik muammo — yagona (yaxlit) Turkistonni milliy etnik guruxlarga bo'lib tashlab, ular o'rtasida doimiy dushmanlik munosabatlarini kuchaytirishga olib keladigan vosita — davlat chegaralarini o'tkazish edi. Biroq, bu muammo Turkiston xalqlarining tarixan shakllangan milliy tarkibini, urf-odatlarini, xar bir etnik birlikning tarqalish chegaralarini aniqlashni talab qilar edi. Ushbu muammolarni xal qilish maqsadida 1920-1922 yillar davomida Petrograd va Moskva shaharlaridan harbiy injenerlar, topograf-kartograflar, geolog, biolog, geograf, tarixchi, etnograf, sharqshunos, dialektolog-tilshunos, antropolog va boshqa bir qancha mutaxassislar, tadqiqotchilar partiya ko'rsatmasi bplan Turkistonga yuborildi va Turkkomissiya tarkibiga kiritildi.

Turkkomissiya bu nshni cho'zmaslik maqsadida, yaxlit Turkistonni parchalashning, bo'lib tashlashning qo'yidagi rejasini loyixaga qo'shimcha qildi:

1) Turkistonni O'zbekiya, Qirg'iziya, Turkmaniyaga bo'lib yuboruvchi etnografik karta tuzish topshirilsin!

2) Bu uch qismga bo'linishning yoki qushilishning shart-sharoitlari puxta aniqlansin! 13 iyun 1920 y.

Partiyaning maxsus topshirig'i bilan Turkkomissiya tarkibida Turkistonga yuborilganlar orasida M.S.Andreyev va I.I.Zarubinlar xam bor edi. M.S.Andreyev 1921 yilda Samarqand viloyatiga safar qilgan va o'zlarini o'zbekning turkman elidanmiz deb hisoblovchi aholining qishloqlarini borib ko'rib, ularning qanday urug'larga mansub ekanligini yozib qoldirgan[3].

I. I. Zarubin ham Samarqand viloyatining aholisi, ularning soni, etnik tarkibi, xar bir etnik guruhlarning tarqalish chegaralarini aniqlash maqsadida Turkkomissiya tarkibida ish olib bordi. Uning 1920-1924 yillarda Samarkand viloyatida olib borgan ilmiy tekishrish ishlarining xisoboti Leningradda 1926 yilda kitob bo'lib bosilib chiqdi. U o'zining ushbu asarida, o'zbekning turkman elini o'rgangan boshqa tadqiqotchilar orasida birinchi bo'lib, o'zbek turkmaniga nisbatan «nurota turkmani» atamasini qo'llaydi[5]. Bu atamani u Jizzax uyezdining Sintob polostida yashovchi turkmanlarga nisbatan ishlatgan. Uning fikricha, Nurota turkmanlari o'zbeklarga til va turmush tarzi jixatidan yaqin bo'lsa-da, aslida mutloqa mustaqil etnografik guruhdir. Bu asarda yana ularning kelib chiqishlari xaqidagi bir rivoyatni, xamda nurota turkmanlari bilan kaspiybuyi turkmanlarining kelib chiqishlik jihatdan bir-birlari bilan qonqardosh ekanliklari xaqidagi ma'lumotlarni, ham uchratish mumkin.

Nurota turkmanlari urug'-qabila tizimlari va joylashuvlari haqida 1920-1924 yillardagi Butunrossiya aholi ro'yxatlari ma'lumotlar beradi. O'rta Osiyoni milliy hududiy rayonlashtirish komissiyasi doirasidagi aholi haqidagi bob muallifi I.P.Magidovich o'zbek-turkmanlarni turkmanlardan kelib chiqqaniga shubha bilan qaragan, sababi ro'yxatga olish paytida Nurota turkmanlarining barchasi ona tili deb o'zbek tilini ko'rsatganlar. Millati haqidagi savolga esa o'zbek-turkmanlar deb javob berganlar. Magidovichning shubhasini Nurota va Kaspiyorti turkmanlari ayrim urug' qabilalari nomlari bir xilligi ham yo'qota olmaydi, chunki bu nomlar ayrim o'zbek qabilalarida ham uchraydi. Magidovichning yozishicha, o'zbek-turkman nomli unchalik katta bo'lmagan turkman o'zagi atrofida yangi qabila ittifoqi sifatida shakllanib, uning tarixiy taqdiri turkman qabilalarinikidan o'zgacha kechgan[6].

Shunday qilib, o'zbek turkmanining urug'lari, ularning tili, shevasi, urf-odatlar, tarqalish chegaralari, qishloqlari, shu qishloqlarga olib boradigan yo'llar, kechuvlar, suvlar, buloqlar, xo'jalik kayoti xaqidagi ma'lumotlarni yozib qoldirgan besh tadqiqotchi ma'lumotlari ilmiy maqsadni ko'zlab emas, balki g'arazli maqsadni ko'zlab qilingan. Garchi bular Turkistonni bo'lib, parchalab tashlash, ma'muriy topshiriqni bajarish, hisobot uchun to'plangan ma'lumotlar bo'lsa-da, biroq fan uchun zarur ma'lumotlarni uchratamiz. Unda, Nurota turkmanlarining XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi etnik tarkibi qisman bo'lsada, o'z aksini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

Андреев М.С. Из поездки в 1916 г. в Нуратинские горы и прилегающую к ним часть Кызыл-Кумов-Восток. №1(5). Ташкент. 1923.

Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921 г. – ИтогГО, т. XVII, 1924.

Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921 (Доложено в заседании Турк. отд. Р.Г.О. 27/1 - 1922 г.)

Гребенкин А.Д. Таджики. Узбеки. Мелкие народности Заравшанского округа // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу Политехнической выставки. Вып. V. Статьи по этнографии, технике, сельскому хозяйству и естественной истории. М., 1872// узбеки русский туркестан сборник изданный по поводу политической выставки. Вып. V М., 1872.

Зарубин И.И. Население Самаркандской области, его численность, этнографический состав и территориальное распределение // Тр. Комиссии по изучению племенного состава населения СССР и сопредельных стран. Л., 1926. Вып. 10.

Материалы по районированию Средней Азии. кн. 1. Территория и раселения Бухары и Хорезма. ч.1. Ташкент. 1926.

Мошкова В.Г. Некоторые общие сведения о родопленном составы узбеков, каракалпаков и туркмен // Труды института археологии и этнографии. М. 1950. Вып.2.

Мусаев Н. Нурота тоғлари ёнбағирлари аҳолисининг этник таркибига оид баъзи мулохазалар.//Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар Т., 2005.

Радлов В.В. Из Сибири. О населении Зерафшанской долины. –М., 1989

Радлов В.В. Средняя Зерафшанская долина // Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии. Т. 6. СПб, 1880.

Толипов Ф. Мозийга бўйлашган маскан. –Т.: Нихол. 2008.

Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. т.6. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2003

Хорошихин А.П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. СПб, 1876.

Dala etnografik ma'lumotlar. Qo'shrobd tumani 2023 y.

CHINESE RESEARCH ON CENTRAL ASIA SINCE 1991

Wang Guilian,

PhD Student of National University of Uzbekistan,

Teacher of Jining Normal University, China

Abstract: With the disintegration of Soviet Union in the 1990s, the pattern of Central Asia has changed greatly as well as international relations have been readjusted. Central Asia, once a hub for communication between the East and the West and a place where cultures converge, has once again become a focus of world attention after several centuries.

Since Central Asia gained its independent geopolitical space, the achievements made by five Central Asian countries in the past 30 years are obvious: five Central Asian countries have effectively safeguarded their respective national sovereignty; more importantly, they have avoided major destructive events during the transition process and maintained national and social stability. In addition, through foreign exchanges, five Central Asian countries have better integrated into the international community and achieved steady economic and social promotion.

In this regard, Chinese scholars have paid more attention to Central Asia. Since 1991, China's Central Asian studies have obtained remarkable achievements and made important contributions to promoting friendly communication between China and Central Asian countries.

Key words: Since 1991; China; Central Asian Research

ИССЛЕДОВАНИЯ КИТАЯ ПО ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ С 1991 ГОДА

Ван Гуйлянь,

Аспирант Национального университета Узбекистана

Преподаватель Цзининского педагогического университета, Китай

Аннотация: С СССР в 1990-е структура Центральной Азии претерпела большие изменения, а международные отношения были перестроены. Центральная Азия, когда-то важный город в древнем Шелковом пути, в истории была центром обмена между Востоком и Западом и местом, где собирались культуры. Спустя столетия она снова стала центром мирового внимания.

Поскольку Центральная Азия получила независимое геополитическое пространство, результаты, достигнутые пятью центральноазиатскими странами за последние 30 лет, очевидны: пять стран Центральной Азии эффективно защитили свой национальный суверенитет, что еще более важно, они избежали серьезного ущерба в ходе трансформации; Возникновение сексуальных инцидентов поддержало стабильность страны и общества, кроме того, благодаря иностранному обмену пять стран Центральной Азии лучше интегрировались в международное сообщество и достигли устойчивого экономического и социального развития. В связи с этим китайские ученые стали уделять больше внимания Центральной Азии. С 1991 года исследования Центральной Азии в Китае добились замечательных успехов за эти годы и внесли важный вклад в развитие дружественных обменов между Китаем и странами Центральной Азии.

Ключевые слова: с 1991 года; Китай; исследования Центральной Азии

1991 YILDAN BERI XITOYNING MARKAZIY OSIYODAGI TADQIQOTLARI

Wang Guilian,

O'zbekiston Milliy universiteti doktoranti

Jining Normal universiteti o'qituvchisi, Xitoy

Annotatsiya: 1990-yillarda Sovet Ittifoqining parchalanishi bilan Markaziy Osiyo manzarasi tubdan o'zgardi, xalqaro munosabatlar ham qayta tiklandi. Bir paytlar Sharq va G'arb o'rtasidagi muloqot markazi, madaniyatlar birlashadigan joy bo'lgan Markaziy Osiyo bir necha asrlardan so'ng yana dunyo diqqat markaziga aylandi.

Markaziy Osiyo o'zining mustaqil geosiyosiy makoniga ega bo'lganidan beri Markaziy Osiyoning beshta davlati o'tgan 30 yil ichida erishgan yutuqlari yaqqol ko'rinib turibdi: Markaziy Osiyoning beshta davlati o'z milliy suverenitetini samarali himoya qilgan; eng muhimi, ular o'tish jarayonida katta buzg'unchi hodisalardan qochib, milliy va ijtimoiy barqarorlikni saqlab qolishdi. Bundan tashqari, valyuta ayirboshlash orqali Markaziy Osiyoning beshta davlati xalqaro hamjamiyatga yaxshiroq integratsiyalashgan va barqaror iqtisodiy va ijtimoiy yuksalishga erishgan.

Shu munosabat bilan Xitoy olimlari Markaziy Osiyoga ko'proq e'tibor qaratganlar. 1991 yildan beri Xitoyning Markaziy Osiyo tadqiqotlari ajoyib yutuqlarga erishdi va Xitoy va Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi do'stona muloqotni rivojlantirishga muhim hissa qo'shdi.

Kalit so'zlar: 1991 yildan beri; Xitoy; Markaziy Osiyo tadqiqotlari

Introduction. Five Central Asian countries are a new international political region. As they are adjacent to China's Xinjiang region, China has been studying and paying attention to five Central Asian countries for a long time. Since 1991, some important organizations and universities in China have established institutes specializing in the study of Central Asian issues, with a certain scale of research teams, the research on Central Asian region and each country has been continuously deepened.

Since the beginning of new century, especially the Belt and Road Initiative is proposed in the year of 2013, the friendly relations between China and Central Asian countries have developed rapidly, and gratifying results have been achieved in academic research.

Research methods. This article mainly adopts literature research method, multidisciplinary comprehensive research method and some other scientific methods. It is widely known that literature research method is a common research method, that is, collecting, identifying, and organizing historical literature, and forming scientific cognition facts.

In the process of selecting topic and writing, this article focused on the theme of Chinese research about Central Asia since 1991, and made full reference to Chinese and foreign database resources such as China Wanfang, VIP Chinese Science and Technology Journal Database, Sino-Western Science and Technology Literature Service Platform, China National Science and Technology Library, Google Scholar, Directory of Open Access Journals and others.

On this basis, the author carefully consult Chinese prime universities and research institutes which specializing in Central Asia as well as integrate these literature literature, objectively analyze important achievements and problems of these related institutes, and looking forward to the bright future.

Main Contents. The study of international relations between China and Central Asian countries has always been a field that Chinese scientific institutes are keen to research. The Institute of Russian, Eastern European and Central Asian Studies at the Chinese Academy of Social Sciences is China's largest comprehensive research institute centering on Russia, Eastern European and Central Asian countries. It has always focused on major events such as

political and economic transition of these countries and their relations with China.

The famous scholar Zhao Changqing wrote the first book in China that comprehensively discussed contemporary post-independence changes of five Central Asian countries and three Transcaucasian countries. It not only systematically introduced the process of these eight young countries' revolution, but also conducted an in-depth discussion on some apparent issues that emerged. In addition to the above two parts, this book also recommended some regular cognition, which would undoubtedly be very valuable for future in-depth research[1].

In the meantime, he was also committed to introducing the relationship between the five Central Asian countries in politics, diplomacy, religious issues, regional security and China's western development to the Chinese people. When discussing this issue, he emphasized that in addition to friendly political relations and complementary economic relations, the two sides also had competition in many fields. The reason why people pay attention to the transformation of the five Central Asian countries and their impact is that they were the reference for the reform of China, especially the western part of China[2].

In his representative work *Foreign Relations of Five Central Asian Countries*, Sun Zhuangzhi, the he would continue to have an important impact on the changes in the geopolitical and economic patterns of Europe, Asia and even the world. He also pointed out that the political and economic stability of Central Asia had a vital influence on the security of northwest China. Therefore, strengthening the research on foreign relations of five Central Asian countries was not only had urgent practical significance for China, but also had long-term strategic significance. This book put forward many innovative viewpoints, which meant that China took a solid step in the research on the foreign relations of five Central Asian countries[3].

Xing Guangcheng, a researcher at the institute, believed that if China wants to make a great progress, it must have a peaceful international environment, especially a peaceful surrounding environment. He mentioned in the book *Relations between China and Newly Independent Central Asian Countries*: from an economic point of view, the region that will dominate the world's energy supply in the future is Central Asia, and the impact of this situation on the entire world cannot be underestimated. From a political point of view, the Central Asian region is increasingly showing its own unique political style. The more stable the relationship between China and Central Asian countries, the more it will promote peace and prosperity in the region[4].

The Central Asia Institute of Xinjiang Academy of Social Science was established in 1980. It was the earliest Central Asian research institute in China. It mainly conducted research on political economy of Central Asia as well as social development of Xinjiang. It was a guiding light for the study of Central Asian studies in China. The institute published China's first internal publication on Central Asia, *Soviet Central Asia Research Materials*, which was renamed *Central Asia Studies* in 1986. It published a total of more than a thousand publications covering the politics, economy, history and education of Central Asia.

When Central Asian countries became independent one after another in 1991, the Institute quickly published *Overview of the Four Central Asian Countries* and *Overview of the Republic of Kazakhstan*, these two books concentrated on the physical geography, politics, and economy of the Republic of Uzbekistan, the Republic of Kyrgyz, the Republic of Tajikistan, the Republic of Turkmenistan, and the Republic of Kazakhstan. Later, the two books were combined and published as *Overview of the Five Central Asian Countries*, and it is a comprehensive research with the nature of a reference book.

The famous scholar Pan Zhiping showed clearly in the article *Xinjiang and Central Asia: An investigation of Geopolitical Culture* that Xinjiang and five Central Asian countries were part of the physical geography of landlocked Asia. Some ethnic minorities in Xinjiang were inextricably linked to many ethnic groups in Central Asian countries in terms of religion, language and culture. Therefore, bilateral exchanges have natural advantages[5].

Research on Relations Between China and Central Asian Countries focused on the current issues between China and Central Asian Countries. The main feature of the book was to inspect relationship between China and Central Asian countries at three levels: global, regional and local, focusing on the three dimensions of geo-political, geo-economical and geo-culture, from the «big picture» of the United States and Russia in Central Asia China observed international relations through game theory among regional countries, and looked at regional issues from a new perspective. For example, Kazakhstan's "inspiration of nomadic tradition", Uzbekistan's "emergence of regional power consciousness", Tajikistan's "rediscovery of the Samanid Empire"[6], etc.

Xinjiang University, which has a long history of running schools shines brightly, it has two Central Asian research institutes. Relying on Xinjiang's advantageous geographical location and taking the geopolitics of Central Asia as its research object, it has produced a number of outstanding results and cultivated lots of great talent.

The Xinjiang Uyghur Autonomous Region's important research bases for humanities and social sciences in universities have produced many achievements, such as Tursun Yimiti's article Research on The Development of Relations Between China and Uzbekistan, which mainly analyze motivations and influencing factors affecting the development of relations between two countries from the perspective of international political relations. It also discussed constructive countermeasures to promote relations between China and Uzbekistan: namely strengthening security cooperation in the field of counter-terrorism such as jointly combating three evil forces; based on the development needs of two countries, enhancing cooperation in transportation infrastructure construction; creating a good image of China and actively responding to those who smeared China and giving full play to the bridging role of China's Xinjiang region in the people-to-people exchanges between the two countries[7].

The Institute of Central Asian Research at Lanzhou University is also one of the earliest Central Asian research institutions established in China. Since its establishment, it has been aiming to promote friendly relations between China and Central Asian countries. Providing decision-making advice, training for relevant national departments, specializing in talent research are the main target. The institute has three major research directions: research on Central Asia and the Shanghai Cooperation Organization, research on anti-separatism theory and Xinjiang issues, as well as research on counter-terrorism. The Institute of Central Asian Studies at Lanzhou University consists of the Shanghai Cooperation Organization Research Center and the Belt and Road Research Center, which conducts comprehensive and thematic research on Central Asia from many fields.

The institute concentrates on academic communication and has not only hosted several national seminars on Central Asia, but also co-sponsored the Central Asia Regional Security Forum. In 2015, the Central Asian Studies series founded by the Institute of Central Asian Studies at Lanzhou University was officially published and distributed at home and abroad, providing a new communication platform for Central Asian studies scholars in the world.

Yang Shu, the head of the institute, put forward that five Central Asian countries had traditional contact with China in many aspects. Developing and consolidating relationship was undoubtedly a priority strategic task for both sides. In the cooperation between the two parties, efforts should be made to explore new cooperation concepts and seek more effective ways of cooperation. He emphasized that since the independence of the five Central Asian countries, a series of major social changes had been basically completed. In this process, Central Asia's political and cultural traditions, the influence of international environment, and the country's actual interests were three key factors driving state behavior. No matter now or in the future, these three factors are a platform for the self-expression of the leadership groups of Central Asian countries, a hub for outsiders to study Central Asia, and an external basis for China to formulate Central Asian policies[8].

Yang Shu's book *Focus on Central Asia: The Transformation of Central Asian Countries And Their International Environment* introduced the social transformation and development of Central Asia, the Central Asian strategies of world powers, and the multilateral cooperation mechanisms of Central Asian countries. Taking Uzbekistan as an example, it was pointed out that the main reasons why Uzbekistan decided to suspend its membership of the Collective Security Treaty Organization again in 2012 were concerning that changes in the organization's decision-making procedures might limit its sovereignty, and cooling of relations with Russia in recent years, but relations with the West have improved significantly[9].

Famous researcher Jiao Yiqiang's book *Reasons And Effects of the Smooth Transition of the Uzbek Regime* proposed that internal reasons for Uzbekistan's successful transition of power in the post-Karimov era were the weak domestic opposition, the absence of large-scale interest groups, and the lack of Karimov's superb factional balancing methods made it difficult for Uzbekistan to form a political force that challenged elite regime at the critical moment of power transfer.

From an external perspective, President Karimov's pluralistic diplomacy made it difficult for external forces to interfere in Uzbekistan's internal affairs during the transfer of power. This fundamentally ensured the sustained and stable political and security situation in Central Asia, thereby promoting positive changes in the regional geopolitical landscape, which was of far-reaching significance to the construction of the New Silk Road Economic Belt and deepening development of the Shanghai Cooperation Organization[10].

Professor Zeng Xianghong of Central Asian Research Institute of Lanzhou University is a leading figure in the study of Central Asian issues in Northwest China. In the field of the research of Shanghai Cooperation Organization, he believed that studying the impact of Central Asian member states on the development of Shanghai Cooperation Organization had important theoretical and practical significance.

In the article *The Influence of Central Asian Member States on the Development of Shanghai Cooperation Organization*, he pointed out that attitudes of Central Asian member states of SCO changed with the transformation of world situation, which had both positive and negative effects. Generally speaking, the positive impact outweighed the negative impact. In terms of positive impact, the attitude and behavior of being close to SCO had strengthened the cohesion within organization, and the cooperation between member states in politics, economy, security and other aspects had become more and more convenient, which was conducive to improving efficiency and expanding the influence of SCO[11].

At the same time, he mentioned that security cooperation within the framework of Shanghai Cooperation Organization had made great progress so far. However, it should be noted that SCO's security cooperation with anti-terrorism as the core was still at a relatively low level, mainly reflected in the following aspects: although SCO issued a number of legal documents related to security cooperation, the specific implementation was relatively slow, and the construction of SCO's security cooperation mechanism needed to be improved. In the security cooperation, anti-terrorism cooperation had largely remained at the exercise stage, and anti-terrorism coordination and joint response capabilities were limited[12].

In the book *Shanghai Cooperation Organization: Practice And Theory*, by studying some important issues in the development process of Shanghai Cooperation Organization, such as development of member states, the progress and limitations of cooperation under the framework of Shanghai Cooperation Organization[13], and the new situation faced by Shanghai Cooperation Organization after its expansion, not only an in-depth analysis of the organization was conducted, but also a preliminary attempt was made to promote the academic level of Shanghai Cooperation Organization research. Because of his outstanding contributions, Professor Zeng Xianghong was awarded the "Shanghai Cooperation Organization 20th Anniversary Medal" in 2022.

In terms of relations between China and Central Asian countries such as Uzbekistan, Zeng Xianghong, like most Chinese scholars, believed that since five Central Asian countries gained independence in 1991, China's Central Asian diplomacy had achieved significant results by actively developing relations with them. Although Central Asian countries had expressed their willingness to participate in the Silk Road Economic Belt strategic concept proposed by China in 2013, there were still some factors that affected their enthusiasm, such as details of the strategic concept have yet to be clarified.

In view of this, professor Zeng Xianghong suggested that in the process of further promoting China's Central Asian diplomacy and building the Silk Road Economic Belt, China needed to do a good job of publicity and used various public diplomacy means to make it clear to Central Asian countries that the Silk Road Economic Belt concept proposed by China was not an initiative aimed at competing for geopolitical power and was not exclusive. It was also necessary to respect the sovereignty and special concerns of Central Asian countries. More importantly, it was necessary to provide tangible benefits for Uzbekistan and other Central Asian countries to participate in the construction of Silk Road Economic Belt[14].

In terms of relations between China and Central Asian countries such as Uzbekistan, Zeng Xianghong, like most Chinese scholars, believed that since five Central Asian countries gained independence in 1991, China's Central Asian diplomacy had achieved significant results by actively developing relations with them. Although Central Asian countries had expressed their willingness to participate in the Silk Road Economic Belt strategic concept proposed by China in 2013, there were still some factors that affected their enthusiasm, such as details of the strategic concept have yet to be clarified.

In view of this, professor Zeng Xianghong suggested that in the process of further promoting China's Central Asian diplomacy and building the Silk Road Economic Belt, China needed to do a good job of publicity and used various public diplomacy means to make it clear to Central Asian countries that the Silk Road Economic Belt concept proposed by China was not an initiative aimed at competing for geopolitical power and was not exclusive. It was also necessary to respect the sovereignty and special concerns of Central Asian countries. More importantly, it was necessary to provide tangible benefits for Uzbekistan and other Central Asian countries to participate in the construction of Silk Road Economic Belt[15].

In addition, there are also many wonderful translations, including Uzbekistan Is Advancing Along the Path of Deepening Economic Reform, translated by Chen Shizhong, whom introduces that since gaining independence, Uzbekistan had carried out reforms, getting rid of the Soviet model, developing an independent economic model with Uzbek characteristics, vigorously developed a market economy, and Uzbekistan once became a trade center in Central Asia.

Although China's Central Asian studies have made considerable achievements, there are still some problems. In the first place, the team of Chinese Central Asian researchers is small and lacks international scholars. Although there are a large number of publications, there are not many scholars and institutes in the Chinese academic community that specialize in Central Asian research. And most authors who write articles about Central Asia do not pay attention to Central Asia for a long time.

Secondly, there is a problem of lacking of academic platforms. On the one hand, China has not yet established an academic organization dedicated to Central Asian studies, and there is no independent Central Asian association. Most scholars engaged in Central Asian research are also involved in researching other former Soviet Union countries, especially Russian issues, and Central Asian research is only one of their research directions. On the other hand, there is no dedicated academic platform for the publication of Central Asian research results.

Thirdly, Chinese scholars mainly focuses on current and hot issues, but is relatively weak in basic and historical research, and is unable to fully grasp the driving force behind

transformation of Central Asian countries.

Conclusion

In short, Central Asia has a special significance for China's development. Especially in the context of the Belt and Road Initiative, Chinese scholars will continue to pay attention to Central Asian countries. Therefore, there is no doubt that Chinese research on Central Asian issues will maintain a good trend and will provide intellectual support for the development of strategic partnership between China and Central Asian countries with more and more high-quality results. With the participation of more young experts and the support of a large number of special funds, China's Central Asian research will further enhance its academic level and international influence.

References

- Zhao Changqing: Ten Years of Great Change-Central Asia and Transcaucasus Volume, Beijing: Oriental Publishing House, 2003, p132.
- 2.Zhao Changqing. Five Central Asian Countries and The Development of The Western Region in China. Beijing: Kunlun Publishing House, 2004, p10.
- 3.Sun Zhuangzhi: Foreign Relations of Five Central Asian Countries, Beijing: Contemporary World Press, 1999, p68.
- 4.Xing Guangcheng. Relations between China and Newly Independent Central Asian Countries. Harbin: Heilongjiang Education Press, 1996, p2.
- 5.Pan Zhiping, Shi Lan. Xinjiang and Central Asia: An investigation of Geopolitical Culture. Journal of Xinjiang University (Philosophy, Humanities and Social Sciences Edition), 2006(6), p93.
- 6.Pan Zhiping: Research on Relations Between China and Central Asian Countries, Beijing: Economic Science Press, 2018, p32-36.
- 7.Tursun Yimiti. Research on The Development of Relations Between China and Uzbekistan. Master's Dissertation of Xinjiang University, 2021, p47.
- 8.Yang Shu: The Transformation of Central Asia and China. Beijing: Peking University Press, 2005, p1-10.
- 9.Yang Shu: Focus on Central Asia: The Transformation of Central Asian Countries And Their International Environment. Beijing: China Social Sciences Press, 2013, P351-364.
10. Jiao Yiqiang. Reasons And Effects of the Smooth Transition of the Uzbek Regime. Russian Academic Journal, 2018 (06), p39.
- 11.Zeng Xianghong. The Influence of Central Asian Member States On The Development of Shanghai Cooperation Organization. Journal of Xinjiang Normal University (Philosophy and Social Sciences), 2017, Vol.38, No.2, p123.
12. Zeng Xianghong. Security Cooperation And Development Prospects of Shanghai Cooperation Organization: An Investigation Centered On Anti-Terrorism Cooperation. Diplomatic Review, 2018(1), P96.
- 13.Zeng Xianghong. Shanghai Cooperation Organization: Practice And Theory. Beijing: China Social Sciences Press, 2021, p2-15.
- 14.Zeng Xianghong. Main Approaches for American Participation in Central Asian Affairs and Their Effectiveness. Contemporary Asia-Pacific, 2013 (4), p54.
- 15.Zeng Xianghong. China's Central Asian Diplomacy And Construction of Silk Road Economic Belt. Journal of SJTU (Philosophy and Social Sciences), 2015 (3), p14.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

XALQ KITOBLARI VA HAZRATI ALI HAQIDAGI XALQ QISSALARI

Bafojev Farruh Sadriddinovich,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), doktorant,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

Annotatsiya. Maqsad: Mazkur maqolada xalq og'zaki ijodida vujudga kelgan xalq kitoblari, ularning o'ziga xos jihatlari, xalq nasridagi boshqa janrlardan farqli jihatlari tahlil etilgan. Mazkur maqsadni amalga oshirishda shu paytga qadar olib borilgan tadqiqotlarga suyanilgan. Xalq kitoblari to'g'risidagi nazariy fikrlar hazrati Ali haqidagi qissalar misolida ochib berilgan. Mazkur xalq kitoblarining boshqa qardosh xalqlar ijodida ham mavjud ekanligiga e'tibor qaratilib, o'xshash va farqli jihatlari haqida so'z yuritilgan.

Metodlar: Tadqiqotni amalga oshirishda qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik metodlardan, shuningdek, tavsiflash, etnofolkloristik tahlil usullaridan unumli foydalanilgan.

Natijalar: Xalq kitoblaridan sanalgan hazrati Ali va u zotning avlodlari haqidagi qissalar misolida mazkur janrning o'ziga xos jihatlari, janriy xususiyatlari aniqlangan, ularning vujudga kelishiga sabab bo'lgan omillar tahlil etilib, xulosa qilingan. Hazrati Ali, uning o'g'illari, kelini va boshqa shaxslar haqidagi dostonlar birlashib, yaxlit turkumni hosil qilgani va bu folklorshunoslikdagi turkumlilik hodisasiga misol bo'lishi haqida mulohazalar bildirilgan.

Bundan tashqari hazrati Ali haqidagi xalq kitoblarining yurtimizdagi qadimiy manbalar saqlanadigan kutubxona va fondlardagi qo'lyozma va toshbosma nusxalari, ularning saqlanish holati, o'ziga xos xususiyatlari haqidagi asosli ma'lumotlar ham berilgan. Tadqiqot davomida aniqlangan qo'lyozma va toshbosma nusxalarni keyingi tadqiqotlar uchun asos bo'lishi mumkinligi hisobga olinib, inventar raqamlari, manbalar saqlanayotgan fondlar haqidagi qo'shimcha ma'lumotlar ham taqdim qilingan.

Xulosa: Xalq kitoblarining xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot oralig'idagi janr ekanligi aniqlangan. Ularning aksariyati, islom dinining yoyilishida xizmat qilgan shaxslar faoliyati bilan bog'liq ekanligi, syujetida tarixiy haqiqat va badiiy to'qima o'zaro sintezlashgan holda oralig' hodisani yuzaga keltirgani to'g'risida xulosaga kelingan.

Kalit so'zlar: xalq kitoblari, kitobiy dostonlar, hazrati Ali, qissalar, jangnoma, turkumlilik, qo'lyozma, toshbosma, fondlar.

НАРОДНЫЕ КНИГИ И НАРОДНЫЕ ИСТОРИИ О ХАЗРАТЕ АЛИ

Бафоев Фаррух Садриддинович,

доктор философии (PhD) филологических наук, докторант, Академия наук

Республики Узбекистан, Институт узбекского языка, литературы и фольклора

Аннотация. Цель: В данной статье анализируются народные книги, созданные в народном устном творчестве, их уникальные стороны и отличия от других жанров народной прозы. В реализации этой цели она опирается на исследования, проведенные до сих пор. Теоретические представления о народных книгах раскрываются на примере рассказов о Хазрате Али. Было обращено внимание на то, что эти народные книги существуют в произведениях других братских народов, обсуждались сходства и различия.

Методы: В исследовании использовались сравнительно-исторический, сравнительно-типологический методы, а также методы описательного и этнофольклористического анализа.

Результаты: На примере рассказов о Хазрате Али и его потомках из народных

книг выявлены специфические аспекты и жанровые особенности этого жанра, проанализированы факторы, вызвавшие их возникновение, и сделаны выводы. Говорят, что эпосы о Хазрате Али, его сыновьях, невестке и других людях объединились и образовали целый ряд, и это пример феномена ряда в фольклористике.

Кроме того, приведены рукописи и литографические копии народных книг о Хазрате Али в библиотеках и фондах, где хранятся древние источники в нашей стране, условия их сохранности и их специфические характеристики. Учитывая, что обнаруженные в ходе исследования рукописи и петроглифы могут послужить основой для дальнейших исследований, приводятся дополнительные сведения об инвентарных номерах и фондах, в которых хранятся ресурсы.

Выводы: Определено, что народные книги представляют собой жанр между народным устным творчеством и письменной литературой. Сделан вывод, что большинство из них связано с деятельностью людей, служивших распространению ислама, а историческая правда и художественная ткань синтезировались в их сюжете и создавали промежуточное событие.

Ключевые слова: народные книги, книжные эпосы, Хазрат Али, рассказы, хроники, серии, рукописи, литографии, фонды.

FOLK BOOKS AND FOLK STORIES ABOUT HAZRAT ALI

Bafojev Farruh Sadriddinovich,

doctor of philosophy (PhD) in philological sciences, doctoral student, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Institute of Uzbek language, literature and folklore

Abstract. Objective: In this article, the folk books created in folk oral creativity, their unique aspects, and their differences from other genres of folk prose are analyzed. In the implementation of this goal, it is based on the researches that have been carried out until now. Theoretical ideas about folk books are revealed on the example of stories about Hazrat Ali. Attention was drawn to the fact that these folk books exist in the works of other brotherly nations, and the similarities and differences were discussed.

Methods: Comparative-historical, comparative-typological methods, as well as descriptive and ethno-folkloristic analysis methods were used in the research.

Findings: On the example of stories about Hazrat Ali and his descendants from folk books, the specific aspects and genre features of this genre were identified, the factors that caused their emergence were analyzed and concluded. It is said that the epics about Hazrat Ali, his sons, his daughter-in-law, and other people were united and formed a whole series, and this is an example of the phenomenon of series in folklore studies.

In addition, the manuscripts and lithographic copies of folk books about Hazrat Ali in the libraries and foundations where ancient sources are stored in our country, their preservation conditions, and their specific characteristics are also given. Taking into account that the manuscripts and petroglyphs discovered during the research can serve as a basis for further research, additional information about the inventory numbers and funds where the resources are kept is provided.

Conclusion: It has been determined that folk books are a genre between folk oral creativity and written literature. It was concluded that most of them are related to the activities of people who served in the spread of Islam, and that historical truth and artistic fabric were synthesized in their plot and created an intermediate event.

Keywords: folk books, book epics, Hazrat Ali, short stories, chronicles, series, manuscripts, lithographs, funds.

Xalq ogʻzaki ijodida vujudga kelgan, muayyan tarixiy shaxslarning faoliyati, qilgan

qahramonliklari haqida soʻz yurituvchi hayot haqiqati va badiiy toʻqima oʻzaro uygʻunlashgan holda keladigan epik asarlar sanalgan xalq qissalari oʻzining shakliy tuzilishi, syujet va kompozitsiyasi, badiiy va gʻoyaviy xususiyatlari bilan xalq nasrining boshqa janrlaridan ajralib turadi. Ular vujudga kelganidan buyon bir necha asrlar davomida kechalari qissaxonlar tomonidan kuylanib, kishilarga estetik zavq beribgina qolmay, xalqning oʻz tarixidan xabardor boʻlishiga, qissalarda vasf etilgan tarixiy shaxslar hayoti, qilgan qahramonliklaridan ibrat olishga ham bir vosita boʻlgan. Chunki ularda asosan xalq ozodligi, yurt farovonligi, din va eʼtiqod dahlsizligi yoʻlida jonbozlik koʻrsatgan millat qahramonlarining hayoti, faoliyati qalamga olingan, vasf etilgan.

Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodida xalq qissalarining paydo boʻlishi, tarqalishi, asosan, islom dinining kirib kelishi bilan bogʻlanadi. Boisi ularning asosiy qismi islomning yoyilishiga xizmat qilgan sarkardalar, tarixiy shaxslar haqidadir. Ular folklorshunoslikda “xalq kitoblari”, “xalq qissalari”, “jangnomalar” nomlari bilan ham yuritiladi. Ammo baʼzi tadqiqotlarda mazkur atamalar sinonimiyani hosil qilmasligi taʼkidlanadi. Xususan, tadqiqotchi L.Azimova aynan XVII-XIX asrlarda yaratilgan ana shu tarixiy-jangnoma xarakteridagi asarlar “xalq kitoblari” atamasining tarkibiy qismi hisoblangan “qissa” janrida yozilgan boʻlib, tadqiqotchilar ham shu terminni qoʻllaganliklarini taʼkidlaydi [1;149]. Ularning tarqalish davrini esa asosan, XVII asrga toʻgʻri kelishini tahmin qilishadi. Bunga aynan shu davrda fors-tojik tilidagi manbalarning turkiy tilga tarjima qilinishi, saroy atrofida yuzaga kelgan adabiy muhitning shakllanganini asos qilib keltirishadi.

Xalq ijodi namunalarini qaysi janrga kiritish, agar ularni doston sifatida eʼtirof etadigan boʻlsak, mazmun-mohiyatiga koʻra, dostonning qaysi turiga kiritish masalasiga oid turli fikrlar ilgari surilgan. Xalq dostonlarini tasniflash masalasida V.M.Jirmunskiy, H.Zarifov, T. Mirzayev, M. Saidov kabi folklorshunoslarimiz oʻz qarashlarini keltirib oʻtganlar. Masalan, oʻzbek folklorshunosligidagi ilk yirik tadqiqotlardan sanalgan V.M.Jirmunskiy va H.T.Zarifov hamkorligida yozilgan “Oʻzbek xalq qahramonlik eposi” kitobida xalq dostonlari qahramonlik, jangnoma, tarixiy, kitobiy, adabiy manbaga ega boʻlgan dostonlar va yangi dostonlar kabi tiplarga ajratiladi. Aytish kerakki, ushbu tasnif oʻzbek folklorshunosligida xalq dostonlarining ilk tasniflaridan edi. Olim Muhammadnodir Saidov esa dostonlarni qahramonlik, sof muhabbatni kuylovchi, romantik, jangnoma va tarixiy dostonlarga boʻladi. Ushbu tasnifning oldingi tasnifdan farqi olim adabiy manbaga ega boʻlgan va yangi dostonlarni mazmun-mohiyatiga koʻra boshqa turkumga kiritishida koʻrinadi. Biz soʻz yuritayotgan hazrati Ali turkumidagi yoki boshqa sahobalar hayoti, jang-u jadallardagi jasorati haqida soʻz yurituvchi asarlarni yuqoridagi tasniflarda u yoki bu guruhga kiritilganligini kuzatish mumkin. Masalan, V.M.Jirmunskiy va H.T.Zarifovlar uni “xalq romani”, T.Mirzayev va B.Sarimsoqovlar “qissa-doston”, “kitobiy doston”, Xolid Rasul “xalq kitoblari” deb atashni maqul koʻrishgan. R.Jumaniyozov, M.Boboyev kabi tadqiqotchilar esa bu toifaga kiruvchi asarlarni gohida “xalq kitoblari” deb nomlasalar-da, tahlil jarayonida ularni mumtoz adabiyot bilan xalq epik ijodiyotini bogʻlovchi koʻprik vazifasini oʻtashini taʼkidlagan holda ogʻzaki va yozma adabiyotning mahsuli, yaʼni “oraliq shakli” deb baholaydilar” [5;46]. “Zero, xalq kitoblari - xalqning qalb qoʻri, badiiy tafakkuri, natijasida yaratilgan afsona, rivoyat, ertak, doston singari durdonalarning xattotlar tomonidan koʻchirilib, kitobat qilingan namunalaridir”[4;102].

Ana shunday xalq qissalaridan bir turkumi Muhammad paygʻambar(s.a.v.) ning amakivachchalari va kuyovlari, xalifai roshidinining toʻrtinchisi Ali ibn Abu Tolib va ularning avlodlari haqida vujudga kelgan asarlardir. Qissalar matnida hazrati Ali nomi bilan tilga olinadigan ushbu tarixiy shaxsning hayoti, ijodi, koʻrgan-kechirganlari, islom dinining yoyilishi yoʻlidagi jasoratlari, yurish-turish va feʼl-atvorlari haqida juda koʻplab ilmiy, tarixiy va badiiy asarlar yaratilgan. Hazrati Alining islom olamida pahlavonligi, botirligi, mardligi va tadbirkorligi, jihodlarda va jang-u jadallarda qoʻlga kiritgan zafarlari alohida diqqatga molikdir [3;3]. Ana shu voqealar hazrati Ali haqidagi xalq qissalarining vujudga kelishiga

sabab bo'lgan.

Folklorshunoslikda “bir qahramon va uning sulolasi, epik faoliyatiga bag'ishlangan yoki muayyan epik joylar bilan aloqaga ega bo'lgan dostonlar yoki qo'shiqlar silsilasi”[5;41]ga turkum deb atalishini bilamiz. Folklorshunos Sh.Turdimov ushbu hodisani xalq dostonlari misolida izohlar ekan, “Ma'lum bir epik qahramon, uning avlodlari va safdoshlari hayotidan hikoya qiluvchi dostonlar silsilasi turkumni tashkil etish”ini ta'kidlaydi. Albatta, bir “turkumga kiruvchi dostonlar bir-birining izchil davomi bo'lmay, har biri alohida-alohida voqealar asosiga qurilishi ham mumkin” [6;185]. Biz so'z yuritayotgan hazrati Ali haqidagi asarlar ham o'ziga xos bir turkumni tashkil qiladi. Unda, asosan, hazrati Ali, o'g'illari imomi Hasan, imomi Husayn, imomi Muhammad Hanifa, kelini Zufunun kabi qahramonlar bilan bog'liq sarguzashtlar haqida hikoya qilinadi. Ammo ularning barchasida hazrati Ali obrazi yetakchilik qiladi. Masalan, 1992-yil “Xalq kitoblari” turkumida e'lon qilingan “Hazrati Ali haqida qissalar” kitobidan “Hazrati Ali haqidagi o'n to'rt qissa” (“Hazrat Ali tomonidan Ubudiyati Shomiyning o'ldirilishi”, “Otashparast Zafirning Hazrati Ali qo'lida halok bo'lishi”, “Hazrati Alining imom Muhammad Hanifani xalos etishlari”, “Ajdar devning hazrati Ali tomonidan halok etilishi”, “Hazrati Alining Imloqni mahv etishlari” kabi turli nomlar bilan nomlangan), “Uhud jangi”, “Haybar jangi”, “Zarqum qissasi”, “Molik ajdar qissasi” kabilar joy olgan. “Xalq kitoblari” seriyasida nashr etilgan “Bobo Ravshan”, “Zufunun” qissalari ham bevosita hazrati Ali jasoratiga bag'ishlangan. Ko'rinib turganidek, qissalar turli nomlar bilan nomlangan, ammo ularda hazrati Alining islom dushmanlari bilan bo'lgan janglari tasvirlangan. Qissalarda turkumlilikka xos bo'lgan epik makon va zamon hamda epik qahramonlar umumiyliги mavjud. Qissalarda epik makon sifatida, asosan, islom dini nozil bo'lgan Madina va Makka shaharlari hamda islom dini nozil bo'lgan asr tilga olinsa, qahramonlar sifatida Muhammad alayhissalom, hazrati Ali, uning o'g'illari, bundan tashqari sahobalardan Sa'd Vaqqos, Bilol ibn Raboh, Solmon Forsiy, Abu Bakr Siddiq, Umar ibn Xattob hamda boshqa to'qima obrazlar nomlari tilgan olinadi. Bosh qahramonga yondosh obrazlar sifatida uning oti Duldul, otboqari Bobo Qanbar hamda qilichi Zulfiqor nomi tez-tez tilga olinadiki, bu holat dostonlardagi alplik tizimini esga soladi.

Izlanishlarimiz shuni ko'rsatadiki, mazkur tipdagi asarlar nafaqat o'zbek xalq og'zaki ijodida, balki umuman turkiy xalqlar folklorida, bundan tashqari islom diniga e'tiqod qiladigan boshqa xalqlar ijodida ham mavjud ekan. Shu o'rinda o'rinli bir savol tug'iladi. Xo'sh, nima sababdan sahobalardan, xalifai roshidinlardan aynan Ali ibn Abu Tolib haqida xalq qissalari juda ko'p ijod etilgan va keng yoyilgan? Buning sababini, bizningcha, quyidagilar bilan izohlash mumkin:

Birinchidan, Hazrati Ali, ya'ni Ali ibn Abu Tolibning yosh va navqiron davri islom dinining yer yuziga tushishi, vahiy kelishi, boshqalarning dinga da'vat qilinishi davriga to'g'ri keldi va dinning bevosita yer yuziga yoyilishi uchun qilingan jang-u jadallarda ishtirok etdi. Bu holatlar islom tarixi bilan bog'liq manbalarda qayd etib o'tiladi. U 6 yoshidan Muhammad alayhissalom xonadonlarida yashadi, ularning ta'lim-tarbiyalarini oldi. Rivoyatlarda birinchi bo'lib erkaklardan Abu Bakr, ayollardan Xadicha, yosh bolalardan Ali ibn Abu Tolib va qullardan Zayd ibn Horisa islomga kirgan deb aytiladi [7;42]. Shu sababli ham hazrati Ali qissalarida bosh qahramonning har qanday vaziyatda Payg'ambar alayhissalom yonlarida, hamdam-u hamfikir ekanligi tasvirlanadi.

Ikkinchidan, Ali ibn Abu Tolib Muhammad alayhissalomga har tomonlama yaqin inson: amakilarining o'g'li, kuyovlari, payg'ambar alayhissalom zurriyodlarining davomchisi bo'lgan imom Hasan va imom Husaynlarning otasi. Umrining asosiy qismi Payg'ambar alayhissalomning yonlarida o'tgan. Hadisi shariflarda Payg'ambar alayhissalom ummatni ularni yaxshi ko'rishga da'vat etganlari ma'lum. Quyidagi hadisda bu haqida so'z boradi. Ummu Salama roziyallohu anho: “Alini munofiq yaxshi ko'rmaydi. Uni mo'min yomon ko'rmaydi”, der edilar [8;182].

Uchinchidan, Ali ibn Abu Tolibning halifalik yillari murakkab davrga to'g'ri keldi. Muhammad alayhissalom vafotlaridan keyin islom dushmanlari tomonidan boshlangan fitnalar hazrati Alining xalifalik davrlarida yanada avj oldi, islom davlati ikki shaxs atrofida bo'lindi. Biri Muoviya ibn Abu Sufyon, ikkinchisi Ali ibn Abu Tolib. Bunday vaziyatda hazrati Ali tarafdorlari ularning xalifalikka eng haqdor inson ekanliklari, Muhammad payg'ambarning oldilarida yurgan, jannat bashorati berilgan insonlardan biri ekanliklari, islom dinini yoyish uchun qilingan janglardagi jasorati haqida gapirib, insonlar orasida yoyishga harakat qilishdi. Bu keyinchalik tillarda doston bo'lib, afsona va rivoyatlarga aylandi. Natijada, tabiiy ehtiyoj tufayli biz tadqiq etayotgan xalq qissalari vujudga keldi.

Ma'lumki, asarlardagi boshlanma va tugallanma ham badiiy asarning mohiyatini ochib berishda, anglashda muhim ahamiyatga ega. Hazrati Ali haqidagi xalq qissalarida ham bu holatni ko'rish mumkin. Ular an'anaviy boshlanma va tugallanmaga ega. Har bir qissa "Ammo roviyoni axbor va noqiloni osor andog' rivoyat qiluvdurlarki" (xabar beruvchi va manbalardan naql qiluvchi roviylar shunday rivoyat qiladilarki) jumlasini bilan boshlanib, "Mo'minlar shod bo'lib, munofiqlar g'amgin bo'ldi" jumlasini bilan yakunlanadi. Boshlanmadan murod voqeaning tarixiylikiga (ya'ni syujetning to'qima emas, balki ko'rib yoki eshitilgan tarixiy voqelik ekanligiga) ishora bo'lsa, tugallanmadan maqsad mo'minlarning albatta g'alabaga erishishlari, yakunda shod bo'lishlari, bir burchakda zimdan voqeani "Qani nima bo'larkan?" deb kuzatib turgan ikkiyuzlamachi dushmanlarning esa g'alabadan g'amda qolishlari ifoda etiladi. Mazkur an'anaviy boshlanmani hazrati Ali qissalarining turkcha versiyalarida ham kuzatish mumkin: "Râviyân-ı ahvâr ve nâkilân-ı âsâr şöyle rivayet ederler"[2;5] Ammo an'anaviy tugallanma turkcha qissalarda uchramaydi. Ular, odatda, xulosaviy fikrlar, salovat va duolar bilan yakun topadi: "Ömür fâni, yazı bakidir" ("Umr o'tkinchi, taqdir esa abadiy") [2;234], "Ey dilekleri yerine getiren cümle dilekleri yerine getir! Âmin! Ya muin. Bi-hürmeti seyyidi'l-mürselin!" (Ey, duolarni ijobat qiluvchi, barcha orzularimizni ijobat qil. Omin.) [2;278].

Asardagi urushlarga garchand qandaydir voqealikka turtki bo'lgani haqida hikoya qilinsada, asosiy maqsad islom dushmanlarini mahv qilish, musulmon bo'lmaganlarni musulmon qilishdir. Shu sababli ham aksariyat o'rinlarda jangdagi dushman lashkarboshilari va ularning askarlari oldida ikki yo'l turadi: biri musulmonlikni qabul qilib, omon qolish va yoki Hazrati Ali va uning safdoshlari qo'lida o'lim topish. Birinchi holda islomni qabul qilganlarga omonlik beriladi, ziyon yetkazilmaydi. Bu holatni biz "Molik Ajdar qissasi", "Hazrati Alining Imloqni mahv etishlari" kabi qissalarda kuzatishimiz mumkin. Masalan, "Molik Ajdar qissasi" yakuni dushman qahramonning mag'lubiyati va islomni qabul qilishi bilan yakunlanadi. Boshqa qissalarda esa ana shu qahramon obraz - Molik Ajdar hazrati Alining xos kishisi sifatida turli janglarda uning yonida yuradi. Xususan, "Hazrati Alining Imloqni mahv etishlari" qissasida Arshun qal'asi fathida Molik Ajdar Hazrati Ali lashkarlari safida tasvirlanadi: "Molik Ajdar taloyador lashkar erdi, unga aydilar: "Ey Molik Ajdar, voqif bo'lg'ilki, man qal'ag'a kirarman deb, surayi "Fotiha"ni o'qub o'zlarig'a damida qildilar ravon bo'ldilar"[3;33]. Bu tasvir orqali islomning haq din ekani, islomiy yurishlardan maqsad esa qaysidir yurtni bosib olish emas, balki aholini haq dinga da'vat etish ekanligi, dinni qabul qilgan g'animlar ham oqibatda do'stlarga aytilanishi o'ziga xos tarzda ochib berilgan.

Tarixiy manbalarga ko'ra, Ali ibn Abu Tolib tug'ilganida onasi Fotima binti Asad ibn Hoshim unga Asad deb otasining otini qo'ymoqchi bo'ladi. Abu Tolib uyga qaytib xotini qo'ygan ismini ma'qul ko'rmay, o'g'lini Ali deb ataydi. Bunday tashqari uning "Haydar", "Murtazo", "Abu Turob", "Abul Hasan", "Abu Sibtayn" degan ulug' kunya va laqablari bo'lgan [7;40]. Qissalarda esa Ali ibn Abu Tolib aksariyat o'rinlarda hazrati Ali, bundan tashqari amir, Shohimardon, Asadulloh deya tilga olinadi. Xalq dostonlarida ham bu holat kuzatiladi. Masalan, o'zbek xalq qahramonlik eposi hisoblangan "Alpomish" dostonida hazrati Ali "Shohimardon pir" nomi ila tilga olinadi. Asardagi voqealar rivojida uning o'zni beqiyos. Asar boshlanmasidan tortib oxirigacha, bosh qahramonning tug'ilishidan tortib qahramonliklarigacha yo'ldosh, hamroh

obraz sifatida tilga olinadi.

Hazrati Ali haqidagi xalq dostonlari tilini kuzatar ekanmiz, qissa matni o'zbek tilida bo'lishiga qaramay, unda, asosan, forsiy izofa va so'zlardan juda ko'p bora foydalanilganligi ko'zga tashlanadi. Masalan, "Alg'araz, kofiri digarkim, ul Alini ko'rub qochti. Amir orqasidan quvdilar. Kofir darvozadan chiqay deb erdi, oyog'i etagiga chirmashib yiqildi. Boshi toshg'a tegib, mag'zi sari parishon bo'ldi" [3;112]. Shu birgina parchada bir necha fors-tojik tilidagi so'zlarda duch kelamiz: "digar", "sar", "parishon". Bundan tashqari qissalarda "lashkari kuffor", "lashkari islom", "shamshiri zahar", "xojai olam", "obi dahon" kabi juda ko'plab izofali birikmalar ham faol qo'llanganligini kuzatish mumkin. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, mazkur qissalar asosan, tojikzabon aholi orasida keng tarqalgan va eshitilgan. Tadqiqotchi Rahim Jumaniyozov o'zining xalq kitoblari tadqiqiga bag'ishlangan risolasida xalq kitoblarini o'lkamizning turli hududlarida tarqalganligini, ayniqsa, Farg'ona vodiysi, Xorazm, To'rtko'l, Toshhovuz viloyatlari hududida xalq kitoblarini ommaviy suratda o'qish va tinglash kechalari tez-tez o'tkazilib turilishini qayd etib o'tadi [4;9]. Shu sababli bo'lsa kerak, yurtimiz kutubxona va qo'lyozma, toshbosma manbalar fondlarida hazrati Ali qissalarining juda ko'plab nusxalarini uchratish mumkin. Masalan, O'zR FA Sharqshunoslik institutining bir necha fondlarida asarning bir yuz ellikdan ortiq manbalarini uchratdik. Masalan, institutdagi Hamid Sulaymon fondida quyidagi qo'lyozma manbalar saqlanayotganini aniqladik:

Jangi hazrati Ali. Inv. № 305, hajmi 242 b. Bichimi: 14.5x25. Tili: tojikcha.

Jangnomai imomi Hanafiya (Zufunun). Inv. № 651, joylashish o'rni 2-90-sahifalarda. Bichimi: 14.5x25. Tili: o'zbekcha.

Jangnomai imomi Hanafiya (Zufunun). Inv. № 2067, hajmi 135 b. Bichimi: 14.5x26. Tili: o'zbekcha. Ko'chirilgan yili: hijriy 1308-y.

Jangnomai imomi Hanafiya (Zufunun). Inv. № 639/III, joylashgan sahifalari: 312-375 b. Bichimi: 14.5x25. Tili: o'zbekcha. Kotib: Mullbek.

Jangnomai imomi Hanafiya (Zufunun). Inv. № 833/I, hajmi 122 b. Bichimi: 13x20.5. Tili: o'zbekcha. Ko'chirilgan yili: hijriy 1319-y.

Jangnomai imomi Hanafiya. Inv. № 1349/I, hajmi 73 varoq. Bichimi: 13.5x25. Tili: o'zbekcha. Ko'chirilgan yili: hijriy 1259-y.

Jangnomai imomi Hanafiya (Zufunun). Inv. № 100/ I, toshbosmadagi sahifalari: 1-93b. Bichimi: 14x25.5. Tili: o'zbekcha.

Jangnomai Hazrati Ali. Inv. № 5120/III, toshbosmadagi sahifalari: 148-222. Bichimi: 14x24. Tili: o'zbekcha. Kotib: Sulaymon Hoji Eshon

Jangnomai Hazrati Ali. Inv. № 4278, toshbosmadagi sahifalari: 148-222. Bichimi: 15x26. Tili: o'zbekcha.

Jangnomai Hazrati Ali. Inv. № 3859, hajmi: 279 varoq. Bichimi: 24x30. Tili: o'zbekcha.

Hafdah g'azoti Hazrati Ali. Inv. № 4324, hajmi: 211 varoq. Bichimi: 14,5x25. Tili: forsha. Kotib: Mulla Niyoz Muhammad valadi Mulla Jomiy Ibrohim. Xati: nasta'liq. Kitobot yil: hijriy 1314-y.

O'zR FA Sharqshunoslik instituti Hamid Sulaymon fondida saqlanayotgan toshbosma manbalar esa quyidagilar:

Jangnomai Imom Muhammad Hanafiyya. Inv. № 1349, hajmi: 73 varoq. Bichimi: 13,5x25. Tili: o'zbekcha. Xati: nasta'liq. Nashr yili: hijriy 1259-y.

Jangnomai Imom Hazrati Imom Husayn. Inv. № 2928, hajmi: 143 varoq. Bichimi: 11,5x21,5. Tili: o'zbekcha. Nashr yili: hijriy 1325-y. Nashr joyi: Toshkent.

Jangnomai Hazrati Ali. Inv. № 4502, hajmi: 5-208-sahifalar. Bichimi: 15,5x26,5. Tili: o'zbekcha. Nashr yili: hijriy 1329-y.

Jangnomai Hazrati Ali. Inv. № 1915, hajmi: 214 varoq. Bichimi: 16x26. Tili: o'zbekcha. Nashr yili: 1900-yil. Nashr joyi: Toshkent.

Jangnomai Hazrati Ali. Inv. № 3341, hajmi: 214 varoq. Bichimi: 18x28. Tili: o'zbekcha.

- Nashr yili: 1324-yil. Nashr joyi: Toshkent. Noshir: Abdurauf Hoji ibn Abdunnabiy.
Jangnomai Zufunun. Inv. № 3958, hajmi: 214 varoq. Bichimi: 16,5x25. Tili: o‘zbekcha.
- Nashr yili: 1904-yil. Nashr joyi: Toshkent.
Jangnomai Zufunun. Inv. № 4485, hajmi: 95 sahifa. Bichimi: 16,5x26,5. Tili: o‘zbekcha.
- Nashr yili: 1329-yil. Nashr joyi: Buxoro.
Jangnomai Zufunun. Inv. № 1221, hajmi: 48 sahifa. Bichimi: 17x27. Tili: o‘zbekcha.
- Nashr yili: 1904-yil. Nashr joyi: Toshkent. Xat turi: nasta’liq.
Jangnomai Zufunun. Inv. № 3280, hajmi: 196 sahifa. Bichimi: 17x30. Tili: o‘zbekcha.
- Nashr yili: 1325-yil. Nashr joyi: Toshkent. Noshir: Mulla Yusufjon ibn Mullo Zokirjon.
Jangnomai Zufunun. Inv. № 3237, hajmi: 126 sahifa. Bichimi: 16,5x26. Tili: o‘zbekcha.
- Nashr yili: 1904-yil. Nashr joyi: Toshkent.
Jangnomai Zufunun. Inv. № 3062/I, hajmi: 126 sahifa. Tili: o‘zbekcha. Nashr yili: 1904-yil. Nashr joyi: Toshkent. Noshir: Mulla Mirzo Ahmad Mirzo Karim o‘g‘li.
Jangnomai Zufunun. Inv. № 2946 hajmi: 80 sahifa. Tili: o‘zbekcha. Nashr yili: 1329-yil. Bichimi: 16,5x25.
Jangnomai Zufunun. Inv. № 2909, hajmi: 80 sahifa. Tili: o‘zbekcha. Nashr yili: 1321-yil. Bichimi: 15x20.
Jangnomai Zufunun. Inv. № 6104, hajmi: 91 sahifa. Bichimi: 16x27. Tili: o‘zbekcha.
- Nashr yili: 1321-yil. Nashr joyi: Toshkent. Noshir: Mulla Sayyid Xoja Eshon.
Jangnomai Haft g‘azot Hazrati Ali. Inv. № 2945, hajmi: 91 sahifa. Bichimi: 15,5x24. Tili: o‘zbekcha. Nashr yili: 1321-yil. Matbai G‘ulomiya.
Jangnomai Haft g‘azot. Inv. № 1312, hajmi: 112 sahifa. Bichimi: 16x25. Tili: o‘zbekcha.
- Nashr yili: 1326-yil. Nashr joyi: Buxoro.
Haft g‘azot va jangnomai Hazrati Ali. Inv. № 4419, hajmi: 175 sahifa. Bichimi: 16,5x26. Tili: o‘zbekcha. Nashr yili: 1326-yil. Nashr joyi: Toshkent.
Haft g‘azoti jangnomai Hazrati Ali. Inv. № 274, hajmi: 104 sahifa. Bichimi: 16x17. Tili: o‘zbekcha. Nashr yili: 1326-yil. Nashr joyi: Toshkent.
Haft g‘azoti jangnomai Hazrati Ali. Inv. № 6194, hajmi: 175 sahifa. Tili o‘zbekcha.
- Nashr joyi Toshkent. Bichimi: 17,5x27. Noshir: Hoji Abdurrauf ibn Abdunnabiy
Haft g‘azot (jangnoma). Inv. № 205, hajmi: 175 sahifa. Bichimi: 16x26. Tili: o‘zbekcha.
- Nashr joyi: Toshkent.
Haftdah g‘azot. Inv. № 4654, hajmi: 224 sahifa. Bichimi: 16x17. Tili: o‘zbekcha. Nashr yili: 1324-yil. Nashr joyi: Kogon.
- Mazkur institutning Asosiy fondidagi hazrati Ali haqidagi xalq qissalari quyidagilar:
Hazrati Ali va Zarqum qissasi. Inv. № P 11525 - VI, bichimi: 14x25,5. 13 qator, xati: nasta’liq, 19 varoq. Mazkur manbaning 172-153 betlarida. o‘zbek tilida.
Haftdah g‘azot. Inv. № P 9963 - I, varoq kattaligi: 15x26, 15 qatorlik jami 113 bet. 1-113-betlar, nasta’liq xatida, qo‘lyozma yaxshi saqlanmagan, boshi va oxirida varoqlari tushgan.
Haftdah g‘azot. Inv. № 11890, nasta’liq xatida, har biri 13 qatordan iborat bo‘lgan, 251 varoqdan iborat. Varoq kattaligi: 25,5x14. Tili o‘zbek. Oxiri tushib qolgan.
Haftdah g‘azot. Inv. № P 12781, nasta’liq xatida, har biri 15 qatordan iborat bo‘lgan, 159 varoqdan iborat. Varoq kattaligi: 15x26. Tili o‘zbek. Ko‘chirilgan yili hijriy 1297-yil.
Haftdah g‘azot. Inv. № P 1733-I, nasta’liq xatida, har biri 13 qatordan iborat bo‘lgan, 166 varoqdan iborat. Varoq kattaligi: 15x26. Tili forsiy.
Haftdah g‘azot. Inv. № P 9281, nasta’liq xatida, har biri 15 qatordan iborat bo‘lgan, 168 varoqdan iborat. Varoq kattaligi: 14x25. Tili tojikcha.
Jangnomai imom Husayn. Inv. № P 379-II, nasta’liq xatida, har biri 13 qatordan iborat bo‘lgan, 34 varoqdan iborat. Varoq kattaligi: 13x21,5. Tili forsiy.

Jangnomai imom Muhammad Hanafiyya bo Zufunun. Inv. № P 1683-I, nasta'liq xatida, har biri 11 qatordan iborat bo'lgan, 158 varoqdan iborat. Varoq kattaligi: 13x21. Tili turkiy. Ko'chirilgan yili hijriy 1300 yil.

Jangnomai hazrati Ali. Inv. № P 12056-IX, nasta'liq xatida, har biri 17 qatordan iborat bo'lgan, 47 varoqdan iborat. 229-276-betlardan o'rin olgan. Varoq kattaligi: 22,5x13,5. Tili o'zbekcha. Ko'chirilgan yili hijriy 1300 yil. Oxiri to'liq emas.

Jangi Ali va Muhammad Hanafiyya bo Zufunun. Inv. № P 6540-I, nasta'liq xatida, har biri 13 qatordan iborat bo'lgan, 99 varoqdan iborat. Varoq kattaligi: 13x20,5. Tili forsiy. Ko'chirilgan yili hijriy 1264 yil.

Jangnomai hazrati Ali. Inv. № P 12415-I, nasta'liq xatida, har biri 13 qatordan iborat bo'lgan, 73 varoqdan iborat. Varoq kattaligi: 27x15. Tili o'zbekcha.

Jangnomai Shohimardon. Inv. № P 9279-I, nasta'liq xatida, har biri 13 qatordan iborat bo'lgan, 85 (1-85 b) varoqdan iborat. Varoq kattaligi: 15x25. Tili o'zbekcha. Ushbu raqam ostida uch kitob bor.

Jangnomai Zufunun. Inv. № P 9279-II, nasta'liq xatida, har biri 13 qatordan iborat bo'lgan, 65 (86-150 b) varoqdan iborat. Varoq kattaligi: 15x25. Tili o'zbekcha. Manbaning boshi tushib qolgan.

Imom Muhammad Hanafiya qissasi. Inv. № P 7507-II, nasta'liq xatida, har biri 9 qatordan iborat bo'lgan, 84 varoqdan iborat. Varoq kattaligi: 15x26. Tili o'zbekcha.

Mazkur manbalarning aksariyatidan hazrati Alining jasoratiga bag'ishlangan o'n to'rt qissa hamda Uhud, Haybar janglari, Molika Ajdar va Zarqum qissalari o'rin olgan. Toshbosma nusxalarning nashr etilishi, asosan, XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Hudud jihatida, asosan, Toshkent va Buxoro yetakchilik qiladi. Xat turi, asosan, natla'liq bo'lib, o'zbek tilida. Fors-tojik tilidagi nashrlari ham uchraydi.

Qo'lyozmalarda hikoya qilingan hazrati Ali haqidagi o'n to'rt qissaning birinchi Ubudiyati Shomiyning o'ldirilishi voqeasiga bag'ishlanadi. Unga ko'ra, Shom muzofotiga tujjorlik uchun ketgan shaxslar Chaksa qal'asidagi Umari Ubudiyati Shomiy tomonidan zulmga uchraydi: mollari olinib, qulog'-u burunlari kesiladi va shahardan haydab yuboriladi. Jabr ko'rgan tujjor Muhammad alayhissalomdan yordam so'rab, zulmkorni jazolanishida ko'mak berishlarini so'rab keladi. Va vazifani payg'ambarimiz hazrati Aliga topshiradilar. O'zining jasorati bilan tillarda doston bo'lgan Ali roziyallohu anhu tujjorning qastini olib, kofirlarni jazolaydi. Keyingi qissalarda ham xuddi shu voqeaga o'xshash holatlar yuz beradi va hazrati Ali mazlumlar himoyachisi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, ikkinchi qissada Otashparast Zapiarning hazrati Ali qo'lida halok bo'lishi, uchinchi qissa hazrati Alining imom Muhammad Hanifaning zolimlar qo'lidan xalos etishlari, to'rtinchi qissa hazrati Alining Imloqni mahv etishlari, beshinchi qissa Ajdar devning hazrati Ali tomonidan halok etilishi, oltinchi qissada Maqsuraning hazrati Ali qo'lida halok bo'lishi, yettinchi qissa Hazrati Ali tomonidan Tulu'ush-Shajarning qatl etilishi, sakkizinchi qissa G'ushom ibn Xushomning Hazrati Ali tomonidan halok etilishi haqida hikoya qilinadi. Xuddi shuningdek, to'qqizinchi qissa Toli Mag'ribiyning hazrati Ali qo'lida halok bo'lishi, o'ninchi qissa Hazrati Ali tomonidan Marra bin Qaysning va o'n birinchi qissada Qattolning, o'n ikkinchi qissada Hazrati Ali tomonidan Anqoning o'ldirilishi haqida hikoya qilinadi. Boshqa qissalardan farqli o'laroq o'n uchinchi qissa "Jihodi islom va Sayyidi olam sallallohu taolo alayhi vasallamning mo'jizalari" deb nomlansa, va nihoyat o'n to'rtinchi qissa hazrati Ali tomonidan Qahqahaning o'ldirilishi tasviriga bag'ishlangan.

Qissalar hajman juda kichik. Masalan, 1992-yil "Xalq kitoblari" turkumida chiqqan nashrda qissalar hajmi quyidagicha: birinchi qissa 6 sahifa, ikkinchi qissa 6 sahifa, uchinchi 5,5 sahifa, to'rtinchisi 10 sahifa, beshinchisi 7,5 sahifa, oltinchi qissa 5 sahifa, yettinchi qissa 7 sahifa, sakkizinchi qissa 6 sahifa, to'qqizinchi qissa 5 sahifa, o'ninchi qissa 5 sahifa, o'n birinchi qissa 3,5 sahifa, o'n ikkinchi qissa 4 sahifa, o'n uchinchi qissa 3 sahifa va nihoyat o'n to'rtinchi qissa 7,5 sahifani tashkil qiladi. Ko'rinib turganidek, qissalar hajman kichik va

ularda bayonchilik yetakchilik qiladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, hazrati Ali haqidagi qissalar nafaqat turkiy xalqlar, balki islomni qabul qilgan dunyo xalqlarining og‘zaki ijodida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan xalq nasrining bebaho namunalari sanaladi. Ular o‘zbek folklorshunosligida turli janrlar sifatida nomlangan bo‘lsa-da, ularni muayyan shaxsning jasoratiga bag‘ishlangan xalq qissalari sifatida qabul qilish va nomlash to‘g‘ri bo‘ladi. Chunki ular doston sifatida xalq og‘zaki ijodida xalq dostonlariga qo‘yiladigan barcha talablarga ham javob bera olmaydi. Maxsus boshlanma va tugallanma, o‘ziga xos turkumni tashkil etishi, tarixiy va badiiy to‘qimaning uyg‘un kelishi kabi jihatlar ularni maxsus janr sifatida e’tirof etishga asos bo‘la oladi. Mazkur asarlarni yurtimiz qo‘lyozma fondlarida saqlanayotgan nuxsalarini qiyosiy o‘rganish, matniy tadqiq etish, zamonaviy nashrlarini tayyorlash va nashr etish oldimizda turgan muhim vazifalardan biri sanalishini ham alohida qayd etib o‘tish muhimdir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

Азимова Л. (2022). Ўзбек мумтоз адабиётида ислом тарихига оид воқеаларнинг бадий ифодаси /(XVII-XIX асрлар). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)...дисс. – Тошкент.

Nz. Ali cenkleri. (2017). Hazırlayan: N.Ahmet Özalp. -İstanbul.

Ҳазрати Али ҳақидаги қиссалар / Нашр. Тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: С.Рафиддинов. (1992). – Т.:Ёзувчи.

Жуманиёзов Р. (1993). Халқ ижоди – ҳақ ижоди. – Тошкент: Ўзбекистон.

Рўзимбоев С. Рўзметов Х. (2007). Фольклор атамалари қисқача луғати. –Урганч, –Б.41

Турдимов Ш. (2023). Ўзбек мифологияси ва фольклори. –Тошкент: ILM VA FAN.

Пайғамбар қизлари Фотима розияллоху анҳо. (2022) . –Тошкент: Мухаррир.

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. (2021). Ҳадис ва ҳаёт. 22-жуз. Усмон ва Али ибн Абу Толиб розияллоху анҳумо. – Т.: “Hilol-Nashr”.

SHE'RIY TIZIMLARDA SHAKL VA BADIY TASVIR YANGILANISHLARI

*Eshdavlatova Aziza Ubaydulla qizi,
Qarshi davlat universiteti doktoranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon she'riy tizimlarida janr va shakl masalalari, lirik janrlar tasnifi ilmiy-nazariy jihatdan yoritib berildi. Zamonaviy o'zbek adabiyotida "She'r" atamasi ma'nosini erkinroq tushunish, oldingi shakliy qoliplarni o'zgartirgan holda yangi poetik kashfiyotlar qilishga intilish tamoyili kuchli. Shuning uchun ham o'zbek nazmda "oq she'r", "sochma she'r", "nasriy she'r", "tasbih", "uchchanoq" singari she'r shakllari paydo bo'lmoqda. Maqolada janr va shakllarda badiiy tasvir yangilanishlari tahlillangan.

Kalit so'zlar: tonik, aruz, A.Husayniy, mudavvar, grafik she'r, meditatif.

ОБНОВЛЕНИЕ ФОРМЫ И ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА В ПОЭТИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ

*Эшдавлатова Азиза Убайдулла кизи,
докторант Каршинского государственного университета*

Абстракт. В данной статье с научной и теоретической точки зрения раскрыты вопросы жанра и формы, классификации лирических жанров в мировых поэтических системах. В современной узбекской литературе утвердился принцип более свободного понимания значения термина «Поэзия», стремления к новым поэтическим открытиям путем изменения прежних формальных закономерностей. Именно поэтому в узбекской поэзии появляются такие формы поэзии, как «белая поэзия», «поэзия сочма», «поэзия в прозе», «тасбиҳ», «уччанок». В статье анализируются обновления художественного образа в жанрах и формах.

Ключевые слова: тоник, аруз, А.Хусайний, мудаввар, графическая поэма, медитативная.

UPDATES OF FORM AND ARTISTIC IMAGERY IN POETIC SYSTEMS

*Eshdavlatova Aziza Ubaidulla kizi,
doctoral student of Karshi State University*

Abstract. In this article, issues of genre and form, classification of lyrical genres in world poetic systems were explained from a scientific and theoretical point of view. In modern Uzbek literature, there is a strong principle of a freer understanding of the meaning of the term «Poetry», striving to make new poetic discoveries by changing the previous formal patterns. That is why in Uzbek poetry, such forms of poetry as «white poetry», «sochma poetry», «prose poetry», «tasbih», «uchchanoq» are appearing. The article analyzes artistic image updates in genres and forms.

Key words: tonic, aruz, A.Husayniy, mudavvar, graphic poem, meditative.

Kirish. Xalqning, millatning o'zligini tanish, shaxs, tafakkur erkinligi tuyg'usini ifodalash she'riyatning roli va o'rnini belgilab beradi. She'riyatning bunday mohiyati shakl va mazmun mutanosibligida yuzaga chiqishi ham ayni haqiqat. Shu ma'noda she'riyatga berilgan ta'riflar tahlili muammoni aniqlash va ularning yechimi borasida ma'lum xulosalarga kelish imkonini beradi. "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati"da she'rga quyidagicha ta'rif beriladi: "She'r — ohang jihatidan bir tartibga solingan, his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutq" [12]. "She'r — fikr ekstrakti bo'lishi jihatidan hikmat, ko'ngilga yo'l topishi, undan o'ziga hamohang sado chiqarishi jihatidan musiqa. She'r — oshiqning ohi, musibat diydaning ko'z yoshi, saodat va surur ifodasi bo'lgan hahhaha tovushi. She'r — ko'ngilning oynasi, ko'ngilda nima bo'lsa, shuni aks etadi. She'r — ma'sum go'dak, riyoni bilmaydi. She'r — bir

mo'jiza... Poeziya — yuksak san'at [16]", "...she'rda kishilarning qonini qaynatg'uvchi, singirlarini o'ynatg'uvchi, miyasini titratg'uvchi, sezgusini qo'zg'atg'uvchi bir kuch, ma'naviy bir kuch bor. Shunday bir kuchi bo'lmagan so'z "vazn" va "qofiya"ye bo'lsun, she'r bo'la olmaydur... Chin she'r yurak sezgularini ko'rsatmakdir. Vazn va qofiya esa so'zning bezagidir" [23].

Tadqiqot metodologiyasi

Adabiyotshunos olim T.Boboyev she'r va uning tuzilishi haqida: "She'r tuzilishi — she'riy nutq musiqiyiligi va ritmini uyushtiruvchi usul, adabiy-badiiy vosita. She'r tuzilishi deganda murakkab tizimni ko'z oldimizga keltiramiz. Chunki she'r to'qimasida ko'plab g'oyaviy-badiiy unsurlar bo'ladi. Mavzu, g'oya, naqarot, band, ritm, vazn, qofiya, intonatsiya, pauza, urg'u, poetik figuralar, fonetik usullar, badiiy san'atlar, obraz, syujet, kompozitsiya, konflikt, badiiy til unsurlari va boshqalarning muayyan bir tizimga uyushuvidan she'r paydo bo'ladi" [13],- deb ta'kidlaydi. Har bir she'r ma'lum o'lchov qoidalari (vazn) asosida yaratiladi. Bunga ko'ra muayyan o'lchov tamoyillariga asoslangan vaznlar majmui "she'r tizimi"da jamlanadi. Jahon xalqlari she'riyatida mavjud she'riy sistemalar bo'g'inining miqdori (sillabik she'r tizimi), urg'uli yoki urg'usizligi (tonik), cho'ziq yoki qisqaligi (metrik), baland yoki past talaffuz qilinishi (melodik) kabi jihatlarni o'lchov asosi qilib oladi.

Adabiyotshunos olim U.To'ychiyev o'zbek she'riyatida beshta she'riy tizim mavjudligini ta'kidlaydi [18]. Bular — barmoq tizimi, aruz tizimi, bo'g'in-urg'u tizimi, miqdor-urg'u tizimi va qorishiq tizim. Professor T.Boboyev o'zining "She'r ilmi ta'limi" kitobida bu beshta tizimdan faqat aruz va barmoq tizimlari o'zbek she'riyati uchun asosiy tizim ekanligini, qolgan uchta u qadar keng tarqalmaganini aytib o'tgan. Aflotun va Arustu asarlarining tarjimoni Abu Nasr Forobiy o'zining "Kitobu-sh-she'r" asarida arab va yunon she'r tizimini o'zaro qiyoslaydi. Forobiy she'riy asarning ikki muhim unsuri - ma'no va vazn bo'lib, ular she'rning asosi bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi: "She'riy so'zlar ma'lum vaznga tushirilib, she'riy bo'laklarga bo'linsagina aytilgan so'zlar she'r bo'la oladi. Qadimgi shoirlar nazdida she'r tuzilishi va uning javhari – asosi ana shulardan iborat bo'lgan" [11].

Aruz she'r tizimi arab adabiyotida VIII asrdan, fors adabiyotida esa IX asrdan paydo bo'lganini mutaxassislar qayd etadilar. Turkiy adabiyotga aruzning qachon kirib kelganligi haqida bahsli fikrlar mavjud bo'lib, adabiyotshunos Fitrat quyidagicha ma'lumot beradi: "Bizning O'rta Osiyo turklari tomonidan qachon qabul etilgani aniq emas. Biroq hijriy 462 da Qashqarda yozilgan mashhur "Qutadg'u bilik" kitobining shu aruz vaznida yozilg'ani e'tibor etilsa, juda eskidan qabul etilgani ma'lum bo'ladi" [22]. Tatar adabiyotshunosi X.Gosman "Tatar shigire" (Kazan, 1964) kitobida turkiy xalqlar she'riyatida aruz va barmoq islom kirib kelguncha ham qorishiq holda mavjud bo'lganini, poeziyadan musiqaning ajralishi hamda yozma adabiyotning paydo bo'lishi barmoq va aruzning ajralishiga sabab bo'lgan, deb izohlaydi. Fitratning fikrlariga asoslanib, D.Quronov turkiy aruzning paydo bo'lishini X-XI asrlarga to'g'ri keladi deb hisoblaydi. Tadqiqotimiz muddaosiga ko'ra, aruzdagi she'r janrlari va shakliy semantikasini tahlilash vajidan aruzshunoslikdagi ilmiy manbalarga murojaat etdik. Professor Hamidulla Boltaboyev Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy (XV asr) "Fununu-l-balog'a" ("Balog'at fanlari") asarida sharq adabiyotshunosligining besh muhim tarmog'i: she'r nav'lari, qofiya va radif, badiiy san'atlar va aruz vazni hamda muammo janri masalalari aks etganligini keltirib o'tadi [1]. "Fununu-l-balog'a"da "Aqsomu-sh-she'r" (She'r taqsimi) rukni ostida quyidagi 10 ta she'r nav'i tasnif qilingan: qasida, g'azal, qit'a, ruboiy, masnaviy, tarje', musammat, mustazod, mutavval va fard" [8]. Olim ushbu tasnif bilan cheklanmasdan har bir she'riy janrning mohiyati, o'zgarishi, tamsillari va boshqa jihatlarni jiddiy tahlildan o'tkazgan. Bu o'n nav' asosiy she'r turlari sanab, ularning janr xususiyatlari saqlangan holda yozilajak tavhid, munojot, manoqib, tamadduh, mazammat va mutoyiba kabilar mustaqil janr bo'lmay, ular yuqorida keltirilgan o'n nav'dagi shakllarga mos holda ularning vazn va qofiyasini

saqlab yozilajagini tushuntiradi, deydi H.Boltaboyev [1].

Mumtoz she'riy shakllar haqida to'liqroq ma'lumot beruvchi asar Atulloh Husayniyning "Bade'u-s-sanoye" asari hisoblanadi. Asar uch katta qismga bo'lingan bo'lib, "Lafziy san'atlar deb nomlanuvchi birinchi qismidan bir qancha mumtoz she'r shakllari haqida ilmiy ma'lumot olish mumkin. Adabiyotshunos, yozuvchi Sa'dullo Qur'onov o'zining "Zamonaviy o'zbek adabiyotida sintez muammosi (she'riyat va rangtasvir san'atlari misolida)" mavzusidagi dissertatsiyasida: "Sharq mumtoz adabiyotida ham grafik she'rlarning o'ziga xos tarixiy yondashuvini ko'ramiz. Atulloh Husayniy o'zining "Badoyi' us – sanoyi" asarida mumtoz she'riyatimizdagi grafik she'rlarning ayrim turlarini keltirib o'tadi..." [6]deb asoslaydi. Tadqiqotimiz doirasiga kiruvchi grafik she'rlarning o'zbek mumtoz she'riyatidagi tarixiy namunalari A.Husayniy tomonidan quyidagicha berilgan:

"Murabba" andin iboraturkim, to'rt misra yoki to'rt bayt aytilur, yozilg'anda ham bo'yiga ham eniga o'qisa bo'lur. Misralar murabba'i andog'dur:

Az furqat-i	on dilbar	man doyim	Bemoram
On dilbar	k-az ishqash	bo dardam	u bedoram
Man doyim	bo dardam	be munis	u be yoram
Bemoram	u bedoram	u yoram	u g'amxoram

1-rasm. Murabba' she'r.

3-rasm. Mudavvar she'r. 4-rasm. Mushajjar she'r.

Mudavvar uldurkim, bir nazm aytib uni doira shaklida yozurlar va bir nechayeri bo'lurkim, alarning qaysi biridin boshlasalar, nazmu- navo to'g'ri chiqar;

Mushajjar andog' she'rdin iboratturkim, ani daraxt shaklida berurlar, quyidagi qit'a yanglig'. [27]

"Badoyi' us-sanoyi'" asarining V qismi "Lafziy go'zalliklar, o'shul hukmdag'i va xat suvratig'a taalluqlug' go'zalliklar bayonida" deb nomlanadi. Bu qismda "xat suvratig'a" bog'liq ko'plab she'riy san'atlar haqida ma'lumot olish mumkin. Masalan, muqatta' san'ati "ul kalomdin iboratturkim, so'zlardagi hamma harflar bir-biridan ajralg'an bo'lur", muvassal "andoq kalomdin iboratturkim, aning hech bir so'zining harflari yozuvda ajralmag'ay", raqto "andoq kalomdin iboratturkim, har bir so'zning bir harfi kalom oxirig'acha nuqtalig' va bir harfi nuqtasiz bo'lur", e'not "...kotib yo shoir so'zni bezash uchun vojib bo'lmag'an va so'z onsiz ham durust to'liq bo'lg'an bir nimani takalluf qilur... maqsad so'zni bezashtur" [27].

Tadqiqotimiz doirasida o'rganilayotgan she'r shakllari XIX-XX asr Xorazm adabiy muhitida ham shoirlar tomonidan keng qo'llangan. "Komyob hayoti va ijodiy merosi manbalari tadqiqi" mavzusida tadqiqot olib borgan J.Jo'rayev o'z dissertatsiyasida Komyob devonida ham 7 baytli mu'acqad she'r mavjudligini, g'azal baytlari doira va uning ichiga chizilgan yettita yoysimon qo'shchiziq (parallel chiziq) ichiga joylashtirilganligini ilmiy dalillaydi. [14] Shams Qays Roziy "Al-mujam'" asarida Husayniy aytganlariga bir oz qo'shimcha tarzda bunday san'atga asoslangan chizmalar ichida berilgan she'rlarning bir-birini kesib o'tgan o'rinlardagi so'zlar ketma-ketlikka ko'ra jamlanganda yana boshqa bir she'r hosil bo'lishini ham bildirgan. Roziy sakkiz joyidan bir-birin kesib o'tishidan geometrik shakl hosil qiluvchi qo'shchiziqalar ichida yozilgan she'rni keltirgan. Shuningdek, mazkur chiziqlarning kesishgan joyidan o'rin olgan so'zlar yig'indisidan qanday qilib bir bayt she'rning hosil qilinish yo'li ham ko'rsatilgan [24].

Mu'acqad san'ati bilan yozilgan she'rlar xilma-xil ko'rinishdagi o'zaro bir-birini kesib o'tishidan geometrik shakl yasovchi chizmalar ichida joylashtiriladi. Bu lug'atda aytilganidek, bir tizimga bog'langanga o'xshaydi. Komyob g'azalida qo'llangan she'riy san'at esa mu'acqad san'atining ko'rinishlaridan biridir. [14] R.Musulmonqulov ham namuna keltirmagan holda geometrik shakllarga tayanib hosil qilinadigan bunday san'atlarning X-XV asrlarda fors-tojik she'riyatida eng mashhurlaridan bo'lgan oltitasini sanab o'tgan: murabba' (to'rt burchak), musaddas (olti qatorli), musamman (sakkiz qatorli), mudavvar (doira shaklida), mu'acqad (chalkash), mushajjar (daraxtga o'xshash) [17]. A.Husayniy ushbu grafik she'rlar tasnifini she'r san'atlariga ko'ra ajratayotgan bo'lsada, ifodada dastlab shakl ko'zga tashlanishini, she'rdagi ma'no uyg'unligi ikkinchi planga o'tganini ko'rishimiz mumkin. Bu esa o'z navbatida aruz she'r tizimining sistematik tuzilishi qanchalik murakkab va aniq bo'lsa, semantik imkoniyatlari ham shunchalik yuqori ekanligini ko'rsatadi. Mumtoz adabiyotimiz darg'alaridan hazrat Navoiy she'r shakli haqida yozar ekan, uning shakli qanday bo'lmasin, ma'nosi "xo'b" bo'lishi lozimligini uqtiradi:

"...Nazmda ham asl anga ma'ni durur,

Bo'lsun aning surati har ne durur.

Nazmki ma'ni anga marg'ub emas,

Ahli maoni qoshida xo'b emas" [3].

Tahlil va natijalar

Mutaxassislar shakl va mazmun juftligi atrofida juda ko'p bahsli fikr bildirsalarda, har ikkisi bir butun holda yagona maqsadga xizmat qilishini inkor etmaydilar. Mazmun va shaklning bir-biriga o'tishi genetik asosga egadir. Buni muayyan turg'un janrlar misolida ham ko'rish mumkin. Masalan, "g'azal" janri dastlab paydo bo'lganida mazmun hodisasi

edi. Uning mazmun hodisasi bo'lganini so'zning lug'aviy ma'nosi ham yaqqol ko'rsatib turadi. Ya'ni, so'z ma'nosidan kelib chiqilsa, "ayollarga xushomad, maqto'v, muhabbat" mazmunidagi she'riy asar borki g'azal deb yuritilgan. Keyincha, g'azal ayni mazmunni ifodalash uchun eng optimal shakl kasb etgach, u shakl hodisasiga – turg'un she'riy janrga aylandi. Endi g'azal deb ataluvchi shaklda tamoman boshqa (mas., falsafiy, tasavufiy, hajviy) mazmunni ifodalash ham mumkin bo'ldi. Xuddi shu gapni "novella"ga nisbatan ham aytish mumkin. Italyancha "yangilik" so'zidan olingan "novella" dastlab janr, ya'ni shakl hodisasi bo'lmay, mazmun hodisasi edi. Novella deyilganda an'anaviy voqeaband asarlardagi syujetlarni takrorlamaydigan, o'quvchida jonli qiziqish uyg'otuvchi yangi voqea-hodisadan xabar beruvchi asar tushunilgan. Ayni paytda, novella o'ziga xos shakl xususiyatlariga ham ega bo'lgan: qisqalik, syujetning shiddat bilan rivojlanishi, kutilmagan burilishlarga egaligi kabi. Keyincha novellaga xos shakliyl xususiyatlar muqimlashib, o'ziga xos shakl – novella janri yuzaga keladi [5]. Adabiyotshunos olim To'xtamurod Boboyev she'r tuzilishida 2 xil unsurlarni ajratadi: a) mazmunga oid unsurlar; b) shaklga oid unsurlar. Olim har ikki unurni bir-biriga bog'liq va bir-biridan ajratib bo'lmaydi, gohida ulardan biri ikki vazifani ham bajara oladi, deb hisoblaydi [13]. Misralardagi bo'g'inlar sonining tengligiga asoslanuvchi barmoq vazni XX asr boshlarida o'zbek adabiyotiga kirib keldi va bir qancha vaqt o'zining turg'un odatiy shaklini saqlab turdi. Barmoq vazni turkiy til xususiyatlariga asoslangan she'r tizimidir. Shuning uchun o'zbek xalqining eng qadimgi og'zaki she'riyati namunalari ayni shu vaznda yaratilgan. Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asaridagi to'rtliklar, xalq qo'shiqlari barmoq vazniga mansub bo'lib, ular asosan yetti bo'g'indan tuzilgan, 4+3 shaklida turoqlangan, a-a-a-b tarzida qofiyalangan. Barmoq vaznidagi she'rlarda turoq - qofiya, band, ritm (zarb)ni vujudga keltiradigan asosiy unsur hisoblanadi.

A, 9, 4+5 Bir she'r fikri //yarq etdi nogoh,

B, 9, 4+5 Vujudimda //g'alayon tuydim.

A, 9, 4+5 Yarq etdi-yu, //men bo'lmay ogoh

B, 9, 4+5 Bir lahzada //yo'qotdim-qo'ydim [10].

Ardoqli shoirimiz Erkin Vohidov asosan barmoq vaznida she'rlar yaratdi. Shoirning she'rlarida o'zbekona qadriyatlarimiz, soddalik, ravonlik, falsafiy dunyoqarash, folklor an'analari go'zal ifodasini topgan.

Xayollaring teran va uchqur.

Seni bukun qilmoq uchun band

Shoir kerak Bedilday chuqur,

Navoiyday dono, sarbaland. [10]

Barmoqda an'anaviy shaklga amal qilinishi she'rdagi ohangdorlikni, qofiyalarning mosligi to'g'ri va intonatsion talaffuzni kuchaytiradi. O'zbek tilining ifoda va ohang imkoniyatlari, grammatik-stilistik qurilishi — barmoqni milliy she'riy sistema sifatida bunyodga keltiradi [9]. "Barmoq vazn - butun turklar uchun-da, biz o'zbeklar uchun-da milliy vazndir, musulmonlardan burun butun turk shoirlar shul barmoq vazni bilan tizimlar, she'rlar yozar edilar" [23], — deb ta'kidlaydi A.Fitrat. Adabiyotshunos D.Quronov aruz hamda barmoq tizimlaridan tashqari erkin va sarbast she'rlarni ham keltiradi, olim erkin va sarbast she'rlarni tizim o'laroq izohlamasada, erkin she'rlarning "barmoq asosida" vujudga kelganligini asoslaydi: "Barmoq asosidagi erkin she'r XX asrning 20-yillaridan keng ommalashdi. O'zbek erkin she'riga xos xususiyat shuki, unda misralardagi bo'g'inlar soni turlicha, ularning o'zaro qofiyalanishi qat'iy tartibda emas, biroq she'r davomida o'lchovda teng bo'laklar – bir yoki bir necha nav turoqlar erkin tarzda takrorlanishi hisobiga muayyan ritmiklik hosil qilinadi. Masalan, Cho'lponning hajman ancha kattagina "Po'rtana" she'ri 6 (74 ta), 5 (16 ta), 3 (59 ta) va 2 (9 ta) bo'g'inli turoqlardan tarkib topgan. Ko'rinib turganidek, turoqlarning katta qismi 6 bo'g'inli.

Bundan tashqari, 3 bo‘g‘inli turoqlarning yarmi – 30 tasi 3+3 bog‘lamida, ular ham o‘qilganda 6 bo‘g‘inli turoqlarga vaznda tengdek taassurot qoldiradi” [5]. Professor T.Boboyev “erkin vazn”, professor H.Umurov esa “erkin she‘r sistemi” deb ataydi. Erkin she‘rning asosiy sharti shaklning mundarijaga to‘la muvofiq bo‘lishidir. Erkin she‘rda satrlar shunday tartibda bo‘lishi kerakki, buning natijasida she‘rdagi intonatsiya shoirning fikrlarini, ruhiy holatini, his-tuyg‘ularini, kayfiyatini to‘la ifoda etsin. Erkin vaznning muhim xususiyatlaridan biri — ayrim misralardagi bo‘g‘in (so‘z)larni (ma‘no va intonatsiyani kuchaytirish maqsadida) bir necha qatorga zinapoya tartibida joylashtirish (gradatsiya usuli)dir [13]. Bitta she‘r doirasida bo‘g‘in, turoq, misra, band, qofiya, ritmik pauza kabi vositalarning mazmun va ohang talabiga mos tarzda tovlanishi (rangbarang va erkin bo‘lishi) erkin she‘r sistemasining bosh qonunidir. Bu sistema (erkin, oq, sarbast she‘r yo‘llari) xalq tiliga — oddiy so‘zlashuv tiliga judayam yaqinlashgani bilan ajralib turadi. Xalqqa xos bo‘lgan oddiy, “qo‘pol” so‘zlar ham, so‘z birikmalari ham bu sistemaga kira bildilar, odatdagidan ko‘ra katta vazifani — poetik olam obrazini yarata oldilar. Bu xususiyat sistemaning ommabopligini, jonliligini, zarurligini ta‘minladi [9]. Tadqiqotimiz obyekti hisoblangan shoirlarimiz Rauf Parfi va Faxriyor ijodida erkin vazndagi she‘rlar salmoqli o‘rin tutadi.

Hasratimning

Suyuq toshlaridan

Daxma qurmoqchiman

O‘zimga.

Ichida o‘z jasadim bo‘lsin. [4]

Rauf Parfining ushbu she‘ri yapon shoiri Isikava Takubokuga bag‘ishlangan. Shoir o‘z ilhomini, tafakkur oqimini aynan erkin vaznda to‘liqroq namoyon etadi. Nafaqat shakl va vaznda erkinlikni saqlaydi, balki so‘zlarni qo‘llashda ham mutlaqo noodatiy yo‘ldan boradi. Xususan, toshning qattiqligi odatan barchaga ma‘lum, ammo ijodkorning tuyg‘u olamida narsalar o‘z tabiatidan boshqa xususiyatlarni ham oladi. “Suyuq tosh”lar shoir hasratining juda ham og‘ir va qattiq ekanligidan dalolat beradi.

soat sayin

soniya sayin

hayot ortingdan

surib kelar o‘tmish devorini

orqaga yo‘l yo‘q. [20]

Faxriyorning ushbu she‘rida o‘tmish va kelajak muqoyasasi shavqatsiz dalillar, inkor etib bo‘lmaydigan haqiqatlar bilan kechadi. “Borliqning mavjud ifoda qoliplaridan qochish, aslida, borliqning asl mohiyatiga yanada yaqinlashtiradi” [2], o‘tmishni devor shaklida ko‘rish, har lahzaning mohiyati o‘tmishga aylanib, o‘sha devor ortida qolish ekanligini anglatish shoirning asl maqsadidir.

Erkin she‘rlar Yevropa xalqlari she‘riyatida, ayniqsa, keng tarqalgan. Erkin vazndagi she‘rlarda ham ichki ritm, ichki musiqiylik muayyan jarangdorlik mavjud bo‘lib, bu vaznda ham qator mashhur asarlar yaratilgan. Jumladan, M.Lermontovning “Maskarad” dramasi, A.Griboyedovning “Aqlilik balosi” komediyasi, Nozim Hikmatning “Inson manzaralari” asari erkin vaznda yozilgan. G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon, Usmon Nosir, Mirtemir, Rauf Parfi singari ko‘plab o‘zbek shoirlarining bu vaznda yozgan she‘rlari g‘oyat e‘tiborlidir.

Yangi tong...

Tongda erib ketdi

Kecha.

Uyqusini quvib ko‘chaning

Avtolar shovqin solib kechar.
Dunyo so'rarmidim sendan,
Do'stim, shu daqiqa.
Shunchaki, tong nafasi yanglig'
Tabassuming kerak
Faqat [7].

Zamonaviy o'zbek adabiyotida "She'r" atamasi ma'nosini erkinroq tushunish, oldingi shakli qoliplarni o'zgartirgan holda yangi poetik kashfiyotlar qilishga intilish tamoyili kuchli. Shuning uchun ham o'zbek nazmida "oq she'r", "sochma she'r", "nasriy she'r", "tasbih", "uchchanoq" singari she'r shakllari paydo bo'lmoqda. She'rning eng kichik ko'rinishi mumtoz adabiyotda 1 baytdangina iborat bo'lsa (fard), o'zbek folklorida 4 qatorni tashkil etadi (to'rtlik). Bir misradan iborat she'r yaratishga ham urinishlar bo'lgan (rus she'riyatida "monostix" — bir she'r deb nomlangan). She'rning qofiya, tinish belgilari va grammatik qoidalar iskanjasida qolishini istamayotgan bir qator shoirlar qofiyasiz, grammatik qoidalar va tinish belgilariga rioya etilmay yozilgan she'rlar yaratmoqdalar.

Professor U.To'ychiyev lirik tur va janrlarni tasnif qilar ekan, ularni, avvalo, ikki katta guruhga ajratadi: 1.Mazmun jihatdan tashkil topgan janrlar. 2.Shakl jihatdan tashkil topgan janrlar hamda har ikki guruhni yana uch bo'limga ajratadi. Mazmun jihatdan a) estetik belgi, pafos va muayyan mazmun yo'nalishiga asoslanadigan janrlar: marsiya, elegiya, inyektiv va boshqalar; b)asosan, musiqa asari hisoblansa-da, adabiy matnga ham suyang'an janrlar: romans, kantata, marsh va boshqalar; v) og'zaki va yozma lirikada qo'llanib kelingan janrlar: alla, yor-yor.

Shakl jihatdan esa a) shakl mazmundorligi va tuzilishiga ko'ra lirika janrlari: aytishuv, mustazod, sonet va boshqalar; b) misra soni va kompozitsiyaga ko'ra lirika janrlari: musallas, murabba', muxammas, musaddas va boshqalar; v)qayta tashkil topish (transformatsiya)ga ko'ra lirika janrlari: qit'aiy, kesishgan, taronaiy, ruboiyona [19]. Mazkur tasnif zamonaviy lirika janr va shakllarining asosiy qismini qamrab oladi. Biroq "o'tgan asrning 80-yillarida adabiyotga kirib kelgan avlodning asarlari o'zidan oldingi avlodga qaraganda, so'zning nafaqat ma'no qatlami, balki ifoda qatlamlarining rang-barangligiga, janrlar qorishig'ida turli shakllar formulasi topishga urinishlari, poetik mushohoda erkinligiga urg'u berganligi, shakl va mazmunda serqatlamlilik, poetik g'oyalar assotsiativ rakursga qurilganligi, o'quvchilardan nafaqat mutolaa, balki adabiy xabardorlik va bevosita muallif bilan baravar muloqat talab qilishi, fikrda va tasavvurda, so'zda badiiy o'yin uyushtirishi kabi jihatlariga ko'ra jahon adabiyotining konseptual adabiyotga moyilligi bilan alohida ajralib turadi" [2]. Shu boisdan ham shoirlarimiz tomonidan qo'llanayotgan yangi-yangi she'r shakllari, turli janr tajribalari borki, bunday ijod mahsullari adabiyotshunosligimizda yangi tadqiqotlar, yangi qamrovli tasniflar qilish zaruratini tug'dirmoqda. Adabiyotshunos Jamol Kamolning quyidagi fikrlari bugungi adabiy lirik jarayonni yanada kengroq qamrab oladi: "Lirikamizning bugungi janr qiyofasini ko'proq qandaydir qorishiq, eski, "sof janr" talablaridan xoli, "universal", sintetik she'riy shakl belgilamoqda. Bu shakl, asosan, she'riyatimizda inson ichki dunyosini yanada kengroq o'zlashtirishga qaratilgan realistik uslubning qaror topishi bilan bog'liq ravishda ro'yobga chiqayotir. Mazkur "qorishiq janr"ning asosiy belgilari nimalardan iborat? Bular: a)lirik ifodaning erkin parvozi; b)kechinmalar dialektikasining yaratilishi; v)mushohada doirasiga tushgan eng uvoq maydachuydalarni ham shu ondayoq qayd etilishi; g)bevosita nutq-monolog bilan uchqur suvrat-tasvirlarning almashinib turishi; d)vazn va turoqning erkin qo'llanishi kabi xususiyatlardir. Lirik she'riyatning ijtimoiy hayotga faol aralashuvi, sotsial taraqqiyotga yanada kuchliroq ta'sir o'tkazishga intiluvi ana shunday universal bir janrning yuzaga

chiqishiga sabab bo'ldi [15]. Professor Dilmurod Quronov hozirgi she'riyatimizning subyektiv tashkillanishiga e'tibor qaratadi. U she'rdagi kechinma egasiga ko'ra ularni uch turga ajratadi. 1. Avtopsixologik lirika. 2. Ijroviy lirika. 3. Personajli lirika. D. Quronov personajli lirikaga E. Vohidovning "Hozirgi yoshlar", A. Oripovning "Samolyotda yozilgan she'r", X. Davronning "Dunyo go'zal", "Bobur" kabi qator she'rlarini kiritadi va tahlil qiladi [5]. "Qari tolga suyak// Irg'ay asoni, // Oqsoqol so'riga asta yonboshlar. // Xayoldan o'tkazar kori dunyoni: // "Eh, hozirgi yoshlar, // Hozirgi yoshlar!" [10] Quronov o'z darsligida meditatif va tavsifiy lirikaga ham to'xtalib, ular lirik kechinma obyektiga ko'ra farqlanishini aytib o'tadi. "Meditativ lirikaning kechinma obyekt – ko'ngil, ya'ni bu holda lirik subyekt bir vaqtning o'zida obyekt hamdir. Tavsifiy lirikaning kechinma obyekt esa ko'ngildan tashqaridagi voqelikda (narsa, hodisa, holat, voqea, shaxs va b.), subyektning his-kechinmalari o'sha obyektning tavsiflash orqali ifodalanadi" [5]. E. Vohidovning "Jumadan qolgan odam", "Qumursqalar jangi", "Tangri va yamoqchi", "Oqsoqol", "Vafo" she'rlari tavsifiy lirikaga misol bo'la oladi. Meditatif lirikaga oid ijod mahsullari esa har bir ijodkorning ko'ngil holatini, tuyg'ular mezonini, ishq, hijron, sog'inch motivlarini o'z ichiga oladi. Adabiyotshunos G. Ernazarova meditatif lirikaga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasida o'zbek she'riyatida meditatif lirikaning o'rnini quyidagicha belgilaydi: "Yetakchi xususiyati samimiylik va sog'inch bo'lgan she'rlarda, bizningcha, kompozitsion, struktur tuzilishning o'zidayoq meditatiflik yaqqol namoyon bo'ladi. Chuqur mushohada, botiniy iztirob va armon ohangini lirik ifodalashda kompozitsiya, struktura ham birdek xizmat qiladi. Ma'lum bo'lyaptiki, so'z va so'z orqali ifodalangan hissiy materialning shoir g'oyasini ifodalashga xizmat qiladigan, o'quvchi his-sezgilariga ta'sir o'tkazadigan tartibda joylashuvi faqat ijodkor mahorati va ijodiy niyati bilan bog'liq emas. Obyekt haqidagi chuqur meditatif mushohada, voqealik muhokamasi jarayonidagi pafos, obyekt-shaxsga nisbatan mehr-muhabbat, armonning mavjudligi she'rning qurilish jihatlarini belgilashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Teran mushohada, boshqalarnikiga o'xshamaydigan ideal ma'noga intilish adabiy iste'dodning bir belgisidir. Meditatif she'riyatda milliy tarix, ijtimoiy ideal va falsafiy tafakkur hamda o'zgalar unchalik e'tibor ham bermaydigan hodisalar, turmush voqealari, odamlar, xarakterlar, holatlar, oddiygina detallar haqiqiy iste'dod egasini chuqur mushohada yuritishga undaydi. Natijada lirik meditatiflik, original she'r dunyoga keladi" [26]. Rauf Parfining "Tavba", "Sensiz", "Muhabbat" she'rlari, Faxriyorning "Sensizlik", "Ishq balosi", "Izlam", "Muhabbatdan so'ng" she'rlari meditatif lirikaga misol bo'la oladi. "Armon – jo'natilmay qolgan ko'hna xat", "Men senga sochildim tariqday// Sen kim bo'lib menga qaytarsan, // Men o'zimni senda suyarman// Seni topganimdan kuyarman", "Lahzada sevgimiz qaridi// Baxtimmidi sochlaring – qaro, // Senga yetmay tentirar so'zim// muhabbatim aqldan ozgan"[20]. Ushbu satrlarda Faxriyorning sof ko'ngil kechinmalari aks etadi.

Xulosa

Bugungi adabiy jarayon, zamonaviy she'riyat nuqtayi nazaridan an'anaviy janrlarning salmog'i uncha yuqori emas. Shu bois o'tgan asrning 20-yillaridan buyon, salkam yuz yillik vaqt davomida yangi davr she'riyatini atroflicha o'rganish va tasnif etishga qaratilgan bir qancha nuqtayi nazarlarga duch kelamiz. Mazmun va shakl masalasidan kelib chiqadigan bo'lsak, har bir she'r o'zining g'oyasi va shakli bilan tug'iladi. Ma'lumki, shaklning ko'rinishini g'oya belgilaydi. Umuman, bu juda murakkab ruhiy-psixologik jarayon bo'lib, shoirning dunyoqarashi, didi, tasvir uslubi kabi qator masalalar muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Boltaboyev H. Jahon adabiyotshunosligi tarixi. Toshkent., 2019. – B.137.

Eshonqul N. Geometrik shoir yohud avlodning avangard shoiri ijodiga chizgilar. kh-davron.uz

Navoiy A. Hamsa. –T.: Yangi asr avlodi, 2015. – B.123.

Parfi R. Iymon asiri. – Toshkent.: Akademnashr, 2023. – B.82.

Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent.: Akademnashr, 2018. – B.109-110.

Quronov S. Zamonaviy o'zbek adabiyotida sintez muammosi (she'riyat va rangtasvir san'atlari misolida): Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. – Toshkent., 2018.

Rauf Parfi Sakina. Toshkent.: Muharrir, 2013. – B.90.

Shayx Ahmad Taroziy. Fununu-l-balog'a. T.: Xazina, 1996. – B.4.

Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent.: A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004. – B.199.

Vohidov E. Saylanma. 2-jild. Toshkent.: Sharq, 2001. – B.11.

Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri / Arabchadan tarjima, izoh va muqaddima muallifi A.Irisov. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr, 1993.

Адабиётшунослик терминлари луғати.— Тошкент.: Ўқитувчи, 1970. – Б. 247-248.

Бобоев Т. Шеър илми таълими. Тошкент.: Ўқитувчи, 1996. – Б.40.

Жўраев Ж. Комёб ҳаёти ва ижодий мероси манбалари тадқиқи: Филол. фан. номзоди... дис. – Тошкент. 2012. –Б. 89.

Камол Ж. Сайланма. Олти томлик. IV том. Шеър санъати. Тошкент., “Янги аср авлоди”, 2018. – Б.151-152.

Қаҳҳор А. Асарлар (олти томлик), 6- том, — Тошкент.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1971. – Б. 253.

Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика X-XV вв. – М.: Наука, 1989. – С. 44

Тўйчиев У. Лирик тур белгилари // Адабий тур ва жанрлар. III жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1992. –Б.135.

Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари, Т.: Фан, 1981.

Фахриёр. Излам – Тошкент: Академнашр, 2017. – Б.192.

Федотов О.И. Основы теории литературы. В 2-х ч. Ч.2.- М.: Владос, 2003. – С.106

Фитрат А. Адабиёт қоидалари. / Фитрат. Танланган асарлар. 4 ж. 4-ж.- Т.: Маънавият, 2006. – Б.29.

Фитрат. Адабиёт қоидалари. — Самарқанд — Тошкент.: Уздавнашр, 1926. – Б.44.

Шамси Қайси Розий. Ал-муҷамъ. – Душанбе.: Адиб, 1991. – Б.317-319.

Шукуров Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент.: Ўқитувчи, 1984. – Б.183.

Эрназарова Г.Х. Ҳозирги ўзбек шеърятининг медитатив табиати. Филология фанлари доктори диссертацияси автореферати. Тошкент., 2020. – Б.27.

Ҳусайний А. Бадойиъу-с-санойи. –Т.: Ғафур Ғулом, 1981. – Б.272.

AQLLI TEXNOLOGIYALARNI BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINI TIL BILISHINI RIVOJLANTIRISHIDA QO‘LLASH METODI SIFATIDAGI MOHIYATI

*Fayzullayeva Dilnoza Ubaydulloyevna,
Samarqand davlat chet tillar instituti, “Ingliz tili leksikologiyasi va stilistikasi”
kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim texnologiyalarining tobora ortib borayotgan roli, o‘qitishning yanada samarali usullarini qo‘llash va hamma uchun ta’lim imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirish, onlayn darslarda raqamli texnologiyalardan foydalanish, o‘qituvchilarni mustaqil ravishda ko‘proq ish olib borish va raqobat tufayli ta’lim sifatini yanada oshirish ishlari, o‘qituvchilarni va o‘quvchilarni aqlli texnologiyalar yordami bilan bilimlarni egallashini va o‘qitilishini, bilimlarni rivojlantirishini, o‘qitishning yanada samarali usullarini o‘z ichiga olgan texnologiyalar haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: qobiliyatini rivojlantirish, ta’lim sifati, insoniyat tarixi, grammatik qoidalar, AKT texnologiyalari, rivojlanayotgan mamlakatlar, raqamli texnologiyalar, ko‘nikmasini rivojlanish, axborot-kommunikatsiya, Aqlli ta’lim texnologiyalari.

СУТЬ ПРИМЕНЕНИЯ УМНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ КАК МЕТОДА РАЗВИТИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

*Файзуллаева Дилноза Убайдуллоевна,
Независимый научный сотрудник кафедры «Лексикологии и стилистики
английского языка» Самаркандского государственного института иностранных
языков*

Аннотация: В этой статье постоянно возрастающая роль современных образовательных технологий, использование более эффективных методов обучения и значительное расширение образовательных возможностей для всех, использование цифровых технологий на онлайн-занятиях, независимость учителей и работа по дальнейшему совершенствованию. Обсуждаются качество образования за счет конкуренции, приобретение знаний и образования преподавателями и учащимися с помощью умных технологий, развитие знаний и более эффективные методы обучения.

Ключевые слова: развитие способностей, качество образования, история человечества, грамматические правила, технологии ИКТ, развивающиеся страны, цифровые технологии, развитие навыков, информация и коммуникация, умные образовательные технологии.

THE ESSENCE OF APPLYING SMART TECHNOLOGIES AS A METHOD FOR DEVELOPING FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

*Fayzullaeva Dilnoza Ubaydulloyevna,
Independent researcher of Department of “Lexicology and Stylistics of
English Language” of Samarkand State Institute of Foreign Languages*

Abstract: In this article, the ever-increasing role of modern educational technologies, the use of more effective teaching methods and the significant expansion of educational opportunities for all, the use of digital technologies in online classes, the independence of teachers and the work of further improving the quality of education due to competition,

the acquisition of knowledge and education by teachers and students with the help of smart technologies, the development of knowledge, and more effective methods of teaching are discussed.

Key words: ability development, quality of education, human history, grammatical rules, ICT technologies, developing countries, digital technologies, skill development, information and communication, Smart educational technologies.

Kirish. Ta'lim tizimi - zamonaviy ta'lim texnologiyalarining tobora ortib borayotgan roli bilan tavsiflanadi. O'quvchilar tomonidan innovatsion ta'lim texnologiyalar yordami bilan bilimlarni egallash an'anaviy texnikaga qaraganda ancha tezroq. Ushbu texnologiyalar bilimlarni rivojlantirish, o'zlashtirish va tarqatish xususiyatini o'zgartiradi, o'rganish obyektiining mazmunini chuqurlashtirish, kengaytirish, tezda yangilash, o'qitishning yanada samarali usullarini qo'llash va hamma uchun ta'lim imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirish imkonini beradi. Raqamli texnologiyalar bilan ta'lim olganda, o'quvchilar uchun o'qitish usuli osonlashmoqda. Bunday holda, vositali ta'lim tizimining rolini multimedia, kodeskoplar, kompyuterlar, noutbuklar, Internetga ulangan televizorlar, telefon liniyalari, aqlli taxtalar, proyektorlar bajaradi. Bunday vositalarni o'qituvchilarga repetitorlik bilan ta'minlash ta'lim sifatini yaxshilashni ta'minlaydi. Hammamizga ma'lumki, onlayn darslarda raqamli texnologiyalardan foydalanish yaxshi samara beradi. Masalan, televizor orqali olib boriladigan onlayn darslar raqamli ta'limning bir shakli deb taxmin qilishimiz mumkin. Demak, raqamli ta'limda: xohlagan joyida va xohlagan vaqtda ta'lim olish imkoniga ega:

- internetdan axborot olish va undan foydalanish madaniyati shakllanadi;
- ta'lim tizimini yangi bosqichga ko'taradi;
- vaqt va mablag' sarfini keskin kamaytiradi;
- "raqamli dunyo"da yo'qolib qolmaslik va yaxshi ish topishda ustunliklarga ega bo'lish kabilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'qituvchilar uchun raqamli texnologiyalardan foydalangan holda ishlash qobiliyatini rivojlantirish yoki Internet orqali turli xil ochiq kurslarni tashkil etish imkoniyatlari mavjud bo'lib, bu o'qituvchilarga mustaqil ravishda ko'proq ish olib borish va raqobat tufayli ta'lim sifatini yanada oshirish imkonini beradi. Raqamli texnologiyalarni o'zlashtirish insoniyat tarixidagi boshqa yangiliklarga qaraganda tezroq sodir bo'lmoqda: bor-yo'g'i yigirma yil ichida raqamli texnologiyalar rivojlanayotgan mamlakatlar aholisining qariyb 50 foizini qamrab olishga va ularning yordami bilan jamiyatlarni o'zgartirishga muvaffaq bo'ladi. Masalan, sog'liqni saqlash sohasida sun'iy intellektdan foydalanishga asoslangan ilg'or texnologiyalar inson hayotini saqlab qolish, kasalliklarni aniqlash va umr ko'rish davomiyligini oshirishga xizmat qilmoqda. Ta'lim sohasida virtual o'quv muhiti va masofaviy ta'limning ta'minlanishi talabalarga boshqa imkoniyatga ega bo'lmagan dasturlarda qatnashish imkonini berdi. Bundan tashqari, blokcheynga asoslangan tizimlardan foydalanish orqali davlat xizmatlaridan foydalanish qulay bo'ladi, ularni ta'minlovchi institutlar mas'uliyatini oshiradi va sun'iy intellektdan foydalanish natijasida jarayonlar kamroq byurokratik bo'ladi. Katta ma'lumotlar, shuningdek, yanada moslashuvchan va aniq siyosat va dasturlarga olib kelishi mumkin.

Bo'lajak o'qituvchilarimiz ingliz tilidagi mashg'ulotlarda ingliz tilidagi o'quv axborotni Aqlli texnologiyalar asosida o'zlashtirishga yordam berishi alohida dolzarblik kasb etadi. Ta'lim muassasalarida chet tillarini o'qitish metodikasi va sohaga oid kompetensiyalarini rivojlantirish yuzasidan quyidagi mahalliy olimlar ishi o'rganildi: S.K.Boymatova [1], D.D.Djalilov[2], J.J.Jalolov[3], R.A.Zaripova [4] va boshqalar.

Axborot va kompyuter texnologiyalari vositalaridan foydalanish va Aqlli

texnologiyalardan orqali ingliz tilini o'qitish bo'yicha: Sh.Abdullayeva, Sh.S.Alimov [5], R.H.Ayupov [6], N.N.Azizxo'jayeva [7], G.R.Baltabaeva, M.A.Innazarova, G.T.Makhkamova, A.I.Ziyayev, R.N.Radjapova, G.S.Sobirova [8] mahalliy olimlarimiz izlanishlari o'rganildi. Didaktik va uslubiy masalalar N.N.Azizxo'jayeva, L.T.Axmedova, M.A.Innazarova, X.I.Ibragimov, J.J.Djalolov, O.Roziqov [9] ishlarida o'rganildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kun tadqiqotlarida keltirilayotgan ilmiy xulosalar va takliflar yangidan-yangi zamonaviy tadqiqot usullarini talab qiladi. Shu boisdan ham tadqiqotlarda zamonaviy texnologiya va tadqiqot usullaridan foydalanish talab qilinadi. Mazkur tadqiqot jarayonida tizimlashtirish, taqqoslash, qiyoslash kabi zamonaviy tadqiqot usullaridan ham foydalanildi.

Muhokama va natijalar. Zamonaviy to'plangan smart texnologiyalarga asoslangan mashg'ulotlar sermehnatlik darajasini kamaytirgan holda tez natijaga erishish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Shuning uchun ham smart texnologiyalarini ta'lim tizimining barcha sohalarida samarali qo'llash mumkin. Ma'lum bir obyektiv sabablarga ko'ra, smart texnologiyalardan foydalanish jarayoni har bir mamlakatda turlicha yo'l va turli sur'atda olib borilmoqda.

Raqamli texnologiyalarni o'zlashtirish insoniyat tarixidagi boshqa innovatsion ishlanmalarni joriy qilishdan tezroq sodir bo'ldi. Atigi yigirma yil ichida raqamli texnologiyalar rivojlanayotgan mamlakatlar aholisining qariyb yarmini qamrab olishga va ularning yordami bilan jamiyatni o'zgartirishga muvaffaq bo'ldi. Sog'liqni saqlash sohasida sun'iy intellektga asoslangan ilg'or texnologiyalar inson hayotini saqlab qolish, kasalliklarga tashxis qo'yish va umr ko'rish davomiyligini oshirishga xizmat qiladigan texnologiyalar ishlab chiqilgan. Ta'lim sohasida virtual o'quv muhiti va masofaviy ta'limni ta'minlash dasturlari ishlab chiqilib an'anaviy darslarga ishtirok eta olmagan talabalarga imkoniyat yaratdi. Bundan tashqari, blokcheynga asoslangan tizimlardan foydalanish davlat xizmatlari yanada aholiga xizmat qilish uchun qulay bo'ldi, ularni taqdim etuvchi institutlar mas'uliyatini oshirdi va sun'iy intellektdan foydalanish natijasida jarayonlar kamroq byurokratik holatlarga duch kela boshladi. Katta ma'lumotlar, shuningdek, yanada moslashuvchan va aniq siyosat strategiyalari hamda dasturlarini ishlab chiqishga hissa qo'shdi. Shu yo'l orqali boshqarish ta'limga bo'lgan munosabatni o'zgarishiga olib keldi. Ushbu raqamli texnologiyalarni o'quv jarayonida chet tilini o'qitishda qo'llanishi o'quvchilarni til bilish ko'nikmasini rivojlanishiga katta samara berishi e'tiborga molikdir.

Mamlakatimiz rivoji taraqqiyotining asosi ta'lim tizimining sifatli va mukammalligi bilan ham bog'liq ekanligi hech kimga sir eman. Shu bois ta'lim muassasalarida ta'lim jarayoni sifatini oshirish, innovatsion hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish, pedagogika va psixologiya fanlariga oid bilimlarini mustahkamlash va olgan bilimlarini o'quv-tarbiya jarayonida qo'llay olishga o'rgatish, shuningdek, ta'lim jarayoni ishtirokchilariga pedagogik mahorat sirlarini ochib berishdan iborat.

Respublikamiz milliy iqtisodiyoti tarmoq va sohalariga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish borasida amaliy ishlar olib borilgan. O'zbekiston Respublikasining "Axborotlashtirish to'g'risida"gi qonuni, "Kompyuterlashtirishni yanada amalga oshirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni va "Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari asosida olib borilmoqda. Yuqorida keltirilgan Prezidentimiz Farmonida "... real iqtisodiyot tarmoqlarida, boshqaruv, biznes, fan va ta'lim sohalarida kompyuter va axborot texnologiyalarini keng joriy etish, aholi turli qatlamlarining zamonaviy

kompyuter va axborot tizimlaridan keng bahramand bo'lishlari uchun shart-sharoitlar yaratish" belgilab qo'yilgan. Ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash maqsadiga yo'naltirilgan

Xulosa va takliflar. Respublikamiz milliy iqtisodiyoti tarmoq va sohalariga axborotkommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish borasida amaliy ishlar olib borilgan. O'zbekiston Respublikasining "Axborotlashtirish to'g'risida"gi qonuni, "Kompyuterlashtirishni yanada amalga oshirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni va "Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari asosida olib borilmoqda. Yuqorida keltirilgan Prezidentimiz Farmonida "...real iqtisodiyot tarmoqlarida, boshqaruv, biznes, fan va ta'lim sohalarida kompyuter va axborot texnologiyalarini keng joriy etish, aholi turli qatlamlarining zamonaviy kompyuter va axborot tizimlaridan keng bahramand bo'lishlari uchun shart-sharoitlar yaratish" belgilab qo'yilgan. Ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash maqsadiga yo'naltirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Бойматова С.К. Развитие коммуникативной компетенции учебно-профессиональной сфере общения студентов медиков при изучении терминов: - Т.: 1993. - 48с.

Джалалов Д. Д. Проблемы содержания обучения иностранному языку. — Т.: Фан, 1987. — 110 с.

Jalolov J.J. Chet tili o'qitish metodologiyasi. - Toshkent: O'qituvchi, 1996. -368 b.

Zaripova R. A. Chet tillar o'qitish metodikasidan qo'llanma, — Т.: O'qituvchi, 1986. — 184 b.

Alimov Sh. S., Ziyayev A.I. Innovative pedagogical technologies in the English Language Teaching. — Т., 2017. — с-232

Аюпов Р.Х. Информационные технологии в образовании. Учебник. Ташкент: 2021 г., -585 стр.

N.N.Azizxojayev, Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. O'quv qollanma.-Т.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgarmasi nashriyoti 2006, 160 b.

Boltaboeva G. R., Ayupov R. H. Zamonaviy raqamli texnologiyalarning elektron tijorat samaradorligini oshirishdagi o'rni va imkoniyatlari: Monografiya. Toshkent: Toshkent Moliya Instituti. "Elektron tijorat va raqamli iqtisodiyot" kafedrasida tayyorlangan, 2023, 662 bet.,

X.I. Ibragimov, U.A. Yo'ldoshev, X.Bobomirzayev; mas'ul muharrir M. Mahmudov; O'zR Oliy va o'rta maxsusta'lim vazirligi. —Т.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009- 400 b.

INGLIZ TILIDA ASPEKT VA ZAMONNI FARQLANISHI

*Imamov Navruz Pattaqulovich,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Xorijiy tillar” kafedrasi katta o’qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada aspekt va zamonni farqlanishida zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni qabul qilishda va muayyan zamon ma’nosini anglatishda fe’l leksik ma’nosining ham ahamiyatga ega ekanligi aks ettirilgan. Qolaversa, grammatik jihatdan aspekt va zamonni farqlanishi bo’yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so’zlar: Aspekt, grammatik mazmun, fe’l sistemasi, temporallik, diektik, aspektual ma’nosi, kuzatuv nuqta, perfektiv, imperativ.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ АСПЕКТА И ВРЕМЕНИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

*Имомов Навруз Раттакулович,
Старший преподаватель кафедры «Иностранные языки»
Самаркандского института экономики и сервиса*

Аннотация: В данной статье отражено, что лексическое значение глагола важно также в дифференциации вида и времени, в принятии грамматических форм, выражающих время, и в выражении значения определенного времени. Кроме того, разработаны предложения и рекомендации по различию вида и времени с грамматической точки зрения.

Ключевые слова: Вид, грамматическое наполнение, глагольная система, темпоральность, диектика, видовое значение, точка наблюдения, перфект, императив.

DIFFERENTIATION OF ASPECT AND TENSE IN ENGLISH

*Imamov Navruz Pattakulovich,
Senior teacher of department “Foreign Languages”
Samarkand Institute of Economics and Service*

Annotation: In this article, it is reflected that the lexical meaning of the verb is also important in the differentiation of aspect and tense, in accepting the grammatical forms that express the tense and in expressing the meaning of a certain tense. In addition, suggestions and recommendations have been developed on the difference between aspect and tense from a grammatical point of view.

Key words: Aspect, grammatical content, verb system, temporality, diectic, aspectual meaning, observation point, perfective, imperative.

Kirish. Ingliz va o’zbek tillaridagi fe’llarning leksik-grammatik bog’liqlikka asoslangan tasniflarini qiyosiy o’rgangan Sh.Jalolova “Harakatning vaqtda chegaralanganligiga ko’ra fe’l turlari (har ikkala tilda mavjud): terminativ va noterminativ fe’llar. Fe’lning bu turlari har ikki tilda mavjud, lekin ingliz tili uchun u ko’proq grammatik ahamiyatga ega” ekanligini aytib o’tadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Vendler fe’llarning zamonga munosabat jihatdan o’ziga xos ma’noviy farqlarga ega ekanligini aniqladi va ularni tasnifladi zamonni aspektga bog’lab o’rgangan olimlardan biri Z. Important figures such as E. Bach, D. Dovti, M. Moens, and M. Stedman olimlar tomonidan ham zamon ifodalashda o’ziga xosligiga ko’ra fe’llarning aspektual kategoriyalari ajratildi [1, 2, 8]. Most commonly, these terms refer to states, processes, faoliyat-jarayon fe’llari, natijaga yo’naltiruvchi fe’llar (accomplishments), and jarayonning oxirgi natijasini ifodalovchi fe’llar (achievements)ga ajratadilar. An array of novel

guruhlariga bag'ishlangan salmoqli tadqiqotlar amalga oshirilgan fe'l semantikasi va o'zbek tilshunosligida.

Zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni qabul qilishda va muayyan zamon ma'nosini anglatayotganda fe'l leksik ma'nosining ham ahamiyatga ega ekanligi butun jahon tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham qayd qilinadi. Jahon tilshunosligida bu masala fe'llarni aspektual guruhlarga ajratish orqali hal qilinishi qayt etilgan. Shu sababli zamon kategoriyasiga bag'ishlangan aksariyat ishlarda zamon aspekt bilan birgalikda o'rganiladi. Bunda grammatik aspekt deganda fe'l lug'aviy ma'nosidagi ma'lum bir semalarning uning zamonda qo'llanilishiga ta'siri tushuniladi. Davomiylik (progressive), tugallanganlik, natijaviylik (perfect) kabilar aspektual tasnif mezonlari sifatida qaraladi.

Aspekt keng ma'noda bir qator tillarda fe'lga xos xususiyatlarning grammatik shaklga yoki leksik vositalarorqali o'sha grammatik mazmunni belgilaydigan semantik ifodalarni tavsiflaydigan atama sifatida qaraladi. Soddaroq aytdigan bilsak aspektni aniqlashda va uning xususiyatlarini shakllantirishda zamonga aloqador bo'lgan fe'l ma'nosini ikki qarama-qarshi guruhga ajratish sanaladi. Fe'lga xos bo'lgan zamon va aspekt kategoriyalari ba'zi tillarda bir-biriga bog'liq hodisa sifatida qaralsa, boshqa tillarda bir birini to'ldiruvchi kategoriya sifatida qaraladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kun tadqiqotlarida keltirilayotgan ilmiy xulosalar va takliflar yangidan-yangi zamonaviy tadqiqot usullarini talab qiladi. Shu boisdan ham tadqiqotlarda zamonaviy texnologiya va tadqiqot usullaridan foydalanish talab qilinadi. Mazkur tadqiqot jarayonida tizimlashtirish, taqqoslash, qiyoslash kabi zamonaviy tadqiqot usullaridan ham foydalanildi.

Muhokama va natijalar. Zamon, fe'lning asosiy grammatik kategoriyalaridan biri bo'lib voqea-hodisani vaqt kechimiga A.Smitning ta'kidlashiga esa, zamon vaqtkechimida aniq yo'nalish yokinnuqtaga ega bo'lgan va grammatik markerlangan kategoriya hisoblanadi. (Comrie 1985:9), (Smit 1991:136). Takidlash joizki ko'pgina tillarda hozirgi o'tgan va kelasi zamonlar tan olinadi. Lekin hamma tillarda ham ushbu uch zamonni ajrata oladigan yoki umuman olganda, hamma zamonni farqlovchi grammatik vositalar mavjud emas. Shuning uchun ham mazkur tillardagi fe'l sistemasini qiyosiy o'rganishda zamon va aspekt tahlili uzviylikda amalga oshiriladi. Bundan tashqari, zamon yoki aspekt tahlili temporal hodisalar doirasida ko'rib chiqiladi. Aslini olganda, har bir kategoriyaning belgilovchi ham grammatik ham leksik vositalar umumlashtirilgan holda amalga oshirilishi maqsadga muvoffiq bo'ladi.

Bevosita aspektga tegishli bo'lgan ta'riflarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu sohaga tegishli ta'rif va tavsifalarda ham turlicha yondashuvlarni o'rganishimiz mumkin. B.Komri (1976:3) aspektni "vaziyatni ichki vaqtinchalik ko'rishning turli usullari" deb ta'riflaydi. Aspekt bilan bog'liq tahlillarni temporallikdan ajratib bo'lmaydi: ikkala hodisa ma'lum voqeaga tegishli voqea-hodisalarni ifodalovchi lisoniy sabhlar sanaladi. Ammo ular orasidagi farq grammatik jihatdan butunlay boshqacha. Aspekt vaqt bilan bog'liq ammo u zamondan farq qiladi. O.Dahl (1985) fikricha, zamon kategoriyasi diektik kategoriya bo'lib, ular voqea-hodisalarni nutq momentiga bog'laydi. Aspekt diektik bo'lmagan kategoriyalar sirasiga kiradi. B.Komri farqlashning qo'yidagi usullarini taklif qiladi: Aspekt vaziyatini, vaqtini hech nimaga bog'lash bilan bog'liq bo'lmagan hodisa yoki bir vaziyatning harakat tanlovi bilan bog'liq. Vaziyatda ichki vaqt (aspect) va tashqi vaqt (zamon) orasidagi farqni aytish mumkin.

Gapning aspektual ma'nosi ikki xil ma'lumotni beradi: vaziyat muayyan nuqtai nazardan taqdim etgan vaziyat bil vosita holat yoki muayyan turdagi hodisa sifatida tavsiflanadi. A.Smit bu ikki aspektning alohida komponentlari, ya'ni kuzatuv nuqtasi (view point aspect) aspekti vaziyat turi aspekti (situation aspect) kabilarni A.Smit (2003:68) ajratib ko'rsatadi. Kuzatuv nuqtasi aspekti morfologik jihatdan, affikslaryoki maxsusshakllar bilan ko'rsatiladi: Vaziyat turi fe'l, argument va qo'shimchalarning birikmasi bilan ko'rsatiladi. Shunday qilib, har bir aspektual komponentni aniqlaydigan shakllar birga mavjud bo'ladi. (Smit 1991).

Kuzatuv nuqtasi aspektini ko'pincha grammatik jihat deb ataladigan fikrga mos keladi: Bu voqea-hodisa kechishini anglatuvchi birlik o'rtasidagi farqni grammatikalshtirish usuli bilan bog'liq amalga oshiriladi. (Xydopilos 1995:118). Ananaviy ravishda voqea-hodisakechimikuzatuv nuqta turi mavjud: Perfektiv va Imperfektiv. A.Smit (1997) ularning xususiyatlarini quyidagicha umumlashtiradi: Perfektivga tegishli kuzatuv nuqta aspekti vaziyatni to'liq, shu jumladan boshlang'ich va yakuniy nuqtalarning ikkalasini ham qamrab oladi.

Imperfektiv kuzatuv nuqtali aspekt vaziyatning bir qismiga shu jumladan boshlang'ich yoki yakuniy nuqtalarga emas voqea-hodisalar kechimiga qo'llaniladi.

Perfektivlik va Imperativlik farqiga kelsak perfektivlik muddatning yo'qligi yoki chegaralangan xususiyatli xarakterini o'z ichiga oladi, xolbuki imperfektiv aniqlovchi xususiyatga nisbatan aniqlanmagan xodisa sifatida tavsiflash kerak. Aksincha, imperfektiv vaziyatning kechimidagi harakatning vaqtinchalik tuzilishiga ishora qiladi.

Vaziyat jihati an'anaviy ravishda leksik jihat deb ataladigan narsaga mos keladi; u ham ichki jihat (Verkuyl 1972, 1993) yoki Aktionsart sifatida tanilgan. Bu voqea-xodisalarning ichki turini tasvirlovchi leksik-grammatik kategoriya bo'lib, hodisaning vaqtinchalik tuzilishi yoki hodisa turi, ya'ni ular o'rtasidagi munosabat fe'l, unga birikadigan boshqa til vositalari birgalikda ifodalanadigan hodisa turidir. Vaziyatni ifodalovchi leksik bo'laklarga xos bo'lgan belgilarga ishora qiladi va u turli hodisa turlarini farqlaydi.

1. Mary banan yedi

Mary ate banana in 5 minutes.

2. Mary banan yedi

Mary ate banana for 5 minutes.

Bu davomiy va yakunlovchi jumla o'rtasidagi qarama-qarshilikni ko'rsatadi. Bunda "eat" fe'li doimiy bo'lsa, bu jumlalardagi aspektual farqlar to'ldiruvchi (banan, bananlar) orasidagi farq bilan bog'liq bo'lishi takidlanadi.

Ingiliz tili zamon talqinlarida zamonni morfologik ko'rsatgichlari f'el shakllari bilan belgilanadi. Ammo, hozirgi zamon morfologik jihatdan aniq mustaqil grammatik ko'rsatgichlari mavjud bo'ladi, hozirgi zamonni nutqda qo'llaniolishining turli semantic ifodasi, mazmun farqlanishi kuzatiladi. Bu bevosita qo'llaniladigan f'ellarning leksik ma'nosidan tashqari vaziyat turiga bog'liq ekanligini kuzatishimiz mumkin. Perfekt jihat uchun belgilangan og'zaki shakl, ehtimol hozirgi zamon sifatida zamon xususiyatlarining kamligi natijasi sifatida talqin qilinadi. Hozirgi zamon, shunday qilib hech qanday morfologik zamon spetsifikatsiyasi mavjud bo'lmaganda "standart" talqin sifatida ko'rib chiqiladi.

Smit (1991) fikriga ko'ra, perfekt anglatadigan vaziyatning yakuniy nuqtasidan tashqarida bo'lgan harakat yoki vaziyatning ta'siri ham kuzatiladi. Mazkur hol kontekst semantikasi sanaladi. Ko'rinadiki morfologik jihatdan faqat perfekt va imperfektni ajrata olamiz. Perfekt f'el harakatning turgan nuqtasini ifodalovchi ko'makchi f'el (have) va fe'lining shaxssiz shakli bilan yasaladigan perfektiv tushunchaga nisbatan qo'llaniladi. (Xydopolus 1995;130).

Perfektning morfologik xususiyati kuzatuv nuqta aspektida anglashiladigan perfektiv ma'noda farq qiladi. Vaziyat turi "fe'l va fe'l iboralarini o'ziga xos aspektual xususiyatlariga ko'ra tasniflash bialn bog'liq (Xydopolus 1995;118). Bu borada Vendler (1957;1967) ingliz tili uchun eng maqbul tasnifni taqdim etdi. U tomonidan amalga oshirilgan fe'llarning aspektual tasnifi ular bildiradigan hodisa turiga asoslanadi. U fe'llarning ichki tuzilishini tekshiradi. Quyi hodisalar, ketma-ket bosqichlar va uni tashkil etuvchi boshlang'ich va oxir tugagan nuqtalar e'tiborga olinadi. Ular vaqt bilan o'zaro bog'liq bo'lib, fazalar ketma-ketligida o'zgarishlarni tasvirlashda foydalaniladi. Bunda usha o'zgarishlarni belgilovchi vaqt ko'rsatgichlarga e'tibor qaratiladi. Vendlerning fe'llarining faoliyat, tugallanish natija tasnifi va holat quyidagicha ta'riflanadi.

1-jadval

Vendlarning fe'llarining faoliyat, tugallanish natija tasnifi va holati

Faoliyat fe'llari	Bu fe'llar vaziyatni vaqt o'tishi bilan ketma-ket bosqichlardan iborat bo'lgan holda kodlaydi
Tugallanish fe'llari	Bu fe'llar vaziyatni ketma-ket bosqichlarga ega bo'lishini tavsiflaydi, lekin ular faoliyatdan o'ziga xos yakuniy nuqtani kodlashi bilan farq qiladi (masalan, uy qurishda terminal nuqtasi va natija turi ma'lum vaqt davomida o'zgarish orqali erishiladigan natija)
Muvaffaqiyatga erishish fe'llari	Bu fe'llar (ozgina, fe'l frazalari) xuddi (recognize a friend, do'stni tanimoq), (reach the top, yuqoriga chiqish) kabi muvaffaqiyatga erishish fe'llari vaziyatni o'z vaqtida va bir zunda kodlashini bildiradi. Ular shunday qisqa vaqt ichida sodir bo'ladiki, ular bir lahzalik sifatida qaraladi.
Holat fe'llari	a) Bu fe'llar xuddi (know- bilmoq, wont-istamoq, be sleep-uyquda bo'lmoq) kodlangan fe'llari bir xil holatlarni o'z ichiga olgan va tugallanmagan yakuniy nuqtaga ega bo'lmagan holatlardir. Holat fe'llari vaqt o'tishi bilan o'zgarmaydigan va aniq yoki ko'rsatmaydigan vaziyatlarni tasvirlash bilvosita, vaziyatning boshlanishi yoki tugallanishi hisoblanadi. Haqiqat shundaki, ularning o'zgarmasligi ularning boshqa turdagi vaziyatlardan asosiy farqidir. Ko'rinib turganidek, ularning barchasi o'zgarishlarga ishora qiladi, lekin atamalar jihatdan bir biridan farq qiladi.

Vendlarning fe'llarining faoliyat, tugallanish natija tasnifi va holati

Faoliyat fe'llari Bu fe'llar vaziyatni vaqt o'tishi bilan ketma-ket bosqichlardan iborat bo'lgan holda kodlaydi

Tugallanish fe'llari Bu fe'llar vaziyatni ketma-ket bosqichlarga ega bo'lishini tavsiflaydi, lekin ular faoliyatdan o'ziga xos yakuniy nuqtani kodlashi bilan farq qiladi (masalan, uy qurishda terminal nuqtasi va natija turi ma'lum vaqt davomida o'zgarish orqali erishiladigan natija)

Muvaffaqiyatga erishish fe'llari Bu fe'llar (ozgina, fe'l frazalari) xuddi (recognize a friend, do'stni tanimoq), (reach the top, yuqoriga chiqish) kabi muvaffaqiyatga erishish fe'llari vaziyatni o'z vaqtida va bir zunda kodlashini bildiradi. Ular shunday qisqa vaqt ichida sodir bo'ladiki, ular bir lahzalik sifatida qaraladi.

Holat fe'llari Bu fe'llar xuddi (know- bilmoq, wont-istamoq, be sleep-uyquda bo'lmoq) kodlangan fe'llari bir xil holatlarni o'z ichiga olgan va tugallanmagan yakuniy nuqtaga ega bo'lmagan holatlardir. Holat fe'llari vaqt o'tishi bilan o'zgarmaydigan va aniq yoki ko'rsatmaydigan vaziyatlarni tasvirlash bilvosita, vaziyatning boshlanishi yoki tugallanishi

hisoblanadi. Haqiqat shundaki, ularning o'zgarishligi ularning boshqa turdagi vaziyatlardan asosiy farqidir. Ko'rinib turganidek, ularning barchasi o'zgarishlarga ishora qiladi, lekin atamalar jihatdan bir biridan farq qiladi.

Holat aspekti va "ajralmas yakuniy nuqta" tushunchasiga ishora qiladigan bo'lsak, faoliyat va holat fellari tugallanganlik emas tugallanmaganlik hisoblanadi, chunki ular hech qanday yakuniy nuqtani kodlamaydi, bajarish va muvafaqqiyatga erishish fe'llari esa tugallanganlikdir, chunki ular oxirgi nuqta hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Takidlash joizki, fe'l vaziyatni vaqtinchalik chegara yoki yakuniy natija sifatida tavsiflaydi – bu vaziyatning jihati, gap esa vaziyatni davom etayotgan (progress/mukammal) yoki tugallanmagan sifatida taqdim etadi va bu fe'l bilan ifodalanadigan kuzatuv nuqta aspekti bilan bog'liq. Aspektning uch tomonlama namoyon bo'lishi. Aspekt morfologik, semantik va sintaktik realizatsiyaga ega. Uning morfologik, semantik va sintaktik xususiyatlari ko'plab tilshunoslar tomonidan keltirilgan. Shuni takidlash kerakki, ko'pincha morfologik va semantik component ba'zilar chalkashtirib yuborishadi: Lekin ularni aniq ajratib ko'rsatish kerak. Chunki ikkala component ham aspect turini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Morfologik component voqea-hodisani bir butunligicha ifodalovchi hodisa sifatida baholasa, semantic component voqea-hodisani kechishi va uning ichki tabiatini belgilashga, aniqlashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Verkuyl, H.J., (1993). A theory of aspectuality: the interaction between temporal and atemporal structure. Cambridge University Press

Dowty D. The Effects of Aspectual Class on the Temporal Structure of Discourse: Semantics or Pragmatics //Linguistics and Philosophy. – Swets and Zeitlinger, 1986. – P. 37-61.

Moens M. and Steedman M. Temporal Ontology and Temporal Reference // Computational Linguistics. – June, 1988. – P. 15-28.

Vendler Z. Linguistics in philosophy. (Verbs and times). - New-York: Cornell university press, 1967. -P. 97-121.

Comrie, B., (1976). Aspect: An Introduction to the study of verbal aspect and related problems. Cambridge University Press.

Comrie, B., (1985). Tense. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Smith, C.S., (1991). The Parameter of Aspect [Studies in Linguistics, Volume 43]. Kluwer Academic Publishers: Dordrecht, Boston, London.

Smith, C.S., (1997). The Parameter of Aspect [Studies in Linguistics, Volume 43]. Second edition. Kluwer Academic Publishers: Dordrecht, Boston, London.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б.286.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 608

K. SMAMUTOVNING SATIRIK HIKOYALARIDA KONFLIKT VA XARAKTER

*Jaqsilikova Albina Saginbaevna,
Ajiniyoz nomidagi Nukus Davlat Pedagogika Instituti
Qoraqalpoq adabiyoti kafedrasi assistent o'qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq yozuvchisi K.Smamutovning hikoyalarida xarakter va konflikt yaratilish uslubi haqida ilmiy fikrlar keltirilgan. K.Smamutovning «Kelinimning pak muhabati», «Baylar da jilaydi», «Deydi, deydi, deydi eken», «Jasi ulkennining siyiri», «Solaqay», «Anqaw balaning akasi», «Tuyenining kopirden otiwi» singari hikoyalarida xarakter va konflikt yaratishda yozuvchining mahorati tahlil qilingan. Yozuvchi asarlarida qahramon xarakteri yasallishining o'ziga xosligi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: proza, roman, xarakter, satira, satirik xarakter, yozuvchi uslubi

КОНФЛИКТ И ХАРАКТЕР В САТИРИЧЕСКИХ ПОВЕДИЯХ К. СМАМУТОВА

*Джаксаликова Альбина Сагинбаевна,
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза
Ассистент кафедры каракалпакской литературы*

Аннотация: В статье представлены научные мнения о способе создания персонажей и конфликтов в рассказах каракалпакского писателя К.Смамутова. К.Смамутов в «Чистая любовь моей невесты», «Богатые тоже плачут», «Он говорит, говорит, говорит», «Старикова корова», «Чапакай», «Отец застенчивого мальчика», «Верблюд, переходящий мост», в его рассказах анализируются умения писателя в создании характера и конфликта. В произведениях писателя исследуется своеобразие формирования характера героя.

Ключевые слова: проза, роман, персонаж, сатира, сатирический персонаж, писательский стиль.

CONFLICT AND CHARACTER IN THE SATIRICAL STORIES OF K. SMAMUTOV

*Jaksilikova Albina Saginbaevna,
Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz, Assistant teacher of
Karakalpak literature department*

Abstract: The article presents scientific opinions about the method of character and conflict creation in the stories of the Karakalpak writer K.Smamutov. «Kelinimning pak muhabati», «Baylar da jilaydi», «Deydi, deydi, deydi eken», «Jasi ulkennining siyiri», «Solaqay», «Anqaw balaning akasi», «Tuyenining kopirden otiwi», the writer's skills in creating character and conflict are analyzed in his stories. In the works of the writer, the uniqueness of the creation of the character of the hero is studied.

Key words: prose, novel, character, satire, satirical character, writer's style

Qoraqalpoq adabiyotida turmush haqiqatligini badiiy ifoda etishda, asarlarida konflikt va xarakterning ochilishida reallikga asoslanadigan yozuvchilarning biri K. Smamutov bo'ldi.

Yozuvchi K.Smamutov hikoyalari g'oyaviy-mavzuviy jihatidan rang-barangligi bilan ajralib turadi. So'z ustasining jamiyatimizdagi insonlarning qilmishli harakatlarini o'tkir tanqidga olib yozgan asarlari juda ko'p. Atab aytganda, «Kelinimning sof

muhabbati», «Boylar ham yig'laydi», «Deydi, deydi, deydi ekan», «Yoshi kattaning sigiri», «Chapaqay», «Anqov bolaning otasi», «Tuyaning ko'prikdan o'tishi» singari hikoyalari hajviy elementlar bilan sug'orilgan asarlar hisoblanadi.

Yozuvchi asarlarida qahramon xarakteri yasallashining o'ziga xosligi o'zgacha ko'zga tashlanadi. Muallifning «Chapaqay» [1] hikoyasida tuturiqsizlik, soxta olim ko'rinishidagi odamning xarakteri muallifning hikoya qilish usuli bilan mohirona ochib berilgan. Hikoyada siyosatga, davrning talabiga xos o'z o'ylarini va qarashlarini o'zgartirib, ilimni aldashga harakat qiluvchi doimo chapaqay fikirlaydigan inson xarakteri beriladi. Mustafa Axmedov eski tuzim vaqtida yetuk olim sifatida bir qator yangiliklar ochib, o'z dinini oyoq-osti qilib, «Quroni-Karim»ni, payg'ambarlarni, xalqimizning mashhur shoirlarini ateist deb baholab, o'sha davrning yuqori qatlam vakillariga hushomadgo'ylik qilib, o'zining asosiy dunyoqarashidan butunlay uzoqlashgan inson. Lekin zamonlar o'zgarishi bilan, jamiyatda yangidan g'oyalarning paydo bo'lishi sababli Mustafa Axmedovning fikirlash dunyosi almashib ketadi. Ya'niy o'zi topgan yangiliklarga, o'zi qarshi chiqib oldingi yot g'oyalarni ilimning yangi yangiligi sifatida baholay boshlaydi.

Hikoya boshlanishida mashhur bir olimning ilim yo'lidagi xizmatlari yuqori darajaga ko'tarilib maqtalyotgandek ko'rinadi. Masalan, «Qancha aytgan bilan ham ilimning odamiku. Oshiqmaydi, hayojonlanmaydi. Barcha harakatlarida kavsh qaytarib turgan sigirning beg'amligidek beg'amlik bor. Bir narsani aytmasdan oldin suvlig'i bilan suv ichgan ayg'ir otdek tamshanib turib olar ekan. Bu narsa ilm desa ichgan oshini yerga qo'yadigan iste'dod egalarini borgan sari intiqtirsak kerak.» [1:87]

Hikoya voqealari rivojlanib borishi bilan Mustafa Axmedovning qiyofasi ochoilib bora boshlaydi. Qay tarafi bilan chapaqay atalgan bu insonning ishlagan harakatlari, so'z etilgan voqealar asosida bayon qilina boshlaydi. Bayon qiluvchi qahramonga bo'lgan jirkanish tuyg'usini, olimning fikrlash dunyosining beso'naqayligini ironiyali ta'svirlash usuli bilan o'tkir tanqidga oladi. Kelajak avlodga tarbiya bo'ladigan shunday olimsifat odamlarning jamiyatimizda o'z o'rniga mahkam joylashib olganligi achchiq hajviya o'tiga o'rtaydi. Hikoya so'nggida muallifning bayon qilishi bilan chapaqay insonning qo'rqinchli basharasini anglaganday bo'lamiz. Masalan:

«Bayberdiga bergan va'damda turdim. Mustafa Axmedovning oldiga bormadim. Faqat bir safari va'damni ilojisiz buzishga to'g'ri keldi. Menga tanish odamlar bilan ollohning rahmati haqida gaplashib turgan ekan. Salomlashishga majbur bo'ldim. Lekin salomlashgandan keyin qo'llarimni sovunlab yuvib tashladim. Qanday bo'lganda ham, musulmonning avlodimiz-ku, toza yurganimiz maqul emasmi?!» [1:90] Mustafa Axmedovning o'y-hayolining shu darajada iflos ekanligi, bayon qiluvchining qo'lini yuvib tashlagani, ya'niy sovun detalidanoq aniq payqaladi.

Yozuvchining «Deydi, deydi, deydi ekan» hikoyasida o'z so'ziga turmaydigan, katta boshliqlarga hushomadgo'ylik qilib kun kechiradigan, o'z foydasi yo'lida erkaklik g'ururidan ayrilgan jamiyatimizdagi ayrim shaxslarning obrazi ochib beriladi. Asar voqealari dialoglar, esga tushurishlar va mualliflik bayon qilishlar bilan ta'svirlanadi.

Hikoyada hajviy xarakterga ega qahramonlar Elmurod, Berdimurod, Xolmurodlar o'z vaqtida yuqori lavozimlarda ishlab, faxrli dam olishda yurgan insonlar. Bular ko'pincha to'y-marakalarda bosh qo'shganda, bir-birining gapini qo'llab, haqiqyatni yolg'onga, yolg'onni haqiqyatga aylantirib gapirishga usta. Ularni tashqaridan kuzatuvchilar, bilimli, aqilli, aytar so'zini biladigan insonlar sifatida ko'radi. Lekin ular biri-biridan oshib tushadigan hushomadgo'y, ayyor, o'zini g'amini o'ylaydigan yaramas insonlar. Ularning suhbatlari ko'pincha yuqori lavozimli shaxslarni maqtash, pora berish, yaxshi ishda ishlash kabi masalalar bo'ladi. O'sha o'tirishda ham shahar hokimining yoshi kichik bo'lsa ham, sirtidan oqsoqol deb aytib, ko'klarga ko'tarib gapirishni yaxshi ko'radi.

Ularning xarakteridagi hushomadgo'ylik quyidagi dialoglarda aniq ko'zga tashlanadi:

- Maqtamasang boshliq bo'ladimi?! -dedi Berdimurod og'a.
- Ana shu o'ringa bizni maqtasin deb qo'yibdi -ku, - dedi Xolmurod og'a.
- Uning yaxshi-yomonligini bilmay turib qanday maqtaymiz?
- Unaqalarini o'rnidan bo'shagandan keyingina bilasan... Hozir bilmaysan... Shuning uchun ulug'layverish kerak...
- Hokim zo'r yigit...
- Aqilli, dono, ischan, chaqqon...
- Kamtar, mehribon." [2:3]

Hokimni haddan tashqari bo'rttirib maqtov yog'dirib o'tirgan uch oqsoqolning shirali so'zlarini, o'tirishga kechigib kelgan agronom buzadi. U majlisdan chiqqanligini va hokimni ishdan bo'shatilganligini aytadi. Agronomning so'zining yakunlanishini kutmagan uch oqsoqol, osmonlarga uchirayotgan hokimni birdaniga so'z bilan yerga qulatadi. Endi shu o'rtada hokim haqida maqtov so'zlar emas, qoralash so'zlar boshlanadi. Gapning haddan tashqari olishib ketganligini sezgan xabarchi agronom hokimning ishdan bo'shatilishidagi asosiy maqsadni bayonlaydi:

" – Shunday qilib hokimning ahmoq ekanligini kattalar bilgan ekan-da?! – dedi Elmurod og'a.

- Voy, ular biladi-ku, - dedi Berdimurod og'a.
- Qaytib kelmasdek qilib olaslagandir? – dedi Xolmurod og'a.
- Ha, yo'g'a! – dedi bosh agronom.
- Unda nega bo'shatgan?!
- Bizni hokim qayda ketdi?
- Lavozimidan tushurilgan zim-ziyo yo'q bo'lib ketar edi-ku...
- Ministr bo'lib ketdi.
- Iya!

Shunnan keyin uch oqsoqol ovozini chiqarmadi. Faqat ovqat yeyaverdi. Biz ham shunday qildiq. Faqat ovqat yeyaverdik» [2]

Agronomning kutilmagan xabaridan so'ng, oqsoqollarning unsiz qolishi va o'tirgan o'tirishdan shoshilinch bilan ketib qolishi ularning oldagi rejalarini, hushomadgo'ylik qilish yashashdagi turmushining bir ko'rinishini ta'svirlab beradi.

Yozuvchi turmushimizdagi o'zgaruvchan, yuqori amaldorlar oldida hushomadgo'ylik qilishni o'ziga singdirib olgan, hamma narsani amal bilan o'lchaydigan, umr surishdan maqsadi yo'q, yoshi katta bo'lsa ham, o'rnak bo'ladigan hatti-harakat yasamaydigan odamlarning turmushimizda ko'payib ketganligini achchiq ironiyali bo'yoqlar bilan badiiy ta'svirlaydi.

Yozuvchining hajviy xarakter yaratishdagi mahorati «Yoshi kattaning sigiri» (Chexovning yo'lida)[3] hikoyasida ham aniq ko'zga tashlanadi. Hikoya mazmunida tamago'y, hushomadgo'y odamning xarakteri ochib beriladi. So'z ustasi asar g'oyasini rus yozuvchisi A.P.Chexovning hikoyalariga taqlid qilganligi, asar otasining yoniga (Chexovning yo'liga) deb nom qo'yishining o'zi ham Chexov hikoyalaridan ta'sirlanganligini ko'rsatib turadi. A.P.Chexovning «Xameleon» hikoyasi qahramoni Ochumelov bilan K. Smamatovning «Yoshi kattaning sigiri» hikoyasida Abulfayzning xarakterlari o'xshash kelib, kulguli holatlar bilan bayonlangan. Abulfayz o'z foydasini ko'zlagan, yoqimsiz hatti-harakatlari bilan hushomadgo'ylikni bo'yniga singdirgan qahramon xarakteri.

Asar voqeasi rayon miliciyasining boshlig'i Abulfayz Abdiraxmonovning ekinzorlarni oralab yurishidan boshlanadi. Abulfayzning ikkiyuzlamachilikga burkangan xarakteri oldingi bug'doy dalasiga tushgan qora molning egasini so'rashtirish davomidagi hatti-harakatlarida yaqqol ko'zga tashlanadi:

- Bu Aytmurodning sigiridir?! – dedi birov. Tunov kuni qo'rasida ko'rganday bo'lib edim.

- Mayli, kimniki bo'lsa uniki bo'lsin... Darhol so'ydirib yuboring! Bu ba'zibir bebosh axmoqlarga dakki bo'ladi. Bunday daydi, ekinchil molning kimga keragi bor?! "Mol egasiga o'xshaydi" degan... Egasi ham yuvilmagan qoshiqdek iljaygan beodob birovdir?! [3:6]

Keltirilgan qatorlarda Abulfayz holatni tushunmasdan o'rinsiz holda, hatto egasini ham aniqlamasdan yovuzlik bilan bu qora molni so'ydirib yuborishni, egasini bo'lsa jazoga tortishni buyiradi. Biroq Abulfayzdagi tez o'zgaruvchanlikga ega ekanligi mol egasining kim ekanligini eshitgandagi holatida payqaladi:

"...Aytmoqchi, Aytmurod degan kim?

O'rta qo'lida sariq beli bor bola chiqdi. U burnini bir tortib qo'yib Abulfayzga qaradi da:

- Aytmurod og'a, hardoimgi yoshi kattaning qiz opasining pochchasining ota tarafdin ukasi-ku, - dedi. – Hali siz bilmaysiz mi?

- Yoshi kattaning qiz opasining pochchasining ota tarafdin ukasi... u qanday yoshi katta?

- Hardoimgi yoshi katta da. Bizda bitta yoshi katta bor emas mi? Shuning o'zi.

- Shunaqa de?! Inim Odilboy, mening shu mundirimni yechishib yubor... Kun birdaniga isib ketdi mi, qalay-qalay? – Yelkamni teri burq eta qoldiku?. Aytmoqchi, Aytmurod oqsoqolning uyi qayerda?" [3:6]

Abulfayz hijolat bo'lib, yuqori odamning nomiga yomon so'zlar aytib qo'yganligidan terlab noqulay holatda ekanligini bilib uni maqtay boshladi. Biroq oradan sanoqli daqiqalar o'tganidan so'ng molning egasi Aytmurod og'a emasligi aniqlanib Abulfayz yana o'zgarib qoladi. Qora molni va uning egasini yomonlashga o'tadi. Uning til qotmay hushomadgo'ylikning ko'rpasini yomilganligini anglab turgan boshqalar bu mol egasining bundan ham yuqori lavozimli shaxsga tegishli ekanligi aytiladi. Abulfayz oldingi holatidan ham qattiqroq hijolatga tushib hushomadgo'ylik qila boshlaydi. Qahramon tomonidan aytilgan so'zlar Abulfayzning hushomadgo'y kimsa ekanligini darhol o'quvchiga sezdiradi. Bu muallifning mohir qalam egasi ekanligidan darak beradi.

Yakunlab aytganda, yozuvchi hikoyalarida xarakter va konflikt mohirona ochib berilgan. K. Smamutov jamiyatimizdagi yaramas qiliqlarni oshkora qilish maqsadida teran sarkazmli va ironiyali uslublarda yozganligi payqaladi.

Adabiyotlar:

1. Смамутов К. Солақай / Әмиўдәрья, 2007. №2.
2. Смамутов К. Дейди, дейди, дейди екен // Еркин Қарақалпақстан. 2002-жыл, 28-апрель.
3. Смамутов К. Жасыулкеннің сыйыры (Чеховтың жолына)// устаз жолы, 2011, 2-июль

BADIIY MATNDA MONOLOG VA DIALOG MUNOSABATI (Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romani misolida)

*Madirimov Bahrom Abdullaevich-Toshkent iqtisodiyot universiteti To'rtko'l
fakulteti o'qituvchi*

Annotatsiya. Maqolada monolog va dialog vazifadoshligi, badiiy nutq tiplari o'ziga xosligi Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romani misolida tahlillanadi. Unda ichki nutq, tashqi nutq, parallel nutq tushunchalariga ta'rif beriladi, matnda shakl va mazmun, ifoda va tasvir, g'oyaviy hamda estetik munosabat xususida mushohada yuritiladi.

Kalit so'zlar: monolog, dialog, ichki nutq, tashqi nutq, parallel nutq, tasvir.

СООТНОШЕНИЕ МОНОЛОГА И ДИАЛОГА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

(На примере романа Абдуллы Кадири «Мехробдан чаён»)

*Мадиримов Бахром Абдуллаевич – преподаватель Торткольского факультета
Ташкентского экономического университета.*

Абстракт. В статье анализируются монологические и диалогические функции, своеобразие художественных типов речи на примере романа Абдуллы Кадири «Скорпион с алтаря». Определяет понятия внутренней речи, внешней речи, параллельной речи, наблюдает за формой и содержанием, выражением и образом, идейно-эстетической установкой в тексте.

Ключевые слова: монолог, диалог, внутренняя речь, внешняя речь, параллельная речь, образ.

THE RELATIONSHIP OF MONOLOGUE AND DIALOGUE IN ARTISTIC TEXT

(In the example of Abdulla Qadiri's novel «Mehrobdan chayon»)

*Madirimov Bahrom Abdullaevich-teacher at the Tortkol Faculty of the Tashkent
University of Economics*

Abstract. In the article, the monologue and dialogue function, the uniqueness of artistic speech types are analyzed on the example of Abdulla Qadiri's novel «The Scorpion from the Altar». It defines the concepts of internal speech, external speech, parallel speech, observes the form and content, expression and image, ideological and aesthetic attitude in the text.

Key words: monologue, dialogue, internal speech, external speech, parallel speech, image.

Kirish. Monolog badiiy nutq tipi sifatida qahramon his-tuyg'usini burilish pallasiga yo'naltiradi, munosabat ziddiyati (tasdiq-inkor) vositasida voqe bo'ladigan uslubiy birlikda dunyoqarash ijtimoiy-psixologik kolliziyaga uchraydi. Iqror, murojaat, ilinj, urg'u, istak va imkon sintezi natijasida rivojga shakli ijtimoiy belgilarni xususiylashtiradi. Yaxlit tasvir-ifoda aslida qahramon bayonini kun tartibiga qo'yadi, unda muqoyasa hamda nisbat raqobatga kirishadi, unda ichki nutq va tashqi nutq muqobillik kasb etadi:

Nigor oyim Anvar pinjiga kirib olib, o'z yo'lig'a sola boshladi. Maoshi hammasini maxdumga bermaslikka, shunga o'xshash kam-ko'stlarga ham yaratib turishg'a undar edi. Anvar andishasini rad qilib: "Har qancha bersang ham dadasi ola beradir. Lekin berganingni sen bilan bizga misi ham yuqmas. Shunday bo'lg'andan keyin, ishni o'ylab

qilish kerak”, der edi. Chunki Nigor oyim erining Anvarga qattig‘ botina olmaslig‘ini sezar edi. Shunday bo‘lsa ham Anvar yetti-sakkiz oyg‘acha topqanini maxdumga berib, duosini olib turdi. Lekin maxdum shunchalik daromad bilan ham eski tabi‘atini bir zarra o‘zgartmas, hamon eski tos, eski hammom: har kun suyuq osh, xudo yorlaqag‘an kun ozodliqning palovi, shunda ham Anvar kech kelib sovig‘an oshni yer, uyda issig‘ non yopilmas, hamisha panjshanba kun yig‘ilg‘an non suvi qochib, taraqlab kelasi panjshanbag‘acha kafolatni o‘z ustiga olar edi. Bora-bora Anvar ham bu holdan siqilib, Nigor oyim kengashicha ish qilmoqqa majbur bo‘ldi. Oltin berib quruq duo va minnatdorchilik olishdan, duosiz yeb-ichishni a‘lo ko‘rdi. Uyga go‘sht va boshqa masallig‘ olib berib, xohlag‘an taomini buyurib turdi; o‘zi yaxshi kiyinganidek, Nigor oyim, Ra‘noni ham yaxshi kiyintirdi. Nodirda opasi, jiyaniga kiyim olib berdi; ikki tilloni Marg‘ilonda og‘rib yotqan Mohlar oyimg‘a ham sovg‘a-salom qilib yubordi[2].

Muayyan axborot hajmini poetik tafakkurda qayta ijodiy ishlaydigan, boyitadigan hamda tartibga soladigan nutq tiplari, birinchidan, tasavvur va imkoniyatni tenglashtiradi, ikkinchidan, tasvir predmeti hamda ifoda sub‘ektini maqsadga yo‘naltiradi, uchinchidan, murojaat va munosabatni yaxlitlashtiradi, to‘rtinchidan, rivoya uslubi va vazifasini belgilaydi. Shu ma’noda, adabiy talqinda dialog va monolog stilizatsiyasi tahlil malakasi teranlashuviga zamin hozirlaydi, dunyoqarashlararo tafovutni tayinlaydi:

Asr namozi uchun masjid jilovxonasig‘a endi uch kishi yig‘ilg‘an edi. Jilovxona to‘rida o‘lturgan qora to‘nlik, o‘ttuz yoshlar chamasida rangsiz va yoshlig‘iga qaramasdan quyuq soqolini bahaybat o‘sturib, bir burdagina yuziga ot to‘rba osqan kabi bir kishi edi. Uning yonida bo‘z yaxtak bog‘ichini osiltirib, xandalandek bo‘qog‘i bilan o‘ng tomog‘ini ziynatlagan o‘rta yashar yana bir “husni Yusuf” ko‘rinar edi. Uning qatorida oshlovdek chozuq yuzlik, oq bo‘z ko‘ylagi yerdan to‘rt ellik ko‘tarilib, bo‘z sallasi gardani aralash o‘ralg‘an uchunchi nozanin o‘lturar edi[2].

Badiiy kommunikatsiya tizimida dialog ma‘no ustamasini ta‘minlash, lavha va tafsilot yig‘iqligini markazlashtirish, ifoda yurishlari va tasvir ruhiyatini uyushtirish vazifasini bajaradi. Rivoya texnikasi o‘ziga xosligi uslubiy tafovut hosil qiladi, aslida ijodiy mustaqillik namoyon bo‘lishi poetik nutq tiplari amaliy ishlanmasiga bog‘lanadi. Unda tahlil va talqin, ifoda va tasvir bir-biriga qorishib ketadi, tafsilot hamda taassurotni aniqlikka yo‘llanma semantik-stilistik sathlar birligini taqozolaydi.

Monolog va dialog nutq tipi sifatida ichki, tashqi hamda parallel ifodani shakllantiradi, qorishiq holatda namoyon bo‘ladigan “parallel nutq – qahramon ichki va tashqi nutqlarining bir vaqtning o‘zida namoyon bo‘lishi. Bu nutq shakli ko‘pincha qahramonlararo dialog jarayonida kuzatiladi va ichki nutq bunday hollarda suhbatdoshga bo‘lgan munosabatni bildiradi”[3]. Unda so‘zlashuv uslubi tartibi, fikr-mushohada salmog‘i hamda hissiy-aqliy idrok ixchamlashadi, ortiqcha tafsilotlarga chek qo‘yadigan muloqot shaklida mohiyat ochiq va aniq bayon qilinadi, tahlil malakasi va talqin teranligi bir-biriga moslashadi, ifoda yurishi hamda tasvir yo‘sini markazlashadi:

Og‘acha oyim hanuz Gulshanga iltifotsiz, O‘rmonbek bilan so‘zlashmakda edi:

- Juda sho‘x bo‘libsana, o‘g‘lim. Men seni otaxoningg‘a chaqib bir urdiray.
- Budana bersangiz sho‘xliq qilmayman.
- Budanalarinni o‘ldirib bitirding-ku, zolim, budanalarni yana qaydan olayliq.
- Men o‘ldirmadim, o‘zlari o‘lib butdilar.
- Ziyrakni nega urding?
- Ziyrak menga budana topmadi.

Ona va farzand suhbat hayotiy-maishiy xarakter kasb etadi, volida o‘g‘lini beozor tarzda koyiydi. Gap O‘rmonbek sho‘xligi, aslida, zulm aks etayotgan fe‘l-atvori xususida boradi. Yosh shahzoda munosib tarbiya topishi lozim, biroq “qush uyasida ko‘rganini

qiladi". Oddiy mehnatkash bolasi bedana urishtirsa, bezorilik sifatida baholanadi, bo'lajak taxt sohibi uchun esa "sevimli mashg'ulot" vazifasini bajaradi. Odatda, muloqotda, teng sub'ekt munosabati yoki sub'ekt va ob'ekt aloqasi ustuvorlashadi. Ikkinchi holatda tergash, bosim o'tkazish va hisob so'rash ohangi o'z ifodasini topadi:

Og'acha oyim eshik yonida tik turg'an kanizg'a qaradi:

— Kel, Misqol, — dedi va O'rmonbekning orqasini siladi.

— Sen g'umang bilan o'ynab kir, budanani ertaga topdirarmiz.

Kaniz O'rmonbekni yetaklab chiqa boshladi.

— Oldimg'a hech kim kirmasin, — dedi Og'acha oyim. — Eshikni mahkam yopib chiq.

Endi suhbat ishtirokchilari o'zgaradi, O'rmonbekni kaniz Misqolga topshirgach, Gulshan hamda Og'acha oyim o'rtasida dialog kechadi. Odatiy hol-ahvol so'rashdan keyin muddaoga o'tiladi, malika xon qo'shmachisidan endi saroyga kanizak keltirmasligini talab qiladi. Garchand, qahramonga talab yoqmasa-da, malikaga e'tiroz bildirmaydi, uning iltifotiga ham sazovor bo'ladi. Muloqot xulqi keskinlashuvi hukmdor dallisini parishon qiladi.

Adabiyotshunos va munaqqid badiiy asardagi mavjud obrazlarni, badiiy tasvir vositalarini, asarning syujeti, kompozitsion qurilishi, yondosh san'at turlari yoki yondosh ilm sohasi bilan aloqasini chuqur tushunishi va baholi qudrat tushungarishi lozim. Chinakam san'at namunasi bo'lgan badiiy asar mazmun-mohiyati, asos-negizi, u g'oyaviy-badiiy jihatdan monofonik yoki polifonikmi - bundan qagiy nazar, adabiyotshunos-munaqqidning fikr maydonidir. Yezuvchi yaratgan bu ajib maydonda mavjud adabiy-badiiy unsurlar ustida batafsil fikr yuritmasdan turib muallifga «aql o'rgatash» missiyasi, yozuvchi oldiga qandaydir talablar qo'yish huquqi hech kimga berilgan emas[4]. G'oyaviy va estetik talqin muvozanatini saqlash munaqqidga xolis mushohada yuritishga imkon beradi, ijtimoiy belgi-xususiyatlarni urg'ulash hamisha ham natija beravermaydi. Badiiy asar matni o'zida sir-asrorlarni yashiradi, mohiyatga kirish esa yuksak bilim va malakaga bog'liq:

Anvar yuzini tutib berdi. Ra'no bo'shqina uning yuziga urib qo'ydi.

— Agar shu gal ham yengsam, — dedi Anvar achinib, — men seni urub o'lturmas edim...

— Nima qilar edingiz?

— Endi foydasi yo'q.

— Ayting-da, agar menga ham ma'qul bo'lsa, urg'anim hisob emas, bo'shqina urdimku.

— Lekin sen uni qilolmaysan...

— Nega qilolmayman, qani ayting-chi.

— Qilolmaysan... — deb kuldi va bir oz aytishka kuchlanib turdi. — Men... men sening yuzingga qo'lim bilan emas, og'zim bilan urar edim...

Anvar va Ra'no orasida kechgan muloqot bir-biriga talpinayotgan ikki dil rozini anglatadi, romantik kayfiyat yoshlar ko'nglida aks-sado beradi.

Adib yigit va qiz munosabatlarini alohida mehr bilan tasvirlaydi, sof tuyg'u paydo bo'lishi va rivojini hayotiy omillar vositasida anglatadi. Bir-biriga har tomonlama mos keladigan ishq qissasida ajib bir harorat mavjud, ijodiy musobaqada g'olib chiqqan qiz Anvar yuziga beozorgina urib qo'yadi, noz-istig'no, hayo-ibo tuyg'usi yigitda zavq uyg'otadi: jur'at ana shu hissiyot mahsuli, Ra'noni qizarishga majbur etadi. Muallif dialog shakli yordamida mushohada yig'iqqligini ta'minlaydi va g'oya yorqinligiga erishadi.

Badiiy falsafa ko'zi bilan qaralsa, muayyan asardagi oddiy, tuyqus ko'zga tashlanmaydigan jumla, qahramonga berilgan tavsif katta ma'no yukini tashib, xuddi

sehrGAR tayoqchasidek badiiy asarga yangi qiyofa kasb etishi mumkin[5]. Falsafa va mantiq adabiyotda faqat ruhiy tahlil vositasi vazifasini bajaradi, ijodiy dunyoqarash individual mohiyatini ta'minlash poetik mahorat tushunchasiga bog'lanadi. Badiiy nutq so'z semantik-stilistik jihatlarini o'zgartiradi, ma'no maxraji «xuddi sehrGAR tayoqchasidek» unga qo'shimcha estetik yuk yuklaydi. Shu nuqtai nazardan, san'at namunasi ijod ruhiyatini yangilash barobar poetik ifoda o'ziga xosligini ham belgilaydi:

Qobilboy bu so'zni eshitkuchi quloqlarig'a ishonmag'andek, Anvarning yaqinrog'ig'a surildi.

— Nima deyapsiz, Anvar, men yaxshi onglamadim?

Anvar yana o'sha so'zini takrorladi. Qobilboy endi bir oz orqasig'a qochib ko'zini katta ochdi va bir necha vaqt qotib turdi...

— Siz nima qilmoqchisiz, uka. O'z oyog'ingiz bilan... Yo'q, bu bo'lmag'an gap. Balki bu — xonning unga popisasidir, shu hiyla bilan maqsadig'a yetmakchidir... Qo'ying bu gapni, uka, qo'ying... Anvar hamon boyag'i vaziyatda, ko'zini bir nuqtig'a tikib, sandal ustidagi qog'ozni og'asi yaqinrog'ig'a surib qo'ydi...

— Basharti popisa bo'lmasa?.. — dedi Anvar. — Xon popisani bilmaydi, uning hamma harakati jiddiy. Shunday, siz bu xatni ertaga uning qo'lig'a berasiz va undan har bir yordamingizni ayamaysiz.

— Bu aqilliq gap emas, uka...

Anvar Mirzo va Qobilboy orasida kechgan muloqot voqealar rivojini tezlashtiradi, yigit zindonda yotgan Sultonolini qutqarishga jazm qiladi. Qobilboy bo'lsa bu muvaqqat chorani aqlsizlik sifatida baholaydi, keskin munozara Anvarning o'rdaga yo'l olishi bilan tugaydi. O'z do'stini o'lim changalida qoldirishni istamagan asar qahramoni “qo'rqinch bir jasorat” ko'rsatadi, Xudoyorxon bilan yuzma-yuz keladi. Savol-javob qisqa va dangal, ravshan va yorqin, Anvar mirzo o'limga hukm qilinadi. Shu tariqa fojea sari yo'naltirilgan mantiq yigit do'stlari tomonidan qutqariluviga tutashadi.

«O'zbekning o'zligi» kitobi muallifi M.Qo'shjonov Anvar va Ra'no munosabatlariga o'ziga xos yondashdi. Ko'proq xarakterlar mantig'iga e'tibor berib, adib romantik qahramonlaridagi ajib chizgilarni reallapggirdi. Olim Anvar tabiatiga xos vazminlik, olijanoblik, sezgirlik kabi qator fazilatlarini ilg'ab oldi. Bosh qahramonlar boshiga yopirilib kelayotgan fojeani kuzatar ekan, Anvar sustkashligini, natijada Ra'noning jasorati ortganligini ko'rdi. Gap shundaki, Anvar muhabbat xususidagi kitobiyrok tuyuladigan, romantik bo'yoqlarga yo'g'irilgan fikrini izohlashda M.Qo'shjonov ham mubolag'aga berildi. Anvarning: «Ishq davosi avom o'ylagancha vasl emas - hajrdir. Zero, vasl ishq o'tini so'ndirguvchi, hajr esa kamolatga erishdirguvchidir», degan mulohazasi ustida to'xtalib: «Gap nimada ekan, tasavvuf ta'sirimikin? Ehtimol, shundaydir» deya tasdiqli savol-javob qiladi. Bir oz o'tib: «Tasavvuf ta'siri Ra'noda ham yo'q emas edi», degan fikrni ilgari suradi. To'g'ri, garchi Anvarning ishq xususidagi hikmatlari tasavvuf ahlining qarashlarini eslatsa-da, Anvar va Ra'noning ishqiy tushunchalarini bu falsafiy oqimga bog'lab talqin etish bir oz notabiiydek tuyuladi. Anvar vasl va hajr xususidagi o'sha hikmatini ilojsizlik tufayli ma'rifatli inson xayoliga kelgan fikr[3] tarzida izohlash maqsadga muvofiq, tasavvuf ta'limoti keng tushuncha, uning suluk va tariqatlari shu qadar murakkab va rang-barang, har bir jumla, gap yoki tafsilotni so'fizm an'alariga bog'lash ishonchni oqlamaydi. Ishq qissasi realistik xarakteri masala mohiyatini oydinlashtirishga xizmat qiladi:

Kun qiyomg'a yaqinlashgan. Yana birar soatdan so'ng Sultonolini o'limga olib chiqar edilar. O'rda hech bir o'zgarishsiz, odatiy takallufida harakatlanar, baxmal va zarrin kiygan sarkardalar ichkari bilan tashqarig'a to'xtovsiz qatnashib turar edilar. Bu kungi devonda bir necha muhtamlar chaq-chaqi bilan yana boshqacha ruh, ikki kundan beri

yana devon xizmatini ado qila boshlag'an bir muhtaram yosh olim muloyim siymosi mirzolar orasini yana munavvar etkan va yuzidan g'olibiyat ma'nosi chakillab turg'an ikki muftining mutoyabalariga yosh olim mayin nigohi har zamon iljayar edi.

— Uning uchun ikki yo'l, — der edi Shahodat mufti, — yo ammazodasini topib berish, yo o'lim, faqat ikki yo'l.

— Albatta shunday, — deb uning so'zini tasdiq qilar edi mulla Abdurahmon.

— Topib berganda ham yana jazo bor, bu tarafi ham unutilmasin.

— Yana qanday jazo? — deb ajablanar edi mulla Kalonshoh. — Topib berishni bo'ynig'a oldimi, bas, bu so'z Anvarni qochirg'an ham o'zim, degan iqordir.

Bu biyron javob mulla Kalonshohga yoqinqiramas edi.

— Topib berishni bo'yinga olmasliq, gunohsizlik degan so'zdir. Darhaqiqat, Anvarning qaerg'a ketkanini bilmasa, qanday qilsin? Bas, bu holda Sultonali qatl qilinadir, gunohsiz o'ldiriladir... Bunga kim sabab, uning qoni kimni tutadir? Men xuddi ana shunisiga hayronman-da[3].

Uchta qahramon saroy mahkamasida suhbatlashib o'tiribdi, adib har bir obraz mantig'iga o'ziga xos tarzda yondashadi. Shahodat mufti va Abdurahmon domla fikri yakdil, biroq mulla Kalonshohda amalga oshirilgan qabih rejadan afsuslanish hissi seziladi. Muallif inson yomon bo'lsa-da, unda yaxshi fazilatlar bo'lishi mukinligini shu personaj yordamida tasdiqlashga intiladi: "Anvar qaerg'a ketkanini bilmasa, qanday qilsin? Bas, bu holda Sultonali qatl qilinadir, gunohsiz o'ldiriladir... Bunga kim sabab, uning qoni kimni tutadir? Men xuddi ana shunisiga hayronman-da». Gunoh azobini his qilish qahramon butunlay odamgarchilikdan chiqmaganini ifoda etadi, pushaymonlik tuyg'usi aslida odamzodni xatolardan muhofaza etadi.

Umuman, Abdulla Qodiriy «Mehrobdan chayon» romanida tarixiy ruhiyat realizmini qahramon dunyoqarashiga singdiradi, ichki nutq qatimida aks etgan falsafa aslida tuzum va tutumga qaratilgan ijodkor munosabatini aks ettiradi. Uzluksiz jarayon (til-tafakkur-nutq) bog'lanishida muallif personajlar rivoya shakliga muayyan vazifalar yuklaydi, achchiq zaharxanda, kulgi, grotesk, kinoya va kesatq fosh etish hofizasi hayotni poetik tadqiq etish yondosh ko'rinishlarini hosil qiladi. Shakldan mazmunga, mazmundan g'oyaga o'tish vositasida adib realistik tasvir imkoniyatlarini kengaytiradi.

ADABIYOTLAR:

Мирзиёев Ш.М. Танкидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.

Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994.

Баҳодир Карим. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. – Тошкент: Фан, 2006.

Раҳимов З. «Кўҳна дунё» романи поэтикаси. – Фарғона, 2005.

Сувон Мели. Сўзу сўз. – Тошкент: Шарқ, 2020.

ГЕММЫ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ А. БОРНСА

Ниязова Махсума Ильясовна,

*канд.ист. наук, доцент, Бухарский Государственный университет, кафедра
Археологии и Истории Бухары. Узбекистан*

Аннотация. Геммы являются памятниками особого рода. С древних времен они служили украшениями, амулетами или печатями. Геммы выполняли несколько функций: они использовались как личные печати и как украшения-обереги. Их изготовление требовало пород особых ювелирных камней и высокой техники мастерства ювелира. По способу ношения они могут быть отнесены к печатям – подвескам, местоположение которых в костюме мужчины было различно. Во время археологических раскопок геммы находили на Варахше, Пайкенде, Варданзе, имелись они в частных коллекциях бухарских краеведов. Часть из них опубликована. Коллекция гемм, приобретенных в начале XIX в. английским резидентом А. Борнсом в Бухаре, позже была передана им в Британский музей и опубликована в его книге в виде прорисовок с греко-бактрийскими и другими монетами с краткой сопровождающей надписью. Изучение шести гемм из коллекции А. Борнса позволило ввести в научный оборот новый, ранее неопубликованный материал, более глубокое изучение которого позволит внести новые данные в историю Бухарского оазиса.

Ключевые слова. Геммы, полудрагоценные камни, богини, змея, конь, горный баран, Бухара, коллекция, печать.

A.BORNS KOLLEKTSIYASIDAN GEMMALAR

Niyazova Maxsuma Ilyasovna,

t. f. n. dosent, Buxoro davlat universiteti, Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası

Annotatsiya. Gemmalar maxsus turdagi yodgorliklardir. Qadim zamonlardan beri ular zargarlik buyumlari, tumorlar yoki muhrlar bo'lib xizmat qilgan. Gemmalar bir nechta funktsiyalarni bajargan: ular shaxsiy muhrlar va zargarlik buyumlari sifatida ishlatilgan. Ularning ishlab chiqarilishi maxsus zargarlik toshlarining zotlarini va zargarning yuqori mahorat texnikasini talab qildi. Kiyinish uslubiga ko'ra, ularni erkak kostyumidagi joylashuvi boshqacha bo'lgan marjonlarni muhrlariga kiritish mumkin. Arxeologik qazishmalar paytida Gemma Varaxsha, Paykend, Vardanzda topilgan, ular Buxoro o'lkashunoslarining xususiy kolleksiyalarida mavjud bo'lgan.

Ulardan ba'zilari nashr etilgan. XIX asr boshida Buxoroda ingliz rezidenti A. Borns tomonidan sotib olingan gemmalar to'plami keyinchalik Britaniya muzeyiga topshirildi va yunon-Baqtriya tangalari bilan fotosurat shaklida kitob shaklida nashr etildi. A. Borns kolleksiyasidagi oltita gemmani o'rganish yangi, ilgari nashr etilmagan materialni ilmiy muomalaga kiritishga imkon berdi, uni chuqurroq o'rganish yangi materiallarni kiritishga imkon beradi.

Tayanch so'zlar. Gemma, qimmatbaho toshlar, ma'buda, ilon, ot, tog ' qo'chqori, Buxoro, to'plam, muhr.

GEMS FROM THE COLLECTION OF A. BORNES

Niyazova Makhsuma Ilyasovna,

PHd, Dotsent, Bukhara state university, department of the Archeology and History of the Bukhara

Abstract. Gems are monuments of a special kind. Since ancient times, they have served as ornaments, amulets or seals. Gems performed several functions: they were used as personal seals and as amulet jewelry. Their manufacture required rocks of special jewelry stones and high technique of the jeweler's skill. According to the method of wearing, they can be attributed to pendant seals, the location of which was different in the man's suit. During archaeological excavations, gems were found on Varakhsha, Paikend, Vardanze, and they were in private collections of Bukhara local historians. Some of them have been published. The collection of gems acquired in the early 19th century by the English resident A. Borns in Bukhara was later transferred by him to the British Museum and published in a book in the form of a photograph with Greco-Bactrian coins with a brief accompanying inscription. The study of six gems from the collection of A. Borns made it possible to introduce into scientific circulation a new, previously unpublished material, a deeper study of which will make it possible to introduce new data into the history of the Bukhara oasis.

Key words. Gems, half-precious stones, goddesses, snake, horse, ram, Bukhara, collection, seal.

Введение В 30-х годах XIX в. в Бухаре побывал английский резидент и путешественник Александр Борнс. На базаре он приобрел древние монеты и геммы из полудрагоценных камней. Продавец указал происхождение этих приобретений как местечко Ходжа Убон [Борнс 1849, с. 595-628; Burns, 1833, p. 461], в двадцати с лишним километрах к северу от Варахши [Шишкин, 1963, с. 133]. В. А. Шишкин, отмечает, что в 60-х годах 20 в. это место было мазаром, состоящим из различных построек, которые и могут быть отнесены к 50-м годам XIX в. Основываясь на изучении фундамента мечети (размеры кирпичей), В.А. Шишкин пишет, что на этом месте могли существовать и более древние постройки, связанные с домусульманскими культами. [Шишкин, 1963, с.134] В настоящее время местечко Ходжа Убон является местом святого захоронения мусульманского времени, и территория вокруг используется как место лечения от кожных заболеваний.

Геммы были опубликованы в книге А. Борнса, в виде рисунков. В английском издании книги А. Борнса рисунки гемм, выполненные И. Бредли расположены в третьем томе книги (рис. I) с надписью «Бактрийские и другие монеты» [Burns, 1835, pl.3]. В русском издании [Борнс, 1849, рис. 1] геммы на рисунке с надписью « Бактрийские и другие монеты и резные камни» (рис.II). Помимо шести гемм, на рисунке расположены греко-бактрийские монеты правителя Евтидема (235 – 200 гг. до н.э.) [Курбанов, Ниязова, 1989, с. 5]. На основе этих рисунков было проведено описание гемм Бухарского оазиса из коллекции А. Борнса. (12 номер на рисунках I и II)

Гемма овальной формы с изображением головы мужчины вправо. Пышная прическа передана пятью рядами квадратов и перехвачена надо лбом диадемой. Обозначены густые брови и прямой нос. Аналогичные геммы с изображением юноши, датированная I в. н.э.- I в. до н.э., происходят из коллекции Иерусалима, коллекции Ч. Массона и геммы из Самарканда IV-V вв.[Stark, 1993, p.140; Errington, plate 7: 8, 10-14; Пугаченкова, 1963, с. 66, 77]. В одном из помещений III –IV вв. цитадели городища Пайкенд был найден фрагмент крышки с оттисками,

сделанными перстнем с овальной вставкой с аналогичным изображением бюста кудрявого мужчины вправо [Мирзаахмедов, Омельченко, 2016, с. 7, рис. 23]. 2. (13 номер на рисунках I и II).

Гемма с изображением богини Афины (справа), стоящей рядом с другой богиней Никой (?), являвшейся ее атрибутом. Они стоят лицом друг к другу и держатся за руки. Правые руки опущены вниз, верхние приподняты вверх и этим создают ромбовидное пространство. Афина изображена в шлеме с широким отворотом, одежда подпоясана (пеплос), в правой руке богиня Афина держит змею с раскрытой пастью, которая изображена плавной линией над ее головой (рис. II. 2). Змея — древний символ знаний, охраняемый богиней Афиной в древнегреческом мифе. Изображение богини со змеей символизировало пережитки тотемизма в культе Афины. Змей также олицетворял Эрехтея сына Земли, воспитанника Афины [Мифологический, 1969, с. 32, 219].

Аналогичное изображение богини Афины со змеей встречено на гемме конца V-начала VI вв. н.э. Атрибут-змея предполагает, что изображение было скопировано со статуи, символизирующую победу на море. Поза типична для Афины Парфенос [Richter Gisela, 1968, p. 143]. 3. (14 номер на рисунках I и II)

Овальная гемма с изображением петуха, изображение которого передано очень реалистично. Высоко поднятый хвост изогнут и выделен тремя отрезками. Ноги высокие, одна отставлена назад. Хохолок передан тремя вертикальными отрезками. Петух наклонился, зацепив хвост мышонка (отчетливо переданы голова, уши, лапки и длинный тонкий хвост). Аналогии гемма с изображением двух петухов II — I вв. до н.э. (рис. I. 5) [Stark, 1993, № 108], изображение петуха в сопровождении гуся и четвероногого животного на булле сасанидского периода из Джига тепе [Древняя, 1984, с. 146]

Обсуждения: В культурном иранском регионе птицы, в частности петух, символизировал оплодотворяющую, очищающую силу солнца, [Чвырь, 1983, с. 99] в Авесте отмечается, что земные творения петух и собака сотрудничают с божеством послушания и порядка Сраоша (Срош, первый из творений Ахура-Мазды, совершивший молитву [Маршак, 1999, с. 182]) ради уничтожения демонов [Зороастрийские, 1997, с. 293; Чунакова, 2004, с. 211]. XVIII глава «Вендидада» повествует, что петух стережет дом праведного зороастрийца и борется с демоном сна, лени и всякой нечистой силы. Почитание петуха было распространено в Средней Азии, Иране и на Кавказе [Борисов, Луконин, 1963, с. 36] и отмечено в этнографических материалах этого региона.

Мышь (летучая мышь) входит в число вредных тварей (храфстра), относящихся к миру зла Ахримана [Мейтарчиян, 2001, с. 210; Чунакова, 2004, с. 76 - 78]. Это позволяет предположить, что на гемме изображено вечное противостояние сил добра и сил зла. 4. (15 номер на рисунках I и II)

Круглая гемма с изображением крылатого коня, голова и крылья которого опущены вниз. Детали оперения крыльев выполнены тщательно. Аналогичное изображение коня представлено на гемме из Иерусалимского музея V в. н.э. [Stark, 1993, p. 112] Сюжет крылатого коня встречается достаточно часто, и отождествляется с образом крылатого Пегаса. В целом, изображение крылатого коня служит знаковым для сасанидского искусства [Ackerman, 1977, p. 789, 804]. Крылатый конь, наряду с верблюдом и горным бараном, являлся инкарнацией авестийского Вератрагны (согдийский Вашагн) бога Победы [Маршак, 1999, с. 182] Сюжет коня широко использовался и в искусстве Средней Азии, [Ремпель, 1987, с. 24-28] и это было связано не с простой имитацией привозных сасанидских

изделий, а с существовавшим здесь культом коня. Использовался он и на печатях. [Смирнова, 1981, с. 27]. 5. (17 номер на рисунках I и II)

Изображение богини Ники, богини победы на овальной пластинке в профиль влево в длинном одеянии. На голову надет венок, за спиной изображены полураскрытые крылья, в приподнятой левой руке – венок, в другой руке пальмовая ветвь. Аналогичные изображения представлены на античных печатях из Херсонеса [Щербакова, 1981, с. 63] в коллекции Иерусалимского музея и датированы концом I – II вв. [Stark, 1993, p. 152-153]. Исследователь Щербакова, отмечает, что данная богиня была атрибутом Афины, но существовал и самостоятельный культ Ники, отраженный на гемме из нашей коллекции. 6. (16 номер на рисунках I и II)

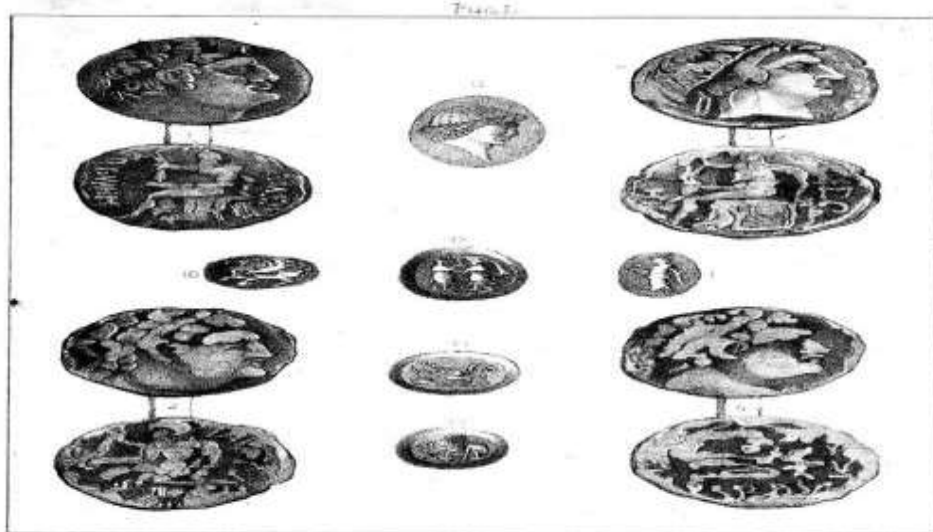
Методы: Изображение горного барана (архара) влево. Изображение выполнено реалистично, мастер придавал значение каждой детали архара. Большие округло изогнутые рога. На шее лента, широкие концы которой развеваются над спиной. Ноги подогнуты. Горный баран с ошейником из лент «ашхараванд», считался символом Хварны – «благодати», «удачи» и «победы» и олицетворял собой божество царского могущества, царской власти [Борисов, Луконин, 1963, с. 36]. Горный баран является одной из инкарнаций Вератрагны [Маршак, 1999, с. 185]. Подобные изображения находят аналогии среди гемм V – VI вв. из Средней Азии. Изображение горного барана с «ашхараванд» был найден во время раскопок и в Крыму [Науменко, Герцен, 2021, с. 211], соответствует нашему изображению изображение горного архара на плакетке из Кафыр калы [Пугаченкова, Ртвеладзе, 1990, с. 160].

Заключения: Находки гемм в Бухарском оазисе не редки. Подобные геммы, относящиеся к категории так называемых ложных печатей, были найдены при археологических раскопках на Варахше [Шишкин, 1963, с. 66], на Варданзе (согласно устной информации любезно предоставленной археологом Сильвией Поззи печать аналогична варахшинской), в Пайкенде [Семенов, Мирзаахмедов, 2002, с. 34; Semenov, p. 115; Мирзаахмедов, Омельченко, 2016, с. 7], имелись они и в составе частной коллекции бухарского краеведа А.В. Миллера [Ниязова, 2007, с. С.11], геммы, происходящие из Бухарского Согда из коллекции С.Н. Юренева, были опубликованы С. Я. Берзиной и датированы IV-V вв. [Берзина, 1993, с. 150-151].

Отдельные геммы рассмотренной группы демонстрируют эллинистическое влияние, преобладающее число гемм сасанидское, - и свидетельствуют о верованиях, божествах и традициях изучаемого периода.

Результаты. Их изготовление требовало пород особых ювелирных камней и высокой техники мастерства. По способу ношения она может быть отнесена к печатям – подвескам, местоположение которых в костюме мужчины было различно.

Изучение шести гемм из коллекции А. Борнса позволило ввести в научный оборот новый, ранее неопубликованный материал, более глубокое изучение которого, позволит внести новые данные в историю Бухарского оазиса.

Использованные литературы

- Берзина С.Я. Геммы из коллекции С.Н. Юренева // Бухара и мировая культура (Динамика культурного процесса в столицах восточных цивилизаций). – Бухара, 1993. – вып. 1
- Борисов А.Я., Луконин В.Г. Сасанидские геммы. – Л., 1963
- Борнс А. Путешествие в Бухару. – М., 1849. – Часть III.
- Древняя Бактрия. Вып.3, материалы Советско-Афганской археологической экспедиции. М., 1984
- Зороастрийские тексты. Издание подготовлено О.М. Чунаковой. Памятники письменности Востока. – М., 1997
- Курбанов Г.Н., Ниязова М.И., Каталог греко-бактрийских монетиз фондов Бухарского музея. Бухара, 1989
- Маршак Б.И. Согд в 5-8 вв. Идеология по памятникам искусства/Средняя Азия в раннем средневековье. М., 1999, с. 175 – 191
- Мейтарчян М.Б. Погребальные обряды зороастрийцев. СПб, 2001

Мирзаахмедов Дж.К., Омельченко А. В. Материалы Бухарской археологической экспедиции. Выпуск XIII, СПб, 2016

Мифологический словарь. Л., 1969

Науменко Е.В., Герцен Сасанидский ложный перстень из раскопок Мангупского дворца: проблемы атрибуции и интерпретации. /Античная древность и средние века. 2021. Т. 49. С. 97–114

Ниязова М.И. Древние и средневековые ювелирные изделия как источник по истории культуры Бухары (по археологическим материалам) Автореферат, Самарканд, 2007

Пугаченкова Г.А. Резные камни античной поры в Музее истории народов Узбекистана // Научные труды ТашГУ. – Ташкент, 1963. – вып. 200

Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия – Тохаристан. Очерки истории и культуры . Древность и средневековье. Ташкент, 1990

Ремпель Л. И. Цепь времен. – Ташкент, 1987

Семенов Г.Л., Мирзаахмедов Дж. К. и др. Материалы Бухарской археологической экспедиции. СПб, 2002

Смирнова О. И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. – М., 1981

Чвырь Л.А. Опыта анализа одного современного обряда в свете древневосточных представлений // Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности. – М., 1983

Чунакова О.М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. М., 2004

Щербакова В.С. Изображение Ники на античных печатях из Херсонеса // КСИИМК: Античная археология. – М., 1981

Шишкин В.А. Варахша. М., 1963

Ackerman Phyllis. Sasanian seals/ A survey of the Persian art, volume II, Tehran, 1977

Burnes, Alexander. Travels into Bokhara: containing the narrative of a voyage on the Indus from the sea to Lahore, ... and an account of a journey from India to Cabool, Tartary and Persia ; performed by order of the supreme government of India, in the years 1831, 32, and 33 (Band 3) — London, 1835

Errington Elizabeth. Rediscovering the collection of Charles Masson. – British Museum. Department of Oriental Antiquates.

Richter Gisela M.A. Engraved gems of the Greeks and the Etruscans. A History of Greek Art in miniature. – London, 1968

Semenov G.L. Excavations at Paikend/ The Art and Archaeology of Ancient Persia. New light on the Parthian and Sasanian Empires. London,

Stark Shua Amorai. Engraved Gems and Seals from two collections in Jerusalem. Franciscan Printing Press. – Jerusalem, 1993

“ZEVARXON” DOSTONIDAGI O‘ZLASHGAN SO‘ZLARDA KO‘PMA’NOLILIK

Qodirova Gulnoza,

O‘zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi Jizzax akademik litseyi

Annatsiya. Maqolada bir tildan boshqa tilga so‘z qabul qilishning omillari, xususan, “Zevaxxon” dostonida uchragan turkiy tillarga xos ko‘p ma’ nolilik masalasi haqida so‘z yuritilgan. Shuningdek, o‘tmoq, bo‘lmoq kabi fe‘llarning matndagi ma’ nolari misollar asosida izohlangan.

Kalit so‘zlar: til, leksik birlik, lug‘at, sheva, ko‘p ma’ nolilik, badiiyat, doston, syujet, baxshi, epik mahorat, stilistik ma’no, qo‘shma fe‘l.

НЕОДНОЗНАЧНОСТЬ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В САГЕ «ЗЕВАРХАН»

Кадирова Гулноза,

Джизакский академический лицей МВД Республики Узбекистан

Аннотация. В статье говорится о факторах заимствования слов из одного языка в другой, в частности, о проблеме многозначности, встречающейся в эпосе «Зевархан», типичной для тюркских языков. Также на примерах объясняются значения таких глаголов, как пройти и стать.

Ключевые слова: язык, лексическая единица, лексика, диалект, полисемия, искусство, эпос, сюжет, рассказ, эпическое мастерство, стилистическое значение, сложный глагол.

AMBIGUITY IN THE ADOPTED WORDS IN «ZEVARKHAN» SAGA

Kadirova Gulnoza,

Jizzakh Academic Lyceum of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

Annotation. The article talks about the factors of the adoption of words from one language to another language, in particular, the problem of polysemy found in the «Zevarkhan» epic, typical of Turkic languages. Also, the meanings of verbs such as to pass and become are explained based on examples.

Key words: language, lexical unit, vocabulary, dialect, polysemy, art, epic, plot, story, epic skill, stylistic meaning, compound verb.

Kirish. “Zevaxxon” dostonining leksik xususiyatlarini o‘rganish bizga shunday to‘xtamga kelishimizga olib keldi: doston leksikasi tarkibiga o‘z va o‘zlashgan so‘zlar, qo‘llanish doirasiga ko‘ra umumiste‘mol leksika va dialektik birliklar, mavzuiy guruhlanishiga ko‘ra, ijtimoiy-siyosiy leksika, kundalik-maishiy leksika, antroponimlar va toponimlar, zoonimlar, mavhum ma’noli leksik birliklar singari o‘ndan ortiq yo‘nalishlarga daxldor so‘zlar jamlanmasini o‘z ichiga olgan. Bir tadqiqot doirasida ularning hammasini tahlil qilishning iloji yo‘q: bizning imkoniyatimiz chegaralangan. Ushbu maqolada dostonidagi o‘zlashgan so‘zlar va ulardagi ko‘pma’ nolilik masalasi haqida so‘z yuritamiz.

Muayyan bir tilga ikkinchi boshqa tildan so‘z o‘zlashtirish – qabul qilishning ba’zi sabablari bor. Xususan, birinchi omili – biror tilda paydo bo‘lgan muayyan yangi tushuncha yoki narsa-hodisani ifodalaydigan leksik birlikning ikkinchi tilda mavjud bo‘lmasligi, ikkinchi omil – ayni leksik birlikning bir tilda muqobili bo‘lsa ham, unga teng

keladigan, unga nisbatan bir qadar obrazli, tasviriyl imkoniyati keng, zamon-makonga mos yangi soʻzni – oʻzlashgan soʻzni qoʻllashga imkoniyat-zaruriyat borligidir. Mana shu omillar orqali paydo boʻlgan oʻzlashgan soʻzlar tilning lugʻat boyligini kengaytiradi, ommalashtiradi va eng muhimi, yozma va ogʻzaki nutqida “muhrlanishi”ga sababchi boʻladi.

Oʻzbek tili leksikasi nihoyatda katta oʻzlashma soʻzlar qatlamiga egaligi bilan turkiy tillardan ajralib turadi. Turkiy tillardagi lisoniy farqlarni ilk bor XI asrning tilshunos olimi Mahmud Qoshgʻariy oʻzining “Devoni lugʻatit turk” asarida oʻrgangan. Uning bu boradagi buyuk xizmatlari shundan iboratki, birinchidan, oʻzining “Devoni” orqali turkiy til imkoniyatlarini har taraflama oʻrgandi va oʻziga xos jihatlarni ochib berdi, ikkinchidan, turkiy tilga taʼsir qilayotgan xorijiy tillarga eʼtiborni qaratdi. Masalan, u xorijiy tildan qabul qilingan soʻzlarga ikki xil munosabat boʻlgan. Tilda uni nomlovchi soʻz boʻlmasa, shunday soʻzni qoʻshni tildan olish mumkin. Biroq tilda mavjud boʻlgan soʻzlar oʻrniga boshqa til soʻzini qoʻllash zararli, deb hisoblaydi. “Oʻgʻuzlar forsilar bilan aralashgach, baʼzi soʻzlarni unutdilar va ularning oʻrniga forscha soʻzlarni qoʻllay boshladilar”[2]. Demak, turkiy tillarga arabiy va forsiy tillarga mansub soʻzlar VIII-IX asrdan eʼtiboran Markaziy Osiyoga shimoliy-sharqdan koʻk turklarning, janubiy-gʻarbdan arab va forslarning kirib kelishi natijasida sodir boʻldi. Shu paytda turkiy tilga atama sifatida qator forsiy va arabiy soʻzlar qabul qilindi. Ayni mulohaza oʻzbek tili leksikasidagi oʻzlashma soʻzlar qatlamiga ham taalluqlidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ona tilimizdagi oʻzlashma soʻzlarning tarixiy-etimologik jihatiga nazar solinsa, ular quyidagi uch yoʻnalishga xosligini kuzatish mumkin. Turkiy tillardan, arab tilidan va fors-tojik tilidan kirib kelgan soʻzlardir. Bunday soʻzlarning hammasi ona tilimizning amalda boʻlish tamoyillariga toʻliq mos keladi. Shu maʼnoda, Fozil Yoʻldosh oʻgʻli kuylagan barcha dostonlarda, xususan, biz oʻrgangan “Zevarxon” dostonida qoʻllanilgan oʻzlashma soʻzlar ham oʻzini tamomila oqlaydi.

Shu oʻrinda “oʻzlashgan soʻzlarni qoʻllash doston tili uchun nima beradi”, - degan bir savol tugʻilishi tabiiy. Bu savolga Islom shoirning “Orzigul” dostonini oʻrgangan olima N.Xodjimusaeva quyidagicha javob berganlarida haq edi: “Tahlillar shuni koʻrsatmoqdaki, birinchidan, tilimizda doimo qoʻllanilib kelinayotgan va quloq oʻrganib qolgan soʻzdan koʻra uning amalda kam ishlatilgan oʻzlashgan muqobilini qoʻllash obrazlilik uchun xizmat qilishi mumkin. Ikkinchidan, soʻz oʻzlashgani bois tilda soʻzlararo sinonimiya vujudga kelib, ularning har birining maʼnosida stilistik ottenkalar roʻyobga chiqishi va ularni oʻzaro farqlashga ehtiyoj seziladi. Uchinchidan, mumkin qadar abadiylashtirib borishi mumkin. Aytilganlarning barchasi ona tilimizning amalda boʻlish tamoyillariga mos keladi”[1].

“Zevarxon” dostoni matnida Fozil shoir qoʻllagan barcha oʻzlashma soʻzlarni tahlil qilish, ularga munosabat bildirishning imkoniyati yoʻq. Lekin, shunday boʻlsa-da, turkiy, arabiy va fors-tojik tillarga xos oʻzlashma soʻzlar hamda ulardagi koʻp maʼnolilik masalasini aniqlashga, qolaversa, ularning doston badiiyati uchun xizmat qilganlik darajasini belgilashga qisqacha toʻxtalishni lozim topdik.

a) turkiy tillarga xos soʻzlarda koʻp maʼnolilik. Doston matnida shunday soʻzlar uchraydi, ularning bir qismi adabiy tildagi turkiy qatlamga xos. Masalan, yer, kon, soʻz, bel, avaylamoq, ayirmoq, aytmas, angraymoq, aniq, axtarmoq, arqon, achchiq, bek, ber, bermoq, beshik, birikmoq, bitim, biqin, bola singari narsa va hodisani ifodalovchi soʻzlar: oʻtmoq, solmoq, tortmoq, koʻrmoq, tuzmoq, buzmoq, kesmoq, ketmoq, tushmoq, urmoq, chiqmoq, chekmoq, qilmoq, qolmoq, yoqmoq, boshlamoq kabi ish-harakat va holat maʼnosidagi soʻzlar shular jumlasidandir. Quyida ularning ayrimlariga eʼtiborni qaratamiz.

Bermoq. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bu so'zning matnda qo'llanishidagi o'n ma'nosi aniqlangan (O'TIL, 1, 234-235). Dostonda faol ishlatilgan bermoq fe'li ham bir necha ma'noni ifodalashi bilan diqqatimizni tortdi.

“Muayyan hatti-harakatning davom etishi”: Zevarxon otdan tushib bir oz damini oldi, yana otiga minib, ishq-muhabbati yuragini kuydirib, otining jilovini qo'yib quva berdi (121).

“Yo'q narsa bilan ta'minlamoq”: -Bolam, agar vatan ixtiyor qilsang, parilarding ichidan chiroylisini olib berayin! – dedi (124).

“Hadya qilmoq, bag'ishlamoq”: Mali-ka shohdan hadik olib, xavfsinib yurardi. Malik shoh butparast edi. Hech kim zo'rlamasa ham kuniga yuz tanga berar edi (156); Hech nimani olmagandan so'ng Zevarga bir xurjun tillo berdi (151).

“Qaramlik, tutqunlik, aybdorlik”: «Bularni aqlli odam desam, ahmoq odamlar ekan. Uchar qush odamga do'stlik qilami, bular podshoga o'zini boylab berdi, u qutulib ketdi» (145).

“Uzatmoq, yo'q narsa bilan ta'minlamoq”: ko'zachadan quyib, oltin kosani to'ldirib, podshoga berdi (143).

“Xabar bermoq”: Kunlardan bir kun bular keldi, ularni ko'p ziyofat qildi. Har qaysisiga sovg'a uchun bir taxsim tilla berdi. Bular borib Zargar G'olibga xabar berdi (153); -Daryoda ketdi,— deb berdi xabarni // Buyurdim qancha qul ham g'avvoslarni (196).

“Qo'liga tutqazmoq, ixtiyoriga topshirmoq”: Tuyasini ko'shkining ostiga olib borib, Zevarxonga berdi (158).

“To'plamoq, yig'moq”: Ko'shkdan qimmatbaho narsalar pastga tashlanyapti. Sa'dulla olib, tuyaning ustiga bosaberdi (159).

“Yo'q narsa bilan ta'minlanmoq”: Boshingdan ko'targin urli kulfatni, // Tangrim bergan senga shunday davlatni (166).

“Joylashmoq, muayyan o'rinni egallamoq”: El joylashib, Malikai Xubon Istambulda arz so'rab o'tira berdi (170).

Turkiy tillarga xos so'zlardagi ko'p ma'nolilik masalasini o'rganish davomida bo'lmoq fe'li quyidagi lisoniy holatlar: 1) ko'makchi fe'l vazifasida –(i)b affiksli ravishdosh shaklidagi yetakchi fe'l bilan birikkanida harakatning birov, o'zi uchun bajarilganligini, shuningdek, yetakchi fe'ldan anglashilgan ma'noni kuchaytirib ifodalash holatlari mavjudligi kuzatildi; 2) ko'makchi fe'l vazifasida –a, -y affiksli ravishdosh shakllaridagi yetakchi fe'llar bilan birikib kelganida, ko'pincha -ver shaklida talaffuz qilinadi va quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: a) yetakchi fe'ldagi harakatning bajarilishi uchun qarshilik, monelik yo'qligini bildiradi; u bemalol bajarilishi mumkinligini anglatadi; b) yetakchi fe'ldagi harakatning davomliligi, takroriyiligini bildiradi. Bulardan tashqari, bo'lmoq fe'li yetakchi sifatida boshqa fe'llar bilan birikib, qo'shma fe'l hosil qilishi va natijada matnda xilma-xil ma'nolarni ifodalab kelishi holatlari ham kuzatildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Turkiy tillarga xos so'zlarning ichidagi o'tmoq fe'li doston matnida faol uchraganligi kuzatildi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bu so'zning yigirma besh ma'nosi (O'TIL, 5, 181-183), Alisher Navoiy asarlari tilida (ANATIL, II, 614-615) o'n ma'noda qo'llanganligi aniqlangan. “Malika ayyor” dostoni leksikasini puxta tadqiq etgan I.Umarovning ta'kidlashicha, o'tmoq fe'li dostonida 9 ma'noda qo'llanilgan. Biz o'rgangan “Zevarxon” dostonida mazkur leksikaning qancha ma'noni ifodalash masalasi diqqatimizni tortdi va natijada quyidagi holatlarni aniqladik:

Tahlil va natijalar. “Muayyan hatti-harakatdagi belgilangan vaqt, hisob”: Zevarxonni olib shaharga kirdi. O'z saroyiga kirib uch kun oradan o'tdi. Zevarxon suv ichmadi, ovqat yemadi (124). Oradan bir kam qirq kun o'tdi. Ertan bularning o'ladigan kuni, deb

turibdi (145).

“Muayyan imkoniyatni yo‘qotganlik”: Mast uyquda yorim ketdi, // Endi mendan davron o‘tdi, // Uyqu olib aqlim ketdi, // Azob lahat bori o‘tti (160).

“Afsuslanmoq, taqdiriga tan bermoq”: Shunday bo‘lib, kunim o‘tib keladi // Necha oy, necha yil bu yerda o‘tdi, // Maymudan xotinim bolalab ketdi (179); Hasratli dunyoda o‘tib boraman, // Podsho so‘rsa nima javob beraman (146).

“Muayyan yo‘nalishdagi hatti-harakatning sodir bo‘lishi”: Bular necha bahodirlar bilan ov ovlab yurgandi. Bir quyundan to‘polon-to‘zon o‘taberdi (121); Minggan oti uchar qushdan o‘tadi, // Qanday yaxshiy bo‘lsa shunday otadi (128).

“Qarama-qarshi tomondagi harakatni yo‘q qilmoq”: Dushman bo‘lsa boshin bovdoy chotarmiz, // Yo‘l to‘sganni qonin to‘kib o‘tarmiz, // Shamshoddan Bog‘dodga omon yetarmiz (158).

“Tanbeh bermoq, izzsiz yo‘qolmoq”: Bo‘shasang op ketar yulduz ostiga. // So‘ngra taylasami daryo ustiga, // Baliqlarga yemish bo‘lib ketasan, // Dunyodan benishon o‘lib o‘tasan (134).

“Avvalgi ma‘lumotlardan xabardorlik”: Hazrati Luqmonning shogirdi bo‘lgan. // O‘tgan tabiblarning barini bilgan (142).

“Muayyan ma‘lumotni oshkor qilmoq”: Shunday boshidan o‘tgan kulfatlarni gapirdi. // - Mening ahvolim ham shu ekan, — deb Zevarxon g‘amgin bo‘lib turdi (179-180).

“Avvalgi ma‘lumotlardan xabarsizlik, yo‘qotmoq”: Zevarxon bul Malikai Xubonni ko‘rib, boshidan o‘tgan g‘am-kulfatlar esiga kelmay qolibdi (195).

“Muayyan yo‘nalishda harakatda bo‘lmoq”: O‘tli, muzli necha tog‘lardan o‘tib, // Bu uchar qush g‘ayratini ko‘rsatib (152).

“Xohish, istak, orzu-niyat”: Kecha-kunduz haqqa fig‘on etinglar // Kecha-kunduz demay yo‘lni tortinglar, // Chegaradan tunda o‘tib ketinglar! (156).

“Ta‘sir etmoq, ta‘siri yuzaga kelmoq”: Seni ko‘rib mening aqlim ketibdi, // Ajalning xanjari bag‘rim yirtibdi, // Har so‘zing tayoqdan yomon o‘tibdi (180).

“O‘z yo‘nalishdagi joyini o‘zgartirmoq, biridan boshqasiga o‘rmoq”: O‘tibman Asqar tog‘idan, // Kelaman Eram bog‘idan, // Kutqargin selning dog‘idan! (173).

“Muayyan joyda o‘tirmoq”: Bular ovdan qaytib dasht yerda kelayotsa bir chol, bir yigit bir Semurg‘ni ushlab o‘tiribdi (137).

Xulosa. “Zevarxon” dostoni matnidan keltirilgan misollardagi ma‘nolardan tashqari, yana ikki lisoniy holatdagi ma‘noning yuzaga kelishi kuzatildi:

1) “o‘tmoq” so‘zi mazmunidan ish-harakat anglashuvchi otlar, shuningdek, -i (sh) qo‘shimchali ish-harakat nomi bilan qo‘llanib, shu so‘z bildirgan ish, harakat qilishni boshlash, shunga kirishish ma‘nosini bildiradi.

2) yetakchi fe‘ldagi harakatning davomlilik, yo‘l-yo‘lakay bajariluvchi harakat ekanligi kabi grammatik va modal ma‘nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

Зевархон. (Айтгувчи Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи М.Алавия, нашрга тайёрловчи М.Муродов, Тошкент, 1986 й).

Қошғарий М. “Девони луғатит турк”.

Ходжимусаева Н. Ислом шоирнинг “Орзигул” дostonининг лисоний таdқиқи, “Иновация-ЗИЁ”, Т., 2019. 52-бет.

RUS TILINING BADIY MATNIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING O'ZIGA XOSLIGI

*Saloxidinova Zilola Odiljonovna,
(PhD) O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti*

Annotatia: Ush makolada badiy matnning fonetik va lexico-semantic darazhalarining qiyosiy-aesthetic maqsadni o'rganishga oid asosiy yondoshuvlar yoritilgan.

Kalit suzlar. Pun, sinonim, antonim, omonim, paronim, varvarizm, arxaizm, istorisizm, dialektizm, eskirgan suzlar, stilizatsiya, frazeologik birlik, yangilik frazeologiyasi, makaronlik sheri, epigraf.

СПЕЦИФИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

*Салахидинова Зилола Одилжоновна,
(PhD) Узбекского государственного университета мировых языков*

Аннотация. В данной статье рассмотрены основные подходы к изучению, освещающие экспрессивно-эстетические ресурсы фонетического и лексико-семантического уровней художественного текста.

Ключевые слова. Каламбур, синоним, антоним, омоним, пароним, варваризм, архаизм, историзм, диалектизм, устаревшие слова, стилизация, фразеологизм, фразеологическое новаторство, макаронический стих, эпиграф.

SPECIFICITY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE LITERARY TEXT OF THE RUSSIAN LANGUAGE

*Salakhidinova Zilola Odiljonovna,
(PhD) Uzbek State University of World Languages*

Annotation. Main approaches to learning, enlightening expressive-aesthetic resources of phonetic and lexical-semantic levels of literary texts were considered in this article.

Key words. Pun, synonym, antonym, homonym, parody, barbarism, archaism, history studies, dialect studies, obsolete words, stylization, phraseology, phraseological novelties, macaronic poem, epigraph.

Писатели обращаются к фразеологическим богатствам русского языка как к неисчерпаемому источнику речевой экспрессии. В художественных произведениях фразеологизмы часто употребляются в их обычной языковой форме с присущим им значением. Фразеологические богатства языка оживают под пером талантливых писателей, становятся источником новых художественных образов, шуток, неожиданных каламбуров.

Стилистически и эмоционально окрашенными могут быть не только слова, но и целые устойчивые словосочетания – фразеологизмы, и выражения из каких-либо известных литературных источников – «крылатые слова».

Фразеологический анализ художественного произведения преследует такие цели: определить состав фразеологических единиц, используемых писателем; установить источники, из которых черпалась эта фразеология; показать, как автор творчески использует этот материал, видоизменяя, обновляя его и перемещая из одной стилистической сферы в другую.

Работая над произведением, авторы привлекают следующие источники

фразеологических средств:

- 1) пословицы,
- 2) художественные произведения,
- 3) устное народное творчество.

Одни из них стилистически нейтральны. Например, выражение ахиллесова пята, пришедшее в литературный язык из мифологии, означает слабое, уязвимое место человека. Можно вспомнить миф об Ахилле, на теле которого была незащищенной только пятка, за которую держала ребенка мать, окуная его в воды подземной реки Стикс. Это выражение может быть употреблено как в разговорном, так и в книжном языке.

Другие выражения носят просторечный характер, например, белены объесться, которое попало в речь из быта. Белена – ядовитое растение, тот, кто съест ее, становится как бы безумным. В «Сказке о рыбаке и рыбке» старик говорит старухе, когда та захотела стать царицей: «Что ты, баба, белены объелась».

Анализ творчества многих русских поэтов XX века показывает, что они охотно используют фразеологизмы. Возьмем, к примеру, Р.Казакову:

Мы ваши безотказные работники, Мы с мира соберем по нитке
за так, за после дождичка в четверг. себя – былых – на торжество.
*** **

Я воробушек пуганый, стреляный, Как будто все узлы развязаны
зимовать – не впервой. и все, чем жить, уже в конце...

Контекстуальные фразеологизмы характеризуются тем, что они создаются по общеязыковой фразеологической модели, но являются более образными и выразительными для четко определенного контекста. В таких оборотах часть компонентов сохраняется, и это позволяет слушателю или читателю соотносить их с узуальными фразеологизмами.

Так, остается в пассивном словаре окказиональная трансформация А.П.Чеховым фразеологизма: синий чулок → розовый чулок.

Синий чулок Женщина, лишённая женственности и обаяния, поглощённая книжными и научными интересами.

Розовый чулок Женщина, имеющая приятную внешность, но глупенькая, поглощённая заботой о муже и детях

Синий чулок	Женщина, лишённая женственности и обаяния, поглощённая книжными и научными интересами.
Розовый чулок	Женщина, имеющая приятную внешность, но глупенькая, поглощённая заботой о муже и детях

Однако гораздо чаще в речи писателей использование фразеологизмов сопровождается их переосмыслением, модернизацией, что превращает общеизвестные обороты в контекстуально-речевые, окказиональные.

Усиление экспрессии путем трансформации фразеологизма и одновременной его контаминации с другим оборотом наблюдается в поэтическом языке И.Снеговой:

Плетений огненные пряди
Обволокли до крыши дом,
И я, как Фирс, в «Вишневом саде»,

Одним – одна забыта в нем.

Нередко в произведениях для создания второго семантического плана сталкивается слово в его прямом значении и в виде метафорически осмысленного компонента.

Например, в стихотворении Р.Казаковой «Не ходи за мной, как за школьницей» усиление выразительности и углубление смысла достигается соединением слова тяжела и фразеологизма сила тяжести – «совокупность нравственных и физических переживаний»:

И когда-нибудь мне, отважусь, ты
скажешь так, что пойму, –
как тебе твоя сила тяжести
тяжела одному.

Фразеологическое творчество писателей выражается в обновлении привычных для слов контекстов, в которых они обычно выступают. Слова, перемещенные из одного окружения в другое, претерпевают интересные смысловые и стилистические изменения.

Так, Р.Рождественский широко использует фразеологические обороты, видоизменяя их разными способами. Во фразеологическом обороте убить время глаголу убить возвращено его прямое значение. На этом построено интересное стихотворение, которое заставляет задуматься над ценностью каждого часа, каждой минуты человеческой жизни. Так, в стихотворении «Вслушайтесь» Рождественского возникает тема убийства:

Убивают
время
нахально и молитвенно.
Убивают
время
стыдливо и истошно.

Таким образом, изучение фразеологических связей слов имеет первостепенное значение не только для характеристики семантических процессов, происходящих в словах при включении их в новый фразеологический контекст, но и для определения творческого своеобразия писателя, занимающегося фразеологическим новаторством.

«Язык неистощим в соединении слов», - утверждал А.С.Пушкин. И каждый талантливый писатель открывал в родном языке всё новые возможности употребления слов. Ещё в свое время Карамзин советовал авторам выдумывать, сочинять выражения, угадывать лучший выбор слов, давать старым лексемам новую семантику.

Задача писателя выразить образное представление, поэтому он исходит из ассоциаций с семантикой слов и фразеологизмов его времени.

Так, в одной из эпиграмм А.С.Пушкин употреблен фразеологизм быть с носом, который в XIX., как и в современном русском языке, имел значение «обмануться в расчетах»:

Лечись – иль быть тебе Панглосом,
Ты жертва вредной красоты –
И то-то, братец, будешь с носом,
Когда без носа будешь ты.

Каламбур построен на противопоставлении одного из компонентов фразеологизма слову нос в свободном его употреблении в значении «орган обоняния». В эпиграмме А.С.Пушкин использует реминисценцию, языковым выражением которой является собственное имя ученого-оптимиста Панглоса, лишившегося носа по болезни. Поэт антропонимом Панглос напоминает о романе Вольтера «Кандид». Но современное значение фразеологизма быть с носом обоснована семантикой исчезнувшего омонимичного отглагольного существительного нос (от носить). По мнению ученых, устойчивое словосочетание оставить с носом означал получить отказ в сватовстве, оставшись с непринятым подношением, т.е. носом (с тем, что принесено, с подарком).

Фразеологическое новаторство писателей может проявляться и в создании ими образных выражений, с использованием реминисценции. Например, В.Маяковский в стихотворении «Сергею Есенину» удивительно сильно и емко преобразовал есенинский афоризм:

Прецедентная цитата Есенина	Реминисценция Маяковского
В этой жизни умереть не ново, но и жить, конечно, не новей...	В этой жизни помереть не трудно. Сделать жизнь значительно трудней.

В зависимости от взаимодействия семантических полей слова, внесенного писателем во фразеологизм, или слова, добавленного к нему для пояснения, внутренняя форма может не восстанавливаться, а утрачиваться в большей степени. Например, по аналогии с фразеологизмом махнуть рукой в значении «перестать обращать внимание на что-либо» А.П.Чехов образует выражение махнуть лапкой, которое сохраняет фразеологическое значение языкового фразеологизма, потому что на него указывает контекст рассказа «В Москве на Трубной площади», где речь идет о дрозде в клетке: «На свою неволю он давно уже махнул лапкой».

Но внутренняя форма от такой замены утратилась: семантика фразеологизма махнуть рукой отражает реальное явление – привычку людей махать рукой, когда они решают прекращать обращать внимание на то, что их волновало. Выражение махнуть лапкой, будучи структурно организовано по аналогии с фразеологизмом, ассоциируется с его переносным значением, но не имеет опоры в фактах и явлениях действительности.

Образное содержание, переданное А.П.Чеховым в этом предложении, представляет совмещение семантики фразеологизма махнуть рукой и свободного словосочетания махнуть лапкой и других слов, составляющих предложение. Примеры подобного типа в языке произведений А.П.Чехова – нередкое явление:

Моя голова отбилась от рук и отказывается сочинительствовать.

Оба парохода сидят сиднем.

Не всегда преобразование фразеологизмов вызвано целью передать сложившееся в сознании писателя образное впечатление. Иногда оно обусловлено размером стиха, в который не укладывается форма и структура фразеологического оборота. В этом случае возникают неудачные языковые эксперименты. Можно сказать о неудачной попытке преобразования фразеологизма положить зубы на полку очень чутким к семантике слова поэтом А.Твардовским. Этот фразеологизм, возникший из метафоры, в общенародном языке имеет значение голодать (на полке ничего нет). Твардовский производит замену последнего слова в этом фразеологизме:

Грачевы – сало на замок,

Фроловы – зубы на полук.

Полок, как известно, – «высокий помост (в бане), на котором парятся». Нет необходимости доказывать, что от такого преобразования фразеологизм потерял всякий смысл и образность.

Многие авторские фразеологизмы приобрели широкую известность и прочно вошли во фразеологический запас русского литературного языка. В целях наглядности приводим таблицу:

Автор	Фразеологизм русского языка
Пушкин	Мой друг, отчизне посвятим души прекрасные порывы. Товарищ, верь: взойдёт она, заря пленительного счастья. Тяжела ты, шапка Мономаха. Блажен, кто смолodu был молод. В Европу прорубить окно. Да здоровствует солнце, да скроется тьма. Любви все возрасты покорны. Привычка свыше нам дана. Мы все учились понемногу, чему-нибудь и как-нибудь. Мой дядя самых честных правил. Что день грядущий мне готовит. Обычай – деспот меж людей. Жизни мышья беготня.
Ломоносов	Науки юношей питают, отраду старым подают.
Карамзин	Язык важен для патриота. Ничто не вечно под луною. Чародейство красных вымыслов.
Крылов	А ларчик просто открывался. А воз и ныне там. Уж сколько раз твердили миру, что лесть гнусна, вредна. А Васька слушает да ест. Тришкин кафтан. Слона-то я и не приметил. Медвежья услуга. Рыльце в пуху. Сильнее кошки зверя нет. Ворона в павлиньих перьях. В семье не без урода.
Грибоедов	Ну как не порадеть родному человечку. Счастливые часов не наблюдают. Свежо предание, да верится с трудом. С чувством, с толком, с расстановкой. Герой не моего романа. Горе от ума. А судьи кто? Злые языки страшнее пистолета.
Лермонтов	На мысли, дышащие силой, как жемчуг нижутся слова. И вы не смоете всей вашей черной кровью поэта праведную кровь.
Некрасов	Бывали времена похуже, но не было подлей. Как дошла ты до жизни такой?
Гоголь	Опасно шутить писателю со словом. И какой же русский не любит быстрой езды? Видимый смех сквозь невидимые миру слезы. Пошла писать губерния. Дама приятная во всех отношениях. Из прекрасного далека. Мертвые души.

Таким образом, лексическое богатства русского языка фразеологическое новаторство писателей способствует оживлению и обновлению значения узуальных слов.

Использованная литература:

Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В., Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика – М: Флинта / Наука 2006 – 496 с.

Бадаев А.Ф. Поэтическая графика как категория текста: постановка проблемы // Художественный текст: структура, семантика, прагматика – Екатеринбург: 1997.

Бобылев Б.Г. Теоретические основы филологического анализа художественного текста: Монография – Орел: ОрелГТУ. 2003 – 205 с.

Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования 6-с изд: - М: КомКнига, 2008.

Гиршман М.М. анализ поэтических произведений А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, Ф.И. Тютчева – М: Высшая школа, 1981. – 110 с.

LIRIK OBRAZ TASVIRIDA PEYZAJ VA PORTRETNING O'RNI (Abdulla Sher va Eshqobil Shukur she'rlari misolida)

*Yo'lchiyev Qahhor Vahobovich,
filologiya fanlari doktori, Farg'ona davlat universiteti*

Annotatsiya. Maqolada badiiy tasviriy vositalar, xususan, peyzaj va portret yordamida badiiylik yaratish haqidagi ilmiy-tahliliy fikrlar ilgari surilgan. Kirish qismida har bir shoir o'z ijodiy niyatini amalga oshirishda tabiat taviri va kishilar qiyofasiga saylab murojaat qiladi. Nima shunday ekanligi esa konkret asar tahlilida namoyon bo'lishi, maqolda mavzusining dolzarbligini belgilashi aytilgan. Adabiyotlar ro'yxati va metodologiya qismida esa Gegel, N.D.Tamarchenko, D. H. Quronov kabi olimlarning ilmiy-nazariy qarashlari tahlil etilgan va aniq metodologik yo'nalish belgilab olingan. Natijalar va muhokamalar qismida esa Abdulla Sher va Eshqobil Shukur she'rlaridagi peyzaj va portret usulining mohiyati ochib berilgan. Maqolada so'ngida ikki banddan iborat xulosa ajratib ko'rsatilgan.

Kalit so'z va iboralar: peyzaj, portret, obraz, detal, makon, lirik voqelik, lirik subyekt, lirik kompozitsiya.

THE ROLE OF LANDSCAPE AND PORTRAIT IN THE PICTURE OF A LYRICAL IMAGE

(As an example of poems by Adulla Sher and Eshqabil Shukur)

*Yulchiyev Qahhor Vahobovich,
Doctor science in filology, Ferghana State University*

Annotation. The article presents scientific-analytical ideas about creating art with the help of artistic pictorial means, in particular, landscape and portrait. In the introduction, each poet selectively refers to the image of nature and people in the realization of his creative intention. It is said that what it is shown in the analysis of a concrete work, and determines the relevance of the theme of the proverb. In the list of references and the methodology section, the scientific and theoretical views of scientists such as Hegel, N. D.Tamarchenko, D. H. Kuronov are analyzed and a clear methodological direction is determined. In the results and discussion part, the essence of the landscape and portrait method in the poems of Abdulla Sher and Eshqabil Shukur is revealed. The article concludes with a two-paragraph conclusion.

Key words and phrases: landscape, portrait, image, detail, space, lyrical reality, lyrical subject, lyrical composition.

МЕСТО ПЕЙЗАЖА И ПОРТРЕТА В ОПИСАНИЕ ЛИРИЧЕСКОГО ОБРАЗА

(на примере стихотворение Абдулла Шера и Эшкабул Шукура)

*Юлчиев Каххор Вахобович,
доктор филологических наук, Ферганский государственный университет*

Аннотация. В статье представлены научно-аналитические представления о создании искусства с использованием художественных изобразительных средств, в частности, пейзажа и портрета. Во введении обосновывается актуальности то, что каждый поэт избирательно обращается к образу природы и людей в реализации своего творческого замысла, проявляется при анализе конкретного произведения и определяет актуальность темы. В разделе анализ литературы и

методологии анализируются научно-теоретические взгляды таких ученых, как Гегель, Н. Д. Тамарченко, Д. Х. Куронов, и определяется четкое методологическое направление. В разделе результаты и обсуждения раскрывается природа пейзажно-портретного стиля в стихотворениях Абдуллы Шера и Эшкabila Шукура. Статья завершается выводом из двух пунктов.

Ключевые слова и фраз: пейзаж, портрет, образ, деталь, пространства, лирический явления, лирический субъект, лирическая композиция.

Kirish. Ma'lumki, lirik she'riyatda peyzaj, portret lirik sub'ektning badiiy voqelikka bo'lgan munosabatini ifodalashda, uning ruhiyatini ochishda muhim vazifa bajaradi. SHoir peyzaj yoki portret yordamida o'zi tasvirlayotgan obraz ichki olamini, o'y-fikrlarini, xarakterini, ruhiyatini ochib beradi. Portret lirik obrazning tashqi qiyofasini ham yoritadi. SHu tariqa badiiy voqelikning yangi tarkibi, obraz ichki yoki tashqi faoliyatidan iborat bo'lgan lirik kechinma, o'y-fikrlar, voqea-hodisalar obrazi yuzaga keladi. Zero, peyzaj "SHe'ning g'oyaviy yo'nalishini oydinlashtiradi. Ayniqsa, shoir peyzajni mayda tafsilotlari bilan tasvirlar ekan, uning nigohi spiralsimon harakatda bo'ladi. Bu harakat olamning abadiiy harakati belgisidek taassurot qoldiradi" [8, 28]. YA'ni peyzaj doimiy aylanma harakatda ko'tarilib boradi. Natijada peyzaj tarkibiga portret unsurlari ham singib ketadi. Bu adabiyotshunoslar oldiga lirik she'riyatda badiiy tasviriy vositalardan foydalanish darajasi, ular zimmasiga yuklangan vazifalarni talqin va tahlil qilish vazifasini qo'yadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Aslida lirik she'riyatda peyzaj va portret faol ishlatiladigan badiiy tasviriy vositalardan sanaladi. Bu haqda qator ilmiy adabiyotlarda fikrlar bildirilgan. Jumladan, buyuk nemis mutafakkiri Gegel badiiy ijod falsafasi haqidagi joriy tasavvurlar haqida fikr yuritayotib, quyidagi uchta muhim jihatni keltiradi: "1. Badiiy asar tabiat mahsuli emas, balki inson faoliyati bilan yaratiladi. 2. U inson uchun yaratilgan, uning tashqi borliqqa bo'lgan his-tuyg'ulariga qaratilgan va ko'p yoki oz miqdorda ba'zi hissiy muhitdan olinadi. 3. U ma'lum maqsadlarga ega" [1, 31]. Demak, har qanday badiiy asardagi tabiat tasviri ijodkor sub'ektiv olamida yaratiladi va u konkret lirik asarda aniq lirik sub'ektning borliqqa hissiy munosabatini ifodalaydi. SHu ma'noda lirikadagi peyzaj lirik she'riyatda ma'lum badiiy-estetik vazifani, aniq badiiy g'oyani aks ettiradi.

Rus olimlari esa peyzaj "tasvir predmeti, avvalo, badiiy makonning ma'lim fon bilan ajratiladigan shaklga solingan qismi (...). Portret esa intererdan keyin keladi... Peyzaj aynan makonning ma'lum qismini tasviri sifatida mazkur makonning yaxlitligi haqidagi xabar asosida berilishi mumkin" [8, 228]. Olimlar bu erda ta'kidlagan peyzaj makuonning bir qismi bo'lib, u ulkan makonning bir qismi, ammo undan aysro bo'lmasligi to'g'ri ta'kidlangan. Peyzajning aynan qismligi, ammo yaxlit makondan ajralmasligi shoir (umuman olganda barcha ijodkor)ga o'z ijodiy niyatini ifodalashgsha tashqi borliq detallariga saylab munosabat bo'ldish imkonini beradi.

O'zbek olimlari peyzajni lirik janr darajasiga alohida diqqat qilishgan: "Peyzaj lirikasi - tavsifiy lirikaning bir turi, lirik sub'ektning his-tuyg'u va kechinmalari tabiat tasviri orkali ifodalangan asarlar. Peyzaj lirikada tasvirlangan tabiat manzarasida lirik sub'ekt qalbi suratlanadi, lirik sub'ekt qalbidan o'tkazib berilgan manzara oniy kayfiyatning obraziga aylanadi" [5, 222]. To'g'ri, bu erda olimlar peyzaj lirikasi va uning lirik sub'ekt bilan munosabatga urg'u berishgan. Ammo quyidagi ta'rifda o'sha olimlar peyzajning sof terminologik mohiyatini uchishga harakat qilishgan. «Peyzaj (fr. paysage – joy, yurt) – adabiy asarda yaratiluvchi badiiy voqelikning muhim komponenti, voqealar kechuvchi ochiq makon (yopik makon - interer) tasviri. ... peyzaj nafakat tabiatni, balki u bilan birga

inson tomonidan yaratilgan narsalar tasvirini ham ko‘zda tutadi... Lirik asarlarda xam peyzaj kuproq detallar tarzida mavjud, biroq ular lirik syujetni rivojlantirish, asoslashga xizmat kiladi, lirik holat vaqti va makoni haqida tasavvur beradi, lirik sub’ekt ruhiyatidan o‘tkazib berilgani bois o‘sha kayfiyatning suratiga aylanadi yoki uni ifodalash uchun fon vazifasini o‘taydi” [5, 221-222].

Aslida “Portret 1) personajning so‘z vositasida tasvirlangan tashqi ko‘rinishi (qiyofasi, jussasi, kiyimi, yuz-ko‘z ifodalari, tana holati va harakatlari, qiliqlari), o‘quvchi tasavvurida jonlanadigan to‘laqonli inson obrazini yaratish va uning xarakterini ochish vositalaridan biri” hisoblanadi [5, 226-227]. SHu ma’noda portret ham peyzaj kabi lirik kompozitsiyaning tavsifiy shakli sifatida olinadi.

Natijalar va tahlillar. Manbalardan ma’lum bo‘lmoqdaki, peyzaj va portret badiiy obraz yaratishda muhim badiiy komponent sanaladi. Lekin ularga ifodalagan hamma narsani ham badiiy matnga olib kiravermaydi. Balki, o‘z ijodiy konsepsiyasini to‘la qolnli, badiiy mukammal darajada ochishga xizmat qiladigan peyzaj yoki portretni qo‘shadi. SHuning uchun garnchi tabiat tasviri yoki shaxs tashqi qiyofasiga oid she’rlar ko‘p bo‘lsa-da, ular bir-biridan farq qiladi. Masalan, Abdulla SHerning “Tongdagi o‘ylar”, “Sukunat”, “Bahor”, “YOz”, “Daraxt zo‘r edi...”, “Zamharir qish. Oy nurida qor...”, “YOmg‘ir yog‘ar, qiyalab yog‘ar...”, “Kuz”, “YOzni olib uchgan turnalar...”, “O‘zgacha gashti bor tungi ko‘chaning...” kabi qator she’lari bevosita peyzaj orqali lirik qahramon ichki olamni ifodalashga xizmat qiladi [9]. Sanalgan she’rlar ichida bevosita “Bahor” she’ri peyzaj lirikasi mansub she’r sanaladi.

Demak, “Bahor” nomli olti qismdan iborat she’rda tabiat tasviri vosita siftida lirik sub’ek botiniy olamidagi keinmani ifodalashga xizmat qilgan bo‘lishi mumkin. Buni bevosita she’r tahlilida ko‘rib chiqamiz:

Maysada osmonning ko‘k rangi,
Yo‘q osmon rangimas, yo‘q, aslo!
Inmishdir bahorning ko‘k rangi,
Na nafis nasofat fasli, o!
Ariqda jimjima sho‘x suvlar
Tollarni, egil, deb avraydi.
CHo‘miltib quyoshni xo‘p ular,
Ko‘p mamnun, osmonga qaraydi [9, 30].

SHe’rning birinchi qismi sifatida taqdim etilgan ushbu she’riy parchada “maysa”, “osmon”, “ko‘k rang”, “suv” “tol”, “quyosh” detallari lirik sub’ekt qalbiga jo‘shqinlik, kayfiyatiga ko‘tarinkilik bag‘ishlagan tabiatning muhim komponenti hisoblanadi. Ularga turli tasviriy vositalar, jumladan metafora (maysada osmonning ko‘k rangi) sifatlash (sho‘x) yoki o‘xshatish (cho‘miltirib, osmonga qaraydi) yordamida yaxlit kartina yaratgan. Unda suvlar obrazga aylanib, quyoshni cho‘miltiradi va bundan mumnun holda osmonga qarashadi. Aslida kunduzi ariqdagi quyosh aksi bo‘lishi tabiiy bo‘lib, shoir ana shu jarayonga ruhiy paralelizm yordamida ko‘tarinkilik pafosini bergan. Bunda suv, quyosh detallari metaforik asosda obrazga aylanib, suv farzandini cho‘miltirayotgan ayol, quyosh esa cho‘milgan bola sifatida ham olinishi mumkin. CHunki bola ham cho‘milib bo‘lgan ko‘chaga qarab oshgandek qush ham kenglikka – osmonga chiqqan, deya talqin etish mumkin. Tabiatdagi bu jarayonni shoir she’rga olib kirar ekan, peyzajni kuzatib, unga hayotsevarlik g‘oyasini singdirib, ko‘pchilik e’tibor qilmaydigan oddiy voqelikka yangi badiiy-estetik vazifa, ya’ni hayotni teran anglash, borliqni har bir zarrasigacha kuzatib, undan zavq olish lozimligini ko‘rsatmoqchi bo‘lganini namoyon etadi. Ko‘rinadiki, maysalarning yashillanishi, quyosh chiqishi, suvlar oqishi kabi peyzaj unsurlari lirik sub’ekt ruhiyatidagi go‘zallikni anglash, hayotni sevish g‘oyalarini to‘la

ifodalay olgan.

Abdulla SHerning yuqoridagi she'rida peyzaj funksiyalari bir nechta tashkil etadi. Ana shularda biri peyzaj va portret detallarining o'zaro uyg'un, yaxlit sistema sifatida qo'llanishi hisoblanadi. Buni she'rning ikkinchi qismida kuzatish mumkin:

Guldamas, hattoki toshlarda
Bahorning hidi bor – ilg'ab ol.
O'smaga cho'milgan qoshlarda
Sevgiga salom bor – tinlab qol.

Mazkur banddagi gul, tosh peyzaj detallari bo'lib, nafaqat gul, hattoki, biz bir qarashda anglamaydigan, sovuq va qattiq, hissiz toshda ham bahor kelganida o'zgarish bo'lishi, bahoriy ifor haqida so'z yuritiladi. Keyingi ikki misrada esa tosh ko'klamdan bahra olib yasharkan, odamchi u albatta yashnaydi. Keyigi misrada esa she'rga portret unsurlaridan bo'lgan qosh kiritiladi. Sinekdoxa usuli yordamida qosh orqali yor portreti berilgan. Qosh va unga surtilgan o'sma bunga esa hayotsevarlikni ifodasiga dalil, faqat uning ma'no-mohiyatini yanglash lozim, degan qarash bor. "O'sma qo'yilgan" jumlasida esa real qiz (yoki ayol)ning aniq yuz qiyofasini anglatadi. Demak, lirik tasvirlagan qahramon, hayotga tashna, qalbida mehr bor, go'zallikni his etadi. Mazkur she'rda manzara bilan portretning chizilishi lirik sub'ekt kechinmalaridagi harakat, lirik holatni yuzaga keltiruvchi omil vazifasida ham kelgan. Natijada peyzaj va portretning aralash qo'llanishi lirik syujetni tashkillovchi vazifasini ham bajargan deyishga asos bor. Birinchi qismdagi bandlarda kelirilgan peyzaj ushbu bandga kelganda lirik sub'ektning his-tuyg'ulariga turtki berib, ularning dinamikasini kuchaytirgan. Lekin she'rdagi ba'zi jihatlar, xususan, g'iybat (Yo'qolsin g'iybatlar bozori), yorning kelavermasligi, tortinishi, uyalishi (Dildorim, kel bugun yonimga) kabi jihatlar she'rni meditatif lirikaga yaqinlashtiradi. Demak peyzaj estetik munosabatni ifodalashdan tashqari, real hayotdagi voqea-hodisani lirik sub'ekt ichki olamidagi ko'tarinki kayfiyat, yaratilayotgan yangi olam bilan solishtirishni ham taqazo etadi. Natijada keyingi bandda yor tolpopuk taqishi Navro'z yallasining baytiga, quyoshta'am dudoq esa yoz saratonining (issiq, qaynoq) taftiga o'xshatilgan. SHu erda she'rda lirik sub'ekt goh portret va peyzaj unsurlarini keltirib mashuqa obrazini chizadi.

Oppoq nur, oppoq nur, hur sahar...
YUragim qonida quyosh bor ...
Quyosh-chi, shabnamni sipqarar,
Gullarning bargiga labi zor.
Oppoq nur, oppoq nur, hur sahar...
Yuragim qonida quyosh bor ...
Ko'zlarim nurlarini sipqarar,
Qo'shiqlar to'qiyman shu'lavor.

Beshinchi qismdan olingan ushbu she'riy quyosh detali obrazga aylanib, maysa, gul yoki yaprog'ida tomlanib turgan tomchi – shudringni sipqorishi uchun odam kabi gul yaprog'iga lab cho'zishi berilgan. Bu shu qadar go'zal va nozik tasvirki, Abdulla SHerning yuksak iste'dodi, olamni nozik tushunishi va nafasat bilan tasvirlashi ko'rinadi. Lekin shoir shu bilan cheklanmaydi, balki keyingi bandda esa o'zi ham quyoshdan nur-quvvat olib, tovlanuv turuvchi she'r yozishini faxr bilan e'tirof etadi. Demak, shu erda faxriya usuli ham qo'llanganki, bu esa muallifning o'z badiiy-estetik darajasi yuksakligini to'g'ri baholashi sifatida olinishi kerak.

Lirik she'rda portret usuli shaxsning tashqi qiyofasiga chizgilarda namoyon bo'ladi. YOrning qoshi, ko'zi, yonog'i haqida ta'riflar bilan cheklanib, uning qiyofasi tasvirlanadi. Lekin lirikkada, umuman olganda badiiy adabiyotda portret personaj, lirik sub'ekt harakatini ham anglatadi. Bu esa lirik kompozitsiyada alohida o'ringa ega

bo'ladi. Masalan,
 Bukchaygan qora uy qoshida
 O'rmak to'qib o'tirar Dalvarzin momo,
 Oyning o'rog'iga.
 Kun oyog'iga
 SHardoz boylar Dalvarzin momo [10, 258].

Eshqobil SHukurning "Dalvarzin momoning qilichi" nomli she'ridan olingan ushbu parchada momning aniq portreti berilgan. Uning o'rmak to'qib o'tirishi o'zbek momolarining aksariyati uchun tabiiy hol sanaladi. Lekin uning "bukchaygan qora uy qoshida" ekanligi o'quvchida momo portertiga doir ba'zi munosabatlarni shakllanishiga olib keladi. CHunki qora uy o'zbeklarning ko'chib, yurib yashagan davriga oid uy bo'lib, u o'tov ham deyiladi. Lekin bu erda u bukchaygan, ya'ni uy juda qadimgi ekanligiga ishora qiladi. Ikkinchi tomondan bukchayganlik, momoning tasviridagi keksalikka ham ishora qiladi. SHE'rda Momoning o'rmak to'qishi, qo'lidagi to'qish uchun ishlatadigan asbobi – yog'och qilichini tindirmasdan asrlar osha, yillar osha to'xtatmasligini ta'kidlaydi. SHu erda u xalq intilishning ramziga aylanadi, kishilarning orzu-umidlari so'nmaganiga ishora qiladi. SHE'r oxirida momoning qat'iyati namoyon bo'ladi:

Er ustida cheksiz uzanib yotar,
 Qilichda to'qilgan rangin kamalak.
 Bukchaygan qor uy qoshida
 Kamalak to'qiydi Dalvarzin momo.

Dalvarzin momo er yuzini kamalakka to'ldirdi, kamalak esa rang-barang hayot, turmush farovonligi kabi ma'nolarni bildiradi. Momoning nomiga Dalvarzin degan nom olinishida Surxondaryodagi qadimgi tarixiy yodgorlikka ishora bor. YA'ni shunday buyuk shahar, saltanat qurgan el o'rmagini to'qiyveradi, dinlar, Buddalar, Zardushtlar kelib ketaveradi, ammo momo mangu shu erda qoladi, degan mazmun kelib chiqadi. Demak, shoir momo porterti orqali xalq tarixiy, millat taraqqiyotining boqiyiligini, kamalak misolida esa xalq kelajagi porloq bo'lishiga ishonchini tasvirlaydi.

"SHoir she'r matni doirasiga jalb etgan oddiq nuqtadan tortib murakkab poetik vositalargacha barchasi bir necha badiiy-estetik vazifalarni bajaradi. So'z... voqelikni etkazuvchi, muhokama qilish imkonini beruvchi, badiiyatini ifodalovchi, o'quvchiga assotsiatsiya beruvchi kabi vazifalarni bajaradi" [2, 88]. SHu ma'noda biz tahlil etayotgan shoirlar she'rlaridagi peyzaj yoki portret, avvalo, so'zsifatida olinadi, so'ngra uning vazifasi haqida fikr yuritish mumkin. Eshqobil SHukurning "Hayotga qasida" she'ri ham peyzaj orqali lirik sub'ektning hayotsevarlik g'oyasini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan,

... lahzani ushlab qol,
 yashab o't lahzani...
 Qara, qanday moviy shamol yollari,
 Qanday shirin uxlar momoqaldiroq.
 Muzliklar kulgusi qanday otashin.
 Qanday so'zanalar to'qiydi chaqmoq [10, 5].

Mazkur she'rning ko'p nuqta bilan boshlanib, ko'p nuqta bilan tugagan dastlabki ikki misrasi butun she'rda to'qqiz marta qaytarilib, u leytmotiv vazifasini bajaradi. YA'ni o'tayotgan vaqtning har onini anglab, ularda mangu qolishga yarasha ishlar qilish lozimligi ta'kidlangan. SHE'riy parchaning qolgan qismidagi peyzaj unsurlari bo'lgan shamol, momoqaldiroq, muzlik, chaqmoqlar turli badiiy tasviriy vosita, metafora (qanday moviy shamol yollari, uxlar momoqaldiroq, muzlik kulgusi, chaqmoq so'zana to'qishi) yordamida tabiat tasviriga qo'shimcha vazifalar yuklangan. Bunda

ular leksik ma'nosidan o'sib chiqib, yangi ma'no kasb etgan. To'g'ri, barcha vazifalar ham detallarning dastlabki ma'nosiga to'la mos kelmasligi mumkin. Chunki ma'no ko'chganda u yangi vazifalarni oladi va dastlabki ma'nosi safini kengaytiradi, ba'zan o'sha asl semantik qatlamdan chetga chiqishi, obrazga aylanishi ham tabiiy sanaladi. Masalan, shamol detaliga yollar qo'shilib, uning rangi moviy ekanligini ta'kidlar ekan, shoir shamolning tezligi va kishi yuziga xuddi otning yolidek nimadir urilishi haqidagi tasavvurdan kelib chiqqan. Chunki asl voqelikda shamolning yoli bo'lmaydi. Lekin shoir shamolning yoli haqida so'z yuritib, uni aniq predmet, hodisa sifatida ko'rsatgan. Momoqaldiroqni ham biz faqat u ovoz chiqarganda sezamiz, ammo qolgan paytda uni sezmaymiz. Ana shu jarayonni shoir momoqaldiroq uxlashiga qiyoslagan.

Eshqobil SHukur she'rlarida yil fasllari – bahor, yoz, kuz, qish tasviri ko'p uchraydi. Peyzaj goh lirik sub'ektning ichki olami, goh esa vatan tasviri, goh qishloq tabiatiga chizgilar, gohida esa shoirlar vatani sifatida keladi. Xususan, "Boymoqlida bahor" she'rida vatan tasviri chiroyli tasirlarda beriladi [10, 20]:

Boymoqlida maysa nish urar,
Oqshom yo'lin changitar poda.
Daraxtlarda gullar gurkirar,
To'lqinlar tirilar daryoda.

Aslida, ko'klam kelishi bilan maysa barcha joyda nish uradi. Lekin lirik sub'ekt aynan Boymoqlini tilga olishdan uning o'z tug'ilgan yurtidan faxr hissini anglash mumkin. Qishloq ko'chalarini tasvirlar ekan, bu erliklarning chorva bilan ko'proq shug'ullanishiga e'tibor qiladi. Tog'dagi qor erib, daryoda suv ko'payishini metaforik asosda "To'lqinlar tirilar daryoda", deya ifodalaydi. Biz bundan to'lqinlar jonlanishi, daryoda suv ko'payishi bilamiz. Lekin to'lqinlar bahorda tirilishi, uning qachondir o'lganini, bahorda esa qaytadan jonlanishi zamirida tabiatning joy ato etish xususiyatiga ishora mavjud. Ana shu jon ato etishi qizg'aldoqlarning kelinlardek titrashi bilan semantik jihatdan bog'lanadi. So'ngra she'r oxiriga kelib, "Boymoqlida kelinlar tug'ar O'zbekiston shoirlarini" degan misra mazmunini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Eshqobil SHukur she'rlarining ko'pchiligida peyzaj lirik voqelikning boshlanmasi, personajlar ruhiyatini ochib beruvchi tasviriy detal sifatida ham keladi. Masalan, "YAngi yil she'ri"da buni ko'rish mumkin [10, 32]:

Don kabi sepildi sovuq tumanlar,
Oy qorlarni kiygan yo'llar chiroyli.
Uylarning ko'zlari – derazalarda
Ochilib-sochilgan gullar chiroyli.

Bir qarashda, she'riy parchadagi tuman va don mazmunan bir-biriga yaqin emasdek, don sepilishini esa tuman tushishiga o'xshatish g'alizdek tuyuladi. Ammo qirlik va adirlik oralariga qishda tushadigan tuman aynan don sepilganda ba'zi erga ko'p, ba'zi joyga umuman tushmaydi, on tushgan jon oqarib, jon tushmagan er esa asl rangida qoladi. SHoir tabiatning ana shunday noyob hodisani kuzatib, uni she'rga olib kiradi va tumanning bunday olataroq bo'lib tushushi personajlar ruhiyatidagi mahzunlik va quvnqlikka mos keladi. Aniqrog'i singil qalbi quvnoq. lekin Toshkentdan qishloqqa qaytgan lirik sub'ekt qalbidagi maxzunlikni keltiradi. Aytishkerakki, lirik sub'ekt bu erda muallifning aynan o'zi, buni ikkinchi bandning oxirgi misrasida "Qorbobo emasman, Eshqobil, xolos" deya e'tirof etadi.

SHoir she'r lirik kompozitsiyasiga dialoglarni ham kiritgan natijada she'r lirik syujeti bo'rtib ko'rinadi:

– YAngi yilmoqda, aka, yangi yil!
YAgona bayram bu, g'amginsiz biroq?
– Meni onam kabi tushungin, singil,

Axir, o'tgan yilim o'ylatar ko'proq.

Ma'lumki, yil tugashida barcha o'tgan yilini sarhisob qiladi. Lirik sub'ekt ham goh shodlik, goh esa g'am bilan kechgan yilini eslab qalbi eziladi. CHunki avvallari, uning yili boshida, demakki, yangi marra, yutuqlari va katta ishlari oldida onasi va uning allasi yangrab turardi. Endi o'sha alla yo'q. Bu erda alla milliy qadriyat vazifasidan tashqari, kishiga kuch beruvchi, onalarning yorqin duosi, buyuk maqsadi sifatida kelgan. Onasini yo'qotgani bilan uning allasi, demakki, shu xalqning orzu havasi singillarda davom etmoqda buni shoir oxirgi bandda quyidagicha ifodalaydi:

Bu yil ham so'ng manzil qoshiga borgan,

Ne topib, nelerin yo'qotir ko'ngil.

Sendan akangga deb berib yuborgan

Onamning allasin yo'qotma, singil.

Bu erda lirik sub'ekt oilasi, xalqi qadriyati bo'lga alla timsolida o'z va xalqining kelajagini, intilishini ko'rmoqda. SHuning uchun singlisidan uni yo'qotmaslik, agar yo'qotsa u ham yo'qolishi mumkinligini ta'kidlaydi. SHu erda lirik sub'ekt qalbidagi hamginlik maqsadi ochilgandek bo'ladi, olataroq tuman tasviri aslida lirik sub'ekt qalbidagi ikkilanish, biroz g'amginlikka mos keladi va shu erda u aniq namoyon bo'ladi. Demak, peyzaj lirik qahramon orzusi, ideali bo'lgan muqaddas narsalarni ham anglatmoqda, deyish mumkin.

Ma'lumki, shoirlar "Lirik men tabiati deganda, shaxs ruhiyatiga daxldor bo'lgan adabiy portret emas, adabiy talqin ham emas, butun boshli ruhning sajiyasini tushunish lozim. An'ana va shakliy-uslubiy izlanishlar motivatsiyasi negizida turgan inson taqdiri hech qachon bir maromda saqlanib qolmaydi. CHunki u o'sha davr kayfiyatidagi ijobiy va salbiy o'zgarishlarni namoyon qilishi tayin" [6, 18]. SHuning uchun Eshqobul SHukurning boshqa bir she'rida lirik sub'ekt shaxs ruhiyati butun bo'lishi uchun, etuk odam bo'lishi uchun o'zi murojaat qilayotgan odamning xarakterini tanqid qiladi, uni buyuk ishlarga undash uchun zarur xususiyatlarni sanab o'tadi:

Maysaga qo'shib titramoq uchun

Navoiy bo'lmog'ing shart emas.

G'aribga qo'shib ingramoq uchun,

YAssaviy bo'lmog'ing shart emas.

Insonday... Insonday yashamoq uchun

Baqo bo'lmoqliging shart emas.

Bir bora Vatan deb yig'lamoq uchun

Daho bo'lmoqliging shart emas [10, 127].

Mazkur she'rida shoir portret yaratadi. Kinoya, piching usuli orqali ichki dunyosidagi alamni, do'stining ahvoligi achinish hissini ochib beradi. Insonga umr bir marta beriladi, shuning uchun uni matonat bilan. Mag'rurlik va fidoiylilik bilan yashab o'tish kerak. Kishi o'z oldiga shunday ulug', ammo oddiy maqsadlar qo'yish kerakki, bundan men Navoiydek bo'lolmayman, mendan YAssaviy chiqmaydi, deya intilmaslik, harakat qilmaslikka joy qolmasin, deydi. CHunki maysaning bahorda yoki erta tongdagi mayin titrog'ini anglash uchun o'sha titrog' mohiyatini bilish kifoya, buni faqat buyuk odam biladi, deyish xato bo'ladi. CHunki butun borliqdagi har zarradan tortib ulkan koinotgacha yagona tizimga ega mutloq mavjudlikning bir qismi. Har bir yaratilgan narsa-predmet, voqea-hodisalar ichki tartib bilan o'zaro bog'langan bo'ladi. Buni anglash uchun Najmiddin Kubrodek "katta olam va kichik olam" haqida risola yozish shart emas, balki olam mohiyatini bilish kifoya qilishi, buning uchun qo'rqmas bo'lishi, tafakkur qilishi, ilm olishi zarurligini ta'kidlagan. SHu tariqa, bir tomondan, lirik sub'ekt xakteri, uning vatanparvar, insonparvar ekanligini, ikki tomondan esa lirik sub'ekt murojaat qilayotgan odamning xarakter namoyon qilishi shartligini ochib

bergan. SHu yo'l bilan ikki kishining xarakteri qirralari, ruhiy portreti yaratilgan. "Bu kabi mazmunan oddiydan murakkabga, pastdan yuqoriga rivojlanib borgan tansiqus-sifat orqali ijodkor tasviriylilikni orttirishga, o'quvchi tasavvurida davr qahramonining yoki davr voqealarining biror belgisini jonlantirishga, ayniqsa, qahramonning ruhiy holatini ochishga urinishi seziladi" [4, 104]. Professor Quvvatova ilgari surgan asosiy fikr shundan iboratki, tasvirdagi soddan murakkablikka qarab borish asarni tushunish va anglashda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, qahramon ruhiyatini, xarakterini, demakki portretini yorqinroq aks ettiradi. Buni biz Abdulla SHerning quyidagi she'rida ham kuzatishimiz mumkin:

"Ey o'tkinchi, sochlari oppoq,
Qiyiq ko'zli, sodda amaki,
Bir zum qo'yko'z qardoshingga boq,
O'rab bergin menga tamaki" [10, 152].

Mazkur she'riy parchada Usmon Nosirning qo'lsiz-oyoqsiz majruh tani tasvirlanar ekan, unga yordam bergan, unga tamaki o'rab, gugurt chaqib tergan amakining portretini chizadi. Bunda u lirik qahramon nomidan so'zlaydi va bu ikki odam o'zaro ko'zlari o'xshashligiga ishora qiladi: biri qiyiq ko'z, biri qo'y ko'z. Amakining oppoq sochi, qiyiq ko'zli va sodda ekanligi lirik sub'ekt uni ruhiyatiga yaqin olishi va o'zdardini unga bayon qilishi orqali xarakteridagi qat'iyat, intiluvchanlikni ko'rsatadi:

O'rab bergin, chekay: majruh tan,
Tirsagi yo'q, qo'llarim uchun;
Tizzasi yo'q oyoqlar bilan,
YUrolmagan yo'llarim uchun.

"Dahshatli ertak" she'ridan olingan ushbu tasvirda Usmon Nosirning so'nggi portreti berilgan. U kurashchan, badiiy so'zni teran anglovchi, yurtini sevuvchi, g'animlarga bo'yin egmagani uchun qamashgani va dastlab Magadan, so'ngra Oltoy o'lkasiga surgun qilinganini bilamiz, ammo ushbu portretda uning irodasi, qat'iyati namoyon bo'lgan. U g'animler, g'alamislar ig'vosiga uchmadi, kulfat, og'riq va dushmaniga tik boqib qahramonlik ko'rsatgani tamaki so'rash lavhasi orqali ta'sirli ifodalangan.

SHoir portret orqali nafaqat lirik sub'ektning ayanchli qismatini, balki sotqinlarning yuzsiz qiyofasini, salbiy xarakterini ham ochib beradi, bu esa portret yoki peyzaj lirikada nafaqat nozik kechinma, inja his-tuyg'uni emas, balki nafrat, g'azabni ifodalashda ham muhim ahamiyata egaligini ko'rsatadi:

Spitamen boshini tilla barkashda
Keltirib, iskandar sharobin totding.
Ming yilki, avlolar tinmas qarg'ishdan:
Sen vatanni sotding, xalqimni sotding
Nega kasbu koring topar-u, rivoj,
Nega sen o'lmayсан, Mahmud YAlavoch?! [9, 137]

Lirik sub'ektning qahrli g'azabiga yo'g'rilgan ushbu band avvalida Mahmud YAlavochning aniq tasviri beriladi va oxirida bunga nisbatan g'azab shakllanib, lirik sub'ekt barcha vatanparvarlar nomidan sotqinga ritorik so'roq bilan murojaat qilgan. SHoir shu tariqa, har bandda Mahmud YAlavochlar yo'q bo'lmayotgani, ularning xarakteri, illati yashayotganini ibn Qutaybaga Muqannani sotgan sotqin, CHingizga buyuk Xorazmni sotib oltinga yo'g'rilgan savdogarni, Nikolayga Buxoro, Samarqand, Qo'qon kalitlarini tortiq qilib, qo'lida Qur'on va xoch ushlagan "Mahmud YAlavoch"ning portretini chizadi.

Umuman olganda, badiiy tasviriyy vosita sifatida tadqiq etgan peyzaj, portret usuli yoki bu ikkalasining aralash qo'llanishi shoirlarning badiiy maqsadidan kelib chiqqan. Natijada lirik she'r mazmuni umuminsoniylik, serqatlamlilik kasb etgan.

XULOSA

Abdulla SHer, Eshqobil SHukur kabi shoirlar obrazli ifoda, obraz yaratish, badiiy-estetik konsepsiyasini o'quvchiga etkazishda peyzaj va portret usullaridan keng foydalanishgan. Tabiat tasviri orqali lirik voqelikni yaratishda tabiatning o'zlari ifoda etayotgan maqsadga mos keladigan unsurlarini Abdulla SHer she'rlarida peyzajning gul, maysa, suv, nur, quyosh, chechak, tosh, osmon, tolpupuk, bahor, qor kabi unsurlaridan, Eshqobil SHukur she'rlarida chaqmoq, qor, don, tuman, tog', qir, suv, soy kabi unsurlarga ko'proq murojaat qilgan. Bu esa ular qo'llagan badiiy tasviriy vositalarning matndagi badiiy-estetik vazifalari turlicha ekanligi bilan izohlanadi.

Biz tahlil etgan she'rlar peyzaj bilan boshlanib, so'ngra portret tasviriga ko'chishi, yoki portret va peyzajning she'riy misralarda ketma-ket, aralash qo'llanishi, tez-tez o'rin almashib kelishi she'riy ifoda, lirik syujetga rang-baranglik bag'ishlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Georg Fridrix Vilgelm Gegel. Estetika. V 4-x tomax. Tom 1-y. – Moskva: Iskustvo, 1968. – 312 s.

Yo'lchiev Q. Poetik olam sirlari. – Toshkent: Akademyashr, 2012. – 96 b.

Keldiyorova N.N. Zamonaviy o'zbek she'riyatida poetik obraz va uning badiiy talqini (Azim Suyun ijodi misolida). Filolog. fan. f.b.falsafa doktori (PhD) dissertatsiyaci. – Toshkent: 2022. – 129 b.

Quvvatova D. X. XX asr ikkinchi yarmi o'zbek dostonchiligining taraqqiyot xususiyatlari. Filolog.fan.d. disser. – Toshkent, 2016. – 267 b.

Quronov D., Mamajonov Z. Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademyashr, 2013. – 412 b.

Norov O.Sh. Hozirgi zamon she'riyatida janriy rang-baranglik va etakchi tamoyillar. Filologiya fan. b. f. d. (PhD) disser. avtoref. – Qarshi, 2020. – 48 b.

Sabirdinov A. Oybek she'riyatida so'z va obraz. Toshkent: Akademyashr, 2010. – 96 b.

Teoriya literaturi. V 2 t. / Pod red. N. D. Tamarchenko. — T. 1: N.D. Tamarchenko, V.I. Tyupa, S.N. Broymtan. Teoriya xudojestvennogo diskursa. Teoreticheskaya poetika. — M.: Izdatelskiy sentr «Akademiya», 2004. — 512 s.

Sher, Abdulla. Gul yillar, bulbul yillar. Kichik saylanma. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijod uyi, 2012. – 354 b.

Shukur, Eshqobil. Hamal ayvoni: She'rlar. – Toshkent: SHarq, 2002. – 320 b.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

PEDAGOGIK FASILITATSIYA VOSITASIDA TALABALARNING MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISH

*Abdumannopov Muhammadsohib Muhammadyusuf o'g'li,
Farg'ona davlat universiteti talabalar registrator bo'limi boshlig'i, matematika
kafedrası katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqil ish, fasilitatsiya, ijtimoiy fasilitatsiya, pedagogik fasilitatsiya, loyiha, o'quv loyihasi, loyihalashtirish tushunchalarining mazmuni va mohiyati yoritib berilgan Shuningdek, Pedagogik fasilitatsiya vositasida talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish texnologiyasining axboriy-didaktik ta'minoti hamda o'quv loyihasini amalga oshirish bosqichlari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: mustaqil ish, fasilitatsiya, ijtimoiy fasilitatsiya, pedagogik fasilitatsiya loyiha, o'quv loyihasi, loyihalashtirish, o'quvchi, talaba, o'qituvchi.

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПУТЕМ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ФАСИЛИТАЦИИ

*Абдуманнопов Мухаммадсахиба Мухаммадюсуфа угли,
Заведующий отделом регистрации студентов Ферганского государственного
университета, старший преподаватель математического факультета*

Абстракт. В данной статье раскрываются содержание и сущность понятий самостоятельная работа, фасилитация, социальная фасилитация, педагогическая фасилитация, проект, образовательный проект, проектирование. Обсуждаются этапы совершенствования образовательного проекта средствами педагогической фасилитации.

Ключевые слова: самостоятельная работа, фасилитация, социальная фасилитация, проект педагогической фасилитации, образовательный проект, проектирование, ученик, студент, учитель.

ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF STUDENTS THROUGH PEDAGOGICAL FACILITATION

*Abdumannopov Muhammadsohib Muhammadyusuf ugli,
Head of the student registrar department of Fergana State University, senior
teacher of the mathematics department*

Abstract. In this article, the content and essence of the concepts of independent work, facilitation, social facilitation, pedagogical facilitation, project, educational project, design are explained. Also, informational and didactic support of the technology of organizing students' independent work and the implementation of the educational project by means of pedagogical facilitation stages of improvement are discussed.

Keywords: independent work, facilitation, social facilitation, pedagogical facilitation project, educational project, designing, pupil, student, teacher.

Talabalarni mustaqil, mas'uliyatli, ijtimoiy jihatdan safarbarlikka moyil shaxs sifatida shakllantirish ularni muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirish va mehnat bozorida munosib o'rin topishiga tayyorlash uchun ularda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish, o'z faoliyatlarini aniqlash va rivojlantirishga odatlantirish lozim. Bunday yondashuvni amalga oshirish uchun o'quv-bilish jarayonida talabalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash muhim

pedagogik ahamiyatga ega. Pedagogik qo'llab-quvvatlash jarayoni asosan talabalarga yo'naltiriladi. Bunda talabalarning moddiy borliq, atrofdagilar va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatini o'rganish muhim o'rin egallaydi.

Talabalarning rivojlanish jarayonini pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlashda ularning munosabatlarini sinchiklab o'rganish, tuzatish, tiklash va rivojlantirish nihoyatda zarur. O'quv-tarbiya jarayonida talabalarni qo'llab-quvvatlashning asosiy maqsadi, ularning intellektual, jismoniy, ma'naviy-madaniy va ijtimoiy jihatdan bir maromda rivojlanishlarini ta'minlashdan iborat.

Pedagogika fanlari doktori, professor R.Safarova ta'kidlab o'tganidek, o'qituvchilar o'quvchilarni pedagogik qo'llab-quvvatlash uchun quyidagi ishlarni amalga oshirishlari lozim: pedagogik muhitni sog'lomlashtirish; talabalarning rivojlanishlarini yakka va guruhli tarzda tashxislash; o'quvchilarga yakka tartibda va guruhli tarzda maslahatlar berish; o'quvchilarni yakka va guruhli tarzda rivojlantiruvchi ishlarni tashkil qilish; talabalar bilan yakka va guruhli tarzda ular faoliyatini yaxshilash, tuzatish bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish; ota-onalar, o'qituvchilar, o'quvchilar va o'quv yurti ma'muriyati bilan ularning pedagogik-psixologik bilimdonliklarini oshirish maqsadida ma'rifiy tadbirlar o'tkazish; o'quv dasturlari, qo'llanmalar, dars loyihalari, ta'lim muhiti va pedagogik jamoaning kasbiy faoliyatini muntazam ekspertizadan o'tkazish kabilar[1, 5].

Talabalarni pedagogik qo'llab-quvvatlash uchun o'quv-bilish jarayonida ular faoliyatini yaxshilash maqsadida, muntazam tarzda rivojlantiruvchi didaktik harakatlarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Talabalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan didaktik harakatlar natijasida ular o'z taraqqiyotlarining muayyan bosqichiga ko'tariladi. Buning natijasida esa, talabalarning imkoniyatlari va intellektual quvvatlari ro'yobga chiqadi. Natijada, talabalar o'quv faoliyatida ilgarilashga muvaffaq bo'ladi.

Talabalarni pedagogik qo'llab-quvvatlashda an'anaviy ish turlari bilan bir qatorda mustaqil o'quv bilish faoliyatini tashkil etishning fasilitatsion ta'lim texnologiyasini ishlab chiqish ham muhim ahamiyatga ega.

Talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishda mustaqil ish muhim o'rin egallaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mustaqil ishlar deganda, shunday o'quv faoliyati tushuniladiki, unda bilimlar egallanishi bilan birga, ko'nikmalarni shakllantirish ham mustaqil tashkil etilishi ta'minlanadi[2, 20].

Mustaqil ish – o'qituvchining topshirig'i va uning rahbarligida o'quv vazifasini hal etadigan ta'limning faol metodi. Mustaqil ish bu qo'yilgan maqsad bilan bog'liqlikda talabalarning aniq faoliyatini tashkil etish va amalga oshirishdir. Talabalarning mustaqil ishlari ularning yuqori darajadagi faollik, ijodiylik, mustaqil tahlil, tashabbuskorlikka asoslangan faoliyatlaridir.

Mustaqil ish – bilim olish shakllaridan biri bo'lib, bunda talabalar o'z oldilariga u yoki bu vazifalarni, maqsadlarni ongli ravishda qo'yib, faoliyatni rejalashtiradi va uni amalga oshiradi hamda o'z-o'zini baholaydi.

Mustaqil ish bir qancha o'ziga xos xususiyatlariga ega: ta'limning faol (aktiv) metodi sifatida mustaqil ishning o'ziga xosligi uning asosini talaba o'qituvchining yordamisiz bajaradigan harakatlar tashkil etadi, u mazkur harakatlarni bajarish usullarini o'zi tanlaydi, ko'plab amallarni takomillashtiradi, qo'yilgan maqsad bilan bog'liqlikda ularni nazorat qiladi; mustaqil ishlarning ikkinchi o'ziga xosligi talaba faoliyatining boshqarish shakli hisoblangan o'z-o'zini nazorat qilishda aks etadi; uchinchi o'ziga xoslik o'z-o'zini nazorat qilish bilan mustahkam bog'liq bo'lgan, o'z-o'zini boshqarishda muhim rol o'ynaydigan baholovchi faoliyatdir; mustaqil ish har doim qandaydir natija bilan tugallanadi. Bu mashq bajarish, vazifalarni hal etish, insho yozish, jadval to'ldirish,

grafiklar hosil qilish, savollarga javob berishga tayyorlanish kabi shakllarda namoyon bo'ladi.

Zamonaviy sharoitda talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish maqsadga muvofiq: tarmoqdan axborot izlash – web-brauzer, ma'lumotlar bazasidan foydalanish, axborot-qidiruv, axborot-ma'lumotnoma tizimlari, avtomatlashgan kutubxona tizimlari, elektron jurnallardan foydalanish; axborot izlash va unga ishlov berishga doir mustaqil ishlarga quyidagilar kiradi:

referat-sharhlar yozish;

mavzu bilan bog'liq saytlarga taqriz yozish;

ma'lum mavzuga doir tarmoqdagi mavjud referatlarni tahlil etish, ularni baholash;

ma'ruza rejasiga doir o'z variantini yoki uning ma'lum bir qismini yozish;

foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatini tuzish;

amaliy mashg'ulotlardan lavha tayyorlash; mavzuga doir munozara o'tkazish;

o'qituvchi tomonidan tayyorlangan yoki tarmoqdan topilgan web-kvestda ishlash;

tarmoqda dialogni amalga oshirish – elektron pochta, sinxron telekonferensiyalardan foydalanish.

Tarmoqda dialogni amalga oshirishni quyidagicha ko'rinishda tashkil etish mumkin: o'tkazilgan yoki o'tkazilishi ko'zda tutilgan ma'ruzalarni muhokama qilish; mutaxassis yoki talabalar bilan sinxron telekonferensiya(chat)da muloqotni amalga oshirish; tematik web-sahifa, web-kvest (topshiriqlar yaratish – html-muharriri, web-brauzer, grafik muharrirlardan foydalanish. Tematik web-sahifa, web-kvest (topshiriqlar yaratishda quyidagi usullardan foydalanish mumkin: saytda talabalar tomonidan bajarilgan referatlar va retsenziyalar, ishlarni joylashtirish; mavzuga doir adabiyotlar ro'yxatini chop etish; indiviudal va kichik guruhlarda ishlashga doir mavzuli web-sahifalarni yaratish; mavzu bo'yicha ishlash uchun web-kvestlar yaratish va ularni kursga doir saytda joylashtirish[4, 180].

M.X.Baybayeva o'zining «Kasb-hunar kolleji o'quvchilarining mustaqil ishlarini tashkil etishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish metodikasi» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida mustaqil ishning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatadi: bilim manbalari va o'qituvchi nazorati turiga ko'ra mustaqil ish; o'quv jarayonining tarkibiy qismlariga ko'ra mustaqil ish; mustaqillik darajasi va akmeologik yondashuvga ko'ra mustaqil ish; bilish faoliyatining xususiyatiga (reproduktiv yoki ijodiy) ko'ra mustaqil ish[3, 9].

Talabalarning mustaqil ishini tashkil etishda talaba shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim tamoyiliga tayanish zamonaviy ta'lim tizimida eng maqbul yo'l hisoblanadi. O'quv jarayoni ana shunday tarzda tashkil etiladigan talabaning mustaqil ishini samarali amalga oshirish uchun shart-sharoit yaratiladi va bu jarayonda o'qituvchi ham bevosita ishtirok etadi. Mustaqil ishni tashkil etishda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv talabani shaxsiy ahamiyatga molik shunday darajaga ko'taradiki, bu hol, o'z navbatida, mustaqil ishning har qanday turida faollik va ijodkorlikning kuchayishiga imkon yaratadi. Natijada mustaqil ish tizimi tashkiliy jihatdan murakkab yaxlitlik, ya'ni «qismlarining o'zaro ta'siri ularning o'zidan ko'ra muhimroq» bo'lgan yaxlitlik sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy sharoitda jamiyatimizda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy sohadagi o'zgarishlar ta'lim tizimiga ham yangiliklar kiritib borishni jadallashtirmoqda. Jumladan, ta'lim jarayonini tashkil etish shart-sharoitlarning shakl va mexanizmlarini o'zgartirishga ham zarurat tug'ilmoqda. Ayniqsa, mazkur holatni umumiy o'rta ta'lim sohasida yaqqol kuzatish mumkin. Shu nuqtai nazardan fasilitatsion yondashuv masalasi pedagogika va psixologiyada tobora qiziqarli xarakter kasb etib bormoqda.

Fasilitatsiya so'zi ingliz tilidan olingan bo'lib, facilitate – yordam berish,

yengillashtirish, kuchaytirish degan ma'nolarni anglatadi. Fasilitatsiya – talabaga ijobiy ta'sir etish yo'li bo'lib, guruhda ijobiy muhitni hosil qilish, ta'lim oluvchilarni o'z kuchlariga ishonishlariga erishish va mustaqil faoliyatlarida ularni qo'llab quvvatlashdir.

Hozirgi vaqtda fasilitatsiyaning ijtimoiy va pedagogik turlari ajratilib ko'rsatiladi. Ijtimoiy fasilitatsiya ijtimoiy psixologik fenomen hisoblanadi. Ijtimoiy fasilitatsiya lotin tilida – «socialis facilitar» – ijtimoiy qulaylashtirish degan ma'noni anglatadi. Pedagogik fasilitatsiya esa ta'lim oluvchilarning faoliyatini qo'llab-quvvatlash asosida ta'limning (o'qitish, tarbiya) samaradorligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Bunda pedagog tomonidan alohida muloqot usulining pedagogik jarayonda qo'llanilishi natijasida sifat jihatdan rivojlanishga erishiladi[4, 181].

Ma'lumki, pedagogik fasilitatsiyaning asosini talabalarining guruhlardagi hamkorlikda ishlash faoliyati tashkil etadi. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish bilan bog'liklikda individual shakllaridan foydalanishga keng e'tibor qaratiladi. Ayniqsa, talabalarining individual ishlash ko'nikmasini shakllantirish orqali ularida mustaqil ta'lim olish kompetensiyani tarkib toptirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Texnologiyaning axboriy-didaktik ta'minoti pedagogik fasilitatsiya vositasida talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish shakl, metod va vositalarini o'zida aks ettiradi (1-jadval).

	Individual, juftliklarda ishlash, guruhli, jamoaviy, trening, dars va darsdan tashqari ish shakllari	yozish, besh minutlik esse, asoslangan esse, o'n minutlik esse	Darslik, ommaviy axborot vositalari, elektron o'quv moduli, slayd- taqdimot, tarqatma materiallar, axborot texnologiyalari
Kognitiv- ratsion		Ikki qismli kundalik, o'qitish bo'yicha qo'llanma, tushunchalar tahlili, ijodiy test	
Faoliyatga dair		Muammoli vaziyat, muammoli savol, muammoli masala, keys- stadi, o'quv loyihasi	

Talabalarining mustaqil o'quv faoliyatini tashkil etishda ta'limning loyihaviy strategiyasini qo'llash talab etiladi.

O'quv loyihasi – bu o'rganilgan mavzu yoki bo'limni yanada, chuqurroq o'rganishga yo'naltirilgan, ta'lim jarayoniga tajriba, faoliyat asosida yondashuvga imkon beruvchi, tadqiqotchilik va izlanishga doir metodlardan foydalanishni talab etuvchi ta'limni tashkil etish shakli.

Loyiha (design) – ba'zi murakkab ishlanmalarni yaratish bo'yicha hujjatlar yig'indisi. Loyiha (project) tushunchasi kengroq ma'noda ma'lum natija (loyihaning beqiyos mahsuli)ga ega maqsadli faoliyatni tashkil etish uchun biror-bir tashkiliy shaklni belgilash uchun foydalaniladi[5, 56.].

Loyihalashtirish – real natijaga olib keluvchi, qat'iy tartibga solingan harakatlar izchilligini o'z ichiga oluvchi muammoni o'zgartiruvchi faoliyatni anglatadi.

Ta'limiy tavsifdagi loyihalashtirish o'qituvchi tomonidan o'quvchining muammoni izlash, uni hal etish bo'yicha faoliyatini rejalashtirish va tashkil etishdan to (intellektual yoki moddiy mahsulotni) ommaviy baholash uchun uni hal etish usulini taqdim etishgacha mustaqil harakat qilishini ta'minlovchi maxsus tashkil etilgan maqsadli o'quv faoliyatidir.

«O'quv loyihasi» tushunchasi keng qamrovga ega bo'lib, quyidagi mazmunga ega: muayyan iste'molchiga mo'ljallangan, muammolarni izlash, tadqiqot qilish va yechish, natijani noyob (moddiy yoki intellektual) mahsulot ko'rinishida rasmiylashtirishga qaratilgan o'quvchilarning mustaqil o'quv faoliyatini tashkil qilish usuli; nazariy bilimlar orqali amaliy vazifalarni yechishga qaratilgan o'quv vositalari va qurollari; rivojlantiruvchi, ta'lim va tarbiya hamda bilimlarni kengaytirish, chuqurlashtirish va malakalarni shakllantirishga qaratilgan didaktik vosita[6, 62].

O'quv loyihasidan foydalanish o'zida quyidagi maqsadlarni aks ettiradi: loyihaviy ta'lim jarayoni ishtirokchilarida o'z-o'ziga ishonchni qarortopirish, egallangan bilimlarni amaliyotda qo'llay olishga erishish; tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish; qo'lga kiritiladigan natija uchun o'quvchilarda jamoa bo'lib ishlash, ijodiy topshiriqlarni bajarish jarayonida birgalikda hamkorlikdagi faoliyatga doir ko'nikma va malakalarni rivojlantirish.

O'quv loyihasini ishlab chiqish bosqichlari: tayyorgarlik (motivatsiya, muammoli vaziyatlarni aniqlash, mavzuni tanlash, loyihaning maqsadini belgilash); loyihalashga doir (umumiy rejani ishlab chiqish, faoliyatni amalga oshirishning aniq rejasini tuzish, tanlab olingan nuqtai nazar bilan bog'liqlikda topshiriqlarni o'quvchilar o'rtasida taqsimlash, mustaqil ish, guruhlarda ishlash, «aqliy hujum», praktikum va boshqalar); amaliy (muammoni tadqiq etish, ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash, natija olish, natijalarni sinovdan o'tkazish, natijalarni grafik ko'rinishida taqdim etish, hujjatlarni rasmiylashtirish); anali-tik (rejalashtirilgan ishlar va olingan natijalarni taqqoslash, umumlashtirish va xulosalash); nazorat va baholashga doir (muvaffaqiyat-larni va yo'l qo'yilgan xatolarni tahlil etish, xatolarni to'g'rilash yo'llarini izlash, real holat bilan bog'liqlikda loyihaga o'zgartirishlar kiritish); yakuniy (ish mazmuni bilan tanishtirish, xulosalarni asoslash, loyiha himoyasi).

Hozirgi vaqtda ta'lim amaliyotida o'quv loyihasining xilma-xil turlaridan foydalaniladi: yetakchi faoliyat turiga ko'ra: tadqiqot, amaliy yo'naltirilgan va axborotli; fanga yo'naltirilganligiga ko'ra: monoloyiha va fanlararo loyiha; davomiyligiga ko'ra: o'zoq muddatli, o'rta muddatli, qisqa muddatli; loyiha ishtirokchilarining soniga ko'ra: individual va guruhli[7, 96].

Shuningdek, ta'lim maqsadi bilan bog'liqlikda ham o'quv loyihasini turlarga ajratish mumkin: axboriy, tadqiqotchilikka doir, amaliy-yo'naltirilgan, ijodiy, o'yinli yoki rolli.

Masalan, agar o'qituvchi talabada axborotlar bilan ishlash malakalarini, matnni tahlil etish, turli manbalardagi ma'lumotlarni tasniflash va tekshirish ko'nikmalarini rivojlantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ysa, u holda axboriy tavsifdagi o'quv

loyihasidan foydalanishi maqsadga muvofiq. Axboriy tavsifdagi loyiha maqsadi aynan ma'lumotlarni to'plash, axborotlarni rasmiylashtirish va taqdim etishdan iborat. Albatta, o'quv loyihasining istalgan turida axborot to'plash bosqichi bor, biroq bu yerda u o'quv ishi vositasi bo'lib xizmat qiladi, axboriy tavsifdagi loyihada esa, asosiy maqsad sifatida belgilanadi. Mazkur holatda o'quvchi faoliyati aynan axborotlar bilan ishlashga yo'naltiriladi. Shu bilan birgalikda o'quvchida axboriy kompetentlikni rivojlantirish asosiy vazifa sifatida belgilanadi.

Talabalarning analitik, tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, idrok etishning mantiqiy usullarini o'zlashtirish va katta hajmdagi axborotlarni qayta ishlash maqsad qilib qo'yilsa, tadqiqotchilikka doir o'quv loyihasidan foydalanish maqsadga muvofiq. Mazkur o'quv loyihasining maqsadi loyiha farazini asoslab berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun tajriba-sinov ishlari o'tkazish, olingan natijalarni tahlil etish, umumlashtirish, taqqoslash, rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash, bundan tashqari xulosalar chiqarish, o'z nuqtai nazarini asoslash zarur. Ana shu tarzda tadqiqotchilikka doir o'quv loyihasida asosiy e'tibor fikriy kompetentlikni rivojlantirishga qaratiladi.

Ma'lum bir fan yoki fanlarga doir amaliy ko'nikma va malakalarni rivojlantirish zaruriyati paydo bo'lganda amaliy yo'naltirilgan loyihalardan foydalanish yaxshi samara beradi. Eng oddiy holatda, o'qituvchi talabalardan fanga doir tarqatma materiallar yoki o'yinlar ssenariysi, glossariy va boshqa masalalar yaratish topshirig'ini buyurishi mumkin. Amaliy yo'naltirilgan loyihalar bilan ishlash jarayonida o'quvchilarda nafaqat fanga doir bilim, ko'nikma va malakalar rivojlanibgina qolmay, balki faoliyatga doir kompetentlik ham qaror topadi.

O'quv loyihasini amalga oshirishda bir qator shakl va metodlarga tayaniladi. O'quv loyihasini tashkil etishning turli bosqichlarida bir biridan farq qiluvchi metodlarga murojaat etishga to'g'ri keladi. Bu jarayonda o'qituvchi va talabalarning faoliyatlari ham bir biridan farqlanadi (2-jadval).

2-jadval

O'quv loyihasini amalga oshirish bosqichlari

№	Loyihani bajarish bosqichlari	Talaba faoliyati	Talaba faoliyati	Ta'lim berish shakl va metodlari
1	Izlanishga doir	muammoni muhokama qiladi; maqsadni belgilaydi va reja ishlab chiqadi; tadqiqot o'tkazadi	talabalarga muammoni taklif etadi va muhokama qiladi; loyiha maqsadlarini tushuntiradi	muammoli suhbat; hikoya; maslahat; mustaqil ish; ekskursiya
2	Tashkiliy	ma'lumotlar bilan ishlaydi; analiz va sintez qiladi, g'oyalarni baholaydi	talabalarni faollashtiradi, g'oyalarni topish va qaror qabul qilishga yordam beradi	munoizara; aqliy hujum; rolly o'yin; mustaqil ish;
3	Texnologik	zarur tayyorgarlik ishlarini amalga oshiradi; nazoratni amalga oshiradi; mahsulot sifatini nazorat qiladi	moddiy bazani ta'minlaydi; talabalar faoliyatini boshqaradi;	namoyish etish; mashq; mustaqil ish; amaliy ish.
4	Yakuniy	loyihani bajarish natijalarini tahlil qiladi; hujjatlarni himoyaga tayyorlaydi; loyihani himoya qiladi	loyihani muhokama va himoya qilish jarayonini tashkil etadi; anglaydi; loyihani tahlil etish va baholashda ishtirok etadi	Maslahatli-rolly ishboi o'yin; taqdimot (multi-media, videorolik).

Umuman olganda, o'quv loyihalarining xilma-xil turlaridan foydalanish o'qituvchiga "Matematika o'qitish metodikasi", "Boshlang'ich matematika kursi nazariyasi", "Matematika kursini takrorlash" va "Matematika" fanlarini o'qitish jarayonida

60610100 “Kompyuter ilmlari va dasturlash texnologiyalari (yo‘nalishlar bo‘yicha)” va 60110500 - “Boshlang‘ich ta‘lim” yo‘nalishlari talabalarning bilishga qiziqishlarini oshirish, mustaqil ta‘lim olish kompetensiyasini rivojlantirishga doir turli vazifalarni hal etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Сафарова Р. Модернизациялашган таълим жараёнида ўқувчиларни педагогик қўллаб-қувватлаш орқали ижтимоийлаштириш имкониятлари.// Халқ таълими. – 2010. - №3. – Б.5-9.

Азизходжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. – Т.: “Fan va texnologiyalar” нашриёти, 2006. – 186 б.

Байбаева М.Х. Касб-ҳунар коллежи ўқувчиларининг мустақил ишларини ташкил этишда педагогик технологиялардан фойдаланиш методикаси: Педагогика фанлари номзоди. ... дисс. Автореф. – Т., 2012. – 23 б.

Ходжаев Б.Х. Умумтаълим мактаби ўқувчиларида тарихий тафаккурни модернизациялашган дидактик таъминот воситасида ривожлантириш: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2016. 260 б.

Бухаркина М.Ю. Разработка учебного проекта. – Москва, 2003. – 146 с.

Шапиро В.Д. и др. Управление проектами. – СПб.: «Два Три», 2000. – 162 с.

Полат Е.С. Метод проектов. – М., 2001. – 189 с.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI MA'NAVIY-MA'RIFIY FAOLIYATGA TAYYORLASHNING DOLZARB PEDAGOGIK ZARURIYAT

Abdullayev Azizbek Abdukaxarovich,

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Ijtimoiy milliy himoya agentligi huzuridagi Ijtimoiy inspeksiyasi Farg'ona viloyati boshqarmasi boshlig'i, mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlarida ma'naviy-axloqiy, ma'naviy-ma'rifiy faoliyat masalalarining dolzarbligi asoslangan, ma'naviyat atamasi etimologiyasi, ma'naviy-ma'rifiy faoliyat muammosi doirasida ish olib borgan olimlarning fikrlari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, ma'naviy-axloqiy, ma'naviy-ma'rifiy, mafkuraviy immunitet, talaba, ta'lim, tarbiya.

THE ESSENTIAL PEDAGOGICAL NEED TO PREPARE FUTURE TEACHERS FOR SPIRITUAL AND EDUCATIONAL ACTIVITY

Abdullayev Azizbek Abdukaharovich,

Head of the Department of Social Inspection of the Fergana region under the National Agency for Social Protection under the President of the Republic of Uzbekistan, independent researcher

Abstract. In this article, the relevance of issues of spiritual-ethical, spiritual-educational activity is based on the decisions of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan and the President of the Republic of Uzbekistan, the etymology of the term spirituality, work within the problem of spiritual-educational activity the opinions of the leading scientists are stated.

Key words: spirituality, spiritual-ethical, spiritual-educational, ideological immunity, student, education, training.

ОСНОВНАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ДУХОВНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Абдуллаев Азизбек Абдукахарович,

Начальник управления социальной инспекции Ферганской области Национального агентства социальной защиты при Президенте Республики Узбекистан, независимый исследователь

Абстракт. В данной статье актуальность вопросов духовно-этической, духовно-просветительской деятельности основана на решениях Кабинета Министров Республики Узбекистан и Президента Республики Узбекистан, этимологии термина духовность, работе в рамках по проблеме духовно-просветительской деятельности изложены мнения ведущих ученых.

Ключевые слова: духовность, духовно-нравственный, духовно-воспитательный, идеологический иммунитет, учащийся, образование, воспитание.

Kirish. Mamlakatimizda keyingi yillarda uzluksiz ta'limning har bir bo'g'inida tarbiya tizimini takomillashtirish va bu jarayonga zamonaviy texnologiyalarni joriy etishning huquqiy-meyoriy asoslari yaratildi. «Tarbiyaga yangicha, tizimli yondashuvni amalga oshirishda ta'lim muassasalari, oila va mahallalarning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini

to'liq yuzaga chiqarish, ular orasida milliy, umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan ilmiy-metodik uzviylikni sifat jihatdan yuqori darajaga ko'tarish» kabi ijtimoiy pedagogik vazifalar belgilab berildi. Buning natijasida O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichi talablari asosida yoshlarda tayanch ma'naviy-axloqiy fazilatlarni tarbiyalashning mazmunini takomillashtirish, axborotli muhitda tezkor ta'sir chora-tadbirlarini ishlab chiqish va amaliyotda qo'llash mexanizmlarini modernizatsiyalash imkoniyati kengaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2018-yil 14-avgustdagi "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3907-son Qarorida [1] milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida yoshlarni ijtimoiy hayotga tayyorlashda xushyorlik, ma'naviy mas'uliyat tuyg'usining to'g'ri shakllanganligi, voqelikka qadriyatli munosabatni to'g'ri vujudga keltirishda tarbiyachi-pedagog, ustoz-murabbiyning kasbiy tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Bo'lajak o'qituvchilarni ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlash yuqoridagi fikrning amaliy ijrosi sifatida qarash mumkin bo'ladi.

Bo'lajak o'qituvchilarda ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga tayyorlash tizimini modernizatsiyalash dolzarbligi va muhimligi, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy ehtiyojlarini qondirishda, ta'lim tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim jarayon hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1059-son Qarorida belgilangan Konsepsiyani amalga oshirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri – aholining farzand tarbiyasi bo'yicha bilimlarini, pedagogik madaniyatini oshirish, fuqarolarni uzluksiz ma'naviy tarbiyaning jahon tajribasida sinovdan o'tgan samarali pedagogik texnologiyalari, usullari va amalga oshirish shakllari bilan muntazam tanishtirib borishdir [2]. Konsepsiyaning maqsadi – yosh avlodda mustaqil va baxtli hayot uchun zarur ijtimoiy malaka hamda fazilatlarni yoshiga mos, bosqichma-bosqich shakllantirish iborat. Konsepsiyada ma'naviy-axloqiy tarbiyani baholashning ilmiy asoslangan indikatorlarini ishlab chiqish vazifasi qo'yildi. Homiladorlik davridan boshlanadigan va 30 yoshga to'lguniga qadar davom ettiriladigan uzluksiz ma'naviy tarbiyani amalga oshirishda ota-onalar, tarbiyachilar, o'qituvchilar va mahallaning rolini oshirish nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi va "Oila" ilmiy-amaliy tadqiqot markazi bilan birgalikda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi" loyihasi ishlab chiqildi. Mazkur konsepsiya: ma'naviy tarbiyani baholashning ilmiy asoslangan indikatorlari; bola tarbiyasida milliy tarbiya metodlari va zamonaviy pedagogikaning ilg'or yutuqlaridan samarali foydalanish shakllari; ma'naviy tarbiyani shakllantirishda oila, ta'lim muassasalari, mahalla, ommaviy axborot vositalari va boshqa ijtimoiy tuzilmalar o'rtasida samarali hamkorlikni o'rnatish mexanizmlari; tarbiyalanuvchilar bilan birga tarbiyachilarning ham bilimi va malakasini muntazam oshirib borishni nazarda tutuvchi uzluksiz ma'naviy tarbiya tizimi; ma'naviy tarbiyani shakllantirishning homiladorlik davridan boshlanishi va tarbiyaning har bir bosqichdagi o'ziga xos xususiyatlari; ma'naviy tarbiyaning tadrijiy rivojlanish va uzluksizlik tamoyillariga asoslanishini belgilab beradi. Shuningdek, mazkur Qaror bilan fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha Respublika kengashi, Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi, "Oila" ilmiy-amaliy tadqiqot markazi bilan birgalikda "Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitning holatini aniqlash va manzilli sog'lomlashtirish metodikasi" loyihasi ishlab chiqildi.

Ma'naviyat va ma'rifat Markazi huzurida "Ma'naviyat targ'ibotchisi" ta'lim muassasasi tashkil etildi. O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi qoshida "Madaniyat va ma'rifat" telekanali tashkil etilishi ham sohaning hozirgi axborot asrida katta ahamiyatli deb qaraladi. Shuningdek, O'zbekiston Milliy axborot agentligi, O'zbekiston elektron ommaviy axborot vositalari milliy assotsiatsiyasi, Xalqaro press-klub va boshqa ommaviy axborot vositalari bilan birgalikda aholining intellektual salohiyati, dunyoqarashini yuksaltirishga, mafkuraviy immunitetini mustahkamlashga, barkamol avlodni tarbiyalashga qaratilgan maqolalar, tok-shoular, ijtimoiy roliklar, ko'rsatuvlar, publitsistik chiqishlar va eshittirishlar tashkil qilinib kelinmoqda. Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirishdagi, yuksak ijtimoiy-ma'naviy muhitni shakllantirishdagi samarali mehnati va ibratli faoliyati uchun davlat organlari va tashkilotlar xodimlariga "Ma'naviyat fidoyisi" ko'krak nishoni ta'sis etildi. Markaz huzurida "Ma'rifat" targ'ibotchilar jamiyati nodavlat notijorat tashkiloti shaklida ta'sis etildi[3].

Ma'naviy-ma'rifiy sohaga oid qonun, meyoriy hujjatlar tahlili asosida ma'naviy-ma'rifiy faoliyatning hozirgi davrdagi ustuvor yo'nalishlari sifatida quyidagilarni keltirib o'tish mumkin:

jamiyatda sog'lom dunyoqarash va bunyodkorlikni umummilliy harakatga aylantirish; oila, maktabgacha ta'lim tashkiloti, maktab, oliy ta'lim, oliy ta'limdan keyingi ta'lim, barcha ta'lim tashkilotlari va mahallalarda ma'naviy tarbiyaning uzviyligi hamda uzluksizligini ta'minlash;

g'oyaviy va axborot hurujlariga qarshi mafkuraviy immunitetni kuchaytirish, axborot tarmoqlaridan foydalanish madaniyatini rivojlantirish;

global dunyodagi geosiyosiy va mafkuraviy jarayonlarni muntazam o'rganish; terrorizm, ekstremizm, aqidaparastlik, odam savdosi, narkobiznes va boshqa xatarli tahdidlarga qarshi samarali g'oyaviy kurash olib borish, o'z shaxsiy pozitsiyasini shakllantirish;

el-yurt taqdiriga loqaydlik, mahalliychilik, urug'-aymoqchilik, korrupsiya, oilaviy qadriyatlarga bepisandlik va yoshlar tarbiyasiga mas'uliyatsizlik kabi illatlarga barham berishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish va boshq.

Ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga doir ilmiy tadqiqotlar respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi tomonidan olib boriladi. Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-ijtimoiy mavzulardagi dolzarb maqolalar, jamoatchilik vakillarining ilg'or fikrlari, mafkuraviy jarayonlar tahlili, sohaga oid yangiliklarni to'plash, tayyorlash va tarqatish maqsadida "oyina.uz" elektron portali tashkil etildi.

Davlat oliy ta'lim muassasalari va ularning filiallarida, talabalar sonidan qat'iy nazar, yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha prorektor (direktor o'rinbosari) lavozimi joriy etildi. Barcha tuman va shaharlarda "Ma'naviyat va ma'rifat maskani" tashkil etildi. 2021-2022 o'quv yilidan boshlab oliy ta'lim tizimining tegishli ta'lim yo'nalishlari o'quv rejalariga bakalavriat bosqichida – "Ma'naviyatshunoslik" fani; magistratura bosqichida – "Kasbiy ma'naviyat" fani kiritildi, magistratura bosqichida "PR-menejer" mutaxassisligi bo'yicha kadrlar tayyorlanishi yo'lga qo'yiladi.

Oliy ta'limning asosiy vazifalari qatoriga Davlat ta'lim standartiga muvofiq zamonaviy dasturlar asosida o'qitishning sifatini ta'minlash, oliy malakali ilmiy-pedagogik kadrlarni tayyorlash bilan bir qatorda oliy ta'limning insonparvarligini ta'minlash maqsadida yoshlar tarbiyasiga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish kiradi. Oliy ta'lim muassasalarida, ayniqsa pedagogika yo'nalishlarida yuqori malakali o'qituvchilar tayyorlashda, talabalarining shaxsiy rivojlanganligi, ularda yuksak insoniy fazilatlar va kasbiy professionallik rivojlanganligi ularning mehnat bozorida raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

Oliy ta'lim tizimidagi islohotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda ijtimoiy-

iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo‘nalishlariga hamda xalqaro standartlar talablariga mos keladigan oliy ta‘lim tizimini yaratish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi. Pedagogik oliy ta‘lim muassasalari o‘quv rejasiga kiritilgan “Umumiy pedagogika”, “Tarbiya fanini o‘qitish metodikasi”, “Pedagogik mahorat” hamda boshqa majburiy fanlarning o‘qitilishi bo‘lajak pedagoglar va talabalarning ma‘naviy-ma‘rifiy tarbiya ishlarini tashkil etishga tayyorlashda katta imkoniyatlar mavjud.

Yuqoridagi ma‘naviy-ma‘rifiy faoliyatga doir Qonun hujjatlari, oliy ta‘lim muassasalariga oid meyoriy hujjatlar tahlili ma‘naviy-ma‘rifiy faoliyatning bo‘lajak o‘qituvchilar tayyorlash nuqtai nazaridan muhimligini qayd etgan holda, tadqiqotimiz doirasida “ma‘naviyat”, “ma‘rifat” va bu ikki tushuncha bog‘liqligidagi “ma‘naviy-ma‘rifiy faoliyat” tushunchalarini tadqiq qilishni taqozo etadi. Har qanday jamiyat, tuzum barqaror rivojlanishga intilibgina qolmasdan, o‘zining tabiatiga, mohiyatiga mos shaxsni voyaga etkazishga ham muhim e‘tibor beradi. Uning axloqiy, huquqiy, estetik meyorlari, ijtimoiy institutlarining faoliyati shu maqsadga bo‘ysundiriladi.

Ma‘naviy-ma‘rifiy faoliyat O‘zbekiston Respublikasining hozirgi globallashuv davrida dunyodagi mavqeini belgilab beruvchi faoliyat hisoblanadi. O‘zbekiston jahonning eng ma‘rifatli mamlakatlari orasida o‘z o‘rnini topib, barqaror rivojlanish uchun mustaqil dunyoqarashiga ega bo‘lgan, milliy iftixor tuyg‘usi bilan yo‘g‘rilgan, ammo millatchilik va milliy mahdudlikdan holi, hur va erkin fikrlovchi, ayni vaqtda fuqarolik mas‘uliyatini to‘g‘ri tushunadigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o‘z kasb-kori, ijtimoiy muhiti talab qiladigan darajada o‘zlashtirgan shaxsni tarbiyalashi ta‘lim va tarbiya jarayoni mazmuniga singdirilib bormoqda. Bu o‘rinda bo‘lajak o‘qituvchilarga qo‘yiladigan zamonaviy va global talablar ortib bormoqda.

Ma‘lumki, ma‘naviyat — inson ruhiy va aqliy olamini ifodalovchi tushuncha. U kishilarning falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvurlarini o‘z ichiga oladi. Ma‘naviyat atamasining asosida “ma‘no” so‘zi yotadi[4].

Ma‘naviyat atamasi etimologiyasiga e‘tibor qaratilsa, g‘arb ilmiy tadqiqotlarida lotin tilidagi “Spiritus” so‘zidan hosil bo‘lgan tarzda ishlatiladi. “Spiritus” so‘zi “havo, nafas”, shuningdek “nafas olish, jon, ruh, g‘ayrat, jasorat, sezgi” ma‘nolarini anglatadi. “Spirituality” so‘zi “ruhiy” yoki “ichki hayot” tarzida ifoda etiladi[5, 14].

Taniqli faylasuf A.Jalolov ma‘naviyat atamasini “... insonning zot belgisi, uning faoliyatini tarkibiy qismi, ongi, aql-zakovatining mahsuli” [6, 17] deb ta‘riflagan bo‘lsa, S.O.Otamurodov “...har bir insonning ichki ruhiyati, aql-zakovati, uni o‘zini-o‘zi anglash, yaxshiliklarga, ezgu-niyatlarga to‘la qalbi, oldinga qarab yangi marralar sari ongli ravishda faollik ko‘rsata bilish va intilish salohiyatidir” [7, 8] deb ta‘riflagan.

M.Abdullayev va boshq. tadqiqotlarida ma‘naviyat atamasini pedagogik nuqtai nazardan tavsiflab, “ko‘p qirrali hodisa bo‘lib, axloqiy (odob, burch, mas‘uliyat tuyg‘usi), ilmiy-ijodiy, amaliy malakalar (mehnat, ijodkorlik, iste‘dod, qobiliyat), diniy, mafkuraviy qarashlarning yaxlit birligidir”[8, 22] xulosalagan.

B.Ziyomammedov ham avvalgi ta‘rifni yanada to‘ldirib, ma‘naviyat “... bu kishining egallagan foydali bilimlari amaliy hayotida sinalib, ko‘nikma, malaka darajasiga o‘tgan va qalbiga singib, hayot tarzida aks etadigan ijobiy ijtimoiy sifatlar majmuidir” [9, 12] deb ta‘riflagan. Ma‘naviyat atamasiga berilgan ta‘riflardan xulosa qilish mumkinki, ma‘naviyat keng qamrovli va ko‘p qirrali hodisa bo‘lib, ijobiy-ijtimoiy sifatlar majmuini bildiradi. Ma‘naviyat o‘z navbatida 4 ta tarkibiy qismlarga bo‘linadi: madaniyat, madaniy meros, mafkura va qadriyat [10, 24]. Mazkur tarkibiy qismlarni egallash orqali shaxs millat va jamiyat vakili sifatida ijobiy ijtimoiy sifatlarni egallab boradi.

Turli fan olimlari tomonidan ma‘rifat tushunchasiga berilgan tavsiflarning son

jihatdan ham mazmun jihatdan ham salmog'i ko'p. B.Ziyomuhammadov ma'rifat tushunchasini "...kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan to'plangan bilimlarni kelajak avlodga etkazib berishga qaratilgan ta'lim-tabiyaviy jarayondir"[11, 21] deb ta'riflasi, boshqa manbada "(arabcha "arafa" – "bilmoq") ta'lim-tarbiya, iqtisodiy, siyosiy, falsafiy, diniy g'oyalar majmui asosida kishilarning ong-bilimini, madaniyatini o'stirishga qaratilgan faoliyat"[12, 116], deb ta'riflagan. Berilgan ta'riflar "ma'rifat" tushunchasini ta'lim-tarbiyaviy jarayon va kishilarning ong-bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan faoliyat ekanligini tushunish mumkin.

Muxtasar qilib aytganda, bu tushuncha ta'lim va tarbiya so'zlarining qo'shma birligini bildirib, bilim berish, olgan bilimlarni hayotda qo'llay olishlik, ko'nikma hosil qilish, avlodlar tarbiyasini odamlarga o'rgatish ma'nosida talqin etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 августдаги "Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-3907-сон Қарори / Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 15.08.2018 й., 07/18/3907/1706-сон; 14.12.2019 й., 06/19/5894/4161-сон.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги "Ўзлуксиз маънавий тарбия Концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 1059-сон Қарори / Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 03.01.2020 й., 09/20/1059/4265-сон, 19.06.2020 й., 09/20/391/0777-сон.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 мартдаги "Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-5040-сон Қарори / Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 26.03.2021 й., 07/21/5040/0243-сон.

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. М ҳарфи. –Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. www.ziyouz.com кутубхонаси. – Б. 334.

Boyer M. Spirituality of Mission: Reflections for Holy Week and Easter. Cistercian Publications, 2017. – P.14.

Жалолов А. Мустақиллик масъулияти. –Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 17.

Отамуродов С.О. ва бошқ. Маънавият ва маърифат асослари. –Т.: Ўзбекистон, 1998. – Б. 8.

Абдуллаев М ва бошқ. Маънавият. – Фарғона, 1999. – Б. 22.

Зиёмуҳамедов Б. Педагогик маҳорат асослари. – Т.: ТИВ-КИТОВ, 2009. – Б. 12.

Абдуллаев М., Умаров Э., Очилдиев А., Йўлдошев А., Абдуллаев А. Маданиятшунослик асослари. –Т.: Турон-Иқбол, 2006. – Б. 24.

Зиёмуҳаммадов Б. Маърифат асослари. –Т.: Чинор ЭХК, 1998. – Б. 21.

Мустақиллик: Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Муаллифлар: М.Абдуллаев, М.Абдуллаева, Г.Абдураззақова ва бошқ. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 116.

BO‘LAJAK KOMPYUTER MUHANDISLARINI O‘QITISH JARAYONINI INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

*Atamuratov Rasuljon Kadirjonovich,
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kompyuter lingvistikasi va
raqamli texnologiyalar kafedrasi dotsenti, (PhD)*

*Abdullayeva Nazokat Isayevna,
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
Kompyuter tizimlari kafedrasi dotsenti, (PhD),*

Abstract. Maqolada kompyuter injiniringi fakulteti talabalari o‘rtasida raqamli va dasturiy-texnologik kompetensiyalarni rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar yordamida kadrlar tayyorlash masalalari muhokama qilinadi. Shuningdek, o‘qitishning uslubiy vositasi bo‘lgan Discmath.uz mualliflik mobil ilovasi taqdim etilgan. Maqolada “Agile” va “Collaborative Learning” innovatsion texnologiyalari tavsiflanadi. “Agile” texnologiyalari amaliyotga yo‘naltirilgan vosita sifatida taqdim etiladi. “Collaborative Learning” innovatsion texnologiyasi orqali o‘rganishni takomillashtirish modeli sifatida qaraladi. Collaborative Learning texnologiyasi ikki turga bo‘linadi: jonli va onlayn.

Keywords. innovatsion texnologiyalar; Collaborative Learning texnologiyasi, Agile texnologiyasi, Diskret tuzilmalar, discmath.uz platformasi.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОЦЕССА ОБРАЗОВАНИЯ БУДУЩИХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИНЖЕНЕРОВ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

*Атамуратов Расульжон Кадиrhoнович,
Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы,
доцент кафедры компьютерной лингвистики и цифровых технологий,
педагогические науки (PhD)*

*Абдуллаева Назокат Исаевна,
доцент кафедры компьютерных систем Ташкентского университета
информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезми, (PhD)*

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы обучения с помощью инновационных технологий в развитии цифровых и программно-технологических компетенций у студентов факультета компьютерной инженерии. Также, предоставляется авторское мобильное приложение Discmath.uz, которое является методическим средством обучения. В работе описываются инновационные технологии “Agile” и “Collaborative Learning”. Технологии “Agile” предоставляется как инструмент ориентированный на практику. Инновационная технология “Collaborative Learning” рассматривается как модель улучшения обучения способом сотрудничества. Collaborative Learning разделяем на два вида: живые и онлайн коллаборации.

Ключевые слова. инновационные технологии, технология Collaborative Learning, технология Agile, дискретные структуры, платформа discmath.uz

IMPROVING THE EDUCATION PROCESS OF FUTURE COMPUTER ENGINEERS BASED ON INNOVATIVE TECHNOLOGIES

Atamuratov Rasuljon Kadirjonovich,

*Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Associate Professor,
Department of Computer Linguistics and Digital Technologies, Pedagogical Sciences
(PhD)*

Abdullayeva Nazokat Isayevna,

*Associate Professor of Computer Systems Department of Tashkent University of
Information Technologies named after Muhammad al-Khorazmi, (PhD)*

Abstract. The article discusses the issues of training with the help of innovative technologies in the development of digital and software-technological competencies among students of the Faculty of Computer Engineering. Also, the author's mobile application Discmath.uz is provided, which is a methodological teaching tool. The paper describes innovative technologies "Agile" and "Collaborative Learning". "Agile" technologies are provided as a practice-oriented tool. The innovative "Collaborative Learning" technology is seen as a model for improving learning through collaboration. Collaborative Learning is divided into two types: live and online.

Keywords. innovative technologies, Collaborative Learning technology, Agile technology, Discrete Structures, discmath.uz platform.

Kirish. Dunyo miqyosida ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ularning didaktik asoslarini o'rganib, innovatsion usullarini ishlab chiqish texnologiyasi va metodologik asoslarini takomillashtirish, ta'lim oluvchilardagi ijodiy qobiliyatini, kreativ va kognitiv fikrlashini oshirish, tayanch va fanga oid umumiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ijodiy faoliyatini modellashtirish, mutaxassislik fanlarini uzviylikda o'qitish, ta'lim mazmunini tanlash, innovatsion va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish yordamida takomillashtirish va amaliyotga joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Bo'lajak kompyuter muhandislarini tayyorlashda kasbiy fanlarni o'qitish samaradorligini ta'minlashda innovatsion texnologiyalardan foydalanish, ya'ni kerakli texnik va metodik ta'minotlarni o'z o'rnida qo'llash, ishlab chiqish, mavjud usul va vositalarni zamon talabiga mos ravishda takomillashtirish zarur.

O'zbekistonda oliy ta'lim tizimida zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan foydalanib, yuqori malakali, raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashga katta e'tibor qaratilib, buni amalga oshirishda normativ-huquqiy va moddiy-texnik bazasi yangilandi. Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida "Yoshlar uchun ochiq va sifatli ta'limni ta'minlash, ta'limning barcha bosqichlarida yoshlarning mukammal ta'lim olishini ta'minlash" yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirishning ustuvor vazifasi etib belgilangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bo'lajak kompyuter muhandislarini tayyorlashda kasbiy fanlarni o'qitish pedagogik muammo ekanligi, kompyuter muhandislarni o'qitishning amaliyotdagi holatiga doir tahliliy ma'lumotlar, kasbiy fanlarni boshqa fanlar bilan integratsiyasi va mazmuni tadqiqotlarda keng yoritib berilgan.

Bugungi kunda mehnat bozorida ish beruvchilar bo'lajak kompyuter muhandislarning nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalariga e'tibor qaratishadi, balki shaxsning mustaqil fikrlash va turli masalalarni yecha olish ko'nikmasi; tanqidiy va ijodiy tafakkurni egallaganligi; zamonaviy texnologiyadan foydalangan holda muammolarni oqilona yechish yo'llarini izlab topish ko'nikmasi; mavjud bilimlarni qay tarzda qo'llash

imkoniyatlarini aniq tasavvurlashi; yangi g'oyalarni generatsiyalash qobiliyatining mavjudligi kabi sifatlarining mavjudligini ham qadrlashadi. Shu bois, o'qitilayotgan har qanday fanning mazmuni bo'lajak mutaxassislarning kasbiy faoliyati bilan aloqador tarzda takomillashtirilishi talab etiladi, bu yesa raqobatbardosh yuqori kompetensiyaga ega bo'lgan kadrlar tayyorlash tizimining asosiy bo'g'ini hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Xorijlik olimlardan M. Durcheva, E. Varbanova, Shuai L, Fu W, Qiang L, Zhang X., Xiong Z., Yuan J., Yang M. kabilar tomonidan Kompyuter muhandislarini professional faoliyatga tayyorlash, ularda zaruriy kasbiy sifatlar va ko'nikmalarni shakllantirish masalalari hamda diskret tuzilmalarni o'qitishda innovatsion usullarni qo'llash va o'qitishning samarali modellarini yaratish, konsepsiyalar va dasturlar ishlab chiqish, Cécile Ouvrier-Buffet, Antoine Meyer, Simon Modeste tomonidan oliy ta'limda diskret matematika, arifmetika va kompyuter ilmlari (Computer Science) o'zaro aloqadorligi, Adam Blank va David Gries Kompyuter ilmlari (Computer Science) yo'nalishi talabalariga Diskret tuzilmalar kursini o'qitishda texnologik va pedagogik innovatsiyalar hamda kasbiy fanlarni o'qitishda yangicha yondashuvlar masalalari tadqiq etilgan.

Tahlillar natijasiga ko'ra, ularning aksariyatida o'qitish usullari va fanlararo integratsiyadan foydalanishga doir ma'lumotlar yoritilganligi hamda kasbga yo'naltirilgan masalalarni yechishga mo'ljallangan o'quv qo'llanmalarning mavjud emasligi aniqlandi. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda Diskret tuzilmalar kursini innovatsion texnologiyalar asosida o'qitish masalalarga doir izlanishlar olib borilmaganligini guvohi bo'lish mumkin. Bundan kelib chiqib, diskret tuzilmalar mashg'ulotlarida talabalarga ularning kasbiy faoliyatida foydaniladigan mantiqiy fikrlashib qarorlar qabul qilish va xulosalar chiqarish bo'yicha ma'lumotlardan foydalanishga, ikkilik mantiqiy elementlarning ishlash prinsiplari, mantiqiy sxemalarni analiz va sintez hamda minimallashtirishga doir masalalar yechishga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi va ushbu yo'nalishda ilmiy tadqiqot ishlari olib borish zaruriyati paydo bo'ladi.

Ta'lim tizimidagi sifat o'zgarishlari va yuqori samaradorlik, ularning jahon ta'lim talablari bilan mosligi va mutaxassislarning kelgusi mehnat faoliyatlarida o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini qay darajada amaliyotga tadbiq qilinayotganligiga bevosita bog'liqdir. Ta'lim - tarbiyadagi sifat o'zgarishlar va yuqori samaradorlik mazkur sohaga ijobiy yangilik kiritish natijasida ta'limda sifat va samaradorlik ta'minlanib, pedagogik innovatsiya jarayoni vujudga keladi.

Hozirgi kunda keng foydalanilayotgan o'rganishni boshqarishning turli metodologiyalari va yondashuvlari: jamoaviy hamkorlik maqsadlari, strategiya va taktikani ishlab chiqish, fikr-mulohazalardan faol foydalanish, har bir ishtirokchi mas'uliyatni his qilishi hamda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarni o'rgatadigan xususiyatlariga ega bo'lgan Agile; qulaylik, qiziqarlilik, hamkorlikka asoslanganlik va interaktivlik xususiyatlariga ega to'ldirilgan borliq (Augmented Reality); yangi mavzuda asosiy tushuncha yoki g'oyani mazmunini ochib berish uchun so'zlar, g'oyalar, vazifalar yoki boshqa xususiyatlarni tizimli tahlil qilib ochib berishga mo'ljallangan idrok xaritalari (MindMapping); talabalarda 21-asrda zarur bo'lgan hayotiy ko'nikmalaridan tanqidiy fikrlash (Critical Thinking), kreativlik (Creativity), muloqotga kirishuvchanlik (Communication), jamoaviy ishlash (Coordinating With Others) kompetensiyalarini shakllantiruvchi 4K tamoyili; talabalar o'rtasidagi yoki talabalar va o'qituvchining muayyan maqsadga erishish uchun hamkorligiga asoslangan, elektron ta'lim va zamonaviy texnologiyalar va metodlarni birgalikda qo'llash orqali samaradorlikni oshirish xususiyatlariga ega Collaborative Learning texnologiyalari yoritilgan va

ushbu texnologiyalarni “Diskret tuzilmalar” kursini o‘qitishda qo‘llash uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Kompyuter injiniringi yo‘nalishida “Diskret tuzilmalar” kursini o‘qitishning mobil texnologiyalarga asoslangan mualliflik dasturiy metodik ta‘minotni yaratishning didaktik, metodik, psixologik, texnik, estetik, maxsus, ergonomik talablari aniqlandi. Ushbu talablar asosida ma‘ruza matnlari, amaliy dars topshiriqlari, savollar va javoblar, so‘rovnoma, interpretatorlar, testlar, ko‘ptilli interfeys va tavsiyaviy resurslar tarkibidan iborat discmath.uz dasturiy ta‘minoti yaratildi va bu tizim yordamida o‘qitish metodikasi ishlab chiqildi. Mazkur dasturiy ta‘minotdan talabalar axborot-ta‘lim resursi sifatida foydalanishlari mumkin.

Tadqiqot davomida “Diskret tuzilmalar” kursining mazmun-mohiyati, kursning mavzulararo uzviylikini ta‘minlovchi qulaylik, qiziqarlilik, hamkorlikka asoslangan, interaktivlik xususiyatlari hamda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, muloqot qilish, jamoaviy ishlash kabi 4K kompetensiyalarning uyg‘unlashuvi asosida takomillashtirildi.

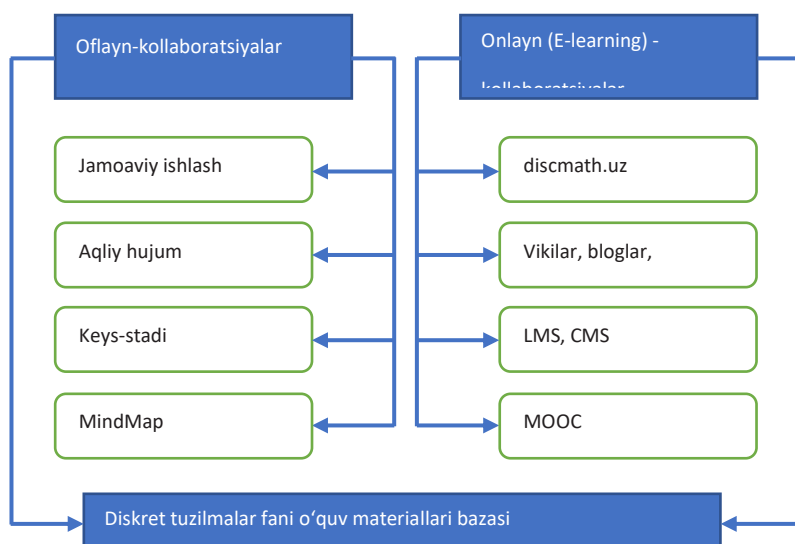
Shuningdek, “Diskret tuzilmalar” kursining matematik va tabiiy ilmiy, umumkasbiy va ixtisoslik fanlararo integratsiyasi aniqlandi. Xususan, Diskret tuzilmalar kursining “Kompyuterni tashkil etish”, “Ma‘lumotlar tuzilmasi va algoritmlar”, “Raqamli qurilmalarni loyihalashga kirish” fanlari bilan mavzulararo bog‘liqligi tahlil qilindi.

Mutaxassislik fanlaridagi mavzulararo uzviylikning ta‘minlangani ta‘lim materiallarini o‘zlashtirishni yengillashtiradi. Lekin yana bir muammo borki, bu oliy ta‘lim muassasalari talabalarining bilimlari bazasi bir xil emasligi. Bu esa talabalarga fanlardan beriladigan topshiriqlarni bajarishda turli xil natijalarga olib keladi. Buning yechimi sifatida turli darajadagi bilimga ega bo‘lgan talabalarni o‘zaro tajriba almashishi, turli masalalarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirishi hamda jamoaviy ishlashga o‘rgatib ta‘lim berishda Collaborative Learning texnologiyasidan foydalanish samarali hisoblanadi. Bu aynan kompyuter muhandislarini tayyorlashdagi muhim omillarni mujassamlashtirgan texnologiya sanaladi. Olib borilgan izlanishlar davomida “Diskret tuzilmalar” kursini Collaborative Learning texnologiyasi orqali o‘qitishning ikki xil ko‘rinishi: jonli va onlayn kollaboratsiyalar orqali o‘qitish metodikasini ishlab chiqildi (1-rasmga qarang). Bunda:

1. Jonli kollaboratsiyalarda talabalarni guruh bo‘lib, hamkorlikda ishlash ko‘nikmalarini shakllantiruvchi metodlardan foydalanish orqali (kichik guruhlarda ishlash, aqliy xujum, keys texnologiyalari va boshqalar) ta‘lim beriladi. Tadqiqot davomida tanlab olingan “Diskret tuzilmalar” kursi mazmuni kichik guruhlarda ishlash, kursdagi ko‘plab mavzularni o‘zlashtirish uchun talabalarga jamoaviy topshiriqlarni berishni taqozo etadi. Jumladan, “Diskret tuzilmalar” kursiga oid masalalarni yechish talabadan ko‘p vaqt va mehnatni talab qiladi. Oflayn kollaboratsiyalarning jamoaviy ishlash va bilimlarni o‘yin sifatida o‘rganish tamoyillarini qo‘llash orqali talabalarga yangi mavzularni o‘zlashtirish oson va qiziqarli bo‘ladi.

2. Onlayn kollaboratsiyalar – “Diskret tuzilmalar” kursini auditoriya darslari bilan bir qatorda discmath.uz va boshqa onlayn ta‘lim platformalari vositasida o‘qitish jarayoni tashkil etiladi. Collaborative Learning texnologiyasi asosida “Diskret tuzilmalar” kursidan darslar tashkil etilganda talabaga aniq vazifa taklif etiladi, buning uchun u ma‘lum bir mavzu bo‘yicha onlayn kollaboratsiyalardan, ya‘ni “Discmath.uz” dasturiy ta‘minoti, virtual ta‘lim jarayonini boshqaruvchi tizimlar (LMS), ichki kontentni boshqaruvchi tizimlar (CMS), Ommaviy ochiq onlayn kurslar (MOOC) dan material to‘plashi va global tarmoqning qidiruv tizimlaridan samarali foydalanishi kerak bo‘ladi.

1-rasm. Diskret tuzilmalar fanini o'qitishda qo'llanilgan Collaborative Learning tuzilmasi

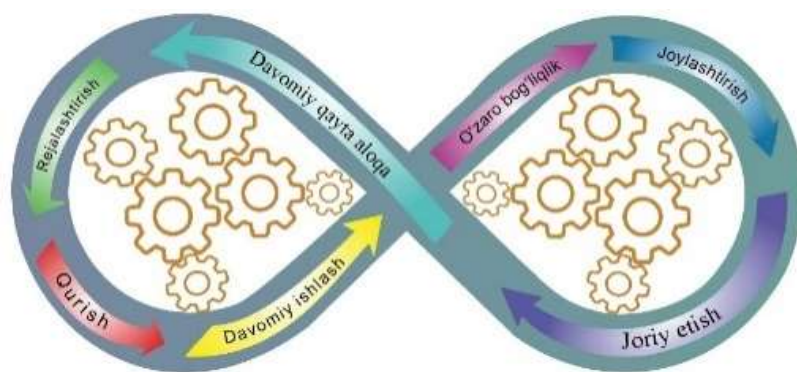

Collaborative Learning ta'lim texnologiyasi tizimli-faol yondashuvga asoslangan bo'lib, mazkur texnologiya talabalarning "Diskret tuzilmalar" kursi darslarida axborot bilan mustaqil ishlashi orqali yangi bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiradi.

Kompyuter muhandislari kasbiy faoliyati davomida paydo bo'luvchi istalgan muammoli vaziyatga oson va tez yechim topa olishi, umumiy maqsad uchun jamoani ish jarayoniga samarali tayyorlashni o'rganishi, shiddat bilan o'zgarib borayotgan jamiyatdagi o'zgarishlarga hamda zamonaviy bilimlarga ega bo'lishi uchun ko'plab texnologiyalar mavjud. Bunga misol qilib Agile texnologiyasini olishimiz mumkin. Bu texnologiya o'rganishni boshqarishning turli metodologiyalari va yondashuvlari: jamoaviy hamkorlik maqsadlari, strategiya va taktikani ishlab chiqish, fikr-mulohazalardan faol foydalanish, har bir ishtirokchi mas'uliyatni his qilishi hamda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarni o'rgatadi. Ko'plab innovatsion texnologiyalar asosiy maqsadi "jarayon emas, balki natija", Agile texnologiyasining innovatsion sxemasida "jarayon va natija muhim!"

Odatda Agile texnologiyasi loyihalarni moslashuvchan boshqarish metodologiyasi, ya'ni amaliyotlari to'plami sifatida qabul qilinadi. Ammo ushbu konsepsiya ancha kengroq ma'noga ega. Agile – zamonaviy dunyoda tobora ortib borayotgan xulq-atvor, madaniyat, noaniqlik sharoitida ishlash qobiliyatidir.

Agile texnologiyasining asl mohiyatini dasturlash texnologiyasi tashkil etib, ya'ni bu texnologiya ko'magida dasturlashtirish produktivligini oshirishga qaratilgan bir necha bosqichlar: Rejalashtirish (Plan), Qurish (Build), Davomiy ishlash (Continuous), O'zaro bog'liqlik (Integration), Joylashtirish (Deploy), Joriy etish (Operate) hamda Davomiy qayta aloqa (Continuous Feedback) bosqichlarini o'z ichiga oladi (2-rasmga qarang).

2-rasm. Agile texnologiyasi bosqichlari

Tadqiqot doirasida Agile-texnologiyasini o'quv jarayonida tatbiq etishga doir tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Semestr o'rniga Sprint. Agile texnologiyasi asosiy komponentasi sifatida sprintlardan foydalaniladi. Sprint - bu scrum jamoasi tomonidan ma'lum miqdordagi vazifalarni bajarishga mo'ljallangan qisqa vaqt. An'anaviy ta'lim jarayonida vaqt birliklari sifatida semestrlarga ajratilganda talabalar o'zlashtirish natijalarini yakunda bilishadi va kredit miqdorlarini yetarlicha to'play olishmaydi. Buning yechimi sifatida tezkor sprintlarni joriy etilishi teskari aloqa davrini qisqartirilishiga shuningdek, talabalar bilimlarni o'zlashtirishdagi muammolarni tezlikda aniqlash hamda tegishli choralarni ko'rish imkoniga ega bo'ladi.

2. O'quv jamoalarini tashkil etish. Agile jamoaviy ish va hamkorlikni anglatadi. Har bir talaba oldida bilimlarni o'zlashtirish vazifasi turadi, guruhda o'zaro yaxshi ta'sir qiluvchi kichik jamoalarga bo'linish - hamjihatlikni o'rnatishga yordam beradi. Har bir sprint oxirida jamoalar tarkibini o'zgartirish mumkin. Shu tarzda, moslashish qobiliyatlari rivojlanadi, bu nafaqat jamoa darajasida, balki butun guruh darajasida jamoaviy ruhni saqlashga yordam beradi.

3. Ijodiy yondashuv yoki o'yin sifatida o'rganish. Agilening asosiy tamoyillaridan biri bu g'ayratli odamlar atrofida loyihalar qurishdir. Ta'lim jarayonida baholar an'anaviy motivator va muvaffaqiyat o'lchovi vazifasida ko'maklashadi. O'quv jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lmagan, ammo jamoa va butun guruh o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantiradigan qo'shimcha imtiyozlar ham foydali hisoblanadi.

4. Mulohaza yuritish va uzviy muloqot. Agilening muhim prinsipi - bu ish samaradorligini oshirish uchun sodir bo'layotgan voqealarni doimiy baholashdir.

Talabalarni uchta darajada tahlil qilishga undash lozim: individual, jamoaviy va o'quv guruhi darajasi.

5. O'z-o'zini baholash. Ta'lim jarayonida o'z-o'zini baholay olish talaba kompetentligini oshirishning asosiy talablaridan biridir. O'z-o'zini baholash talabalarda o'zini tahlil qilishni, o'z ishidan qoniqish hosil qilishni, o'z-o'zini rag'batlantiruvchi hislarni uyg'otadi. Bu holat talabalarda uzluksiz ta'lim olish, izlanishlar qilish, yangi bilimlarni egallash, shaxs sifatida shakllanish imkonini beradi.

6. O'qituvchining kreativligi oshishi. Agile texnologiyasining eng muhim jihatlaridan biri o'qituvchining fani doirasida ushbu texnologiyaga mos keladigan masala va topshiriqlarni ajrata olishi, mavzular bo'yicha qisqa muddatda bajarish mumkin bo'lgan kichik guruhlariga moslashtirilgan loyihalarni ijodiy yondashgan holda ishlab chiqishi kerak bo'ladi. Bu esa o'qituvchiga yangi vazifalarni berish bilan bir qatorda uni izlanishga va talabalar bilan bahamjihat ishlashga undaydi.

Ilmiy izlanish doirasida ilgari surilayotgan metodikaning samaradorlik darajasini

maqsadida tajriba-sinov jarayoni tashkil etiladi. Tajriba-sinov ishlariga 2019-2023 yillarda Toshkent axborot texnologiyalari universitetining Samarqand, Farg'ona, Qarshi filiallarining talabalari hamda "Diskret tuzilmalar" fani professor-o'qituvchilari jalb etildi. Bunda 396 nafar talaba va 25 nafar professor-o'qituvchi ishtirok etdi.

Pedagogik tajriba-sinov ishlari uch bosqichda amalga oshirildi: asoslovchi, ta'limiy va aniqlashtiruvchi.

Asoslovchi bosqich 2019-2020 o'quv yilida olib borildi. Bu davrda ko'pchilik mamlakatlar qatori O'zbekistonda ham COVID-19 pandemiyasi bo'lganligi tufayli joriy qilingan qat'iy karantin qoidalari ko'p sohalarda insonlar hayot tarzini tubdan o'zgartirishiga, hatto konservativ soha hisoblanadigan ta'lim tizimini ham yangi sharoitlarga tezkor moslashishga va o'zgacha tartib-qoidalar bo'yicha ish olib borishga majbur qildi. O'zbekistonda aksariyat universitet va institutlar darslarni masofaviy shaklda o'tkazishga qisman tayyor edi. Tajriba sinov uchun tanlab olingan oliy ta'lim muassasalari uchun Discmath.uz tizimi shakllantirilib, unga barcha o'quv predmetlari bo'yicha elektron resurslar joylashtirish ishlari oldinroq boshlangan edi. Ammo, mazkur tizim bo'lishiga qaramay, unda ishlash bo'yicha yetarlicha ko'nikmalar amalda sust edi, shu bois, mamlakatimiz tarixida birinchi marta favqulodda tashkil etilayotgan masofaviy ta'limni joriy qilishda o'ziga yarasha muammolar va qiyinchiliklarga duch kelish tabiiy edi. Shunga qaramay tajriba-sinov jarayonida poytaxt, viloyat va tuman markazlarida istiqomat qiluvchi talabalar uchun discmath.uz platformasidan foydalanish bo'yicha matnli va videodars ko'rinishida ko'rsatmalar ishlab chiqildi. Mazkur bosqichda tadqiqotning maqsadi, obyekti, predmeti va vazifalari belgilandi hamda mavzuga oid ilmiy-uslubiy adabiyotlar, axborot-ta'lim muhitlari tahlil etildi.

Shuningdek, tajriba-sinov dasturi ishlab chiqildi hamda tajriba-sinov o'tkaziladigan oliy ta'lim muassasalari obyekt sifatida belgilandi. COVID-19 pandemiyasi davrida mamlakatimizdagi barcha o'quv yurtlarining masofaviy ta'lim shakliga o'tkazilishi sababli moddiy texnik bazaga ega, tajriba sinov jarayonlarini holis, aniq va to'g'ri tashkil etish maqsadida Toshkent axborot texnologiyalari universitetining Samarqand, Farg'ona, Qarshi filiallaridan Kompyuter injiniringi yo'nalishining 2-bosqich talabalari jalb etilib, ular tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi. Talabalarni tajriba va nazorat guruhiga ajratishda ularning bilimlari turli nazorat shakllari (og'zaki, yozma va test) yordamida aniqlashtirildi. Tajriba ishtirokchilari bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qilish imkoni pasaygani bois barcha ko'rsatmalar va tavsiyalar Zoom onlayn konferensiya dasturi yordamida amalga oshirildi. Barcha professor-o'qituvchilarda ta'lim platformalari bilan ishlash, masofaviy ta'lim va uni olib borish sohasidagi bilim va ko'nikmalari shakllandi. Keyingi tajriba bosqichlari uchun masofaviy ta'limni yanada rivojlantirish borasida qilinishi kerak bo'lgan ishlar esa tahlil qilindi.

Ta'limiy bosqichi 2021-2022 o'quv yilida olib borildi. Ushbu bosqichda oliy ta'lim muassasalaridan tajriba-sinovga jalb etiladigan talabalar aniqlashtirildi.

Pedagogik tajriba o'tkazish davomida "Diskret tuzilmalar" kursining innovatsion texnologiyalar (Agile, Collaborate learning va boshqalar) asosida takomillashtirilgan metodik ta'minoti asosida Kompyuter injiniringi bakalavrlarini tayyorlashdagi 2-kurs talabalariga mo'ljallangan "Diskret tuzilmalar" kursi sillabusi bo'yicha 10 ta ma'ruza (20 soat) va 10 ta amaliy (20 soat) mashg'ulotlari mavzulari bo'yicha dars ishlanmalar tayyorlanib, discmath.uz platformasida o'quv kursi shakllantirildi. Shundan so'ng, tajriba guruhlarida mashg'ulotlar yaratilgan discmath.uz platformasida o'quv kursi yordamida, nazorat guruhlarida esa an'anaviy metodika orqali ta'lim jarayoni tashkil etildi. Shuningdek, tadqiqot doirasida talabalarni bilimlarini baholash uchun baholash mezonlari (kreativ, qisman izlanuvchan, variativ va reproduktiv) ishlab chiqildi va ular

yordamida talabalar bilimi baholandi.

Shu bilan birga yaratilgan tizimda tajriba sinov davrida natijalari to'planib, ta'lim oluvchilarning kognitiv qobiliyatlari ham hisobga olindi. Har bir nazorat sinovidan so'ng, tizimdagi so'rovnoma orqali dastur kontenti foydalanuvchilar (o'qituvchi va talabalar) uchun takomillashtirilib borildi. Buning natijasida discmath.uz platformasi talabalarga tushunarsiz bo'layotgan savol va masalalarni aniqlash va ko'maklashish uchun muloqot maydoni vazifasini ham bajardi. Buning natijasida talabalar istalgan joyda, isalgan vaqtda va hamkorlikda o'rganish imkoniyati yaratildi.

Aniqlashtiruvchi tajriba bosqichi 2022-2023 o'quv yilida olib borildi. Mazkur bosqichda Kompyuter injiniringi yo'nalishidagi bakalavrlarni tayyorlashda "Diskret tuzilmalar" kursining takomillashtirilgan metodik ta'minotining samaradorligini aniqlash maqsadida discmath.uz dasturiy ta'minoti imkoniyati maxsus ekspert-guruhlar o'rtasida so'rovnoma o'tkazish yordamida baholanib olindi, ya'ni talabalarining discmath.uz dasturiy ta'minotidan foydalanib egallagan bilimlari darajasining yuqoriligi an'anaviy metodika orqali o'rganish bilimlari darajasiga qiyoslash yordamida aniqlandi.

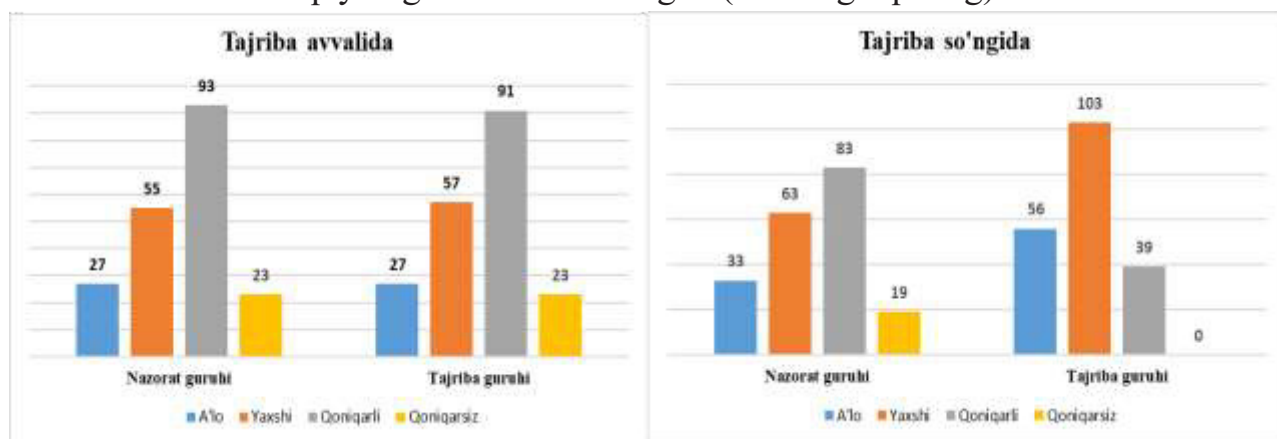
Tadqiqot doirasida tajriba va nazorat guruhlarining o'zlashtirish natijalari jamlanib, Styudent-Fisherning T-kriteriy matematik-statistik metodi yordamida tahlil qilindi.

Talabalarining o'zlashtirish ko'rsatkichlarining statistik tahlili

3-rasm. Tajriba-sinov ishlari natijalarining diagramma ko'rinishi

	Tajriba guruhi					Nazorat guruhi				
	X_i	5	4	3	2	Y_j	5	4	3	2
Tajriba avvali	$n_i=198$	27	57	91	23	$n_j=198$	27	55	93	23
Tajriba so'ngi	$n_i=198$	56	103	39	0	$n_j=198$	33	63	83	19

Tajriba-sinovda ishtirok etgan 396 nafar talabalarining tajriba boshi va oxiridagi o'zlashtirish dinamikasi quyidagi rasmda keltirilgan (3-rasmga qarang).

Tajriba-sinovda ishtirok etgan 396 nafar talabalarning tajriba boshi va oxiridagi o'zlashtirish dinamikasi quyidagi rasmda keltirilgan (3-rasmga qarang).

“Diskret tuzilmalar” kursining innovatsion takomillashtirilgan metodik ta'minoti asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar samaradorligi 1,15 barobar (15%) ga yuqori ekanligi matematik-statistika metodlar yordamida isbotlandi.

Tajriba shuni ko'rsatdiki, Discmath.uz dasturiy ta'minotidagi innovatsion texnologiyalar qo'llanilgan dars ishlanmalaridan ta'lim jarayonida foydalanish samaradorlikni oshirishga xizmat qildi.

Xulosa. Bo'lajak kompyuter injiniringlarini tayyorlashda mutaxassislik fanlari o'qitish metodikasini innovatsion texnologiyalar asosida takomillashtirishga doir olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalar kelindi:

1. Kompyuter injiniringiyo'nalishidagi bakalavrlarni tayyorlashda “Diskret tuzilmalar” kursidan mashg'ulotlarni tashkil qilish va o'tkazishda innovatsion texnologiyalaridan foydalanish va didaktik vositalarni samarali tatbiq etish orqali zamonaviy va malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash mumkin.

2. Kompyuter muhandislarining “Diskret tuzilmalar” faniga oid kompetensiyalarini shakllantirishda mobil qurilmalar va web ilovalardan foydalanish lozim. Bu talabalarga “istalgan joyda”, “istalgan vaqtda” va “hamkorlikda o'rganish” imkoniyatini beradi. Tajriba sinovlari natijalari shuni ko'rsatdiki, Discmath.uz dasturiy ta'minotidagi innovatsion texnologiyalar qo'llanilgan dars ishlanmalaridan ta'lim jarayonida foydalanish samaradorlikni oshirishga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Abdullaeva, N. I. (2023). The Teaching of the Course “Discrete Structures” in the Direction of Computer engineering Using Innovative Technologies. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science, 4(1), 173-179. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/V5ASF>

Abdullaeva, N. I. Training of the course “Discrete structures” for bachelors in computer engineering as a pedagogical problem. ISJ Theoretical & Applied Science, 2022, 12 (116), 1011-1015

Abdullayeva N.I. Computer-aided design and ye-learning // 2013 Joint International Conference on Mathematics Yeducation. Seoul Nat'l Univ.,— Seoul, Korea, - 2013. — R.659-663

Abdullayeva N.I. Interactive software as a tool to improve the teaching effectiveness of discrete mathematics. // “Amaliy matematika va informatsion texnologiyalarning dolzarb muammolari Al-Xorazmiy 2018”. — Toshkent, 2018

Adam Blank. Technological and pedagogical innovations for teaching introductory discrete mathematics to computer science students A Blank - disponível no yendereço <http://reportsarchive.adm.cs>, 2014.

Atamuratov R. Uzluksiz ta'limda to'ldirilgan reallik texnologiyasining afzalliklari // Maktab va hayot. — Toshkent, 2021. — №5. — B. 9-11 (13.00.00; №4).

Atamuratov R.K. The educational advantages of virtual reality technologies // LXVIII International Correspondence Scientific and Practical Conference “International Scientific Review of the Problems and Prospects of Modern Science and education”. — USA, 2020. — P.90-92.

Cécile Ouvrier-Buffet, Antoine Meyer, Simon Modeste. Discrete mathematics at university level. Interfacing mathematics, computer science and arithmetic. INDRUM 2018, INDRUM Network, University of Agder, Apr 2018, Kristiansand, Norway. pp.255-264. fhal-01849537ff

Dr. David Gries BA and MS & Fred B. Schneider MS and PhD and BS (1995) A new approach to teaching discrete mathematics, *Primus*, 5:2, 113-138, DOI: 10.1080/10511979508965779

Durcheva M, Varbanova Ye. "Applications of CAS in the teaching and learning of discrete mathematics". *Mathematics in Computer Science*, 2017, 11(3-4):1-10.

<https://medium.com/laboratoria/the-agile-classroom-embracing-an-agile-mindset-in-education-ae0f19e801f3>

K. Z. Turdievna, K. M. Abdijabborovna and A. R. Kadirjanovich, «Theoretical Basis for Creating a Virtual-Educational Museum,» 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Diyarbakir, Turkey, 2022, pp. 1-4, doi: 10.1109/UBMK55850.2022.9919441.

Shuai L., Fu W., Qiang L., et al. "Task Driven is an effective Teaching Model of Discrete Mathematics in High education". *Frontier and Future Development of Information Technology in Medicine and Education*. 2014.

Yuan J., Yang M. "Discrete mathematics as a bridge for software engineering courses teaching and practice". *International Conference on Computer Science & Education*. 2012.

Zhang X, Xiong Z. "Teaching reform of discrete mathematics in local university". *Proceedings of the 2012 International Conference on Cybernetics and Informatics*. 2014.

PEDAGOGIKA OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARIDA HARBIY VATANPARVARLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH

*Baybayeva Muxayyo Xudaybergenova,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Pedagogika kafedrası
professori, pedagogika fanlari doktori*

*Elboboyev Yashin Komil o'g'li,
Nizomiy nomidagi TDPU mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarning vatanga bo'lgan sifatlarini shakllantirish, ularda vatanga bo'lgan mehrini ifodalay olish haqida va vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish, umuminsoniy qadriyatlar asosida o'z tug'ilib o'sgan yurtiga hurmat va ehtirom tuyg'usini shakllantirishga insonparvarlikning muhim yo'nalishi sifatida e'tibor qaratish hamda globallashuv sharoitida dunyo miqyosida tinchlik, xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash muhim ahamiyat kasb eteshi ayniqsa, har qanday mamlakat xavfsizligi va barqarorligini ta'minlashda, eng avvalo, ichki va tashqi tahdidlarga qarshi mafkuraviy immunitetni mustahkamlash masalalari borasida jiddiy izlanishlar talab qilinishi, bu esa mamlakatda yoshlarning vatanparvarlik fazilatini tarbiyalashda, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yanada takomillashtirish orqali xavfsizlikni ta'minlashda istiqboldagi maqsadlarga erishuvga zamin yaratadishi yoritilgan. Maskur maqolada talabalarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi amaldagi holati va takomillashtirish yo'llari, milliy qadriyatlar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, talabalarni ajdodlar qoldirgan boy ma'naviy meros bilan vatanparvarlik ruhida tarbiyalash haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Vatanparvarlik, barqaror, tahdid, umuminsoniy, metodika, qadriyat, axborot xurujlari, tuyg'u, uzluksiz, pozitsiya, innovatsion, xavfsizlik, globallashuv, jadallashuv.

РАЗВИТИЕ ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА

*Байбаева Мухайё Худайбергеновна,
Доктор педагогических наук, профессор кафедры "Педагогика"
Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами*

*Елбобоев Яшин Камилович,
Соискатель ТГПУ имени Низами*

Аннотация: В данной статье рассматривается формирование качеств учащихся по отношению к Родине, умения выражать свою любовь к Родине и развитие чувства патриотизма, значение гуманизма в формировании чувства уважения и почитания к Родине. Обсуждается ориентация на страну их рождения и воспитания на основе общечеловеческих ценностей, а обеспечение мира, безопасности и стабильности в глобальном масштабе в условиях глобализации имеет большое значение, особенно в обеспечении безопасности и стабильности любой страны. стране, прежде всего, в плане укрепления идеологического иммунитета против внутренних и внешних угроз. Подчеркивается, что необходимы серьезные исследования, которые создадут основу для достижения будущих целей в воспитании патриотизма молодежи в стране, в обеспечении безопасности путем дальнейшего совершенствования духовно-просветительской

работы. В данной статье анализируется современное состояние воспитания студентов в духе патриотизма и пути его совершенствования на основе национальных ценностей. А также о воспитании студентов в духе патриотизма, используя богатое духовное наследие, оставленное их предками.

Ключевые слова: патриотизм, устойчивый, угроза, универсальный, методология, ценность, информационные, чувство, непрерывность, позиция, инновации, безопасность, глобализация, ускорение.

DEVELOPMENT OF MILITARY-PATRIOTIC QUALITIES IN PEDAGOGICAL UNIVERSITY STUDENTS

*Baybaeva Mukhayo Khudaibergenovna,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy,
Tashkent State Pedagogical University named after Nizami*

*Elboboev Yashin Kamilovich,
Applicant TSPU named after Nizami*

Abstract: This article examines the formation of students' qualities in relation to the Motherland, the ability to express their love for the Motherland and the development of a sense of patriotism, the importance of humanism in the formation of a sense of respect and veneration for the Motherland. The focus on the country of their birth and upbringing on the basis of universal human values is discussed, and ensuring peace, security and stability on a global scale in the context of globalization is of great importance, especially in ensuring the security and stability of any country. the country, first of all, in terms of strengthening ideological immunity against internal and external threats.

It is emphasized that serious research is needed that will create the basis for achieving future goals in educating the patriotism of youth in the country, in ensuring security through further improvement of spiritual and educational work. This article analyzes the current state of educating students in the spirit of patriotism and ways to improve it based on national values. And also about educating students in the spirit of patriotism, using the rich spiritual heritage left by their ancestors.

Keywords: patriotism, sustainable, threat, universal, methodology, value, information, feeling, continuity, position, innovation, security, globalization, acceleration.

Talaba yoshlarimizda mamlakatimizning qadimiy tarixi va madaniyati, jonajon Vatanimizning mustaqilligi va ravnaqi yo'lida fidokorona kurashgan milliy qahramonlarimiz bilan faxrlanish, ularga doimo munosib bo'lish tuyg'usini shakllantirish bugungi kunning eng ustuvor vazifalardan biridir. Jahonda kechayotgan globallashuv jarayonlari va axborot xurujlarining jadallashuvi o'sib kelayotgan yosh avlodda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish, umuminsoniy qadriyatlar asosida o'z tug'ilib o'sgan yurtiga hurmat va ehtirom tuyg'usini shakllantirishga insonparvarlikning muhim yo'nalishi sifatida e'tibor qaratishni taqozo etmoqda. Ana shu nuqtai nazardan jahon tashkilotlarining tarbiya, fan, madaniyat, tinchliksevarlik sohasidagi hamkorlik g'oyalari aks etgan strategik hujjatlarda ham yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish ustuvorlik kasb etadi. Fuqarolik ta'limi asosida talaba-yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalashning innovatsion tizimini takomillashtirishga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Bugungi globallashuv va keskin raqobat davrida, dunyoning turli burchaklarida, jumladan, mintaqamizda yuz berayotgan qurolli mojarolar va qarama-qarshiliklar, yangi tahdid va xatarlar oldimizga kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb vazifalarni qo'yimoqda. Aynan shunday sharoitda

mamlakatimiz yoshlarini vatanparvarlik, shu jumladan, harbiy-vatanparvarlik, yuksak ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularning ongiga tinchlik va totuvlikni ko'z qorachig'idek asrab-avaylash zarurligini chuqur singdirish, "Xalq va armiya -bir tanu, bir jondir!" degan ezgu g'oya asosida yoshlar tarbiyasiga mas'ul vazirlik va idoralarning kuch va imkoniyatlarini bir g'oya, bir maqsad asosida birlashtirish talab etilmoqda. Talaba-yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ta'limning ijtimoiy va shaxsiy yo'naltirilgan qadriyati sifatida qaralishi ta'lim-tarbiya jarayoniga, o'quv rejalari, dasturlari, darsliklari, metodik adabiyotlarda puxta gavdalandirilishi zarur. Bu ishni amalga oshirishda xalq pedagogikasi – xalq og'zaki ijodi muhim manba hisoblanadi. Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida bosqichma-bosqich tarbiyalash – bugungi kunda pedagogika fanining asosiy yo'nalishlaridan biridir. Buning uchun turli variativ dasturlar, moslashuvchan shakllar, samarali metodlar, qulay vositalar, pedagogik mos sharoitlar va axborot texnologiyalarini ishlab chiqish talab etiladi. Aynan ijodiy-pedagogik, innovatsion yondashish ta'limning asosiy qadriyati – harbiyvatanparvarlikni muvaffaqiyatli shakllantirish uchun keng imkoniyat yaratadi.

Harbiy vatanparvarlik tarbiyasining nazariy va amaliy asoslarida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining vatanparvarlik va mustaqil vatan ximoyasi haqidagi g'oyalari, Oliy majlis qonun va qarorlari, Xalq ta'lim vazirligi, Harbiy ma'muriy sektorlar, Mudofaa vazirligining buyruq va ko'rsatmalari, harbiy pedagogika va psixologiya, harbiy tayyorgarlik fanlari o'rin olgan. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida vatanparvarlik sifatlarini shakllantirishdagi kuchli ijtimoiy pedagogik ta'sir ularning kuchli va mard ajdodlari borligiga ishonirish hamda ularda tarixiy xotirani shakllantirish bilan chambarchas bog'liq. Vatanparvarlik - bu kishilarning ona yurtiga, o'z oshyoniga muhabbati va sadoqatini ifodalaydigan tushuncha. Vatanparvarlik barcha kishilar, xalq, millatlar uchun umumiy bo'lgan, asrlar davomida sayqallanib kelgan umuminsoniy tuyg'u, ma'naviy qadriyatlardan biri. Tarixiy jihatdan Vatanparvarlik kishilarning o'z vatanlari taqdiri bilan bog'liq ijtimoiy rivojlanish, xalqlarning o'zlari yashayotgan hududning daxlsizligi va mustaqilligi yo'lidagi kurashi jarayonida takomillashib kelgan his-tuyg'ular jamlanmasi hamdir. Bu vatanning o'tmishi va hoziri bilan faxrlanishda, uning manfaatlarini himoya qilishda namoyon bo'ladi. Vatanni sevish iymondandir deb ham bejizga aytishmagan. Vatanparvar insonlar vatanimizda juda ham ko'p uchraydi. Masalan, Abdulla Avloniy, u qatag'on yillari paytida yashagan bo'lsa ham so'z erkinligi unda juda rivojlangan. Mahmudxo'ja Behbudiy, u o'zining bolalarni o'qitish kitoblari bilan Vatanimizda tanilgan. Uning bolalarga Chet tilini o'rgatish, Savod chiqarish va boshqa o'qitishga oid qilgan ishlari taqsimga loyiq. Birinchi prezidentimizning "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" asarida ham ajdodlarimiz o'z ona yurtlari uchun qo'shgan hissalar haqida juda ko'p malumotlar keltirilgan masalan Chingizxon zulmiga qarshiliklar Amir Temur jasorati Jaloldin Manguberdi va boshqa buyuk sarkardalar haqida malumotlar berilgan. Ular kabi bobokalonlarimizning vatanparvarligini axloqiy ideal sifatida ulug'lash, ularning vatanparvarlik fazilati bilan bog'liq axloqiy qarashlari va hayotiy faoliyatlari aks etgan manbalarni chuqurroq tahlil qilish talaba yoshlarda harbiy vatanparvarlikni yanada yuksaltirishga xizmat qiladi. Talabalarni vatan himoyasiga tayyorlash ishlarining tubdan o'zgarishi vatanparvarlik tarbiyasining mazmuni, shuningdek, tashkiliy-uslubiy jihatlardan to'liq foydalanishni taqozo etadi. Buning uchun, tarbiyaviy tadbirlarning samaradorligini tahlil qilish, an'anaviy tarbiya shakllarini tanlash va mustaxkamlash zarur. Hozirgi sharoitda vatanparvarlik tarbiyasi vazifalarini to'la amalga oshira oladigan yangi shakl va uslublarni izlash va ularni hayotga tadbiq etish lozim. Bunda asosiy e'tiborni vatanparvarlik tarbiyasining shakl va uslublarni tashkiliy jihatdan ta'sirchanligiga yo'naltirilganligiga qaratish zarur. Yoshlar

har qanday davlat yoki jamiyat rivojining kafolati hisoblanadi. Sababi – qaysi davlat yoki jamiyat yoshlar salohiyatining yuksalishiga yetarli imkoniyat yaratib, undan to'g'ri foydalana olsa, bunday davlatning kelajagi porloq bo'ladi. Jamiyat va davlatning dinamik o'zgarishiga ta'sir etuvchi muhim ijtimoiy qatlam sanalmish yoshlarga islohotlarning maqsadini o'rgatish muhim. Chunki yoshlar o'zlarining qarashlari, qiziqishlari, qadriyat va manfaatlari orqali jamiyatdagi o'zgarish hamda islohotlarni anglab, idrok etib, unda bevosita qatnashishga tayyor bo'lib boradi.

Yoshlar orasida vatanparvarlik, Vatanga muhabbat, mehnatga mas'uliyatli munosabat, harbiy xizmatga hurmat tuyg'ularini tarbiyalash, mamlakat suvereniteti va mustaqilligini himoya qilish bo'yicha yuksak burch tuyg'usini shakllantirish borasidagi ishlarni kuchaytirish ishlari olib borilmoqda.

Vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish murakkab jarayon bo'lib, bunda dastlab talabalarga vatanparvarlikning mohiyati va me'yoriy qoidalar mazmuniga oid bilimlar beriladi, avvalo, fuqarolik odobi va madaniyati haqida tushunchalar, bu xildagi hatti-harakatlarga oid namunalar keltiriladi, so'ngra faoliyat uyushtiriladi. Ana shu asosida ularda vatanparvarlik tushunchasi shakllanadi va fuqarolik xulqiy odatlari hosil qilinadi. Vatanparvarlik tarbiyasining bosh maqsadi - yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda xalqning boy milliy, ma'naviy-tarixiy an'analarga, urf-odatlari hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali tashkiliy, pedagogik shakl va vositalarni ishlab chiqib amalga joriy etishdir.

Dunyoda oila, maktab va oliy ta'lim hamkorligi asosida yoshlarning harbiy vatanparvarlikni tarbiyalashning yangi metodikalarini ishlab chiqish, darsdan tashqari mashg'ulotlarda yoshlarga Vatanga sadoqat va mardlik fazilatlarini shakllantirishning pedagogik mexanizmini takomillashtirish, refleksiv yondashuv asosida ta'lim oluvchilarda vatanparvarlik va fuqarolik kompetensiyalarini rivojlantirishga doir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Yoshlarda harbiy xizmatga motivatsion-qadriyatli yo'nalganlikni tarkib toptirish, vatanparvarlik, ona yurtga muhabbat va sadoqat, uni himoya qilishga tayyorlik, harbiy burch va qasamyodga sodiqlik kabi axloqiy-psixologik sifatlarni shakllantirish, madaniy-tarixiy, o'lkashunoslik materiallari asosida ta'lim oluvchilarda harbiy vatanparvarlikni rivojlantirish uzluksiz ma'naviy tarbiyaning muhim jihatlarini o'zida ifoda etadi.

Mamlakatimizda "yoshlarni milliy g'oya va Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalbi va ongiga Vatan himoyasi sharafli va muqaddas burch ekanini chuqur singdirish, qadimiy tariximiz va madaniyatimiz, jonajon Vatanimizning mustaqilligi va ravnaqi yo'lida fidokorona kurashgan milliy qahramonlarimiz bilan faxrlanish, ularga munosib bo'lish tuyg'usini shakllantirish, milliy armiyamizning qudrati va salohiyatiga bo'lgan ishonchni kuchaytirish, yoshlarda yon-atrofimiz va jahonda ro'y berayotgan siyosiy-ijtimoiy jarayonlarga milliy manfaatlarimizdan kelib chiqqan holda yondashish ko'nikmalarini, turli ichki va tashqi tahdidlarga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirish, har qanday murakkab vaziyatlarda tezkor va mustaqil qaror qabul qilish, zamonaviy harbiy-texnika vositalaridan samarali foydalanish malakasiga ega yoshlarni tarbiyalash" muhim vazifalar sifatida belgilab olingan. Bu esa, yangi yondashuvlarga ustuvorlik berish asosida yuqori sinf o'quvchilarini harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash mazmunini yoritib berish, mazkur jarayonni amalga oshirish modeli va pedagogik shart-sharoitlarini takomillashtirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo'mondoni Sh.M.Mirziyoev "Harbiy xizmatchilarni harbiy-vatanparvarlik va ma'naviy-ahloqiy jihatdan tarbiyalashni yanada kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishda xalqimizning qadimiy tarixi, buyuk ajdodlarimiz merosi va ularning harbiy san'atni rivojlantirishga qo'shgan hissasini chuqur o'rganish muhim ahamiyatga ega"

deya ta'kidlagan edi. Iste'dodli va tajribali lashkarboshi sifatida Amir Temur vatanimiz hududida harbiy ish va taktikaning rivojlanishida chuqur iz qoldirdi, u nafaqat O'rta Osiyo, balki jahon harbiy ilmini rivojlantirishga, yangi usullar va taktikani shakllanishiga o'zining munosib hissasini qo'shdi. Amir Temur jahon harbiy san'ati tarixida birinchi bo'lib qo'shinni jang maydonida yetti qo'lga bo'lib joylashtirish tartibini joriy etdi. Sohibqiron shaxsiyatining hozirgi zamon angliyalik tadqiqotchisi Xilda Xukxem g'arb temurshunosligida birinchi bor bor haqiqatni ko'rsatib berdi. "Temur dunyoga kelgan yurtida, – deb yozadi olim, – falsafa, tibbiyot, tarix, adabiyot va boshqa sohalarda olamshumul asarlar yaratildi. Bu asarlar keyinchalik Yevropa uyg'onish davriga turtki bo'ldi" Bundan xulosa qilib aytishimiz mumkinki, o'n beshinchi asrni temuriylar Renessansi davri deb atash mumkin. Dunyoda g'oyaviy va siyosiy kurashlar keskinlashayotgan bir sharoitda yoshlarda vatanparvarlik ruhini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Jumladan, AQSh ta'lim tizimida «Political education» va «Formation of moral spirit» deb nomlangan fuqarolarning vatanparvarlik tarbiyasini oshirish bo'yicha ta'lim – tarbiya dasturlari mavjud. Yoshlarning bilim va salohiyatlari, maqsad va intilishlari millat oldidagi burchlarini qay darajada anglab yetganliklariga qarab mamlakat, millatining kelajagi qanday bo'lishi mumkinligini bema'lol aytib berish mumkin. Talaba-yoshlarni yuksak vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, bu yo'lda asrlarga tengdosh milliy – madaniy merosimiz, qadriyatlarimiz, tariximiz sahifalaridan, an'analarimizdan samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir. Yurtimiz fuqarolari vatanparvarlik, ona-yurti bilan faxrlanish, iftixor, g'urur va ertangi kun uchun javobgarlik hissi bilan yashamoqdalar va yaratuvchanlik ishlarini olib bormoqdalar.

Oliy ta'lim muassasalarida talaba-yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ijtimoiy omillar bilan bir qatorda, maqsadga yo'naltirilgan ta'lim tarbiya jarayoni muhim o'rin tutadi. Talaba faoliyatining asosiy turi o'qish bo'lib, unda harbiy vatanparvarlik hissining rivojlanishi ushbu faoliyat turining to'g'ri tashkil etilishi va maqsadga muvofiq yo'naltirilishiga bog'liq. Talaba-yoshlarni harbiy xizmatga tayyorlashda harbiy amaliy sport turlari bo'yicha musobaqalar muhim o'rin tutadi. Harbiy o'yinlar, talabalar harbiy vatanparvarlik tarbiyasi shakllaridan biri hisoblanadi.

Talaba-yoshlarda harbiy vatanparvarlik sifatlarini shakllantirishning yana bir muhim asosiy omillaridan biri bu talabalarning tarixiy mezeylarga, harbiy muzeylarga, harbiy sport o'yinlariga tashrif buyurushidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 avgustdagi "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ №-3907-sonli Qarorida yurtimizda barkamol avlodni shakllantirish, yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismonan sog'lom etib tarbiyalash, ularni olib borilayotgan islohotlarning faol ishtirokchisiga aylantirishga qaratilgan chora- tadbirlar izchil amalga oshirilmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Barchamizga ma'lumki, inson o'zligini anglagani, nasl-nasabini chuqur bilgani sari yuragida Vatanga muhabbat tuyg'usi ildiz otib, ulg'aya boradi. Shu ildiz qancha teran bo'lsa, tug'ilib o'sgan yurtga muhabbat ham shu qadar yuksak bo'ladi". "Vatanparvarlik" atamasi boshqa tillarda ham hududiy bog'liqlik bilan birga, yurtiga muhabbat his-tuyg'usini bildiradi. Yoshlarning vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga katta e'tibor qaratish ayniqsa ijtimoiy va ma'naviy sohalarda ham e'tiborni susaytirmaslik lozimligi ta'kidlanadi: "...ma'naviy va axloqiy poklanish, imon, insof, diyonat, or-nomus, mehr- oqibat va shu kabi chinakam insoniy fazilatlar o'z-o'zidan kelmaydi. Hammasining zaminida tarbiya yotadi"-deydi muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev. Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularni Vatan

tushunchasining ma'nosini chuqur anglab yetishiga o'rgatish, vatanparvarlik - yuksak axloqiy tamoyil ekanini tushuntirish asosiy vazifalardan biridir. Globallashuv sharoitida dunyo miqyosida tinchlik, xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, har qanday mamlakat xavfsizligi va barqarorligini ta'minlashda, eng avvalo, ichki va tashqi tahdidlarga qarshi mafkuraviy immunitetni mustahkamlash masalalari borasida jiddiy izlanishlar talab qilinadi. Bu esa mamlakatda yoshlarning vatanparvarlik fazilatini tarbiyalashda, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yanada takomillashtirish orqali xavfsizlikni ta'minlashda istiqboldagi maqsadlarga erishuvga zamin yaratadi.

Pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarida vatanparvarlikni, muhabbat tuyg'usi chinakam e'tiqodga aylanishi uchun ularda tarixiy shaxslarni vatanparvarligi, vatan oldidagi qahramonligi o'rgatish, psixologik ta'sir ko'rsatib mardlik va jasorat sifatlarini rivojlantirish mumkin.

Davlatimizning asosiy vazifalaridan biri harbiy vatanparvarlik tarbiyasining metodlari va shakllari yordamida inson ongiga har qanday tajovo'zkorliklarga qarshilik ko'rsatishda doimiy tayyorlikni shakllantirish, o'z Vatani himoyasi uchun shaxsiy javobgarlik hissiyoti ruhida tarbiyalashdir. Talaba - yoshlarni harbiy vatanparvarlik tarbiyasida pedagogika va psixologiya qoidalaridan keng foydalanilinish katta ahamiyat kasb etadi. Harbiy ta'limini murakkab ijtimoiy-pedagogik jarayon bo'lib, unda asosan quyidagilarini anglash lozim: talaba – yoshlarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish; ularda o'z Vatanining qurolli himoyachisi uchun zarur shaxsiy xislatlarni tarbiyalash; komil inson sifatida rivojlantirish, yuzaga kelgan turli vazifalarni hal qilishga ijodiy yondashish malakalarini rivojlantirish va ular oldida turgan vazifalarni bajarishga va har xil vaziyatda muvaffaqiyatli harakat qilishga ruhiy tayyorlikni shakllantirishdan iborat.

Yoshlar – Vatanimizning, millatimizning kelajagidir. Vatanimiz taqdirini ularga ishonib topshirar ekanmiz, avvalo ular zimmalariga yuklatilayotgan murakkab va mas'uliyatli vazifani butun mohiyati ila chuqur anglashlari, unga o'zlarini hissalarini qo'shishlari lozim. Zero, Vatanni sevish, unga mehr-muhabbat qo'yish bevosita har kimning shu yurt ravnaqi yo'lida amalga oshirayotgan bunyodkorona ishlari bilan belgilanadi.

Milliy o'zlikni anglashning rivojlanishida milliy vatanparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan, teran fikrlovchi yoshlarni tarbiyalash katta ahamiyatga egadir. Shuning uchun Vatan himoyasiga tayyorlanayotgan yoshlarimizning har biri yuksak vatanparvarlik ruhida tarbiyalanishi shart. Vatanparvarlik – yuksak insoniy fazilat hisoblanadi. Vatanparvarlik komillikning eng yorqin jihatlaridan biridir. Shuning uchun ham Hadisi Sharifda "Vatanni sevmoq – iymondandur" deb da'vat qilinadi.

Vaholanki, o'tmishda jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shgan xalqning bugungi avlodlari, o'z meroslarining jahon xalqlari tomonidan e'tirof etilishini ta'kidlab o'tish joizdir, zero ularda bu kabi his – tuyg'ular milliy g'urur hamda ruhiy barkamollikka etaklaydi, milliy o'zligini anglashga intilishini kuchaytiradi.

Harbiy vatanparvarlik tarbiyasi jismoniy tarbiya bilan uzviy bog'liq suratda olib borilganidagina yaxshi natija beradi. Shuning uchun harbiy vatanparvarlik tarbiyasini jismoniy tarbiyasiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Sovuqqa va issiqqa bardoshli bo'lish, kasalliklarga tezda berilmaslik, qiyinchiliklarni yengish, irodalilik, sabot – matonatlik, tez va chaqqon harakat qila bilish kabi Vatan mudofaachisiga xos fazilatlarini talaba – yoshlar va o'qituvchilarda rivojlantirishda jismoniy tarbiya va sport o'inlarining roli benihoyat kattadir.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularni Vatan mudofaasiga jismonan va ma'naviy jihatdan tayyorlash zarurligi hozirgi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Xavfsizlik kengashi majlisidagi “Qurolli Kuchlarimiz – mamlakatimiz barqarorligi va taraqqiyotining mustahkam kafolatidir” mavzusidagi nutqi //–Xalq so‘zi gazetasi. 2018 yil, №3.
2. Xodjaev B.X. Umumta’lim maktabi o‘quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta’minot vositasida rivojlantirish: pedagogika fanlari bo‘yicha fan doktori. ...diss. – T., 2016. – 243 b. B.78.
3. Tursunov Sh.R. Talabalarda vatanparvarlik ruhini shakllantirishda innavatsion yondashuvlar: falsafa fanlari doktori Phd diss. –T-2023
4. O‘zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlar akademiyasi 2019 yil respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallar to‘plami
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 23 fevraldagi “Yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 140-son Qarori // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.05.2021 y., 09/21/320/0482-son.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 avgustdagi “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ №-3907-sonli qarori
7. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. –Toshkent: O‘zbekiston, 2017. 104 b.;
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 12.12.2018 yildagi PQ-4061-son
9. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 29.06.2023 yildagi 267-son
10. O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.

IQTIDORLI BOLALARNI O'QITISHGA IXTISOSLASHGAN MAKTABLAR FAOLIYATI METODIKASI SAMARADORLIGINI OSHIRISH

*Buriyeva Sora Salohitdinovna,
Samarqand davlat Arxitektura-qurilish universiteti
"Xorijiy tillar" kafedrası katta o'qituvchisi, mustaqil izlanuvchi*

Annotasiya: Ushbu maqolada jahon ilm-fani va madaniyati tarixida o'ta iqtidorliligi bilan nom qozongan shaxslar hayoti va faoliyati bilan tanishish, bir yoki bir necha yo'nalishlarda, aqliy salohiyat, ta'lim olishga bo'lgan o'ziga xos xususiyat, ijodiy va samarali tafakkur, tasviriy yoki amaliy san'atga bo'lgan layoqat, psixomotor qobiliyatlarga tayangan holda muayyan natijalarni qo'lga kiritganlik, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini kashf etish va yanada rivojlantirish, o'qituvchining kasbiy mahorati yaxshi namunalari singdirish masalalari borasida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: pedagogik va psixologik manbalar, qobiliyat, shakllantirish, iste'dod, individual, qobiliyatining yuqori darajasi, umumiy iqtidor, ilmiy tafakkur, milliy hunarmandchilik, haykaltaroshlik, musiqiy va tasviriy san'at.

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕТОДИКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШКОЛ, СПЕЦИАЛИЗИРУЕМЫХ НА ВОСПИТАНИЕ ТАЛАНДЕННЫХ ДЕТЕЙ

*Буриева Сора Салоҳитдиновна,
Старший преподаватель кафедры «Иностранные языки» Самаркандского
государственного архитектурно-строительного университета,
независимый исследователь*

Аннотация: В этой статье вы познакомитесь с жизнью и деятельностью людей, прославившихся своим необыкновенным талантом в истории мировой науки и культуры, в одном или нескольких направлениях, интеллектуальным потенциалом, уникальной способностью к обучению, творческим и эффективным. Обсуждались вопросы мышления, способностей к изобразительному или практическому искусству, достижения определенных результатов на основе психомоторных способностей, выявления и дальнейшего развития творческих способностей учащихся, привития хороших примеров профессионального мастерства учителя.

Ключевые слова: педагогические и психологические ресурсы, способности, формирование, талант, личность, высокий уровень способностей, общий талант, научное мышление, народные промыслы, скульптура, музыкальное и изобразительное искусство.

INCREASING THE EFFICIENCY OF THE ACTIVITY METHODOLOGY OF SCHOOLS SPECIALIZED IN EDUCATION OF TALENTED CHILDREN

*Buriyeva Sora Salokhitdinovna,
Senior lecturer of department "Foreign Languages" of Samarkand
State University of Architecture and Construction, independent researcher*

Annotation: In this article, you will get acquainted with the lives and activities of people who became famous for their extraordinary talent in the history of world science and culture, in one or more directions, intellectual potential, a unique characteristic for learning, creative and effective. The issues of thinking, ability to visual or practical art, achieving certain results based on psychomotor abilities, discovering and further developing students' creative abilities, inculcating good examples of the teacher's professional skills were discussed.

Key words: pedagogical and psychological resources, ability, formation, talent, individual,

high level of ability, general talent, scientific thinking, national crafts, sculpture, musical and visual arts.

Kirish. Qanday shaxsni “iqtidorli” deb atash mumkin? Shaxs iqtidori nimada ko‘rinadi? Shaxs iqtidori darajasini o‘lchash mumkinmi? Iqtidorli o‘quvchilar tengdoshlaridan qanday xususiyatlariga ko‘ra farqlanadilar? Iqtidorli o‘quvchilarni bilan ishlashda nimalarga e’tibor berish zarur?

Pedagogik va psixologik manbalarda “qobiliyat”, “iste’dod” tushunchalari birdek qo‘llaniladi. So‘nggi yillarda “iqtidor” tushunchasi “iste’dod” tushunchasining muqobili sifatida qo‘llanilmoqda. Manbalarda qayd etilishicha, qobiliyat “shaxsning osonlik bilan biron faoliyatni egallay olishini ta’minlaydigan individual psixologik xususiyat” [2, 18] iste’dod, iqtidor esa “shaxsning ma’lum faoliyatda ifodalanadigan qobiliyatining yuqori darajasi” [2, 44] demakdir.

Iqtidor mohiyatiga ko‘ra umumiy va maxsus iqtidor kabi guruhlariga bo‘linadi. Qayd etilgan xislatlar umumiy iqtidorga xosdir. Umumiy iqtidor yaxlit holda kamdan kam kishilardagina namoyon bo‘ladi. Insoniyat tarixida bu kabi nodir xislatga ega kishilar sifatida Aleksandr Makedonskiy va Napoleon Bonopart nom qozonganlar. Manbalarda yozilishicha, ular bir vaqtning o‘zida yetti xil faoliyatni bajara olganlar. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda milliy qadriyatlarni qayta tiklash, milliy tarixni xolis yoritishga qaratilgan harakat natijalari buyuk sohibqiron Amir Temurning ham nodir xislatga ega bo‘lganligini ko‘rsatdi.

Maxsus iqtidor turli ko‘rinishdagi faoliyatlar (matematik, texnik, musiqa, tasviriy san’at, adabiyot (poeziya va proza), jismoniy tayyorgarlik va boshqalar) bo‘yicha namoyon bo‘ladi.

Demak, qobiliyat, iste’dod va iqtidor:

muayyan faoliyat va uni bajara olish darajasi;

individual xususiyat sifatida aks etadi.

Shaxs iqtidori mohiyatiga ko‘ra turli yo‘nalish va darajada ko‘zga tashlanadi. Ya’ni:

1) yo‘nalishiga ko‘ra: ilmiy tafakkur (ilm-fan yo‘nalishida), badiiy tafakkur (adabiyot yo‘nalishida), musiqa (musiqa yo‘nalishida), sport (sport sohasida), raqs (xoreografiya yo‘nalishida), tasviriy san’at (rassomlik yo‘nalishida), amaliy san’at (milliy hunarmandchilik, haykaltaroshlik yo‘nalishlarida), texnik iqtidor (texnika yo‘nalishida), harbiy mahorat (harbiy sohada), ijtimoiy moslashuvchanlik (ijtimoiy munosabatlar yo‘nalishida);

2) darajasiga ko‘ra: qobiliyatlilik, iqtidorlilik, noyob iqtidorga egalik (daholik).

Iqtidorga egalik turli vaziyat va ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Kishilik tafakkuri tarixida noyob iqtidorga egalik quyidagi ko‘rinishlarda namoyon bo‘lganligi barchaga ma’lum, ya’ni:

yoshlik yillaridanoq badiiy, musiqiy va tasviriy san’at asarlarini yarata olish (Alisher Navoiy, Aleksandr Sergeyevich Pushkin, Vilyam Sheksper; Volfgang Amadey Mosart, Lyudvig Van Betxoven, Fridrik Shopen, Iogann Sebastyan Bax, Kamoliddin Behzod, Leonardo da Vinchi, Bronarroti Mekelanjelo, Rafael (Rafaello Santi);

yoshlik yillaridanoq o‘ta murakkab matematik amal va fizik formulalarni bajara olish (Lev Davidovch Landau, Mixayil Lomonosov, Tomas Alva Edison);

3) yoshlik yillaridanoq jang qilish san’atini namoyon etish (Aleksandr Makedonskiy, Amir Temur, Napoleon Bonapart, Aleksandr Suvorov).

Jahon ilm-fani va madaniyati tarixida o‘ta iqtidorlilik bilan nom qozongan shaxslar hayoti va faoliyati bilan tanishish shuni ko‘rsatdiki, ilm-fan, texnika va ijtimoiy munosabatlar yo‘nalishida iqtidorlilik yuqorida qayd etib o‘tilgan yo‘nalishlardan farqli ravishda bir qadar keyinroq ko‘zga tashlangan.

Iqtidorli bolalarni tanlash murakkab jarayon bo‘lib, uni tashkiliy jihatdan to‘g‘ri amalga oshirish talab etiladi.

Jahon pedagogikasi iqtidorli bolalarni aniqlash bo‘yicha muayyan tajribalarga ega bo‘lsa-da, iqtidorlik darajasini aniq belgilovchi yagona metodika mavjud emas. Ayni vaqtda individual

farqlar hamda shaxsiy o'ziga xos xususiyatlarni belgilashda psixometriya doirasida bir qator metodlaridan foydalanilmoqda.

Jahon ta'limi tajribasida iqtidorli bolalarni tanlashga bo'lgan quyidagi ikki tizim qo'llaniladi. Yagona baholash tizimi bolaning ma'lum xususiyati yoki faoliyatining ayrim olingan jihatlarini o'rganish va baholashga yo'naltiriladi. Bu holatda maxsus testlardan individual foydalaniladi, bola shaxsi turli sharoit va yo'nalishlarda o'rganiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ta'lim oluvchilar safini kengaytirish bugungi kunda ta'lim jarayonida sifatli dars berish metodlaridan foydalanish, ta'lim oluvchilarning qiziqishi va ehtiyojini hisobga olish, tajribali o'qituvchilarni dars jarayoniga jalb qilish va hu bilan bir qatorda dars jarayonini innovatsion hamda axborot kommunikatsion tizimlar bilan ta'minlashni talab qiladi. Qolaversa ta'lim oluvchilarning huquq va erkinliklarini ifodalovchi qonun hujjatlarini qabul qilinishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu maqsadda O'zbekiston respublikasida ham "Yoshlar to'grisida", "Ta'lim to'grisida", "O'zbekiston Respublikasida yoshlar siyosati to'grisida"gi qonunlar mazkur soha talablarini bajarishda muhim rol o'ynamoqda. O'zbekiston respublikasi "Ta'lim to'grisida"gi Qonuning 46-moddasida keltirilganidek: Pedagog xodimlarga axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan, o'qitish va tarbiyaning ilg'or hamda innovatsion shakllari va usullaridan foydalanishi majburiyati yuklatilgan [1]. Kompyuterni o'qitish sohasida allaqachon boy tajriba mavjud bo'lishiga qaramay, ko'plab o'qituvchilar kompyuterda o'qitish vositalaridan foydalanish imkoniyatidan ehtiyot bo'lishadi. Shuningdek, ta'limni kompyuterlashtirish jarayoni bir qator muammolarga duch kelayotganini ta'kidlash lozim. Axborot texnologiyalarini ta'limga joriy etish jarayoni ancha murakkab va chuqur tushunishni talab qiladi. Bir tomondan, ular o'quv jarayonining samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi, ikkinchidan, kompyuter yordamida o'quvchilar tomonidan materialni o'zlashtirish tezligi muammosi, ya'ni o'qitishni individuallashtirish mumkin [2]. Mazkur holatlarning barchasi ta'lim sohasidagi islohotlarni uzviy davom ettirishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kun tadqiqotlarida keltirilayotgan ilmiy xulosalar va takliflar yangidan-yangi zamonaviy tadqiqot usullarini talab qiladi. Shu boisdan ham tadqiqotlarda zamonaviy texnologiya va tadqiqot usullaridan foydalanish talab qilinadi. Mazkur tadqiqot jarayonida tizimlashtirish, taqqoslash, qiyoslash kabi zamonaviy tadqiqot usullaridan ham foydalanildi.

Muhokama va natijalar. Iqtidorli bolalar alohida xususiyatlari bilan tengdoshlaridan ajralib turadilar. Ularga xos bo'lgan eng muhim xususiyatlar quyidagilardir:

nodir qobiliyatlarni namoyon eta olish;

yuksak natijalarni qo'lga kiritish imkoniyatlariga egalik;

bir yoki bir necha yo'nalishlarda (aqliy salohiyat, ta'lim olishga bo'lgan o'ziga xos xususiyat, ijodiy va samarali tafakkur, tasviriy yoki amaliy san'atga bo'lgan layoqat; psixomotor qobiliyatlarga tayangan holda) muayyan natijalarni qo'lga kiritganlik [3, 16].

Iqtidorli bolalar ega bo'lgan nodir qobiliyatlar orasida:

bir vaqtning o'zida bir necha faoliyatni bajara olish (masalan, eshitish, ko'rish, o'qish, yozish, fikr yuritish, muloqot qilish va boshqalar);

atrofida kechayotgan ikki yoki bir necha voqyelikni birdek qabul qilish (jumladan, o'qituvchining ma'ruzasini eshitgani holda, sinfdagi har bir o'quvchi faoliyatini kuzata olish);

o'ta qiziquvchanlik (tabiat va jamiyatda kechayotgan har bir voqyea-hodisa (garchi ular eng ahamiyatsiz, e'tiborga tashlanmaydigan bo'lsa-da) mohiyatini bilishga intilish, haddan ziyod ko'p savollarning berilishi);

miya faoliyatining biokimyoviy va elektrik faolligi (miya deyarli to'xtovsiz faoliyat ko'rsatib, nihoyatda kam vaqt "dam oladi", shuningdek, bilish jarayonida noaniqliklar ko'zga tashlansa, ular tezda bartaraf etiladi; uyquchanlik iqtidorli bolalarga xos xususiyat emas);

nutqi va fantaziyasining boyligi (iqtidorli bolalarning aksariyati juda erta gapirishni o'rgangan, ularning nutqi kutilgandan ko'ra yuqori, shuningdek, ularda fantaziya (tasavvur

qilish) qobiliyati nihoyatda kuchli);

kuchli xotira (yirik hajmdagi matnni, jumladan, dostonlarni bir marta o'qish bilan to'raligiga yodlab olib, uni so'zma-so'z qayta hikoya qilib berish qobiliyati)ga egalik kabilar alohida o'rin tutadi.

Iqtidorli bolalar bilan ishlashning an'anaviy ta'lim jarayonidan farqli tomoni - bu pedagogik faoliyatning maxsus o'quv va tarbiyaviy ishlar dasturlari asosida tashkil etilishi sanaladi. Maxsus dasturlar mazmunan iqtidorli bolalarni o'qitishning o'ziga xosligini ifoda etadi.

Bu kabi o'quv va tarbiyaviy ishlar dasturlarini yaratishda ma'lum tamoyillar asosida ish yuritiladi. Ayni vaqtda pedagogika amaliyotida M.Karne tomonidan asoslangan tamoyillar asosida faoliyat yuritilmoqda. Ular quyidagilardan iborat:

Dasturning individuallashtirilganligi.

Dasturlarni tuzishda o'qituvchilarning ishtirokini ta'minlash.

Dasturlarni yaratish va uni ta'lim jarayoniga yo'naltirishdagi shaxsiy mas'uliyat.

Ish joylarida mutaxassislarining malakalarini oshirish.

Pedagoglarning malakasini oshirishga sarflanuvchi qo'shimcha mablag'lar.

Dasturda turli metodlarning o'rin olishi.

Individual va guruhli tayyorgarlik darajasini baholash.

Ushbu tamoyillar asosida o'quv va tarbiyaviy ishlar dasturlarini yaratish ham iqtidorli bolalar bilan ishlash jarayoniga o'qituvchilarni jalb etishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyat mazmunining shakllanishiga yordam beradi.

Iqtidorli bolalar bilan ishlashga qaratilgan davlat siyosati bu borada mavjud imkoniyatlardan to'laonli foydalanishni taqozo etadi. O'qituvchilarning to'g'ri tanlanishi iqtidor bolalarni o'qitishda muayyan samaralarga erishishni kafolatlaydi.

1998 yildan boshlab respublikada Tashhis markazlari faoliyat olib bormoqda. O'z tarkibiga psixolog, pedagog, fiziolog, tibbiyot xodimlari kabi mutaxassislar jalb etilgan markaz olti-yetti yoshli bolalarning maktab ta'limiga tayyorgarlik darajasini aniqlash vazifasini bajarmoqda. Bizning nazarimizda, ularning faoliyati aynan bolalarning iqtidori darajasini aniqlash, ularni layoqati, qobiliyati va iqtidori darajasiga ko'ra turli yo'nalishlarda faoliyat yurituvchi ta'lim muassasalarga jalb etishdan iborat bo'lishi lozim. Markaz faoliyati yordamida iqtidorli bolalarni o'z vaqtida va to'g'ri aniqlash, ularning iqtidorini yanada rivojlantirish uchun qulay pedagogik shart-sharoitlarni yaratish, ularni kasbga yo'naltirish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa va takliflar. Mavjud tajribaga tayangan holda mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida ham ixtisoslashgan maktablarni shakllantirish va ularda ta'lim-tarbiya samaradorligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Bugungi kunda respublika uzluksiz ta'lim tizimida muhim o'rin tutgan o'quv muassasalari orasida iqtidorli bolalarni o'qitishga ixtisoslashgan umumiy o'rta ta'lim muassasalari ham alohida o'rin tutib, ular quyidagi yo'nalishlarda faoliyat olib bormoqdalar: ijtimoiy fanlar, gumanitar fanlar, matematika, fizika, kimyo, biologiya, xorijiy tillar, musiqa, sport va raqs.

Qo'shimcha ta'lim muassasalari sifatida e'tirof etilgan ixtisoslashgan maktablar esa quyidagi yo'nalishlarda samarali faoliyat olib bormoqda: radiohavaskorlik, xalq amaliy san'ati (ganchkorlik, o'ymakorlik, naqqoshlik, duradgorlik, kashtachilik, zardo'zlik, kulolchilik va boshqalar), tasviriy san'at, musiqa, raqs; maishiy xizmat ko'rsatish (elektr asboblarini ta'mirlash, umumiy ovqatlanish va boshqalar).

An'anaviy va ixtisoslashgan umumiy o'rta ta'lim maktablari o'rtasida umumiy o'xshashliklar mavjud bo'lsa-da, ular muayyan xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farqlanadi ham. O'xshashlik va farqlar quyidagilardan iborat:

I. Umumiy o'xshashliklar:

ta'lim O'zbekiston Respublikasining Konstitutiysi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni talablariga muvofiq tashkil etiladi; [1].

barcha fanlar bo'yicha beriladigan ta'lim mazmuni Davlat ta'lim standartlarida o'z ifodasini

topgan;

ta'lim va tarbiya birligining ta'minlanishiga alohida e'tibor qaratiladi;

ta'lim muassasasi faoliyati tegishli yuqori tashkilotlar (jumladan, tuman, shahar va viloyat Xalq ta'limi bo'limlari, O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi Vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi) tomonidan nazorat qilib boriladi.

ta'lim muassasasi yuqori tashkilotlar oldida hisobot berish majburiyatiga ega va boshqalar.

II. Asosiy farqlar:

ta'lim umumiy yoki maxsus o'quv dasturlari asosida tashkil etiladi;

umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ta'lim olish majburiy, ixtisoslashgan o'rta umumiy ta'lim muassasalarida o'qish esa ixtiyoriy;

ixtisoslashgan umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ta'lim uchun ajratilgan soatlarning asosiy qismi maxsus fanlarning chuqur o'qitilishi uchun ajratiladi;

ta'lim samaradorligi:

a) umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'quvchilarning fanlar bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichlari;

b) ixtisoslashgan umumiy o'rta ta'lim muassasalarida esa qo'shimcha ravishda ta'lim muassasasi o'quvchilarining turli yo'nalishlarda tashkil etilgan tanlov, ko'riklardagi muvaffaqiyatli ishtiroki bilan ham belgilanadi.

Demak, ixtisoslashgan umumiy o'rta ta'lim maktablarining faoliyatini uning ichki xususiyati hamda ta'lim muassasasiga jalb etilgan iqtidorli bolalarning shaxsiy imkoniyatlarini inobatga olgan holda tashkil etish kutilgan natijalarni beradi.

So'nggi yillarda uzluksiz ta'lim tizimi muassasalarining moddiy-texnik holatini mustahkamlash, ta'lim jarayonining zamonaviy axborot vositalari yordamida tashkil etilishiga erishish, o'quvchilar bilimining jahon standartlari talablari darajasiga ko'tarish va ta'lim muassasalari faoliyatida yuqori samaradorlikka erishish yo'lida amaliy harakatlar olib borilmoqda. Sinf xonalari, auditoriyalarning zamonaviy texnik jihozlar bilan ta'minlanganligi, o'quvchilarning ijodiy va tadqiqotchilik faoliyatini yo'lga qo'yishga imkon beruvchi maxsus xonalarning tashkil etilganligi fikrimizning yorqin dalilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2023. – 118 б.

Психология. Қисқача изоҳли луғат /Тузувчилар: М.Г.Давлетшин ва бошқ. Масъул муҳар. М.Г.Давлетшин. – Т.: ТДПУ, 1998.

Одарённые дети (Пер. с англ.). – М.: Прогресс, 1991.

Шарипов Ш.С. Талабалар ихтирочилиқ ижодкорлигини шакллантиришнинг педагогик шароитлари (меҳнат ва касб таълими факул. мисолида): Пед. фан. ном. ... дисс. – Т.: 2000.

Рашидов Х.Ф. и др. Концепция развития системы повышения квалификации и переподготовки кадров в Республике Узбекистан. – Т.: Фан, 1998.

Маттиев, И. Б. (2022). Таълим тизимида инновацион технологиялар ва уларнинг қўлланилиши. Инновационные исследования в современном мире: теория и практика, 1(11), 22-24.

Mattiev, I. B. (2022, February). Innovation technologies in education system and their USE. In Conference Zone (pp. 167-168).

Mattiyev, I. B. (2024). Talabalarda madaniyat mazmunining invariantini o'zlashtirganda subyektivlikka aylanish jarayonining mexanizmlari. Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi, 3(1), 210-213.

B2 DARAJADAGI TALABALARNING INGLIZ TILIDA PRAGMATIK KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISHDA LINGVODIDAKTIK YONDASHUVLAR VA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O'RNİ

Eshchanov Marat Urazaliyevich

Tayanch doktorant, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya. Maqolada ingliz tilida pragmatik kompetensiyani rivojlantirish va pragmatik bilim va ko'nikmalarni takomillashtirishning asosiy lingvodidaktik masalalari va ularni takomillashtirishda pedagogik texnologiyalar va didaktik vazifalardan foydalanishning ahamiyati muhokama qilinadi. Pragmatik tadqiqotlar so'ngi yillarda til o'qitishning bir qismi bo'lib kelgan. Ikkinchi til pragmatikasini o'qitish bo'yicha qimmatli g'oyalarni taklif qiluvchi juda ko'p natijalar to'plangan. Shunga qaramay, ushbu natijalarni o'quv materiallari va sinf mashg'ulotlarida qo'llashda katta bo'shliqlar mavjud. Garchi pragmatika Bachman va Palmer va Canale & Swain kabi olimlar tomonidan ta'kidlanganidek, kommunikativ kompetensiyalarning asosiy konstruksiyalarining ajralmas qismi bo'lsa-da, darslarda uning amaliy o'qitilishi ko'pincha kam kuzatiladi. Ehtimol, bunday noaniqlikka bir nechta omillar sababchi bo'lishi mumkin. Ushbu maqolada shuningdek ingliz tilini xorijiy til sifatida o'rganish sharoitida pragmatik kompetensiyani metodlar, usullar va vazifalar asosida takomillashtirish yuzasidan taklif va tavsiyalar aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: pragmatika, ta'lim, yondashuv, eksplisit ta'lim, implisit ta'lim, texnologiya, muloqot, matn, ko'rsatma, deduktiv metod, induktiv metod, interfaol, tahlil, didaktik xususiyat, material, darslik, mashqlar, nutqiy aktlar, muloqot, dastur, metapragmatik ko'rsatmalar, kommunikativ kontekst, pragmatik maqsad, pragmatik bilim va ko'nikmalar, autentik til, pragmatik tadqiqot, amaliyot, topshiriqlar, vazifa

THE ROLE OF LINGUODIDACTIC APPROACHES AND PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN IMPROVING B2 LEVEL STUDENTS' PRAGMATIC COMPETENCE IN ENGLISH

Eshchanov Marat Urazaliyevich

PhD student, Uzbekistan State University of World Languages

ABSTRACT. The article discusses the main linguistic-didactic issues related to the development of pragmatic competence and the improvement of pragmatic knowledge and skills in English, highlighting the importance of using pedagogical technologies and didactic tasks in their enhancement. Pragmatic studies have become a part of language teaching in recent years. There are numerous findings that offer valuable insights into teaching second language pragmatics. However, there are significant gaps in the application of these findings in teaching materials and classroom practice. Although pragmatics is an integral part of the basic constructs of communicative competence, as argued by scholars such as Bachman and Palmer, as well as Canale and Swain, practical instruction in this area is often not observed in lessons. Several factors may contribute to this uncertainty. This article also reflects proposals and recommendations for improving pragmatic competence in the context of learning English as a foreign language based on methods, approaches, and tasks.

Keywords: pragmatics, education, approach, explicit instruction, implicit instruction, technology, communication, text, instruction, deductive method, inductive method, interactive, analysis, didactic feature, material, textbook, exercises, activities, speech acts, conversation, program, metapragmatic instructions, communicative context,

pragmatic goal, pragmatic knowledge and skills, authentic language, pragmatic research, practice, assignments, task.

РОЛЬ ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ И ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ПРАГМАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ УРОВНЯ B2 В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ешанов Марат Уразалиевич,

Докторант Узбекского государственного университета мировых языков

Аннотация. В статье обсуждаются основные лингводидактические вопросы развития прагматической компетенции и совершенствования прагматических знаний и навыков на английском языке и значение использования педагогических технологий и дидактических задач в их совершенствовании. Прагматические исследования стали частью обучения языкам в последние годы. Существует множество результатов, которые предлагают ценные идеи для преподавания прагматики второго языка. Тем не менее, существуют большие недостатки в применении этих результатов в учебных материалах и классной практике. Хотя прагматика является неотъемлемой частью базовых конструкций коммуникативных компетенций, как утверждают такие ученые, как Бахман и Палмер, а также Канале и Суэйн, практическое обучение ей на уроках зачастую не наблюдается. Вероятно, к такой неопределенности может быть причастна несколько факторов. В этой статье также отражены предложения и рекомендации по совершенствованию прагматической компетенции в условиях изучения английского языка как иностранного на основе методов, подходов и задач.

Ключевые слова: прагматика, обучение, подход, эксплицитное обучение, имплицитное обучение, технология, диалог, текст, указание, дедуктивный метод, индуктивный метод, интерактивный, анализ, дидактический характер, материал, учебник, упражнения, речевые акты, диалог, программа, метапрагматические указания, коммуникативный контекст, прагматическая цель, прагматические знания и навыки, аутентичный язык, прагматическое исследование, практика, задания, задача

Kirish. Zamonaviy ta'lim sohasida, ayniqsa, xorijiy tillarni o'qitishda fanning maqsad va vazifalarini o'zida mujassamlashtiruvchi yondashuvlarning o'rni beqiyosdir. Chet tillarni o'qitishda lingvodidaktik yondashuvlar ta'limda qo'yilgan maqsadlarga erishishda hamda talaba va o'qituvchi o'rtasida munosib aloqalar o'rnatishda asosiy ta'lim va tarbiya vazifasini bajaradi.

Pedagogik nuqtai nazaridan, ikkinchi til pragmatikasi ikkinchi til va uning madaniyati kontekstida qanday qilib to'g'ri muloqot qilishni o'rgatish deb ta'riflanishi mumkin [3]. Garchi «Ikkinchi til pragmatikasi» atamasi ba'zan «tillaro pragmatika» atamasi bilan bir-biriga o'rinli ishlatilsa ham [9, 12], unga nisbatan tadqiqotchi olimlar N.Ishihara, A.Koyen «Ikkinchi til pragmatikasi» yoki «o'zlashtiriluvchi pragmatika» atamalarini ishlatadi. Pragmatikaning bunday sohasi zamonaviy global kontekstni aks ettiradi va an'anaviy ona tili standartlaridan tashqarida bo'lgan turli xil til modellarini qamrab oladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Pragmatik kompetensiya - bu ham lingvistik ham nolingvistik vositalar yordamida ma'noni birgalikda interfaol muhitda yaratishdir. Samarali muloqot nafaqat bir-birining xabarlarini tushunishni, balki o'z fikrlarini aniqlashni ham o'z ichiga oladi.

maqsadlarga erishish uchun ijtimoiy va kontekst jihatidan to'g'ri usullarda ifodalashni ham talab qiladi. Masalan, tajribali muloqotchilar madaniy kontekst va uning ijtimoiy me'yorlariga qarab muloyimlik, erkinlik, to'g'ridan-to'g'rilik yoki bilvositalik darajasini o'zgartiradilar. Har qanday madaniyatda yoki jamoada o'zaro munosabatlar jarayonida muhokama qilinadigan umumiy, ijtimoiy jihatdan qabul qilinadigan xulq-atvor tushunchasi ya'ni pragmatik normalar mavjud. Bu me'yorlar o'z-o'zidan to'g'ri yoki noto'g'ri emas, balki muayyan xatti-harakatlar kontekstga qarab ko'proq yoki kamroq maqbul deb hisoblanadigan ijtimoiy amaliyotlarning maydonidir. Pragmatik normalar tillar va madaniyatlar orasida farq qilishi mumkin.

Pragmatik normalar tillar va madaniyatlar o'rtasida yoki hatto bitta til yoki madaniyat ichida farq qilishi mumkin va ular vaqt o'tishi bilan va turli sharoitlarda o'zgarishi mumkin. Pragmatist va metodist olim A. Koyen ta'biri bilan aytganda, muloqotda ma'no ko'pincha matn tarkibiga bog'liq bo'lib, aniq ifodalanmaydi [4]. Masalan, «Can you pass me the salt?» ovqat stolida so'rov sifatida talqin qilinadi va odatda «Here you go» deb javob beriladi. Biroq, ergoterapevtning bemorga bergan shu savoli barmoqlarning harakatini baholash uchun mo'ljallangan bo'lishi mumkin, va tegishli javob «Yes, I can» bo'ladi. Shunga o'xshab, «This soup is cold» gapi aytilganda sovuq kunlarda kafedagi vaziyatda shikoyatdek tuyilishi mumkin, ammo issiq yoz holatida ma'lumot berish yoki maqtash kabi ma'nolarda ifoda aks etishi mumkin. Shunday qilib, muloqot jarayonida kontekst ma'noni yaratish va talqin qilishda muhim rol o'ynaydi va bunday vaziyatlarda kommunikativ kontekstda ifodalanadigan to'g'ri ma'noni yaratish muhimdir. Buning uchun esa, avvalroq ta'kidlaganimizdek, xorijiy til o'rganuvchilarida ham sinfda va sinfdan tashqari ishlatiladigan didaktik vazifalar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida pragmatik kompetensiyani takomillashtirish zarur. Bunday pedagogik yondashuv bugungi zamonaviy chet tili ta'limining didaktik yo'nalishlarini va metodik ta'minotini yanada takomillashtiradi.

Ikkinchi til pragmatikasi bo'yicha o'qitishga bag'ishlangan tadqiqotlarda, o'rganilgan asosiy masala, umumiy ikkinchi tilni o'zlashtirish (Second language acquisition) sohasidagi ishlarni aks ettiruvchi ta'limga eksplisit (a'niq ko'rsatmalar, qoidalar orqali o'qitish) o'qitish va implisit o'qitish yondashuvlarining turli xil samaradorligi [8]. Deduktiv va induktiv ta'limning nisbiy samaradorligini o'rganish bo'yicha kamroq ishlar olib borilgan.

Eksplisit ta'lim o'quvchilarni metapragmatik qoidalar bilan ta'minlaydi, kamroq mavzuga oid narsalarga esa (masalan, pragmatik rad etish ifodalari yoki suhbatni boshlashning tuzilishi) ajratish, tahlil qilish va manipulyatsiya qilish mumkin bo'lgan obyekt sifatida qaratiladi. Bu dars mavzusiga e'tibor qaratish imkonini beradi, bunday o'qituvchi ishtirokidagi yondashuv o'quvchilarning mavzuning barcha muhim jihatlari haqida xabardor bo'lishlarini ta'minlaydi. Ammo bu o'quvchilar haqiqatan ham o'zlariga taqdim etilayotgan ma'lumotni qabul qilib, o'z bilim bazasining bir qismiga aylantirishini anglatmaydi. Maqsadli hodisaning amaliyotdan ajralishi uni o'quvchilar uchun juda ahamiyatsiz qilishi mumkin, chunki ular nima uchun va nima uchun o'rganayotganlari aniq emas. Bundan tashqari, agar material o'quvchilarga tegishli bo'lmasa, u o'quvchilar uchun juda murakkab bo'lishi mumkin.

Implisit ta'limning eksplisit ta'limdan farqi shundaki, unda aniq meta-pragmatik qoidalar yo'q. Buning o'rniga, implisit ta'lim o'quvchilarning o'zlashtirilayotgan obyekt haqida maqsadli tavsifining ong ishtirokisiz nazariyalarini yaratishga asoslanadi hamda bunday o'rganish odatda misollar shaklida taqdim etilgan ko'plab kirish ma'lumotlarini qayta ishlash orqali amalga oshiriladi. Bu o'quvchilarga tilni tabiiy o'rganishni taqlid qilgan holda maqsadli hodisa qanday faoliyat ko'rsatishi haqida intuitiv his-tuyg'ularni

rivojlantirishga imkon beradi. Ushbu yondashuvning asosiy amaliy kamchiligi shundaki, u ko'pincha eksplisit ta'limga qaraganda ko'proq vaqt talab qiladi, chunki o'quvchilar maqsadli qoidalarini asl materialdan ajratib olish uchun ko'p vaqt talab qiladilar. Bundan tashqari, ular maqsadli hodisa haqida faqat qisman tushunchaga ega bo'lishlari mumkin, chunki ba'zi jihatlari o'qituvchining ko'rsatmasiz ko'rish uchun juda murakkab bo'lishi mumkin yoki ular asl matnda juda kam uchraydi.

Keling, pragmatik kompetensiyani rivojlantiruvchi metod va yondashuvlarni, ular aks etadigan asosiy didaktik xususiyatlari bilan birga quyidagi jadvalda ko'rib chiqamiz.

Pragmatik kompetensiyani o'qitishning turlari

№	Explicit ta'lim	Implicit ta'lim	Deduktiv ta'lim	Induktiv ta'lim
1	Qoidalar taqdim etiladi	Qoidalar ko'rsatilmaydi	Qoidalar taqdim etiladi	O'rganuvchilar qoidalarini misollardan topadi
2	O'rganuvchilar qoidalarini bilishadi	O'rganuvchilar qoidalarini bilmasligi mumkin	Misollar qoidalarini aks etadi	Implicit ta'lim bilan mutanosib
3	O'rganuvchilar qoidalarini ongli ravishda biladi	O'rganuvchilar qoidalar bo'yicha sezgi tuyg'usini, intuitsiyani rivojlantiradi	Eksplisit ta'lim bilan mutanosib	Eksplisit ta'limda asosiy bosqich bo'la oladi
4	O'rganuvchilar qoidalarini ongli ravishda qo'llashadi	O'rganuvchilar qoidalarini intuitiv ravishda qo'llashadi	Implicit ta'lim bilan nomutanosib	

Muhokama va natijalar. So'nggi yillarda pragmatik kompetensiyani ingliz va boshqa xorijiy tillarda rivojlantirishga doir tadqiqotlarning asosiy qismi eksplisit ta'limning implicit ta'lim texnologiyasiga nisbatan samaradorligini ko'rsatadi. Ikkinchi tilda pragmatik o'qitish bo'yicha ilk tadqiqotlar Kasper va Roselar tomonidan 1990-yillarda amalga oshirilgan bo'lib, ular pragmatik kompetensiya o'rganilishi mumkinligini va maqsadli tilni to'liq o'rganish uchun zarur ekanligini tasdiqladi. Ushbu sohada olimlar Alkon-Soler, 2012, Takimoto 2012 tomonidan olib borilgan xalqaro pedagogik kuzatuvlar va interventsion tadqiqotlarning natijalari umuman eksplisit pragmatik ta'lim metodining implicit ta'limga nisbatan yuqori darajada samarali ekanligini isbotlagan [1,15].

Shunday izlanishlardan yana biri Plonsky va Juang tadqiqot ishida ta'kidlanib, olimlar o'zlarining meta-tahlilida aniqlaganidek, metapragmatik ma'lumotlarni taqdim etadigan eksplisit ta'lim implicit ta'limdan biroz samaraliroq, ammo ko'p emas. Ushbu tadqiqotda eksplisit ta'limning ta'siri $d = 1,58$, implicit ta'limning ta'siri esa $d = 1,22$ ga teng bo'lgan [7]. Aslida, darsda, implicit ta'lim juda kam uchraydi, chunki vaqt cheklangan, ammo, albatta, ikkala usul elementlarini birlashtirish yaxshi, masalan, meta-pragmatik tushuntirish va ko'plab misollar bunday ta'limning afzalliklarini oshiradi.

Shunga qaramay, implisit ta'limning salohiyatini xorijiy tillarni o'qitishda e'tiborga olish zarur, ya'ni ta'limning bunday turi aslida talaba va chet tili o'rganuvchilarni o'z-o'zidan pragmatik maqsadni tadqiq etishga yo'naltiruvchi ongli mashg'ulotlarga asoslangan bo'ladi.

F.E. Sattorova esa ingliz tilini o'qitishda ingliz tili mutaxassisligida tahsil olayotgan talabalarda muloqot pragmatik kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan metodik ta'minot deduktiv metod – pragmatik bilimlar ochiq ifodalangan ko'rsatmalar bilan o'qitish shakllarini ya'ni Alkon-Soler o'z tadqiqotida ta'kidlagan eksplisit pragmatik ta'limni kiritish orqali tadqiqot natijasida talabalarining pragmatik kompetensiyasining yaxshilanishiga hissa qo'shgan [11].

Yuqorida ta'kid etilgan muhokamalardan shunisi aniqki, pedagogik mulohaza, ya'ni eksplisit va implisit o'rtasidagi farq deduktiv va induktiv ta'limdan iboratdir. Deduktiv yondashuvda talabalarga avval qoida beriladi, so'ngra u misollar bilan tasvirlanadi. Bu, ehtimol, til o'rganishning eng an'anaviy usuli bo'lib, u har doim aniq bo'ladi, chunki u metapragmatik ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bundan farqli o'laroq, induktiv yondashuvda avval misollar beriladi va talabalar o'zlari ushbu misollar asosida qoidalarni ishlab chiqadilar.

Ingliz tilini o'rganishda talabalarining pragmatik kompetensiyasini lingvidaktik metodlar va texnologiyalar asosida takomillashtirishda o'qitish usullari bilan birga o'rganiladigan til materiali, vazifa va mashqlarning ham ahamiyati kattadir.

Xorijiy tillarni, shu jumladan ikkinchi til pragmatikasini o'qitishda yangi til xususiyati odatda talabalarga til namunasi shaklida taqdim etiladi. Odatda, bunday namunalar darslikdagi suhbatlardan iborat bo'lib, u o'quvchilar uchun namuna bo'lib xizmat qiladi va audio yozuvlar yoki videokliplar kabi boshqa materiallar bilan to'ldirilishi mumkin. Biroq, pragmatikani o'qitish biroz qiyinroq, chunki darsliklar muammoliroqdir. Ko'pincha ularda pragmatika tizimli ravishda o'rgatilmaydi, tushuntirish va mashqlarda unga alohida e'tibor berilmaydi, shuningdek, u real dunyoda qo'llaniladigan tarzda taqdim etilmaydi [4,14]. Kamdan-kam istisnolar mavjud, masalan, Oksford nashriyotining "Wide Angle" seriyasi, bu CEFR darajalarini qamrab oladigan va pragmatikada integratsiyalashgan dasturga ega bo'lgan darslikdir.

Shuningdek, muayyan maqsadli guruh uchun mo'ljallangan oz miqdordagi amaliy yo'naltirilgan darsliklar mavjud. Ular orasida Riddiford va Nyutonning "Workplace talk in action" kitobi ajralib turadi. Bu yetti jildli kitob ish joyidagi muloqotga bag'ishlangan bo'lib, B1 darajasiga mo'ljallangan. Har bir bobda nutq hodisasi yoki nutqiy aktlar (dunyoviy suhbat, iltimos, rad etish, taklif, norozilik, shikoyat, uzr) ko'rib chiqiladi va muloqot, tahliliy vazifalar, elektron xatlar bilan og'zaki va yozma amaliyot uchun mashg'ulotlar namunalari keltiriladi. Kitobdagi materiallar Janet Xolms boshchiligidagi katta loyiha «Ish joyidagi til» doirasida yozib olingan haqiqiy ish o'zaro munosabatlaridan olingan. Ba'zi bir misollar audio fayllar shaklida mavjud bo'lib, ular asl ishchi o'zaro munosabatlari asosida qayta ijro etilgan. Bundan tashqari, loyiha veb-saytida quruvchilar va keksalarga g'amxo'rlik ko'rsatuvchi xodimlar uchun ish joyida muloqot qilish bo'yicha bir nechta materiallar to'plamini, shu jumladan, o'quv mashqlari va ovoz fayllarni topish mumkin [10], garchi ular tilni bilish darajasi ancha past bo'lgan va pragmatiklikka yo'naltirilgan bo'lmasa ham.

Oldinroq nashr qilingan kitob - Barrayar-Rohan va Pritchardning «Beyond talk» (1997), A2 darajasidan B2 darajasigacha bo'lgan o'quvchilar uchun nutqni tahlil qilish Conversational Analysis ga asoslangan yondashuvga muvofiq interfaol ko'nikmalarni o'rgatish uchun mo'ljallangan. Bu kitob suhbatni boshlash va yakunlash, dunyoviy suhbat, iboralar juftligi, afzalliklar, mavzuni boshqarish, taklif, maqto'v va iltimoslar va

ularni ifodalash kabi pragmatik bilim va ko'nikmalarini o'z ichiga olgan.

Darsliklar va qo'shimcha materiallar o'qituvchilarning qo'shimcha ish hajmini kamaytirsada, darsliklarda pragmatikadan kam ta'minlanganligi ularni moslashtirish yoki to'ldirishni talab qiladi. Qo'shimcha qilishning bir usuli - o'qituvchi maqsadli belgilarni o'z-o'zidan o'rganishi. Masalan, Bardovi-Harlig va boshqalar oddiy formulalar ya'ni suhbatda ishlatiladigan umumiy odatiy iboralar bo'yicha boshlang'ich materiallar va o'quv qo'llanmalarini yaratish uchun bepul onlayn-korporalardan qanday foydalanish mumkinligini ta'kidlaydi.

Korpora, masalan, odatiy formuladan foydalanishning misollarini qidirishda foydali, chunki ularda «Thank you», «I was wondering» yoki «Sorry» kabi ingliz tilidagi so'zlarni osongina topish mumkin. Biroq, ular murakkab, ko'p martalik ijtimoiy harakatlarni, masalan, so'rash va rad etish ketma-ketligini yoki aniq bir satrni topish imkonsiz bo'lgan sodda suhbatlarni izlash uchun unchalik foydali emas.

Haqiqiy, autentik tilni ishlatish ideal bo'lsa-da, uni topish ko'pincha juda murakkab hisoblanadi, shuning uchun televizion dasturlar va filmlardagi ssenariylar tili muqobil hisoblanadi. «Friends» yoki «Big Bang Theory» kabi ko'p tomosha qilingan sitkomlarda pragmatik hodisalarning ko'plab misollari mavjud va ularning transkriptlari Internetda mavjud. Biroq, mos misollar topish uchun biroz izlanish talab etiladi, chunki transkripsiyalar pragmatik jihatdan izohlanmagan. Albatta, boshqa ko'plab dasturlarda ham misollar mavjud va o'qituvchilar o'zlariga mos keladigan videolarni tanlashlari mumkin.

Pragmatik ahamiyatga ega bo'lgan til misollarining yana bir manbai suhbatni tahlil qilish bo'yicha kitoblar va maqolalardir. Conversational Analysis transkriptlarga ya'ni suhbat matnlariga asoslanadi, shuning uchun nashrlarda ko'p transkriptlar mavjud. Vong va Uoringning «Conversation analysis and second language acquisition» (2010) kitobining kirish qismida suhbatning turli jihatlari bo'yicha qulay guruhlangan ko'plab misollar mavjud. Kamchiligi shundaki, audio fayllar yo'q, faqat transkriptlar bor. Shu kabi, ko'pchilik xorijiy yoki ikkinchi tilni o'zlashtirishga doir adabiyotlar, kitoblar va jurnal maqolalari haqida ham shunday deyish mumkin. Ko'pgina jurnallar mualliflarning ma'lumotlarini o'zlarining nashrlari bilan birga taqdim etishni xohlashlarini hisobga olgan holda, kelajakda Internetda ko'proq audio va hatto video fayllar paydo bo'lishi ehtimoli bor.

Ixtisoslashtirilgan darsliklar va qo'shimcha materiallardan tashqari, pedagogik yo'naltirilgan bir qator resurslar mavjud bo'lib, ularda pragmatika yoki o'zaro munosabatlarning ayrim jihatlarini o'rgatish uchun materiallar mavjud: Tatsuki va Hukning «Teaching speech acts» o'n bitta bo'limni o'z ichiga oladi, ular so'rov, boshqa nutq aktlarni (maslahat berish, fikr bildirish, tanqid qilish, shikoyat qilish) va rad etish jihatlarini o'rgatadi. Darslikning har bir blokida ma'lumotnoma, o'quv bosqichlari, topshiriqlar va tarqatma materiallar, shuningdek ba'zi hollarda audio fayllar mavjud. Shu talqindagi yana bir boshqa darslik, Huk va Tatsukining «Pragmatics: Learning to Communicate Naturally» kitobi - bu Conversational Analysis asosidagi darslik bo'lib, unda odatiy formulalar, uzr so'rash, maqtoqlar, afzalliklar kabi nutqiy aktlarni tuzish, navbatga rioya qilish, telefon suhbatini boshlash va yakunlash va javob belgilari o'rgatiladi. Umuman, ikkala kitob ham foydali, yaxshi tuzilgan manbalardir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, chet tilida pragmatik kompetensiyani takomillashtirishda eksplisit ta'limning yuqori samaradorligiga qaramasdan, implisit ta'lim usullarni integratsiyalash, shuningdek, autentik til materiallaridan foydalanish pragmatik kompetensiyani rivojlantirishga kompleks yondashuvni ta'minlashi mumkin. Ixtisoslashtirilgan darsliklar va qo'shimcha materiallarning mavjudligi chet tili darsida foydalaniladigan deduktiv va interfaol metod va usullar qatorida, ingliz tili o'qituvchisining

moslashuvi bilan birgalikda talabalarning chet tilini samarali o'zlashtirishda pragmatik tadqiqot va amaliyot o'rtasidagi farqni bartaraf etishiga yordam beradi deb hisoblaymiz. Bu esa talabalarning xorijiy tilda nutqni muvaffaqiyatli tushunishi va rovon nutq tuzishi va samarali muloqot qilishlari uchun zarur bo'lgan amaliy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlarini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Alcón Soler, E. (2012). Teachability and bilingualism effects on third language learners' pragmatic knowledge. *Intercultural Pragmatics*, 9(4), 511-541. De Gruyter Mouton.
2. Bachman, L. F., & Palmer, A. S. (2010). *Language testing in practice*. Oxford: Oxford University Press.
3. Bardovi-Harlig, K. (2020). Pedagogical linguistics: A view from L2 pragmatics. *Pedagogical Linguistics*, 1(1), 44-65.
4. Ishihara, N., & Cohen, A. (2022). *Teaching and learning pragmatics: Where language and culture meet*. New York, NY: Routledge.
5. Kasper, G., & Rose, K. (2002). *Pragmatic development in a second language*. Oxford, UK: Blackwell.
6. Kim, Y., & Taguchi, N. (2015). Promoting task-based pragmatics instruction in EFL classroom context: The role of task complexity. *Modern Language Journal*, 99, 656-677.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF №60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni
8. Plonsky, L., & Zhuang, J. (2019). A meta-analysis of L2 pragmatics instruction. In N. Taguchi (Ed.), *The Routledge handbook of second language acquisition and pragmatics* (pp. 287-307). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351164085-19>
9. Rebuschat, P. (Ed.). (2015). *Implicit and explicit learning of languages* (Vol. 48). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/sibil.48>
10. Roever, C. (2022). *Teaching and testing second language pragmatics and interaction*. Routledge.
11. Riddiford, N., & Newton, J. (2010). *Workplace talk in action: An ESOL resource*. School of Linguistics and Applied Language Studies, Victoria University of Wellington.
12. Sattorova, F. E. (2023). *Ingliz tilida muloqot pragmatik kompetensiyasi va uni rivojlantirishning lingvodidaktik muammolari: Avtoref.diss...ped.fan.f.dok.* Samarqand.
13. Taguchi, N., & Roever, C. (2017). *Second language pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
14. Taguchi, N. (Ed.). (2019). *The Routledge handbook of SLA and pragmatics*. New York, NY: Routledge.
15. Tateyama, Y. (2019). Pragmatics in a language classroom. In N. Taguchi (Ed.), *The Routledge handbook of second language acquisition and pragmatics* (pp. 400-412). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351164085-26>
16. Takimoto, M. (2012). Metapragmatic discussion in interlanguage pragmatics. *Journal of Pragmatics*, 44(10), 1240-1253.

PROFESSIONAL TA'LIMDA KADRLAR TAYYORLASH KELAJAGI: TENDENTSIYA VA PROGNOZLAR

Ergashev Nodir Erniyazvich,

Professional ta'limni rivojlantirish instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada professional ta'limda kadrlar tayyorlash borasida Respublikada olib borilayotgan amaliy ishlar tahlili keltirilib, professional ta'limning kelajakdagi tendentsiyalari va ular ertangi kun ishchi kuchini qanday shakllantirishi mumkinligi to'g'risida ilmiy prognozlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: professional ta'lim, kadrlar tayyorlash, professional ta'limning kelajakdagi tendentsiyalari, ishchi kuchini shakllantirish, ilmiy prognoz.

Professional ta'limning kelajakdagi tendentsiyalarini bashorat qilish texnologiya, jamiyat va iqtisodiyotdagi davom etayotgan o'zgarishlarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 06.09.2019 yildagi PF-5812-son Farmoniga asosan 20 yildan ortiq faoliyat yuritib kelgan kasb-hunar kollejlari tizimi isloh qilinib, xalqaro tasniflagichning tegishili darajalariga mos ravishda kadrlar tayyorlaydigan tabaqalashtirilgan ta'lim muassasalari faoliyati yo'lga qo'yildi.

Tabaqalashtirilgan ta'lim muassasalari, kasb-hunar maktabi, kollej va texnikumlarda alohida ta'lim dasturlari asosida kadrlar tayyorlanmoqda.

Misol uchun, kasb-hunar maktablari xalqaro tasniflagichning 3-darajasiga mos 9-sinf bazasida o'quvchilarni qabul qiladi, kollejlarda va texnikumlarda 11-sinf tugatgan, ya'ni umumiy o'rta ta'lim ma'lumotiga ega barcha fuqarolar qabul qilinadi. Bunda kollejlarda xalqaro tasniflagichning 4- darajasi va texnikumlarda 5-darajasiga mos dasturlar asosida kadrlar tayyorlaydi.

Bu ta'lim muassasalarda alohida dasturlar asosida kadrlar tayyorlash uzviylikni cheklaydi.

Xalqaro tajribada profita'lim dasturlari bir ta'lim muassasasi bazasida tayyorlanadi. Masalan Qozog'istonda ham 9-sinf ham 11-sinf bitiruvchilarni bir ta'lim muassasasi bazasi 3-5 darajada kadrlar tayyorlaydi. Bunda faqat o'qitishi davomiyligiga turli xil bo'ladi.

Tabaqalashtirilgan ta'lim dasturlari asosida alohida profita'limda kadrlar tayyorlash yoshlarda kasb o'rganish to'g'risida tushunchalariga ta'sir qiladi va profita'lim jozibadorligini kamaytiradi.

Tahlillarga ko'ra, 2020/2021 o'quv yilida maktablarni 437,5 ming nafar o'quvchilar 11-sinfni bitirib, 123,6 ming nafari (28,2 foizi) oliy ta'lim muassasalariga, 38,3 ming nafari (8,8 foizi) kollej va texnikumlarga o'qishga kirgan, 275,7 ming nafar (63,0 foizi) yoshlar mehnat bozoriga kasbsiz yoki malakasini tasdiqlovchi rasmiy hujjatlarsiz kirib kelgan.

Ma'lumot uchun: Shveysariyada 63 foiz, Avstriyada 60 foiz, Turkiyada 56 foiz, Germaniyada 55 foiz, Finlyandiya 54 foiz yoshlar kasb-hunarga o'qitiladi va mehnat bozorida munosib ish o'rinlari bilan ta'minlanadi.

Yana dunyoda professional ta'limda kadrlar tayyorlash davlat va xususiy sektor ishtirokida boshqariladi va moliyalashtiriladi.

O'zbekistonda asosan davlat tomonidan qisman moliyalashtiriladi. Kasb-hunar maktablari to'liq davlat byudjetidan, kollej va texnikumlarda qisman davlat byudjetidan qolgani to'lov-kontrakt hisobidan (PF-5812, PQ-200).

Xususiy sektor ish beruvchilar tomonidan profita'lim boshqaruvi, moliyalashtirish va boshqa jihatlarida o'rni bilinmaydi.

Ish beruvchilar bilan hamkorlikda kadrlar tayyorlashda dual ta'lim shakli juda

samarali usul hisoblanadi.

Dual ta'limni tashkil etishda o'quvchi va ta'lim muassasalarini moliyalashtirish, rag'batlantirish va ularga imtiyozlar berish tartibi belgilanmagan.

Ma'lumot uchun: Shveysariya, Germaniya va Avstriya kabi davlatlarda dual ta'lim shaklida ta'lim olayotgan o'quvchilarga davlat tomonidan yashash, transport va o'qishni boshlash uchun pul to'lanadi. Korxona va tashkilotlarda ish faoliyati uchun o'quvchining oylik ish haqqi regressiv shaklda davlat tomonidan qoplab beriladi. Bunda o'quvchiga beriladigan ish haqqi birinchi o'quv yilida 4-5 oygacha, ikkinchi o'quv yilida 2-3 oygacha davlat tomonidan qoplanadi. O'quv bosqichi va kasb xususiyatidan kelib chiqib, Germaniyada 400-800 yevrogacha, Shveysariyada 500-1200 yevrogacha o'quvchiga ish haqqi to'lanadi.

Dual ta'limni tashkil etishda kichik va o'rta biznes vakillarini jalb qilish va ushbu tizimda ularning ishtirokini yo'lga qo'yilmagan.

Ma'lumot uchun: Shveysariyada dual ta'limda o'quvchilar bilan shartnoma imzolaydigan ish beruvchilarning 98,1 foizi kichik va o'rta biznes vakillari va 1,9 foizi yirik korxonalarga to'g'ri keladi.

Korxonalarining o'z mablag'larini sarflashni istamasliklari sababli dual ta'lim shaklida o'rta bo'g'in kadrlarini tayyorlashda ishtirok etishga qiziqish bildirmaydi. Dual ta'limni tashkil etishda ishtirok etadigan ish beruvchilarni moliyalashtirish va ularga imtiyozlar (preferensiyalar) berish bo'yicha qonun hujjatlarida aniq tartib belgilanmagan.

Ma'lumot uchun: Germaniya, Avstriya va Buyuk Britaniya dual ta'limda ishtirok etgan kompaniyalar kadrlar tayyorlov yo'nalish va muddatiga qarab har bir o'quvchi yoki kurs uchun subsidiyalar oladi. Dual ta'limni tashkil etgani uchun daromad solig'i kamaytiriladi va muayyan investitsiyalar uchun qo'shimcha soliq hamda davlat tenderlarida ishtirok etishda imtiyozlari beriladi.

Buyuk Britaniyada 16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan yoshlarni dual ta'lim shaklida ishga qabul qilish uchun ish beruvchiga har bir o'quvchi uchun 1 000 funtdan beriladi.

Bu erda ertangi kun ishchi kuchini shakllantirishi mumkin bo'lgan ba'zi asosiy tendentsiyalarni keltirib o'tamiz.

1. Shaxsga yo'naltirilgan o'quv tajribalari.

Texnologiya rivojlanishi bilan shaxsga yo'naltirilgan ta'lim ko'proq tarqaladi. Moslashuvchan ta'lim platformalari va sun'iy intellektga asoslangan vositalar o'quv dasturlarini individual ehtiyojlar, imtiyozlar va o'rganish uslublariga moslashtiradi.

Bu yanada samarali va sifatli o'qitishga olib keladi, mutaxassislariga o'z tezligida va o'z shartlariga ko'ra ko'nikmalarni egallashga imkon beradi, natijada malakali va kasbiy kompetensiyaga ega mutaxassis tayyorlanadi.

2. Sun'iy intellekt va avtomatlashtirishning integratsiyasi.

Sun'iy intellekt va avtomatlashtirish o'qitishning mazmuni muhim rol o'ynaydi. Sun'iy intellektga asoslangan platformalar real vaqt rejimida fikr-mulohazalarni taqdim etishi, ma'muriy vazifalarni avtomatlashtirishi va hatto amaliy o'rganish uchun murakkab stsenariylarni simulyatsiya qilishi kuzatiladi.

Mutaxassis sun'iy intellekt yutuqlari bilan hamqadam bo'lish uchun o'z ko'nikmalarini doimiy ravishda yangilashi kerak bo'ladi, bu esa texnologik jihatdan tushunarli va tez o'zgarishlarga moslasha oladigan ishchi kuchiga olib keladi.

3. Uzluksiz va uzviy ta'lim.

Uzluksiz ta'lim sanoatdagi tez sur'atlar bilan o'zgarib turish uchun zarur bo'lgan holda, uzluksiz ta'lim kontseptsiyasi standartga aylanadi.

Xodimlar muntazam ravishda malaka oshirish va qayta tayyorlash, tashkilotlarda o'z-o'zini rivojlantirish, kasbiy bilimni doimiy takomillashtirish va innovatsiyalarni

o'rganish hamda faoliyatida targ'ib qilish madaniyatini oshirish bilan shug'ullanadilar.

4. Kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirishga e'tibor.

Raqamlashtirish, avtomatlashtirish jarayoni odatiy vazifalarni bajarganligi sababli, kasb egasida tanqidiy fikrlash, hissiy aql, etakchilik va muloqot kabi kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirishga katta e'tibor beriladi.

Kuchli kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lgan mutaxassislardan ijodkorlik, muammolarni hal qilish va shaxslararo o'zaro ta'sirlarni talab qiladigan holatlarda unga bo'lgan talab oshadi, bu esa ko'proq hamkorlikka va moslashuvchan ishchi kuchiga olib keladi.

5. Raqamli va masofaviy ta'lim modellari.

Masofaviy ish va raqamli aloqa vositalarining o'sishi raqamli va to'liq masofaviy o'qitish modellarini qabul qilishni tezlashtirdi. Virtual sinflar, veb-seminarlar va onlayn kurslar yanada murakkab va qulay bo'ladi.

Ushbu moslashuvchanlik tashkilotlarga geografik jihatdan tarqoq ishchi kuchini tayyorlashga imkon beradi, ta'limdagi to'siqlarni kamaytiradi va yanada xilma-xil va inklyuziv ishchi kuchini ta'minlaydi.

6. Gamifikatsiya va immersiv o'rganish.

Virtual haqiqat (VH) va kengaytirilgan haqiqat (KH) kabi o'yinlashtirish va immersiv texnologiyalar o'rganishni yanada qiziqarli va samarali amalga oshirishga olib keladi. Ushbu vositalar real dunyo stsenariylarini simulyatsiya qilishi va boshqariladigan muhitda amaliy tajribani taqdim etishga yordam beradi.

Professionallar o'z ko'nikmalarini real sharoitlarda amaliyotga tadbiiq qilishlari va mukammallashtirishlari mumkin, bu esa o'z faoliyatlariga muammosiz o'tishlari mumkin bo'lgan yaxshi tayyorlangan xodim bo'lishga olib keladi.

7. Microlearning va Just-in-Time Training

Qisqa, yo'naltirilgan o'quv modullarini o'z ichiga olgan Microlearning bugungi kunda keng tarqalgan. U o'z vaqtida xodimlarga kerakli ma'lumotlarni yetkazishda, o'qitishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Bu yondashuv mashg'ulotlarni nazariya bilan amaliyot birligida olib borishga, olingan bilim, ko'nikma va malakalarni amaliyotga darhol qo'llash imkonini beradi. Kasb egalariga yangi vaziyatlarga tezda moslashish, yuzaga kelgan muammolarga yechim topish imkonini beradi.

8. Tarmoqlararo trening va o'zaro tajriba almashish.

Sanoatlarning birlashishi va integratsion muhitni yaratishda treninglarni tashkil qilish samaralidir. Hamkorlik platformalari bo'limlar va sohalar bo'ylab ma'lumotlarni almashish jarayonini tezlashtiribgina qolmay osonlashtiradi ham.

Bunda xodim ko'p qirrali bo'lib, turli sohalaridagi bilimlarni murakkab muammolarni hal qilish uchun qo'llash, tashkilotlarda innovatsiya va ijodkorlikni rivojlantirishga qodir bo'ladi.

9. Ma'lumotlarga asoslangan o'quv dasturlari.

Ma'lumotlarni to'plash va ularni tahlil qilish ta'lim samaradorligini aniqroq o'lchash bilan bir qatorda xodimning kasbiy ko'nikmalaridagi kamchiliklarni aniqlash imkonini beradi.

Tashkilotlar o'z ta'lim dasturlarini optimallashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar, bu esa resurslarni xodimlarning ishlashi va biznes natijalari nuqtai nazaridan eng yuqori daromad keltiradigan sohalariga investitsiya qilinishini ta'minlaydi.

10. Axloqiy va barqaror trening amaliyotlari

O'quv dasturlarida kengroq ijtimoiy qadriyatlarni aks ettiruvchi axloqiy me'yorlar va barqarorlikka e'tiborni kuchaytirish zarur.

Ta'lim dasturlari axloq, korporativ ijtimoiy mas'uliyat va barqarorlik bo'yicha modullarni o'z ichiga oladi, nafaqat malakali, balki ijtimoiy va ekologik jihatdan ham

ongli ishchi kuchini tayyorlaydi.

Xulosa: Kasbiy tayyorgarlikdagi ushbu tendentsiyalar ko'proq moslashuvchan, malakali va tez o'zgaruvchan dunyo talablariga javob berishga tayyor mutaxassisni tayyorlashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Sanoat rivojlanishda davom etar ekan, ushbu tendentsiyalarni qabul qiladigan tashkilotlar raqobatbardosh va innovatsion g'oyalarni ishlab chiqishda ildamlilikni ushlab qoladi.

Shularni inobatga olib, O'zbekistonda barcha ta'lim profita'lim dasturlarini bir ta'lim muassasasi bazasida tashkil qilish, moliyalashtirishning yangi shakllarini ko'rib chiqish davlat-xususiy sektor shaklida, optimallashtirish choralari ko'rish.

Uzviyligini yo'lga qo'yish, profita'lim jozibadorligini oshirish kabi masalalar yoritish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 26.02.2021 yildagi Professional ta'lim muassasalarining boshqaruv hamda pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 106-son qarori. <https://lex.uz/uz/docs/-5309472>

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 6 sentyabrdagi «Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PF-5812-son Farmoni.

3. Professional ta'limda pedagog kadrlar malakasini oshirish tizimi o'zgaradi. <https://kun.uz/61364430>.

ENERGETIKAGA OID FANLAR BO'YICHA O'QUV JARAYONINING ELEKTRON-DASTURIY VA METODIK TA'MINOTI

*Jumayev Axrom Asror o'g'li,
“TIQXMMI” MTU Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti “Elektr
energetikasi va elektrotexnika” kafedrası katta o'qituvchisi, Buxoro shahri,
O'zbekiston Respublikasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak elektr energetika sohasi yo'nalishi talabalarini o'quv jarayonlarini elektron-dasturiy vositalari orqali o'qitish metodik ta'minotini boyitish hamda yaratilgan elektron darsliklar asosida bajarilgan ishlar va natijalar ochib berilgan. Ishlab chiqilgan dasturiy ta'lim vositalarining afzalligi shundaki, talabalar shamol, quyosh va biogaz elektr qurilmalar montaji kabi murakkab amaliy jarayonlarni mustaqil bajarishda video lavhalar, animatsiyalar orqali dars mashg'ulotlarida yuqoridagi qurilma va moslamalardan real jarayonlardagidek ko'rib, kreativ yondashgan holda tasavvurga ega bo'ladilar. Ushbu zamonaviy texnologiyalarga asoslangan darslar talabalarni keng fikrlash va jarayonlarga mustaqil yondasha olish qobiliyatlarini rivojlantirishga imkoniyatlar yaratadi.

Kalit so'zlar : Interfaol, kreativ, konstruksion-texnologik, multimedia, video, animatsiya, universal, funksional, psixologik, fiziologik, komponent, biogaz, elektron o'quv qo'llanma, elektron darslik.

ЭЛЕКТРОННОЕ ПРОГРАММНОЕ И МЕТОДИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА ПО ЭНЕРГЕТИЧЕСКИМ НАУКАМ

*Жумаев Ахром,
Старший преподаватель кафедры «Электроэнергетика и электротехника»
Бухарского института природопользования НИУ «ТИИИМСХ», город Бухара,
Республика Узбекистан*

Аннотация: В данной статье раскрыты работы и результаты по обогащению методического обеспечения обучения будущих студентов специальности электроэнергетика посредством электронных программных средств и созданных электронных учебников. Преимущество разработанных программных средств обучения состоит в том, что учащиеся могут самостоятельно выполнять сложные практические процессы, такие как монтаж ветровых, солнечных и биогазовых электрических устройств, посредством видеоклипов и анимации на занятиях, видя вышеперечисленные устройства и устройства как в реальных процессах, и у них был творческий подход. Эти современные, основанные на технологиях классы предоставляют учащимся возможность развивать широкое мышление и независимый подход к процессам.

Ключевые слова: интерактивный, творческий, строительно-технологический, мультимедийный, видео, анимация, универсальный, функциональный, психологический, физиологический, компонентный, биогаз, электронный учебно-методический материал, электронный учебник.

ELECTRONIC SOFTWARE AND METHODOLOGICAL SUPPORT OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN ENERGY SCIENCES

Jumayev Axrom Asror o'g'li,

Senior lecturer of the Department of «Electric Power Engineering and Electrical Engineering» of the Bukhara Institute of Natural Resources Management, MTU «TIQXMMI»

Abstract: In this article, the works and results of enriching the methodological support of teaching future students of the field of electrical energy through electronic software tools and the created electronic textbooks are disclosed. The advantage of the developed software education tools is that students can independently perform complex practical processes such as the installation of wind, solar and biogas electrical devices through video clips and animations in class sessions, seeing the above devices and devices as in real processes, and have a creative approach. they did. These modern technology-based classes provide opportunities for students to develop broad thinking and independent approach to processes.

Keywords: interactive, creative, construction-technological, multimedia, video, animation, universal, functional, psychological, physiological, component, biogas, electronic training manual, electronic textbook.

Kirish. So'ngi yillarda elektron o'quv qo'llanmalar, jumladan, interfaol o'rgatuvchi dasturlarni yaratish va elektron lug'atli-ma'lumotli adabiyotlarni ishlab chiqish keskin rivojlanmoqda, mukammal ishlab chiqilayotgan elektron darsliklar masofaviy ta'lim jarayonini amalga oshirishda hammuhim o'quv-metodik va didaktik vosita sifatida xizmat qilmoqda.

Elektr energiyasi ta'lim sohasi mutaxassislik fanlarini o'qitishda elektron vositalar hisoblangan elektron o'quv qo'llanmalar, elektron darsliklar hamda mobil ilovalar, sohaga oid elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturlar va dasturiy ta'lim vositalardan foydalanishga ehtiyoj ko'payib bormoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'quv dasturlariga mos elektron darslik, o'quv filmlari hamda turli nomdagi multimedia, 3D animatsiya, video roliklar va dasturiy ta'lim vositalarining oliy ta'lim muassasalariga kirib borishi ta'lim jarayonini rivojlantirish hamda o'qitish metodikasini takomillashtirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Yana bir ahamiyatli jihati shundan iboratki, elektron o'quv adabiyotlarining o'quv materiallari, video materiallari eskirmaydi va yemirilmaydi, ularni saqlash uchun ko'p hajm va maydon talab qilinmaydi. Bundan tashqari, ushbu turdagi elektron manbalarni tashuvchi vositalar asosida tashish va ijtimoiy tarmoqlar orqali uzatish imkoniyatlari katta bo'lib, bunday imkoniyatlarni amalga oshirishda hech qanday to'siqlar mavjud emas. Shu bois bosma nashrlardan ko'ra, buguni kunda elektron o'quv qo'llanmalar, elektron darsliklar hamda mobil ilovalarni yaratish sezilarli darajada ortib bormoqda. Oliy ta'lim muassasalarida yuqorida ta'kidlangan vositalar asosida o'quv jarayonini amalga oshirish uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, mualliflardan katta mahorat talab qiladi. Ta'lim jarayonida elektron ta'lim resurslari yaxshi samara berayotgani hamda ularga katta ehtiyoj sezilayotgani bugungi kunda tegishli fanlar uchun bunday vositalarni yaratish davr talabi bo'lib qolmoqda.

Muhokama. Ta'lim va tarbiya jarayonini amalga oshirishda qo'llaniladigan elektron o'rgatuvchi dasturlar ongli, zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ma'lumotlarni jamlash, tasvirlash, yangilash, saqlash, ko'nikmalarni interfaol usulda taqdim etish

va nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lgan manbalar turi sanaladi. Elektr energetika sohasiga oid bo'lgan elektron ta'lim resurslarini yaratish jarayoniga mutaxassislarni jalb qilish zarur, ularning fikrlarini o'rganib chiqish asosida amaliy ko'nikmalar hosil qilish imkoniyatlari oshiriladi.

Injener mutaxassislar qatoriga quyidagilar kiritib o'tilsa maqsadga muvofiq bo'lardi: o'qituvchi; psixolog; testolog - o'qitish natijalarini nazorat qilish usullari bo'yicha mutaxassis; shakllar hamda web dizayneri va dasturchi. Bugungi kunga qadar elektron darsliklarni yaratish texnologiyasiga oid ko'plab tadqiqot ishlari olib borilgan, biroq elektron darsliklarni yaratilishi, amaliyotga joriy etish jarayonini boshqarish jihatlari yetarli darajada takomillashtirilmagan.

Ishlab chiqilayotgan elektron darsliklarni amaliyotga joriy etishda didaktik tamoyillarga, o'quv materiallarining yogona tizimlilikiga, jamlangan ma'lumotlarni ketma-ket va uzviylikda mujassamlashtirishga asoslanishi lozim. Har bir elektron darslik talabalarning mutaxassisligiga, ta'lim yo'nalishiga, fanning o'quv dasturi mazmuniga mos bo'lishi, mavzular to'la qamrab olinishiga, fanlararo bog'liqligiga, o'quv fani mavzularga mos dizaynlar tanlanishi, fanga motivatsiyalarini ortishiga, o'qitishda samaradorlikka erishilishiga xizmat qilishi lozim. Elektron darsliklar quyidagi afzalliklarga ega:

Elektron darslik (ED)-kompyuter texnologiyasiga asoslangan o'quv uslubini qo'llashga, mustaqil ta'lim olishga hamda fanga oid o'quv materiallar, ilmiy ma'lumotlarning har tomonlama samarador o'zlashtirilishiga mo'ljallangan bo'lib: o'quv va ilmiy materiallar faqat verbal (matn) shaklda; o'quv materiallar verbal (matn) va ikki o'lchamli grafik shaklda; multimedia (multimedia- ko'p axborotli muhit) qo'llanmalar, ya'ni ma'lumot uch o'lchamli grafik ko'rinishida, ovozli, video, animatsiya va qisman verbal (matn) shaklda; taktil (xis qiluvchi, seziluvchan) xususiyatga ega, o'quvchini kompyuter ekrani olamida o'zining stereo nusxalari tasvirlangan real olamga kirib borishi va undagi obyektlarga nisbatan tasavvurini yaratadigan shaklda ifodalanadi. Elektron darslik- universal dasturiy ta'minot bo'lib, u muayyan kasbiy faoliyatning o'qish turlari yoki axborot turlari yoki axborot turlarini qayta ishlashni avtomatlashtirishga imkon beradi.

Tadqiqot yuzasidan amalga oshirilgan kuzatishlar va tahlillar shuni ko'rsatdiki, talabalarning energetikaga oid kreativligini rivojlantirish masalasi bugungi kunda mutaxassis kadrlar tayyorlash tizimining dolzarb muammolaridan biri sifatida o'rganilayotgan bo'lsada, amaldagi mavjud holati, o'quv-metodik ta'minot va moddiy-texnik baza bugungi kunning innovatsion talablari darajasida shakllantirilmagan. Mazkur muammolar tadqiqot doirasida amalga oshirilgan kuzatish, so'rovnoma, suhbat natijalari asosida tasdiqlandi.

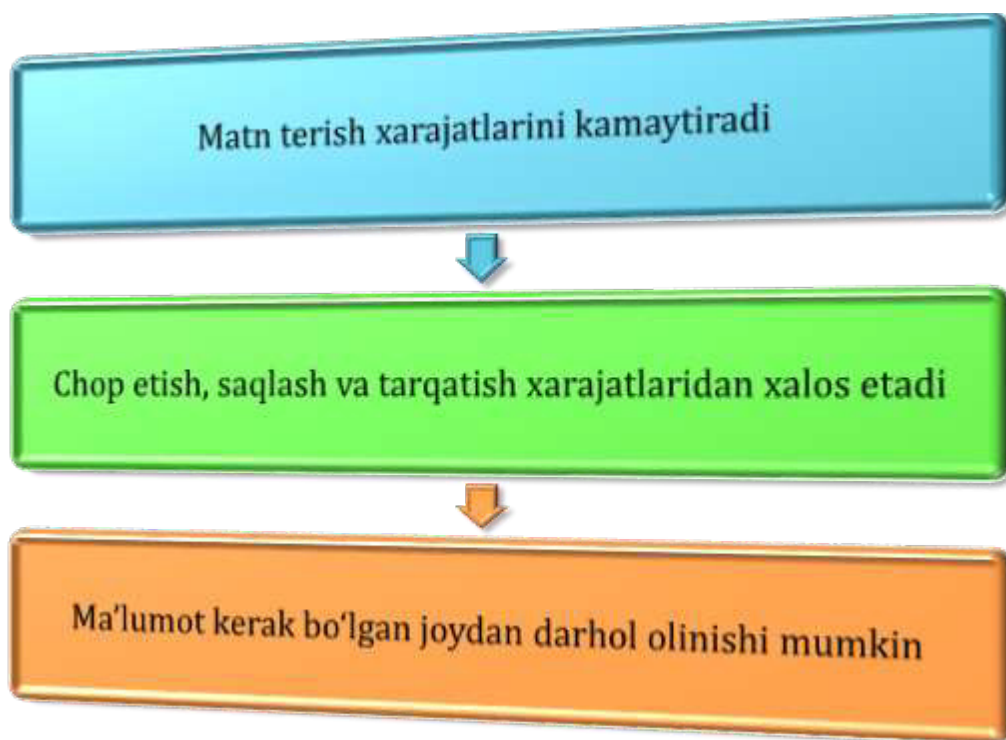
Oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislikka oid fanlarini o'qitishda axborot texnologiyalarini qo'llash ta'lim samaradorligi katta ahamiyat kasb etishi pedagogik tajribalardan bizga ma'lum. Bunda dasturiy ta'lim vositalari alohida o'rin egallaydi [33; 193-b. 76; 361-b.].

Dasturiy ta'lim vositalarining psixologik va fiziologik jihatdan samaradorligi birinchidan: talabalarning o'quv materiallarini o'zlashtirishi, tarbiyalanganlik va intellektual rivojlanganligi, ishchanlik ko'rsatkichlari, motivatsion barqarorlik darajalari bilan belgilanadi. Ikkinchidan, o'qituvchi faoliyati bilan bog'liq bo'lib, o'qitish konsepsiyalari, pedagogik texnologiyalari va ta'lim vositalaridan ratsional foydalanish ko'rsatkichlari, o'qituvchining mehnat faoliyatiga nisbatan barqaror motivatsiyasi, ish qobiliyati bilan belgilanadi, pedagogik dasturiy vositalar ishlab chiqishda qo'llaniladigan dasturiy ta'lim vositalar tizimining bir-biri bilan bog'liq bo'lishi uchun pedagogik

dasturiy vositalar yaratilgan dasturlashtirilgan ta'minotga ega bo'lishi shart [41; 56-b. 82; 156-164.].

Dasturiy ta'lim vositalar ishlab chiqishda talabalarning psixologik va fiziologik xususiyatlarini hisobga olish alohida o'rin egallaydi. Dasturiy ta'lim vositalarni qo'llash asosida talabalarning mustaqil ta'lim olish ko'nikma va malakalarini shakllantirishda talabalarning funksional, psixologik va fiziologik imkoniyatlari inobatga olinishi shart. Shu o'rinda bo'lajak pedagog kadrlarning energetikaga oid kreativligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishda oliy ta'lim muassasalarining 60710600 – Elektr energetikasi ta'lim yo'nalishi o'quv rejasining mutaxassislik fanlar blokidagi "Qayta tiklanuvchi energiya manbalari" fani bo'yicha o'quv qo'llanma ishlab chiqilgan bo'lib, bo'lajak pedagog kadrlarning energetikaga oid kreativligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish sifatini oshirish maqsadida amaliyotga joriy etilgan [102; 126-128-b.].

Muhokama. "Qayta tiklanuvchi energiya manbalari va foydalanish texnologiyalari" fani elektron darslik dasturining bosh oynasida quyidagi komponentlar o'z aksini topgan: fanning ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari, ma'ruza slaydlari, testlar, animatsiyalar, video lavhalardan foydalanilgan, adabiyotlar ro'yxati va mualliflar to'g'risidagi ma'lumotlar kiritilgan (1-rasmga qarang).

1-rasm. Elektron darslik bosh oynasi

Elektron darslikning ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari rejaga muvofiq uzviylik, ketma-ketlilik tamoyili asosida ochib berilgan (2-rasmga qarang).

2-rasm. Elektron darslik modullariga kirish oynasi
Ishlab chiqilgan dasturiy ta'lim vosita mualliflari haqida ma'lumotlar keltirilgan (3-rasmga qarang).

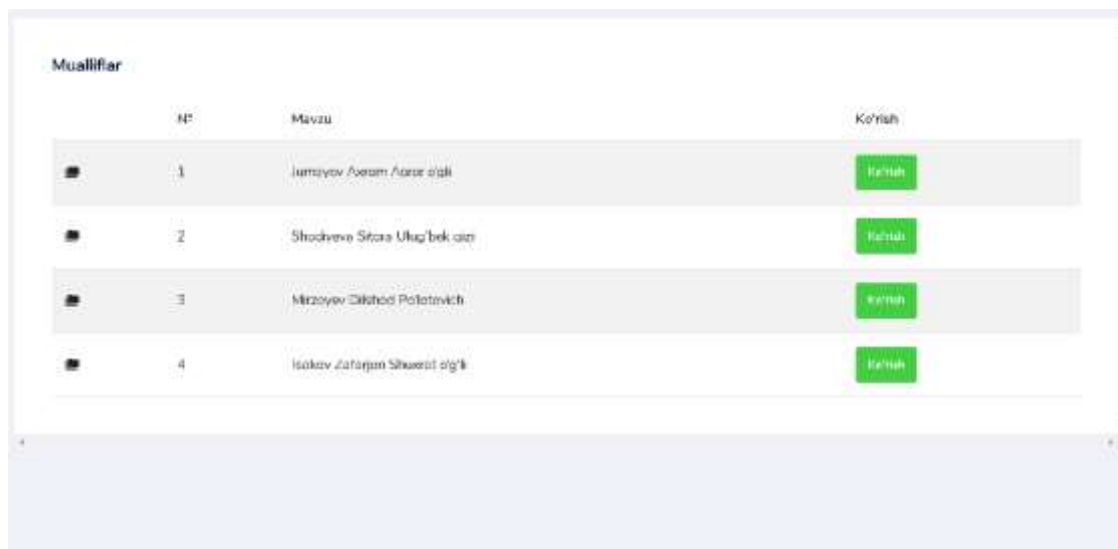

3-rasm. Elektron darslikning mualliflari haqida ma'lumot
“Elektrotexnik materiallar. Elektr uskunalar montaji texnologiyalari” fani elektron darsligining bosh oynasida quyidagi komponentlar o'z aksini topgan: fanning modul qismida – ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari, ma'ruza slaydlari, testlar qismida – fanning barcha mashg'ulot turlariga oid talabalar bilimini nazorat qilish va o'zlashtirishini avtomatik baholash bo'yicha turli xildagi testlar, video lavhalar qismida – fanning barcha mashg'ulot turlariga oid talabalar o'zlashtirishi va tasavvur qilishi qiyin bo'lgan jarayonlar video lavhalar ishlangan, animatsiya qismida – amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida bajarish imkoni bo'lmagan jarayonlar animatsiya ko'rinishga keltirib

tasvirlangan, muallif qismida – ushbu elektron darslikni tayyorlaganlar to‘g‘risidagi batafsil ma’lumotlar keltirilgan, adabiyotlar qismida – elektron darslikni tayyorlashda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati va boshqa manbalar keltirilgan.

Ishlab chiqilgan dasturiy ta’lim vositalarining afzalligi shundaki, talabalar shamol, quyosh va biogaz elektr qurilmalar montaji kabi murakkab amaliy jarayonlarni mustaqil bajarishda video lavhalar, animatsiyalar orqali dars mashg‘ulotlarida yuqoridagi qurilma va moslamalardan real jarayonlardagidek ko‘rib, kreativ yondashgan holda tasavvurga ega bo‘ladilar (4-rasmga qarang).

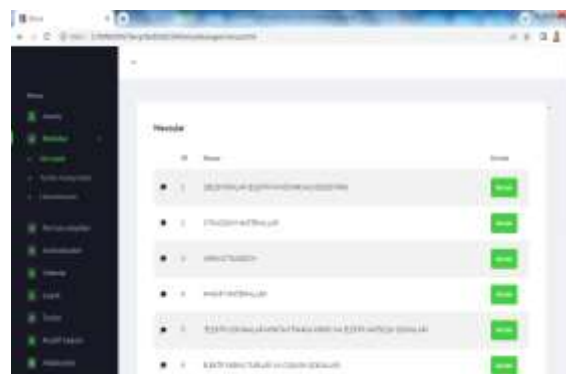
“Elektrotexnik materiallar.

	H ^o	Mavzu	Ko'rish
	1	Jumayev Avram Asor o'g'li	Ko'rish
	2	Shodirova Sitara Ulug'bek o'g'li	Ko'rish
	3	Mirzoyev Dilshod Polatovich	Ko'rish
	4	Isakov Zafarjon Shukurit o'g'li	Ko'rish

4-rasm. Elektron darslik dasturining bosh oynasi

5-rasm. Elektron darslik modulining bosh oynasi

“Qayta tiklanuvchi energiya manbalari va foydalanish texnologiyalari” fani elektron darslik ma’ruza, amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlariga oid jarayonlar dasturiy vositalar asosida virtual tarzda keng mazmunda yoritilgan (5-rasmga qarang).

6-rasm. TEST topshiriqlarini

7 -rasm. TEST jarayonlaridan lavha

Bo'lajak mutaxassislarning dasturiy ta'lim vositalar asosida olgan bilim va ko'nikmalarini o'zlashtirganlik darajalarini aniqlash uchun, (6-rasmga qarang) dasturlashtirilgan nostandart testlar asosida kiritilgan bo'lib, talabalar har bir mashg'ulot so'ngida o'zlarining bilimlarini tekshirib ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladilar (7-rasmga qarang).

8-rasm. “Qayta tiklanuvchi energiya manbalari va foydalanish texnologiyalari” fanining elektron o'quv qo'llanma dasturini aks ettiruvchi foto lavhalar

Bo'lajak mutaxassislarning dasturiy ta'lim vositalar asosida fanining elektron o'quv qo'llanma dasturini aks ettiruvchi foto va video lavhalarni ko'rish va ishitish orqali nazariy, amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar (8-rasmga qarang).

Natijalar. Ishlab chiqilgan dasturiy ta'lim vositalarda olib borilgan fanlar bo'yicha barcha komponentlar aks ettirilgan bo'lib, ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlar mavzularimazmuniharbirmama'ruzamashg'ulotiganazariyma'lumotlar, glossariy, mustaqil topshiriqlar, dasturlashtirilgan testlar banki, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarni bajarishga oid animatsiyalar, video lavhalar, virtual jarayonlar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati va mualliflar haqida ma'lumotlar keltirilgan, talabalar mutaxassislik va ixtisoslik fanlar mazmunini kreativlikka yo'naltirilgan holda o'zlashtirish jarayonida faqat an'anaviy ta'lim bilan cheklanib qolmay, innovatsion texnika, raqamli texnologiyalarga asoslangan dasturiy ta'lim vositalar asosida konstruksion-texnologik bilim, ko'nikma va malakalarini yetarlicha o'zlashtirib boradilar. Talabalar amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarda har bir texnologik jarayonlarni video lavhalar, animatsiyalar orqali virtual holda ko'rib, mustaqil bajaradilar. Ushbu zamonaviy texnologiyalarga asoslangan darslar talabalarni keng fikrlash va jarayonlarga mustaqil yondasha olish qobiliyatlarini rivojlantirishga imkoniyatlar yaratdi [106; 50-b. 94; 457-b].

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, oliy ta'lim tizimida elektron darsliklar va vositalar orqali kreativ kompetentli yondashuvning joriy etilishi ta'lim maqsadi, mazmuni, o'qitish shakli, o'qitish usullari, pedagogik texnologiyalari, nazorat usullarini hamda ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi o'rtasidagi munosabatlarida jiddiy o'zgarishlarni amalga oshirishni talab etadi. Shunga ko'ra, oliy ta'lim muassasalarida ta'limni tashkil etishning mavjud shakllari bo'lgan ma'ruza, amaliy, seminar va laboratoriya mashg'ulotlarini mazmun jihatidan o'zgartirish nazarda tutiladi. Ma'ruza darslarini muammoli ta'lim shaklida, seminar darslarni kreativ tafakkurni va amaliy mashg'ulotlarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi maqsadga muvofiq deb hisoblandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Xolliyev, J. F. (2023). Ansys maxwell dasturida loyixalangan asinxron dvigatel tahlil qilish. Educational Research in Universal Sciences, 2(6), 22-25.
2. Xolliyev, J. F. (2023). Elektr energiyasi iste'molini hisobga olish va nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimi (аскыэ) tahlili. Educational Research in Universal Sciences, 2(6), 18-21.
3. Asror o'g'li, J.A. (2023). Bo'lajak muhandislarni kompetentlikni rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarning pedagogik texnologiyalarini ilmiy-metodik ahamiyati. Наука и технологии, 1(1).
4. Ibrohimovich, N. H., & Djabarovich, A. X. (2023). Ventil motorli elektr yuritmaning tezlik bo'yicha yopiq rostdash tizimini taqbiq qilish usullari. Образование наука и инновационные идеи в мире, 15(3), 92-96.
5. O'g'li, J.A.A., & O'g'li, A.B.B. (2022). Elektrotexnikaning nazariy asoslari fani darslarida kreativ texnologiyalardan foydalanish. Science and innovation, 1(B2), 413-415.
6. Sultonkhoja Makhmutkhanov, Jumayev Akhrom, SHukhrat Djurayev, Islom Bozorov. Stimulating Environmental Protection Activities in the Energy Sector. AIP Conference Proceedings. Research Article .June 17.2024.
7. Mirzoev, D. P. (2021). Specialization in higher educational institutions teaching subjects. World Bulletin of Social Sciences, 4(11), 115-119.
8. Kh.S.Akhmadov, N.M. Nazarova, A.R.Juraev, I.Y.Avezov Technical and economic analysis, calculation and justification of hydrogen production through solar thermochemical reactor in Republic of Uzbekistan Elektron E3S Web of Conferences 524, APEC-VII-2024. (Scopus Conference).
9. D.A.Sayfullayeva, Akmal Zhuraev, D.Jalolova, I.Savrieva. Improving the Quality of Education in Higher Educational Institutions with the Using Innovative Educational Technologies Elektron Cite as: AIP Conference Proceedings. 01 November 2022. (Scopus Conference).

“TARBIYA” FANI ORQALI YUQORI SINIF O‘QUVCHILARIGA XAVFSIZ HAYOT MADANIYATI TUSHUNCHASINI SAMARALI SINGDIRISH METODLARINILARINI ISHLAB CHIQUISH

*Jo'rayev Fozilbek Abdulxamid o'g'li,
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi*

Annotatsiya. “Tarbiya” mavzusi orqali yuqori sinf o‘quvchilariga xavfsiz hayot madaniyati tushunchasini samarali singdirish usullarini ishlab chiqish” maqolasida o‘smirlar o‘rtasida xavfsizlikka oid ongni shakllantirishda ta’lim strategiyalaridan samarali foydalanish mumkinligi haqida qimmatli ma’lumotlar berilgan. U maktablarda xavfsizlik madaniyatini oshirishga qaratilgan o‘qituvchilar, o‘quv dasturlarini ishlab chiquvchilar va siyosatchilar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Muhokama qilingan metodologiya va yondashuvlar zamonaviy hayotning murakkabliklarida ishonch va mas’uliyat bilan harakat qila oladigan xavfsizroq va bilimli yoshlarni shakllantirishga qaratilgan. Ushbu izoh maqolaning mazmun-mohiyatini o‘zida mujassam etgan bo‘lib, o‘rta maktablarda “Tarbiya” fani orqali xavfsiz hayot madaniyatini o‘rgatish bo‘yicha taklif etilayotgan innovatsion metodlarning asosiy jihatlari yoritib beradi. U maqolaning xavfsizlik bo‘yicha ta’limni kuchaytirishga qo‘shgan hissasini ta’kidlaydi va uning zamonaviy ta’lim kontekstlarida dolzarbligini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar. Ta’lim, tarbiya, xavfsiz hayot, madaniyat, interaktiv ta’lim, keys tadqiqot, Gamifikatsiya

РАЗРАБОТКА МЕТОДОВ ЭФФЕКТИВНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИИ КУЛЬТУРЫ БЕЗОПАСНОЙ ЖИЗНИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ ЧЕРЕЗ НАУКУ «ВОСПИТАНИЯ»

*Джораев Фазильбек Абдулхамид ўғли,
Научный сотрудник Наманганского государственного университета*

Абстрактный. В статье «Разработка методов эффективного привития старшеклассникам понятия культуры безопасной жизнедеятельности через тему воспитания» представлена ценная информация об эффективном использовании образовательных стратегий в формировании у подростков сознания безопасности. Он будет служить важным ресурсом для преподавателей, разработчиков учебных программ и политиков, стремящихся продвигать культуру безопасности в школах. Обсуждаемые методологии и подходы направлены на создание более безопасных и образованных молодых людей, способных действовать уверенно и ответственно в сложностях современной жизни. Данный комментарий отражает суть статьи и освещает основные аспекты предлагаемых инновационных методов обучения культуре безопасной жизни через предмет «Образование» в общеобразовательной школе. В нем подчеркивается вклад документа в улучшение образования в области безопасности и подчеркивается его актуальность в современном образовательном контексте.

Ключевые слова. Образование, воспитание, здоровый образ жизни, культура, интерактивное образование, кейс-стади, геймификация

DEVELOPMENT OF METHODS OF EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF THE CONCEPT OF SAFE LIFE CULTURE TO HIGH SCHOOL STUDENTS THROUGH THE SCIENCE OF «UPBRINGING»

*Jorayev Fazilbek Abdulkhamid ogli,
Researcher of Namangan State University*

Abstract. The article «Developing methods of effectively instilling the concept of a safe life culture to high school students through the topic of education» provides valuable information about the effective use of educational strategies in the formation of safety awareness among teenagers. It will serve as an important resource for educators, curriculum developers and policy makers aiming to promote a culture of safety in schools. The methodologies and

approaches discussed are aimed at creating safer and more educated young people who can act with confidence and responsibility in the complexities of modern life. This comment embodies the essence of the article and highlights the main aspects of the proposed innovative methods for teaching the culture of safe life through the subject of «Education» in secondary schools. It highlights the paper's contribution to enhancing security education and highlights its relevance in contemporary educational contexts.

Key words. Education, upbringing, healthy life, culture, interactive education, case study, Gamification

Kirish. Borgan sari murakkab bo'lib borayotgan dunyoda o'rta maktab o'quvchilarining xavfsiz hayot madaniyatini tushunishlari va o'zida mujassamlashlarini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Yuqori sinf o'quvchilari o'quv dasturidagi "Tarbiya" fani bu tushunchani shakllantirish uchun o'ziga xos imkoniyat yaratadi. Xavfsiz hayot madaniyati jismoniy xavfsizlik, hissiy farovonlik, raqamli xavfsizlik va ijtimoiy mas'uliyatni o'z ichiga oladi. Zamonaviy ta'lim muhitida o'rta maktab o'quvchilari o'rtasida xavfsizlik madaniyatini oshirish muhim ahamiyatga ega.[1] "Tarbiya" fani shaxsiy va jamoaviy farovonlikni rag'batlantiradigan kengroq o'quv dasturiga xavfsizlik bo'yicha ta'limni integratsiyalash uchun noyob platformani taklif etadi. Ushbu maqola ushbu muhim mavzu orqali xavfsiz hayot madaniyati kontseptsiyasini samarali singdira oladigan turli usullarni o'rganadi.

Xavfsiz hayot madaniyatini tushunish

Xavfsiz hayot madaniyati - bu hayotning turli jabhalarida xavfsizlik va farovonlikni birinchi o'ringa qo'yadigan integral yondashuv.[2] Bunga quyidagilar kiradi:

- Jismoniy xavfsizlik: jarohatlarning oldini olish va xavfsiz muhitni ta'minlash amaliyoti.
- Hissiy xavfsizlik: Stressni boshqarish, zo'ravonlikning oldini olish va ruhiy salomatlikni mustahkamlash strategiyalari.
- Raqamli xavfsizlik: Onlayn xavflar va himoya choralari haqida xabardorlik.
- Ijtimoiy xavfsizlik: Jamiyatda hurmatli va qo'llab-quvvatlovchi o'zaro munosabatlarni rivojlantirish.

Xavfsiz hayot madaniyatini yuksaltirishda "tarbiya"ning o'rni

"Tarbiya" fani o'rta maktab ta'limining ajralmas qismi bo'lib, o'z oldiga mas'uliyatli va ongli fuqarolarni tarbiyalashga qaratilgan. Bu xavfsiz hayot madaniyatining turli jihatlarini ko'rib chiqish, talabalarni o'z va jamiyat farovonligiga hissa qo'shadigan amaliyotlarni qabul qilishga undash uchun platformani taqdim etadi.

Xavfsiz hayot madaniyatini shakllantirish usullari

1. Interaktiv ta'lim usullari:

- Rol o'ynash va simulyatsiyalar: Talabalarni xavfsizlik tamoyillarini qo'llashni talab qiladigan stsenariylarga jalb qiling.[3] Masalan, favqulodda vaziyatlarni rol o'ynash talabalarga boshqariladigan muhitda javob berishni mashq qilishga yordam beradi.

- Keys tadqiqotlari va muammolarni hal qilish: Xavfsizlik masalalarini tahlil qilish va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun real hayot misollaridan foydalaning. Ushbu yondashuv talabalarga xavfli xatti-harakatlarning oqibatlarini va faol xavfsizlik choralari ahamiyatini tushunishga yordam beradi.

2. Raqamli asboblarning integratsiyasi:

- Ta'lim dasturlari va ilovalari: Xavfsizlik stsenariylarini taqlid qiluvchi, interaktiv ta'lim tajribasini taqdim etuvchi va o'quvchilarning xavfsizlik tushunchalarini tushunishdagi muvaffaqiyatini kuzatuvchi raqamli vositalardan foydalaning.

- Onlayn xavfsizlik modullari: Raqamli xavfsizlikka yo'naltirilgan elektron ta'lim modullarini, jumladan, kiberbulling, raqamli iz va xavfsiz ko'rish amaliyotlari kabi mavzularni joriy qiling.[4]

3. Loyihaga asoslangan ta'lim:

- Xavfsizlik loyihalari: Yuqori sinf o'quvchilari jamiyatda xavfsizlikni targ'ib qiluvchi loyihalarni ishlab chiqishga undash. Loyihalar xavfsizlik bo'yicha xabardorlik kampaniyalarini yaratish, favqulodda vaziyatlarga javob berish rejalarini ishlab chiqish yoki xavfsizlik ma'lumotlarini taqdim etuvchi ilovalarni ishlab chiqishni o'z ichiga olishi mumkin.

- Hamkorlikdagi sa'y-harakatlar: Yuqori sinf o'quvchilarida xavfsizlik muammolarini hal qilish, jamoaviy ish va xavfsizlik uchun jamoaviy mas'uliyatni rivojlantirish uchun birgalikda ishlashni talab qiladigan guruh loyihalarini ilgari surish.

4. Tajribaviy o'rganish:

- Dalaga sayohatlar va seminarlar: O't o'chirish stantsiyalari, kasalxonalar va jamoat markazlari kabi xavfsizlik muassasalariga tashrif buyurib, o'quvchilarga xavfsizlik amaliyotlari bo'yicha bevosita tajriba o'tkazing.[5]

- Mehmon ma'ruzachilar: Xavfsizlik bilan bog'liq sohalaridagi mutaxassislarni o'z tajribalari va ishlarida xavfsizlikning ahamiyati haqida gapirishga taklif qiling, sinfda o'qitiladigan tushunchalarga real dunyo kontekstini taqdim eting.

5. Gamifikatsiya:

- Xavfsizlik o'yinlari va muammolari: Jozibador va raqobatbardosh formatlar orqali xavfsizlik tamoyillarini o'rgatuvchi o'yinlarni ishlab chiqing. Bu usul xavfsizlik haqidagi bilimlarni talabalar uchun qiziqarli va esda qolarli qiladi.

- Mukofot tizimlari: Yuqori sinf o'quvchilarini xavfsizlik tadbirlarida ishtirok etishga va xavfsiz xatti-harakatlarni namoyish etishga undaydigan, ijobiy harakatlarni kuchaytiradigan mukofot tizimlarini joriy qiling.

6. Jamiyat ishtiroki:

- Ota-onalar va jamoatchilik hamkorligi: Ota-onalar va jamiyat a'zolarini xavfsizlik bo'yicha ta'lim ishlariga jalb qilish. Ularni maktab xavfsizligi dasturlarida ishtirok etishga va uyda xavfsizlik amaliyotlarini kuchaytirishga undash.[6]

- Xizmatni o'rganish: Xavfsizlikka qaratilgan jamoat xizmatlari loyihalarini, masalan, mahalliy xavfsizlik tashkilotlarida ko'ngillilik qilish yoki jamoat xavfsizligini xabardor qilish tadbirlarini tashkil qilish.

7. Doimiy baholash va fikr-mulohazalar:

- Formativ baholashlar: Yuqori sinf o'quvchilarining xavfsizlik tushunchalarini tushunishlarini doimiy ravishda baholash uchun viktorinalar, munozaralar va mulohazalardan foydalaning. Ularning o'quv jarayonini boshqarish uchun konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim eting.

- O'z-o'zini baholash: Yuqori sinf o'quvchilarini xavfsizlik amaliyotlari haqida fikr yuritishga va yaxshilash uchun yo'nalishlarni aniqlashga undash, xavfsizlik uchun shaxsiy javobgarlik hissini tarbiyalash.

Qiyinchiliklar va mulohazalar

a. O'quvchilarning ishtiroki: Xavfsizlik bo'yicha ta'lim qiziqarli va o'quvchilar hayotiga mos kelishini ta'minlash qiyin bo'lishi mumkin. Turli va interfaol o'qitish usullaridan foydalanish qiziqish va dolzarblikni saqlashga yordam beradi.[7]

b. Resurs mavjudligi: Ba'zi maktablarda xavfsizlik ta'limi uchun texnologiya va resurslardan foydalanish cheklangan bo'lishi mumkin. Xavfsizlik tushunchalarini o'rgatishning tejamkor va ijodiy usullarini topish juda muhimdir.

c. Madaniy sezgirlik: Xavfsizlik bo'yicha ta'lim madaniy farqlarga va turli xil talabalar populyatsiyasining yagona xavfsizlik muammolariga sezgir bo'lishi kerak. Ushbu farqlarni aks ettirish uchun tarkibni moslashtirish xavfsizlik bo'yicha ta'limni qamrab oluvchi va samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Kelajakdagi yo'nalishlar: Ijtimoiy muammolarning uzluksiz evolyutsiyasi xavfsizlik ta'limida doimiy innovatsiyalarni talab qiladi. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu metodologiyalarning uzoq muddatli ta'siriga e'tibor qaratishi, xavfsiz hayot madaniyatini shakllantirishda talabalarning

faolligini va samaradorligini oshirishning yangi usullarini o'rganishi kerak.[8] O'qituvchilar, siyosatchilar va jamoalar o'rtasidagi hamkorlik kelajak avlodlar ehtiyojlarini qondirish uchun xavfsizlik bo'yicha ta'limni moslashtirish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Xulosa. "Tarbiya" fani orqali xavfsiz hayot madaniyati kontseptsiasini samarali singdiruvchi usullarni ishlab chiqish yuqori sinf o'quvchilarini zamonaviy hayot murakkabliklarida suzishga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Interfaol, tajribaviy va jamiyatga yo'naltirilgan yondashuvlarni qo'llash orqali o'qituvchilar xavfsizlik tamoyillarini chuqur tushunishga yordam berishlari va talabalarni o'zlarining va jamoalarining farovonligiga yordam beradigan amaliyotlarni qo'llashga undashlari mumkin. Xavfsizlik sohasida yangi muammolarga duch kelishda davom etar ekanmiz, xavfsizlik bo'yicha ta'limga kompleks va dinamik yondashuv mas'uliyatli va xavfsizlikka ongli shaxslarni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.[9]

"Tarbiya" fani orqali o'rta maktab o'quvchilariga xavfsiz hayot madaniyati tushunchasini samarali singdirish interfaol ta'lim, texnologik integratsiya, jamoatchilik ishtiroki va hissiy farovonlikni o'zida mujassam etgan ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi. Ushbu usullarni qo'llash orqali o'qituvchilar o'quvchilarga xavfsiz, sog'lom va mas'uliyatli hayot kechirishga imkon beradigan yaxlit xavfsizlik ta'lim dasturini yaratishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

Гафнер В. В. Культура безопасности: аналитический обзор диссертационных исследований (педагогические науки, 2002-2012 гг.). – 2013.

Абаскалова Н. П. Теория и методика обучения безопасности жизнедеятельности: учебное пособие для вузов. – 2008.

Акимова Л., Лутовина Е. Методика обучения и воспитания безопасности жизнедеятельности в образовательных организациях 2-е изд., пер. и доп. Учебник для вузов. – Litres, 2019.

Оберюхтина М. В. Культура безопасности и методика её формирования у обучающихся : дис. – 2023.

Казакова Н. Ф. Формирование компетенции старшеклассников в сфере экологического образования [Электронный ресурс]. – 2004.

Абаскалова Н. П. Теория и методика обучения безопасности жизнедеятельности: учебно-методический комплекс по специальности» Безопасность жизнедеятельности». – 2007.

Головко М. В. Интеграция компетентностного и ситуативного подходов в развитии культуры безопасности личности старшеклассников. – 2007.

Георгиевский А. Ф. Формирование культуры здорового образа жизни младших подростков в общеобразовательных учреждениях //автореф. дисс. канд. пед. наук/АФ Георгиевский. – 2009.

Плотников А. А. Формирование культуры безопасности у учащихся в рамках Всероссийского детско-юношеского общественного движения» Школа безопасности» : дис. – 2017.

KOUCHING TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TARBYA FANI O'QITUVCHILARINI KASBIY FAOLIYATGA TAYYYORLASHNI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

*Kabulova Sanobar Eshnazarovna,
guliston davlat pedagogika institute o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ta'lim o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlash ta'lim tizimining muhim jihati bo'lib, o'qituvchilarning talabalarining turli ehtiyojlarini qondirish uchun yaxshi jihozlanganligini ta'minlaydi. Ushbu maqola ta'lim o'qituvchilarini tayyorlashni kuchaytirish uchun kouching texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini o'rganadi. Kouching usullarini o'qituvchilar ta'limi dasturlariga integratsiyalashgan holda, o'qituvchilar ko'proq fikrlaydigan, sezgir va moslashuvchan o'qituvchi ishchi kuchini rivojlantirishlari mumkin. Maqolada turli xil kouching metodologiyalari, ularning o'qituvchilarni tayyorlashda qo'llanilishi va o'qituvchilar va talabalar uchun mumkin bo'lgan foyda ko'rib chiqiladi. Keys tadqiqotlari va nazariy tushunchalar kouching texnologiyalarining o'qituvchilar samaradorligi va talabalar natijalariga o'zgartiruvchi ta'sirini ta'kidlaydi, shu bilan birga tadqiqot va amaliyot uchun muammolar va kelajak yo'nalishlarini hal qiladi.

Kalit so'zlar: o'qituvchi tayyorlash, kouching texnologiyalari, reflektiv amaliyot, kasbiy rivojlanish, o'qituvchi ta'limi, moslashuvchan ta'lim, o'qituvchining samaradorligi, talabalar natijalari, shaxsiylashtirilgan yordam, ta'lim innovatsiyasi

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ КОУЧИНГОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

*Кабулова Санобар Эшназаровна,
преподаватель Гулистанского государственного
педагогического института*

Абстракт. Предварительное педагогическое образование является важным аспектом системы образования и гарантирует, что учителя хорошо подготовлены к удовлетворению разнообразных потребностей учащихся. В данной статье исследуется педагогический потенциал использования коучинговых технологий для повышения квалификации педагогов-педагогов. Интегрируя методы коучинга в программы подготовки учителей, преподаватели могут создать более вдумчивую, отзывчивую и гибкую педагогическую команду. В статье рассматриваются различные методологии коучинга, их использование в педагогическом образовании и их потенциальная польза для учителей и учащихся. Тематические исследования и теоретические идеи подчеркивают преобразующее влияние наставничества на эффективность учителей и результаты учащихся, одновременно решая проблемы и будущие направления исследований и практики.

Ключевые слова: подготовка учителей, технологии коучинга, рефлексивная практика, профессиональное развитие, педагогическое образование, адаптивное обучение, эффективность учителя, результаты учащихся, персонализированная поддержка, образовательные инновации.

PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF IMPROVING PREPARATION OF EDUCATION TEACHERS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY BASED ON COACHING TECHNOLOGIES

*Kabulova Sanobar Eshnazarovna,
teacher of Gulistan State Pedagogical Institute*

Abstract. Preservice teacher education is an important aspect of the education system and ensures that teachers are well equipped to meet the diverse needs of students. This article explores the pedagogical potential of using coaching technologies to enhance the training of teacher educators. By integrating coaching techniques into teacher education programs, educators can develop a more reflective, responsive, and flexible teacher workforce. The article examines various coaching methodologies, their use in teacher education, and their potential benefits for teachers and students. Case studies and theoretical insights highlight the transformative effects of mentoring on teacher effectiveness and student outcomes, while addressing challenges and future directions for research and practice.

Keywords: teacher training, coaching technologies, reflective practice, professional development, teacher education, adaptive learning, teacher effectiveness, student outcomes, personalized support, educational innovation

Kirish. Hozirgi jadal rivojlanayotgan ta'lim sharoitida o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash tobora murakkablashib bormoqda. O'qituvchilardan nafaqat mazmunan bilim va pedagogik strategiyalarni o'zlashtirish, balki o'quvchilarning turli ehtiyojlariga moslashish, o'qitishga texnologiyani integratsiyalash va doimiy ravishda o'z kasbiy mahoratini oshirish ko'nikmasini shakllantirishi kutilmoqda. O'qituvchilarni tayyorlashning an'anaviy dasturlari birinchi navbatda o'qituvchilarni nazariy bilimlar va o'qitishning asosiy metodologiyalari bilan qurollantirishga qaratilgan. Biroq, bu dasturlar ko'pincha zamonaviy sinf xonalarining dinamik va ko'p qirrali xususiyatini hal qilishda etishmaydi.

Kouching texnologiyalari ushbu muammoga istiqbolli yechim taklif qiladi. Biznes va sport kabi sohalarda paydo bo'lgan kouching texnologiyalari shaxsiy va professional o'sishni rag'batlantirishdagi samaradorligi bilan e'tirof etilgan. Ta'lim kontekstida kouching texnologiyalari o'qituvchilarning reflektiv amaliyotlarini, maqsadni belgilash qobiliyatlarini va moslashtirilgan o'qitish usullarini oshirishga qaratilgan bir qator strategiya va amaliyotlarni o'z ichiga oladi. Murabbiylarni o'qituvchilar tayyorlash dasturlariga kiritish orqali o'qituvchilar bo'lajak o'qituvchilar uchun yanada qulay va samarali ta'lim muhitini yaratishi mumkin.

Ushbu maqola ta'lim o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashni yaxshilash uchun kouching texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini o'rganadi. Unda ta'limdagi kouching texnologiyalari ning nazariy asoslari ko'rib chiqiladi, kouching texnologiyalari ni o'qituvchilar tayyorlash dasturlariga integratsiyalashning afzalliklari ko'rsatilgan va kouching texnologiyalari faoliyatining o'qituvchi faoliyati va talabalar natijalariga ta'sirini ko'rsatadigan amaliy misollar keltirilgan. Ushbu tadqiqot orqali maqola o'qituvchilar ta'limini o'zgartirish va pirovardida maktablarda ta'lim sifatini oshirish uchun kouching texnologiyalarining imkoniyatlarini ta'kidlashga qaratilgan.

Yuqori sifatli o'qituvchilarga bo'lgan talab har qachongidan ham ko'proq bo'lib, bu talabalarning yutuqlarini yaxshilash, yutuqlardagi kamchiliklarni bartaraf etish va talabalarni murakkab va o'zaro bog'liq dunyoga tayyorlash zarurati bilan bog'liq. Bu talablarni qondirish uchun o'qituvchilarni samarali tayyorlash muhim ahamiyatga

ega. Biroq, o'qituvchilar ta'limiga an'anaviy yondashuvlar ko'pincha fikrlash va moslashuvchan o'qitish amaliyotlarini rivojlantirish orqali bilimlarni uzatishga urg'u beradi. Bu bo'shliq yangi o'qituvchilarni turli sinflar va tez o'zgaruvchan ta'lim muhiti muammolarini hal qilish uchun etarli darajada jihozlanmagan holda qoldirishi mumkin.

Kouching texnologiyalari pedagogik innovatsiya sifatida

Kouching texnologiyalari kasbiy rivojlanishning an'anaviy, direktiv shakllaridan ko'proq hamkorlik va aks ettiruvchi yondashuvga o'tishni ifodalaydi. Kouching texnologiyalari da o'qituvchilar o'qituvchining shaxsiy ehtiyojlariga mos ravishda yo'l-yo'riq, fikr-mulohaza va yordam ko'rsatadigan murabbiy - murabbiy yoki tajribali o'qituvchi bilan ishlaydi. Bu jarayon o'qituvchilarni o'z amaliyoti haqida fikr yuritishga, kasbiy maqsadlarni belgilashga va ushbu maqsadlarga erishish uchun strategiyalarni ishlab chiqishga undaydi. Kouching texnologiyalari ning birgalikdagi tabiati samarali o'qitish uchun zarur bo'lgan doimiy takomillashtirish va professional o'sish madaniyatini rivojlantiradi.

Kouching texnologiyalari - bu samaradorlikni oshirish va maqsadlarga erishishga qaratilgan hamkorlik va mulohaza yurituvchi jarayon. Ta'lim kontekstida kouching texnologiyalari maqsadlarni belgilash, fikr-mulohaza yuritish, fikrlash amaliyoti va professional muloqot kabi usullarni o'z ichiga oladi. Ushbu texnologiyalar muhim o'qituvchilik qobiliyatlari va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash uchun o'qituvchilarni tayyorlash dasturlariga kiritilishi mumkin.

O'qituvchi tayyorlashda kouching texnologiyalari ning afzalliklari

Reflektiv amaliyot: Kouching texnologiyalari o'qituvchilarni o'z amaliyotlari haqida fikr yuritishga undaydi, bu ularning o'qitish usullari va talabalarning o'zaro munosabatlarini chuqurroq tushunishga olib keladi.

Shaxsiylashtirilgan kasbiy rivojlanish: Kouching texnologiyalari uzluksiz kasbiy o'sishga yordam beradigan o'qituvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan shaxsiy yordamni taklif qiladi.

O'z-o'zini samaradorligini oshirish: Kouching texnologiyalari orqali o'qituvchilar o'z qobiliyatlariga ishonchni mustahkamlashlari mumkin, bu esa sinfdagi ish faoliyatini yaxshilashga va o'quvchilarning natijalariga olib keladi.

Metodologiya. Kouching texnologiyalarini o'qituvchilar tayyorlash dasturlariga integratsiyalash

Xizmatdan oldingi tayyorgarlik: bo'lajak o'qituvchilarga reflektiv amaliyot va doimiy takomillashtirish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va fikrlashni ta'minlash uchun o'qituvchilarni tayyorlash dasturlariga kouching texnologiyalari mashg'ulotlarini kiritish.

Xizmat davomida malaka oshirish: amaliyotchi o'qituvchilarning o'zgaruvchan ta'lim talablariga javob berishlarini ta'minlash uchun ularning malakasini oshirishning bir qismi sifatida kouching texnologiyalari ni amalga oshirish.

Hamkorlikdagi ta'lim hamjamiyatlari: o'qituvchilar tengdoshlari bilan o'zaro kouching texnologiyalari qilishlari, tajriba almashishlari va muammolarni birgalikda hal qilishlari mumkin bo'lgan amaliyot hamjamiyatlarini yaratish.

Case Studies. 1-tadqiqot: O'qituvchilarning malakasini oshirishda kouching texnologiyalari

Universitetda o'qituvchilar tayyorlash dasturi o'z o'quv dasturiga kouching texnologiyalari mashg'ulotlarini kiritdi. Tayyorgarlik bosqichi o'qituvchilari reflektiv amaliyot, sinfni boshqarish va o'qitish strategiyalariga qaratilgan muntazam trenerlik mashg'ulotlarida qatnashdilar. Natijalar shuni ko'rsatdiki, bu o'qituvchilar yuqori darajadagi o'z-o'zini samaradorligini namoyish etdilar va o'quvchilarning ehtiyojlarini qondirish uchun o'z o'qitish usullarini moslashtirishga ko'proq moslashdilar.

2-tadqiqot: Amaliyotchi o'qituvchilar uchun malaka oshirish

Maktab okrugi o'z o'qituvchilari uchun doimiy yordam va fikr-mulohazalarni taqdim etgan tajribali murabbiylar bilan bog'lab, kouching texnologiyalari dasturini amalga oshirdi. O'qituvchilar o'zlarining o'qituvchilik qobiliyatlariga bo'lgan ishonchlari ortgani, sinfni boshqarish ko'nikmalari yaxshilangani va ishdan qoniqish ortishi haqida xabar berishdi. Bundan tashqari, ushbu o'qituvchilarning sinflarida talabalarning ishlashi sezilarli yaxshilanishni ko'rsatdi.

O'qituvchilarni tayyorlashda kouching texnologiyalari ning afzalliklari aniq bo'lsa-da, bir qator muammolarni hal qilish kerak. Bular qatoriga o'qitilgan murabbiylar mavjudligini ta'minlash, kouching texnologiyalari ni o'qituvchilar ta'limining mavjud asoslariga integratsiya qilish va kouching texnologiyalari dasturlarini moliyalashtirishni ta'minlash kiradi. Bundan tashqari, fikrlash amaliyoti va uzluksiz kasbiy rivojlanishni qadrlaydigan va rag'batlantiradigan qo'llab-quvvatlovchi madaniyatni yaratish juda muhimdir.

Kelajakdagi tadqiqotlar kouching texnologiyalari ning o'qituvchi faoliyati va talabalar natijalariga uzoq muddatli ta'sirini o'rganishga qaratilishi kerak. Bundan tashqari, turli xil kouching texnologiyalari modellari va metodologiyalarining samaradorligini o'rganish kouching texnologiyalari ni o'qituvchilar tayyorlash dasturlariga integratsiya qilishning eng yaxshi amaliyotlari haqida tushuncha berishi mumkin.

Ta'lim o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda kouching texnologiyalarining integratsiyasi o'qituvchilar ta'limiga transformativ yondashuvni taklif qiladi. E'tiborni kasbiy rivojlanishning an'anaviy, direktiv shakllaridan ko'proq hamkorlik va mulohaza yurituvchi amaliyotga o'tkazish orqali kouching texnologiyalari o'qituvchilarda doimiy takomillashtirish va kasbiy o'sish madaniyatini rivojlantiradi. Ushbu pedagogik innovatsiya zamonaviy sinf xonalarining dinamik va ko'p qirrali xususiyatiga qaratilgan bo'lib, o'qituvchilarni o'qituvchilarning turli ehtiyojlariga moslashish, o'qitishga texnologiyani integratsiyalash va ularning kasbiy kompetensiyalarini doimiy ravishda oshirish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va tafakkur bilan jihozlaydi.

Kengaytirilgan reflektiv amaliyot: Kouching o'qituvchilarni reflektiv amaliyot bilan shug'ullanishga undaydi, bu ularning o'qitish usullari va talabalarning o'zaro munosabatlarini chuqurroq tushunishga olib keladi. Ushbu reflektiv yondashuv o'z-o'zini anglashni rivojlantiradi va o'qituvchilarga takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlashga yordam beradi, natijada ularning sinfdagi samaradorligini oshiradi.

Shaxsiylashtirilgan kasbiy rivojlanish: Kouching o'qituvchilarning shaxsiy ehtiyojlariga moslashtirilgan shaxsiy yordamni taklif qiladi. Ushbu maqsadli yondashuv kasbiy rivojlanishning dolzarb va mazmunli bo'lishini ta'minlaydi, har bir o'qituvchiga xos bo'lgan aniq muammolar va maqsadlarni hal qiladi.

O'z-o'zini samaradorligini oshirish: Kouching texnologiyalari ning qo'llab-quvvatlovchi va hamkorlikdagi tabiati orqali o'qituvchilar o'z qobiliyatlariga ishonchni kuchaytiradilar. Bu o'z-o'zini samaradorligini oshirish sinfda ishlashning yaxshilanishiga va o'qituvchilarning yaxshi natijalariga olib keladi, chunki o'ziga ishongan o'qituvchilar innovatsion va samarali o'qitish strategiyalarini amalga oshirish ehtimoli ko'proq.

Talabalar natijalariga ijobiy ta'sir: Amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, kouching texnologiyalari dasturlarida qatnashadigan o'qituvchilar sinfni boshqarish ko'nikmalarini yaxshilaydi, o'qitish sifati yuqori va ishdan qoniqishni oshiradi. Ushbu yaxshilanishlar talabalarning faolligi va yutuqlariga ijobiy ta'sir ko'rsatib, ta'limdagi kouching texnologiyalari ning kengroq afzalliklarini ta'kidlaydi.

O'qituvchilarni tayyorlashda kouching texnologiyalari ning afzalliklari aniq bo'lsa-da, uni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun bir qator muammolarni hal qilish kerak.

Bularga quyidagilar kiradi:

Tayyorlangan murabbiylarning mavjudligi: O'qituvchilarni qo'llab-quvvatlash uchun etarli malakali murabbiylar mavjudligini ta'minlash juda muhimdir. Bu kouching texnologiyalari ko'nikmalarini rivojlantirish uchun tajribali o'qituvchilar uchun o'quv dasturlariga sarmoya kiritishni talab qilishi mumkin.

Mavjud tuzilmalarga integratsiya: Kouching texnologiyalari ni o'qituvchilar ta'limining belgilangan dasturlari va kasbiy rivojlanish tizimlariga integratsiya qilish manfaatdor tomonlar o'rtasida puxta rejalashtirish va hamkorlikni talab qiladi.

Moliyalashtirishni ta'minlash: Barqaror moliyalashtirish kouching texnologiyalari dasturlarini qo'llab-quvvatlash uchun zarur, jumladan, murabbiylarni tayyorlash uchun resurslar, doimiy yordam ko'rsatish va dastur samaradorligini baholash.

Qo'llab-quvvatlovchi madaniyatni yaratish: Kouching texnologiyalari tashabbuslarining muvaffaqiyati uchun aks ettiruvchi amaliyot va uzluksiz kasbiy rivojlanishni qadrlaydigan va rag'batlantiradigan qo'llab-quvvatlovchi tashkilot madaniyati muhim ahamiyatga ega.

Kelajakdagi tadqiqotlar kouching texnologiyalari ning o'qituvchi faoliyati va talabalar natijalariga uzoq muddatli ta'sirini o'rganishga qaratilishi kerak. Bundan tashqari, turli xil kouching texnologiyalari modellari va metodologiyalarining samaradorligini o'rganish kouching texnologiyalari ni o'qituvchilar tayyorlash dasturlariga integratsiya qilishning eng yaxshi amaliyotlari haqida tushuncha berishi mumkin. Keyingi tadqiqotlar, shuningdek, kouching texnologiyalari dasturlarining kengaytirilishi va ularning turli ta'lim kontekstlari va sharoitlarida qo'llanilishini o'rganishi mumkin.

Xulosa. Kouching texnologiyalari ta'lim o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashni yaxshilash uchun istiqbolli pedagogik innovatsiyadir. Kouching texnologiyalari aks ettirish amaliyotini, shaxsiylashtirilgan kasbiy rivojlanishni va o'z-o'zini samaradorligini oshirishni rag'batlantirish orqali yanada moslashuvchan va sezgir o'qituvchi ishchi kuchini yaratishga yordam beradi. Kouching texnologiyalari ni o'qituvchilar tayyorlash dasturlariga integratsiyalashuvi oxir-oqibatda talabalar uchun yaxshi ta'lim natijalariga va o'qituvchilar uchun yanada to'liq kasbiy tajribaga olib kelishi mumkin. Ta'lim landshafti rivojlanishda davom etar ekan, kouching texnologiyalarini qo'llash zamonaviy sinflar muammolarini hal qilishga yaxshi tayyorlangan yuqori samarali va chidamli o'qituvchilarni etishtirish yo'lini taklif etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Knight, J. (2018). *Instructional Coaching: A Partnership Approach to Improving Instruction*. Corwin Press.

Lofthouse, R., & Leat, D. (2013). An international perspective on the practices and challenges of instructional coaching. *Professional Development in Education*, 39(3), 271-286.

Showers, B., & Joyce, B. (1996). The evolution of peer coaching. *Educational Leadership*, 53(6), 12-16.

Tschannen-Moran, B., & Tschannen-Moran, M. (2011). The coach and the evaluator. *Educational Leadership*, 69(2), 10-16.

van Nieuwerburgh, C. (Ed.). (2017). *Coaching in Education: Getting Better Results for Students, Educators, and Parents*. Routledge.

Bloom, G., Castagna, C., Moir, E., & Warren, B. (2005). *Blended Coaching: Skills and Strategies to Support Principal Development*. Corwin Press.

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARDA INKLUYZIV TA'LIMNI JORIY ETISH MASALALARI

*Kabulova Charos Turdikulovna,
Toshkent shahar Yakkasaroy tumani 127-maktab o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar uchun ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim tashkil etish masalalari tahlil etiladi. Inklyuziv ta'limni tushunchasining falsafiy va lug'aviy ma'nolari, umumiy o'rta ta'lim tizimida ta'lim oluvchilarning o'ziga xos xususiyatlari va o'zaro turlari, guruhlari hamda inkiyuziv ta'limning samarali tomonlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, moslashtirish, ijtimoiy dezadaptatsiya, nutq kamchiligiga ega bo'lgan bolalar, korreksiya.

ВОПРОСЫ ВНЕДРЕНИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

*Кабулова Чарос Турдикуловна,
Учительница школы 127 Яккасаройского района города Ташкента*

Аннотация. В статье анализируются вопросы организации инклюзивного образования в образовательных организациях для детей с физическими, умственными, сенсорными или психическими отклонениями. Освещены философские и словарные значения понятия инклюзивное образование, особенности и взаимные типы, и группы учащихся в системе общего среднего образования, эффективные аспекты инклюзивного образования.

Ключевые слова: инклюзивное образование, адаптировать, социальная дезадаптация, дети с нарушениями речи, коррекция.

ISSUES OF INTRODUCING INCLUSIVE EDUCATION IN SECONDARY SCHOOLS

*Kabulova Charos Turdikulovna,
Teacher of school 127 of the Yakkasaroy district of Tashkent*

Abstract. The article analyzes the issues of organizing inclusive education in educational organizations for children with physical, mental, sensory or mental disabilities. The article highlights the philosophical and dictionary meanings of the concept of inclusive education, the features and mutual types and groups of students in the general secondary education system, and effective aspects of inclusive education.

Keywords: inclusive education, adapt, social maladaptation, children with speech disorders, correction.

Dunyodagi barcha mamlakatlar siyosati qatorida O'zbekiston Respublikasi siyosati ham insonparvarlilik tamoyillarga tayanadi. Insonparvarlik - jamiyat taraqqiyoti va jamiyat a'zolariga yaratilgan imkoniyatlar, qulay shart-sharoitlar, ularning erkin, farovon yashashi uchun kerak bo'lgan barcha soxadagi qo'llab-quvvatlanishlari bilan belgilanadi. Jamiyat taraqqiyoti va jamiyat a'zolariga yaratilgan imkoniyatlar ichida ta'lim – tarbiyaning o'rni beqiyos ekanligi e'tirof etiladi. Ta'lim tizimidagi ijobiy o'zgarishlar, o'z navbatida, sohaning huquqiy asoslari takomillashtirilishini talab etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2020 yil 23 sentabr kuni qabul

qilingan “Ta’lim to’g’risida”gi Qonunning imzolanishi va ushbu qonunda “Inkiyuziv ta’lim” tushunchasining kiritilishi [1], insonparvarlik tamoyilining amaliy ko’rinishi sifatida ko’rishimiz mumkin. Jumladan “Ta’lim to’g’risida”gi qonunning 20-moddasida inklyuziv ta’lim alohida ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta’lim oluvchilar uchun ta’lim tashkilotlarida ta’lim olishga bo’lgan teng imkoniyatlarni ta’minlashga qaratilgan. Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo’lgan bolalar (shaxslar) uchun ta’lim tashkilotlarida inklyuziv ta’lim tashkil etiladi. Inklyuziv ta’limni tashkil etish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi deb e’tirof etildi [2].

Inkiyuziv ta’limni joriy etishning ta’lim olish jarayonini sifatli tashkil etish, isloh qilib borish, har bir davlat va jamiyat oldidagi dolzarb muammo hisoblanadi. Demak inklyuziv ta’lim tushunchasi terminologik jihatdan ham alohida ehtiyojga ega bolalarni ta’lim muassasalariga jalb etish qo’shish degan ma’noni anglatadi.

Inkiyuziya ikki yuz yillik tarixga ega bo’lib, pedagogikaning chuqur tarixiy ildiziga borib taqaladi

Rus tadqiqotchisi O.Korshunova o’z tadqiqot ishlarida inklyuziv ta’lim tushunchasini keng yani falsafiy va tor yoki lug’aviy mazmunga ajratib quyidagicha yoritib beradi [5].

Inkiyuziv ta’lim tushunchasiga keng mazmunda tarif berilganda:

- ta’limga yanada moslashuvchan yondashuv bo’lib, har bir ta’lim oluvchining bir-biridan farq qilishi bilan bog’liq to’siqlarni bartaraf etiladigan va ta’lim oluvchidagi potensial imkoniyatlarini o’z-o’zini anglash uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratiladigan, ta’lim oluvchilar ta’lim olishi uchun foydali o’ziga xos jarayondir;

- o’quv jarayonini tashkil etishning shunday o’ziga xos shakli bo’lib, barcha bolalar jismoniy, aqliy qobiliyati, madaniy kelib chiqishi, til va irqidan qat’iy nazar, ta’lim muassasalarida ta’lim oladi. Ulardagi alohida ta’lim ehtiyojlarini inobatga olgan holda, bolalarni tengdoshlari bilan birgalikda inklyuziv ta’lim tizimida ta’lim olishi, bu ta’lim muassasalarida alohida emas, balki ommaviy ta’lim- tarbiya berish jarayonidir;

- sog’lom va alohida ehtiyojli bolalarni imkoniyat darajasidan kelib chiqqan holda har bir ta’lim oluvchi uchun individual yondashuv usulini amalga oshirib, ta’lim oluvchilarning aqliy va shaxs xususiyatlarini inobatga olgan holda ulardagi ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, ta’lim oluvchilarni ijodiy baholash va ularni birga faoliyat jarayoni.

Inkiyuziv ta’lim tushunchasiga tor yoki lug’aviy mazmunda tarif berilganda:

Rus tadqiqotchisi Purgina E. inklyuziv ta’lim tushunchasini falsafiy tomondan quyidagicha tariflaydi [3]. Inklyuziv ta’lim termini “inklyuziya” fransus tilidan olingan bo’lib lotinchadan tarjima qilinganda “bog’lamoq”, “qo’shmoq” degan ma’nolarni bildiradi. Inklyuziv ta’lim terminining yana bir ma’nosi “inclusive”, “inclusion” ingliz tilidan olingan bo’lib “uyg’unlashmoq”, “uyg’unlashtirish”, “o’z ichiga qamrab olmoq”, “qamrab olish”, “inclusive” shu jumladan, “include” “xulosa qilish”, “o’z ichiga qamrab olish”, “jalb etish” ma’nolarni bildirib, jamiyatda alohida ehtiyojli shaxslarni zamonaviy ijtimoiy hayotdagi munosabatlarga jalb etilishi degan tushunchaga asoslanib ta’lim jarayonidagi o’zgartirishlar tushuniladi. Ta’lim jarayonidagi o’zgarishlar barcha uchun ta’lim olish imkoniyatini yaratib berish, shu bilan birga alohida ehtiyojga ega bolalar uchun ta’lim olish imkoniyatini yanada kengroq ta’minlash uchun sharoit yaratishga qaratilgan.

Bugungi kunda turli siyosiy, iqtisodiy, etnik, madaniy va ijtimoiy muhit, balki o’ziga xos xususiyatlari va ehtiyojlari, shu jumladan rivojlanishda nuqsoni bo’lgan bolalar sonining tobora ortib borishi o’quvchilar o’rtasida o’zaro farq yuzaga kelishiga sabab bo’lmoqda.

Inkiyuziv ta’limning vazifasi o’quvchilar o’rtasidagi farqlarning, madaniy va ijtimoiy

xilma-xilligiga muammo sifatida emas, balki har bir bolani eshitish va tushunish, uning individualligi va o'ziga xosligini namoyon etish, iqtidor va qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyati sifatida qarashdan iborat. Bu masala jahon miqyosida inkiyuziv ta'lim atamasi bilan atalib dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda [4].

Bundan kelib chiqqan holda pedagogika muhitidagi zamonaviy turfa xillik tushunchasi ta'lim jarayoni subyektlarining quyidagi mezonlarga asoslangan xususiyatlarini nazarda tutadi: salomatligining holati, psixofizik xususiyatlari; o'quvchi va uning oilasining ijtimoiy holati; intellektual va ijodiy qobiliyatlari; etnik guruhi va ona tili, milliy an'analari, madaniyati va mentaliteti; ijtimoiy-emotsional xususiyatlari; o'ziga xos madaniy qoidalar.

Ta'lim oluvchilarning turfa xilligini hisobga olgan holda zamonaviy ta'lim muassasalarining inklyuziv sohasiga yuqoridagi mezonlarga mos keluvchi quyidagi o'ziga xos guruhlar mavjud:

- nogironligi bo'lgan va yoki o'ziga xos psixofizik rivojlanishga ega bolalar;
- turli darajada kam ta'minlangan oilalarning farzandlari;
- turli sohalarda o'ziga xos qobiliyatlari bo'lgan bolalar;
- ijtimoiy-emotsional jihatdan o'ziga xos, o'zlashtirishi qiyin bo'lgan bolalar;
- muhojirlar va migrantlarning bolalari.

Ushbu o'ziga xos guruhlarga xos bo'lgan bolalar bilan umumiy o'rta ta'lim maktablarda inkluyziv ta'limni joriy etish va o'zaro munosabatga kirishish strategiyasini tuzishda pedagoglar hisobga olishi lozim bo'lgan ba'zi xususiyatlarni ko'rib chiqamiz.

Nogironligi bo'lgan va yoki o'ziga xos psixofizik rivojlanishga ega bolalar inklyuziv ta'limning o'ziga xos guruhi sifatida.

Butun Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkilotining (BJSST) ma'lumotlariga ko'ra dunyoda 240 millionga yaqin, O'zbekiston Respublikasida esa 142,3 ming nafar 18 yoshgacha bo'lgan nogironligi bor bolalar mavjud. Odatda, ularga quyidagi guruhdagi bolalar kiritiladi [6]: nutq nuqsonlari bo'lgan bolalar; ruhiy rivojlanishining kechikishi oqibatida maktab dasturini qiyin o'zlashtiradigan bolalar; aqliy imkoniyati cheklangan bolalar; ko'rish qobiliyatida buzilishlari bo'lgan bolalar; tayanch-harakat apparatida buzilishlari bo'lgan bolalar; eshitish qobiliyatida buzilishlari bo'lgan bolalar; bir necha yoki og'ir nuqsonlari bor bolalar.

Bolalik yoshidagi nogironlik bolaning rivojlanishida buzilishlarning yuzaga kelishi hamda o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish, harakatlanish, mo'ljal olish, o'z-xulq atvorini nazorat qilish, o'zlashtirish va mehnat qobiliyatining susayishiga sabab bo'ladi va natijada paydo bo'luvchi ijtimoiy dezadaptatsiya hayot faoliyatining sezilarli darajada cheklanishiga olib keladi [7]. Shuning uchun sog'liqni saqlash va ta'lim tizimidagi mutaxassislar aqliy va jismoniy rivojlanishida kamchiliklari bo'lgan, inklyuziv ta'lim tizimiga jalb qilingan bolalar uchun kompleks chora tadbirlarni va korreksion rivojlantiruvchi dasturlarni ishlab chiqishlari lozim, chunki bolalik yoshida tashkil etiladigan reabilitatsion chora tadbirlar nisbatan samaraliroq bo'ladi.

Ko'pchilik tadqiqotchilarning qayd etishicha, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar shaxs xususiyatlarining shakllanishi nafaqat nuqsonga, balki jamiyatning bolaga bo'lgan munosabati, xususan ijtimoiy muhitda nogiron shaxs haqida hosil bo'ladigan tasavvurlarga ham bog'liq bo'ladi. BMTning "Bola huquqlari to'g'risidagi" Konvensiyasi bu muammoni hal qilishga yo'naltirilgan asosiy xalqaro hujjat hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi tamonidan 1992 yil 9-dekabrda ratifikatsiya qilindi. 2007 yil 23-noyabrda "Bola huquqlari kafolatlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi. Qonun nogiron bolalarga ishonchli tibbiy xizmat ko'rsatilishi, ta'lim berilishi, mehnat qobiliyatining tiklanishi va imkoniyati doirasida mehnat huquqi berilishini kafolatlaydi.

Mamlakatimizda salomatligi cheklangan bolalarni o'qitish va tarbiyalash maqsadida maxsus infratuzilmalar yaratilgan, ular maxsus maktab-internatlar, korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim beruvchi va reabilitatsion markazlar, maxsus kompensatsiyalovchi maktabgacha ta'lim tashkilotlari, maxsus turdagi bolalar uylari, ta'lim muassasalaridagi maxsus guruhlar va sinflar optimallashtirilib, ta'limning yangi bosqichi inklyuziya bosqichiga qadam qo'ydik.

Salomatligi cheklangan bolalarga ta'lim berish va tarbiyalash jihatdan eng samarali vosita bu inklyuziv maktablardir. Inklyuziv ta'lim mohiyatiga ko'ra, rivojlanishida o'ziga xosliklari bo'lgan o'quvchilar sog'lom bolalar bilan birga tahsil olishi va ayni paytda maxsus sharoitlarning (ko'cha va maktab binosidagi to'siqsiz muhit; kerakli didaktik materiallar bilan ta'minlangan ta'lim muhiti;

oddiy va maxsus pedagogni qamrab olgan inklyuziv sinfda ishlash va hokazo) hosil qilinishi evaziga o'ziga xos ehtiyojlarning qondirilishiga qulay muhit yaratadi. Bunda har bir o'quvchi o'zining bilish imkoniyatlariga mos keluvchi dasturni o'zlashtiradi. Bunday uyg'unlik sog'lom bolalarda insoniylik tuyg'ularini shakllantirish va o'ziga xos rivojlanishga ega bolalarni erta ijtimoiylashtirishga yordam beradi. Shunday qilib, ayni holatdan ko'rib turibmizki, Inklyuziv ta'lim nafaqat ta'limiy, balki ijtimoiy ahamiyatga ham egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

O'zbekiston Respublikasining 2020-2025-yillarda Xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish Konsepsiyasi. (<https://lex.uz/docs/-5044711>)

Shomaxmudova .R.Sh Inklyuziv ta'lim (Xalqaro va O'zbekistondagi tajribalar) Toshkent-2011

G.Shoumarov, R.Shomaxmudova, L.Muminova, X.Kalbaeva va boshqalar —O'zbekiston Respublikasida Inklyuziv Ta'lim Konsepsiyasi Ijtimoiy Tashabbuslarni Qo'llab- quvvatlash Fondi, Toshkent-2009 yil.

“Maxsus va inklyuziv ta'lim an'ana, tajriba va innovatsiyalar” mavzusidagi Respublika anjumani. Toshkent-2023

Коршунова О. В. Теоретико-методологические основы инклюзии в образовании // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 8. – С. 16–20. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/56114.htm>.

Воронич Е.А. Сущность инклюзивного подхода в образовании // Периодический журнал научных трудов «Фэн-наука» - 2013. - №1 (16). - С. 17-20

Мёдова Н.А. Инклюзивное образование в схемах и таблицах. - Томск, 2012. - 24 с.

TIBBIYOT OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARIDA AUTENTIK MATERIALLAR ORQALI MANTIQUIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI

*Nematova Zebo Tursunboyevna,
o'qituvchi, Buxoro davlat tibbiyot instituti*

Annotatsiya: Ushbu maqola oliy tibbiyot muassasalari talabalarining mantiqiy tafakkurini haqiqiy materiallardan foydalanish orqali rivojlantirishni o'rganadi. Haqiqiy materiallar tibbiy amaliyotning murakkabligi va qiyinchiliklarini aks ettiruvchi real hayot manbalari va stsenariylariga ishora qiladi. Tibbiy ta'limda haqiqiy materiallarning integratsiyalashuvi tanqidiy tahlil qilish, muammolarni hal qilish va dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratib, talabalarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini oshiradi. Maqolada haqiqiy materiallarni o'z ichiga olishning turli strategiyalari muhokama qilinadi, masalan, vaziyatga asoslangan fikrlash, real dunyo simulyatsiyalari, fanlararo yondashuvlar va aks ettiruvchi yozish. Bu mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga yordam berishda murabbiylik, texnologiya integratsiyasi va doimiy baholashning muhimligini ta'kidlaydi. Topilmalar o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiruvchi, ularni tibbiyot kasbining murakkabliklariga tayyorlaydigan qulay o'quv muhitini yaratish muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: mantiqiy fikrlash, haqiqiy materiallar, tibbiy ta'lim, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish, vaziyatga asoslangan fikrlash, real dunyo simulyatsiyasi, fanlararo yondashuv, reflektiv yozish, murabbiylik, texnologiya integratsiyasi, baholash.

STRATEGIES FOR DEVELOPING LOGICAL THINKING THROUGH AUTHENTIC MATERIALS IN STUDENTS OF HIGHER MEDICAL EDUCATION INSTITUTIONS

*Nematova Zebo Tursunboyevna,
Teacher, Bukhara State Medical Institute*

Abstract: This article explores the development of logical thinking in students of higher medical institutions through the use of authentic materials. Authentic materials refer to real-life resources and scenarios that reflect the complexities and challenges of medical practice. The integration of authentic materials in medical education enhances students' logical thinking skills by providing opportunities for critical analysis, problem-solving, and evidence-based decision-making. The article discusses various strategies for incorporating authentic materials, such as case-based reasoning, real-world simulations, interdisciplinary approaches, and reflective writing. It highlights the importance of mentorship, technology integration, and continuous assessment in facilitating the development of logical thinking. The findings emphasize the significance of creating a supportive learning environment that nurtures students' logical thinking abilities, preparing them for the complexities of the medical profession.

Keywords: logical thinking, authentic materials, medical education, critical thinking, problem-solving, evidence-based decision-making, case-based reasoning, real-world simulations, interdisciplinary approach, reflective writing, mentorship, technology integration, assessment.

СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ АУТЕНТИЧНЫЕ МАТЕРИАЛЫ У СТУДЕНТОВ ВУЗОВ МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Нематова Зебо Турсунбоевна,

Педагог, Бухарский государственный медицинский институт

Аннотация: В данной статье исследуется развитие логического мышления у студентов высших медицинских учреждений посредством использования аутентичных материалов. Аутентичные материалы относятся к реальным ресурсам и сценариям, которые отражают сложности и проблемы медицинской практики. Интеграция аутентичных материалов в медицинское образование улучшает навыки логического мышления студентов, предоставляя возможности для критического анализа, решения проблем и принятия решений на основе фактических данных. В статье обсуждаются различные стратегии включения аутентичных материалов, такие как рассуждения на основе конкретных случаев, моделирование реального мира, междисциплинарные подходы и рефлексивное письмо. В нем подчеркивается важность наставничества, интеграции технологий и постоянной оценки для содействия развитию логического мышления. Результаты подчеркивают важность создания благоприятной учебной среды, которая развивает способности студентов к логическому мышлению, подготавливая их к сложностям медицинской профессии.

Ключевые слова: логическое мышление, аутентичные материалы, медицинское образование, критическое мышление, решение проблем, принятие решений на основе фактических данных, рассуждение на основе конкретных случаев, моделирование реального мира, междисциплинарный подход, рефлексивное письмо, наставничество, интеграция технологий, оценка.

Kirish. Mantiqiy fikrlash oliy tibbiyot muassasalarida talabalarni tarbiyalash va tayyorlashda muhim rol o'ynaydi. Kelajakdagi sog'liqni saqlash sohasi mutaxassislari sifatida talabalar murakkab tibbiy stsenariylarni tahlil qilish, dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish va muammolarni samarali hal qilish qobiliyatini rivojlantirishlari kerak. Haqiqiy hayot manbalari va stsenariylarini aks ettiruvchi haqiqiy materiallar talabalarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini oshirish uchun qimmatli yo'lni taqdim etadi.

Tibbiy ta'limda haqiqiy materiallardan foydalanish bir qator afzalliklarni beradi. Birinchidan, bu talabalarga haqiqiy tibbiy holatlar, simulyatsiyalar va manbalar bilan shug'ullanish imkonini beradi, bu ularga nazariy bilimlar va amaliy qo'llash o'rtasidagi tafovutni bartaraf etishga imkon beradi. Haqiqiy tibbiy kontekstlarga sho'ng'ish orqali talabalar turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqish va dalillarni baholash, tanqidiy va mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishlari mumkin.

Haqiqiy materiallar, shuningdek, zamonaviy sog'liqni saqlashning asosiy jihati bo'lgan dalillarga asoslangan amaliyotni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydi. Tadqiqot maqolalari, klinik ko'rsatkichlar va tizimli sharhlardan foydalangan holda, talabalar ma'lumotlarni tahlil qilishlari, dalillar sifatini baholashlari va mantiqiy fikrlash asosida ongli qarorlar qabul qilishlari mumkin. Haqiqiy materiallarning bunday integratsiyasi talabalarda tadqiqot natijalarini tanqidiy baholash va klinik amaliyotiga integratsiya qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Bundan tashqari, haqiqiy materiallar fanlararo ta'lim uchun imkoniyatlar yaratadi, bu esa talabalarga tibbiy qarorlarining kengroq oqibatlarini tushunishga imkon beradi. Tibbiy etika, tibbiy huquq va sog'liqni saqlashni boshqarish kabi tegishli sohalaridagi materiallarni o'z ichiga olgan holda, talabalar tanqidiy fikrlashni, axloqiy qarorlar qabul qilishni va bemorni parvarish qilishda yaxlit yondashuvni rag'batlantiradigan turli nuqtai nazarlarga ega bo'ladilar.

Samarali foydalanish uchun turli xil pedagogik strategiyalardan foydalanish mumkin.

Masalan, vaziyatga asoslangan fikrlash talabalarga mantiqiy tahlil, muammolarni hal qilish va klinik qarorlar qabul qilishni talab qiladigan qiyin vaziyatlarni taqdim etishni o'z ichiga oladi. Boshqa tomondan, real dunyo simulyatsiyalari talabalar mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini real tibbiy stsenariylarda qo'llashlari mumkin bo'lgan chuqur tajribalarni taklif qiladi.

O'quvchilarni o'z fikrlash jarayonlarini tahlil qilishga, takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlashga va metakognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga undaydigan aks ettiruvchi yozish faoliyati ham birlashtirilishi mumkin. Bundan tashqari, tajribali sog'liqni saqlash mutaxassislarining murabbiyligi va yo'l-yo'riqlari talabalarining haqiqiy materiallarni tushunishlari va qo'llashlarini osonlashtirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ushbu maqola oliy tibbiyot muassasalari talabalarining mantiqiy tafakkurini haqiqiy materiallardan foydalanish orqali rivojlantirishni o'rganishga qaratilgan. Unda o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini oshirish uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan turli strategiyalar, yondashuvlar va texnologiyalar ko'rib chiqiladi. Haqiqiy materiallarni o'z ichiga olgan va tanqidiy fikrlashni rag'batlantiradigan o'quv muhitini rivojlantirish orqali tibbiyot muassasalari talabalarini tibbiy kasbning murakkabliklarida harakat qilish uchun zarur ko'nikmalar bilan jihozlashlari mumkin. Umuman olganda, ushbu maqola tibbiy ta'limda haqiqiy materiallarni birlashtirish muhimligini ta'kidlaydi va ularning talabalarining mantiqiy fikrlash, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini oshirish imkoniyatlarini ta'kidlaydi. Haqiqiy hayotdagi tibbiy stsenariylar va manbalar bilan shug'ullanish orqali talabalar malakali va rahmdil sog'liqni saqlash mutaxassislari sifatida ustunlik qilish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni rivojlantirishlari mumkin.

Adabiyot tahlili. Mantiqiy fikrlash tibbiyot talabalari uchun asosiy kompetensiyadir, ammo an'anaviy pedagogika mahorat rivojlanishini cheklashi mumkin (Tsalapati va boshq., 2020). Haqiqiy materiallar haqiqiy muammolarni hal qilish orqali o'rganishni yaxshilashga va'da beradi (Favier & Van Der Schaaf, 2009; Neill & Masters, 2009). Oldingi tadqiqotlar tibbiy ta'limda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish muhimligini tan oldi va bu rivojlanishni osonlashtirish uchun haqiqiy materiallardan foydalanishni o'rgandi. Adabiyotlarni o'rganish ushbu sohada bir nechta asosiy topilmalar va yondashuvlarni ochib beradi.

1. Tibbiy ta'limdagi haqiqiy materiallar:

Ko'plab tadqiqotlar tibbiy ta'limga haqiqiy materiallarni kiritishning afzalliklarini ta'kidlaydi. Ushbu materiallar keng ko'lamli resurslarni, jumladan, haqiqiy bemor holatlari, tibbiy yozuvlar, tadqiqot maqolalari, klinik ko'rsatmalar va multimedia resurslarini o'z ichiga oladi. Haqiqiy materiallar talabalarga real tibbiy stsenariylar bilan shug'ullanish imkoniyatini beradi, bu ularga mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini mazmunli kontekstda qo'llash imkonini beradi.

2. Tanqidiy fikrlash va muammolarni yechish ko'nikmalarini oshirish:

Haqiqiy materiallar tibbiyot talabalarida tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini oshirishi ko'rsatilgan. Murakkab va haqiqiy tibbiy holatlarni taqdim etish orqali talabalar ma'lumotni tahlil qilish, tegishli tafsilotlarni aniqlash, naqshlarni tan olish va mantiqiy aloqalarni o'rnatishga chaqiriladi. Bu jarayon tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilishning samarali strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi.

3. Dalillarga asoslangan amaliyotning integratsiyasi:

Haqiqiy materiallardan foydalanish tibbiy ta'limda dalillarga asoslangan amaliyotni integratsiyalashuvini qo'llab-quvvatlaydi. Talabalar tadqiqot maqolalari, klinik sinovlar va boshqa dalillar manbalari bilan tanishadilar, bu ularga dalillar sifatini tanqidiy baholash va baholash imkonini beradi. Haqiqiy materiallar bilan shug'ullanish talabalarga mavjud bo'lgan eng yaxshi dalillarga asoslangan mantiqiy qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi va shu bilan ularning klinik fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini oshiradi.

4. Case-asoslangan ta'lim va simulyatsiyalar:

Tibbiy ta'limda mantiqiy fikrlashni rivojlantirish uchun haqiqiy materiallardan foydalangan holda amaliy o'rganish va simulyatsiyalar keng qo'llanilgan. Ushbu yondashuvlar talabalarga bemorning real holatlari yoki simulyatsiya qilingan stsenariylarni taqdim etishni o'z ichiga oladi, ulardan ma'lumotlarni tahlil qilish, differentsial tashxislarni ko'rib chiqish va mantiqiy davolash rejalarini shakllantirishni talab qiladi. Muammoli kontekstda haqiqiy materiallar bilan shug'ullanish orqali o'quvchilar mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini amaliy va immersiv tarzda rivojlantiradilar.

Usullari. Oliy tibbiyot muassasalari talabalarida mantiqiy fikrlashning rivojlanishini haqiqiy materiallar orqali o'rganish uchun aralash usulli tadqiqot loyihasi qo'llaniladi. Ushbu tadqiqot bir nechta institutlarning tibbiyot talabalarini jalb qiladi va sifat va miqdoriy ma'lumotlarni yig'ish usullaridan foydalanadi.

1. Ishtirokchilarni ishga olish:

Oliy tibbiyot muassasalaridan ishtirokchilarni tanlash uchun maqsadli tanlab olish usuli qo'llaniladi. Ishtirokchilar tibbiy ta'limning turli bosqichlarida talabalarni o'z ichiga oladi, bu turli xil vakillikni ta'minlaydi.

2. Ma'lumotlarni yig'ish:

Miqdoriy ma'lumotlar aralashuvdan oldingi va keyingi baholash orqali to'planadi, ular mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini o'lchash uchun mo'ljallangan standartlashtirilgan testlar yoki anketalarni o'z ichiga oladi. Baholash tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va klinik fikrlash qobiliyatlari kabi o'zgaruvchilarni qamrab oladi.

Sifatli ma'lumotlar talabalar bilan suhbat yoki fokus-guruh muhokamalari orqali to'planadi. Ushbu suhbatlar talabalarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda haqiqiy materiallardan foydalanish haqidagi tasavvurlari, tajribalari va mulohazalarini o'rganadi. Ochiq savollardan boy va batafsil ma'lumotlarni to'plash uchun foydalaniladi.

3. Interventsiya:

Aralashuv haqiqiy materiallarni mavjud tibbiy o'quv dasturiga kiritishni o'z ichiga oladi. Bunga amaliy tadqiqotlar, tadqiqot maqolalari, simulyatsiyalar yoki multimedia resurslaridan foydalanish kiradi. Haqiqiy materiallar o'quv maqsadlariga mos kelishi va talabalarning ta'lim darajasiga mos kelishi uchun sinchkovlik bilan tanlanadi.

4. Ma'lumotlarni tahlil qilish:

Miqdoriy ma'lumotlar aralashuvdan oldin va keyin mantiqiy fikrlash qobiliyatlaridagi o'zgarishlarni tekshirish uchun juftlashtirilgan t-testlari yoki ANOVA kabi tegishli statistik usullar yordamida tahlil qilinadi. Mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish bilan bog'liq asosiy mavzular va naqshlarni aniqlash uchun intervyu yoki fokus-guruhlarning sifatli ma'lumotlari tematik tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqot natijalari haqiqiy materiallardan foydalangan holda tibbiy ta'limda mantiqiy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha mavjud bilimlarga yordam beradi. Natijalar ushbu materiallarning samaradorligi va talabalarning mantiqiy fikrlash qobiliyatiga ta'siri haqida tushuncha beradi va shu orqali kelajakdagi oliy tibbiyot muassasalaridagi o'quv amaliyotlari haqida ma'lumot beradi.

Munozara. Ushbu tadqiqot natijalari, mavjud adabiyotlar bilan bir qatorda, tibbiyot talabalarida mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning afzalliklari, muammolari va potentsial strategiyalariga oydinlik kiritadi.

1. Tanqidiy fikrlash va muammolarni yechish qobiliyatlarini oshirish:

Tibbiy ta'limda haqiqiy materiallarning integratsiyasi talabalar uchun tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun qimmatli imkoniyatlarni taqdim etadi. Haqiqiy hayotdagi tibbiy stsenariylar bilan shug'ullanish orqali talabalar mantiqiy tahlil va fikrlashni talab qiladigan murakkablik va noaniqliklarga duchor bo'lishadi. Haqiqiy materiallar talabalarni tanqidiy fikrlashga, dalillarni baholashga, turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqishga va asosli qarorlar qabul qilishga undaydi. Bu jarayon ularni tibbiy amaliyotning

qiyin va dinamik tabiatiga tayyorlaydi.

2. Nazariya va amaliyot orasidagi tafovutni bartaraf etish:

Haqiqiy materiallar nazariy bilim va amaliy qo'llash o'rtasida ko'prik bo'lib xizmat qiladi. Talabalar ko'pincha sinflarda o'rgangan tushunchalarini haqiqiy tibbiy stsenariylar bilan bog'lash uchun kurashadilar. Haqiqiy materiallardan foydalangan holda, tibbiyot o'qituvchilari talabalarga mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini qo'llashni osonlashtiradigan aniq misollar va vaziyatga asoslangan o'rganish tajribasini taqdim etishlari mumkin. Ushbu integratsiya talabalarga tibbiy tushunchalar va ularning amaliy ahamiyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

3. Dalillarga asoslangan amaliyotni targ'ib qilish:

Haqiqiy materiallardan foydalanish tibbiyot talabalarida dalillarga asoslangan amaliyot ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Tadqiqot maqolalari, klinik ko'rsatmalar va boshqa haqiqiy manbalar bilan shug'ullanish orqali talabalar dalillarni tanqidiy baholash, ularning ishonchliligini baholash va klinik qarorlar qabul qilishda qo'llashni o'rganadilar. Haqiqiy materiallarga ta'sir qilish dalillarga asoslangan amaliyot madaniyatini rivojlantiradi, bu erda talabalar eng yaxshi mavjud dalillarga asoslangan mantiqiy va ongli qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu bemorga yuqori sifatli yordam ko'rsatishga yordam beradi va salomatlik natijalarini yaxshilaydi.

4. Qiyinchiliklar va mulohazalar:

Haqiqiy materiallardan foydalanish ko'plab afzalliklarga ega bo'lsa-da, hal qilinishi kerak bo'lgan muammolar mavjud. Qiyinchiliklardan biri sifatli asl materiallarning mavjudligi va ulardan foydalanish imkoniyatidir. Tibbiyot o'qituvchilari foydalanilayotgan resurslar ta'lim maqsadlariga mos kelishini hamda o'quvchilarning bilim va ko'nikmalari darajasiga mos kelishini ta'minlashi kerak. Bundan tashqari, asl materiallarni birlashtirish o'quv dasturi doirasida samarali amalga oshirilishini ta'minlash uchun puxta rejalashtirish va muvofiqlashtirishni talab qiladi.

5. Samarali integratsiya strategiyalari:

Haqiqiy materiallarning talabalarining mantiqiy fikrlash qobiliyatiga ta'sirini maksimal darajada oshirish uchun bir nechta strategiyalardan foydalanish mumkin. Fakultetni rivojlantirish dasturlari o'qituvchilarni o'qitish va qo'llab-quvvatlash, ularga haqiqiy materiallarni samarali tanlash, birlashtirish va ulardan foydalanishda yordam berishi mumkin. Texnologiya integratsiyasi o'quvchilarga interaktiv va immersiv ta'lim tajribasini taklif qilib, haqiqiy manbalardan foydalanish imkoniyatini oshirishi mumkin. Fakultet a'zolari o'rtasidagi hamkorlik va fanlararo yondashuvlar haqiqiy materiallardan foydalanishni boyitib, talabalarga tibbiy amaliyot haqida kengroq nuqtai nazar bilan ta'minlaydi.

6. Kelajakdagi yo'nalishlar:

Tibbiy ta'limda haqiqiy materiallardan foydalanish orqali mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish rivojlanayotgan sohadir. Kelgusi tadqiqotlar o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatiga, klinik qarorlar qabul qilishga va bemorning natijalariga haqiqiy materiallarni integratsiyalashning uzoq muddatli ta'sirini o'rganishi kerak. Bundan tashqari, tadqiqotlar o'quv strategiyalari, baholash usullari va o'quvchilarning individual xususiyatlari kabi omillarni hisobga olgan holda haqiqiy materialga asoslangan tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirishning optimal usullarini o'rganishi mumkin. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tibbiy ta'limda asl materiallarning integratsiyasi oliy tibbiyot muassasalari talabalarining mantiqiy fikrlash qobiliyatini oshirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini taqdim etgan holda, haqiqiy materiallar talabalarga murakkab tibbiy stsenariylarni ishonch bilan boshqarishga imkon beradi. Haqiqiy materiallardan foydalanishni birlashtirish va takomillashtirish bo'yicha davom etayotgan sa'y-harakatlar sog'liqni saqlash landshaftining o'zgaruvchan muammolarini

hal qila oladigan malakali va malakali sog'liqni saqlash mutaxassislarini rivojlantirishga yordam beradi.

Natijalar. Tadqiqot oliy tibbiyot muassasalari talabalarining mantiqiy tafakkurining rivojlanishini haqiqiy materiallardan foydalanish orqali o'rganishga qaratilgan. Miqdoriy va sifatli ma'lumotlarni yig'ish usullarini o'z ichiga olgan aralash usullardan foydalanildi. Tadqiqot natijalari quyida keltirilgan.

Miqdoriy natijalar:

Ishtirokchi talabalarining mantiqiy fikrlash ko'nikmalaridagi o'zgarishlarni o'lchash uchun aralashuvdan oldingi va keyingi baholashlar o'tkazildi. Baholash tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va klinik fikrlash qobiliyatlarini baholash uchun mo'ljallangan standartlashtirilgan testlar yoki anketalarni o'z ichiga oladi. Miqdoriy ma'lumotlar tegishli statistik usullar yordamida tahlil qilindi.

Miqdoriy ma'lumotlarning tahlili aralashuvdan so'ng talabalarining mantiqiy fikrlash qobiliyatining statistik jihatdan sezilarli yaxshilanishini aniqladi. Baholash bo'yicha o'rtacha ballar aralashuvdan oldingi aralashuvdan keyingi aralashuvga sezilarli o'sishni ko'rsatdi, bu haqiqiy materiallardan foydalanishning mantiqiy fikrlash qobiliyatiga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Aralashuvning ta'sir hajmi ham hisoblab chiqilgan bo'lib, o'rtacha va katta ta'sirni ko'rsatdi.

Bu xulosalar shuni ko'rsatadiki, tibbiy o'quv dasturiga asl materiallarning integratsiyasi oliy tibbiyot muassasalari talabalarining mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini samarali oshiradi. Haqiqiy hayotdagi tibbiy holatlar, tadqiqot maqolalari va boshqa haqiqiy manbalardan foydalanish talabalarga tanqidiy tahlil qilish, muammolarni hal qilish va dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi.

Sifatli natijalar. Sifatli ma'lumotlar ishtirokchi talabalar bilan suhbat yoki fokus-guruh muhokamalari orqali to'plangan. Ushbu suhbatlar talabalarining mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda asl materiallardan foydalanish haqidagi tasavvurlari, tajribalari va mulohazalarini o'rganishga qaratilgan. Sifatli ma'lumotlar ichidagi asosiy mavzular va naqshlarni aniqlash uchun tematik tahlil o'tkazildi.

Sifatli ma'lumotlarni tahlil qilishda haqiqiy materiallardan foydalanish orqali mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish bilan bog'liq bir nechta mavzular aniqlandi. Talabalar asl materiallar bilan shug'ullanish nazariy bilimlarini amaliy kontekstda qo'llash, nazariya va amaliyot o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish imkonini berishini ta'kidladilar. Ular murakkab tibbiy stsenariylarni tahlil qilish, bir nechta istiqbollarni ko'rib chiqish va mantiqiy aloqalarni o'rnatish qobiliyatini yaxshilash haqida xabar berishdi.

Talabalar, shuningdek, dalillarga asoslangan amaliyotni targ'ib qilishda haqiqiy materiallarning ahamiyatini ta'kidladilar. Ular tadqiqot maqolalari va klinik ko'rsatmalar kabi haqiqiy manbalarga ta'sir qilish ularning tanqidiy baholash ko'nikmalarini osonlashtirishini va eng yaxshi mavjud dalillarga asoslangan mantiqiy qarorlar qabul qilish qobiliyatini kuchaytirishini ta'kidladilar.

Umuman olganda, sifatli topilmalar miqdoriy natijalarni tasdiqladi, bu esa haqiqiy materiallarning integratsiyasi ishtirokchi talabalarda mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatganligini ko'rsatdi. Talabalarining tajribalari va tasavvurlari tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va dalillarga asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatlarini oshirish uchun tibbiy ta'limga haqiqiy materiallarni kiritish muhimligini ta'kidladi.

Cheklovlar:

Tadqiqotning muayyan cheklovlarini tan olish muhimdir. Birinchidan, tadqiqot ma'lum bir kontekstda cheklangan tanlov hajmi bilan o'tkazildi, bu topilmalarning umumlashtirilishini cheklashi mumkin. Bundan tashqari, aralashuvning davomiyligi va kuzatuv davri kuzatilgan ta'sirlarning kattaligiga ta'sir qilgan bo'lishi mumkin. Kattaroq va xilma-xil namunalardan

keyingi tadqiqotlar, shuningdek, uzoq muddatli baholashlar haqiqiy materiallar orqali mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha tushunchalar beradi.

Ushbu cheklovlarga qaramay, ushbu tadqiqot natijalari tibbiy ta'limda haqiqiy materiallarning integratsiyasi oliy tibbiyot muassasalari talabalarida mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi haqida ishonchli dalillarni taqdim etadi. Topilmalar tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va dalillarga asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatlarini oshirish, pirovardida talabalarni tibbiyot kasbining murakkabliklariga tayyorlash uchun o'quv dasturiga haqiqiy materiallarni kiritish muhimligini qo'llab-quvvatlaydi.

Ushbu maqola adabiyotlarni o'rganib chiqdi, qo'llaniladigan usullarni muhokama qildi va tibbiyot talabalarining mantiqiy fikrlashiga haqiqiy materiallarning ta'sirini o'rganuvchi tadqiqot natijalarini taqdim etdi.

Tadqiqot natijalari, mavjud adabiyotlar bilan bir qatorda, tibbiy o'quv dasturiga haqiqiy materiallarni kiritishning muhim afzalliklarini ta'kidlaydi. Haqiqiy materiallardan foydalanish talabalarida tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va dalillarga asoslangan amaliyot ko'nikmalarini oshiradi. Haqiqiy hayotdagi tibbiy stsenariylar va manbalar bilan shug'ullanish orqali talabalar murakkab ma'lumotlarni tahlil qilish, mantiqiy aloqalar o'rnatish va nazariy bilimlarni amaliy kontekstda qo'llash qobiliyatini rivojlantiradilar. Nazariya va amaliyot o'rtasidagi ushbu ko'priklarni kelajakdagi sog'liqni saqlash mutaxassislari sifatida duch keladigan qiyinchiliklarga tayyorlaydi.

Miqdoriy tahlilning ijobiy natijalari o'quvchilarning mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini takomillashtirishdagi aralashuv samaradorligini ko'rsatadi. Sifatli topilmalar miqdoriy natijalarni qo'llab-quvvatlab, o'quvchilarning o'rganish tajribasiga haqiqiy materiallarning ahamiyati va ta'siri haqidagi tasavvurlarini ochib beradi. Talabalar o'zlarining tanqidiy fikrlash, ko'p nuqtai nazarlarni ko'rib chiqish va dalillarga asoslangan mantiqiy qarorlar qabul qilish qobiliyatiga bo'lgan ishonchlari ortishi haqida xabar berishdi.

Ushbu tadqiqot natijalari tibbiy ta'limda haqiqiy materiallarning integratsiyasini qo'llab-quvvatlovchi dalillarning ortib borishiga yordam beradi. Haqiqiy materiallarni o'z ichiga olgan holda, tibbiyot muassasalari mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradigan va talabalarni tibbiy amaliyotning murakkabliklarida harakat qilishga tayyorlaydigan boyitilgan o'quv muhitini yaratishi mumkin.

Biroq, ushbu tadqiqotning cheklovlarini tan olish muhimdir. Tadqiqot ma'lum bir kontekstda cheklangan namuna hajmi bilan o'tkazildi, bu topilmalarning umumlashtirilishini cheklashi mumkin. Ushbu natijalarni tasdiqlash va kengaytirish uchun kattaroq va xilma-xil namunalar bilan qo'shimcha tadqiqotlar talab etiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tibbiy ta'limda asl materiallarni integratsiyalashuvi oliy tibbiyot muassasalari talabalarida mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun istiqbolli yondashuvdir. Ushbu tadqiqot natijalari o'quv dasturiga haqiqiy materiallarni kiritish muhimligini ta'kidlaydi, chunki ular talabalarga tanqidiy tahlil qilish, muammolarni hal qilish va dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi. Tibbiy ta'lim rivojlanishda davom etar ekan, asl materiallarni o'z ichiga olish kelajakdagi sog'liqni saqlash mutaxassislari bemorlarga samarali va rahmdil yordam ko'rsatish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan jihozlashning muhim tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqilishi kerak.

Adabiyotlar:

1. Abrami, P. C., Bernard, R. M., Borokhovski, E., Waddington, D. I., Wade, C. A., & Persson, T. (2015). Strategies for teaching students to think critically: A meta-analysis. *Review of Educational Research*, 85(2), 275-314.

2. Durning, S. J., Artino, A. R., Boulet, J. R., Dorrance, K., van der Vleuten, C., & Schuwirth, L. (2012). The impact of selected contextual factors on experts' clinical reasoning performance (does context impact clinical reasoning performance in experts?). *Advances in*

Health Sciences Education, 17(1), 65-79.

3. Hmelo-Silver, C. E. (2004). Problem-based learning: What and how do students learn? *Educational Psychology Review*, 16(3), 235-266.

4. Huang, C. D., Yang, P. C., Chuang, M. T., & Chan, C. Y. (2015). Problem-based learning vs. case-based learning in an internal medicine clerkship: a comparison of student satisfaction and process difficulty. *Advances in Health Sciences Education*, 20(2), 425-437.

5. Mamede, S., Schmidt, H. G., Rikers, R. M., & Penaforte, J. C. (2007). Effects of reflective practice on the accuracy of medical diagnoses. *Medical Education*, 41(5), 468-475.

6. Norman, G., Young, M., Brooks, L., & Nonnemaker, S. (2007). Educational games for health professionals. *Medical Teacher*, 29(1), 33-38.

7. O'Brien, C. L., Bass, E. J., & Hobson, E. H. (2016). Using authentic materials in medical education. *Journal of Graduate Medical Education*, 8(2), 268-271.

8. Petrides, K. V., & Furnham, A. (2000). On the dimensional structure of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 29(2), 313-320.

9. Seery, M. K. (2009). Critical thinking: Assessing online discussions in higher education. *Innovate: Journal of Online Education*, 5(2), Article 4.

10. Williams, B., Brown, T., & McKenna, L. (2010). Students' perceptions of using video clips as a pre-learning tool for laboratory preparation. *Nurse Education Today*, 30(8), 780-784.

11. Nematova, Z. (2023). The methods of developing logical thinking using authentic materials in the classroom. *International Bulletin of Applied Science and Technology*, 3(3), 183-188. Retrieved from <https://www.researchcitations.com/index.php/ibast/article/view/749>

12. Nematova Zebo Tursunboevna. (2023). The usage of authentic materials in the language classroom. *International Journal of Literature and Languages*, 3(02), 68-73. <https://doi.org/10.37547/ijll/Volume03Issue02-13>

13. Zebo Nematova Tursunboevna. (2023). Authentic materials as an essential part of formation of communicative competence. *Academia Repository*, 4(10), 217-224. Retrieved from <https://academiarepo.org/index.php/1/article/view/64>

14. Tursunboyevna, N. Z. (2023). Methods of Using Innovative Education in Developing Logical Thinking of Students. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 1(10), 687-693.

15. Nematova Zebo Tursunboevna. (2023). The Importance of Logical Thinking Skills and Methods Developing Them. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 1(10), 41-46. Retrieved from <http://grnjournal.us/index.php/STEM/article/view/1789>

NAVIGATING THE MODERN WORLD: THE CONTENT AND SIGNIFICANCE OF 21ST CENTURY SKILLS

*Nigmanova Zebo, Zilola Akbarova, Karahodjaeva Masuda,
Senior teacher Senior lecturers of the Institute of International School of Financial
Technologies and Sciences*

Abstract: This article examines the content and significance of 21st century skills, shedding light on their role in preparing individuals to thrive in a world characterized by technological advancement, globalization, and rapid societal changes. By analyzing the key components of these skills and their relevance to various domains, this study aims to provide a comprehensive understanding of their implications for education, workforce development, and societal adaptation. Furthermore, it explores the challenges and opportunities associated with fostering 21st century skills, emphasizing the need for a holistic approach that integrates cognitive, social, emotional, and digital competencies.

Keywords: 21st century skills, education, workforce development, technological advancement, globalization.

НАВИГАЦИЯ ПО СОВРЕМЕННОМУ МИРУ: СОДЕРЖАНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ НАВЫКОВ XXI ВЕКА

Аннотация: В этой статье исследуются значение и важность навыков 21-го века, подчеркивая их роль в подготовке людей к процветанию в мире, характеризующемся технологическим прогрессом, глобализацией и быстрыми социальными изменениями. Анализируя ключевые компоненты этих навыков и их актуальность для различных секторов, данное исследование направлено на всестороннее понимание их влияния на образование, развитие рабочей силы и социальную адаптацию. Кроме того, в нем исследуются проблемы и возможности, связанные с развитием навыков 21 века, и подчеркивается необходимость целостного подхода, объединяющего когнитивные, социальные, эмоциональные и цифровые компетенции.

Ключевые слова: навыки XXI века, образование, развитие рабочей силы, технологический прогресс, глобализация.

Introduction. In the rapidly evolving landscape of the 21st century, the acquisition and application of skills have become pivotal for navigating the complexities of modern life. The 21st century has witnessed an unprecedented pace of change driven by technological innovation, globalization, and societal transformation. As a result, the demands placed on individuals to effectively engage with this dynamic environment have evolved substantially. In response to these shifts, the concept of 21st century skills has emerged as a framework for identifying the competencies necessary to thrive in this new era. These skills encompass a broad spectrum of abilities, including critical thinking, creativity, collaboration, communication, digital literacy, adaptability, and cultural competence. They are regarded as essential not only for personal success but also for societal progress and economic competitiveness.

It should also be mentioned that, the content and significance of 21st century skills extend beyond traditional academic knowledge and technical expertise. They encompass a holistic set of competencies that enable individuals to navigate complex challenges, work effectively in diverse environments, and contribute meaningfully to an interconnected global society. Moreover, these skills are recognized as vital for addressing contemporary

issues such as climate change, social inequality, and technological disruption.

This article delves into the multifaceted nature of 21st century skills, examining their implications for education, workforce development, and broader societal adaptation. By elucidating the core components of these skills and their relevance across different contexts, it seeks to provide a comprehensive understanding of their role in shaping individual capabilities and collective progress. Additionally, it underscores the need for educational paradigms and training programs to embrace a more holistic approach that nurtures cognitive agility, social and emotional intelligence, and digital fluency.

In light of the transformative forces shaping the modern world, this exploration of 21st century skills aims to inform educators, policymakers, employers, and individuals about the imperative of cultivating a diverse skill set that transcends traditional boundaries. It underscores the critical importance of equipping individuals with the tools to adapt, innovate, collaborate, and thrive in an era defined by rapid change and interconnectedness.

Literature review. In the 21st century, the concept of 21st century skills has gained prominence as a response to the evolving demands of the modern world. This literature review aims to provide a comprehensive overview of scholarly works that examine the nature, significance, and cultivation of 21st century skills in education and workforce development.

The term «21st century skills» encompasses a broad range of competencies that extend beyond traditional academic knowledge and technical expertise. Trilling and Fadel (2009) emphasize the importance of critical thinking, creativity, communication, collaboration, and information literacy as essential skills for success in the 21st century. Similarly, Wagner (2008) underscores the significance of adaptability, cultural competence, and technological literacy in navigating the complexities of the contemporary world.

Educators and policymakers have increasingly recognized the need to integrate 21st century skills into educational curricula. Darling-Hammond and Trujillo (2010) discuss the importance of nurturing cognitive and socio-emotional skills alongside academic content knowledge to prepare students for the challenges of the future. Additionally, Zhao (2016) emphasizes the role of education in fostering entrepreneurial thinking, global awareness, and digital fluency to equip students for a rapidly changing global landscape.

The integration of 21st century skills into workforce development has also garnered scholarly attention. In their work, Griffin and Care (2015) highlight the growing demand for employees who possess strong communication skills, adaptability, and the ability to work effectively in diverse teams. This aligns with the findings of Rothwell and Stavros (2011), who emphasize the need for individuals to develop problem-solving abilities, creativity, and interpersonal skills to excel in the contemporary workplace.

Challenges associated with cultivating 21st century skills are a recurring theme in the literature. Voogt et al. (2015) discuss the complexities of integrating these skills into educational practices, emphasizing the need for a holistic approach that goes beyond traditional pedagogical methods. Furthermore, Hakanen et al. (2020) highlight the importance of investing in professional development for educators to effectively nurture 21st century skills in students.

Despite these challenges, scholars recognize the potential benefits of developing 21st century skills. Trilling and Fadel (2009) argue that fostering these competencies can lead to a more innovative and resilient society. Additionally, Darling-Hammond and Trujillo (2010) emphasize the role of 21st century skills in promoting social equity and preparing individuals for active citizenship in a globalized world.

Discussion and results. The literature review underscores the multifaceted nature and significance of 21st century skills in shaping individual capabilities and collective

progress in the 21st century. Scholars have emphasized the need for a comprehensive approach to integrating these skills into education and workforce development, recognizing their potential benefits for individuals and societies. The concept of 21st century skills encompasses a broad range of competencies that extend beyond traditional academic knowledge and technical expertise, emphasizing critical thinking, creativity, communication, collaboration, adaptability, cultural competence, information literacy, and technological fluency (Trilling & Fadel, 2009; Wagner, 2008).

Educators and policymakers have increasingly recognized the importance of nurturing cognitive and socio-emotional skills alongside academic content knowledge to prepare students for the challenges of the future (Darling-Hammond & Trujillo, 2010). Additionally, the integration of 21st century skills into workforce development has garnered scholarly attention, highlighting the growing demand for employees who possess strong communication skills, adaptability, problem-solving abilities, creativity, and interpersonal skills (Griffin & Care, 2015; Rothwell & Stavros, 2011).

Challenges associated with cultivating 21st century skills are evident in the literature. Voogt et al. (2015) discuss the complexities of integrating these skills into educational practices, emphasizing the need for a holistic approach that goes beyond traditional pedagogical methods. Furthermore, Hakanen et al. (2020) highlight the importance of investing in professional development for educators to effectively nurture 21st century skills in students.

The review of scholarly works has demonstrated the significance of 21st century skills in education and workforce development. The literature emphasizes the need for a comprehensive approach to integrating these skills into curricula and professional development programs. By fostering critical thinking, creativity, communication, collaboration, adaptability, cultural competence, information literacy, and technological fluency, individuals can be better prepared to navigate the complexities of the contemporary world (Zhao, 2016).

Moreover, the cultivation of 21st century skills has been associated with potential benefits for individuals and societies. Trilling and Fadel (2009) argue that fostering these competencies can lead to a more innovative and resilient society. Additionally, Darling-Hammond and Trujillo (2010) emphasize the role of 21st century skills in promoting social equity and preparing individuals for active citizenship in a globalized world.

So the literature review underscores the critical importance of integrating 21st century skills into education and workforce development initiatives. The multifaceted nature of these skills, encompassing critical thinking, creativity, communication, collaboration, adaptability, cultural competence, information literacy, and technological fluency, highlights their relevance in preparing individuals for success in the contemporary world. Scholars emphasize the need for a comprehensive approach to cultivating these skills, recognizing their potential benefits for individuals and societies. While challenges exist in integrating 21st century skills into educational practices, investing in professional development for educators and adopting innovative pedagogical methods can help address these obstacles. By prioritizing the development of 21st century skills, educators and policymakers can empower individuals to navigate the complexities of the modern landscape, fostering innovation, resilience, social equity, and global citizenship. Embracing these competencies is crucial for preparing individuals to thrive in an ever-evolving society and meet the demands of the 21st century effectively.

Conclusion. In conclusion, the literature reviewed highlights the need for educators and policymakers to prioritize the integration of 21st century skills into educational curricula and workforce development initiatives. By addressing the challenges associated

with cultivating these skills and recognizing their potential benefits, individuals and societies can better prepare for the demands of the 21st century. Ultimately, this article advocates for a paradigm shift in education and training to empower individuals with the multifaceted abilities essential for success in the modern era.

References

Darling-Hammond, L., & Trujillo, T. (2010). Preparing 21st century students for a global society: An educator's guide to the «Four Cs». Partnership for 21st Century Skills.

Griffin, P., & Care, E. (2015). Assessment and teaching of 21st century skills: Methods and approach. Springer.

Hakanen, M., Ruskovaara, E., & Maaranen, K. (2020). Teachers' perspectives on nurturing 21st-century skills: A systematic literature review. *Educational Research Review*, 29, 100314.

Rothwell, W. J., & Stavros, J. M. (2011). Measuring your organization's intellectual performance. American Society for Training and Development.

Trilling, B., & Fadel, C. (2009). 21st century skills: Learning for life in our times. John Wiley & Sons.

Voogt, J., Roblin, N. P., Barak, M., & Hwang, G. J. (2015). Handbook of research on educational communications and technology. Springer.

Darling-Hammond, L., & Trujillo, T. (2010). Preparing 21st century students for a global society: An educator's guide to the «Four Cs». Partnership for 21st Century Skills.

Griffin, P., & Care, E. (2015). Assessment and teaching of 21st century skills: Methods and approach. Springer.

Hakanen, M., Ruskovaara, E., & Maaranen, K. (2020). Teachers' perspectives on nurturing 21st-century skills: A systematic literature review. *Educational Research Review*, 29, 100314.

Rothwell, W. J., & Stavros, J. M. (2011). Measuring your organization's intellectual performance. American Society for Training and Development.

Trilling, B., & Fadel, C. (2009). 21st century skills: Learning for life in our times. John Wiley & Sons.

Voogt, J., Roblin, N. P., Barak, M., & Hwang, G. J. (2015). Handbook of research on educational communications and technology. Springer.

Wagner, T. (2008). The global achievement gap: Why even our best schools don't teach the new survival skills our children need—and what we can do about it. Basic Books.

Zhao, Y. (2016). From deficit thinking to value consciousness: University courses for pre-service teachers' ICT integration. *Journal of Education for Teaching*, 42(2), 143-145.

KURASH TURLARINING O'ZBEKISTON JISMONIY TARBIYA TIZIMIDA TUTGAN O'RNI

Nuraliyeva O'g'iloy Shomuratovna,
Qarshi davlat universiteti, "Sport faoliyati" kafedrasida dotsenti

Annotatsiya: Maqolada kurash turlarining O'zbekiston Respublikasi jismoniy tarbiya tizimida tutgan o'rnini aniqlashga bag'ishlangan. Ularning kirib kelishi, rivojlanishi, гигиеник, tashviqot-targ'ibot, tarbiyaviy ahamiyati, jismoniy tarbiya vositasi sifatida jismoniy tayyorgarlikdagi samarali roli, yoshlarni tarbiyalashning samarali vositasi sifatida muhimligi, shaxsni jismoniy barkamollikka erishtirishdagi o'rni, kelajak istiqbollari, muammolari va yechimlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya tizimi, zamonaviy kurash turlari, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy barkamollik.

РОЛЬ ВИДОВ БОРЬБЫ В СИСТЕМЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЗБЕКИСТАНА

Нуралиева Угилой Шомуратовна,
доцент кафедры «Sport faoliyati», Каршинский государственный
университет

Аннотация: Статья посвящена определению места видов борьбы в системе физического воспитания Республики Узбекистан. Речь идет об их проникновении, развитии, гигиеническом, пропагандистском, воспитательном значении, эффективной роли в физической подготовке как средстве физического воспитания, значении как действенного средства воспитания молодежи, роли в достижении человеком физического совершенства, перспективах на будущее, проблемах и решениях.

Ключевые слова: система физического воспитания, современные виды борьбы, физическая подготовка, физическое совершенство.

THE ROLE OF WRESTLING IN THE SYSTEM OF PHYSICAL EDUCATION IN UZBEKISTAN

Nuraliyeva Ugiloy Shomuratovna,
Associate Professor of the Department of «Sport faoliyati» Karshi State University

Annotation: The article is devoted to determining the place of types of wrestling in the system of physical education of the Republic of Uzbekistan. We are talking about their penetration, development, hygienic, propaganda, educational significance, effective role in physical training as a means of physical education, importance as an effective means of educating young people, role in achieving physical perfection by a person, prospects for the future, problems and solutions.

Keywords: physical education system, modern types of wrestling, physical training, physical perfection.

Kirish. Mamlakatimizda jismoniy tarbiya tizimini rivojlantirish, sport turlari, jumladan kurash turlarini rivojlantirishga katta ahamiyat qaratilmoqda. Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning ma'ruzalarida [1] va hukumatimizning bir qator qarorlari bunga misol bo'la oladi [2].

Bugungi kunda kurash turlari nafaqat mamlakatimizda, balki butun dunyoda jismoniy

tarbiya tizimining asosiy bo'lagi bo'lib qolmoqda. Shu sababli kurash turlariga e'tibor qaratish, uning O'zbekiston jismoniy tarbiya tizimida lohida tutgan o'rnini aniqlash asosiy dolzarblik kasb etmoqda.

Jismoniy tarbiya tizimida zamonaviy kurash musobaqalari o'quv-tarbiya ishining zaruriy tarkibiy qismidir. Ular jismoniy tarbiyani takomillashtirishga, kishilarning ijodiy kuch va talantlarini keng ochishga yordam bermoqda. Kurash turlari targ'ibotning zarur vositasi hisoblanib, ular jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlariga aholining asosiy qatlamini va yoshlarni jalb qilyapti.

So'nggi yillarda ushbu sohada to'planib qolgan muammolarni bartaraf etish orqali kurashning jahondagi nufuzini yanada oshirish, barcha aholi qatlami, ayniqsa yoshlarning sog'lom turmush tarziga intilishlarini ta'minlash, ularni mardlik, sadoqat, Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, milliy xalq o'yinlaridan jahon sport turiga aylangan kurashga nisbatan g'urur, iftixor va faxrlanish hissini uyg'otish bugungi kundagi kurash mashg'ulotlarining asl mohiyatini belgilaydi.

Qadimgi davrlarda yoshlar turli xil jismoniy mashqlarga qiziqar edilar va ular orasida kurash eng sevimli va xalqona mashg'ulot turi edi. Uning jismoniy rivojlanish uchun ommaviyligi va ahamiyati shundan dalolat beradiki, qadimda ommaviy xalq sayillarida, to'ylarda kurash eng birinchi sport turi hisoblangan. Kurash bugungi kunda ham yoshlar, ayniqsa universitet talabalari orasida keng rivojlanganlik xususiyatiga ega milliy sport turidir.

Milliy qadriyatlarimiz, xususan mardlik, jasurlik, vatanparvarlik, gumanizm g'oyalarini o'zida mujassam etgan milliy sportimiz bo'lgan kurashni ommalashtirish, rivojlantirish va dunyoga tanitish hamda ushbu qadriyatimizni umumjahon durdonasiga aylantirish bo'yicha hukumatimiz tomonidan qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, kurashning tobora ommalashib borayotganligi nufuzli xalqaro musobaqalarni tashkil qilishga, mavjud infratuzilma va moddiy-texnik bazani modernizatsiya qilishga, sport jihozlari va kiyimlari ta'minotini yaxshilashga, bu borada ishlab chiqarishni kengaytirishga, shuningdek, soha uchun malakali kadrlar, professional trenerlar, hakamlar tayyorlash, o'quv-uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish, kurashning ilmiy-metodologik bazasini boyitishga bo'lgan e'tiborni yanada kuchaytirishni talab etilmoqda.

Keyingi yillarda asrlar davomida mardlik, bag'rikenglik, olijanoblik va halollikning timsoli sifatida e'zozlanib kelingan, kurash turlarini yanada rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir.

Tadqiqot maqsadi. Kurash turlarining O'zbekiston jismoniy tarbiya tizimida tutgan o'rnini aniqlash.

Tadqiqot metodlari. Kurash turlari aholini salomatligini mustahkamlash, yoshlarni jismoniy shakllantirish va Vatan himoyasiga tayyorlashning asosiy vositasi sifatida o'z o'rniga ega bo'lib kelayotganligini aniqlashga qaratilgan ilmiy manbalar tahlil etildi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Kurash turlari mamlakatimizda eng ommaviy sport turlaridan hisoblanadi. Uning uchun har xil turdagi harakatlar xosdir va bular raqib bilan yakka kurashishda amalga oshiriladi. Harakatlarning bunday hilma-hilligi nerv sistemasini, harakat apparatini mustahkamlashga, moddalar almashinuvini, organizmning barcha tizimlarining faoliyatini ya'llashga yordam beradi.

Kurash turlari mehnat bilan band aholining ko'pgina qismi uchun, ayniqsa aqliy mehnat bilan band bo'lgan kishilar uchun faol dam olish vositasi hisoblanadi.

Kurash turlari sog'lomlashtirish-gigienik ahamiyatgagina emas, balki tashviqot-targ'ibot va tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. Kurash turlari tomoshabinlarda sportchilarga o'xshab kuchli, chidamli, abjir, chaqqon, tezkor bo'lishga qiziqish o'yg'otadi.

Kurash turlari bilan shug'ullanish qunt-matonat, jasurlik, qat'iyatlilik, o'ziga ishonch

tuyg'ularini yuzaga keltirishga yordam beradi. Lekin tarbiya samarasi eng avvalo, maqsadga erishishga intilishdagi pedagogik jarayonda, jismoniy va ahloqiy tarbiyaning o'zaro aloqasini qanchalik darajada amalga oshirayotganiga bog'liq.

Kurash turlari jismoniy tarbiya vositasi sifatida jismoniy harakatning har xil bo'g'inlarida keng qo'llaniladi.

Ta'lim tizimida kurash turlari maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi va oliy ta'lim muassasalari jismoniy tarbiyasi dasturlariga kiritilgan. O'rta va katta maktab yoshidagi bolalar kurash turlari bilan jismoniy tarbiya darslarida va kurash to'garaklarida, shuningdek BO'SM (bolalar-o'smirlar sport maktablarida) shug'ullanishadi. Oliy o'quv yurtlarida kurash turlari bilan akademik darslarda va seksiyalarda ixtiyoriy ravishda shug'ullanadilar.

Ishlab chiqarish va har-xil muassasalarning ishchi va xizmatchilarining birlashgan kasaba tashkilotlarida kurash turlari keng tarqalgan.

Kurash turlari qishloq joylarda yashovchi aholi o'rtasida katta shuxrat qozongan. Navro'z, xalq sayillari, to'y-tantanalarda milliy kurash bo'yicha kurash musobaqalari uyushtiriladi. Bu tadbirlarda yetti yoshdan yetmish yoshgacha bo'lgan aholi qiziqish bilan qatnashadi.

Kurash turlari – qurolli kuchlarda harbiy xizmatchilar, ichki ishlar xodimlarining jismoniy tayyorgarligining asosiy vosiyalaridan biridir. Milliy armiyamizning MHSK sport tashkilotida, IIV ning maxsus otryadlarida, DHX ning "Burgut" maxsus bo'linmalarida kurash turlari a'zolari asosiy bo'lakni tashkil etadi. Ularning ba'zilar yuqori sport natijalariga erishishgan. Masalan, D.Abrayev DHX ning "Burgut" maxsus bo'linmasi tarkibiga kiradi. U 2017 yilda Kurash bo'yicha jahon chempioni unvoniga sazovor bolgan.

Xulosa. Kurash turlarining jismoniy tarbiya tizimidagi o'rni, eng avvalo, bu sport turlarining hayotiy zarurligi bilan shartlanadi. Lekin, jismoniy tarbiya tizimida kurash turlarining tutgan o'rnini aniqlaydigan asosiy narsa – uning jismoniy rivojlanish va yoshlarni tarbiyalashning samarali vositasi sifatida muhimligidir.

Buyuk kelajak avlodlarini jismoniy barkamollikka erishtirishda kurash turlarining asosiy yo'nalishlarini yanada ko'proq va ta'sirchan qilib targ'ibot qilish lozim. Bu ishda yosh mutaxassislar, olimlar, murabbiylar, ayniqsa magistrilar hamda talabalar bevosita ishtirok etishlari, o'zlarining nazariy bilim hamda amaliy malakalarini muntazam ravishda oshirib borishlari shartdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. T. 2017.

«Kurash» milliy sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3306-sonli Qarori.

Kerimov F.A. «Sport kurashi nazariyasi va usuliyoti» T., 2001 y.

Nurshin J.M., Salamov R.S., Kerimov F.A. O'zbekcha milliy sport kurashi. Darslik, Toshkent, 1993 y. 207 b.

O'ZBEKISTONDA KASB-HUNARGA YO'NALTIRISH TIZIMINING RIVOJLANISHI

Pardayev Zafar Shukurovich,

Annotatsiya: Ushbu maqolada kasb-hunar ta'limi, kasb-hunarga yo'naltirish ishlarini olib borishda ahamiyat berilishi lozim bo'lgan pedagogik, psixologik jarayonlar va bu jarayonlarning o'quvchi yoshlar va o'smirlarning kelajak hayotida tutadigan o'rni haqidagi mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: psixologik markaz, kambag'allik, ishsiz fuqaro, kasb-hunar bandlik, tizim, diagnostik suhbat, psixologik, fiziologik va tashkiliy asoslar.

Аннотация: В данной статье содержатся комментарии о педагогических и психологических процессах, которым следует придавать значение в профессиональном образовании и профориентации, а также о роли этих процессов в дальнейшей жизни студентов и подростков.

Ключевые слова: психологический центр, бедность, безработный гражданин, профессиональная занятость, система, диагностическое интервью, психологические, физиологические и организационные основы.

Abstract: This article contains comments on pedagogical and psychological processes that should be given importance in vocational education and career guidance, as well as on the role of these processes in the future lives of students and adolescents.

Key words: psychological center, poverty, unemployed citizen, professional employment, system, diagnostic interview, psychological, physiological and organizational foundations.

Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi uzviyligini ta'minlash va o'quvchilarni kasb-hunarga o'rgatishda mamlakatimizda qabul qilingan — "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, Halqaro mehnat tashkilotining Nizomlari, konvensiyalari va takliflar, bir qator hujjatlar, shuningdek, rivojlangan mamlakatlarning bu sohadagi ishlarining amaliy tajribalari asos qilib olingan. Umumiy o'rta ta'lim Davlat ta'lim standartlariga asosan maktabda kasbga yo'naltirish bo'yicha mashg'ulotlar 8-9 sinflarda amalga oshiriladi. 8-sinfda kasblar haqida — kasb-hunar ta'limidagi tayyorlov yo'nalishlari, kasb-hunar maktablari, kasblar va ixtisosliklar asosida axborot berish davom ettirilishi bilan bir qatorda o'quvchilarga kasb egallash yo'llari, kasb tanlashda tibbiy nomuvofiqliklar, kasbga yaroqlilik va boshqa kompetensiyalarni shakllantirib boriladi. Maktabda o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish birgina texnologiya o'qituvchisining ishi bo'lib qolmasdan, balki butun maktab jamoasining, mahalla, ot-onalar, jamoatchilikning birgalikdagi ishidir. Maktabda fan o'qituvchilari mavzuni yoritish jarayonida kasblar bilan bog'lab o'tishsa, maktab psixologi va rahbariyati o'quvchilarning individual qobiliyatlari, qiziqishlarini hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya ishlarini olib borishsagina o'quvchilarga kasb tanlashlarida ko'mak bergan bo'lishadi. Shuni ta'kidlash zarurki, o'qituvchilar O'zbekiston Respublikasida yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar o'quvchi yoshlarni va aholini kasb-hunarga yo'naltirish tizimini takomillashtirish — ish o'rinlarini bo'shab qolish jarayonlari jadallashadigan va ishchilarning malakalariga qo'yiladigan sifat talablari oshib borayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Aholini maqsadga muvofiq tarzda va samarali bandligini ta'minlashdagi kasb-hunarga yo'naltirishning asosiy roli shundaki, yoshlar va aholi tomonidan kasbning ongli va ilmiy asoslangan tanlovi ularni mehnat faoliyatida yuqori natijalarga erishishda zamin yaratadi, iqtisodiyot sohalaridagi

kasb hunarga bo'lgan mavjud ehtiyojlarni hisobga olgan holda mehnat resurslarini oqilona taqsimlaydi hamda insonlarning ish qidirish, ta'lim va kasbiy faoliyat turini tanlashlaridagi zo'riqish holatlarini oldini olishga katta yordam beradi.

Hozirgi kunda mehnat bozorining samarali mexanizmlarini joriy qilish, aholining ishchanlik faolligini oshirish, kambag'al va ishsiz fuqarolarni zamonaviy kasb-hunar va tadbirkorlik ko'nikmalariga o'qitish, shu asosda ularni doimiy daromad keltiradigan mehnat va tadbirkorlik faoliyatiga jalb qilish orqali bandligini ta'minlashga qaratilgan davlat miqyosidagi keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Shu jumladan o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha quyidagilarni ham aytib o'tish maqsadga muvofiq:

1. Kasblarni o'rganish metodlarini ishlab chiqish, ularni sodda qilib ifodalash.
2. Psixolog va o'qituvchilarning kasb tanlashlari yuzasidan targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borishlari, o'quvchilar bilan kasbga doir individual suhbatlar olib borishlari, o'quvchi va uning ota-onasi bilan birgalikda kasbga yo'naltirish metodikalari natijalarini ko'zdan kechirish, maslahatlashish.
3. O'quvchilarni kasbning asosiy guruhlari, turlari bilan yaqindan tanishtirish; muayyan kasb oldiga qo'yiladigan shaxsning fiziologik, psixologik jixatlari hamda kasb o'rganishning yo'l-yo'riqlari bilan tanishtirishni tashkil qilish.
4. Texnologiya darslarida o'quvchilardagi dastlabki kasbiy tayyorgarlikni yuzaga keltirish va shu kasbga nisbatan mehr-muhabbat uyg'otish.
5. Psixodiagnostik va kasb tanlashga doir metodlarni amaliyotga tadbiq qilishga moslashtirilgan turlarini ishlab chiqish.
6. Joylarda zamon talabiga javob beradigan kasb tanlash markazlarini jihozlash.
7. Kasb tanlashni tashviqot qilish yuzasidan o'spirinlarni ommaviy axborot vositasiga jalb qilish va ularni psixologik jihatdan tayyorlash kabilaro'quvchilar oldidagi kasb tanlashda yuzaga keladigan muammolarni oz bo'lsada hal qilishga yordam beradi

O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik tashhis markazi va u orqali boshqa tashkilotlarning ilmiy-metodik rahbarligida:

- o'quvchilarning kasb-hunarga layoqat yo'nalishlari va qobiliyatlari darajasini tashhis etish ishlarini maktablarda doimiy ravishda olib borilishini;
- har bir o'quvchi haqida uning qiziqishlari, intilish va layoqatlari, erishgan yutuq va kamchiliklari, aqliy va umumiy rivojlanishi haqidagi ko'p yillik psixologik va pedagogik tashhis ma'lumotlari bankini tashkil etilishi, tartibga keltirilishi, maxsus daftar va dasturlar yordamida qayd etib borilishini;
- kasb-hunar klassifikatori va hududda mavjud bo'lgan o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha axborot to'playdi va targ'ibot qilishni tashkil etadi.

Ta'limda iqtidorli o'quvchilarning rivojlanish qobiliyatlarini maktab psixologlari orqali nazorat qilish, iste'dodli deb topilgan o'quvchi yoshlarning hududiy bankini yaratilishiga asos bo'ladi. Hududlarda psixologik markazlar tashkil qilish orqali esa nafaqat o'quvchilarni balki, markaz orqali shu hududda istiqomat qilayotgan yoshlarni ham kasbga yo'naltirish mumkin bo'ladi. Bu ularning ijtimoiy-oilaviy muhiti haqida ma'lumotlar yig'ishni, intellektual ko'rsatkichlarini, kasb-hunarga moyilliklarini, qiziqishlarini va ko'nikmalarini inobatga oladi, ehtiyojga qarab tegishli metodik, psixologik, tibbiy yordam usullari psixologik markaz tomonidan amalga oshirilishi mumkin bo'ladi. Psixologik markaz o'z hududi doirasida istiqomat qiluvchi yashovchi o'quvchilar orasidan jismonan zaif va aqliy rivojlanishida orqada qolgan yoshlar bo'lganlarni o'zining nazoratiga oladi, ular haqida alohida ma'lumotlar bankini yaratadi, maktab jamoasi, ota-onalar bilan hamkorlikda ularga oilada, shuningdek

tegishli maxsus ta'lim muassasalarida bilim olishlari uchun muhim bo'lgan tavsiyalar beradi, ularga metodik, psixologik va tibbiy yordam berishni tashkil qiladi. Maktablar va maktabdan tashqari ta'lim muassasalarida bolalar va o'quvchi-yoshlarning kasbiy tayyorgarligini shakllantirishda, kasb-hunarga yo'naltiruvchi tadbirlarning o'tkazilishida markaz metodik va amaliy yordam beradi, bajarilgan ishlar natijalarini tahlil qiladi va birlashtiradi. O'z hududi doirasida mutaxassislariga bo'lgan ehtiyojni Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining bo'linmasi orqali oladi, o'rganadi va zarur bo'lgan kasb-hunarlar haqida umumiy o'rta ta'lim maktablaridagi kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassislar bilan maxsus kechalar, suhbat va turli xil musobaqalar uyushtirishda yordam ko'rsatilishi yoshlarning biror bir kasbni tanlashlariga yechim topishiga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida yurtimizda ehtiyojmand oilalar sonining kamayishiga, ishsizlikning oldini olishga katta yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boltaboyev S.A. Tolipov U. Umumiy o'rta talim maktablari kasbga yo'naltirish o'quv-metodika kabineti faoliyatini tashkil qilish bo'yicha metodik tavsiyanoma. – Toshkent: TDPU, 2000. 36 b.
2. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish. Monografiya. Toshkent: Fan, 2004.
3. K.Davlatov, Sh.Kuliyeva, Z.Sh.Shamsiyeva .Ishlab chiqarish va kasb hunarga yo'naltirish asoslari Toshkent. 2006 yil.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI

*Safarova Nigora Nasilloevna,
O‘zbekiston respublikasi Ichki ishlar vazirligi Buxoro akademik litseyi
o‘qituvchisi, p.f.f.d., (PhD)*

Annotatsiya: Ushbu maqola, bo‘lajak o‘qituvchilar ta’limidagi kasbiy kompetentsiyaning ta’lim sohasiga kirib kelishi va uning rivojlanish bosqichlarini o‘rganib, shu bilan birga, kasbiy malakani rivojlantirish bo‘yicha strategiya va yondashuvlarni taklif etadi. Bundan tashqari, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy malakasini rivojlantirishning mavjud holati va istiqbollari yaxshilash bo‘yicha tavsiyalar bilan bir qatorda o‘qituvchilar roli, amaliy tajriba va baholash usullari va ushbu jihatlarni ko‘rib chiqish orqali ushbu maqola o‘qituvchilar ta’limi dasturlarini kuchaytirish va pirovardida yanada samarali hamda malakali o‘qituvchilarni tarbiyalash bo‘yicha olib borilayotgan sa’y-harakatlarga hissa qo‘shishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Kompetensiya, konstruktiv, individual, reflektiv, interfaol, metodologiya, integratsiya, ajam.

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

*Сафарова Нигора Насилловна,
преподаватель Бухарского академического лицея МВД Республики
Узбекистан, д.ф.н.н., (PhD)*

Аннотация: В данной статье рассматриваются этапы зарождения и развития профессиональной компетентности в педагогическом образовании, а также предлагаются стратегии и подходы к развитию профессиональной компетентности. Кроме того, в данной статье рассматривается роль учителей, практический опыт и методы оценки, и, учитывая эти аспекты, наряду с рекомендациями по улучшению текущей ситуации и перспектив профессионального развития будущих программ учителей и в конечном итоге способствуют усилиям по подготовке более эффективных и компетентных преподавателей.

Ключевые слова: Компетентность, конструктивность, индивидуальность, рефлексия, интерактивность, методология, интеграция, новичок.

STAGES OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

*Safarova Nigora Nasilloevna,
teacher of the Bukhara Academic Lyceum of the Ministry of Internal Affairs of the
Republic of Uzbekistan, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences*

Abstract: This article examines the stages of the emergence and development of professional competence in teacher education, and also proposes strategies and approaches to the development of professional competence. Additionally, this article examines teachers' roles, practice experiences, and assessment methods, and by considering these aspects, along with recommendations to improve the current situation and professional development prospects of future teacher programs and ultimately contribute to efforts to prepare more effective and competent teachers.

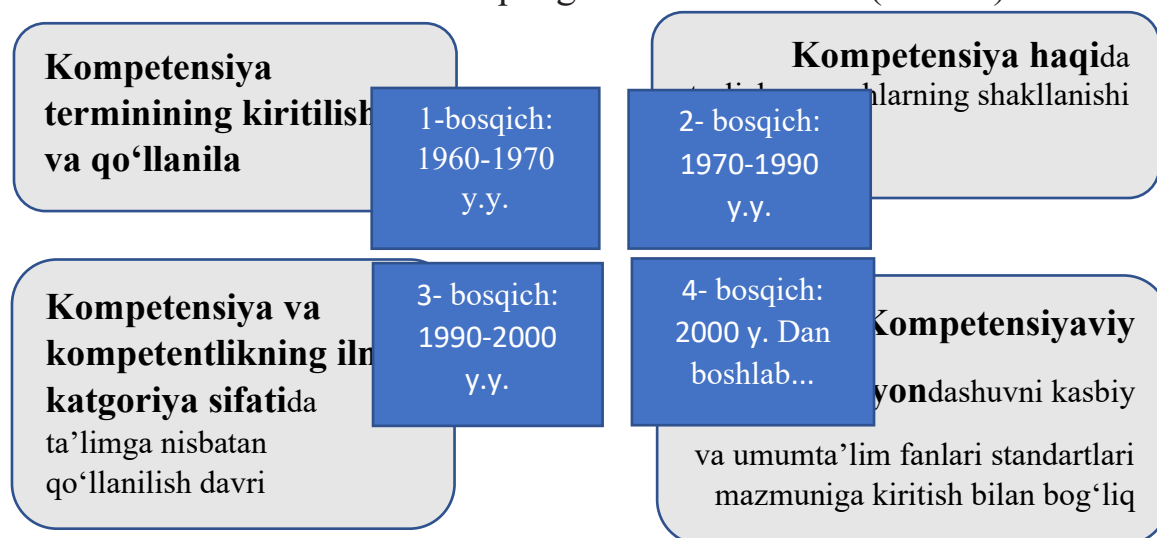
Key words: Competence, constructiveness, individuality, reflection, interactivity,

methodology, integration, beginner.

Kirish. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish o'quvchilarimizning yaxshi ta'lim olishi va ma'naviy-xarakterli shaxslar bo'lishlari uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan jarayon. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'qitishning asosiy mohiyati kasbga yo'naltiruvchi fanlardan tashkil qilingan ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar tomonidan egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni o'z shaxsiy hayoti davomida, shuningdek, kelgusi kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida qo'llay olish kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirish sanaladi.

Kompetensiya - lotincha "Competentia" so'z bo'lib, o'zbek tilidagi lug'aviy ma'nosi "inson yaxshi biladigan", "tajribaga ega bo'lgan" kabi ma'nolarni bildiradi. Kompetentlik - biron bir ishni samarali qila olish qobiliyati, ishni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati, aniq ishchi funksiyalarni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati [1, 35].

Kompetensiya muammosining ta'lim sohasiga kirib kelishi va uning rivojlanish tarixini shartli ravishda to'rtta bosqichga bo'lish mumkin (1-rasm).

1-rasm. Kompetensiyaning rivojlanish bosqichlari.

O'qituvchi bo'lish oson ish emas. O'quvchilarga samarali ta'lim berish va muvaffaqiyatga erishish uchun noyob ko'nikma va malakalar to'plamini talab qiladi. O'qituvchining kasbiy malakasini oshirishning muhim jihatlaridan biri uning kasbiy kompetentsiyasidir. Bu ularning o'zlari tanlagan ta'lim sohasidagi tajriba va malakasini izchil namoyish etish qobiliyatini, shuningdek, yangi ta'lim yondashuvlari va muammolariga moslashish qobiliyatini anglatadi.

O'qituvchilarning kasbiy kompetentlikning asosiy tushunchasi o'qituvchining o'z darslarini samarali rejalashtirish, o'tkazish va baholash qobiliyatidadir. Bu ular o'rgatayotgan mavzuni chuqur tushunish, shuningdek, uni aniq va qiziqarli tarzda taqdim etish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Tajribali o'qituvchi o'quvchilarining turli ehtiyojlarini qondirish uchun o'zining o'qitish strategiyalarini qanday moslashtirishni biladi va har bir shaxsga o'rganish va muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini ta'minlaydi.

Kasbiy kompetentlik - mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo'llay olinishidir [1, 47].

Asosiy qism. O'qituvchilar uchun kasbiy kompetentsiya juda muhimdir. Bu, o'qituvchilarning o'zlarini rivojlantirish, yangiliklarni o'rganish va o'qish jarayonlarini yaxshilashga harakat qilishlariga qaratiladi. Quyidagi usullar o'qituvchilarning kasbiy kompetentsiyasini rivojlantirish uchun yordam beradi:

1. O'qitish va o'rganishda yangi texnologiyalardan foydalanish: Masalan, elektron o'quv dasturlari, interaktiv darsliklar, video darslar va boshqa texnologiyalar o'qituvchilarga o'zlarini yangilash va o'rganish jarayonlarini yaxshilash uchun imkon beradi.

2. O'qitish metodikalarini o'zgartirish: O'qituvchilar o'qitish metodikalarini yangilash va o'qitish jarayonlarini yaxshilash uchun yaxshi yondashuvlar bilan tanishishlari kerak. Bunday yondashuvlar o'qitishni sezilarliroq, o'rganuvchilar uchun qiziqarliroq va o'rganishni yaxshilashga imkon beruvchi texnikalar bilan ta'minlaydi.

3. O'z-o'zini rivojlantirish: O'qituvchilar o'z-o'zlarini rivojlantirish, o'rganish va o'qitishni yaxshilash uchun o'zlarining bilimlarini va kasbiy ko'nikmalarini yangilashlari kerak. Bunday o'z-o'zini rivojlantirishning eng yaxshi usullari, kurslar, seminarlar, konferensiyalar va boshqa o'z-o'zini rivojlantirish imkoniyatlaridan foydalanishdir.

4. O'qitishda hamkorlik qilish: O'qituvchilar o'qitishda hamkorlik qilishni o'rganishlari va amalga oshirishlari kerak. Hamkorlik o'qitish jarayonini yaxshilash, kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish va o'rganuvchilarning o'zlashtirishiga yordam beradi.

5. Tahlil va baholash: O'qituvchilar o'zlarining o'qitish jarayonlarini tahlil qilish, baholash va yangilash uchun ma'lumotlarni to'plashlari kerak. Bunday tahlil va baholash o'qitish jarayonini yaxshilashga, o'rganuvchilarning o'zlashtirishiga va o'qituvchilar kasbiy kompetentsiyasini rivojlantirishga yordam beradi.

6. O'qitishda ijobiy tajribani oshirish: O'qituvchilarning o'qitishda ijobiy tajribani oshirish, yangi o'qitish usullarini ishlatish, boshqa o'qituvchilar bilan hamkorlik qilish va talabalar bilan o'zaro munosabatda bo'lish, o'qitish jarayonini yaxshilashga imkon beruvchi asosiy usullardan biridir.

Shu bilan birga, o'qituvchilar kasbiy kompetentsiyalarini rivojlantirish uchun o'z-o'zlarini rivojlantirish va o'qitishga qiziqish va iste'dodlarini saqlab qolishlarini ta'minlash uchun hamkorlik qilishadi. Bu, o'qituvchilar uchun o'z-o'zlarini rivojlantirish va o'qitishni yaxshilash imkonini oshiradi va o'rganuvchilarning o'zlashtirishiga yordam beradi.

O'qituvchining kasbiy kompetensiyasi faqat uning fanidan bilimi va o'qitish texnikasi bilan chegaralanmaydi. Bu ularning ijobiy va inklyuziv ta'lim muhitini yaratish qobiliyatini qamrab oladi, bu erda o'qituvchilar o'zlarini qadrlash, hurmat qilish va o'rganishga undaydilar. Sinfni samarali boshqarish, kuchli muloqot qobiliyatlari va o'qituvchilar bilan mazmunli munosabatlar o'rnatish qobiliyatlari, bularning barchasi o'qituvchining kasbiy malakasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi [2, 133].

Kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish o'qituvchilarga o'qituvchilarning turli ehtiyojlari va ta'lim uslublariga moslashish imkonini beradi. Har bir o'qituvchi sinfga o'ziga xos qobiliyatlar, qiziqishlar va tajribalarni olib keladi. Mustahkam professional asosga ega bo'lgan o'qituvchilar har bir o'qituvchining kuchli va zaif tomonlarini hisobga olgan holda individual yordam ko'rsatib, yutuq va kamchiliklarini farqlashlari mumkin. Bunday moslashuvchanlik nafaqat ijobiy va inklyuziv ta'lim muhitini ta'minlabgina qolmay, balki o'qituvchilarning faolligini rag'batlantiradi va shu bilan akademik muvaffaqiyat potentsialini maksimal darajada oshiradi.

Kasbiy kompetentsiyaning yana bir muhim jihati - bu o'qituvchilar taraqqiyotini samarali baholash va o'z vaqtida fikr-mulohazalarni taqdim etish qobiliyatidir. Ushbu kompetentsiyaga ega bo'lgan o'qituvchilar o'qituvchilarning ta'lim natijalarini baholash uchun to'g'ri va ishonchli baholashlarni yaratishi mumkin. Bundan tashqari, ular baholash ma'lumotlarini to'g'ri talqin qilish va o'qituvchilar qo'shimcha yordamga muhtoj bo'lgan sohalarni aniqlash uchun tahliliy ko'nikmalarga ega. Ushbu bilimlar bilan

qurollangan o'qituvchilar nafaqat o'quvchilarning kuchli tomonlarini ta'kidlaydigan, balki yaxshilash bo'yicha aniq takliflar va strategiyalarni taqdim etadigan konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim etishlari mumkin. Bunday fikr-mulohazalar o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirish va uzluksiz o'qishni rag'batlantirishda bebahodir. Ularning bevosita o'quvchilarga ta'siridan tashqari, o'qituvchilar o'rtasida kasbiy kompetensiyani rivojlantirish ham maktabda hamkorlik madaniyatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. O'qituvchilar o'z bilim va ko'nikmalarini muttasil oshirib borish orqali o'z tengdoshlariga namuna bo'lib, umrbod ta'lim va kasbiy o'sish madaniyatini uyg'otmoqda [3, 30].

Darslarni o'rganish guruhlar va fanlararo jamoaviy loyihalar kabi hamkorlikda kasbiy rivojlanish imkoniyatlari jamoaviy fikrlash, aqliy hujum va g'oyalar sintezini rivojlantirish orqali o'qituvchilarga foyda keltiradi. Bu hamkorlik muhiti nafaqat ta'limning umumiy sifatini oshiradi, balki o'qituvchilar o'rtasida samarali o'qitish amaliyotlari almashinuvini osonlashtiradigan qo'llab-quvvatlovchi tarmoqni yaratadi.

Bundan tashqari, kasbiy kompetensiyani rivojlantirish o'qituvchilarga o'z sohasida yetakchi bo'lish imkonini beradi. O'qituvchilar o'z martabalarida ko'tarilishlari bilan ular bo'lim boshliqlari, o'quv dasturlari koordinatorlari yoki o'qituvchilar kabi etakchi lavozimlarni egallashlari mumkin. Ushbu etakchilik rollari ta'lim siyosatini chuqur tushunishni, tadqiqotga asoslangan amaliyotni va boshqalarni ilhomlantirish va maslahat berish qobiliyatini talab qiladi. Kasbiy kompetensiya samarali etakchilik uchun asos bo'lib, o'qituvchilarga o'z hamkasblarini yo'naltirish va qo'llab-quvvatlash imkonini beradi, bu esa butun ta'lim tizimiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Kasbiy kompetensiyani rivojlantirish o'qituvchilar uchun axloqiy me'yorlar va kasbiy mahoratga rioya qilishlari uchun juda muhimdir. O'qituvchilik kasbi adolat, hurmat va halollikni ta'kidlaydigan axloqiy tamoyillar to'plamiga asoslanadi. Axloqiy dilemmalarni hal qilish uchun malakaga ega bo'lgan mutaxassislar barcha o'quvchilar uchun sifatli o'quv muhitini yaratishni ta'minlaydi. Kasbiy kompetensiyani rivojlantirish o'qituvchilarga kasbiy standartlarga rioya qilish, teng imkoniyatlarni taqdim etish, xilma-xillikni qabul qilish va barcha o'quvchilarning huquqlarini himoya qilishga yordam beradi.

Rivojlangan professional malakaga ega o'qituvchilar ota-onalar va boshqa manfaatdor tomonlar bilan samarali hamkorlik qilish uchun yaxshi jihozlangan. Ota-onalar va keng jamoatchilik bilan ijobiy hamkorlik o'rnatish o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uchun juda muhimdir. Kuchli kasbiy asosga ega bo'lgan o'qituvchilar aql-idrok bilan samarali muloqot qilishlari mumkin. Ota-onalar, ularning muammolarini hal qilish va ularni ta'lim jarayoniga jalb qilish. Sinfdan tashqari mazmunli aloqalarni o'rnatish qobiliyati o'quvchilarning ta'lim tajribasini oshiradi va ularning akademik va ijtimoiy-emotsional o'sishini ta'minlaydigan qo'llab-quvvatlash tarmog'ini ta'minlaydi. Kasbiy kompetensiya o'qituvchilarga ma'lumotlardan xabardor bo'lishda faol bo'lish imkonini beradi [4, 320].

Xulosa. Ta'lim islohati va tendentsiyalari. Hukumatlar va ta'lim muassasalari muntazam ravishda o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqish, standartlashtirilgan baholash yoki texnologiya integratsiyasi kabi yangi islohat va tashabbuslarni amalga oshiradilar. Doimiy ravishda o'z kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga intilayotgan o'qituvchilar ushbu o'zgarishlarni boshqarish, o'qitish amaliyotini yangi talablarga moslashtirish uchun yaxshi jihozlangan. O'zgarishlarni qabul qilish va yangi yondashuvlarni integratsiyalash orqali o'qituvchilar yuqori ta'lim sifatini ta'minlaydi.

Foyalanilgan adabiyotlar:

1. Muslimov N.A., Urazova M.B., Eshpulatov Sh.N. (2013). Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. - T.: Fan va

texnologiya nashriyoti.

2.Семина Е.А. (2010). Компетентностная модель выпускника педагогического вуза - будущего учителя математики. Альманах современной науки и образования. - № 5 (36). - С. 133-135.

3.Rasulova Z.D. (2020). Pedagogical peculiarities of developing socioperceptive competence in learners. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 8:1, pp. 30-34.

4.Митина Л.М. (2004). Психология труда и профессионального развития учителя. - М.: Академия. - 320 с.

5.Қораев, С. (2016).Фанлараро узвийлик ва узаро алокани таъминлашнинг ўзига хос хусусиятлари. “Таълим, фан ва инновация”, 2(2), 45- 50.

6.Elmurzaeva, N. K., & Qorayev, S. B. (2021). Pedagogical Requirements for the Organization of the Educational Process in Specialized State Educational Institutions. Psychology and Education Journal, 58(1), 1078-1084

7.Qoraev, S. (2016). Specific features of interdisciplinary coherence and interoperability. “Education, Science and Innovation,” 2 (2), 45-50.

8.Қораев, С. Б. (2020). Профессional таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. Academic Research in Educational Sciences, 1(3), 1281-1286.

OLİY O'QUV YURTLARIDA TABAQALASHTIRILGAN YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH YO'NALISHLARI

*Samiyeva Shaxnoz Xikmatovna,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti dotsenti
<https://orcid.org/0000-0002-1287-6806>,*

*Barnoyeva Sevara Uchqun qizi,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi
<https://orcid.org/0009-0001-0889-0955>*

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy o'quv yurtlarida tabaqalashtirilgan yondashuv asosida talabalarning qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning ehtiyojlari va o'rganish uslublariga qarab ta'lim berish jarayonlarini tashkil etish tizimi yoritilgan va individual xususiyatlariga moslashtirilgan ta'lim orqali qobiliyat va dunyoqarashlarini rivojlantirish haqida bayon etilgan hamda shaxs va uning kamoloti muammosi, taraqqiy etayotgan va o'z taraqqiyotining yuqori nuqtasiga intilayotgan jamiyat uchun eng muhim masalalari sifatida qaralgan. O'zining individual taraqqiyoti yo'lidan borayotgan O'zbekiston Respublikasida jamiyki fuqaroning ma'naviyati, shaxsiy rivoji va kamoloti, shaxs va jamiyat manfaatlarining hamohangligi har qachongidan ham muhim vosita sifatida qaralmoqda. Yosh avlod tarbiyasi va uning mukammal ta'lim olish masalalari davlat siyosati maqomi darajasida hal etilayotganligi – bu fikrning yorqin namoyondasidir. Shu sababli ham pedagoglar o'z faoliyatlarini yuksak darajada tashkil qilishi uchun nafaqat nazariy bilimlarga ega bo'lishlari, balki muayyan amaliy ko'nikma va malakalarni ham egallashlari talab qilinmoqda. Shuningdek o'zligini anglash – o'z ichki dunyosini kashf qilishi, u haqda umumiy tasavvurga ega bo'lish, o'z-o'ziga hissiy munosabat orqali, axloqiy va irodaviy sifatlarini baholash talab etiladi. Shuningdek maqolada barkamol shaxs kamolotida pedagogik mahorat va qobiliyatlarining o'z rini qay darajada dolzarb ekanligi haqida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: tabaqalashtirilgan yondashuv, diagnostika, differensiallashtirilgan darslar, interaktiv uslublar, rag'batlantirish, qayta aloqa.

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ПОДХОДА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

*Самиева Шахноз Хикматовна,
доктор философии (PhD) по педагогическим наукам
Доцент Бухарского инженерно-технологического института*

*Барноева Севара Учкуновна,
исследователь Бухарского государственного университета*

Аннотация: В данной статье освещена система развития способностей студентов, основанная на дифференцированном подходе в высших учебных заведениях, организации образовательных процессов с учетом их потребностей и стилей обучения, а также описано развитие способностей и мировоззрения через обучение, адаптированное к индивидуальным особенностям личности и личности. Его проблема зрелости рассматривается как важнейший вопрос для общества, которое развивается и стремится к высшей точке своего развития. В Республике Узбекистан, идущей по пути своего индивидуального развития, как никогда важными считаются духовность,

личностное развитие и зрелость гражданина в целом, гармония интересов личности и общества. Ярким проявлением этой идеи является тот факт, что вопросы воспитания молодого поколения и его отличного образования решаются на уровне государственной политики. Поэтому для организации своей деятельности на высоком уровне от педагогов требуется не только обладание теоретическими знаниями, но и приобретение определенных практических навыков и квалификации. Необходимо также осознать самого себя – открыть свой внутренний мир, иметь о нем общее представление, оценить свои нравственные и волевые качества через эмоциональное отношение к себе. В статье также описано значение педагогических навыков и умений в развитии всесторонне развитой личности.

Ключевые слова: дифференцированный подход, диагностика, дифференцированные уроки, интерактивные стили, стимулы, обратная связь.

DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' ABILITIES BASED ON A CLASSIFIED APPROACH IN THE COUNTRIES OF HIGHER EDUCATION

*Samieva Shakhnoz Hikmatovna,
Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences
Associate Professor of the Bukhara Institute of Engineering and Technology*

*Barnoeva Sevara Uchkunovna,
researcher at Bukhara State University*

Annotation: This article highlights the system of developing students' abilities based on a differentiated approach in higher educational institutions, organizing educational processes based on their needs and learning styles, and describes the development of abilities and worldviews through education adapted to individual characteristics, and the individual and his. The problem of maturity is considered as the most important issue for a society that is developing and striving for the highest point of its development. In the Republic of Uzbekistan, which is on the path of its individual development, the spirituality, personal development and maturity of the citizen as a whole, and the harmony of the interests of the individual and the society are considered more important than ever. The fact that the issues of education of the young generation and its excellent education are being resolved at the level of state policy is a clear manifestation of this idea. Therefore, in order to organize their activities at a high level, pedagogues are required not only to have theoretical knowledge, but also to acquire certain practical skills and qualifications. It is also necessary to realize one's own self - to discover one's inner world, to have a general idea about it, to evaluate one's moral and willful qualities through emotional attitude to oneself. The article also describes the importance of pedagogical skills and abilities in the development of a well-rounded person.

Keywords: differentiated approach, diagnostics, differentiated lessons, interactive styles, stimulation, feedback.

KIRISH. Mamlakatimizda olib borilayotgan islohatlar jarayonida ta'lim-tarbiya samardorligini oshirish, mustaqil fikr egasi bo'lgan komil insonni tarbiyalash kabi pedagogik vazifalarni amalga oshirish dolzarb muammo ekanligi alohida qayd etilgan bo'lib, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta'lim tizimiga tatbiq etishning muhim jihati hisoblangan ta'lim jarayonida tabaqalashtirilgan yondashuvni qaror toptirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini

tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmonida 1 belgilangan vazifalarni amalga oshirish oliy ta'limda kredit-modul tizimini yanada takomillashtirishni, ta'lim sifatini baholashni xalqaro standartlarga moslashtirishni, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviyaxloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarishni talab etadi. Ushbu dolzarb masala yechimi bevosita ta'lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta'lim xizmatlarini rivojlantirish va onlayn texnologiyalarini amaliyotga keng joriy etish hamda ta'limga innovatsion ta'lim texnologiyalarini, jumladan tabaqalashtirilgan yondashuv asosida talabalarning kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish bilan bevosita bog'liqdir.

Rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimi, chunonchi, AQSH, Angliya, Germaniya, Fransiya, Isroil, Janubiy Koreya, Singapur kabi mamlakatlarda keng qo'llanilib kelinayotgan "hamkorlikda o'qitish", "loyihalar metodi", "tabaqalashtirilgan o'qitish", "o'qituvchi papkasi", "o'qitishga individual va tabaqali yondashish" kabi texnologiyalardan foydalanishni lozim deb hisoblaymiz. Bularni o'z ish tajribasida qo'llashda ixtiyoriylik prinsipidan kelib chiqish bilan birga birdaniga sakrab o'tish ma'muriy majbur qilishdan saqlanish lozim. Bunda ma'muriy aralashish faqat ularni qo'llash uchun tashkiliy-pedagogik, moddiy baza yaratish, o'quv jarayoni va o'quv xonalarini jihozlash jihatidan bo'lishi mumkin. Ularning qaysi birini tanlashda pedagog o'z imkoniyatidan kelib chiqishi zarur [8].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'qitishda ta'lim texnologiyalari asosini kichik guruhlarda ta'lim berish tashkil qiladi. Uning g'oyasi XX asrning 20 yillarida amerikalik faylasuf Djon Dyui tomonidan ishlab chiqilgan edi. Ammo uning texnologik asoslari, ya'ni tabaqalashtirilgan o'qitish ta'limning amaliy tomoni shaxsni kelajak hayotga, ishlab chiqarishga tayyorlash, ya'ni inson uchun o'qitishning foydali tomoni XX asrning 70-80 yillarida Angliya, Kanada, Avstraliya, Germaniya, Niderlandiya, Yaponiya, Isroil kabi mamlakatlarda turlicha shakllari paydo bo'la boshladi. Uning nazariymafkuraviy asosi XX asrning 80-yillarida AQShning Jon Xopkins universiteti professori R.Slavik, Minnesota universiteti professorlari Rojers Jonson va Devid Jokson, Kaliforniya universiteti olimlari guruhi D.J.Aronson boshchiligida hamda Isroilning Tel-Aviv universiteti olimlari guruhi tomonidan Sholomo Sharon rahbarligida ishlab chiqildi [3].

Jadal rivojlanish davri oliy ta'lim tizimida o'qitishning sifat va samaradorligini oshirishga, pirovard natijada jahon andazalari talablariga mos keladigan yetuk mutaxassis kadrlar yetishtirishga bo'lgan talab va ehtiyojning oshib borishiga olib kelmoqda. Ta'lim sohasidagi o'zgarishlarning hozirgi oliy ta'lim muassasalari o'quv-tarbiya jarayonida yangi pedagogik va axborot texnologiyalarni qo'llash, zamonaviy mutaxassis-kadrlarni yetishtirish muammolariga qaratilgan bo'lib, bu masala yuzasidan ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim tizimini takomillashtirish va rivojlantirish maqsadida xorijiy mamlakatlarning tajribalari ta'lim tizimida qo'llanilmoqda. Ushbu ishlarni amalga oshirish zamonaviy ta'lim sohasidagi ilg'or yangiliklarni o'zida mujassamlashtirgan uslub va tizimning yaratilishiga asos bo'lmoqda.

Kasbiy-pedagogik faoliyatning aksiologik asoslari va kasbiy-pedagogik faoliyatga aksiologik yondashuv, aksiologik ta'lim-tarbiya masalalarining qo'yilishi masalalari N.Shodiyev, A.CH.Choriyev, N.S.Kiyamov, X.A.Shayxova, B.G'.Ziyomammedov, Z.D.Davronov, Q.N.Nazarov, M.Tojiyev, M.M.Qahhorova, G.H.Tillayeva va D.Habibullayeva kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan [2]. Shuningdek, muammoga oid ma'lumot va nazariyalarni mashhur faylasuflar – Aristotel va Lutsiy Anniy Senekalar aksiologik qarashlarni inson ruhiyatining axloqiy takomili deb bilib, qadriyat kategoriyasi sifatida talqin etganlar [7].

Ta'lim sifati – aniq maqsadlarga erishish uchun olingan bilimlarni aniq sharoitlarda va ularni qo'llash joylarida talab qilib olishdir. Bunda bilimlarning sifati ta'limni tugatgandan keyin ish faoliyatida ularning puxtaligi, teranligi va talab qilib olinganligi bilan aniqlanadi.

O'qitish jarayonida yoshlarni kasbiy-pedagogik faoliyatga qiziqtirish, ijodiy va izlanuvchanlik qobiliyatlarini oshirish muammosi murakkab sanaladi. Shuning uchun

yoshlarning ilmiy-nazariy va amaliy bilimlarini oshirishda, ularning kasbga bo'lgan qiziqishi va qobiliyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim ilm berish va tarbiyalashni o'z ichiga olar ekan, ta'lim oluvchilarning aql va zakovat hamda ilm borasidagi kuch - quvvatini rivojlantirish, jamiyat, oila va davlat oldidagi o'z ma'suliyatini anglaydigan har jihatdan barkamol, erkin shaxsni shakllantirish o'qituvchi - pedagoglarning birinchi navbatdagi vazifasidir. Shuning uchun ham yoshlarni pedagogik-kasbiy faoliyatga qiziqitirib, kelajakda yetuk mutaxassis bo'lishi dolzarb vazifa hisoblanadi[6].

Oliy ta'lim muassasalari ta'lim-tarbiya jarayonida talabalarning kasbiy faoliyatini rivojlantirish, ijodiy qobiliyatlarini oshirish va ularning amaliy ko'nikma, malakalarini shakllantirish uchun ta'lim jarayoniga yuqori darajali malakaga ega bo'lgan pedagoglarni jalb qilish zarur. Shunday ekan oliy ta'lim jarayonida faoliyat ko'rsatayotgan har bir o'qituvchi – pedagog ta'lim mohiyatini yaxshi tushunishi, mashg'ulotlar turlarini farqlay olishi, mashg'ulotlar jarayonini to'g'ri rejalashtira olishi, tashkil eta olishi, amalga oshira olishi bugungi kun talabidir. Ta'lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyalar va faol usullardan foydalanish, yangi ishlab chiqarilayotgan texnik vositalarni tadbiq qilish, talabalarni ko'proq mustaqil ishlashga undash, ilg'or tajribalardan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim jarayonida kasbiy-pedagogik faoliyat bilan samarali shug'ullanish uchun ta'lim metodlarini yaxshi bilish yetarli emas, balki bu metodlarni sharoitga qarab to'g'ri tanlash hamda amaliy tadbiq eta olish muhimdir. Ta'lim jarayonida qo'llaniladigan usullar o'qituvchi va talaba hamkorligida muayyan ta'lim – tarbiya maqsadlarini, o'quv vazifalarini hal qilishga qaratilgan faoliyatni ta'minlovchi omillar tizimi deb qaralishi lozim. Shuning uchun ham ta'lim usullari talabalar bilish faoliyati bosqichlari bilan bevosita bog'langan bo'lib, ularni jadallashtirish, faollashtirishga va ko'zda tutilgan natijaga erishuvga xizmat qiladi.

Ta'lim jarayonini takomillashtirishning muhim omili oliy ta'lim tizimida talabalarning kasbiy-pedagogik faoliyatini yuqori darajada shakllantirilishi bilan uzviy bog'liq. Shu sababli, zamonaviy ta'lim texnologiyalari imkoniyatlaridan unumli foydalanish negizida talabalar kasbiy-pedagogik faoliyatini shakllantirish jarayonining nazariy hamda amaliy asoslarini yaratish muammoning dolzarbligini belgilaydi. Shu munosabat bilan talabalarning kasbiy-pedagogik faoliyatlarini faollashtirish bugungi kunda talab qilinayotgan kasbiy kompetentlik darajasini ta'minlaydigan yangicha yondashuvlarni ilmiy asoslash dolzarb vazifa bo'lib kelmoqda.

Talabalarning kasbiy-pedagogik faoliyati, birinchi navbatda, aniq ta'lim muassasasi mutaxassisini o'qitish va tayyorlash orqali shakllantiriladi. Bunday mutaxassislarni tayyorlash kasbga nisbatan yaxlit konseptual yondashuvni (qanday va nimani o'qitishni aniq tasavvur qilish), mehnatni qadrlay olish (o'qitish motivatsiyasi), ta'lim jarayonini optimallashtirish, o'zini-o'zi boshqarish, o'zini-o'zi rivojlantirish, o'z ustida ishlash kabi xususiyatlarni tarbiyalashni taqozo etadi. O'qituvchi o'zining pedagogik mahorati, intellekti va madaniyatiga doimo jiddiy e'tibor berishi va pedagogik mahorati, kasbiy vazifalarini bajarish qanchalik qo'lidan kelishi darajasini doimo tekshirib borishi, ta'lim oluvchilar ongi hamda qalbiga kirib borishning maqbul yo'llarini muntazam izlashi zarur[4].

O'zbekistonda uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirish yo'lida olib borilayotgan islohotning muhim yo'nalishi sifatida ta'lim jarayonini texnologiyalashtirishdan e'tirof etildi. Bu jarayonning samaradorligi o'qituvchilar tomonidan zamonaviy ta'lim texnologiyalarini ta'lim amaliyotida faol qo'llanilishi [2], shuningdek, rivojlangan xorijiy mamlakatlar ta'limi amaliyotida qo'llanilayotgan zamonaviy texnologiyalardan xabardor bo'lishquyidagi shartlar asosida ta'minlandi. Pedagogik vazifaning hal etilishiga o'qituvchi va tinglovchi faoliyatlarining mazmuni, vositalarini loyihalash orqali erishadi. Zamonaviy sharoitda ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish uni loyihalashga nisbatan yangicha yondashuv, ya'ni, ta'lim jarayonini texnologik strukturasiga muvofiq yoritish zaruratini taqozo etadi.

Aynan, ta'lim-tarbiya jarayonida har bir shaxsning qobiliyatini rivojlantirish, uni

ijodkorlikka undashda muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llash yuqori samara berishini bugun jahon ta'limi ta'kidlamoqda. Demak, bugungi ta'limning dolzarbligini ta'minlash maqsadida:

1. Hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish metodlaridan foydalanish;
2. Hayotiy ko'nikmalarni shakllantirilganligini aniqlash, baholashga yo'naltirilgan metodlarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Natijada quyidagi umumiy ko'nikmalar va munosabatlar paydo bo'lishiga erishiladi:

Jamoadi ishlay olish;

Boshqalarni tinglash;

Qaror qabul qila olish;

O'zaro hamkorlik qilish;

Muammolarni hal qila olish;

Axborotlarni tanqidiy tahlil qila olish;

O'zining ta'lim yo'nalishini belgilay olish;

Bilimlarini namoyish eta olish.

Pedagogika nazariyasi va amaliyotida ta'lim-tarbiya jarayonida ko'plab yondashuvlar mavjud. Pedagogik texnologiyalarni xarakteri ana shu yondashuvdan kelib chiqadi. Shunga qaramasdan ko'pgina pedagogik texnologiyalar o'z mazmuni, maqsadi, metodlari va vositalariga ko'ra bir-biriga o'xshash. Pedagogik texnologiyalarni ana shu o'xshash xususiyatlariga qarab ularni bir necha turga ajratish mumkin [10].

Tabaqalashtirilgan yondashuvning muhim qismlaridan biri sanalgan tabaqalashtirilgan ta'limga alohida e'tibor berilgan bo'lib, unda talabalarning qobiliyati va imkoniyatlariga qarab tabaqalashtirib o'qitishga o'tish to'liq amalga oshiriladi. Bunday o'qitish talabalarni individual tarzda, shuningdek, tabaqalashtirilgan guruhlariga ajratib o'qitish, ularning mustaqil ishlarini to'g'ri va maqsadga muvofiq tashkil etish orqali bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunda o'qituvchi har bir talabaning qiziqishi, qobiliyati, layoqatini hisobga olib, mashg'ulotlarni tashkil etish orqali uning samaradorligini oshirishga erishadi.

Aralash ta'lim bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida ta'lim oluvchilarning hech bo'lmaganda qisman elektron-onlayn formatida o'qishiga sharoit yaratadi. Shu bilan birga, vaqt, kurs va ta'lim tezligini nazorat qilish elementlari mavjud bo'lgan rasmiy o'quv dasturi, qisman mashg'ulotlar auditoriyalardan tashqarida amalga oshirilishini ta'minlaydi. Aralash ta'limda integratsiyalashgan ta'lim tajribasini ommalashtirish uchun turli usullar qo'llaniladi. Aralash ta'lim talabalarni to'liq o'quv jarayoniga jalb qilinishini ta'minlaydi. Bunday zamonaviy ta'lim texnologiyasi "auditoriyalardagi ta'lim tizimi", elektron ta'lim va masofadan o'qitish texnologiyalarini birlashtirish konsepsiyasiga asoslanadi va moslashuvchan dasturiy ta'minot bilan to'ldiriladi. Aralash ta'limni O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi asosida amalga oshirish davlat ta'lim standarti talablariga to'liq javob beradi. An'anaviy va elektron ta'lim usullari va texnologiyalarini qo'llash, bir vaqtning o'zida ushbu ta'lim shakllari afzalliklaridan foydalanishga zamin yaratadi. An'anaviy ta'lim elementlari ta'lim oluvchilarni motivatsiyasi uchun xizmat qilib, ta'lim oluvchi va professor-o'qituvchilarning bevosita shaxsiy muloqotlariga asoslanadi.

Ta'lim jarayonini tabaqalashtirish, individuallashtirish va shaxsiylashtirish tamoyillari bugungi kunda ta'lim ehtiyojlariga eng mosi hisoblanadi.

Differensiallash ta'lim ehtiyojlarini hisobga olgan holda, darajasi yoki profili jihatidan farq qiluvchi turli guruh talabalarining o'quv jarayonini tashkil etish prinsipidir. O'quv maqsadlari ushbu guruhdagi barcha talabalar uchun bir xil. O'quv materialini taqdim etish shakllari va uni rivojlantirish uchun taklif qilinadigan faoliyat turlari talabalarining individual imtiyozlariga yoki ularning ehtiyojlariga qarab farqlanadi. Individuallashtirish — bu talabalarining psixologik-

pedagogik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, o'quv materiallari va o'quv ehtiyojlarini rivojlantirishning individual sur'atlarini hisobga olib, professor-o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladigan o'quv jarayonini tashkil etish prinsipidir. Shaxsiylashtirish — bu o'quv jarayonini tashkil etish prinsipi bo'lib, uni amalga oshirishda talaba o'zining shaxsiy ta'lim ehtiyojlari va kognitiv qiziqishlarini hisobga olgan holda ta'lim mazmuni, usullari va o'rganish sur'atlarini tanlashga ta'sir qilishi mumkin. Ushbu tamoyil zamonaviy ta'limning maqsad va vazifalariga mos keladi. Biroq shaxsiylashtirish prinsipini amalda qo'llash, birinchi navbatda, professor-o'qituvchilar, shuningdek, talabalarning ijtimoiy yetuklik darajasi bilan belgilanadi [11].

Tabaqalashtirilgan ta'lim – bu barcha talabalarning o'ziga xos xususiyatlari, imkoniyatlari va qobiliyatlari hisobga olinadigan ta'lim. U tafakkurning o'ziga xos xususiyatlariga, fikrlash jarayonlarining tezligiga, bilishga qiziqish darajasi va har bir bolaning rivojlanganligi darajasiga asoslangan. Har bir talabaning kuchli tomonlarini va qiyinchiliklarini bilish va ulardan ta'lim jarayonida foydalanish o'qituvchiga nimani va qay tarzda o'rgatishni, bolani o'qishga qanday qiziqitirishni aniqlashda yordam beradi [6].

Muhokama. Hozirgi kunda jahonda ta'lim tizimi hamda ishlab chiqarishda kreativ fikrlashni kuchaytirish va yangi texnik fikrlashni izlashning nazariy asoslari va uslubiy vositalarining rivojlanishi paydo bo'ldi. Bu shuni ko'rsatadiki, texnik ijodkorlikning ilmiy asoslarini rivojlantirish, kreativ jarayonni kuchaytirish usullarini ishlab chiqish, ijodkorlik asoslarini o'rgatish, ilmiy, loyihalash va konstruktorlik va texnologik tashkilotlarda, korxonalar va universitetlarda ijod uchun qulay sharoitlar yaratish dolzarb ehtiyojga aylandi.

Ilmiy-texnika taraqqiyotini ishchilar va ilmiy yordamchi xodimlar sonini ko'paytirish orqali keng usullar bilan tezlashtirish- bugungi kun maqsadlariga javob bermaydi. Ixtirolar asosida yuqori samarali texnologiyalarni yaratib, yangi bilimlarni o'zlashtirish jarayonini tezlashtirish uchun kreativ fikrlashni faollashtirish vositalarga ega bo'lish zarur. Ushbu vositalarning o'ziga xos xususiyati ilmiy kashfiyot (ixtiro) mantig'i va rasmiy mantiqdan o'tish va bilishning yuqori darajasiga ko'tarilish bilan birga kelgan holatlar har doim ham mos kelmasligi bilan bog'liqdir.

Kreativ fikrlashni faollashtirishning evristik texnikasi va usullarini o'rganish muvaffaqiyatni yaqinlashtiradi, shuningdek, shaxsning ijodkorlik qobiliyatini rivojlantiradi. Kreativ boshqarish usullarini, ijodkorlik nazariyasini, yangi texnik yechimlarni izlash va usullarini o'zlashtirish ijodning ijtimoiy ahamiyatini, uning ijtimoiy zarurligini anglashga, ularning kreativ salohiyatini yanada to'liq ochib berishga yordam beradi. Shu sababli, jamoaning kollektiv ongini shakllantirish, birgalikdagi tadbirlarni tashkil etish masalalarini ko'rib chiqish qiziq [7].

Inson o'z ijodiy izlanishlari asosida ham dunyoni o'zgartiradi, ham o'zini ijodkor, kashfiyotchi sifatida namoyon etadi. Ya'ni inson o'z oldiga xilma-xil muammolarni qo'yadi va hal qiladi, ularning o'ziga xos yechimlarini topadi. Ba'zan bunday yechimlarga nisbatan betakror yondashuvlar, usullarni qo'llaydi. Ayni shu ma'noda, ijodkor shaxs deganda, yuksak qobiliyat, hayotiy tajribaga tayanadigan teran aql-idrok, haqiqat va yaxshilik birligi, oliy haqiqat, adolat va rostgo'ylik mushtarakligi, aqliy va axloqiy kamolotning oliy darajaga yetgan holati, qadriyatlarni qadrlash, o'zgacha his-tuyg'ularning hayotga singib ketishi, har qanday narsa va hodisaga yangicha nuqtai nazar, aql ko'zi bilan qarash tushuniladi. Iste'dod egalarini shakllantirsa bo'ladi, lekin daholikni emas.

Adabiyotni tahlil qilish asosida (G.S. Altshuller, V.A.Buxvalov, A.A.Gin, M.A.Danilov, A.M. Matyushkin va boshqalar) ijodiy vazifalarga qo'yiladigan quyidagi talablarni ajratish mumkin:

- Ochiqlik (muammoli vaziyat yoki ziddiyatning mazmuni);
- Shartning tanlangan ijod usullariga muvofiqligi;
- Turli xil yechimlarni topish imkoniyati;
- Hozirgi rivojlanish darajasini hisobga olgan holda talabalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish.

Ijodiy vazifalar tizimi uchun tarkibni tanlashda ikkita omil hisobga olindi:

1. Talabalarining ijodiy faoliyati asosan jamiyat tomonidan hal qilingan muammolar bo'yicha amalga oshiriladi,

2. Ta'lim mazmunining ijodiy imkoniyatlari.

Zamonaviy tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, yoshlarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishning eng muhim pedagogik shartlari quyidagilardir:

- Faoliyatning mohiyatini o'zgartirish;
- Yoshlarning ta'lim faoliyatida xayrixohlik muhiti;
- Jamoaning shakllanishi.

Ken Robinsonning fikriga ko'ra, “kreativlik – o'z qiymatiga ega original g'oyalarni majmui” sanaladi [1]. Gardner esa o'z tadqiqotlarida mazkur tushunchani quyidagicha izohlaydi: “kreativlik – shaxs tomonidan amalga oshiriladigan amaliy harakat bo'lib, u o'zida muayyan yangilikni aks ettirishi va ma'lum amaliy qiymatga ega bo'lishi lozim”[8]. Emabaylning yondashuvi nuqtai nazaridan ifodalansa, kreativlik “muayyan soha bo'yicha o'zlashtirilgan puxta bilimlar bilan birga yuqori darajada noodatiy ko'nikmalarga ham ega bo'lish” demakdir [3].

Natijalar. Tabaqalashtirilgan yondashuv asosida talabalarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasi — bu talabalarni qobiliyatlari, ehtiyojlari va o'rganish uslublariga qarab turli darajalarda va uslublarda ta'lim berish jarayonidir. Bu yondashuv talabalarni individual xususiyatlariga moslashtirilgan ta'lim orqali ijodiy qobiliyatlarini maksimal darajada rivojlantirishni maqsad qiladi. Quyida tabaqalashtirilgan yondashuv asosida ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish metodikasining asosiy bosqichlari va uslublari keltirilgan:

Talabalarni o'rganish va tahlil qilish.

- diagnostika: talabalar ijodiy qobiliyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini aniqlash uchun testlar, so'rovnoma va suhbatlar o'tkaziladi;

- ma'lumot yig'ish: har bir talabaga oid ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish orqali ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash.

Individual o'quv rejalarini tuzish.

- darajalarga ajratish: talabalarni qobiliyatlariga ko'ra guruhlariga ajratish, masalan, boshlang'ich, o'rta va ilg'or darajalar;

- shaxsiy rivojlanish rejasi: Har bir talabaga mos shaxsiy rivojlanish rejasi tuzish, bu rejada ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun aniq maqsadlar va vazifalar belgilanishi.

Ta'lim jarayonini moslashtirish.

- diferensiallashtirilgan darslar: turli darajadagi talabalar uchun moslashtirilgan darslar va topshiriqlar yaratish. Masalan, ijodiy yozuvlar, loyihalar, muammolarni hal qilishga qaratilgan mashqlar;

- interaktiv uslublar: Talabalarni ijodiy fikrlashga undovchi interaktiv va ko'rgazmali uslublardan foydalanish, masalan, rolli o'yinlar, diskussiyalar, guruh loyihalari.

Rivojlanishni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish.

- ijodiy muhit yaratish;

- talabalar uchun qo'llab-quvvatlovchi va ijodiy muhit yaratish. Xatoliklardan o'rganishga rag'batlantirish va yangi g'oyalarni sinab ko'rishga imkon berish;

- rag'batlantirish: Talabalarni muvaffaqiyatlari uchun muntazam rag'batlantirish, bu orqali ularni ijodiy faoliyatga undash.

Baholash va tahlil.

- doimiy baholash: talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlanishini doimiy baholab borish, bu uchun diagnostik testlar, kuzatishlar va portfoliolarni qo'llash;

- tahlil va qayta aloqa: Baholash natijalarini tahlil qilish va talabalar bilan fikr almashish, shuningdek, shaxsiy rivojlanish rejalarini muntazam yangilab borish.

Amaliyotda qo'llanilishi.

Misol uchun, texnologiya darslarida talabalar turli darajadagi loyihalar ustida ishlashlari mumkin. Boshlang'ich darajadagi talabalar oddiy buyumlar yasash bilan shug'ullanishsa, ilg'or darajadagilar murakkab san'at asarlarini yaratishga intilishadi. Bu jarayonda o'qituvchi har bir guruhga mos topshiriqlar beradi va ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan qo'llanma va tavsiyalar beradi.

Ta'limda mutaxassisning kelajakdagi kasbiy faoliyatida muvaffaqiyat qozonish imkoniyatini yaratishi uzoq vaqtdan beri ma'lum. Ta'lim jarayonida zarur bilim va ko'nikmalar, kasbiy munosabat, faoliyatning ayrim turlariga va uning rol tuzilishiga tayyorlik to'plami shakllanadi. Ta'lim ma'lum qobiliyatlarning rivojlanish darajasini belgilaydi va hatto mutaxassisning individualligi yoki shaxsiy xususiyatlarini to'g'rilaydi va shakllantiradi.

Ta'lim uning turlari, mazmuni, shakllari, davomiyligi, maqsadlari, usullari bo'yicha har xil bo'lishi mumkin. Biz bu yerda ta'limning umumiy yoki tanazzulga olib keladigan tasnifini qilmaymiz, ammo tan olish kerakki, bu ta'limni rivojlantirishning zamonaviy tendentsiyalarini tushunishda juda foydali masala. Bizning oldimizga boshqa vazifa qo'yilgan - zamonaviy menejerning bugungi eng dolzarb va istiqbolli bo'lgan va zamonaviy tadqiqot potentsialini belgilaydigan ushbu turdagi ta'lim mazmunini ochib berishdir. Ushbu ta'lim turlari tizimli, kreativ, istiqbolli, uzluksiz, fundamental va amaliy bo'lib, faoliyat sifatiga yo'naltirilgan [7].

Xulosa. O'qitish jarayoniga faoliyat nuqtai nazaridan yondashish konsepsiyasiga asoslanib, uni tashkil etish quyidagi mantiqiy ketma-ketligini asoslash mumkin: dastlab o'quv material mazmunining tavsifi, uni o'rganishdan ko'zlangan maqsad o'zlashtirish darajalari, shuningdek, pedagogik vazifaning qo'yilish shartlari tahlil etiladi. So'ngra, o'qitishning mos ravishdagi metodlari hamda o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqarish tizimi ishlab chiqiladi. Shu asosda o'qitish vositalarining ro'yxati tuziladi. Ushbu usul bilan hosil qilingan metod va ta'lim vositalarining yaxlit tizimi tashkiliy shakllar bilan uyg'unlashtiriladi, ya'ni, muayyan texnologiya ishlab chiqiladi. Umumlashgan pedagogik texnologiyalar ma'lum psixo-pedagogik asoslarda qurilgan «sintetik nazariya» sifatida qaraladi. Tadbiqiy pedagogik texnologiyalar oldindan rejalashtirilgan natijaga erishishga yo'naltirilgan kasbiy tayyorgarlik jarayonini loyihalash muammosini metodik jihatdan hal etishga yo'naltiriladi. Bugungi kunda pedagogik texnologiyalar tadbiqiy asosini shaxsiy faoliyatli yondoshuv, tanqidiy ijodiy fikrlash, muammolarni hal etish, qaror qabul qilish va jamoada hamkorlikni qaror toptirishga oid pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish ehtiyoji yuzaga kelmoqda. Shunday qilib, avvaldan loyihalashtirilgan ta'lim-tarbiya jarayonining pedagogik texnologiyasi o'zida metodlar tizimi, ta'lim metodik usullari, maqsad, vositalari, o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikda faoliyat ko'rsatish imkoniyatlari hamda yakuniy natijalarga erishish borasidagi majmuani mujassamlashtiradi [9].

Tabaqalashtirilgan yondashuv yordamida talabalar individual qobiliyatlari va ehtiyojlariga mos ta'lim oladi, bu esa ularning ijodiy qobiliyatlarini samarali rivojlantirishga yordam beradi [5]. Uzluksiz ta'lim tizimida zamonaviy pedagogic texnologiyalar integratsiyasi mukammal tarzda amalga oshirilmas ekan, ta'lim sifati va uning natijaviyligi barkamol avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish bobidagi strategik maqsadga erishib bo'lmaydi. Shuning uchun birinchi navbatda bugungi kunda ta'limning mazmun-mohiyatini modernizatsiya qilish, tabaqalashtirilgan texnologiyalarni muntazam amaliyotlarda tatbiq etish, o'quv jarayonlaridagi faoliyatlarni amaliyotlar bilan tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 23.09.2020-yildagi O'RQ-637-son.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. // URL: <https://lex.uz/docs/4545884>

Golish L.V., Fayzullayeva D.M. Ta'limda innovatsion texnologiyalar: Pedagogik

texnologiyalarni loyihalashtirish. – T.: «Fan», 2011, -17-b.

Muydinovich, R. I. (2022). Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi tufayli paydo bo'lgan kasblar va ularni o'rganish. pedagogs jurnali, 13(1), 117-122.

Siddiqov, I. M., & Igamberdiyev, U. R. (2021). Pedagogika oliygohlarida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishda muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 1146-1163.

Samiyeva Sh. X., Narzullayeva F. F. Sovremenniy podxod k realizatsii principa dualnogo obucheniya v professionalnom obrazovanii //Sotsialno-gumanitarniy problem obrazovaniya i professionalnoy samorealizatsii (Sotsialniy injener-2021). – 2021. – S. 69-72.

Самиева Ш. Х. Важные направления инновационной подготовки молодежи к духовно-просветительской деятельности //Качество жизни населения промышленных территорий в стратегии «Общество 5.0». – 2022. – С. 153-156.

Shomirzayev Maxmatmurod Xuramovich Ta'lim texnologiyalarini qo'llash muammolari // Sovremennoye obrazovaniye (Uzbekistan). 2019. №9 (82). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/talim-tehnologiyalarini-llash-muammolari>

Hamrayeva A. Ta'lim jarayonini tashkil etishga nisbatan texnoloik yondoshuv // Мактабгача таълим журнали. – 2021.

Zarina Muxitdinovna Ashurova MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARI, ULARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI // Scientific progress. 2021. №7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/muammoli-talim-tehnologiyalari-ularning-ziga-hos-hususiya>

<https://devedu.uz/wp-content/uploads/2024/01/17.-Aralash-ta%CA%BClim-blended-learning-texnologiyasi-asosida-o%CA%BBquv-jarayonini-tashkil-etish.pdf>

APPROACHES TO THE INTRODUCTION OF DUAL EDUCATION IN TECHNICAL HIGHER EDUCATION

*Siddikova Sadokat Gaforovna,
Rector of Bukhara engineering technological institute, Doctor of Philosophy in
Pedagogical Sciences*

Abstract. In this article, the theoretical aspects of the development of the dual education system and foreign experiences, the development of the mechanism for the organization and implementation of dual education in the higher education system, the possibilities of introducing the dual education mechanism in the creation of innovative educational content are studied. Methodical recommendations were given, the curriculum and science programs were improved based on the requirements of dual education, and the method of formation of professional knowledge, skills and qualifications corresponding to the requirements of the labor market was scientifically justified and analysis of its application to the educational process is given.

Keywords: higher education, dual education, labor market, collaboration, production, analysis, process, qualification, skill, experience

TEXNIK OLIY TA'LIMDA DUAL TA'LIMNI QO'LLASHGA YONDASHUVLAR

*Siddiqova Sadoqat G'aforovna,
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti rektori, pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori*

Annotatsiya. Mazkur maqolada dual ta'lim tizimining taraqqiyoti va xorijiy tajribalari nazariy jihatlar, oliy ta'limda dual ta'limni joriy etish va amalga oshirish mexanizmini ishlab chiqish, innovatsion ta'lim mazmunini yaratishda dual ta'lim mexanizmini qo'llash imkoniyatlari o'rganilib, ilmiy-uslubiy tavsiyalar berilgan, dual ta'lim talablari asosida o'quv reja va fan dasturlari takomillashtirilishi orqali mehnat bozori talablariga mos keladigan kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodikasi ta'lim jarayoniga tadbir qilinganligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan va ta'lim jarayoniga tatbiq etilganligi yuzasidan tahlillar keltirilgan.

Tayanch iboralar: oliy ta'lim, dual ta'lim, mehnat bozori, hamkorlik, ishlab chiqarish, tahlil, jarayon, malaka, ko'nikma, tajriba

Introduction. The issue of dual education between educational institutions and manufacturing enterprises is one of the most pressing issues in society. Social partnership means the effective establishment of relations that are mutually beneficial, not only for the unilateral relations and interests of partners, but also for both parties.

The relationship between the individual, the state and society, science, continuing education and development, which form the basis of the National Program of Personnel Training of the Republic of Uzbekistan, also serves as a guide for the organization of the process of social cooperation. In determining the outcome of each new endeavor, it is important to plan ahead, compare the goal and the work done so far. At the same time, another aspect of the results of the work is the perception of the social cooperation of the persons involved in the activity. In this regard, the questionnaire was used to clarify the views of teachers and engineers-teachers of the Technical Higher Education Institution, operating in the system of technical-educational institutions, on the organization of social cooperation and some related cases [1]. Processing of the results of the questionnaire

allows you to organize the proposed research work and predict its results.

Methods. We analyzed the possibility of establishing social cooperation in a country, who benefits from it, its impact on the educational process, the state of local experience in social cooperation and the results of other indicators. Opinions of teachers and pedagogical engineers of educational institutions of the Republic on «Implementation of social cooperation» are given in Table 1 (results in percentage).

Annotatsiya. Mazkur maqolada dual ta'lim tizimining taraqqiyoti va xorijiy tajribalari nazariy jihatlarini, oliy ta'limda dual ta'limni joriy etish va amalga oshirish mexanizmini ishlab chiqish, innovatsion ta'lim mazmunini yaratishda dual ta'lim mexanizmini qo'llash imkoniyatlari o'rganilib, ilmiy-uslubiy tavsiyalar berilgan, dual ta'lim talablari asosida o'quv reja va fan dasturlari takomillashtirilishi orqali mehnat bozori talablariga mos keladigan kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodikasi ta'lim jarayoniga tatbiq qilinganligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan va ta'lim jarayoniga tatbiq etilganligi yuzasidan tahlillar keltirilgan.

Tayanch iboralar: oliy ta'lim, dual ta'lim, mehnat bozori, hamkorlik, ishlab chiqarish, tahlil, jarayon, malaka, ko'nikma, tajriba

Abstract. In this article, the theoretical aspects of the development of the dual education system and foreign experiences, the development of the mechanism for the organization and implementation of dual education in the higher education system, the possibilities of introducing the dual education mechanism in the creation of innovative educational content are studied. Methodical recommendations were given, the curriculum and science programs were improved based on the requirements of dual education, and the method of formation of professional knowledge, skills and qualifications corresponding to the requirements of the labor market was scientifically justified and analysis of its application to the educational process is given.

Key words: higher education, dual education, labor market, collaboration, production, analysis, process, qualification, skill, experience

Introduction. The issue of dual education between educational institutions and manufacturing enterprises is one of the most pressing issues in society. Social partnership means the effective establishment of relations that are mutually beneficial, not only for the unilateral relations and interests of partners, but also for both parties.

The relationship between the individual, the state and society, science, continuing education and development, which form the basis of the National Program of Personnel Training of the Republic of Uzbekistan, also serves as a guide for the organization of the process of social cooperation. In determining the outcome of each new endeavor, it is important to plan ahead, compare the goal and the work done so far. At the same time, another aspect of the results of the work is the perception of the social cooperation of the persons involved in the activity. In this regard, the questionnaire was used to clarify the views of teachers and engineers-teachers of the Technical Higher Education Institution, operating in the system of technical-educational institutions, on the organization of social cooperation and some related cases [1]. Processing of the results of the questionnaire allows you to organize the proposed research work and predict its results.

Methods. We analyzed the possibility of establishing social cooperation in a country, who benefits from it, its impact on the educational process, the state of local experience in social cooperation and the results of other indicators. Opinions of teachers and pedagogical engineers of educational institutions of the Republic on «Implementation of social cooperation» are given in Table 1 (results in percentage).

1 - table

I	Opportunities for social partnership	There is a possibility	There is no possibility
		95,46	4,54
II	Interest due to social partnership	Educational institution	Production
		62,35	37,65
III	The impact of social partnership on the educational process	It has an effect	No effect
		100	-
IV	Status of local experiences on social partnership	Experiments are available	Experiments are not available
		77,18	22,82
V	Making changes to curricula and programs in the context of social partnership	need	not needed
		100	-
VI	Involvement of employers in the development and improvement of qualification requirements, curricula and programs	Condition	Not necessarily
		94,71	5,29

According to the results of the survey, 95.46% of teachers and pedagogical engineers who took part in the experiment confirmed the possibility of establishing social cooperation in the country, while 4.54% said that it was impossible. The relative balance of indicators indicates the need to reform the activities of technical education institutions, to change their activities in a market economy based on economic indicators and trends [2].

This situation also shows that it is possible to prepare the ground for the creation of environment direct participation of the trained specialists in the development, interaction between production and education. Analyzing the results, it is clear that both teachers and engineers-teachers are in favor of the organization of social cooperation in the system of higher education of the Republic, they do not have enough imagination in this regard (only 4.54% can not be organized) can be said to have confirmed. When comparing the results on the share of interests due to social cooperation, teachers and pedagogical engineers tended to provide some interesting information. In their view, the indicator of interest shows that social partnership is much more important than the

benefit for the educational institution. 59.02% of teachers and engineers-teachers noted that social cooperation is beneficial for educational institutions, 31.92% for development and 9.08% for both parties.

The employees of the educational institution themselves are predicting that the educational institution will be more interested in it [3]. Based on these assumptions, if we ask some assumptions in advance, we can say that the benefits of social partnership for the educational institution will grow in terms of a number of indicators:

- the content of education changes leading to the harmonization of the training of qualified specialists with the development process;
- provision of qualified specialists with jobs in the educational institution;
- technical higher education institutions start to have funds due to the training of qualified specialists in manufacturing enterprises;
- the role of technical higher education institutions in society is growing; the quality of training of qualified specialists and the personal responsibility of teachers and pedagogical engineers, etc [5].

Results. The comments of educators and pedagogical engineers on the “Impact of social partnership on the educational process” challenged the higher scores. All of them noted that social cooperation has 100% positive impact on the educational process. Of course, such an indicator shows that the establishment of a link between education and the development of teachers and engineers-educators in educational institutions is the most appropriate way to date.

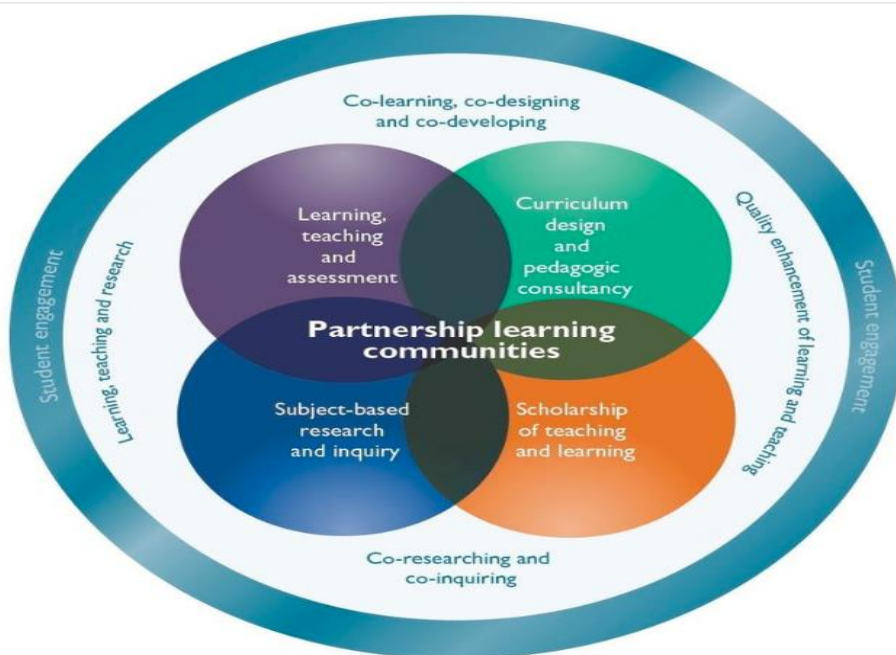
The responses to the situation with local experiences of social cooperation are quite surprising. This is because most teachers and pedagogical engineers have acknowledged that there is enough experience in this area in our country (77.18%) the deficit was that they were unaware of such experiences (22.82%). The results show that the system of technical higher education in the country has the potential to establish social cooperation between educational institutions and enterprises in two ways: firstly to rely on local experience and secondly, to gain experience in foreign experience. This leads to the idea that there is a basis for the implementation of social cooperation and it is only necessary to direct it in the right direction [4].

In response to the question «Amendments to curricula and programs in the context of social partnership», teachers and engineering teachers stated that 94.71% of teachers needed changes, and 5.29% said that they were not necessary [Table 2]. In fact, it is natural to make changes in the educational process, taking into account the circumstances..

2- table

I	Making changes to curricula and programs in the context of social partnership	Condition	Not necessarily
		94,71	5,29
II	Involvement of employers in the development and improvement of qualification requirements, curricula and programs	100	-

On the contrary, it is clear that incompatibility with the environment, incompatibility of the content of education based on its requirements do not give positive results. For this reason, a large number of participants are able to give a fair opinion.

Discussion. This is even confirmed by their views on the proportion of hours devoted to theoretical and practical training. However, according to these indicators, there are several options for teachers and pedagogical engineers. A number of educators have suggested that the ratio of theoretical and practical training should be 50-50%, some 60-40%, and some 70-30% [Table 3]. It is good to have such differences of opinion, but it is more important that the practical exercises are more than the theoretical ones and they are coordinated.

To solve this problem, it is necessary to form a completely new system of relations - social partnership. Such relationships are established between educational institutions and enterprises, employers and trade unions, labor authorities (i.e. with all consumers of the products of educational institutions) [5].

The new system of relations will allow educational institutions to fully take into account the needs of employers, quickly adapt to changes in supply and demand in the labor market and, ultimately, to provide quality vocational training in specialties required by the labor market [7].

□ establishing and strengthening ties with enterprises, labor bodies, local executive authorities provides educational institutions with the following opportunities:

□ information about the labor market (what professions are needed in the labor market and in what quantities);

□ taking into account the requirements of employers on the content of training (profession, qualifications);

□ development of new curricula and programs to ensure the training of specialists who meet the requirements of employers, and changes to the old ones;

□ have a wide range of opportunities to organize student internships;

□ organization of short-term in-service training of teachers at production enterprises in order to acquaint students with the latest equipment, types of equipment and

technological processes;

- expanding employment opportunities for graduates;
- initiate new joint commercial projects to replenish extra-budgetary funds of educational institutions (open short courses to improve the skills of employees of enterprises, construction of joint workshops, shops, customer service centers, etc.).

Conclusion. However, the fact that all participants in the system of social partnership are interested in its decision does not mean that the process will be smooth and without problems. There are many objective and subjective reasons that hinder this process [8]. These include not only in production, but also in the fact that educational institutions are not organized with employers, the relationship between education management and labor authorities is not at the required level, and so on.

At a time when market relations are decisive, the professional education of a citizen is the most important social protection for him. This requires the effective functioning of educational institutions. Only a system of educational institutions aimed at meeting the needs of the labor market, the specific needs of employers can function effectively. In other words, educational institutions are becoming a means of solving economic problems, ensuring the balance of supply and demand for qualified professionals who meet the needs of employers in the professions and have the necessary knowledge, skills and abilities.

REFERENCES

1. Абдураимов Ш.С. Касб таълими ўқитуувчиларини тайёрлаш сифатини таъминлашда тармоқлараро интеграциянинг педагогик имкониятларини такомиллаштириш // Дисс. (PhD). – Тошкент, 2017. – 158 б.
2. Гребенщиков А.Г. Педагогические условия развития художественно-творческих способностей учащихся в системе непрерывного образования // Автореферат. – Елец, 2005. – 24 с.
3. Гранин Ю. Образование в контексте глобализации // Вестник образования в России. – 2004. – № 12. – С. 7–9.
4. Olimov, K. T., & Sh, T. Z. (2019). Integration of Special Subjects, Opportunities and Solutions. *Eastern European Scientific Journal*, (2), 67-70..
5. Siddiqova S.G'. Ta'lim jarayoniga integrativ yondashuvning falsafiy va psixologik jihatlari. *Educational Research in Universal Sciences. Multidisciplinary Scientific Journal*. VOLUME 3. 4 | 2024. – 275-282 p.
6. Солдатов Г.Т. Дидактическое обеспечение преемственности математической подготовки студентов в системе «колледж-вуз» // – М., РГБ, 2003. diss.rsl.ru.
7. Торопова Е.А. Современные проблемы науки и образования. Современные проблемы науки и образования // Электронный научный журнал. – Тошкент, 2012. – № 6. – С.45-58.
8. Филонова В.В. Вариативность методов определения уровня сформированности межкультурной компетенции // Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. Серия: Педагогика и психология. – 2013. – № 2. – С. 58–61.
9. Sh, T. Z., & Kh, S. K. (2020). Innovative forms of education in Uzbekistan. *International journal of innovations in engineering research and technology*. IJIERT, 7(4), – P. 258-261.
10. Sharifovna, T. Z., & Bakhriniso, T. (2020). Modernization of higher education by solving integration problems. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(12 Part II). – P. 44-49.

INKLYUZIV MAKTABDA RESURS XONALARINING ROLI VA AHAMIYATI

Toxtiyarova Shaxnoza,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
Logopediya kafedrası doktoranti (PhD)

Annotatsiya. So'ngi yillarda O'zbekistonda inklyuziv ta'lim masalalariga e'tibor sezilarli darajada oshdi. Muvaffaqiyatli inklyuziv ta'lim jarayonining asosiy elementlaridan biri bu maktablarda resurs xonalarini yaratish va ulardan foydalanishdir. Ushbu maxsus jihozlangan joylar maxsus ta'lim ehtiyojlari bo'lgan talabalarni qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi, ularga individual yondashuv va to'liq rivojlanish va o'rganish uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlaydi. Maqolada O'zbekistonning inklyuziv maktablarida resurs xonalarini tashkil etish va faoliyat yuritishning asosiy prinsiplari ko'rib chiqiladi, ularning afzalliklari va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolari tahlil qilinadi, shuningdek, bunday xonalardan samarali foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, maktab, inklyuziv maktab, jihoz, maxsus xona, imkoniyati cheklangan, o'quvchi, dastur.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ РЕСУРСНЫХ КОМНАТ В ИНКЛЮЗИВНОЙ ШКОЛЕ

Тохтиярова Шахноза,
Ташкентский государственный педагогический университет имени Низомий
Докторант (PhD) логопедического факультета

Аннотация. В последние годы в Узбекистане наблюдается значительное усиление внимания к вопросам инклюзивного образования. Одним из ключевых элементов успешного инклюзивного образовательного процесса является создание и использование ресурсных комнат в школах. Эти специально оборудованные помещения играют важную роль в поддержке учеников с особыми образовательными потребностями, обеспечивая им индивидуализированный подход и необходимые условия для полноценного развития и обучения. В статье рассматриваются основные принципы организации и функционирования ресурсных комнат в инклюзивных школах Узбекистана, анализируются их преимущества и потенциальные вызовы, а также приводятся практические рекомендации по эффективному использованию таких помещений.

Ключевые слова: инклюзивное образование, школа, инклюзивная школа, оборудование, специальная комната, инвалид, ученик, программа.

ROLE AND IMPORTANCE OF RESOURCE ROOMS IN INCLUSIVE SCHOOL

Toxtiyarova Shakhnoza,
Tashkent State Pedagogical University named after Nizomiy
Doctoral student (PhD) of the speech therapy department

Abstract. In recent years, Uzbekistan has seen a significant increase in attention to inclusive education. One of the key elements of a successful inclusive educational process is the creation and use of resource rooms in schools. These specially equipped rooms play an important role in supporting students with special educational needs,

providing them with an individualized approach and the necessary conditions for full development and learning. This article examines the main principles of organizing and functioning resource rooms in inclusive schools in Uzbekistan, analyzes their advantages and potential challenges, and offers practical recommendations for the effective use of such spaces.

Key words: inclusive education, school, inclusive school, equipment, special room, disabled, pupil, program.

So'ngi yillarda O'zbekistonda barcha bolalar uchun sifatli ta'lim olis'h imkoniyatini ta'minlas'h sohasidagi global tendensiyalar va inklyuziv ta'lim masalalariga katta ye'tibor qaratilmoqda. Muvaffaqiyatli inklyuziv ta'lim jarayonining asosiy ye'lementlaridan biri bu maktablarda resurs xonalarini yaratis'h va ulardan foydalanis'hdir. Us'hbu maxsus jihozlangan xona alohida ta'lim yehtiyojlari bo'lgan o'quvchilarni qo'llab-quvvatlas'hda muhim rol o'ynab, ularga individual yondas'huv, to'liq rivojlanis'h va o'rganis'h uchun zarur s'hart-s'haroitlarni ta'minlaydi.

Resurs xonalari - bu bolalarning turli xil hissiy, kognitiv va hissiy yehtiyojlarini qondiris'h uchun mo'ljallangan zamonaviy texnik vositalar va materiallar bilan jihozlangan maxsus o'quv joylari. Ular umumiy ta'lim muhitiga muvaffaqiyatli integratsiya qilis'h uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni rivojlantiris'hga qaratilgan individual va guruh mas'hg'ulotlari uchun s'haroit yaratadilar. Resurs xonalari is'hining yeng muhim jihati o'qituvchilar, mutaxassislar (logoped, psixologlar, maxsus pedagoglar) va ota-onalarning yaqin o'zaro ta'siri bo'lib, bu har bir bolaning har tomonlama va har tomonlama rivojlanis'higa yordam beradi.

Resurs xonasi imkoniyati cheklangan va ta'lim olis'h bilan bog'liq qiyinchiliklarga yega bo'lgan o'quvchilarni maxsus ta'lim dasturi asosida o'qitis'h uchun mo'ljallangan xona hisoblanadi. U umumta'lim sinflarida tahsil oladigan, ammo kun davomida individual muhit yoki maxsus ko'rsatmalarga muhtoj bo'lgan o'quvchilar uchun mo'ljallangan. Odatda, bunday resurs xonasi sifatida maktabning asosiy binosida joylas'hgan yeng katta xonalardan biri tanlanadi va alohida yehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun kerak bo'lgan barcha qulayliklar bilan ta'minlanadi. Bu dastur kichik guruhlarda haftasiga 3 – 5 soat davomida tas'hkil yetiladigan korreksion va rivojlantiruvchi ta'limni o'z ichiga oladi.

O'quvchilarga sinfda bevosita xizmat ko'rsatilis'hi mumkin. Ta'lim muhitini korreksiyalas'h yoki ta'lim metodini o'zgartiris'h maqsadida umumta'lim muassasalarining o'qituvchilari bilan suhbatlas'his'h orqali o'quvchilarga kerakli bo'lgan bilvosita xizmatlarni taqdim yetis'h mumkin. Qo's'himcha yordam sifatida yesa o'quvchi resurs xonalari xizmatidan foydalanis'h imkoniyatiga yega bo'ladi. Bu "moslas'huvchan" tizimning bir s'hakli bo'lib, bunda o'quvchilar kunduz kuni resurs xonalariga qatnas'hadi va musiqa, jismoniy tarbiya kabi fanlar bilan s'hug'ullanis'hida, s'hu bilan birgalikda alohida yehtiyoji bo'lgan o'quvchi uchun murakkablik qilgan o'qis'h hamda yozis'h singari ko'nikmalar ustida is'hlas'h uchun qo's'himcha individual yordam olis'h imkoniyatiga yega bo'ladi. Dars davomida qo'llaniladigan metodlar va materiallar o'quvchiga beriladigan ta'lim xususiyatlari va usullarini hisobga olgan holda tanlanadi va unda turli multisensor hamda maxsus yondas'huvlardan foydalaniladi.

Resurs xonalari nogiron o'quvchilardagi buzilis'hlarining xilma-xilligi, ta'lim tas'hkilotining qay darajada resurslarga boyligi, logistika va hokazo omillarga bog'liq tarzda turlicha bo'ladi. Resurs xonalari qanday sinflarga tegis'hli yekanligiga bog'liq tarzda o'zaro farq qilis'hi mumkin.

Ommabop resurs xonalaridan ba'zilar faqatgina imkoniyati cheklangan o'quvchilar bilan is'hlas'h uchun jihozlangan kategorial resurs xonalari sirasiga kiradi.

Ba'zi resurs xonalari yesa kategoriyalararo resurs xonalari hisoblanadi. Bunday turdagi xonalarda turli xil nogironlikka yega, ammo o'zlas'htiris'h darajasi bir-biriga yaqin bo'lgan bir qancha o'quvchilar mas'hg'ulot o'tis'hadi. Ta'lim olis'h uchun imkoniyati cheklangan, o'zlas'htiris'hi past, aqliy ojiz va xulq-atvor buzilis'hlari bo'lgan o'quvchilar ko'pincha bunday resurs xonalariga birga qatnas'hadi. Bu resurs xonalarining yeng keng tarqalgan turidir. Nokategorial resurs xonalari kategorial farqlar tan olinmaydigan s'htatlarda yas'hovchi imkoniyati cheklangan barcha bolalar uchun mo'ljallangan. Maxsus ko'nikmalar ustida is'hlas'hga qaratilgan resurs xonalarining maqsadi bazaviy ko'nikmalar (odatda, o'qis'h va matematika) sohasida ta'lim dasturini amalga os'hiris'hda iborat. S'hu bilan bir qatorda moslas'huvchan resurs dasturlari ham mavjud bo'lib, ularga ko'ra o'quvchi hech qanday dasr jadvalisiz resurs xonalariga har kuni qatnas'hi mumkin. Bunday xonalar ayniqsa, kichik maktablarga yega qis'hloq joylarda ommalas'hgan bo'lib, kun ora turli maktabarga qatnab dars beradigan o'qituvchilarni kerakli resurslar bilan ta'minlas'h imkonini beradi.

Aytis'htaricha, bola haftasida kamiga 3 soat resurs xonalarida vaqt o'tkazis'hi kerak. Bolaning resurs xonalaridagi mas'hg'ulotlarga qatnas'h davomiyligi undagi nogironlikning qay darajada og'irligi, dars jadvali va resurs xonasining turiga bog'liq bo'ladi. Bolalar sonidan kelib chiqqan holda resurs xonasi uslubini va sinflarning mas'hg'ulotga qatnas'his'h vaqtini o'zgartiris'h mumkin. Masalan, bos'hlang'ich sinflar haftasiga 4 marta 45 daqiqadan resurs xonasidagi mas'hg'ulotlarda is'htirok yetis'hlari mumkin, bu belgilab qo'yilgan minimal vaqt miqdoriga to'g'ri keladi.

Ayni model o'qituvchiga har kuni o'quvchilarni kuzatib, baholab boris'h imkonini beradi. Resurs xonalarida o'rta maktab o'quvchilari bilan odatda, haftasiga 5 marta dars tas'hkil yetiladi. Resurs xonalari o'ta qulay bo'lganligi uchun ham har bir sinfdagi alohida yehtiyojga yega o'quvchilarning yehtiyojlarini qondiris'h va ortda qolayotgan ko'nikmalarini rivojlantiris'h imkonini beradi.

Resurs xonalari yuqorida qayd yetilgan inson resurslaridan tas'hqari quyidagi talablarga ham javob beris'hi lozim.

Logistika: Moddiy manba va resurs xonasining joylas'huvi funksional resurs xonasini yaratis'h uchun muhim bo'lgan yeng asosiy mezonlardan biri sanaladi. Maktablarda resurs xonalarini yaratis'h unchalik katta mablag'ni talab yetmaydi. Resurs xonalari yaxs'hi yoritilgan bo'lis'hi va ventilyatsiya tizimi bilan ta'minlangan bo'lis'hi zarur. Resurs xonasida o'quv qo'llanmalarini saqlas'h uchun joy bo'lis'hi kerak.

Resurs xonasi muhiti. Resurs xonasini turli tartibda jihozlas'h mumkin. Xona muhitining qay tartibda tas'hkil yetilganligi maktab budjetiga bog'liq bo'ladi. Maktab xodimlari xona tartibini saqlas'h uchun yuqori sifatdagi yoki ko'p marta foydalanis'h uchun mo'ljallangan materiallardan foydalanis'hadi. Bir qancha markazlarga yega bo'lgan xona bunga misoldir. U ko'pgina didaktik kompyuter o'yinlari va ro'yxatdan o'tkazilgan veb-saytlarga yega bo'lgan "Kompyuter texnologiyalari markazi", barcha sinfdagi o'quvchilar uchun mo'ljallangan kitoblar bilan boyitilgan "O'qis'h markazi", "Os'hxona" va "Asbob-anjomlar do'koni", yozuv ko'nikmalarini rivojlantiris'h uchun tas'hkil yetilgan "Yozis'h markazi", matematik amallar ustida is'hlas'h uchun mo'ljallangan "Matematika" markazi va hokazolarni o'z ichiga olgan. S'hu bilan birgalikda "Ovoz chiqarib o'qis'h" va ta'lim sohasini ham us'hbu markazlar sirasiga kiritis'h mumkin.

Xona bezaklari qiziqarli va maftunkor bo'lis'hi, ammo diqqatni chalg'itmasligi muhim ahamiyatga yega. Xona jihozlari multifunksional hamda bolalar uchun qulay bo'lis'hi zarur. Buyumlarni saqlas'h uchun plastik konteynerlar bilan bir qatorda mevalarni saqlas'h uchun yog'och va karton qutilar hamda savatchalardan foydalaniladi.

Kichik predmetlarni saqlas'h uchun tokchalardan foydalansa ham bo'ladi. Katta predmetlar yesa xona burchaklaridagi konteynerlarda, tokcha tagida saqlanadi. Bunday konteynerlarga ularning ichida nima borligi yozib qo'yilis'hi zarur.

Resurs xonasi predmetlari. Ta'limning ixtisoslashtirilgan vositalari korreksion faoliyatning ajralmas qismi hisoblanadi. Maxsus ta'lim o'qituvchisi o'z qo'llanmalarini yaratish yoki s'hu bilan birgalikda tayyor qo'llanmalardan foydalanish ham mumkin. Barcha sinflar uchun mo'ljallangan darsliklar va o'quv qo'llanmalari hamda o'quv qurollari resurs xonasida foydalaniladigan asosiy predmetlardan sanaladi.

Qayta is'hlas'h mumkin bo'lgan predmetlar sinfda foydalansa bo'ladigan rekvizitlar va materiallarni o'z ichiga oladi. Ba'zan do'konlar yoki tas'hkilotlar tas'hlab yubormoqchi bo'lgan predmetlar ham foydalanish uchun yaroqli hisoblanadi. Ota-onalarga bola bilan birga turli materiallarni olib kelish uchun ruxsat beriladi. Tugmalar, plastik konteynerlar, qog'oz sochiq o'ramlari, dengiz chig'anoqlari, qarag'ay g'uddasi, tos'hlar va patlar s'hular jumlasidandir. Bolalar ayniqsa, o'z tasavvurlaridan foydalangan holda turli maqsadda is'hlatadigan qutichalar ularning yeng sevimli predmetlaridan biri sanaladi. Ko'pincha, bolalar uyda foydalanadigan predmetlar uchun resurs xonalarida ham joy topiladi. Bolalar tanaffus paytida kitoblar, o'yinchoqlar, bos'hqotirmalar va hokazolardan foydalanish mumkin.

Imkoniyati cheklangan s'haxslar huquqlarini himoya qilis'h bo'yicha faoliyat yuritgan mas'hkur aktivistlardan biri Helen Henderson s'hunday degan yedi: "Barcha o'quvchilar is'htirok yeta oladigan maktablar jamiyatda uyg'unlik yaratadi, s'hu bilan birgalikda ular bizni madaniy va individual jihatdan ajratib turuvchi farqlarni hurmat qiladi. Turli imkoniyatga yega bolalarni hamjihatlikka undas'h kichik bolalar va katta davlatlar o'rtasidagi ayirmachilikni kamaytirish uchun asos yaratadi, behurmatlik va is'honchsizlikning yo'qolis'higa yordam beradi".

Resurs xonalari va inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarni tom ma'noda asrab qolis'hga yordam beradi. Buning ustiga alohida yehtiyojlari bo'lgan bolalar bilan birga o'qis'h "oddiy" va sog'lom bolalar uchun ham foydali sanaladi. Bu orqali bolalarda jamiyatimizda hurmat qilinadigan mehribonlik, bos'hqalarni qo'llab-quvvatlas'h va ularni tus'hunis'h hissi kabi s'haxs xususiyatlari s'hakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Айрес, Дж. «Сенсорная интеграция и ребенок». — М.: Педагогика, 2005.

Миллер, Л. «Развитие ребенка через сенсорную интеграцию». — СПб.: Речь, 2010.

Крановиц, К. «Непослушный мозг: Как помочь ребенку с нарушениями сенсорной интеграции». — М.: Логос, 2012.

Уилбард, П. «Сенсорная интеграция: Руководство для родителей и специалистов». — М.: ТЦ Сфера, 2014.

Банди, А. «Сенсорная интеграция и оккупационная терапия». — М.: Логопед, 2018.

Хелфенбейн, С. «Инклюзивное образование и ресурсные комнаты». — М.: Просвещение, 2017.

Джонсон, Д. и Джонсон, Р. «Создание инклюзивных школ: Стратегии и методы». — СПб.: Питер, 2016.

Михайлова, Н.В. «Ресурсные комнаты в инклюзивной школе: Организация и методика работы». — М.: Академия, 2019.

Кузнецова, Е.А. «Инклюзивное образование: Теория и практика». — СПб.: Речь, 2015.

Сорокина, И.В. «Психолого-педагогическое сопровождение детей с ОВЗ в условиях инклюзии». — М.: Педагогика, 2018.

BO‘LAJAK IJTIMOIIY ISH XODIMLARINING AMALIY KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

*Tursunaliyeva E'zoxon Ilxomjon qizi,
Farg'ona davlat universiteti ijtimoiy ish kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarini kasbiy-amaliy jihatdan tayyorlash masalalari, ijtimoiy ish kasb sifatida yuzaga kelishi, kompetensiya va kompetentlik, amaliy kompetensiya tushunchalarinig mazmuni va mohiyati yoritib berilgan. Shuningdek, bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarining amaliy kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb pedagogik muammo ekanligi asoslangan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, ijtimoiy ish, ijtimoiy ish xodimi, kompetensiya, kompetentlik, amaliy kompetentlik, kodeks.

FORMATION OF PRACTICAL COMPETENCIES OF FUTURE SOCIAL WORKERS AS A DOLZARB PEDAGOGICAL PROBLEM

*Tursunaliyeva Ezoxakhon Ilxomjon kizi,
Teacher of the Department of Social Work of Fergana State University*

Abstract. In this article, the issues of professional and practical training of future social work workers in higher education institutions, the emergence of social work as a profession, the content and essence of the concepts of competence and competence, and practical competence are highlighted. It is also based on the fact that the formation of practical competencies of future social workers is an urgent pedagogical problem.

Keywords: higher education, social work, social worker, competence, competence, practical competence, code.

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarini amaliy tayyorlashning hozirgi zamondagi maqsadlari bitiruvchilarning grafik ta'limi mazmunini va tuzilmasini jiddiy o'zgartirishni nazarda tutadi. Ushbu maqsadlar jamiyatning ijtimoiy buyurtmasini joriy etishga, bugungi kundagi tashkilotlarning ijtimoiy ish xodimlariga qo'yayotgan talablariga javob beradigan kadrlar tayyorlashga yo'naltirilgan. Ayniqsa, fan va texnikani hozirgi rivojlanishi sharoitida oliy pedagogika ta'lim muassasalarida bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarini amaliy kompetensiyalarini shakllantirishning yaxlit tizimini yaratish muammosi alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha ustuvor vazifalarga muvofiq kadrlar tayyorlashning mazmunini tubdan qayta ko'rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlashga zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2909-son Qarori qabul qilindi. Qarorda oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos holda, kadrlar tayyorlashning ma'no-mazmunini tubdan qayta ko'rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratish vazifalarini belgilab berilgan.

oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarini kasbiy-amaliy jihatdan tayyorlash negizida quyidagi tamoyillar yotadi:

bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarini amaliy jihatdan tayyorlashni insonparvarlashtirish; ilm-fan texnologiyalarining tezkor rivojlanishi sharoitida bo'lajak ijtimoiy ish xodimi shaxsini shakllantirishga tizimli va kompetensiyaviy yondashuv;

bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarini sohaga oid bilimlar bilan bir qatorda metodologik bilimlar bilan qurollantirish;

bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarini tayyorlash mazmuni va metodikasini takomillashtirish.

Yuqorida qayd etilganlardan anglanadiki, bugungi kunda bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarini tayyorlashda zamonaviy axborot texnologiyalari va ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish amaliyotidan foydalanib, ularning o'z kasbiy malakalarini muntazam ravishda oshirib borish va bunda samarali innovatsion uslublarni o'zlashtirib olib, amaliyotga joriy etish zarurligi kelib chiqadi.

Mustaqillik yillarida iqtisodiyotning, ijtimoiy hayotning real talablaridan kelib chiqqan holda, yurtimizda oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, unga o'qitishning zamonaviy shakl va texnologiyalarini joriy etish, mutaxassislar tayyorlash bo'yicha ixtisoslik yo'nalishlarini takomillashtirish borasida samarali ishlar amalga oshirildi.

O'zbekistonda keyingi yillarda jamiyatda bozor iqtisodiyoti munosabatlarining qaror topishi bilan bog'liq ravishda ishlab chiqarish jarayonida faoliyat yuritayotgan, shuningdek, OTMda tayyorlanayotgan kadrlarda nazariy bilimlarni amaliyotga bevosita, samarali tatbiq eta olish qobiliyatini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyoj shakllandi. OTMda bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarini amaliy kompetentlikka ega bo'lishlari yuqorida qayd etilgan ehtiyojni qondirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarida amaliy kompetentlikni shakllantirish jarayoni OTM ijtimoiy ish ta'lim yo'nalishlari faoliyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu bois mazkur ta'lim muassasalarida ijtimoiy ish ta'lim yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan talabalarda amaliy kompetentlikni shakllantirishga xizmat qiladigan zarur pedagog shart-sharoitlarni yaratish maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy ish xodimlarining kasbiy amaliy tayyorgarligi darajasini bo'yicha bilim, pedagogik qobiliyat jarayonlari, topqirlik, xatti-harakat motivatsiyasi va baholash muhim ahamiyat kasb etadi[1].

Pedagogika ensiklopediyasida "Kompetentlik" tushunchasi pedagogika uchun alohida ahamiyatga ega. Jahonda ta'lim tizimini modernizatsiyalash, zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti bilan uyg'unlashtirish, innovatsion g'oyalarni amaliyotga joriyetish, zamonaviy talablar asosidayangi mutaxassisliklar bo'yicha kadrlar tayyorlashga zarurat borligi qayd etilmoqda.

Ta'limni jamiyat madaniyatini o'zlashtirish asosida ta'lim oluvchilar faoliyatini turli sohalarida, shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan muammolarni mustaqil hal etish qobiliyatini rivojlantirishning maxsus tashkil etilgan jarayoni sifatida qarash mumkin. Ta'lim maqsadini bunday tushunish esa, o'z navbatida kompetentli yondashuvni ro'yobga chiqarish uchun asos yaratadi. Shu kontekstda psixologik-pedagogik nazariya va amaliyotda "kompetensiya" va "kompetentlilik" atamasini tushunishga turli yondashuvlar amalga oshiriladi. Xorijiy so'zlar lug'atida "kompetentli" tushunchasi qandaydir muassasa vakolati doirasida, shaxs yoki o'z yechimini talab qiluvchi masalalar, shaxslar doirasida kompetensiyalarga ega bo'lish sifatida ochib berilgan. Competent (frans.) kompetentli, qonuniy huquqqa ega bo'lgan, competentia (lot.) tegishli, layoqatli, competere (italyan) talab qilish, mos kelish, yaroqli bo'lish, competent (ingl.) qobiliyat (kompetensiya). Ko'rinib turibdiki, kompetentlilik va kompetensiya bir-birini to'ldiruvchi va bir-birini taqozo etuvchi tushunchalar hisoblanadi[2].

Xorijiy tadqiqotchilar "kompetensiya" tushunchasini qobiliyatlar, bilim va malakalar majmui sifatida emas, balki aniq vaziyatga adekvat bo'lgan, ya'ni harakat borishining

shartlari va maqsad bilan muvofiqlikda topshiriqni yuqori darajada bajarish uchun zaruriy barcha (bilim va malakalar, qobiliyat va psixik sifatlar tizimiga uyushtirilgan) manbalarni safarbar qilishga qodirlik yoki tayyorlik sifatida sharhlaydilar (C.I.Beelisle, M.Linard, B.Rey, G.Le.Booterrf, L.Turkal, N.Guignon, M.Joras va boshqalar)[2].

Adabiyotlarda ijtimoiy ish kasb sifatida XIX asr oxiri – XX asr boshida yuzaga kelgani qayd etiladi. Ayni shu davrda ayrim iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ijtimoiy ish bilan kasb sifatida shug‘ullanuvchi mutaxassislar guruhlarini paydo bo‘ladi, o‘quv yurtlari ochiladi, ijtimoiy xodimlar tayyorlana boshlaydi. Buyuk Britaniya va AQShda ijtimoiy ish birinchi bo‘lib, faoliyatning alohida turi sifatida shakllangan va keyinchalik professional zaminga qo‘yilgan mamlakatlar hisoblanadi.

Profesional ijtimoiy xodimlarni tayyorlash va ijtimoiy ishni ilmiy va o‘quv fani sifatida rivojlantirishga quyidagi omillar turtki bergan:

1. Umumiy prinsiplar va mavjudlik meyorlari bilan bog‘langan yagona hamjamiyatning parchalanishi;

2. Urbanizatsiya va industrializatsiya;

3. Insonning ijtimoiy aloqalari va munosabatlarining ko‘payishi.

Ijtimoiy ishning professional faoliyat sifatida shakllanish jarayoni AQShda ayniqsa faol kechgan. Shaharchalar shaharlarga aylanishi va kelgindilar, daydilar sonining ko‘payishi xudoyixonalar va turmalar soni sezilarli darajada ko‘payishiga olib kelgan. Bu muassasalarda saqlash sharoitlari juda yomon bo‘lgan. Kambag‘allar, aqli zaiflar va mahkumlarga homiylik qilish masalasi keskin tus olgan. Aholining bu toifalari shtatlarning, keyinchalik esa Xayriya va shtatlarni obodonlashtirish kengashlarining homiyligi ostiga olingan. Ijtimoiy sektorda ko‘ngillilar tashkilotlari va bolalarga qarash agentliklari paydo bo‘lgan.

Shtatlarning xayriya kengashlari XIX asrning 60-yillarida paydo bo‘lgan. Ular turli xil tuzilish va vazifalarga ega bo‘lgan, lekin ularning asosiy vazifasi qonunchilarga turli muassasalarni boshqarish sohasida maslahat yordami ko‘rsatish hisoblangan. Kengashga taniqli ko‘ngillilar, o‘sha davrning o‘qimishli kishilari kirgan va ularning faoliyatiga haq to‘lanmagan. 1865-yilda turli shtatlardagi Kengashlarning a‘zolari Amerika Ijtimoiy fanlar uyushmasiga birlashganlar.

XIX asrning 80-yillarida AQShda ikki kasbiy tashkilot paydo bo‘ladi va ular ijtimoiy ishning ikki yo‘nalishiga asos soladi. Ulardan biri – London uyushgan xayriya jamiyati andozasiga muvofiq tashkil etilgan xayriya tashkiloti 1887-yil Baffaloda paydo bo‘ladi. Ikkinchisi – Qo‘shnilar gildiyasi 1886-yil Nyu-Yorkda tashkil etiladi. Ikkala tashkilot ham o‘z qarashlarini konservativ Angliya an‘analaridan o‘zlashtiradi va jadal sur‘atlarda rivojlanadi. 1892 yilga kelib AQSH va Kanadaning yirik shaharlarida 92 ta xayriya tashkiloti tashkil etiladi.

Ushbu tashkilotlar yoki harakatlar qashshoqlar va sho‘rpeshona odamlarning manfaatlarida ish olib boradilar. Ular o‘z saflariga aholining oliy va o‘rta qatlamlaridan o‘qimishli kishilarni jalb qiladilar. Yosh ayollar ijtimoiy ishda o‘z ijtimoiy maqomini yuksaltirish va iqtisodiy mustaqillikni qo‘lga kiritish imkoniyatini ko‘radilar. Ushbu tashkilotlar qashshoqlik sabablarini bartaraf etish yo‘llarini topishga harakat qiladilar. Ular mazkur ijtimoiy illatni ilmiy usullar yordamida bartaraf etish mumkin deb hisoblaydilar. Ular aholi kam ta‘minlangan qatlamlarining insoniy hayot kechirish, dam olish va qariliqda ijtimoiy ta‘minot olib turish huquqlarini tan oladilar. Bular “ilmiy xayriya” yoki “ilmiy filantropiya g‘oyalari” degan nom oladi.

Ijtimoiy ish Yevropada ham jadal sur‘atlarda rivojlanadi. Londondagi Uyushgan xayriya jamiyati 1903-yilda ijtimoiy xodimlar tayyorlash uchun birinchi maxsus o‘quv yurti ochadi va u “Sotsiologiya maktabi” degan nom oladi. 1912-yilda bu maktab London

iqtilod maktabining ijtimoiy ish fakultetiga aylantiriladi.

1908-yilda Yevropada xotin-qizlar harakati asoschisi Alisa Solomon rahbarligida Germaniyada ijtimoiy xodimlar uchun ayollar maktabi ochiladi. 1910-yilga kelib Yevropaning rivojlangan mamlakatlari va AQShda 14 ijtimoiy ish maktabi faoliyat ko'rsatadi. Ilk ijtimoiy xodimlar maktablarida tinglovchilar, odatda, bir yillik tayyorgarlikdan o'tadilar.

Ammo ijtimoiy xodimlar uchun birinchi haqiqiy o'quv yurti – ijtimoiy xodimlarni tayyorlash instituti 1899 yilda Gollandiyaning Amsterdam shahrida ochiladi. Bu yerda ijtimoiy ish mutaxassislarini tayyorlash kunduzgi kurslarda ikki yil mobaynida amalga oshiriladi.

1920-yillarda Belgiya, Norvegiya, Shvetsiya, Italiyada birinchi ijtimoiy ish maktablari ochiladi. Ijtimoiy xodimlarni tayyorlovchi maktab hatto Chilida ham tashkil etiladi – uning asoschisi taniqli jamoat arbobi Rene Sandra hisoblanadi.

O'tgan asrning 30-yillarida ijtimoiy xodimlarni tayyorlashga kirishgan mamlakatlar soni ko'payib boradi: Ispaniya, Isroil, Irlandiya, Lyuksemburg, Gretsiya, Portugaliya, Daniya, Hindiston, Misr.

Ijtimoiy ish maktablarida bazaviy ta'lim va uning amaliyot bilan aloqasi, kasb-hunar ta'limining zaruriy darajasi, umumiy tayyorgarlik va alohida ixtisoslashuv masalalari muhokama qilinadi.

70-yillardan boshlab ijtimoiy ishga doir adabiyotlarda quyidagi metodlar umum e'tirof etiladi:

1. Individual ish metodi;
2. Guruhli ish metodi;
3. Jamoatchilik ishi;
4. Ijtimoiy boshqarish va rejalashtirish.

Keyingi davrda turli mamlakatlarning tadqiqotchilari mazkur ish metodlarini birlashtirishga, ularni yagona nazariy asosga keltirishga harakat qiladilar. Ijtimoiy xodimdan tor ixtisoslashuv emas, balki universalizm, turli ish metodlari va sohalarini birlashtirish ko'nikmasi talab etiladi. Zero, aynan kompleks yondashuv ijtimoiy xodimlarga jamiyat a'zolarining ko'pgina muammolarni hal qilish imkoniyatini beradi.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy ishda yagona nazariya mavjud emas. Uning nazariy bilimi rang-barang ijtimoiy ilmiy maktablar tomonidan ifodalangan bo'lib, ularning doirasida asosiy tadqiqot an'analari rivojlanadi va amaliy ijtimoiy ishga turli xil ilmiy va ilmiy-amaliy paradigmalarda taklif qilinadi.

Ijtimoiy ish amaliyotida tizimli modellarning boshqa variantlaridan ham foydalaniladi. Shulardan biri - tizimli-ekologik model. U hozirgi vaqtda keng tarqalgan bo'lib, mashhur "hayot modeli" konsepsiyasining asosiga aylangan. Ushbu modelga muvofiq odamlar o'zlarini qurshagan muhitga bir-birini o'zgartirish yo'li bilan tinimsiz moslashadilar: individlar muhitni o'zgartiradilar va o'z navbatida, uning ta'sirida o'zgaradilar. Ta'sir ko'rsatishning turli xil metodlarini o'zlashtirish qo'yilgan vazifalarni samarali yechishni ta'minlaydi. Ammo buning uchun alohida mahorat, sintez qilish qobiliyati ham talab etiladiki, ular faqat ish tajribasiga muvofiq shakllanishi mumkin.

Jahonda bir necha yuz ijtimoiy ish oliy maktablari va universitetlarning ijtimoiy xodimlar tayyorlovchi fakultetlari bor. Birgina Yevropada ijtimoiy ish sohasida ma'lumot beruvchi 500 dan ortiq o'quv muassasalari faoliyat olib boradi. Ko'pgina mamlakatlarda ushbu ta'lim davlat tomonidan moliyalashtiriladi, lekin ayrim mamlakatlarda xususiy o'quv yurtlari ham bor (masalan, Italiya, Fransiyada). Ba'zi bir mamlakatlarda maktablarning xususiyligi ularning muayyan diniy konfessiyaga mansubligi bilan belgilanadi. Masalan, Portugaliya, Ispaniyada va Lotin Amerikasi mamlakatlarida Rim katolik cherkoviga qarashli maktablar soni dunyoviy muassasalar sonidan ancha ko'p.

Ko'pgina maktablar ijtimoiy ish, ayniqsa jadal sur'atlarda rivojlangan 60-yillarda ochiladi. Bu davrda ijtimoiy xodimlarni ko'plab milliy va halqaro uyushmalari tashkil etiladi, maxsus jurnallar, adabiyotlar nashr qilinadi, ijtimoiy xodimning halqaro axloqiy kodeksi ishlab chiqiladi. Ko'pgina olimlar fikriga ko'ra, ijtimoiy ish mustaqil kasb va akademik fan sifatida aynan o'tgan asrning 60-70-yillarida shakllangan.

Ijtimoiy xodimlar ta'limida milliy ta'lim tizimlarining xususiyati aks etadi. Masalan, Yaponiyada dasturlarning keng majmui taklif qilinadi: mahalliy kollejdagi ikki yil tahsil olish, kollej yoki universitetda to'rt yil shug'ullanish (ayniqsa keng tarqalgan variant) va universitetda ikki yillik aspirantura (uni bitirganlarga magistr unvoni beriladi). Ikki universitetda doktorantura taklif qilinadi. Ijtimoiy ish maktablari bu yerda oliy ta'lim doirasida mavjud bo'lsa-da, ularni universitetlar bilan tenglashtirish yaramaydi. 3-4 yillik ta'lim maxsus texnik, ixtisoslashtirilgan tayyorgarlik sifatida qaraladi. Universitetlarda keng gumanitar ta'lim taklif qilinadi. Maktab bitiruvchisi ijtimoiy xodim diplomi yoki unvonini oladi.

Birlashgan Qirollikda ham ta'limning yagona andozasi mavjud emas. Ijtimoiy ish mutaxassislarini tayyorlash universitetlar, politexnikumlar va kollejlarda amalga oshiriladi. Dasturlar har xil: bakalavr unvonini olish uchun to'rt yillik ta'lim; aspiranturada bir yillik ta'lim; boshqa fakultetlarni bitirganlar uchun ikki yillik ta'lim; universitet kursini to'liq bitirmagan talabalar uchun ikki yoki uch yillik ta'lim. Tabiiyki, bitiruvchilar malaka darajalari, diplomlar va sertifikatlar oladilar.

AQShda professional attestatsiya uch darajada amalga oshiriladi. Bakalavr unvoni – birinchi professional daraja. U 4 yillik ta'limni tugatganlarga beriladi. Magistr unvoni maxsus ijtimoiy ish maktabida ikki yil tahsil olgandan so'ng beriladi. Doktorlik unvonini olish uchun magistraturadan so'ng yana ikki yillik tayyorgarlikdan o'tish talab etiladi. Bundan tashqari, turli ixtisosliklar bo'yicha "chuqurlashtirilgan" kurslar va magistrlar uchun ta'limni davom ettirish dasturlari ham mavjud. Kursni muvaffaqiyat bilan tamomlagan talabalarga shahodatnoma beriladi. Bundan tashqari, mahalliy kollejlarda ijtimoiy ish sohasida texnik (yordamchi) xodimlar tayyorlash ikki yillik dasturlari amal qiladi.

AQShda kasb-hunar ta'limi tizimi besh o'quv dasturini nazarda tutadi: inson xulq-atvori va ijtimoiy muhit; ijtimoiy ta'minot siyosati va ijtimoiy yordam xizmatlari; ijtimoiy ish amaliyoti; ilmiy-tadqiqot faoliyati va amaliy faoliyat.

Turli mamlakatlarning ijtimoiy xodimlarini tayyorlash ishida o'tgan asrning 20-yillarida tashkil etilgan Ijtimoiy ish maktablari xalqaro uyushmasi (IASSW) muhim rol o'ynaydi. Uning funksiyalaridan biri ijtimoiy ish milliy ta'lim dasturlariga baho berish hisoblanadi. Uning qoshida tashkil etilgan Ijtimoiy ish maktablari halqaro qo'mitasi (ICSSW) BMT va Halqaro mehnat tashkiloti bilan yaqin hamkorlikda ish olib boradi.

Xorijiy tajribaga bag'ishlangan adabiyotlarda amaliy ijtimoiy ish umumiy va ixtisoslashgan faoliyatga ajratiladi.

Umumiy ijtimoiy ish uchun sohani nazarda tutadi:

1. Individning ijtimoiy moslashuvi va uni reabilitatsiya qilish maqsadida individual-shaxsiy va oilaviy darajadagi ijtimoiy terapiya;
2. Yosh, jins, qiziqishlar yoki o'xshash muammolar belgilariga ko'ra tasniflanishi mumkin bo'lgan guruhlar bilan ijtimoiy ish olib borish;
3. Yashash joyi bo'yicha ijtimoiy ish olib borish.

Barcha mamlakatlarda ixtisoslashgan ijtimoiy ish ham rivojlangan bo'lib, u bilan aholini ish bilan ta'minlash, sog'liqni saqlash, tibbiyot-reabilitatsiya xizmatlarida, ta'lim muassasalarida, qariyalar uylarida, penitensiar muassasalarda, qurolli kuchlarda shug'ullanadilar.

Ijtimoiy ishning samaradorligi ijtimoiy xodimga, uning bilimi, tajribasi va shaxsiy fazilatlariga ko'p jihatdan bog'liq. Ammo mutaxassisning professional mas'uliyati kasbiy tashkilotlar – Ijtimoiy xodimlar uyushmalari tomonidan qabul qilingan qadriyatlar va axloqiy prinsiplar bilan belgilanadi. Ijtimoiy ishning qadriyatlari va axloqiy prinsiplari kasb odobi kodeksida aks ettirilgan bo'lib, u amaliy faoliyatda o'ziga xos bir dasturil amal bo'lib xizmat qiladi.

Kodeks kasb egalari tashkilotning munosib a'zosi bo'lib qolish uchun amal qilishlari lozim bo'lgan xulq-atvor qoidalarini belgilaydi. Ko'pgina kasblarning odob kodekslari universal qoidalar va prinsiplarga ega, lekin har bir konkret kasbga alohida qoidalar ham xosdir.

Ijtimoiy xodimlarning kasb odobi kodeksi nimalarni o'z ichiga oladi? Buni AQSh ijtimoiy xodimlarning kasb odobi kodeksi misolida ko'rib chiqamiz.

AQSh ijtimoiy xodimlarning kasb odobi kodeksi AQSh Ijtimoiy xodimlar milliy uyushmasi delegatlari Assambleyasida 1979-yilda qabul qilingan. Kodeksda bayon etilgan prinsiplar amr etuvchi va taqiqllovchi xususiyatlarga ega. Ular kodeksning 6 asosiy qismlarida ifodalangan bo'lib, ijtimoiy xodimlarning burchlari va javobgarligini belgilaydi.

Kodeksning birinchi qismi ijtimoiy xodim xulq-atvorining umumiy masalalari va uning kasbiy vazifalariga bag'ishlangan. Ikkinchi qismda ijtimoiy xodimlarning mijozlar oldidagi axloqiy javobgarligi masalalari muhokama qilingan. Uchinchi qism ijtimoiy xodimlarning o'z hamkasblari oldida javobgarligiga bag'ishlangan. Kodeksning to'rtinchi qismida ijtimoiy xodimlarning ish beruvchilar oldidagi axloqiy mas'uliyati muammolari muhokama etilgan. Kodeksning beshinchi qismida ijtimoiy xodimlarning o'z kasbi oldidagi axloqiy mas'uliyati masalalari ko'rib chiqilgan. Nihoyat, kodeksning oltinchi qismida ijtimoiy xodimlarning jamiyat oldidagi majburiyatlari belgilangan.

Lo'nda qilib aytganda, ijtimoiy xodimlarning kasb odobi kodeksida bayon etilgan prinsiplar ijtimoiy xodimga o'z faoliyatida nimaga intilish lozimligini ko'rsatadi. Ayni vaqtda ular ijtimoiy xodim o'z vazifalarini bajarish jarayonida amal qilishi lozim bo'lgan alohida qoidalarni belgilaydi. Mazkur qoidalarining buzilishi rasman shikoyat qilish uchun asos beradi. Bundan tashqari, kodeks ijtimoiy xodimlarni ular amalda duch keladigan axloqiy muammolarni yechishga yordam beruvchi axloqiy prinsiplar bilan qurollantiradi. So'nggi yillarda ijtimoiy xodimlar bu muammoga jiddiy e'tibor bermoqdalar.

Ijtimoiy xodimlar o'z faoliyatida ularning ishini og'irlashtiruvchi turli xil axloqiy muammolarga duch keladilar. Aksariyat qiyinchiliklar ikki yoki undan ortiq qarama-qarshi vazifalar va majburiyatlar o'rtasida tanlashni amalga oshirish zaruriyati bilan belgilanadi. Masalan, AQSH ijtimoiy ish xodimlarning kasb odobi kodeksida: "Ijtimoiy xodim mijozlarning fuqarolik yoki yuridik huquqlarini buzuvchi yoki kamsituvchi harakatlarda ishtirok etishi mumkin emas", deyilgan. Ammo shu kodeksning o'zida: "Ijtimoiy xodim ish beruvchi tashkilot oldida o'z majburiyatlariga rioya etishi lozim", deb ko'rsatilgan. Huquqlar berilgan muassasa siyosati mijozlarning fuqarolik huquqlari buzilishiga olib kelsa, mazkur ikki prinsip bir-biri bilan qanday to'qnashishini tasavvur qilish qiyin bo'lmasa kerak.

Quyida AQSh ijtimoiy xodimlarning kasb odobi kodeksida belgilangan prinsiplarning ayrimlariga batafsilroq to'xtalamiz.

Maxfiylik va jamiyat manfaatlari. Ijtimoiy xodimlar mijozdan olingan ma'lumotlar sir saqlanishi lozim, degan qoidaga rioya qilishlari shart. Biroq ayrim hollarda, masalan, mijoz uchinchi shaxsga ziyon yetkazishi xavfi mavjud bo'lgan holda ijtimoiy xodimlar axborotni oshkor etishga majbur bo'ladilar. Bu hol kodeksda e'tiborga olingan: "yengib bo'lmas sabablar"ga ko'ra mutaxassislar axborotni oshkor etishlari mumkin.

Haqiqatni gapirish zarurligi va mijoz manfaatlari. Ijtimoiy ishda mijozning o'z holati va farovonligi bilan bog'liq ishlar haqida haqqoniy axborot olish huquqi bilan bog'liq prinsip bor. Ammo ayrim ijtimoiy xodimlar favqulodda hollarda haqiqatni yashirish va yolg'on axborot berish mumkin va hatto zarur deb hisoblaydilar. Masalan, mijozni unga ziyon yetishidan saqlash lozim. Shunga qaramay, aksariyat ijtimoiy xodimlar mijozning haqqoniy axborot olish huquqini kamsitish mumkin emas, degan fikrda sobitlar.

Keltirilgan misollar ijtimoiy xodim holatining murakkabligini ko'rsatadi. Ijtimoiy ish kasbi rivojlanib boradi va unda yuz beruvchi o'zgarishlar yangi axloqiy muammolar va masalalarga sabab bo'lishi shubhasizdir. Masalan, kompyuter texnologiyasining rivojlanishi xabarlarining shaxsiy va maxfiyligiga doir masalalarni kun tartibiga qo'yishda davom etmoqda. Tibbiyot rivojlanishi bilan yashash huquqi va o'lish huquqi bilan bog'liq masalalar paydo bo'lmoqda.

Bundan tashqari, yangi faoliyat sohalari yaratilmoqda va ular ham yangi axloqiy masalalar va qadriyatlarga doir muammolar tug'ilishiga olib kelmoqda. Masalan, ixtisoslashgan xususiy amaliyot sezilarli darajada kengayishi natijasida reklama qilish odobi, noto'g'ri amaliyot, gonorarlar va kompetensiyaning muvofiq emasligi muammolari paydo bo'lmoqda.

Ijtimoiy ish kelajagini aniq bashorat qilish mumkin emas, lekin shu narsa aniq va ravshanki, bu kasbda qadriyatlarga doir va axloqiy muammolar bundan buyon ham muhim rol o'ynashda davom etadi.

Olib borilgan tahlillardan aniqlandiki, bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarida kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda quyidagilarga asoslaniladi: ijtimoiy ish ta'limini amalga oshirishning mazmuni va vazifalari; hal etiladigan muammolar va yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan qiyinchiliklar xususida yaxlit tasavvurga ega bo'lish; shaxsiy faollikka erisha olish; ijtimoiy ish, pedagogik va psixologik bilimlarning an'anaviy tizimga emas, balki ijtimoiy ish ta'limining o'ziga xosligi bilan belgilanadigan tuzilmasi va mazmuniga yo'naltirilganlik; talabaning fanlarga qiziqishi va ongli fikrlashi, bilim, ko'nikma, mahoratlari, bilimlarini doimiy ravishda boyitishga intilishi; tarbiyalangan darajasi (axloqiy, estetik, jismoniy, mehnat); ijtimoiylashuvi (kasbiy va ijtimoiy faoliyatni amalga oshirishga tayyorligi); madaniyatligi (ijtimoiy-madaniy qadriyatlarni qabul qila olishi, ekologik madaniyat, aqliy va jismoniy mehnat madaniyati).

Foydalanilgan adabiyotlar

Boreham, N. and M. Fischer (2009). The Mutual Shaping of Work, Vocational Competence and Work-Process Knowledge. R. Maclean and D. Wilson (Eds.), International Handbook of Education for the Changing World of Work. Dordrecht: Springer, - P. 1593-1609. Brinkman, B., Westendorp, A.M.B., Wals, A.E.J. and Mulder, M. (2007). Competencies for Rural Development Professionals in the Era of HIV/AIDS. Compare: A journal of comparative education, 37, 4,- P. 493-511.

Муслимов. Н.А., Абдуллаева Қ.М., Қўйсинав О.А., Гаипова Н.С. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси. Монография. – Т. “Фан ва технология”. 2013.

ANATOMIYA FANINI O'QITISHNI TAKOMILLASHTIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI VA USULLARI

Ulug'bekova Gulruxan Jurayevna,

Andijon davlat tibbiyot instituti anatomiya va klinik anatomiya kafedrasida dotsenti,
t.f.n.

Annotatsiya. Maqolada tibbiy ta'limda anatomiyaning o'qitish va o'qitish jarayonini sezilarli darajada yaxshilashga yordam beradigan innovatsion strategiya va texnikalar ko'rib chiqiladi. Inson tanasini tushunishning asosi sifatida samarali anatomiya ta'limi kelajakdagi sog'liqni saqlash mutaxassislariga uchun juda muhimdir. Ushbu maqolada ilg'or texnologiyalar, faol o'qitish usullari, fanlararo asoslar, shaxsiylashtirilgan ta'lim yo'llari va uzluksiz baholash amaliyotlari integratsiyasini o'z ichiga olgan anatomiya o'qitishining murakkabliklarini hal qiluvchi turli zamonaviy yondashuvlar o'rganiladi. Maqolada ta'kidlanishicha, anatomiya ta'limida ushbu innovatsion yo'nalish va usullarning integratsiyasi yanada dinamik, qiziqarli va samarali o'rganish tajribasiga olib kelishi mumkin. Anatomik tuzilmalar va ularning funktsiyalarini chuqurroq tushunishga yordam berish orqali bu strategiyalar nafaqat talabalar bilimini oshiradi, balki ularni haqiqiy klinik muammolarga tayyorlaydi. Bunday yondashuvlarni qabul qilish tibbiy ta'lim evolyutsiyasi va malakali sog'liqni saqlash mutaxassislarini rivojlantirish uchun muhimdir.

Kalit so'zlar: Anatomiya ta'limi, virtual haqiqat, kengaytirilgan haqiqat, 3D bosib chiqarish, faol o'rganish, fanlararo yondashuv, shaxsiylashtirilgan ta'lim, formativ baholash, reflektiv amaliyot, tibbiy ta'lim.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ АНАТОМИИ

Улугбекова Гулрухан Жураевна,

к.м.н., доцент кафедры анатомии и клинической анатомии Андижанского государственного медицинского института

Аннотация. В статье рассматриваются инновационные стратегии и методы, которые могут значительно улучшить процесс преподавания и изучения анатомии в медицинском образовании. Эффективное образование в области анатомии, являющееся основой понимания человеческого тела, имеет решающее значение для будущих специалистов здравоохранения. В этой статье исследуются различные современные подходы, которые решают сложности преподавания анатомии, включая интеграцию передовых технологий, методов активного обучения, междисциплинарных рамок, персонализированных образовательных программ и практик непрерывного оценивания. В статье подчеркивается, что интеграция этих инновационных направлений и методов в анатомическое образование может привести к более динамичному, увлекательному и эффективному обучению. Способствуя более глубокому пониманию анатомических структур и их функций, эти стратегии не только расширяют знания студентов, но и готовят их к реальным клиническим задачам. Принятие таких подходов имеет важное значение для развития медицинского образования и развития компетентных медицинских работников.

Ключевые слова: Анатомическое образование, виртуальная реальность, дополненная реальность, 3D-печать, активное обучение, междисциплинарный

подход, персонализированное обучение, формирующее оценивание, рефлексивная практика, медицинское образование.

MAIN DIRECTIONS AND METHODS OF IMPROVING ANATOMY TEACHING

Ulugbekova Gulruhan Juraevna,

PhD., Associate Professor, Department of Anatomy and Clinical Anatomy, Andijan state medical institute

Abstract: The article delves into the innovative strategies and techniques that can significantly enhance the teaching and learning process of anatomy in medical education. As the foundation of understanding the human body, effective anatomy education is crucial for future healthcare professionals. This article explores various contemporary approaches that address the complexities of anatomy instruction, including the integration of advanced technologies, active learning methods, interdisciplinary frameworks, personalized educational pathways, and continuous assessment practices. The article emphasizes that the integration of these innovative directions and methods in anatomy education can lead to a more dynamic, engaging, and effective learning experience. By fostering a deeper understanding of anatomical structures and their functions, these strategies not only enhance students' knowledge but also prepare them for real-world clinical challenges. The adoption of such approaches is essential for the evolution of medical education and the development of competent healthcare professionals.

Keywords: Anatomy education, virtual reality, augmented reality, 3D printing, active learning, interdisciplinary approach, personalized learning, formative assessment, reflective practice, medical education.

Kirish. Insoniyat salomatligini yaxshilash – butun jahon tibbiyot hamjamiyatining asosiy vazifasi. Shu munosabat bilan, inson tanasining tuzilmalarini vizualizatsiya qilishning yangi va mavjud intravital usullari doimo paydo bo'lib, takomillashtirilmoqda. Tibbiy ta'lim sifati tizimini modernizatsiya qilish eng yangi tibbiy asbob-uskunalar bilan doimiy ravishda joriy etishni taqozo etadi. Anatomiya kabi fundamental fan ham zamonaviy ilmiy yo'nalishlardan chetda qolmadi. Bir qator universitetlarda zamonaviy ta'lim standartlarining moslashuvchanligi tufayli anatomiya dasturiga intravital tasvirning zamonaviy raqamli usullari bilan olingan inson tanasi tuzilmalari tasvirlarini talqin qilish bo'limlari kiritila boshlandi.[1] Anatomiya tibbiy ta'limning asosiy fanlaridan biri bo'lib, inson tanasining anatomik tuzilishi va funktsiyalarini tushunish malakali tibbiyot mutaxassislarini tayyorlash uchun juda muhimdir. Shu bilan birga, anatomiya o'qitish ko'plab muammolarga duch keladi, jumladan, yangi ta'lim texnologiyalari va o'qitish usullariga moslashish zarurati. Mavzuning murakkabligi anatomik tuzilmalar va ularning funktsiyalarini to'liq tushunishni ta'minlash uchun innovatsion yondashuvlar va samarali usullarni talab qiladi. Tibbiyot oliy o'quv yurtlari kafedralarida pedagogik jarayonni tashkil etish fakultetning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda dasturni doimiy ravishda takomillashtirish va o'qitishni profilashtirishni o'z ichiga oladi. Tibbiyot oliy o'quv yurtlari talabalari qiyosiy va yosh anatomiyasi elementlari bilan normal va topografik anatomiyani o'zlashtiradilar.[2] Ushbu maqolada zamonaviy yondashuvlar va innovatsion texnologiyalarga e'tibor qaratgan holda anatomiyani o'qitishni takomillashtirishga qaratilgan asosiy yo'nalish va usullar muhokama qilinadi.

Anatomiya tibbiy ta'limning asosiy tarkibiy qismidir, chunki u bo'lajak shifokorlar

va sog'liqni saqlash xodimlariga inson tanasining tuzilishi va funktsiyalari haqida asosiy bilimlarni beradi. Bu bilim turli kasalliklarni tashxislash va davolash, shuningdek, jarrohlik aralashuvlar uchun zarurdir.

An'anaviy yondashuv bilan bog'liq muammolar. Anatomiyaning o'qitishning an'anaviy usullari, masalan, ma'ruza va anatomik slaydlar yordamida laboratoriya ishlari bir qator cheklolarga ega. Ular juda nazariy bo'lishi mumkin va har doim ham materialni chuqur tushunishga yordam bermaydi. Shu munosabat bilan zamonaviy o'quvchilarning ehtiyojlariga ko'ra samaraliroq va mos keladigan yangi o'qitish usullarini ishlab chiqish va joriy etish zarurati paydo bo'ldi.

Anatomiya o'qitishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish

Virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR). Virtual va kengaytirilgan haqiqat anatomiyaning interaktiv o'rganish uchun noyob imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu texnologiyalar talabalarga inson tanasining uch o'lchovli modellarini o'rganishga imkon beradi, bu esa turli anatomik tuzilmalar orasidagi fazoviy munosabatlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.[3]

Raqamli anatomik atlaslar. "Ko'rinadigan tana" va "To'liq anatomiya" kabi zamonaviy raqamli anatomik atlaslar o'quvchilarga o'rganish va o'zgartirish mumkin bo'lgan inson tanasining batafsil 3D modellaridan foydalanish imkonini beradi. Bu talabalarga anatomik tuzilmalar va ularning munosabatlarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi.

Ta'limning interfaol usullari. Faol o'rganish. Faol ta'lim o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi faol ishtirokini o'z ichiga oladi. Faol o'rganishga misollar guruh muhokamasi, muammolarni hal qilish va interfaol laboratoriyalarni o'z ichiga oladi. Ushbu usullar materialni chuqurroq tushunishga va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.

Muammoga asoslangan ta'lim (PBL). Muammoli ta'lim usuli o'quvchilarning hayotiy tibbiy masalalarni yechish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Talabalar tibbiy holatlarni tadqiq qilish va tahlil qilish uchun jamoalarda ishlaydi, bu esa klinik amaliyot kontekstida anatomiyaning chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Simulyatsiya mashg'ulotlari. Simulyatsiya mashg'ulotlaridan foydalanish talabalarga nazariy bilimlarni haqiqiy klinik amaliyotga yaqin bo'lgan boshqariladigan muhitda qo'llash imkonini beradi. Bunday trening diagnostika va davolash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradigan manekenlar, virtual bemorlar va boshqa simulyatsiya qurilmalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi.[4]

Fanlararo yondashuv. Klinik fanlar bilan integratsiya. Anatomiyaning jarrohlik va radiologiya kabi klinik fanlar bilan integratsiyalash talabalarga anatomik bilimlarning amaliy ahamiyatini tushunishga yordam beradi. Bu talabalarga anatomik tuzilmalar va ularning klinik ko'rinishlari o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rish imkonini beradi.

Boshqa ilmiy fanlar bilan hamkorlik. Fiziologiya va biokimyo kabi fanlar bilan hamkorlik anatomiya va uning organizm faoliyatidagi rolini yanada kengroq tushunishga yordam beradi. Bu talabalarga tizimli fikrlashni rivojlantirishga va tananing turli tizimlarining bir-biri bilan o'zaro ta'sirini tushunishga yordam beradi.[5]

Jamoa mashg'ulotlari. Jamoaviy ta'lim talabalarda tibbiy amaliyot uchun muhim bo'lgan muloqot va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Umumiy loyihalar va vazifalar bo'yicha jamoalarda ishlash bilim va tajriba almashishga yordam beradi, bu esa o'rganish darajasini oshiradi.

Fikr-mulohazalardan foydalanish. Formativ baholash. Formativ baholash o'quvchilarga o'rganish jarayonida fikr-mulohazalarini olish imkoniyatini beradi. Bu ularga o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini tushunishga va yaxshi natijalarga erishish

uchun o'qish strategiyalarini o'zgartirishga yordam beradi.

Shaxsiylashtirilgan ta'lim. Shaxsiylashtirilgan ta'lim ta'lim dasturlarini o'quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirishni o'z ichiga oladi. Bu eng samarali ta'limni ta'minlash uchun turli xil ta'lim resurslari, o'qitish usullari va baholash strategiyalaridan foydalanishni o'z ichiga olishi mumkin.

Reyting va fikr-mulohazalar. Formativ baholash. Formativ baholash o'quv jarayonida asosiy o'rinni egallaydi, o'quvchilarning erishgan yutuqlari haqida muntazam fikr-mulohazalarni bildiradi. Baholashning turli shakllaridan, jumladan testlar, amaliy topshiriqlar va loyihalardan foydalanish bilimlardagi kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etish imkonini beradi.[6]

Mulohaza va o'z-o'zini hurmat qilish. O'quvchilarni mulohaza yuritish va o'z-o'zini baholashga undash ularning kuchli va zaif tomonlarini tushunishga, shuningdek, mustaqil bilim olish va o'z-o'zini takomillashtirish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Bu bo'lajak shifokorlarning kasbiy malakasini rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Anatomiya o'qitishning yangi usullarini muvaffaqiyatli amalga oshirish misollari.

Vaziyatni o'rganish: Sidney universiteti

Kontekst: Sidney universiteti anatomiya o'qitishga VR va AR texnologiyalarini muvaffaqiyatli kiritdi.

Usullari: Anatomiyani real vaqtda vizualizatsiya qilish uchun anatomik tuzilmalarni va AR ilovalarini o'rganish uchun VR simulyatorlaridan foydalanish.

Natijalar: Talabalar o'rtasida anatomiya haqidagi tushunchalari ortdi va ularning fazoviy fikrlashlari yaxshilandi.[7]

Case Study: Garvard tibbiyot maktabi

Kontekst: Garvard tibbiyot maktabi anatomiya o'qitishda muammoli o'qitishni birlashtirgan.

Usullari: Anatomik tuzilmalar va ularning funktsiyalarini o'rganish uchun klinik holatlardan foydalanish.

Natijalar: Talabalarning tanqidiy fikrlash va amaliy ko'nikmalari yaxshilandi.[8]

Xulosa. Anatomiya zamonaviy o'qitish bilimlarni chuqurroq tushunish va amaliy qo'llashga yordam beradigan yangi texnologiyalar va o'qitish usullarini joriy qilishni talab qiladi. VR va ARdan foydalanish, klinik fanlar bilan integratsiya va faol o'rganish usullaridan foydalanish anatomiya o'rganish jarayonini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin. Bunday yondashuvlarning joriy etilishi o'z bilimlarini klinik amaliyotda samarali qo'llay oladigan malakali tibbiyot mutaxassislarini tayyorlashga xizmat qilmoqda. Anatomiya fanini o'qitishni takomillashtirish zamonaviy texnologiyalarni, faol o'qitish usullarini, fanlararo yondashuvni va shaxsiylashtirilgan ta'lim strategiyalarini joriy etishni talab qiladi. Ushbu yo'nalish va usullardan foydalanish anatomik bilimlarni chuqurroq va ongli ravishda o'zlashtirishga yordam beradi, bu kelajakda muvaffaqiyatli tibbiy amaliyotning kalitidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

Кварацхелия А. Г. и др. О способах модернизации системы преподавания анатомии //Журнал анатомии и гистопатологии. – 2017. – Т. 6. – №. S. – С. 22.

Алексеева Н. Т., Соболева М. Ю. Особенности преподавания анатомии студентам педиатрического факультета //Журнал анатомии и гистопатологии. – 2017. – Т. 6. – №. S. – С. 7.

Тонков В. Н. Учебник нормальной анатомии человека. – Рипол Классик, 2013.

Каган И. И. Современные аспекты клинической анатомии. – Федеральное

государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования» Оренбургский государственный аграрный университет», 2012.

Насонова Н. А. и др. Информационные технологии в преподавании анатомии //Актуальные вопросы анатомии. – 2020. – С. 209-210.

Chickering, A. W., & Gamson, Z. F. (1987). Seven principles for good practice in undergraduate education. American Association for Higher Education Bulletin.

Scalese, R. J., Obeso, V. T., & Issenberg, S. B. (2008). Simulation technology for skills training and competency assessment in medical education. Journal of General Internal Medicine, 23(1), 46-49.

McHanwell, S., Davies, D. C., Morris, J., et al. (2007). A core syllabus in anatomy for medical students: Adding common sense to need to know. European Journal of Anatomy, 11(S1), 3-18.

TURLI MUSKUL GURUHLARINI RIVOJLANTIRISHDA AYLANMA MASHG'ULOT USLUBIDAN FOYDALANISH

*Xurramov Jasur Kuyliyevich,
Qarshi davlat universiteti, "Sport faoliyati" kafedrası mudiri, PhD, dotsent*

Annotatsiya. Maqolada aylanma mashg'ulot uslubi va uning jismoniy tarbiya darslarida jismoniy tayyorgarlikni takomillashtirishda, turli muskul guruhlarini rivojlantirishda samarali qo'llanilishi haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya darslari, aylanma mashg'ulot uslubi, turli muskul guruhlar, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy mashqlar.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА КРУГОВОЙ ТРЕНИРОВКИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ РАЗЛИЧНЫХ ГРУПП МЫШЦ

*Хуррамов Жасур Куйлиевич,
Заведующий кафедрой «Спорт фаолияти», PhD, доцент.
Каршинский государственный университет*

Аннотация. В статье рассказывается о методике круговой тренировки и ее эффективном применении на уроках физкультуры для совершенствования физической подготовки, развития различных групп мышц.

Ключевые слова: урок физической культуры, метод круговой тренировки, различные группы мышц, физическая подготовка, физические упражнения.

USING THE CIRCULAR TRAINING METHOD TO DEVELOP DIFFERENT MUSCLE GROUPS

*Khurramov Jasur Kuyliyevich,
Head of the department of «Sports faoliyati», PhD, associate professor.
Karshi State University*

Annotation. The article describes the method of circular training and its effective use in physical education lessons to improve physical fitness, the development of various muscle groups.

Keywords: physical education lesson, circular training method, various muscle groups, physical training, physical exercises.

Kirish. Bugungi kunda umumta'lim maktablari o'quvchilarining jismoniy tayyorgarligini yaxshilash yordamida ularning salomatligini mustahkamlash masalasi jismoniy tarbiya mutaxassislarining oldiga qo'yilgan dolzarb vazifalardan biri bo'lib turibdi. Hech kimga sir emaski, so'nggi yillarda mamlakatimiz maktab o'quvchilarining salomatlik darajasi keskin pasayib ketmoqda. Buni bilish uchun jismoniy tarbiya darslariga qatnashish uchun turli xil cheklavlarga ega bo'lgan yoki darslardan butunlay ozod etilgan o'quvchilar soniga qarash kifoya qiladi. Bunday tashvishli omillar holatida darslarni to'g'ri rejalashtirish, o'tkazish va ularda qo'shimcha yuklamalar berish masalasi har qachongidan ham keskinlikni yuzaga keltirmoqda.

Shu maqsadda jismoniy tarbiya o'qituvchilari tobora ommalashib borayotgan, asosan maktab o'quvchilari orasida, aylanma mashg'ulot uslubidan muvaffaqiyatli foydalanishlari mumkin [1,2]. Aylanma mashg'ulot majmualarining mashqlari, odatda, dars materiallari, dars mavzulari bilan yaxshi bog'lanadi, hamda nafaqat katta yoshdagi o'quvchilarning umumiy va jismoniy rivojlanishiga, balki o'quv dasturining barcha

bo'limlarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishga ham yordam beradi. Ж.Қ. Хуппамовнинг таъкидлашича [3], aylanma mashg'ulotning muayyan yo'nalishi, unga kiritilgan mashqlar majmuasi, yuklamalarni miqdorlash va texnikaning boshqa xususiyatlari, albatta, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga va tayyorgarlik darajasiga bog'liq. Biroq, maktab jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarning jismoniy sifatlarini darsning tayyorlov, asosiy qismlarida rivojlantirishda aylanma mashg'ulot uslubidan foydalanish samaradorligi to'g'risida yetarlicha to'liq ma'lumot mavjud emas. Shu sababli, ushbu muammoni o'rganilishi o'z vaqtida va dolzarb deb hisoblash mumkin.

Tadqiqot maqsadi. Aylanma mashg'ulot uslubi va uning jismoniy tarbiya darslarida jismoniy tayyorgarlikni takomillashtirishda samarali qo'llanilishini tadqiq qilish.

Tadqiqotni tashkil qilish uslublari. Ilmiy-uslubiy adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish, pedagogik nazorat testlari, pedagogik tajriba.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Aylanma mashg'ulot va uning variantlari deganda biz, kuch, tezkorlik, chidamlilik singari harakat sifatleri, ayniqsa ularning majmuaviy shakllari: kuch chidamliligi va tezlik kuchini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha mashqlarning samarali tashkiliy va uslubiy shakllarini tushunamiz. Qo'llaniladigan yuklama uslubiga muvofiq, aylanma mashg'ulotning ramzi (sxemasi) bo'yicha tuzilgan, elementar, texnik jihatdan oddiy mashqlardan iborat uzoq vaqt davomida o'zgarishsiz bajariladigan o'quv majmualari qo'llaniladi. Shu bilan birga, o'sib boruvchi yuklama tartibiga amal qilinadi, mashg'ulot yuklamasi darajasi esa zamonaviy fiziologik ma'lumotlarni hisobga olgan holda, albatta shaxsiy ravishda «maksimal test» deb nomlangan sinov natijalariga ko'ra aniqlanadi. Shu tarzda, shug'ullanuvchilarni ortiqcha yuklamadan saqlanadi.

Aylanma mashg'ulot ko'p sonli shug'ullanuvchilarga bir vaqtning o'zida muayyan tanaffuslar bilan aniq belgilangan muddatda yoki barchasi ancha qisqartirilgan «maqsadli vaqt» deb nomlangan aylanmalardan o'tuvchi mashg'ulot vaqtida shaxsiy miqdorlangan vazifalarni bajarishga imkon beradi. Shu bilan birga, har bir shug'ullanuvchi o'z muvaffaqiyatlarini ish qobiliyatining o'sishini nazorat qilish uchun foydalaniladigan, mashqlarni yangi miqdorini belgilash uchun asos bo'ladigan maxsus kartochkalarga qayd etadi. Aylanma mashg'ulot bo'yicha muntazam shug'ullanish bir vaqtning o'zida halollik, mustaqillik, qat'iyatlilik, intiluvchanlikni rivojlantiradi va boshqa irodaviy fazilatlarni rivojlantirishga yordam beradi.

Aylanma mashg'ulot variantlari, imkon boricha, barcha mushak guruhlariga bir xil yuklama berish, shuningdek yurak-qon tomir va nafas olish tizimlariga doimiy yuklama berish uchun qo'llaniladi. Muayyan uslub yordamida harakat sifatlatlari (kuch, tezkorlik, chidamlilik va b.) ni, asosan, kuch chidamliligi, tezlik kuchi va tezlik chidamliligi singari majmuaviy sifatleri differentsial ravishda rivojlantirish mumkin. Yuklama uslublaridan birini qo'llashda chidamlilik yuqori yoki past darajada mukammallashadi (umumiy va maxsus ko'rinishda). Umuman olganda, hohlagan variantni qo'llash vositasida ish qobiliyatini va jismoniy tayyorgarlikni oshirish mumkin.

Mashg'ulot paytida asosiy mushak guruhlariga beriladigan o'zgaruvchan yuklama sxematik tarzda ramz yordamida ifodalanishi mumkin. Bu ramzlarda asosiy mushak guruhlariga beriladigan yuklama alohida bekatlarda o'zgarishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, asosiy mushak guruhlaridan biri yuklangan bo'lsa, ikkinchisi faol dam olishi mumkin. Bu kabi mashqlarni ko'rsatib beruvchi: mashqlarni tanlash, asosiy mushak guruhlariga yuklamani almashtirish, mashqlar jarayonini tashkil etish ko'rsatilgan ramzga muvofiq tanlanadi. Bunday holda, ular qanday mashg'ulot samarasiga erishmoqchi ekanliklariga qarab bir xil mushak guruhini ketma-ket ikki yoki uch xil mashq bilan yuklash mumkin. Agar birinchi mashq oyoqlarga yuklama bersa yaxshi bo'ladi. Yurak-qon tomir va nafas olish tizimlariga yuklanish darajasi, asosan, umumiy

yuklama darajasiga va aylanma mashg'ulotning uslubiy rasmiylashtirilishiga bog'liq. Shu bilan, ichki organlarning kuchini rivojlantirish bilan birga mushaklarning kuchini rivojlantirishdan iborat bo'lgan aylanma mashg'ulotining maqsadiga erishiladi.

Mashqlarni shunday tanlash kerakki, ular quyida ko'rsatilgan mushak guruhlariga ta'sir ko'rsatishni ta'minlasin (mashqlarning anatomik tasnifiga mos keluvchi).

1. Oyoq mushaklarini rivojlantirish uchun mashqlar.

Shu maqsadda yurish, yugurish, irg'ishlash, sakrash va hokazolarning barcha mashqlari mos keladi, ular boldir-tovon, tizza, va tos-son bo'g'imlarida bukilish va rostlanishni o'z ichiga oladi. Natijada oyoq kafti, boldir, son va dumba mushaklari kuchayadi. Oyoq mushaklari uchun mo'ljallangan deyarli barcha mashqlarda quvurg'a bilan qorin orasidagi mushak, bel mushagi, qorin (pressi) mushagi va ko'krak orqa mushaklari ham ma'lum darajada ishtirok etadi. Orqa, qo'l va elka kamari mushaklari uchun mashqlar paytida oyoqlar ko'pincha ishlashga jalb etiladilar, masalan, shtanga bilan deyarli barcha mashqlarda (ko'krakka olish, dast ko'tarish, siltab ko'tarish). Demak, oyoq mushaklarini kuchaytirish uchun mashqlarni umumiy rivojlantiruvchi deb ham hisoblash mumkin.

2. Qo'llar va yelka-kamar mushaklarini rivojlantirish uchun mashqlar.

Qo'l mushaklari, shuningdek, ko'krak va qisman orqa mushaklarini kuchaytirish mashqlari bir qator fikrlarni hisobga olgan holda tanlanishi kerak. Axir, bu bir xil narsa emas, masalan, og'irlik (o'z tanasi, snaryad og'irligi) ni yengish uchun tirsak bo'g'imida qo'lni bukish yoki rostlash talab etiladi. Shuning uchun yukni tortish yoki tik ko'tarish, siltash yoki itqitish, tayanib ko'tarish yoki dast ko'tarish mashqlarini farqlash kerak. Qo'l panjasi va barmoqlarining mushaklarini kuchaytirish uchun ushlash yoki ushlab turish mashqlardan foydalanish kerak. Odatda, mushaklar qisqarishining alohida shakllari (masalan, shtangani ko'kragiga ko'tarilgandan keyin yuqoriga itarish paytida) bir-birini to'ldiradi va ketma-ket ushlash va ushlab turish, tortish va dast ko'tarish, rostlash va siltashni ta'minlaydi. Bunday mashqlar, ayniqsa, trapetsiyasimon, yontishli, del'tasimon, bitseps va triseps, bilak mushaklari (uzun va kalta bilak rostlovchi mushaklari, yelka rostlovchi mushaklari, panjani bukuvchi mushaklar), shuningdek, katta ko'krak mushaklari va qisman uzun orqa rostlovchi va qorinning to'g'ri mushaklarini kuchaytiradi.

3. Qorin bo'shlig'i mushaklarini kuchaytirish mashqlari.

Qorin bo'shlig'i mushaklarini kuchaytirish mashqlari oyoqlarning harakatlari (rostlangan yoki egilgan) sobit magistral bilan yoki oyoqlari sobit bo'lgan magistral bilan amalga oshiriladigan barcha mashqlarni o'z ichiga oladi. Qorin bo'shlig'i mushaklarini kuchaytirish uchun mashqlar qo'zg'almas tanada oyoqlarning harakatlanishi (to'g'rilangan yoki egilgan) yoki mahkamlangan oyoqlarda tananing harakatlanishi bilan amalga oshiriladigan barcha mashqlarni o'z ichiga oladi. Ta'kidlash kerakki, quvurg'a bilan qorin orasi va bel mushaklari ham ushbu mashqlarda jadal ishtirok etadi. Qorin bo'shlig'i mushaklari og'irlik bilan bajariladigan ko'plab mashqlar yordamida yaxshi mustahkamlanadi (gantellarni sondan boshlab yelka balandligiga yoki boshdan yuqoriga qadar to'g'rilangan qo'llar bilan siltab ko'tarish). Bunda, qorin bo'shlig'i mushaklarining asosan statik xususiyatini hisobga olish kerak.

4. Orqa mushaklarini kuchaytirish uchun mashqlar.

Orqa mushaklari og'ir yukni yoki o'z tanasi, qo'llari yoki oyoqlarining og'irligini ko'tarishdagi barcha mashqlar bilan mustahkamlanadi. Umurtqa pog'onasining bel sohasidagi shikastlanishlardan saqlanish uchun mashqlarni shunday bajarish kerakki, yuklama 90° burchak ostida egilgan umurtqa pog'onasigagina to'g'ri kelmasligi lozim. Yukning bir qismi oyoq rostlovchi mushaklariga ham taqsimlanishi kerak. Shikastlanish

xavfi, birinchi navbatda, shtanga bilan mashq qilish texnikasiga e'tiborsiz qaralganda yuzaga keladi (tartib – dastlabki holatda oyoqlar biroz egilgan holda bel to'g'rilangan bo'ladi. Shunday qilib, orqa mushaklarini sog'liqni saqlash manfaatlaridan kelib chiqqan holda kuchaytirish uchun shunday mashqlar mos keladiki, bunda mahkamlangan oyoqlarda tanani oldinga egilish holatidan belni egish holatiga to'g'rilanadi, yoki tana mahkamlangan holda oyoqlar ko'tariladi (masalan, gimnastika devoriga osilgan holda, oyoqlarni ko'tarish va tushirish).

Kuch, tezlik va chidamlilikni rivojlantirish, ushbu harakat sifatlarini takomillashtirish asosan mashqlar jarayonida zo'r berish jadalligiga yoki qo'zg'alish kuchiga bog'liq. Shuning uchun, turli darajadagi yuklamalarga ega bo'lgan ma'lum bir aylanma mashg'ulot majmualari uchun mashqlar tanlashda, har bir mashq uchun zarur bo'lgan o'rtacha zo'riqishni testlash orqali aniqlab olish kerak. Bu aylanma mashg'ulot yordamida nafaqat chidamlilikni rivojlantirishga, balki mushaklarning kuchini hamda kuch chidamliligi, tezlik chidamliligi kabi majmuaviy sifatlarini, shuningdek, ma'lum variantlarda tezlik kuchi va maksimal kuchni takomillashtirishga imkon beradi.

Aylanma mashg'ulot majmuasining ko'plab mashqlarida, ular talab qiladigan yuqori kuchlanish darajasini hisobga olgan holda, 10 tadan ko'p bo'lmagan takrorlashlarga ruxsat berish mumkin. Kuch shu holatda yetarli darajada rivojlanadi. Maktab o'quvchilari uchun qo'shimcha og'irliklar bilan mashqlar o'tkazishga imkoniyat beradigan to'ldirma to'plar, qum to'ldirilgan xaltachalar va boshqa vositalar tayyor bo'lishi kerak. Mashg'ulot majmualari mashqlari va yuklama darajalarini tanlashda quyidagi qoidalarga rioya qilish kerak:

- kuchni rivojlantirish uchun – mashq bajarish paytida kuchlanish darajasi 10 tagacha takrorlashlarga ruxsat beriladi;

- kuch chidamliligini rivojlantirish uchun – kuchlanish darajasi 10 dan ortiq, ammo 30 dan kam bo'lgan takrorlashlarga ruxsat beriladi.

Agar biron bir mashq 30 martadan ko'proq takrorlansa, unda harakat sifatlarini kompleks rivojlantirish uchun uning foydali ta'siri sezilarli darajada kamayadi. Bunda mashg'ulot faqat chidamlilikni yaxshilaydi. Bunday holda mushak yo'g'onlashmaydi, aksincha ingichkalashishi ham mumkin. Eng yaxshi kuch natijasi sensomotor muvofiqlashtirish qobiliyatini oshirish va mushaklarning moddalar almashinuvini yaxshilash ta'siri ostida olinadi. Mashg'ulotning kutilgan samarasi, birinchi navbatda, uslubiy tashkillashtirishga va mashqdagi yuklama darajasiga, shuningdek uni o'tkazish usuliga bog'liq. Shu munosabat bilan kuch, tezlik va chidamlilik mashqlari haqida gapirish maqsadga muvofiq emas. Ushbu qoida faqat nisbiydir: mashg'ulot samarasi nafaqat mashqni qo'llash metodikasiga, balki birinchi navbatda uning harakat faoliyati turiga xos bo'lgan o'ziga xos xususiyatlariga ham bog'liq. Masalan, og'ir atletikaga xos mashqlarnimi yoki marafon yugurishinimi qo'llashdan qat'iy nazar, birinchisi har doim asosan kuchni rivojlantiradi, ikkinchisi esa chidamlilikni rivojlantiradi. Mashqlardagi yuklama darajasini o'zgartirib, ularni ma'lum bir asosiy uslubning xususiyatlariga muvofiq bajarish orqali kuch, tezlik kuchi, kuch chidamliligini yoki faqat chidamlilikni rivojlantirish mumkin.

Xulosalar. Agar yuqoridagi anatomik tasnifda keltirilgan mashqlarning muayyan bir majmuasini tuzishga qaror qilinsa, ularni asosiy mushak guruhlarini qamrab oladigan yuklama o'zgarishi uchun aylanma mashg'ulotning ramziga muvofiq taqsimlash kerak. Ramzni qaysi yo'nalishda ko'rib chiqish muhim emas. Qaysi mashg'ulot samarasiga erishmoqchi ekanliklariga qarab, bir xil mushak guruhiga ketma-ket ikki yoki uch xil turli mashqlar bilan ta'sir qilish mumkin. Birinchi mashq oyoqlarga yuklama berishi yoki barcha asosiy mushak guruhlarini ishga jalb qilishi foydalidir. Shu tufayli boshidanoq yurak-qon tomir tizimi yaxshi "sozlangan" bo'ladi. To'g'risini aytganda,

katta guruhlarda, masalan, 30-40 o'quvchidan iborat aylanma mashg'ulotda bu fikr hech qanday rol o'ynamaydi. Ammo bu, har qanday holatda ham, aylanma mashg'ulotdan oldin qisqa muddatli, ammo serharakat badan qizdirish jarayonini o'tkazish zarurligini ta'kidlaydi. Bu birinchi mashq boshlanishidan oldin yurak-qon tomir va nafas olish tizimlarini yaqinlashib kelayotgan yuklamaga tayyorlash uchundir.

Foydalanilgan adabiyotlar

Гуревич И. А. 1500 упражнений для круговой тренировки. Под редакцией А. Г. Гужаловского. Минск, «Вышэйш. школа», 1976. 304 с. с ил.

М. Шолих. Круговая тренировка. общ. ред. и предисловие Л. П. Матвеева; пер. с немецкого Л. М. Мирского. – 2-е изд., стереотип. – М.: Спорт, 2021. – 216 с.

Хуррамов Ж.Қ. Умумтаълим мактаблари жисмоний тарбия дарсларида айланма машғулот услубидан фойдаланиш. “Спортда илмий тадқиқотлар” илмий-назарий журнали. 2023. №1-сон. 38-41-б.

TALABALARNI TADQIQOTGA JALB ETILISHINI BOSHQARISHNING KONSEPTUAL MODELLARI

*Xoshimov Sardorbek Nozimjon o'g'li,
Namangan davlat universiteti,
tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Talabalarning tadqiqotga jalb etilishi analitik qobiliyatlarni rivojlantirish, innovatsiyalar va akademik o'sish uchun juda muhimdir. Ushbu maqola talabalarning tadqiqot faoliyatidagi faolligini boshqarish va kuchaytirishda samarali bo'lgan turli kontseptual modellarni o'rganadi. Muhokama qilingan modellar orasida iskala tadqiqot modeli, hamkorlikdagi tadqiqot modeli va so'rovga asoslangan o'rganish modeli mavjud. Har bir modelning nazariy asoslari, amalga oshirish strategiyalari va talabalar natijalariga ta'siri ko'rib chiqiladi. Ushbu modellarni tushunish va qo'llash orqali ta'lim muassasalari talabalar va professor-o'qituvchilar uchun foydali bo'lgan yanada dinamik va samarali tadqiqot muhitini rivojlantirishi mumkin.

Kalit so'zlar: talabalarning faolligi, tadqiqot boshqaruvi, iskala tadqiqot modeli, hamkorlikdagi tadqiqot modeli, so'rovga asoslangan ta'lim modeli, ta'lim strategiyalari.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ ВОВЛЕЧЕННОСТЬЮ СТУДЕНТОВ В НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

*Хошимов Сардорбек Нозимжон угли,
докторант Наманганский государственный университета*

Абстрактный. Участие студентов в исследованиях имеет решающее значение для развития аналитических навыков, инноваций и академического роста. В этой статье исследуются различные концептуальные модели, которые эффективны для направления и повышения вовлеченности студентов в исследовательскую деятельность. Обсуждаемые модели включают модель исследования строительных лесов, модель совместных исследований и модель обучения на основе запросов. Рассматриваются теоретические основы каждой модели, стратегии реализации и влияние на успеваемость учащихся. Понимая и применяя эти модели, образовательные учреждения могут создать более динамичную и продуктивную исследовательскую среду, которая принесет пользу как студентам, так и преподавателям.

Ключевые слова: вовлечение студентов, управление исследованиями, модель исследования лесов, модель совместных исследований, модель обучения на основе запросов, стратегии обучения.

CONCEPTUAL MODELS OF STUDENT ENGAGEMENT MANAGEMENT IN RESEARCH

*Hoshimov Sardorbek Nozimjon o'g'li,
Namangan State University, foundation doctoral student*

Abstract. Student engagement in research is critical to developing analytical skills, innovation, and academic growth. This article explores various conceptual models that are effective in guiding and enhancing student engagement in research activities. Models discussed include the scaffolding research model, the collaborative research model, and the inquiry-based learning model. Each model's theoretical underpinnings, implementation strategies, and impact on student outcomes are examined. By understanding and applying these models, educational institutions can foster a more

dynamic and productive research environment that benefits both students and faculty.

Keywords: student engagement, research management, scaffolding research model, collaborative research model, inquiry-based learning model, learning strategies.

Kirish. Talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb etish oliy ta'limning asosi bo'lib, ularning intellektual va kasbiy rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Talabalarining tadqiqotga jalbetilishini samarali boshqarish aniq asoslar va strategiyalarni ta'minlaydigan mustahkam kontseptual modellarni talab qiladi. Maqola uchta mashhur modelni ko'rib chiqadi - iskala tadqiqot modeli, hamkorlikda tadqiqot modeli va so'rovga asoslangan ta'lim modeli - ularning xususiyatlari, amalga oshirilishi va afzalliklarini ta'kidlaydi. Talabalarni tadqiqotga jalb qilish oliy ta'limning muhim jihati bo'lib, ularning intellektual o'sishi va kasbiy tayyorgarligiga sezilarli hissa qo'shadi. Talabalarining tadqiqot faoliyatiga jalb etilishini samarali boshqarish turli kontseptual modellarni chuqur tushunishni talab qiladi.[1] Undan tashqari an'anaviy va zamonaviy modellarni ko'rib chiqadi, ularning turli xil ta'lim sharoitlarida qo'llanilishi va samaradorligi haqida tushuncha beradi.

Talabalarni tadqiqotga jalb qilishning an'anaviy modellari

1. Shogirdlik modeli. Shogirdlik modeli yaqin murabbiylikka urg'u beradi, bunda talabalar bevosita tajribali tadqiqotchilar bilan ishlaydi. Ushbu amaliy yondashuv talabalarga tadqiqot loyihalarida bevosita ishtirok etish orqali o'rganish imkonini beradi, tadqiqot metodologiyasi va amaliyotini chuqur tushunishga yordam beradi.

Foydasi: Shaxsiylashtirilgan ko'rsatma va yordam, amaliy tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirish, kuchli murabbiy va mentor munosabatlari.

Qiyinchiliklar: Resurs cheklovlari tufayli cheklangan hajm, tajribali murabbiylarning mavjudligiga yuqori darajada bog'liqlik.

2. Mustaqil ta'lim modeli. Ushbu modelda talabalar fakultet a'zosi rahbarligida individual tadqiqot loyihalarini amalga oshiradilar. Bunday yondashuv o'z-o'zini boshqarish va mustaqil tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Foydasi: O'z-o'zini rag'batlantirish va tashabbusni rag'batlantiradi, tadqiqot mavzulari va usullarida moslashuvchanlik, vaqtni boshqarish va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish.[2]

Qiyinchiliklar: Muhim o'z-o'zini tarbiyalash va motivatsiyani talab qiladi, izolyatsiya uchun potentsial va hamkorlik imkoniyatlarining etishmasligi.

Talabalarining tadqiqotga jalb etilishini boshqarishning kontseptual modellari

1. Iskala tadqiqot modeli

Nazariy asoslar. Scaffolded Research Model iskala qurishning ta'lim nazariyasiga asoslanadi, bu talabalarga yangi ko'nikma va bilimlarni rivojlantirishda tizimli yordam ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Bu model talabalarining malakasini oshirishi, vaqt o'tishi bilan mustaqil tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishi bilan yordamni asta-sekin kamaytiradi.

Amalga oshirish strategiyalari

Dastlabki qo'llab-quvvatlash: Tadqiqot jarayonining boshida batafsil ko'rsatmalar, andozalar va misollarni o'z ichiga olgan keng ko'lamli yo'riqnoma va resurslarni taqdim eting.

Progressiv mustaqillik: Talabalar malakali bo'lib borishi bilan qo'llab-quvvatlash darajasini asta-sekin kamaytiring, ularni tadqiqot loyihalariga ko'proq egalik qilishga undaydi.

Mentorlik va fikr-mulohazalar: Doimiy murabbiylikni davom ettiring va talabalarga qiyinchiliklarni hal qilishda va tadqiqot qobiliyatlarini yaxshilashda yordam berish

uchun muntazam ravishda fikr-mulohazalarni taqdim eting.[3]

Talabalar natijalariga ta'siri

Scaffolded Research Model talabalarga tizimli yordam ko'rsatish va asta-sekin mustaqillikni targ'ib qilish orqali tadqiqotda ishonch va malaka oshirishga yordam beradi. Bu ularning puxta, mustaqil tadqiqot olib borish qobiliyatini oshiradi va tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

2. Hamkorlikdagi tadqiqot modeli

Nazariy asoslar. Hamkorlikdagi tadqiqot modeli tadqiqotda jamoaviy ish va hamkorlik muhimligini ta'kidlaydi. U ijtimoiy konstruktivistik nazariyalarga asoslangan bo'lib, bilimlar ijtimoiy o'zaro ta'sir va hamkorlik orqali qurilganligini ta'kidlaydi.

Amalga oshirish strategiyalari

Jamoani shakllantirish: Talabalarni tadqiqot guruhlariga tashkil qiling, hamkorlikda o'rganishni yaxshilash uchun ko'nikma va tajribalar aralashmasini ta'minlang.

Hamkorlik vositalari: Aloqa, ma'lumotlarni almashish va loyihalarni boshqarishni osonlashtirish uchun hamkorlik vositalari va platformalardan foydalaning.[4]

Birgalikda mas'uliyat: birgalikdagi mas'uliyatni belgilash va umumiy mulkchilik va javobgarlik hissini rivojlantirish uchun jamoaviy qarorlar qabul qilishni rag'batlantirish.

Talabalar natijalariga ta'siri. Hamkorlikdagi tadqiqot modeli shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish, jamoada ishlash va muammolarni jamoaviy hal qilishga yordam beradi. U talabalarni hamkorlik zarur bo'lgan real tadqiqot muhitiga tayyorlaydi va ularning turli jamoalarda samarali ishlash qobiliyatini oshiradi.

3. Xizmatni o'rganish bo'yicha tadqiqot modeli. Tadqiqotni jamoat xizmati bilan birlashtirgan ushbu model talabalarni haqiqiy muammolarni hal qiladigan loyihalarga jalb qiladi. U akademik tadqiqotlarni ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog'laydi, ijtimoiy mas'uliyat hissini uyg'otadi.

Foydasi: Tadqiqot ko'nikmalarini real hayotda qo'llash, fuqarolik faolligini va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish, jamiyatga ta'sirli hissa qo'shish imkoniyatlari

Qiyinchiliklar: Akademik va jamoat xizmati maqsadlarini muvozanatlash, jamiyatga asoslangan tadqiqotlarda axloqiy va logistika murakkabliklarini navigatsiya qilish.[5]

4. So'rovga asoslangan ta'lim modeli

Nazariy asoslar. So'rovga asoslangan ta'lim modeli konstruktiv ta'lim nazariyasi tamoyillariga asoslanadi, bu esa o'quvchilar faol izlanish va izlanishlar orqali yaxshiroq o'rganishini ta'kidlaydi. Ushbu model talabalarni savollar berishga, tadqiqot o'tkazishga va amaliy tadqiqotlar orqali o'z tushunchalarini qurishga undaydi.

Amalga oshirish strategiyalari

Tadqiqot savollari: Talabalarni qiziqishlari va qiziqishlari asosida tadqiqot savollarini ishlab chiqishga undash.

Izlanish faoliyati: Talabalarga tajribalar, dala ishi yoki ma'lumotlarni tahlil qilish kabi savollarini o'rganish va tekshirish imkonini beruvchi dizayn tadbirlari.[6]

Reflektiv amaliyot: Talabalarga o'z xulosalari va o'quv jarayonini tanqidiy tahlil qilishda yordam berish uchun jurnallar yoki munozaralar kabi aks ettiruvchi amaliyotlarni qo'shing.

Talabalar natijalariga ta'siri

So'rovga asoslangan ta'lim modeli o'rganish va tadqiqot uchun chuqur, ichki motivatsiyani kuchaytiradi.[7] Bu o'quvchilarning tanqidiy fikrlashi, ijodkorligi, mustaqil, mustaqil tadqiqot olib borish qobiliyatini oshiradi.

Xulosa. Talabalarning tadqiqotga jalb etilishini boshqarishning samarali kontseptual modellarini tushunish va amalga oshirish samarali va boyitilgan akademik muhitni rivojlantirish uchun juda muhimdir. Scaffolded Research Model, Collaborative Research

Model va So'rovga asoslangan ta'lim modelining har biri o'quvchilarning tadqiqotdagi faolligini oshirish uchun noyob imtiyozlar va strategiyalarni taklif etadi. Ushbu modellarni qo'llash orqali ta'lim muassasalari talabalarga muvaffaqiyatli tadqiqot faoliyati uchun zarur bo'lgan ko'nikma va bilimlarni rivojlantirishda yaxshiroq yordam berishi mumkin. [8] Talabalarning tadqiqotga jalb etilishini boshqarishning samarali kontseptual modellarini tushunish va amalga oshirish ta'lim muassasalari uchun juda muhimdir. Modellarni qabul qilish va moslashtirish orqali institutlar talabalarni tadqiqotda faol ishtirok etishga undaydigan qo'llab-quvvatlovchi va rag'batlantiruvchi muhitni yaratishi mumkin. Bu, o'z navbatida, ularning ilmiy va kasbiy rivojlanishiga hissa qo'shadi, ularni o'z sohalarida kelajakdagi muammolar va imkoniyatlarga tayyorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Малошонов Н. Г., Щеглова И. А. Модели организации обучения студентов в университете: основные представления, преимущества и ограничения // Университетское управление: практика и анализ. – 2020. – Т. 24. – №. 2. – С. 107-120.

Малошонов Н. Г. Как восприятие академической честности среды университета взаимосвязано со студенческой вовлеченностью: возможности концептуализации и эмпирического изучения // Вопросы образования. – 2016. – №. 1. – С. 35-60.

Bruner, J. (1978). The role of dialogue in language acquisition. In A. Sinclair, R. J. Jarvella, & W. J. M. Levelt (Eds.), *The Child's Concept of Language* (pp. 241-256). Springer.

Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.

Dewey, J. (1938). *Experience and Education*. Macmillan.

Brown, A. L., & Campione, J. C. (1994). Guided Discovery in a Community of Learners. In K. McGilly (Ed.), *Classroom Lessons: Integrating Cognitive Theory and Classroom Practice* (pp. 229-270). MIT Press.

Akbarali O'g'li S. F. Prospects for improving the technologies of developing legal thinking for schoolchildren (on the example of the province of Namangan) // Current research journal of pedagogics. – 2023. – Т. 4. – №. 01. – С. 94-97.

Kagan, S. (1994). *Cooperative Learning*. Kagan Publishing.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ АНАЛИТИЧЕСКОГО И КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПОВ ПРОБЛЕМНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

*Хаитов Бекзод Шухратович,
Какандский государственный педагогический институт докторант 3
ступени*

Аннотация: В данной статье говорится о развитии навыков аналитического и критического мышления у будущих педагогов посредством проблемного обучения. Обсуждаются качество и эффективность обучения на основе технологий проблемного обучения, механизмы реализации этой технологии, приемы, используемые в процессе обучения, а также исследования ученых по проблемам проблемного обучения.

Ключевые слова: проблемное образование, принцип, коммуникативный, критический, аналитический, развивающий.

MUAMMOLI TA'LIM TAMOQLARI ASOSIDA O'QUVCHILARNING TAHLILLIK VA TANKIDIY FIKRINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHARTLARI

*Xaitov Bekzod Shuhratovich,
Qoqon davlat pedagogika instituti 3-bosqich doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada muammoli ta'lim orqali bo'lajak o'qituvchilarda tahliliy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish haqida so'z boradi. Muammoli ta'lim texnologiyalari asosida o'qitishning sifat va samaradorligi, mazkur texnologiyaning amalga oshish mexazimlari, o'qitish jarayonida qo'llanish texnikasi, muammoli ta'lim yuzasidan olimlarning tadqiqotlariga to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: muammoli ta'lim, printsiplial, kommunikativ, tanqidiy, tahliliy, rivojlantiruvchi.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF ANALYTICAL AND CRITICAL THINKING OF STUDENTS BASED ON THE PRINCIPLES OF PROBLEM-BASED EDUCATION

*Khaitov Bekzod Shukhratovich,
Kakand State Pedagogical Institute Doctoral student of the 3rd stage*

Abstract: This article talks about the development of analytical and critical thinking skills in future teachers through problem-based learning. The quality and effectiveness of training based on problem-based learning technologies, mechanisms for implementing this technology, techniques used in the learning process, as well as research by scientists on problem-based learning are discussed.

Key words: problem-based education, principle, communicative, critical, analytical, developmental.

Проблемный образование принципы на основе из студентов критический мышление разработка организационно-педагогический условия собственный в три – управленческий, психолого-педагогический и научно-методический блоки получил: руководство блокировать нормативно-правовая, финансовая, материально-техническая, кадровая условия создавать, производить выпускать и образование давать процессы честность предоставлять через непрерывно

образования ускорение обеспечивает; психолого-педагогический блокировать преподавание и обучать индивидуальному направленный и личностно-активный подходы, образование процесса гуманизация, индивидуализация, дифференциация, социализация, культурализация педагогический принципы сделанный повышение, образование процесс участники между комфортный межличностный объект субъект отношений и позитивный стабильный психологический окружающей среды быть созданным обеспечивает; научно-методический блокировать образование процесс изучать программы, их Методический предоставление образования дидактический инструменты, методы и технологии, обучение и учиться и работать выпускать деятельности результаты контроль делать система с предоставлен.

Организационно-педагогический условий весь компонентный социально-экономический, информационный, материально-технический, профессиональный состав взаимно связанный и взаимно связанный будет образование процесса участники между приемлемый в случае межличностный объект субъект отношения условия лидер педагогический принципы на основе учить и обучать личностно-ориентированный и частный предприниматель подходы обеспечивает.

Высокий образование учреждения образование система следующее принципы счет брать и целеустремленный соответственно использовать необходимо: индивидуальное преподавание принцип; сознательный перспектива принцип; образование система открытость принцип; образование система гибкость принцип; образование система динамизм принцип. Их синергия студенты человека когнитивный, нормативно-этический, информационно-коммуникативный, коллективно-деятельный, рефлексивно-оценочный. полей разработка направлен.

Высокий образование учреждение у студентов критический мышление разработка для того, чтобы «Критическое мышление» особенное курс программа «Высокая образование в системе профессиональный знание честность обеспечения Методический «Основы». образовательный метод и «Образование в системе Международный «опыты». учебно-методическое руководства работа выпущен

Специальный педагогическое обучение наука в примере изучать процесса педагогический условия интегративный подход на основе улучшение через будущее эксперты подготовка качество увеличивать через критический мышление разработка Методический поставлять улучшен.

В общем когда из студентов критический мышление разработка их профессиональный компетенции от формирования только после сделанный увеличивать мы думаем, что это возможно.

Систематический, компетентный, человек ориентированный, аксиологический и активный подходы и Индивидуальный образование принципы на основе из студентов критический мышление разработка модель работа развитый существо, он образование в пределах система как видя Выход может

Студенты критический мышление разработка этапы из следующих состоит из: мотивационного (учащиеся профессиональный к проблемам вход); активный активный (профессиональный знание укрепление навыков формирование); рефлексивный (профессиональный к знаниям ценный отношение и критический мышление оценка в соответствии с навыки формирование).

Модели интегративность его все компонентов взаимно зависимость и взаимно под воздействием, профессиональный компетентность формирования цели, содержание, организация формы и методы в объединении проявление будет.

Выбрано подходы и принципам соответствующий, профессиональный компетенции разработка модель на основе мы целенаправленный, значимый,

процесс и оценщик компоненты собственный в полученный модель мы понимаем.

В образовании индивидуальный с подхода полный в использовании изучать информация присвоение пути или навыки формирование методы друг от друга разница нет, правило как, это без, они что-нибудь индивидуальный направление есть, они все студенты для один другой существование останки.

Педагогика выше образование Диплом бакалавра по направлению «Педагогика» образование направление студенты критический мышление разработка к профессии направленный быть нужен Такой образование цель на основе образование как результат достигать для организовать будет сделано. Этого для педагогический обучение особенный организовать нужно сделать нужен

Педагогика выше образование «Педагогика» в учреждениях своим учителям образование давать по сути критический мышление развивать направленный необходимый профессиональный компетенции есть формирование. Этот к цели достигать педагогика выше образование учреждения у студентов будущее педагогический в деятельности поверхность приходящий профессиональный проблемы решение делать способность и критический мышление разработка помощь дам.

Педагогика наука в образовании профессиональный проблемы решение делать способность и инициатива частично сформирован. Педагогика наука, прежде всего, студентам общий профессиональный и специальность науки учиться для необходимый был знание поглощает их основной цель критический мышление это развиваться.

Урок в процессе студента критическое (аналитическое) мнение формирования три этап обеспечивает:

1. Реферал (приглашение) – это урока так этап, на котором студенты тема в соответствии персонажи о думать к теме круг вопросы давать и обучение для задания класть направляет;

2. Понимание важности урока так этап, на котором студенты знание ищем и они учатся вот и все с вместе собственный активность как результат важность они понимают;

3. Мышление (рассуждение делать)- урока так этап, на котором студенты сами столкнулся к мыслям и понимать достаточно к значениям они вернутся, вот и все с вопросы они дают Интерпретация они будут, обсуждение они делают

Имеет смысл мышления два тип отдельный возможно: индукция и вычет. Вычет носит формальный характер формирование из правил использовал без, аргумента основной из структуры заключение это выдать. Например: X — человек (преза), тогда каждый людей имеет лицо (преза), вот почему для X тоже сто имеет (логическое значение заключение).

Критический мышление в процессе анализ информации делать и интерпретация, идеи анализ делаю, изучаю истории собственный приблизительный планы с снова составить выйти направленный вопросов используется.

Анализ делается этот. Выражения проблем. Отправители и Блюм систематичен из вопросов получил. Это вопросы другой уровень в затруднении мышления другой просмотры в обеспечении инструмент существование услуга делает Помнить оставаться услуга кто вопросы или формальный уровень вопросы большинство ниже уровень на вопросы применяется. Оценка или суждение выпускать быть отданным вопросы мышление которая обеспечивает второй уровень вопросы как Считается.

Критический мышление разработка легкий работа это не. Это точно молодой в течение заверченный из веса изданный даже не задача. С этим вместе критический

думать брать идущий завершённый выхода нет. Но критический мыслителей формирование помощь дающий определённый изучать условия коллекция есть. Его для: студентам мысль руководить для шанс давать различные районы идея и мысли принятие делать из студентов чтение в процессе активность предоставлять; студенты смеяться не оставаться убеждение нужен каждый один студента критический мысль проводить способный что в себе доверять возбуждение; критический мышления поверхность приходить ценить Это необходимо Такое отношение с ученики: про себя уверенность прирост и собственный мнение и идей ценить понять изучать в процессе активный участие достичь иначе мысли внимание с слушаю; собственный суждения формировать и от него вернуться готовый стоя Это необходимо

Индивидуальный образование принципы организовать достигать сложный и много п окантованный процесс будучи студентом сам к и группа, учитель с взаимно в отношениях сделанный увеличена и этот процесса успех много с точки зрения образование учреждения образование область организовать делать зависит Вот почему для образование индивидуальный, групповой процесс и коллектив работа формы гармонизация нужен

Студенты критический мышление индивидуальный образование принципы организовать достигать на основе в развитие следующее педагогический от технологий б/у: дифференциал образование технологии, дизайн технология проблематична образование технология, эвристика технологии.

Список использованной литературы

Стоунер Т. Информационная революция: наука, экономика, технологии. - М., 1993. - С.335.

Толковый словарь узбекского языка. Том 1. - Т.: Национальная энциклопедия Узбекистана, 2006. - 19 с.

Мои слители Греция. Лошадь мифа к логике. - Москва: Эксмо -пресс, Харьков: Фолио, 1998. - С. 774.

Shukhratovich, Khaitov Bekhzod. «Innovative Methods of Developing Communicative Competence of the Head of Educational Institution.» American Journal of Social and Humanitarian Research 3.5 (2022): 196-202.

Haitov, Bekzod. «Methods of Improving Communicative Competence of the Head of Educational Institution.» Scienceweb academic papers collection (2022).

Khaitov, Bekzod Shukhratovich. «Formation and development of the worldview of school directors in Uzbekistan. in scale finnish systems education.» Educational Research in Universal Sciences 2.3 (2023): 287-292.

Khaitov, Bekzod Shukhratovich. «Of information consumption culture in students.» Science and innovation Special Issue 7 (2023): 571-573.

Khaitov, Bekzod Shukhratovich. «Methods for improving the information and communication competence of the head of a general education institution during the educational process.» Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10.12 (2022): 928-931.

Khaitov, B. (2022). Methods for improving the information and communication competence of the head of a general education institution during the educational process. Scienceweb academic papers collection.

Khaitov, B. S. O‘qitishning dolzarb masalalari respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi

SHARQ MUTAFAKKIRLARNING MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING KOGNITIV FAOLIYATNINI MEHNAT TARBIYASI VOSITASIDA SHAKLLANTIRISHDAGI QARASHLARI

Yuldasheva Dilshoda To'liqinova,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi
ORCID ID: 0009-0008-9855-3514

Annotatsiya. Maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyasi va bilish faoliyati nafaqat Sharq mamlakatlarida balki, butun dunyoda birinchi o'rinda turuvchi masaladir. Chunki, har bir yosh avlod shu mamlakatning kelajagi. Maktabgacha davrda erta egallangan tasavvurlari ularning kelajakdagi amaliy faoliyatlari natijaviyligi garovidir. Bolalarning kognitiv faoliyati dastlabki shakllanish davri, uning hatti-harakatlarining oqibatlarini hissiy oldindan sezishning paydo bo'lishi, o'zini o'zi anglash, tajribalarni murakkablashtirish va xabardorlik, yangi his-tuyg'ular va motivlar bilan boyitish, hissiy-ehtiyojlar sohasi murakkablashadigan davrdir.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, kognitiv faoliyat, affektiv faoliyat, mehnat tarbiyasi, tarbiyalanuvchi, maktabgacha yosh, ta'lim tarbiya.

ВОЗМОЖНОСТИ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ТРУДОВОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Юлдашева Дилишода Толкиновны,
преподаватель Ферганского государственного университета

Аннотация. Воспитание и познавательная деятельность детей дошкольного возраста является приоритетным вопросом не только в странах Востока, но и во всем мире. Потому что каждое молодое поколение – это будущее этой страны. Воображение, приобретенное в раннем дошкольном периоде, является залогом эффективности их будущей практической деятельности. Период начального формирования познавательной деятельности детей, появления эмоционального предвкушения последствий своих действий, самосознания, сложности переживаний и осознаний, обогащения новыми чувствами и мотивами, усложнения сферы эмоциональных потребностей.

Ключевые слова: дошкольное образование, познавательная деятельность, аффективная деятельность, трудовое воспитание, воспитанник, дошкольный возраст, воспитание и обучение.

POSSIBILITIES OF EASTERN THINKERS FOR FORMING THE COGNITIVE ACTIVITY OF PRESCHOOL CHILDREN THROUGH LABOR EDUCATION

Yuldasheva Dilshoda Tolkinovna,
senior teacher at Fergana State University

Annotation. The upbringing and cognitive activity of preschool children is a priority issue not only in the countries of the East, but throughout the world. Because every young generation is the future of this country. Imagination acquired in the early preschool period is the key to the effectiveness of their future practical activities. The period of the initial formation of children's cognitive activity, the emergence of emotional anticipation of the consequences of their actions, self-awareness, the complexity of experiences and awareness, the enrichment of new feelings and motives, the complication of the sphere

of emotional needs.

Key words: preschool education, cognitive activity, affective activity, labor education, pupil, preschool age, education and training.

Kirish. Jahon maktabgacha ta'lim tizimida kichik yoshdan boshlab ta'lim va tarbiya berishning eng optimal usullarini shakllantirish, bolalarni maktabga sifatli tayyorlash uchun ta'lim dasturlari, innovatsion pedagogic texnologiyalarni qo'llash metodikasini takomillashtirish bola shaxsida individuallikni tarbiyalash texnologiyalari amaliyotga tatbiq etilmoqda. Bugungi jamiyat taraqqiyoti talablaridan kelib chiqqan holda har bir bolani kognitiv faollik ruhida tarbiyalash, zamon talablariga javob beradigan mustaqil fikrlovchi, kreativ, mutaxassis kadrlarni tayyorlash, ta'lim tizimini rivojlantirishni diagnosik prognoz etish bo'yicha tizimli amaliy loyihalar bajarilmoqda. Mamlakatimizda maktabgacha yoshidagi bolalarda kognitiv tusunchalarni shakllantirishda alohida yondashuv va metodik tayyorgarlikni talab etadi. Ya'ni, tarbiyalanuvchilarda kognitiv faoliyatni o'stiruvchi pedagogic texnologiyalarni yaratish va shu maqsaddagi kompleks ta'lim muhitni hosil qilish dolzarblik kasb etadi.

Bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bu bola shaxsini rivojlantirish, bolada shaxsiy fazilatlarni shakllantirish. Yurtboshimiz Sh. M. Mirziyoyevning tashabbusi bilan maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'limning birinchi bo'g'ini sifatida siyosat darajasiga ko'tarildi va bu sohada tizim shakllantirildi. Bu esa o'z navbatida yosh avlodga puxta ta'lim-tarbiya berish, qulay shart-sharoitlar yaratish, ularni ma'nan va jismonan yetuk insonlar qilib tarbiyalash ma'suliyatini beradi.

Demak, maktabgacha ta'lim tizimi yosh avlodni dastlabki tasavvurlarini shakllantirish jarayoni bo'lib, bola hayoti davomidagi ta'lim-tarbiya jarayonining 70%ni shu davrda egallaydi hamda qolgan 30% o'zini o'zi tarbiyalash jarayonida shakllanadi. Shunday ekan, maktabgacha ta'lim tizimida bolalarning ta'lim-tarbiya jarayonidagi barcha egallagan tasavvurlarini amaliy faoliyatda bevosita foydalanishlarini ta'minlashni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2018-yil 14-fevral kuni maktabgacha ta'lim tizimini isloh qilish va rivojlantirish bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlar natijadorligi tahliliga bag'ishlab o'tkazilgan video selektor yig'ilishida davlat rahbarimiz: "Bolalar tarbiyasi jarayoniga o'z ishini puxta biladigan, malakali va har bir bolaga individual yondasha oladigan pedagog-kadrlarni jalb qilgan holda, ularni go'dakligidan ongi va tafakurini to'g'ri shakllantirib bormasak, kelajakda yuksak saviya, bilim va ma'naviyatga ega bo'lgan barkamol avlodni tarbiyalash qiyin bo'ladi",-deb uqtirdi. Tarbiyalanuvchilarning sog'lom va barkamol bo'lib voyaga yetishi ilg'or ta'lim-tarbiya texnologiyalari negizida mehnat tarbiyasi va kasbga yo'naltirishni amalga oshirishga bevosita bog'liq. Mazkur g'oyaning ildizi chuqur va nihoyatda keng qamrovga ega bo'ib insoniyatning ilg'or vakillari, mutafakkirlar va zamondosh olimlar tomonidan asoslangan pedagogik-psixologik nazariya va konsepsiyalarga tayanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim tarbiya berish barcha zamonlarda ham jamiyat taraqqiyotining asosi, yoshlarni hayotga tayyorlashning eng muhim vositasi bo'lib kelgan.

Bizga meros sifatida qolgan ilmiy badiiy asarlarda ham mehnatning turli ko'rinishlari namuna sifatida bayon etilgan. Dunyo sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shgan Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Zamahshariy, Al Xorazmiy, Farobiy, Alisher Navoiy kabi buyuk ajdodlarimiz mehnat tufayli bemisli yutuqlarga erishganlar hamda yosh avlodni mehnatni sevishga, uni qadrlashga undaganlar.

Xususan, Ibn Sino (980-1037) kichik yoshdagi bolaning sezgirlik quvvati katta

odamga teng kelishini ta'kidlab, unda narsalarni bilishni ularning sabablarini anglash orqali hosil qilish lozimligini asoslab bergan. Kattalarvaota-onalargayoshavlodgabilma gannarsasinio'rgatish, ularning voyaga yetishiga ko'maklashish vazifasini ilgari suradi. U "Urjuza" asarida insonni hayvondan farqlovchi ikki jihatdan biri uning nutqi ravon, shirintilli, tiyran va ziyrak bo'lishida va ikkinchisi kasb-hunarga ega bo'lishi ekanligini ta'kidlab o'tgan. Yana birasari "Tadbiri manozil"da esa oila muhitida bola tarbiyasida qo'llash muhim bo'lgan jarayonlarni tizimli ravishda ko'rsatib bergan.

Insonlarni kamolotga yetishining dastlabki mezoni sanalgan bilim egallashga da'vat etib Ibn Sino: "Bilimsiz kishilar johil bo'ladi, yetuk bo'lmagan va ular haqiqatni bilolmaydigan kishilar" deydi. Ibn Sino "bilim berishda yengilidan murakkabiga qarab borish orqali bilim olish, olib boriladigan faoliyatlar bolalar yoshiga mos bo'lishi, bolaning qiziqishi va qobiliyatlarini inobatga olish, ta'limni jismoniy mashqlar bilan birga olib borish kerakligini aytib, so'zga chechan kishi, tili shirin, fikri ravshan kishi"-deb uqtiradi.

Ibn Sino ilmiy merosida e'tibor qaratishimiz muhim bo'lgan yana bir jihati ta'lim jarayonini aqliy, jismoniy, axloqiy, estetik va mehnat tarbiyasining birligini alohida ta'kidlab o'tgan.

Shaxsning fikrlari va tasavvurlari qanchalik tiyran va ravshan bo'lishi albatta, maktabgacha davrda egallangan dastlabki bilim tasavvurlariga bog'liq bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar dastlabki tasavvurlarini shakllantirishda ularning mehnat faoliyati, ya'ni o'zlari egallagan bilim malakalarini amaliy faoliyatda qo'llay olishlari bilan xarakterlanadi.

Buyuk alloma Abu Nasr Farobiy (873-950) bolalarni ilm olish va mehnatga yo'naltirishda ikki usuldan foydalanish zarurligini ta'kidlaydi, avvalo, bolalarda sehrli so'zlar(salomlashish, barakalla, ofarin, raxmat, tashakkur, minnatdorman, kechiring,) sehrli iboralar (sizni yaxshi ko'raman, men sizga ishanaman), rag'batlantirish va ruhlantirish orqali mavjud layoqatni qobiliyat darajasiga olib chiqish, so'ngra esa ularni amaliy mehnat faoliyatiga bevosita tadbqiq etish. Farobiy bilimdon, ma'rifatli yetuk inson obrazini tasvirlar ekan, "Har kimki ilm xikmatini o'rganmagan bo'lsa, uni yoshligidan boshlasin, sog' – salomatligi yaxshi bo'lsin, yaxshi ahloq va odobi bo'lsin, so'zining uddasidan chiqsin, yomon ishlardan saqlangan bo'lsin, barcha qonun – qoidalarni bilsin, bilimdon va notiq bo'lsin, ilimli va dono kishilarni xurmat qilsin, ilm va ahli ilmdan mol-dunyosini ayamasin, barcha mavjud moddiy narsalar tog'risida bilimga ega bo'lsin".

Farobiyning ushbu fikrlari hozirgi zamonaviy hayotimizda o'z aksini topgan. Chunki, ilmga tikilgan investitsiya eng samarali ekanligini bugun butun dunyo etirof etadi, Shunga ko'ra mamlakatimizdagi ta'limga bo'lgan e'tibor ham bunga yaqqol misol bo'la oladi. Bizning ajdodlarimiz kelajakni avvaldan ko'ra olganliklari- bu albatta ularning tinimsiz mehnati va egallagan bilimlari natijasi deya olamiz.

Butun olam tan olgan geodeziya va minerologiya olimi Abu Rayhon Beruniyning (973-1048) bilimlarni egallash yo'llari haqidagi fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir. Beruniy nafaqat minerologik olim, balki ta'lim-tarbiyaga oid falsafiy ilmiy merosi bugungi kunda yosh avlod tarbiyasida dasturil amal vazifasini bajarmoqda. Bolaga bilim berishda ularni zeriktirmaslik, uzviylik, izchillik va hokazolarni e'tiborga olish kerakligini uqtiradi. Beruniy inson kamolotida uch omilirsiyat, muhit va tarbiya muhumligini ta'kidlaydi. Bu hozirgi zamon pedagogikamaliyotida ham asrlardavomida tasdiqlanganfaktsifatidatadbqiqetiladi.

Yana bir buyuk alloma yuksak axloq sohibi Alisher Navoiy (1441-1501), oilaga baxt va shodlik keltiruvchi farzandning kamol topishi va tarbiyasiga katta e'tibor bergan va tarbiyaning majburlash usullarini qattiq qoralagan.

Mutaffakirning farzand tarbiyasi borasidagi qarashlarini shunday izohlash mumkin.

Navoiy mehnatga nisbatan muhim ijtimoiy burch sifatida yondashish, vijdonan va halol mehnat qilishni yuqori o'ringa qo'ygan.

“Navoiy boylikni ikki yol bilan topish mumkinligini aytadi: birinchi yo‘l – o‘z mehnati bilan boylik to‘plash va yig‘ish. Bunday boylikni u qo‘llab quvvatlagan. Ikkinchi yo‘li – o‘g‘rilik, ta‘magirlik va zo‘rlilik hisobiga boylik orttirishdir. Navoiy bunday boylik orttirishga keskin qarashi chiqqan va qoralagan(63).

Mutafakkirlar farzand tarbiyasida bolalarning dastlabki bilish ya‘ni kognitiv faoliyatlarini osonidan murakkabiga qarab, majburlamasdan, yosh hususiyatlarini hisobga olgan holda shakllantirishga katta ahamiyat qaratganlar.

Natija va muhokama. Maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyasi va bilish faoliyati nafaqat Sharq mamlakatlarida balki, butun dunyoda birinchi o‘rinda turuvchi masaladir. Chunki, har bir yosh avlod shu mamlakatning kelajagi. Maktabgacha davrda erta egallangan tasavvurlari ularning kelajakdagi amaliy faoliyatlari natijaviyligi garovidir. Bolalarning kognitiv faoliyati dastlabki shakllanish davri, uning hatti-harakatlarining oqibatlarini hissiy oldindan sezishning paydo bo‘lishi, o‘zini o‘zi anglash, tajribalarni murakkablashtirish va xabardorlik, yangi his-tuyg‘ular va motivlar bilan boyitish, hissiy-ehtiyojlar sohasi murakkablashadigan davrdir.

Kognitiv faoliyat shaxsning ijtimoiy ahamiyatli faoliyati bo‘lib, turli xil faoliyat turlarida maktabgacha yoshdagi bolalar orasida shakllanadi. Ensiklopediya va lug‘atlarda “faoliyat” tushunchasi aksariyat hollarda “faoliyat” shaxsning o‘ziga xos xususiyati bo‘lib, u shaxsning faoliyatga bo‘lgan munosbatida namoyon bo‘ladi: tayorgarlik holati, mustaqil faoliyatga intilish, uni amalga oshirish sifati, maqsadga erishishning maqbul usullarini tanlash. Kognitiv faoliyat katta maktabgacha yoshdagi bolalarning yangi bilim, ko‘nikma, ichki qat‘iyat va ma‘lum bir bilimlarni to‘plash uchun turli xil harakat usullaridan foydalanish zaruriyatiga bo‘lgan qiziqishini ifoda etadi. Kognitiv faoliyat – dunyo ob‘ektlari va hodisalari haqida to‘liq ma‘lumotga intilish. Kognitiv faoliyat kognitiv rivojlanish asosida shakllanadi va vujudga keladi.

Kognitiv rivojlanish- bu atrof-muhit ta‘siri ostida, shuningdek, maxsus tashkil etilgan o‘quv va tarbiya ta‘siri va bolalarning o‘z tajribasi bilan bog‘liq bo‘lgan fikrlash jarayonlarida yuz beradigan sifat va miqdoriy o‘zgarishlarning yig‘indisi.

Kognitiv rivojlanish muammosi, maktabgacha yoshdagi bolalarning bilim faolligini shakllantirishga samarali ta‘sir ko‘rsatadigan shart-sharoitlar ko‘p yillar davomida psixologik va pedagogik tadqiqotlarda yetakchi o‘rinlardan birini egallab kelgan.

Maktabgacha yoshda bo‘lgan bolalar o‘zlarining hamda hamkorlarining xatti-harakatlari, ichki va tashqi omillarini farqlay olishi, insonning ichki hayotini anglashga qodir bo‘ladi. Maktabgacha yoshdagi bolaning o‘zi haqidagi fikrlarni bayon qilishga imkon beradi, ikkala holda ham bolaning o‘zi haqidagi tasavvuri ularni ko‘pincha ortiqcha baholash bilan bog‘liq ekanligi qayd etiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar o‘zlarini do‘stlari bilan taqqoslashga harakat qiladi, lekin ba‘zida taqqoslash natijasida bolaning o‘z tengdoshidan yaxshiroq ekanligiga intilishi ko‘zga tashlanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv faoliyat bilan bir qatorda affektiv faoliyat ham mavjud bo‘lib, bu emotsional qadriyatlar majmui hisoblanadi.

Emotsional qadriyatlar (affektiv) - o‘ziga shaxs sifatida, o‘z faoliyatiga bo‘lgan munosabati. Bu tarkibiy qism, boshqacha aytganda, o‘z-o‘ziga baho berish tizimiga o‘zini baholash tizimi (inglizcha-self-esteem) kiradi. Kognitivni affektivdan farqi. Affektiv jihatdan ko‘rib chiqasiz. Affektiv jihatdan tarbiyachi bolaga ta‘lim-tarbiya berish jarayonida unga pedagogik ta‘sir etish orqali kognitiv faoliyatini shakllantiradi.

Affektiv (lot. Affectus- ruhiy hayajon, ehtiros) – turli tashqi yoki ichki ta‘sirlar asosida tez paydo bo‘lib, qisqa muddatli, aksariyat hollarda “portlash” tarzida bo‘ladigan kuchli

ifodalanadigon hissiy holat (motivatsiya, oʻziga ishonch, qoʻrqinch, gʻazab, dahshat va boshqalar), shaxs uchun muhim hayotiy vaziyatlarning tez oʻzgarishi bilan bogʻliq ichki tugʻyon va keskin xarakterli oʻzgarish tarzida namoyon boʻladi. Fiziologik affekt holatida kishi oʻz hatti-harakatlarini idora eta olishi, keyinchalik barcha voqealarni xotirasida saqlab qolishi mumkin.

Xulosa. Farzandning goʻzal xulqli boʻlib tarbiya topishini faqatgina ota-onaga bogʻlab qoʻyish toʻgʻri emas. Bu borada ustozning ham oʻrni beqiyos.

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, oʻtgan ulugʻ zotlarga ergashgan holda biz ham farzandlarimiz taʼlim-tarbiyasiga eʼtiborli boʻlishimiz lozim. Ayniqsa, ularning tarbiyasida ajdodlarimizning buyuk hayotlari hamda yozib qoldirgan maʼnaviy meroslari muhim oʻrin kasb etadi. Kelajak avlod yetuk va komil inson boʻlib shakllanishida kognitiv faoliyatni toʻgʻri rivojlantirish uchun barcha zarur shart-sharoitlarni tashkil qilish, bolaga mehnat tarbiyasini erta yoshdan singdirishi muhimdir.

Yuqorida tilga olingan tarbiya shakllarini amalga oshirishning ustuvor yoʻnalishlaridan biri – avvalo ota-onalarning maʼnaviy bilim saviyasini oshirish, ularda sogʻlom tafakkur va zamonaviy dunyoqarashni shakllantirishdir. Bu esa har bir ota-onaning oʻz farzandi oldidagi, el-yurt oldidagi burchini toʻgʻri anglashni, insonning dunyoga kelishi va kamol topib rivojlanishiga oid boʻlgan qonuniyatlarni puxta bilishni, oilaviy munosabatlar doirasida milliy urf-odat va anʼanalarimizning eng nodirlarini turmushga singdirish orqali farzandlarimizda milliy qadriyatlarimizga boʻlgan mehr-muhabbatni uygʻotishni, shuningdek ularni har tomonlama mustaqil fikrlaydigan, mahnat malakalari shakllangan hamda kognitiv faoliyatni amaliyotga tatbiq eta oladigan avlod qilib tarbiyalashni taqozo etadi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

Oʻzbekiston Respublikasining “Maktabgacha taʼlim va tarbiya toʻgʻrisida”gi Qonuni. – T., 2019. // Qonun hujjatlari maʼlumotlari milliy bazasi, 17.12.2019 y., 03/19/595/4160-son.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi “Oʻzbekiston Respublikasi maktabgacha taʼlim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konseptsiasini tasdiqlash toʻgʻrisida”gi PQ-4312-son Qarori // Qonun hujjatlari maʼlumotlari milliy bazasi, 10.05.2019 y., 07/19/4312/3106-son.

Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-maydagi “Maktabgacha taʼlim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish toʻgʻrisida”gi 391-son Qarori // Qonun hujjatlari maʼlumotlari milliy bazasi, 14.05.2019 y., 09/19/391/3120-son.

Qodirova F., Sh.Toshpoʻlatova, N.Qayumova, M.Aʼzamova Maktabgacha pedagogika. –T.: Tafakkur. 2019. – 200 b.

5. Gʻulomov J. Bilish jarayoni faolligi va neyropedagogik tadqiqotlar talqini. // Pedagogika. – Toshkent, 2015. – №4. – B.41-47.

6. Musaev U. Integratsiya – taʼlim jarayonini optimallashtirishning muhim prinsipi // Xalq taʼlimi. – Toshkent, 2002. – №6. –B.100

7. Abdullaeva B.S. Fanlararo aloqadorlikning metodologik-didaktik asoslari. (ijtimoiy-gumanitar yoʻnalishdagi akademik litseylarda matematika oʻqitish misolida). Ped. fan. dok. ...diss. – Toshkent, 2006. – B. 264

8. Abdullaeva Sh.A., Axatova D.A., Sobirov B.B., Sayitov S.S. “Pedagogika” OʻzRFA “Fan” nashriyoti. 2004. 173-bet

9. Abu Ali Ibn Sino. Tib qonunlari. 1-6 jild.- Toshkent.1980

10. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri / Tuzuvchi M.Mahmudov. – Toshkent, Meros, 1993. – B.185.

11. Abu Rayhon Beruniy. Feruza (Javohirlar haqida naql va hikoyatlar). – Toshkent: Abdulla Qodiriy,1993. – 96 b

12. Djuraeva B. R. va boshq., Maktabgacha taʼlim muassasalarida taʼlim jarayoni sifati va samaradorligini takomillashtirishning pedagogik tizimi. Monografiya. – Toshkent: Lesson press, 2017. – 160 b.

SUN'IY INTELLEKT MAZMUNI VA TURLARI

Zaripov Kamol Yashinovich,
Buxoro davlat universiteti
I bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada chet tilini o'qitish metodikasida zamonaviy texnologiyalar, xususan sun'iy intellekt yordamida ishlaydigan dastur haqida ma'lumot berilgan. Ushbu dasturlarning turlari, ularni chet tili bilimini baholovchi Malaka sertifikatlari bo'limlari doirasida qanday ishlatish mumkinligi to'g'risida fikrlar bildirilgan. Shuningdek, sun'iy intellektning til o'rganish xohishida bo'lgan talaba va til o'rgatuvchi ustoz uchun qulay jihatlari, SI yordamida ishlaydigan dasturlarga yondashuv bayoni berilgan.

Tayanch so'z va iboralar: ta'lim, tarbiya, o'qitish, metodika, zamonaviy texnologiyalar, sun'iy intellekt, chet tillarni o'rganish, intensiv, rivojlanish.

Аннотация. В данной статье представлена информация о программе, работающей с помощью современных технологий, особенно искусственного интеллекта, в методике преподавания иностранного языка. Приведены виды этих программ и возможности их использования в рамках разделов квалификационных аттестатов, оценивающих знание иностранного языка. Также приведены преимущества искусственного интеллекта для студентов и преподавателей языка, желающих выучить язык, и подход к программам, работающим с помощью искусственного интеллекта.

Ключевые слова и фразы: образование, обучение, преподавание, методика, современные технологии, искусственный интеллект, изучение иностранных языков, интенсив, развитие.

Annotation. This article provides information about the program that works with the help of modern technologies, especially artificial intelligence, in the methodology of foreign language teaching. The types of these programs and how they can be used within the sections of Qualification Certificates assessing foreign language knowledge are given. Also, the advantages of artificial intelligence for students and language teachers who want to learn a language, and the approach to programs that work with the help of artificial intelligence are given.

Key words and phrases: education, training, teaching, methodology, modern technologies, artificial intelligence, learning foreign languages, intensive, development.

Kirish. Zamonaviy davrning o'ziga xos xususiyati bu unda ilg'or texnologiyalarning zudlik bilan inson hayotining ajralmas qismiga aylanayotganidir. Ilm-fan ushbu texnologiyalardan foydalanuvchi eng dastlabki sohalardan sanalib, bunda fan mazmun mohiyatini o'granuvchiga yetkazishning tezkor, qulay va oson yo'llari maqsad qilinadi. Fanni yangi innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish, xususan bunda sun'iy intellekt (SI) asosida ishlaydigan texnologiyalarni talabalar va ustozlar tomonidan maqsadli ravishda ishlatish ta'limning talabi darajasiga chiqmoqda. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son qarori qabul qilingandan so'ng mamlakatimizda chet tillarni o'qitishga, o'rganishga bo'lgan e'tibor yanada kuchaydi. Ushbu qaror O'zbekistanda chet tillarni o'rganishga kuchli impuls va rag'batlantirishni

yuzaga keltirmoqda. Qaror ijrosi bandlaridan birida chet tili darslarining o'ritilishi jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni, interfaol, innovatsion usullardan, kommunikativ-axborot vositalaridan foydalanish talab qilinmoqda. Hozirgi kunda chet tili o'rganuvchilarning bilim va ko'nikmalarini baholashning umumyevropa ramkalari tavsiyanomasi (CEFR), xalqaro Ingliz tilini baholash tizimi (IELTS) juda ommalashgan. Chet tili va xususan ingliz tili bilim darajasini baholash to'rt ko'nikma (o'qish, yoish, tinglab tushunish va gapirish) bo'linib, ularning har biri bo'yicha alohida tushuncha va ko'nikmalar berilmoqda.

Asosiy qism. Til o'rganish va o'qitishda zamonaviy texnologiyaning roli beqiyosdir. Texnologik vositalardan foydalanish chet tili o'rganishning har bir aspekt (o'qish, yoish, tinglab tushunish va gapirish) ida qo'l keladi. Masalan, tinglab tushunish uchun, albatta kompyuter, player, CD diskarsiz bu jarayonni amalga oshirish mumkin emas. Tinglab tushunish til o'rganishning eng muhim qismlaridan biridir. Bunda o'quvchi bir paytning o'zida so'zlovchining talaffuzi, grammatik qoidalarga rioya qilganligi, so'z boyligi va uning ma'nolariga e'tibor berishi talab qilinadi. Ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishda o'quvchilar ham axborot — kommunikatsion texnologiyalarni yaxshi bilish va ulardan foydalana olishi muhim omil hisoblanadi. Hozirgi kunga qadar tinglab tushunish testlarini tahlil qilishda talaba audio faylni qayta eshitishi yoki ustozdan tushuna olmagan savollar javobini tushuntirishni so'rashi asosiy uslub sanalar edi. Endlikda bu jarayonni sun'iy intellekt programmalarini vositasida ham bajarsa bo'ladi. Bunda ishlanadigan test savollari va audio fayl Bing AI yoki Open AI dasturlaridan biriga joylanib test ishlangach savollarni to'g'ridan to'g'ri sun'iy intellektidan so'lishi mumkin. Bu esa o'z navbatida til o'rganish jarayonida qulaylikni yaratadi.

Chet tilini zamonaviy texnologiyalardan foydalanib o'rgatish va o'rganish eng samador usullardan biridir. Bu jarayonda, jumladan: — kompyuterlardan foydalanganda o'quvchi chet tilidagi video roliklarni, namoyishlarni, dialoglarni kino yoki multfilmlarni ham ko'rishi ham eshitishi mumkin; — chet tilidagi radio eshittirishlar va televideniedagi dasturlarni eshitish va tomosha qilishi mumkin. Bunda til o'rganuvchi o'z darajasini belgilab olgandan so'ng darajasiga mos bo'lgan materialni sun'iy intellekt bilan taminlangan qidiruv tizimlari Google, Yahoo yoki Yandex kabilardan foylanadi. Bu texnik vositalardan foydalanish o'quvchilarning chet tilini o'rganishlari jarayonini qiynalishsiz va samarali bo'lishini ta'minlaydi. Globallashuv jarayonida hayotimizni internetsiz tasavvur qilish qiyin.

Chet tilini o'rganish va o'qitish jarayonida undan unumli foydalanishning eng samarali usullardan hisoblanadi. Internet orqali chet tilida so'zlashuvshilar bilan muloqot qilish imkoniyati paydo bo'ladi. e-mail orqali xat yozishish bilan yozish mashqini takomillashtirish mumkin. Ammo hozirga qadar til o'rganuvchi talabalar uchun asosiy muammo bu o'gzaki nutqni ona tilda gaplashuvchilar bilan bog'lanish masalasi edi. Ayniqsa til o'rganuvchilar ma'lum shevada gaplashishni afzal ko'rsa bu yanada mushkul bo'lar edi. Buning uchun asosiy yechim xorijlik ustozlarni oliy ta'li muassasalarga jalb etish, yoki til o'rganuvchilarning chet elga til o'rganish programmalarida qatnashishi va yohud onlayn chat dasturlaridan foydalanish kabilarni taqozo etar edi. Asosiy muammo bu uslublarning xalqchil emasligi va barcha holatda mablag' talab etishi bo'lib faqat kamchilik xohish bildiruvchilargina ulardan foydalanadi. Sun'iy intellekt ushbu jarayonni hamma uchun imkonli va eng asosiysi bepul amalga oshirishini ta'minlamoqda. Virtual suhbatdosh bilan intuitiv til o'zaro ta'siri muhim rol o'ynaydi. Sun'iy intellekt har bir talaba uchun raqamli tilni o'rganishni to'liq shaxsiylashtirish imkoniyatiga ega, bu onlayn yoki ilovaga asoslangan kurslarni yakunlash bilan bog'liq vaqtni, xarajatlarni va

og'irlashuvni kamaytiradi. Sun'iy intellekt algoritmlari barcha sohalarda eLearningni yaxshilash imkoniyatiga ega. Til o'rganish bo'yicha yechimlar yirik korxonalarga o'z xodimlarining malakasini oshirishga yordam beradi. Shaxslar xohlagan vaqtda va qayerda bo'lmasin, o'rganish uchun SI tilini o'rganishdan foydalanishlari mumkin. Eng asosiysi, sun'iy intellekt asosida ishlaydigan onlayn til o'rgatish platformalari insondan kuniga 30 daqiqa vaqtg sarflab tilni o'rganish imkonini beradi. Bunda davomli ravishda tizimga kirib xohlagan vaqtda o'qish va ishdan uzilmagan holatda xohlagan joyda til o'rganish imkoni paydo bo'ladi. Til o'zlashtirish uchun foydalaniladigan SI tufayli o'quvchilar dunyoning istalgan nuqtasidan o'z tezligida o'qishlari, o'z maqsadlarini belgilashlari va shaxsiylashtirilgan o'quv dasturiga amal qilishlari mumkin. Talabadan talabaga farq qiladigan o'rganishga moslashtirilgan yondashuv tufayli o'qituvchilar har yili bir xil tarkibni ko'rib chiqishlari shart emas. Bundan tashqari, sun'iy intellekt qiziqarli o'yinlar, viktorinalar va o'quv dasturlarini talabalarning qiziqishlari bilan birlashtiradigan boshqa o'rganish va izlanish tadbirlarini ishlab chiqishda yordam beradi.

Albatta biz bu bilan an'anaviy o'qituvchi sun'iy intellekt tomonidan almashtirilsini mumkin degan fikrdan yiroqdamiz. Chunki tizimda kamchiliklar mavjud bo'lib, masalan sun'iy intellekt dasturi talabaning grammatik xatolari va lug'atdagi kamchiliklarini topgan holatda so'zlovchining noverbal hissiy jihatini hali baholash, unga to'g'ri va to'laqonli baholash berishga qodir emas. Shundoq bo'lsa ham sun'iy intellekt ko'p chet tilini o'rganuvchilar uchun individual til o'rganishni keng qamrovda amalga oshirish imkonini bermoqda. Bunda asosiy talab sun'iy intellekt dasturidan foydalanadigan axborot texnologiyalarining internet tarmog'iga bog'langangili hisoblanadi.

Til o'rganishda eng ko'p qo'llaniladigan dastur shubhasiz elektron tarjimon xiamati desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Ular shu darajada ko'p foydalanadiki, hozirda qariyb barcha til o'rganuvchi talabalar lug'at kitob o'rniga o'zlarining mobil telefonlarida foydalanishni afzal ko'rishadi. Sun'iy intellekt bu jarayonni o'rganuvchi uchun yanada soddalashtirib, so'z tarjima qilish bilan chegaralanmay, to'liq matn tarjimalarini tez amalga oshirish imkonini beryapti. Hammamizga ma'lum bo'lgan translate.google.com veb sahifasi sun'iy intellket asosida ishlovchi tarjimon dastur bo'lib hatto chet tilini bilmaydigan insonlarning muloqotini matn orqali ta'minlashda qo'llaniladi. Albatta tarjimon dastur bir necha kamchiliklardan xoli emas. Ularning dastlabkisi shuki tillarning o'ziga xosligidan kelib chiqib ba'zi so'zlarni noto'g'ri talqin qilishi holatlari uchraydi. Bu ayniqsa katta matnlar yuklangan yoki no adabiy leksika qo'llanilgan matnlarda tarjima aniqligining pastligida yaqqol ko'rinadi. Keyingisi shuki, til o'rgatuvchi ustozlar ko'p yillik tajribalari xulosasi sifatida tarjimon programmalarining til o'rganishda talabaning yangi lug'at o'rganishi ucun samarasiz ta'sir etishin belgilashadi. Bunda asosiy sabab qilib matn shunchaki dasturga yuklanib, notanish so'zni analiz qilmasdan tayyor holda ko'rish keltiriladi.

Muhokama va tahlillar. Sun'iy intellekt yordamida til o'rganuvchi chatbotlar sizning xabarlaringizga moslashtirilgan javoblar bilan javob beradi va hatto ishlashingizni baholashi yoki qanday yaxshilash bo'yicha maslahatlar berishi mumkin. Eng mashhur chatbot ilovalaridan ba'zilariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin. Duolingo- Qo'shma Shtatlardagi (va ehtimol butun dunyoda) til o'rganish bo'yicha eng mashhur chatbot. Ushbu chatbot platforma bo'lib, unga foydalanuvchi kontekstini tushunish va ularga kontekstli va individual javob berish imkonini beradi, ya'ni turli foydalanuvchilar bir xil savolga turlicha javoblar olishadi. Til o'rganish bo'yicha chatbotlar bo'yicha yetakchilik qilayotgan virtual til o'qituvchilari tufayli minglab odamlarga ona tilida so'zlashuvchi bilan noto'g'ri muloqot qilishdan qo'rqmasdan yangi tilni o'rganish imkonini beradi. Botlar avvaliga faqat ingliz, ispan, nemis yoki frantsuz tillarida gaplasha oldi. Endi ular 23 dan ortiq turli tillarda turli mavzularda (va o'sib borayotgan) suhbatlashishlari

mumkin. PC jurnali Duolingo-ni eng yaxshi til o'rganish dasturlaridan biri deb atadi. Andy the Chatbot esa sizning yangi ingliz tili o'qituvchingiz va u sizga o'z mahoratingizni oshirishga yordam berish uchun sizga grammatikani o'rgatishi, o'rnatilgan lug'at yordamida so'z boyligingizni oshirishi va hattoki norasmiy suhbat uchun oddiy interfeysni taqdim etishi mumkin. Andy hatto til o'yinlarida sizga qo'shilishi mumkin. Andy - bu Android va iOS qurilmalarida ishlatilishi mumkin bo'lgan chatbot. Andy bozordagi eng murakkab chatbot emas, lekin ingliz tilini endigina o'rganayotganlar uchun boshlash uchun yaxshi joy. Memerise chatbot dasturi nafaqat til o'rgatishni, balki boshqa turli kurslarni ham taklif etadi. 2017 yilgi Google Play mukofotlarida ushbu ilova eng yaxshi ilova g'olibi deb topildi. Dunyo bo'ylab 20 dan ortiq tillarda til va lug'atni o'zlashtirishga jalb qilish uchun aqlli usullarni taklif etadi. Ushbu ilova iOS va Android platformalarida mavjud. Ushbu dastur foydalanuvchilarni o'rganishga jalb qilish uchun real vaqtda obyektni aniqlash usullarini qo'llaydi, ya'ni foydalanuvchilar istalgan ob'yektni suratga olishi va ob'jekt nomini foydalanuvchi tanlagan tilda o'rganish uchun uni ilovaga yuborishi mumkin. Rosetta stone dasturi foydalanuvchilar ushbu til o'rganish dasturi yordamida istalgan vaqtda istalgan qurilmada 25 dan ortiq tilni o'rganishim mumkin. Foydalanuvchi ushbu dasturdan o'z ta'limini ham oflayn, ham onlayn davom ettirish uchun ishlatishi mumkin. Ushbu dastur iOS va Android qurilmalari, shuningdek, veb-versiyasi uchun mavjud. True Accent nutq mexanizmi Rosetta Stone dasturi tomonidan foydalanuvchilarning to'g'ri talaffuzga ega bo'lishini ta'minlash uchun ishlatiladi. Ushbu dastur foydalanuvchilarga real vaqt rejimida kengaytirilgan reallikdan foydalanishni o'rgatadi va tarjima vositalarini o'z ichiga oladi.

Til o'rganishda sun'iy intellekt o'quvchilarni jazolamaydi yoki qoralamaydi, ularga butun sinf oldida ular etarlicha aqlli emasligini aytmaydi yoki ota-onalarning hisobotlari yoki direktorning tashrifi bilan ularni qo'rqitmaydi. Immersiv ta'lim: Metaverse kabi o'quv muhitlari o'quvchilar maktabdan tashqarida qo'llashlari mumkin bo'lgan haqiqiy hayot tajribasini taqdim etishi mumkin. Har xil qobiliyatli odamlarning imkoniyatlarini kengaytirish: SI atipik nutq yoki ko'rish qobiliyatini pasaytirish kabi maxsus ehtiyoji bo'lgan talabalarga qulay tarzda o'rganishga yordam beradi. Bunda muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish kabi holatlar yo'q. Globallashtirish ta'lim: talabalar dunyoning istalgan joyidan kurslarni olishlari mumkin. Vaqt yoki joy cheklovlari yo'q: talabalar o'z tezligida o'rganishlari va o'z jadvallarini tuzishlari mumkin. Sun'iy intellekt va ta'lim birlashganda, talabalar va o'qituvchilar uchun o'rganish tajribasi o'zgaradi. Talabalar shaxsiylashtirish, tezkor fikr-mulohazalar va ularning talablariga moslashish bilan rivojlanadi. Til o'rganishga til botlari, mashina tarjimasini va moslashtirilgan darsliklar kabi sun'iy intellekt texnologiyalari yordam beradi. Shuni aniqlik, bunday vositalar til o'rganuvchilarga tilni mukammal bilishda katta yordam berishi mumkin, ayniqsa an'anaviy o'rganish usullari bilan birgalikda foydalanilganda. Talabalar bir texnikani boshqasidan tanlashlari shart emas; Buning o'rniga, ular o'zlari uchun eng keng qamrovli til o'quv dasturini yaratish uchun o'zlarining sevimli usullarini mavjud bo'lgan ko'plab alternativalar bilan aralashtirishlari mumkin.

Til o'rganishni o'z oldiga maqsad qilgan talaba uchun doimiy zarurat bu bilimlarni test orqali tekshirib turishdir. Sun'iy intellekt tilini o'rganish darhol fikr-mulohazalarni beradi. Muhim testda ko'p kuch sarflaganingizdan so'ng natijalarni kutish vaqt talab qiladi. Odatda oxirgi yechilgan test natijalari chiqqan paytga kelib xatolaringizga nazar solinsa, ma'lum vaqtdan keyin ularni qanday va nima uchun qilganingizni eslay olish qiyin. SI til o'rganish platformasi imtihonlarni avtomatik ravishda baholay oladi va xatlar topshirilgandan so'ng yozuvlarni tahlil qiladi, xatolarni ko'rsatib, kelajakda ularni oldini olish usullarini tavsiya qiladi. Bu talabalarga xatolarini tuzatish uchun zudlik bilan chora ko'rish va natijada keyingi imtihonlarda yaxshiroq ishlash imkonini

beradi. O'qituvchilar nuqtai nazaridan, sun'iy intellekt tilini o'rganish yechimlari o'quv dasturidagi kamchiliklarni aniqlashi va ularga ma'ruzalarida yoki amaliy topshiriqlarida nimani yaxshilash mumkinligini, qaysi savollar noto'g'ri ekanligini va qaysi talabalar qo'shimcha yordamni xohlashlarini aniqlashda yordam berishi mumkin.

Tabiiyki sun'iy intellektning til o'rgatuvchi ustozlarga beradigan imkoniyatlari haqida o'ylar ekanmiz uni an'anaviy uslubda o'tiladigan darslardagi ustoz o'rnini bosa olishi haqida savol paydo bo'ladi. Ammo, bu til o'rganuvchining foydasiga xizmat qiladigan g'oya emas. Bil'aks, biz sun'iy intellekt va ustozning sinergiyasi haqida o'ylashimiz lozim. Chunki bu o'rgatilayotgan til materialini talabaga yetkazishda kombinator ravishda samarador uslub bo'lib, talaba diqqatini tortish, uni qiziqtirish, til o'rganishni yengillashtirishga xizmat qiladi. O'ylashimizcha, ustoz til oq'itishning asosiy predmeti bo'lib, sun'iy intellekt dasturlari unga yordamchi vazifasini bajarishi lozim. Masalan, SI o'quv dasturini talabalarining qiziqishlari bilan birlashtirgan o'yinlar va viktorinalarni ishlab chiqishi mumkin. Sining o'rganishdagi yana bir inqilob qiluvchi jihati shundaki, u o'quv materialini o'quvchilarning ehtiyojlari va qiziqishlari asosida moslashtira oladi. Talabalardan to'plangan ma'lumotlar individual darslarni yaratish uchun ishlatiladi. U tezkor fikr-mulohazalarni taqdim etadi, xatolarga e'tiborni qaratadi va o'quvchilarga kelajakda bu xatolardan qanday qochish kerakligini aytadi. Bu muvaffaqiyatsizlik qo'rquvini yo'q qiladi, chunki talabalar haqiqiy odam bilan gaplashmaydilar.

Xulosa. Sun'iy intellekt (SI) turli xil fanlarga, jumladan, ta'limga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan muhim paradigmadir. So'z atrofida juda ko'p tushunmovchilik va noaniqliklar mavjud, shuning uchun ushbu tezisning asosiy maqsadi tilni o'zlashtirishni yaxshilash uchun sun'iy intellektdan qanday foydalanilayotgani va nima uchun hatto til o'qituvchilari ham qo'rqish o'rniga buni qabul qilishlari kerakligi haqida ba'zi haqiqiy misollar berishdir. Sun'iy intellekt (SI) bizning kundalik hayotimizga tobora ortib bormoqda. Elektron tijorat, marketing, ishlab chiqarish va avtomobil sanoatida sun'iy intellekt allaqachon asosiy komponent hisoblanadi. Chet tillarini o'rganish va o'qitishda sun'iy intellektdan foydalanish vaqti keldi. Biz bir necha yillardan beri sun'iy intellekt tilini o'rganish orqali o'quv jarayonini modernizatsiya qilishga harakat qilmoqdamiz. Biroq, onlayn ta'lim joriy etilgandan beri sektorda hech qanday yangilik bo'lmadi. Talabalar, o'qituvchilar va korporativ sektor SI yordamida til o'rganish bilan birgalikda neyron tarmoq imkoniyatlaridan foyda oladi. Kelajakda yozma yoki ovozi interfeysga ega sun'iy intellekt (SI) hayotimizni soddalashtirishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Schleirmacher.F. About different methods. Bulletin of Moscow.UN-that.2000. P.124-130.
2. Linghui Kong. Computational intelligence and neuroscience. Volume 2022. 2p. 3.
3. A.Aleina. translation technologies: Scope,Tools and Resources. Target. Volume 20,№6. P. 79-182.
4. I.Bowker. Computer-SIed translation technology. A practiced introduction. Ottawa. University of Ottawa Press. 2002
5. Ibragimov, X., Abdullayeva Sh. «Pedagogika nazariyasi (darslik).» T.: Fan va texnologiya 288 (2008).
6. Ибраимов Х. И. Креативность как одна из характеристик личности будущего педагога //Наука, образование и культура. – 2018. – №. 3 (27). – С. 44-46.
7. Ibragimovich X. I. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida kredit-modul texnologiyalarini qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari //integration of science, education and practice. Scientific methodical journal. – 2021. – С. 209-214.
8. Ibragimovich, IbrSIimov Kholboy. «Theoretical and methodological basis of

quality control and evaluation of education in higher education system.» International journal of discourse on innovation, integration and education 1 (2020): 6-15.

9. Maxmutovna T. X. Influence of mass culture on the formation and development of the spiritual and moral image of the young generation //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2019. – T. 7. – №. 12.

10. Mahmutovna T. X. Ways to Form Immunity of Protection from «Public Culture» in Adolescent Students //Kresna Social Science and Humanities Research. – 2022. – T. 3. – C. 115-117.

11. Makhmutovna T. K., Ibragimovna T. I. Specific features of the pedagogical process focused on increasing the social activity of youth //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). – 2020. – T. 9. – №. 6. – C. 165-171.

12. Abdullaeva, B. S., Sobirova, M. A., Abduganiev, O. T., & Abdullaev, D. N. (2020). The specifics of modern legal education and upbringing of schoolchildren in the countries of the post-soviet world. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems, 12(2), 2706-2714.

13. Oglu, Abduganiev Ozod Tursunboy. «Pedagogical Conditions And Mechanisms Of Development Of Social Active Civil Competence In Students.» Turkish Journal of Computer and Mathematics Education 12, no. 7 (2021): 433-442.

14. Abduganiyev, O. T. (2022, December). Factors affecting the development of socially active citizenship competence in students. In E Conference Zone (p. 10-13).

15. Abduganiev O. Developing Student Civil Competency //Eastern European Scientific Journal. – 2019. – №. 1.

16. Махмудов А.Х., Джураев Р. Х., Ахунжонов А. Т. Дидактический потенциал шахматной игры //Наука и образование сегодня. – 2020. – №. 6-2 (53). – С. 70-71.

17. Махмудов А.Х. Интенсификация обучения предмета «шахматы» через решения шахматных задач: Научно-практическая конференция. – 2022. – С. 766-768.

18. Джураев Р.Х., Махмудов А.Х., Фефелов В.С. Методология формирования учебно-творческого плана для компетентностной подготовки магистров // Педагогические науки. – 2012. – №. 1. – С. 84-90.

19. Махмудов А.Х., Абдурахмонов З.Б. Таълимда замонавий рақамли технологияларидан фойдаланишнинг ютуқлари ва муаммолари //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. CSPI conference 3.– С. 97-99

20. Otaboyeva M.R. Chet tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalaridan foydalanish va uning samaradorligi // Молодой ученый. — 2017. — № 4.2 (138.2). — С. 36-37.

TA'LIM JARAYONIDA "OLIY MATEMATIKA" VA "MEXANIKA" FANLARARO INTEGRATSIYALASHGAN YONDASHUV ASOSIDA O'QITISH

Sharipov Ergash Oripovich,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), oliy matematika kafedrasi mudiri,
dotsenti. Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti
<https://orcid.org/0009-0004-4557-0362>

Annotatsiya. Ushbu maqolada 'Oliy Matematika' va 'Mexanika' fanlarining ta'lim jarayonida qanday qilib integratsiyalashgan yondashuv asosida o'qitilishi ko'rib chiqiladi. Integratsiyalashgan yondashuvning pedagogik afzalliklari, ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari va o'quvchilarning muammoli vaziyatlarni yechish qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: statik momenti, moddiy nuqta, inersiya momenti, og'irlik markazi, chiziqli zichlik, egri chiziqli, Gyulden 2-teorema, fanlararo integratsiyasi.

TEACHING BASED ON THE INTERDISCIPLINARY INTEGRATION OF «HIGHER MATHEMATICS» AND «MECHANICS» IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Sharipov Ergash Oripovich,
Doctor of Philosophy (PhD) in Educational Sciences, Head of the Department of Higher
Mathematics, Associate Professor. Karshi Engineering Economics Institute
<https://orcid.org/0009-0004-4557-0362>

Abstract: This article examines how 'Higher Mathematics' and 'Mechanics' are taught in the educational process based on an integrated approach. The pedagogical advantages of the integrated approach, ways to enhance educational effectiveness, and opportunities to develop students' abilities to solve problematic situations are analyzed.

Key words: static moment, material point, moment of inertia, center of gravity, linear density, curve, Gulden's second theorem, interdisciplinary integration.

ПРЕПОДАВАНИЕ НА ОСНОВЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ ПРЕДМЕТОВ «ВЫСШАЯ МАТЕМАТИКА» И «МЕХАНИКА» В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Sharipov Ergash Oripovich,
Доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, заведующий кафедрой высшей
математики, доцент. Каршинский инженерно-экономический институт.
<https://orcid.org/0009-0004-4557-0362>

Аннотация В данной статье рассматривается преподавание дисциплин «Высшая математика» и «Механика» в образовательном процессе на основе интегрированного подхода. Анализируются педагогические преимущества интегрированного подхода, способы повышения эффективности обучения и возможности развития у учащихся способностей решать проблемные ситуации.

Ключевые слова: статический момент, материальная точка, момент инерции, центр тяжести, линейная плотность, кривая, вторая теорема Гюльдена, междисциплинарное интегрирование.

Kirish. Respublikamizda ham siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida tub o'zgarishlar ro'y bermoqda. Yangi o'sib kelayotgan avlodning matematik qobiliyatlarini rivojlantirish eng

dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki matematik tafakkuri va dunyoqarashi keng bo'lsa boshqa fanlarni o'zlashtirishi ham oson bo'ladi.

–Matematika hamma aniq fanlarning asosidir. Bu fanni yaxshi bilgan bola aqlli, keng tafakkurli bo'lib o'sadi, istalgan sohada muvaffaqiyatli ishlab ketadi, – dedi Prezidentimiz [1].

Haqiqatan ham, Prezidentimiz va Hukumatimiz tomonidan ta'lim jarayonini zamonaviylashtirish sohasida olib borilayotgan sa'y-harakatlarga muvofiq har bir fanni o'qitishda ilg'or ta'lim texnologiyalarni o'quv mashg'ulotiga tatbiq qilishning asosiy yo'li ta'lim samaradorligini oshirishga to'sqinlik qilayotgan eskicha o'qitish tizimidan voz kechishdan iboratdir.

Jamiyat rivojlanishining texnologiyalashuvi davrida ta'lim jarayonida ham shunday metodikani yaratish kerakki, u takrorlanuvchilik, turg'un bo'lishi va ta'lim samaradorligini oshirishi, sifatini kafolatlashi pedagoglar oldidagi muhim muammolardan biri hisoblanadi. Globalashuvchi sharoitida ta'lim tizimida ham boshqa sohalar qatori ijobiy o'zgarishlarni taqoza etmoqda. Bugungi kunda ilm-fan, texnika va ishlab chiqarishdagi ijobiy va salmoqli o'zgarishlar to'g'risida talabalarga tez, sifatli, to'liq nazariy va amaliy bilimlar berish talab etilmoqda. Ushbu vazifa birinchi o'rinda, nazariy hamda amaliy ma'lumotlarni o'zlashtirib, ko'nikmani malakaga aylantirishning optimal varianti bo'lgan talaba mustaqil ish mavzularida bajariladi [2].

Shuni ta'kidlash kerakki, Respublikamizda ta'lim shaklidan o'zgarishlarning asosiy maqsadi «ta'limning uzluksiz mavjudligini ta'minlash va ta'lim sifatini yaxshilash edi» [2].

Hozirgi kunda talabalar fanlarni chuqur o'zlashtirishi uchun o'quv rejada talaba mustaqil ishlariga ham alohida e'tibor qaratilishi zarur deb hisoblanmoqda. O'quvchi auditoriyada egallagan nazariy va amaliy bilimlarini yanada mustahkamlash maqsadida mustaqil ish mavzularida ko'proq talabalar ishlashi zarur [4].

Adabiyotlar tahlili. Umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarning matematik tafakkurini rivojlantirish B.S.Abdullaeva, X.A.Sultonovlar ishlari va o'qitish metodikasini yaratish masalalari I.M.Gaysinskaya, X.Ochilova, J.Qudratov, D.V.Manevichlar ishlari hamda, matematika fanni o'qitishning xususiyatlari va matematika ta'limiga innovation yondashuvlarni joriy etish masalasi I.U.Ibragimov, Sh.A.Saipnazarov, A.Yu.Bakirovalar ishlarida o'z aksini topgan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarida matematikaning o'qitish va o'rganishning nazariy metodik asoslari V.A.Bolotyuk, E.A.Bunimovich, V.D.Selyutinlar ishlari. Zamonaviy yondashuvlar va axborot texnologiyalarini o'qitish va o'rganish jarayoniga joriy etish I.V.Sulina, M.A.Suvorova, L.A.Terexova, S.V.Sherbatix va boshqalarning ilmiy tadqiqot ishlarida o'z aksini topgan.

Ta'lim jarayonini loyihalash masalalari, uning nazariy va amaliy jihatlari V.P.Bespalko, T.K.Smikovskaya, V.M.Monaxov va boshqalar, respublikamizda B.Ziyomuhamedov, M.Tojiev, B.Sh.Usmonov, Q.Ishmatov, O'.Q.Tolipov, D.Fayzullaeva va boshqalarning ilmiy ishlarida asoslab berilgan [3].

Oliy matematik fani o'qitish va dars mashg'ulotlarini tashkil etishga oid qator o'quv adabiyotlari T.A.Azlarov, Sh.Alimov, N.Jabborov, N.Dilmurodov, T.J.Jo'rayev, [131], A.Sadullayev, E.Xolmurodov, P.Ye.Danko va boshqalar tomonidan yaratilgan.

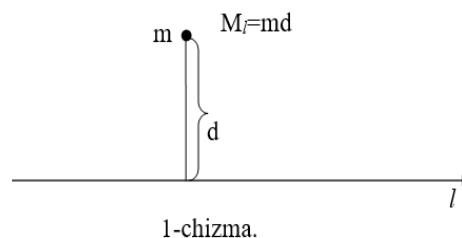
Tadqiqot Metodologiyasi. Texnika OTM birinchi va ikkinchi kurs talabalariga o'tiladigan “Oliy matematika” va “Mexanika” fanlarini mavzulari o'zaro bir-biriga chambarchas bog'liqligini integratsiyalashgan yondoshuv asosida o'qitish metodikasini keltiramiz. [4].

O'quv mazmuni fanlararo aloqadorlik, tayanch tushunchalarni berishni va masalalarni echishni ilg'or ta'lim texnologiyalarini ta'lim jarayonida qo'llash asosida talabalarning mantiqiy fikrlash ko'nikmasini hosil qilishda o'quv mashg'ulotida tayanch tushunchalarini eslatgan holda quyidagi masala echishni fanlarni integratsiyasi asosida o'qitishga namuna keltiramiz

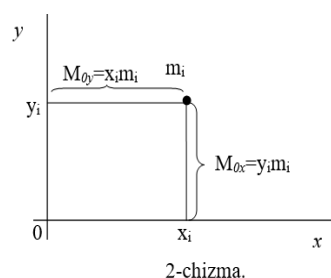
Natijalar va Muhokama. Texnika oliy ta'lim muassalari talabalari o'quv rejaga asosan birinchi "Oliy matematika" fani va "Mexanika" fani o'qitiladi. Bu fanlarni tayanch tushunchalari o'zaro bir-biriga chambarchas bog'liq.

Shu bois "Mexanika" fani tayanch tushunchalari asosida "Oliy matematika" fanida geometrik figura va jismlarning og'irlik markazini, aylanma jismlarni sirti yuzini hamda hajmi topishga masalalarida integratsiyalashgan yondoshuv keltiramiz [5].

m massali moddiy nuqtaning l o'qqa nisbatan statik momenti deb $M_l = md$ kattalikka aytiladi, bu yerda d moddiy nuqtadan l o'qqacha bo'lgan masofa (1-chizma) [6].

Agar oxy tekislikda massalari $m_1, m_2, \dots, m_i, \dots, m_n$ bo'lgan moddiy nuqtalarning $M_1(x_1; y_1), M_2(x_2; y_2), \dots, M_i(x_i; y_i), \dots, M_n(x_n; y_n)$ (1)

sistemi berilgan bo'lsa, u holda $x_i m_i$ va $y_i m_i$ ko'paytmalar m_i ($i = \overline{1, n}$) massaning oy va ox o'qlarga nisbatan statik momentlari deyiladi (2-chizma).

Berilgan (1) moddiy nuqtalar sistemasining og'irlik markazi koordinatalari

$$x_c = \frac{x_1 m_1 + x_2 m_2 + \dots + x_n m_n}{m_1 + m_2 + \dots + m_n} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i m_i}{\sum_{i=1}^n m_i} \quad (2), \quad y_c = \frac{y_1 m_1 + y_2 m_2 + \dots + y_n m_n}{m_1 + m_2 + \dots + m_n} = \frac{\sum_{i=1}^n y_i m_i}{\sum_{i=1}^n m_i} \quad (3).$$

formulalar yordamida topilishi mexanika kursidan ma'lum.

$$M_y = \sum_{i=1}^n x_i m_i \quad (4) \quad \text{va} \quad M_x = \sum_{i=1}^n y_i m_i \quad (5)$$

yigindilar berilgan sistemaning mos ravishda oy va ox o'qlarga nisbatan statik momenti deyiladi. Agar moddiy nuqtalar sistemasi oy va ox o'qlarga nisbatan simmetrik bo'lsa, u holda uning mos statik momentlari nolga teng bo'ladi.

m massali moddiy nuqtaning l o'qqa nisbatan inersiya momenti deb $I_l = md^2$ songa aytiladi, bu yerda d - moddiy nuqtadan l o'qqacha bo'lgan masofa. (1) moddiy nuqtalar sistemasining ox va oy o'qqa nisbatan inersiya momentlari

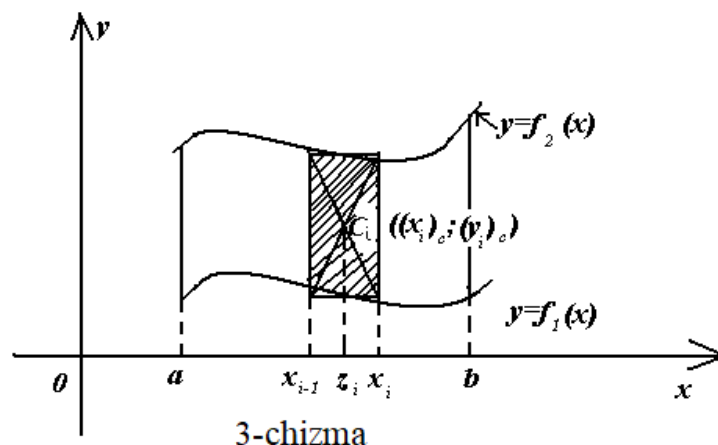
$$I_x = \sum_{i=1}^n y_i^2 m_i \quad (6) \quad \text{va} \quad I_y = \sum_{i=1}^n x_i^2 m_i \quad (7).$$

fomulalar yordamitda topiladi [6].

Tekislikdagi chiziqlarning og'irlik markazi topaylik. Uzluksiz AB egri chiziq $y = f(x)$, $y = 0$, $x = a$ ba $x = b$ tenglama bilan berilgan bo'lsin.

Berilgan yassi (tekis)figuraning sirt zichligi, ya'ni yuz birligiga mos massa hamma joyda bir xil va δ ga teng deb faraz qilamiz ($\delta = const$). Bunaqa figura odatda bir jinsli deb yuritiladi.

Endi yassi (tekis)figura og'irlik markazi topaylik. Berilgan figura uzluksiz $y = f_1(x)$, $y = f_2(x)$ ($f_1(x) \leq f_2(x)$) egri chiziq hamda $x = a$, $x = b$ ($a < b$) to'g'ri chiziqlar bilan chegaralangan bo'lsin. Shu figuraning og'irlik markazini topamiz (3-chizma) [7].

Berilgan figurani $x = a = x_0$, $x = x_1$, $x = x_2$, ..., $x = x_{i-1}$, $x = x_i$, ..., $x = x_n = b$ to'g'ri chiziqlar bilan kengligi Δx_1 , Δx_2 , ..., Δx_i , ..., Δx_n bo'lgan n ta bo'laklarga ajratamiz.

Har bir bo'lakning massasi uning yuzi bilan δ chiziqli zichlik ko'paytmasiga teng bo'ladi.

Agar i -bo'lakni asosi Δx_i va balandligi $f_2(z_i) - f_1(z_i)$ bo'lgan to'g'ri to'rtburchak bilan almashtirsak, i -bo'lakning massasi

$$\Delta m_i = \delta \cdot [f_2(z_i) - f_1(z_i)] \cdot \Delta x_i$$

ga teng bo'ladi, bunda $z_i = \frac{x_{i-1} + x_i}{2}$ (ya'ni z_i , $[x_{i-1}; x_i]$ kesmaning o'rtasi). Bu bo'lakning og'irlik markazi taxminan tegishli to'g'ri to'rtburchakning markazi (diagonallarining kesishish nuqtasi)da, ya'ni koordinatalari

$$(x_i)_c = z_i, (y_i)_c = \frac{f_1(z_i) + f_2(z_i)}{2}$$

bo'lgan nuqtada bo'ladi.

Har bir bo'lakni massasi tegishli to'g'ri to'rtburchakning massasiga teng bo'lgan va shu to'g'ri to'rtburchak og'irlik markaziga to'plangan moddiy nuqta bilan almashtiramiz.

U holda butun figura og'irlik markazi koordinatalarini topish uchun moddiy nuqtalar sistemasi og'irlik markazi koordinatalarini topish formulalari (2) va (3) dan

foydalanish mumkin. Bu formulalarga x_i o'rniga z_i ; y_i o'rniga $\frac{1}{2}[f_1(z_i) + f_2(z_i)]$; m_i o'rniga $\Delta m_i = \delta \cdot [f_2(z_i) - f_1(z_i)] \cdot \Delta x_i$ ni quyib quyidagiga ega bo'lamiz.

$$x_c \approx \frac{\sum_{i=1}^n z_i \cdot \delta \cdot [f_2(z_i) - f_1(z_i)] \cdot \Delta x_i}{\sum_{i=1}^n \delta \cdot [f_2(z_i) - f_1(z_i)] \cdot \Delta x_i}, \quad y_c \approx \frac{\frac{1}{2} \sum_{i=1}^n [f_2(z_i) + f_1(z_i)] \cdot \delta \cdot [f_2(z_i) - f_1(z_i)] \cdot \Delta x_i}{\sum_{i=1}^n \delta \cdot [f_2(z_i) - f_1(z_i)] \cdot \Delta x_i}$$

Aniq integral ta'rifiga ko'ra va Bu formulalarning maxrajida berilgan figuraning massasi turishini hamda chiziqli zichlik δ o'zgaras bo'lganligi tufayli hisoblash jarayonida qisqarib ketganligini qayd etamiz. Bunda $\max \Delta x_i \rightarrow 0$ da limitga o'tib, berilgan figura og'irlik markazining koordinatalarini topamiz

$$\left(m = \int_a^b [f_2(x) - f_1(x)] \cdot dx \right):$$

$$x_c = \frac{\int_a^b x \cdot [f_2(x) - f_1(x)] \cdot dx}{m} \quad (16), \quad y_c = \frac{1}{2} \cdot \frac{\int_a^b [f_2(x) + f_1(x)] \cdot [f_2(x) - f_1(x)] \cdot dx}{m} \quad (17)$$

Berilgan figura bir jinsli bo'lmasa, ya'ni chiziqli zichlik δ o'zgaruvchi bo'lganda figuraning og'irlik markazi koordinatalari chiziqli zichlikka bog'liq bo'ladi.

Agar berilgan yassi figura $y = f_2(x) = f(x) > 0$, $y = 0$ egri chiziq hamda $x = a$ $x = b$ ($a < b$) to'g'ri chiziqlar bilan chegaralangan bo'lsa (16) va (17) formulalar quyidagi ko'rinishni oladi:

$$x_c = \frac{\int_a^b x \cdot f(x) \cdot dx}{m} \quad (18), \quad y_c = \frac{1}{2} \cdot \frac{\int_a^b f^2(x) \cdot dx}{m} \quad (19)$$

formulalar $y = f_2(x) = f(x) > 0$, $y = 0$ egri chiziq hamda $x = a$ $x = b$ ($a < b$) to'g'ri chiziqlar bilan chegaralangan yassi (tekis)figurani og'irlik markazi ifodalaydi. (19) formuladan

$$2\pi \cdot y_c \cdot m = \pi \cdot \int_a^b f^2(x) \cdot dx \quad (20)$$

bu formulani o'ng tomoni yassi figurvni ox o'qi atrofida aylanishdan hosil bo'lgan jismni hajmini ifodalaydi, chap tomonida massasi uning yuzi S bilan $\delta = 1$ chiziqli zichlik ko'paytmasiga tengligini e'tiborga olsak, ya'ni $m = S$ bo'ladi. U holda (20) formula quyidagicha ifodalash mumkin:

$$2\pi \cdot y_c \cdot S = V \quad (21)$$

Shunday qilib, (21) formula tekis figurani u bilan kesishmaydigan biror o'q atrofida aylanishidan hosil qilingan jismning hajmi shu figura yuzining shu figura

$C(x_c; y_c)$ og'irlik markazi tamonidan chizilgan aylana uzunligiga ko'paytirilganiga teng ekan [8].

Shunday qilib quyidagi Gyuldenning 2 - teoremasi isbotlandi.

Teorema (2-Gyulden). $y = f(x)$ egri chiziq $x = a$, $x = b$ to'g'ri chiziqlar va ox o'qi bilan chegaralangan tekis figurani ox o'qi atrofida aylantirishdan hosil bo'lgan figuraning hajmi berilgan figura yuzi bilan uning og'irlik markazi chizgan aylana uzunligining ko'paytmasiga teng.

Endi uzluksiz $y = f_1(x)$, $y = f_2(x)$ ($f_1(x) \leq f_2(x)$) egri chiziq hamda $x = a$ $x = b$ ($a < b$) to'g'ri chiziqlar bilan chegaralangan yassi (tekis)figurani statik momentlarini hisoblash uchun $\delta = 1$ deb (2) va (3) formulalarga ko'ra:

$$M_x = \frac{1}{2} \int_a^b [f_2(x) + f_1(x)] \cdot [f_2(x) - f_1(x)] \cdot dx \quad (22); \quad M_y = \int_a^b x \cdot [f_2(x) - f_1(x)] \cdot dx \quad (23);$$

formulalarga ega bo'lamiz.

Agar berilgan bir jinsli figura (zichlik $\delta = 1$) $y = f_2(x) = f(x) > 0$, $y = 0$ egri chiziq hamda $x = a$ va $x = b$ ($a < b$) to'g'ri chiziqlar bilan chegaralangan yassi (tekis)figurani bo'lsa, u holda yuqorida keltirilgan formulalar quyidagi ko'rinishni oladi:

$$M_x = \frac{1}{2} \int_a^b y^2 dx = \frac{1}{2} \int_a^b f^2(x) dx \quad (24); \quad M_y = \int_a^b xy dx = \int_a^b xf(x) dx \quad (25);$$

Shu figuraning koordinata o'qlariga nisbatan inersiya momentlari:

$$I_x = \frac{1}{3} \int_a^b y^3 dx = \frac{1}{3} \int_a^b f^3(x) dx \quad (26); \quad I_y = \int_a^b x^2 y dx = \int_a^b x^2 f(x) dx \quad (27)$$

Xulosa. Fanlararo integratsiyasini tashkil etish texnika OTM larda ta'lim jarayoni sifatini, samaradorligini oshirib, talabalarni matematik fikrlashlarini o'stiradi, amaliy masalalarni echimlarini topish ko'nikmasini hosil qiladi. Talaba darsdan tashqari vaqtda shunga o'xshash nazariy tayanch tushunchalarni o'rganib misol va masalalarni yechishi talabaning ushbu fanlardan egallaydigan bilimlarini yanada mustahkamlaydi.

O'qituvchi mavzular ketma-ketligini e'tiborga olib talabalarni mustaqil ish mavzularida fanlararo integratsiyasiga e'tibor qaratishini tavsiya qilamiz..

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

“Xalq so'zi” gazetasi, 1 fevral 2020 yil, 24-son.

Шарипов Э.О. Академик лицейларда математик анализ асосларини ўқитиш методикаси.: Пед. фан. фалс. д-ри. ... дисс. – Тошкент: УЗМУ. 2019. – 144 б.

Тожиев М., Хуррамов А. Таълим жараёнини педагогик технология асосида ташкил қилишда қўлланиладиган замонавий таълим усуллари. Тошкент 2014.-96 б.

Э.О.Шарипов, С.Ю.Шодиев. Талаба мустақил ишини бажаришда фанлараро интеграция жараёнининг аҳамияти // Физика, математика ва информатика. – Тошкент, 2023. – 2–сон. – Б. 56-61.

Kanjayev Sh.SH., Qaxharov A.A. Fizik masalalarni yechishda aniq integralning

tatbiqlari. “Fizika va matematika fanlarini o‘qitishning zamonaviy usullar: muammolar va yechimlar” Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami Shaxrisabz, 5 yanvar 2023 yil, B.143-148.

E.Xolmurodov, A.I.Yusupov, T.A.Aliqulov. Oliy matematika II qism. “VNESHINVESTNPROM” MCHJ. TOSHKENT-2017.

Е.И.Бутиков, А.А.Быков, А.С.Кондратьев. – Физика в примерах и задачах. 2-е изд. 1983 г.

П.Е.Данко, А.Г.Попов, Т.Я.Кожевникова. - Высшая математика и упражнения и задачах. В 2 ч.1: Учеб.пособие для вузов - 6-е изд.- М. “Мир и Образование”, 2003 г.

O'ZBEK TILINING DAVLAT TILI SIFATIDAGI TARBIYAVIY MAQOMINI YUKSALTIRISH VA BUGUNGI TIL SIYOSATINING MOHIYATI

*Allayorova Zebo,
Shahrisabz pedagogika instituti*

Annotatsiya: maqolada o'zbek tilining davlat tili sifatidagi tarbiyaviy maqomini yuksaltirish va bugungi til siyosatining mohiyati, davlat tilining ahamiyati, keyingi yillardagi taraqqiyoti, mavqeyi, uni rivojlantirishning chora-tadbirlari, islohotlar, mamlakatda til siyosatining mohiyati borasida fikr-mulohazalar, taklif va tavsiyalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: davlat tili, ma'naviyat, til siyosati, islohotlar, jamiyatning tilga munosabati, davlat tilida ish yuritish, til va jamiyat

ПОВЫШЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО СТАТУСА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА КАК ГОСУДАРСТВЕННОГО И СУЩНОСТЬ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ СЕГОДНЯ

*Аллаярова Зебо,
доцент Шахрисабзского педагогического института*

Аннотация: В статье изложены соображения, предложения и рекомендации по повышению образовательного статуса узбекского языка как государственного языка и сущности сегодняшней языковой политики, значимости государственного языка, его прогресса в последующие годы, позиции, меры по его развитию, реформам, характеру языковой политики в стране.

Ключевые слова: государственный язык, духовность, языковая политика, реформы, отношение общества к языку, ведение дел на государственном языке, язык и общество

IMPROVING THE EDUCATIONAL STATUS OF THE UZBEK LANGUAGE AS THE STATE LANGUAGE AND THE ESSENCE OF LANGUAGE POLICY TODAY

*Allayarova Zebo,
Associate Professor of Shakhrisabz Pedagogical Institute*

Abstract: The article presents considerations, suggestions and recommendations for improving the educational status of the Uzbek language as the state language and the essence of today's language policy, the importance of the state language, its progress in subsequent years, positions, measures for its development, reforms, and the nature of language policy in the country.

Keywords: state language, spirituality, language policy, reforms, society's attitude to language, doing business in the state language, language and society

Til siyosatiga til masalalarini siyosiy, huquqiy va ma'muriy tartibga solish tizimi, mamlakatdagi til vaziyatiga rejali ta'sir qilish mexanizmlari sifatida qarash ham til siyosati tushunchasi mohiyatini ochishda yetarlicha asos bo'ladi. Bu jihatlar R.Zaripov tadqiqotlarida yetarlicha ochib berilgan bo'lib, olim til siyosati tushunchasini quyidagicha tavsiflaydi: "Til siyosati deganda davlatda, jamiyatda til masalalarini siyosiy, huquqiy va ma'muriy jihatdan tartibga solish tizimi, til muammolarini hal qilish bo'yicha mafkuraviy tamoyillarning rasmiy-amaliy tadbirlari majmui, mamlakatdagi til vaziyatiga rejali ta'sir

qilish mexanizmlari nazarda tutiladi” .

“Agar siz faqat bitta tilda gaplashsangiz ham sizda dialekt va uslublarni tanlash imkoniyati mavjud. Ushbu jarayonning mohiyatini tushunish uchun ijtimoiy tuzilmalar va vaziyatlarni lingvistik repertuarlar bilan bog‘laydigan ekologik model kerak” .

Yangi axborot texnologiyalari, zamonaviy kommunikativ amaliyot ingliz tilini boshqa tillarga kuchli ta’sir o‘tkazishi uchun qo‘shimcha imkoniyat yaratadi. Masalan, tashqi ta’sirlarga nisbatan juda katta so‘z boyligi, retseptivlik va moslashuvchanlik, moslik va o‘tkazuvchanlik bu ingliz tilining nafaqat rivojlanishiga, balki yangi hududlarni egallashiga imkon beradigan xususiyatlardir .

50-yillarning oxiri 60-yillarning boshlaridan sotsiolingvistik tadqiqotlar SSSRda yana rivojlandi. Ular juda ko‘p amalga oshirildi. Biroq 80-yillarning ikkinchi yarmiga qadar butadqiqotlar ma’lum darajada qat’iy sxemalarga bo‘ysungan, ko‘pinchahaqiqatdan uzoq, oddiy iboralar: “Bizning mamlakatimizda barcha tillar tengdir. Har bir xalq o‘z ona tilidan foydalanadi, shuningdek, rus tilini millatlararo muloqot tili sifatida bimalol ishlatadi ...”

O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni faqatgina o‘zbek xalqininggina emas, balki, respublikadagi boshqa xalqlarning ham milliy-madaniy taraqqiyoti kafolatini ta’minlaydi: “Davlat tili haqida”gi Qonun mamlakatda yashayotgan turli millat vakillarining manfaatlarini ham himoya qiladi, ularning ona tillarini, madaniyatini rivojlantirish, milliy urf-odat va an’analarini saqlab qolish, yashash hamda ishlashlari uchun tengma-teng sharoit yaratib berishni ta’minlashni ham ko‘zda tutadi» .

Prezidentimizning quyidagi so‘zlarida keyingi yillarda mamlakatda davlat tiliga munosabatni ko‘rishimiz mumkin: Ayni paytda dunyoda ilm-fan va texnologiyalar shiddat bilan rivojlanib, mamlakatimizning xalqaro hamkorlik aloqalari tobora kengaymoqda. Natijada, hayotimizga chetdan ko‘plab yangi tushuncha, so‘z va iboralar kirib kelmoqda. Globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofliğini saqlash, uning lug‘at boyligini oshirish, turli sohalarida zamonaviy atamalarining o‘zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo‘llanishini ta’minlash dolzarb vazifa bo‘lib turibdi .

O‘zbekiston uchun milliy o‘zlikni anglash tuyg‘usi yaqin yillardagi hodisa emas. U qadim ildizlarga ega bo‘lgan milliy tuyg‘udir. Rus sharqshunosi L.N.Gullilev yozadi: «Dunyoda uchta: xitoy, fors va turkiy millat, milliy xususiyatlarni saqlashni qadim-qadimdan ilk rejaga qo‘yib kelgan. Ayniqsa, bu borada turkiy xalq qat’iy yo‘l tutgan. Xitoy solnomalarida saqlangan turkiylar hayotiga oid bitiklarda turkiylarning o‘ta millatparvarliligiga ko‘p urg‘u berib o‘tilgan» . Yana bir rus sharqshunosi I.Bichurin deydi: «Men dunyoda milliylikni saqlash va uni taraqqiy ettirishda turkiylardek ulug‘ millat ko‘rmadim» .

Istiqbolga erishganimizdan keyingi o‘n yillikda mamlakatimizning mustaqillikka erishuvi arafasidagi, mustaqillikning dastlabki davr tahliliga oid bir qator maqolalar

Mamlakatlar ko‘p, ammo hammasida ham mahalliy xalqning ona tili davlat tili maqomida emas. Bu imkoniyat ko‘p millatlarda yo‘q, biroq o‘zbek tili davlat tili sifatida tan olinganiga o‘ttiz yildan oshyaptiki, vatandoshlarimizning unga bo‘lgan munosabati maqtanadigan darajada emas. Faqat ayrim ijodkorlar, yozuvchilar, fidoiy insonlargina qayg‘urib keldilar. Jumladan, xalq shoiri, O‘zbekiston Qahramoni – Erkin Vohidov o‘z ijodida, asosan, yo‘qolib borayotgan, tobora unutilayotgan milliy qadriyatlarimizni qalamga olar edi. U kishining millatparvarligi, vatanparvarligi barchamizga namuna darajasidadir. Balki, hozir hayot bo‘lganlarida hukumatimiz tomonidan ona tilimizga ko‘rsatilayotgan yuksak e’htiromdan ilhomlab yana bir qancha nodir asarlar yaratgan bo‘lardir. Zero, shoirning tilga munosabati, sevgisi o‘zgacha edi. Alisher Navoiy olim sifatida “Muhokamat ul lug‘atayn” asarini yozib turkiy tilning olamda tengsiz ekanligi

ko'rsatib bergan bo'lsa, shoir Erkin Vohidov ham umrining oxirlarida ona tilidan hayoti davomida beminnat foydalangani uchun unga mo'jazgizna bir ramziy haykal qo'yib ketdi. Bu – "So'z latofati" asaridir. Unda o'zbek tilining naqadar boy ekanligi, uning ma'no tovlanishlari, milliy tilimizning o'ziga xos jozibasi yorqin misollar asosida bayon qilgan. Asarda shoir tilshunoslarga shunday murojaat qiladi: "Olimlar, topib beringchi, qaysi tilda quyoshning o'nta ismi bor! Qaysi tilda osmonni kamalakdek yetti xil nomlashadi? Osmon, samo, falak, gardun, ko'k, charx, fazo. Arsh, davvor va minu singari kam ishlatiladigan nomlari ham mavjud ". Bu asar tilshunoslarimizga ham istiqboldagi vazifalarni belgilab olishida o'ziga xos bir mayoq vazifasini bajarishi mumkin. Erkin Vohidovga boshqa shoirlarimizdan farqli o'laroq bunday tadqiqiy asarni yozishga, balki badiiy tarjima bilan shug'ullangani turtki bo'lgandir. Shoir jahonning bir qancha mumtoz asarlarini ona tilimizga mahorat bilan o'g'irgan paytda tilimizning latofatini bizdan ko'ra yaxshiroq his qilgandir. Har bir o'zbekning uyida bunday asarlar, albatta, bo'lishi kerak. Uni o'qigan kishida o'z tiliga bo'lgan muhabbati yanada oshishi tayin.

Milliy til qadr-qimmatini haqida o'ylaganda beixtiyor shoirning "Do'ppi kiyimay qo'ydi odamlar" she'ri yodga tushadi. Darhaqiqat, milliy bosh kiyimimiz, o'zbekligimiz ramzi hisoblangan – do'ppi bunga yorqin misol bo'la oladi. Yurtimizning turli hududlarida "qalpoq", "kallapo'sh", "taqiya" kabi har xil nomlanadigan ushbu tabarruk kiyimdan odamlar to'yda, asosan, azalarda foyalanadigan, ba'zi xos kishilargina doim kiyib yuradigan bo'lib qoldi. O'zbek tiliga munosabat ham shu do'ppidan ortiq emas. Vaholangki, bu til vositasida hamma o'z tirikchiligini o'tkazadi, shuning uchun mamlakatimizdagi har bir fuqaro o'zbek tilining o'z hayoti va faoliyatidagi ahamiyati haqida chuqurroq o'ylab ko'rishi kerak. Shuningdek, biz boshqa tilda muloqot qiluvchi vatandoshlarimizga ham o'zbek tilini kengroq o'rganishlariga imkon berishimiz, ya'ni ular bilan o'zbek tilida gaplashishimiz lozim. Shu yurtda umr kechirib adabiyotimizni, madaniyatimizni, tariximizni, bizni yaxshiroq anglashlari uchun ham ularga o'zbek tilida gaplamlash olish malakasini shakllantiradigan muloqot muhitini yaratib berishimiz kerak.

Dunyoda shunday tajriba bor: ingliz tilini yaxshi o'rganish uchun Britaniya yoki AQSh, (hatto Hindiston) ga borib, olti oy yashab kelsang, o'rganasan. Biz mamlakatimizga chet eldan kim kelsa, uning tilida gaplashaversak (rasmiy muloqotlardan tashqari) yurtimizda ham xorijda ham o'zbek tilining nufuzini oshira olmaymiz. Qaysi davlatga bormang, u yerda samarali o'qish, ishlash yoki yaxshi yashab ketish uchun, albatta, ularning tilini o'rganishga majbur bo'lasiz. Masalan, Xitoyni olaylik, 10 yil oldin O'zbekistonda hech kim xitoy tilini o'rganmas edi, hozir tadbirkorlarimiz, talabalarimiz bu tilda bimalol gaplasha olishadi. Buning sababi shuki, xitoyliklar boshqa davlatlarda siz bilan xalqaro til hisoblangan ingliz tilida gaplashadi, biroq o'z yurtida faqat xitoycha muloqot qiladi. Bu shundan dalolat beradiki, xalq o'z tilini hurmat qiladi, milliy g'ururi mustahkam. Natijasi shuki, butun dunyo xitoychani o'rgandi. Buning aksi o'laroq, Hindiston aholi soni, ishlab chiqarish jihatidan Xitoydan qolishmaydi, ammo u yerga borib ishlash, o'qish yoki sayohat qilish uchun hindchani o'rganish shart emas, tashrif buyuruvchilar bunga ehtiyoj sezmaydi, ingliz tilini bilsa bo'ldi. Natijada ko'p sonli millatning tilini dunyo o'rganayotgani yo'q. Bu til faqat o'zro so'zlashuv maqomida, asosan, mamlakat hududida amal qiladi. Endi dunyoda hech qaysi xalqdan qolishmaydigan eng boy va qadimiy o'tmishi, ilmiy-badiiy merosi, dunyo tamadduniga munosib hissa qo'shgan ajdodlari bor millat tilining nufuzi qanday bo'lishi kerak?! Bu haqda har bir O'zbekistonlik o'ylab ko'rmog'i lozim.

Tilimizning taqdiri o'zimizning qo'limizda. AQSHning mamlakatimizdagi elchisi

– Daniyel Rozenblum janoblari har safar ijtimoiy tarmoqlarda dunyoning ko‘z o‘ngida o‘zbek xalqiga davlat tilida murojaat qilganda millatimizning har bir vakili cheksiz faxr va iftixor tuyg‘usini his etishi tabiiy. Bugun O‘zbekistonning buyuk kelajagini ko‘ra olgan har bir xalq bizning boy va betakror madaniyatimizni, qadimiy tariximizni o‘z tilimiz orqali o‘rganishga intiladi. Buning uchun har birimiz davlat tiliga hurmat ko‘rsatishimiz, o‘z faoliyatimiz mobaynida o‘zbek tilini sevrishimiz, uni qadrlashimizni namoyon etishdan charchamasligimiz kerak. Shunda tilimizning nufuzi kun sayin ortib boradi.

Yangi tashkil etilgan firmaga zamonaviy bo‘lsin deb “Bravo”, yangi ochilgan bog‘chaga “Hello Kinds”, “Little Kinderland”, yangi mahsulot ishlab chiqilsa “Tizer”, do‘kon ochilsa “Comford”, deb nom qo‘yilmoqda. Xaridorlar, mijozlar deyarli o‘zbek bo‘lgani holda ajnabiy nom qo‘yishdan kimga nima naf? Yo inglizcha nom qo‘ysa, xizmat yoki mahsulot narxi juda oshib ketadimi? Mahsulotni mobodo chet elga eksport qilish zarurati bo‘lsa ham nom o‘zbekcha bo‘lgani ma‘qul-ku, mahsulotni sifatiga qarab olishmaydimi?! Bog‘cha, xususiy maktablarga keladigan bo‘lsak, muassasa nomi inglizcha bo‘lgani bilan ichidagi xizmat sifatsiz bo‘lsa, baribir o‘quvchi, tarbiyalanuvchi kelmaydi. Zamonaviy bino qurib, malakali o‘qituvchini ishga olib, yoki sifatli mahsulot chiqarib o‘zbekcha nom qo‘ygan yaxshi emasmi? Bu borada boshqalarga namuna bo‘ladigan yurtdoshlarimiz ham bor. Toshkent shahrida “Viqor” nomli savdo do‘konlari bor, mijozlari ham hech kimnikidan kam emas. Umumiy ovqatlanish uchun ochilgan oshxona, choyxona, restoranlarning aksariyati mahalliy xalqqa xizmat qilsa ham nomlanishi ruscha yoki inglizcha. Bunday nomlanish kimga kerak, sayyohlar, xorijlik fuqarolar uchun uning nomi muhim emas. Shukurki, Vatanimizda ma‘naviy jihatdan yetuk, milliy g‘ururi uyg‘oq, vatanpavar tadbirkorlarimiz ham yo‘q emas. Masalan, “Rayhon”, “Yalpiz”, “Milliy taomlar” kabi tamaddixonalar ajnabiy nom qo‘yib olgan bororta restorandan kam emas. Shu o‘rinda aytish kerakki, ayrim nomlar o‘zbekcha bo‘lsa-da, ruscha imlo qoidalariga muvofiq yozilmoqda. Misol uchun “Marakand”, “Aziya”.

Antroponimlar – shaxs nomlari masalasida ham o‘ziga xos muammolar mavjud. O‘zbek ismlar lug‘ati chop etilgan, elektron varianti ham, mobil ilova shakllari ham bor. Islomiy ismlar qo‘yish yaxshi, biroq o‘zbek tili qayerda ishlatiladi?! Ism tanlash ixtiyoriy ekanligi ma‘lum, biroq O‘zbekcha ismlar lug‘atini ham yaratib, xalqqa yetkazish vaqti kelgan. Har kun tilimizdan tushmaydigan, faol ishlatiladigan sevimli so‘zlar – farzand va nabiralarning ismlari, asosan, arabcha va forsha. Ota-onalar o‘zbekcha nom qo‘ysa (ular o‘zbekcha deganda O‘roq, Bolta, Tesha, Bo‘ri, Qo‘chqor kabi nomlarni tasavvur qilishadi), bola masxara bo‘ladi, hurmatsizlanib qoladi, deb o‘ylashsa kerak. Barchaga ma‘lumki, ism insonni emas, inson ismni ulug‘laydi. So‘zning qadr-qimmatini haqida gap borganda ism, nom, ot sinonimik qatorini olaylik: ism – arabiy, nom – forsiy, ot – o‘zbekcha. Bu uchala so‘zning maqomiga e‘tibor bering: ot so‘zi adabiy tilda zinhor shaxsga nisbatan ishlatilmaydi. Shaxsga ism va nom so‘zlari munosib ko‘riladi. Uzoq qishloqlardagina kishilar bir-biridan “Oting nima?” deb so‘rashadi. Ayrim markazdan uzoq tuman, ovullarda odamlar aziz farzanlarini o‘zbekcha so‘zlar bilan ataydi: Tangriberdi, Uyg‘un, Turg‘un, Tilovberdi, Go‘zal, Barchinoy, Otabek, Oybek, Ulug‘bek, Temir, Kumush, Olmos, Oltin, Toshbek, To‘rabek kabi. Ta‘kidlash joizki, Abdulla Qodirining bosh qahramonlari bo‘lgan Otabek va Kumush so‘f o‘zbekcha ismlardir. Shu o‘rinda xalqimizga o‘ziga xos ovozi bilan tanila boshlagan qo‘shiqchi – Yorqinxo‘janing ismiga e‘tibor bering, qanday yarashib turibdi, iqtidori ham, surati va siyrati ham ismiga mos yorqin. Kelajagi ham porloq, shunday ismlar, nomlar qo‘yilsa, yaxshi-ku. Shu ma‘noda o‘zbekcha ismlarning ommalashishi, milliy tilga bo‘lgan turg‘un qarashlarning

tez sur'atlarda ijobiyga o'zgarishi el nazaridagi insonlarning munosabatiga bog'liq ekanligini ham inobatga olish lozim. Modomiki, mustaqil davlat ekanmiz, ismimiz millatimizni anglatishi kerak. Tildagi so'zlar yashab qolishi, takomillashishi uchun uni har kun ishlatishimiz kerak. Tilimiz Maxatma Gandi, Konfutsiy, Mark Tven, Yamamota, Yu Jin, Tangemlar kabi o'zimizgagina xoslikni ifoda etsin, ismlarimiz xalqaro maydonda millatning tashrif qog'oziga aylanishi kerak. Masalan, Otabek.

Davlat tilini takomillashtirishga doir barcha ishlarni muvofiqlashtiruvchi Vazirlar Mahkamasida faoliyat ko'rsatayotgan Davlat tilini rivojlantirish departamenti o'zbek tilida ish yuritilishini nazorat qilish tizimini muvaffaqiyatli yo'lga qo'yilganini ta'kidlash lozim. Har bir vazirlik, jamoat tashkilotlarida joriy etilgan o'rinbosar maqomida davlat tili to'g'risidagi qonun hujjatlariga amal qilinishini ta'minlash masalalari bo'yicha rahbar maslahatchisi lavozimlariga filolog va jurnalist mutaxassisligiga ega nomzodlar suhbat asosida tanlab olindi va tayinlandi. Bu borada dastlabki ikki asosiy vazifani tayinlangan maslahatchilar amalga oshirishga kirishishgan. Avvalo, vazirlik, tashkilotlar tasarrufidagi ichki va tashqi hududlarda e'lon, peshtaxta, shior kabilarning davlat tili qoidalariga mosligini o'rganish bo'lsa, navbatdagi vazifalar hujjatlarning davlat tilida yuritilishini tartibga solish, shuningdek, xodimlarning davlat tilini bilish darajalarini aniqlash, sohaga doir atamalarning qo'llanilishini tartibga solish kabilar.

Dastlabki kuzatishlardan ma'lum bo'ldiki, ish yuritish, qishloq xo'jaligi texnikalarini ishlab chiqishda o'zbek tilining qo'llanilishi, shuningdek sanoat, moliya, harbiy, bank, bojxona va adliya sohalarini davlat tili to'g'risidagi qonunga muvofiqlashtirish ayrim ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishini ham taqozo etadi. Masalan, xususiy firma va korxonalarining soni ko'pligini inobatga olsak, advokatlik firmasini ochish uchun "Haqiqat", "Adolat", "Shafqat" kabi nomlar barmoq bilan sanoqli. Bu borada Davlat xizmatlari agentligiga talabdan tashqari yordam ham kerak bo'ladi. Davlat statistika qo'mitasidan ro'yxatdan o'tayotgan yangi davlat korxonalari ham Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti bilan yoki Davlat tilini rivojlantirish departamenti bilan hamkorlikni yo'lga qo'yib olsa, muammolarning oldi olinadi.

Xullas, davlat tilining mavqeyini oshirishning tarbiyaviy ahamiyati shundaki, bugun davlat tili masalasi hukumat darajasidagi muammoga aylangan, uning nufuzini oshirishga barcha soha vakillarini safarbar qilish mexanizmini ishlab chiqish, soha imkoniyatlaridan kelib chiqib ma'naviy-ma'rifiy sohada davlat tiliga munosabati aks etgan media mahsulotlar tayyorlash; o'zbekcha ismlar lug'ati va uning elektron hamda mobil ilova shakllarini yaratish; televideniya tele-shou shaklida "O'zbekcha gaplashamiz" ko'rsatuvini tashkil etib, unga taniqli olim, shoir, yozuvchi, san'atkor, jurnalist, rassom, uchuvchi va boshqa el ardog'idagi kishilarni taklif qilib ularning tilga munosabatini namoyish qilish kerak; atamashunoslikni tartibga solishda xususiy sektor uchun Davlat xizmatlari agentligi faoliyatini, davlat tashkilotlari uchun davlat statistika qo'mitasi faoliyatini kuzatib, kerakli xulosa va tavsiyalarni ishlab chiqish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. PrezidentShavkatMirziyoyevningo'zbektiligadavlattilimaqomiberilganiningo'tti
zyilligigabag'ishlangantantanalimarosimdaginutqi. 21-Oktyabr 2019-yil. [http://xs.uz/uz/
post/prezident-shavkat-mirziyoevning-ozbek-tiliga-davlat-tili-maqomi-berilganining-
ottiz-jilligiga-bagishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi](http://xs.uz/uz/post/prezident-shavkat-mirziyoevning-ozbek-tiliga-davlat-tili-maqomi-berilganining-ottiz-jilligiga-bagishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi)

2. Zaripov R.E. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda til siyosati: bilingvizm va pluralingvizm: Filol. fan. bo'yicha fals. dok. (PhD)... diss. – Andijon, 2021. – 35 b.

3. Haugen. Blessings of Babel: Bilingualism and language planning: Problems and pleasures, Berlin, New York, and Amsterdam: Mouton de Gruyter. 1987. P.27.

4. Сескутова И.К. Многомерность коммуникативного пространства современного медиадискурса // Стилистика и проблемы контекста. - М., 2009. - С. 70-81.
5. Crystal D. The English language. - L., 2002. - 312 p.
6. Ханазаров К. Х. Сближение наций и национальные языки в СССР Ташкент, 1963. С. 27.
7. Фозилов Э. И. “Ўзбекистон ССРнинг давлат тили ҳақида”ги Қонунини амалга ошириш юзасидан белгиланган тадбирларнинг бажарилиши ҳақида // “Ўзбекистон ССРнинг давлат тили ҳақида”ги Қонунини олий ва ўрта махсус таълим юртларида амалга оширилиши. – Т.: ТДТУ, 1991. – Б. 7.
8. Гуллилев Л. Н. Древний тюрки. – Москва: Наука, 1967. – С. 90-91.
9. Бичурин И. История народов обставних в Средней Азии древний времена. Том I. Москва, ИВЛ, 1950. – С.105.
10. Аҳмедов Б. А. Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати // Мулоқот, 1994, №5-6.
11. Vohidov E. So‘z latofati. –Toshkent. O‘zbekiston, 2014. 102 b.

MUSTAQIL RIVOJLANISH JARAYONIDA MA'NAVIY HAYOT VA BARKAMOL AVLODNI TARBIYALASHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Mamatov Maxmut,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti, sirtqi bo'lim boshlig'i, falsafa fanlari doktori, professor vazifasini bajaruvchi

ОСОБЕННОСТИ ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ И ОБРАЗОВАНИЯ СОВЕРШЕННОГО ПОКОЛЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Маматов Махмут,

Шахрисабзский государственный педагогический институт, заведующий заочным отделением, доктор философских наук, и.о. профессора

FEATURES OF SPIRITUAL LIFE AND EDUCATION OF THE ADULT GENERATION IN THE PROCESS OF INDEPENDENT DEVELOPMENT

Mamatov Mahmut,

Shakhrisabz State Pedagogical Institute, head of the correspondence department, Doctor of Philosophy, acting. professor

Annotatsiya: Mazkur maqolada mustaqil rivojlanish jarayonida ma'naviy hayot va barkamol avlodni tarbiyalashning o'ziga xos jihatlari, jamiyatning ma'naviy rivojlanish strategiyasida muayyan davr va jamiyatga xos belgilari, davlat siyosati bilan bog'liq xilma xil xususiyatlari va inson kamoloti bilan bog'liq turlicha namoyon bo'ladigan ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy jihatlari, aholi, ayniqsa yoshlarning ruhiyati va kayfiyatini rivojlantirish jarayonlari tahlil etilgan. Bunday belgilar va o'ziga xos jihatlari ushbu masalalarga doir tushunchalarning turli xususiyatlariga ta'sir ko'rsatadigan falsafiy tamoyillar uchun umumiy mezon va tayanch omillari bayon etilgan. Uning jamiyatdagi zamonaviy taraqqiyoti amaliy ahamiyati asoslab berilgan, barkamol avlodni ma'naviy tarbiyalashning rivoji nuqtai nazaridan fikrlar asoslangan.

Kalit so'zlar: barkamol avlod, jamiyat, ma'naviyat, rivojlanish, strategiya, milliy, diniy, tarbiyaviy, qadriyat, yoshlar, g'oya, taraqqiyot, istiqbol, muammo, ilmiy tadqiqot.

Аннотация: в процессе самостоятельного развития, в уникальных сторонах духовной жизни и воспитания совершенного поколения, в стратегии духовного развития общества, в особенностях определенной эпохи и общества, в различных характеристиках, связанных с государственной политикой, и в различных проявлениях, связанных с анализируются социально-философские, культурно-образовательные аспекты, процессы развития менталитета и настроения населения, особенно молодежи. Описаны общие критерии и факторы, поддерживающие философские принципы, влияющие на различные характеристики концепций, связанных с этими вопросами. Обоснована практическая значимость его современного развития в обществе, приводятся мнения с точки зрения развития духовного воспитания зрелого поколения.

Ключевые слова: гармоничное поколение, общество, духовность, развитие, стратегия, национальная, религиозная, образовательная, ценность, молодежь,

идея, развитие, перспектива, проблема, научные исследования.

Annotation: In this article, in the process of independent development, the unique aspects of spiritual life and education of a harmonious generation are considered, in the strategy of spiritual development of society, the characteristics of a certain period and society, various features associated with state policy, various aspects related to human maturity, manifested socio-philosophical, cultural and educational aspects, processes of mental development and mood of the population, especially young people. General criteria and factors supporting philosophical principles that influence various characteristics of concepts related to these issues are described. The practical significance of its modern development in society is substantiated, opinions are given from the point of view of the development of spiritual education of the mature generation.

Key Words: perfect generation, society, spirituality, development, strategy, national, religious, educational, value, youth, idea, development, perspective, problem, scientific research.

Kirish: Ma'lumki, jamiyatning ajralmas qismi hisoblangan yoshlar masalasi hamisha faylasuf, siyosatshunos, huquqshunos, tarixshunos, pedagog, psixolog, yozuvchi, shoirlar kabi turli soha sohiblarini qiziqtirib kelgan. Faylasuflar yoshlarning ijtimoiy hayotdagi o'rnini o'rgansa, huquqshunoslar ularning huquqlari va huquqiy kafolotlarini, tarixchilar jamiyat tarixidagi o'rnini, psixologlar esa bularning ahvoli-ruhiy xarakterlarini, pedagoglar esa yoshlarga ta'lim-tarbiya berish masalalarini, siyosatshunoslar yoshlarning siyosiy hayotdagi rolini va o'rnini o'rganib kelishgan. Yoshlar masalasiga bunchalik e'tibor berib kelinayotganining sababi shundaki, ular o'z g'ayrati, shijoati, istiqboli, bilim-ma'rifatga intiluvchanligi, izlanuvchanligi va boshqa fazilatlari bilan kattalardan farqlanib turadi. Yoshlar o'zlaridan avvalgi ajdodlar qoldirgan ma'rifat, madaniyat, ma'naviyatni, an'ana, urf-odatlarini boyitib boradi, yangi-yangi tashabbuslar, islohotlar bilan ijtimoiy hayot tarixidan muayyan o'rinlar oladi. Shuning uchun jamiyat yoshlarining bilim olishlari, ma'lum bir kasbi-korni egallashlari, o'z dunyo qarashlarini shakllantirishlari, jismoniy yetukligini, ma'naviy jihatdan boyligini rivojlantira borib o'zining kelajagiga asos soladi. Mustaqil rivojlanish jarayonida ma'naviy hayot va barkamol avlodni tarbiyalashning o'ziga xos jihatlari jamiyat ma'naviy taraqqiyot tamoyillari dinamikasiga xos tadrijiy taraqqiyotning umumiy qonuniyatlari va o'ziga xos xususiyatlarini maxsus tadqiqot obyekti sifatida tadqiq qilish maqsad qilib olingan mazkur maqola Mustaqil rivojlanish jarayonida ma'naviy hayot va barkamol avlodni tarbiyalashning o'ziga xos jihatlari orqali Yangilanayotgan O'zbekistonning yoshlarini tarbiyalashda xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili: "O'tmishdagilar,-deb yozgan edi Abu Nasr Forobiy,-o'zlarida bo'lgan zavq-na'sha, lazzatni o'zlaridan keyingi keladigan avlod orqali nasldan-naslga qoldirib keladilar. Shu tartibda vaqt va zamon o'tishi bilan kishilarda zavq ustiga zavq, na'sha ustiga na'sha qo'shilib, ulardagi lazzatlanish, zavqlanish obyekti orta boradi. Mana bu holni biz farovonlik, haqiqiy baxt-saodat deb tasvirlaymiz".[1] Ushbu satrlardan ham ko'rinib turibdiki, o'tmish avlod o'zidan keyingi avlodga eng yaxshi boyliklarni meros qilib qoldiradi va keyinchalik bu merosni yoshlar o'z navbatida asrab-avaylab davom ettiradi. O'tmish tarixni varaqlar ekanmiz, yoshlar ma'naviyatiga, dunyoqarashiga, axloq-odobiga bag'ishlab o'lmas asarlar qoldirgan donishmandlarni alohida eslatib o'tishimiz lozim. Jumladan, Nizom ul-mulkning "Siyosatnoma", "Rushnoinoma", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk", Kaykovusning "Qobusnoma", Ahmad Yugnakiyning "Hibat-ul

haqoyiq”, Alisher Navoiyning “Mahbubul qulub”, “Vaqfiya” kabi ma’nosi qimmatli, sermazmun asarlari bu o’rinda haligacha o’z qimmatini yo’qotmagan. Markaziy Osiyo mumtoz shoirlari Abdulqosim Firdavsiy, Abdullo Rudakiy, Nosir Xisrav, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Sakkokiy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Zahiriddin Bobur, Mahtumquli, Ogahiy va boshqalar o’zlarining bebaho badiiy asarlarida jamiyat hayotiga, yoshlar ma’naviyati va dunyoqarashiga, tarbiyasiga oid qimmatbaho g’oyalarni olg’a surganlar, Vatan mehri, milliy g’urur, ma’naviyatni tarannum etganlar. Yoshlar ma’naviyati, istiqboli haqida fikr yuritar ekanmiz, buyuk qadriyatlardan hisoblanmish qadimgi zardushtiylik dini, buddizm, xristian va islom kabi jahon dinlarida yoshlarga bo’lgan juda ko’p dasturlarni ham sira unutmasligimiz darkor. Bulardan tashqari har bir jamiyat o’z sharoiti, xususiyati, ijtimoiy mazmuniga tayanib yoshlarni tarbiyalaydi, ma’naviyatini boyitadi, dunyoqarashini shakllantiradi. O’z navbatida yoshlar kattalardan orttirgan tajribalarini amaliyotda qo’llab, o’zlariga ma’qul bo’lgan ta’limotlarga asoslanib ish yuritadilar. Ular o’zlariga ma’qul an’ana, qadriyatlarni saqlab qolib, jamiyat taraqqiyoti uchun halaqit beradigan tomonlarini ulotirib yoki o’zgartirib, tegishli ishda qatnashadilar. Mumtoz falsafa namoyandalari tarixning avlodlar almashinuvi ekanligini va bunda har bir avlod o’zidan avval yashagan ajdodlarning boyligidan, ishlab chiqaruvchi kuchlaridan, materiallaridan foydalanishini, shu bilan birga eski sharoitlarni o’z faoliyatlari vositasida o’zgartirib o’z manfaatlariga moslashtirib borishini ta’kidlagan edilar. Aynan ana shu hayot haqiqati mamlakatimizning istiqloлга erishgan dastlabki o’n yilliklarda ham, bugungi kunda ham o’z isbotini topmoqda. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan buyon 31 yildan ortiqroq vaqt o’tdi. Bu qisqa davrda barcha sohalarida amalga oshirilgan tub islohotlar, demokratik o’zgarishlar o’z samarasini bermoqda. Davlatimiz rahbari tomonidan ishlab chiqilgan Yangi O’zbekiston strategiyasi va unda ilgari surilgan “Harakatlar strategiyasidan-Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyili ijtimoiy rivojlanishning muhim g’oyasi sifatida tan olinmoqda. Bu tamoyil xalqqa xizmat qilishning samarali vositasi sifatida xalqaro hamjamiyat tomonidan e’tirof etilmoqda. Xullas, O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’biri bilan aytganda, “Yangi O’zbekiston taraqqiyot strategiyasi milliy rivojlanishimizning yangi bosqichini boshlab berdi. Biz bundan buyon faoliyatimizni “inson-jamiyat-davlat” degan tamoyil asosida tashkil etamiz. Bu boradagi vazifalarini amalga oshirishda ma’naviyat va ma’rifat sohasini yanada rivojlantirish bo’yicha amalga oshiriladigan ishlarning ommaviyligi va ochiqligiga erishish hamda ijtimoiy-ma’naviy, ilmiy-ma’rifiy hamda ta’lim-tarbiya sohalarida tizimlilik, ilmiylik va izchillikni ta’minlashga alohida e’tibor qaratish nazarda tutilgan. Ayni paytda fuqarolar ma’naviy barkamolligini ta’minlash, ular orasida teng va o’zaro manfaatli munosabatlarni ta’minlash, erkin tafakkur tarzi, inson huquqlari, milliy va umumbashariy qadriyatlarni hurmat qilish va qarashlar xilma-xilligini rivojlantirish, inson ruhiyati va kamolotiga salbiy ta’sir ko’rsatuvchi g’oya va ta’limotlarga murosasiz kayfiyatni tarbiyalash ham bu boradagi dolzarb vazifalar sirasiga kiradi. Ma’lumki, “insoniyatning ko’p ming yillik tajribasiga ko’ra, har qanday tub yangilanish, inqilobiy o’zgarish ilm-ma’rifatsiz, ma’naviyat, madaniyatsiz sodir bo’lishi mumkin emas. Buni barcha Renessans davrlarining voqea-hodisotlari tasdiqlaydi. Shuning uchun ham mamlakatimizda mustaqillik qo’lga kiritilishi bilan mazkur masalaga alohida e’tibor qaratildi. Bugungi kunda esa unga e’tibor yanada kuchaydi. Bu jihatdan, Taraqqiyot strategiyasining beshinchi yo’nalishi, ya’ni ma’naviy taraqqiyotni ta’minlash ushbu sohani tubdan isloh etish va yangi bosqichga olib chiqish sohasidagi ustuvor maqsad va vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan ishlar alohida ahamiyatga molikdir”[2].

Ushbu yo’nalishda B.T.To’ychiyev, O.R. Musayev, F.N.Juraqulov, M.Quronov, A.A. Mavrulov, Q.N. Nazarov, M. Qirg’izboyev, Q.Quranboyev, V.Qo’chqorov, N.Mamanazarov, N.Umarova, S.M. G’afurov kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida

ham biz tanlagan mavzuning o'z tadqiqotlariga aloqador ba'zi jihatlari maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, O'zbekiston Konstitutsiyasi, qonunlari, respublika, mahalliy hokimiyat organlari, nodavlat tashkilotlar va fuqarolik institutlarining me'yoriy va boshqa hujjatlari, shuningdek, Sharq va Yevropa, Markaziy Osiyo va jahon falsafiy tafakkurining muammoga daxldor ilmiy-nazariy konsepsiyalari, ajdodlarimizning boy ma'naviy merosi, ular tomonidan yaratilgan asarlar ham ushbu maqolani yoritishda muhim manba sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, mamlakatimizda chop etilayotgan ommaviy axborot vositalari, gazeta va jurnallardagi Mustaqil rivojlanish jarayonida ma'naviy hayot va barkamol avlodni tarbiyalashning o'ziga xos jihatlari bag'ishlangan ilmiy-ommabop maqolalar, mazkur mavzuga doir kitoblar va risolalar, keyingi yillarda himoya qilinayotgan dissertatsiyalar ham muhim manbalar sifatida xizmat qilganini alohida ta'kidlashimiz joizdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Yangi O'zbekiston taraqqiyotining ijtimoiy-ma'naviy va ilmiy-ma'rifiy sohalarini yanada takomillashtirish, jamiyatdagi ma'naviy barqarorlik va hamjihatlik, qonun ustuvorligi va xavfsizlik kafolatlarini mustahkamlash, Uchinchi Renessansni barpo etuvchilarning yaksak ma'rifatli avlodini tarbiyalash, barkamol shaxsni shakllantirish mamlakatimizda ma'rifatli jamiyat barpo etish mazkur yo'nalishdagi faoliyatning asosiy mazmunini belgilaydi. Bu jihatdan, tarix fanlari doktori, professor A.Mavrulov ta'kidlaganidek: "Boy o'zbek madaniyati bugun o'zining milliyligini saqlab qolgan holda, barkamol shaxsni tarbiyalash, barqaror ijtimoiy-madaniy muhitni barpo etish, jamiyatda sog'lom ma'naviy ehtiyojni shakllantirish, odamlarda tafakkur o'zgarishlarini sodir etsagina o'zining asosiy vazifalarini bajargan bo'ladi. Ana shundagina bugun yurtimizda keng jaranglayotgan "Yangi O'zbekiston-Uchinchi Renessans sari" shiorini real harakatga keltira olamiz"[3].

Ushbu yo'nalishda yoshlarga alohida ahamiyat qaratilayotgani aslo bejiz emas, zero O'zbekiston-yoshlar mamlakati. Yurtimiz aholisining 60 foizidan ko'pini yoshlar tashkil etadi. Shunday ekan, yoshlar masalasi har doim e'tiborda bo'ladi. Ularning har tomonlama barkamol avlod bo'lib yetishlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratilmoqda. Ayniqsa, ularni madaniyat, san'at, jismoniy tarbiya va sportga keng jalb etish, axborot texnologiyalari bo'yicha savodxonligini oshirish, kitobxonlikni targ'ib qilish ham mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini qurish yo'lidagi muhim qadamlardan biri bo'ladi. Buni biz mamlakatimiz mustaqillikni qo'lga kiritgan paytidayoq belgilangan tadbirlardan bilsak bo'ladi. Mamlakatimiz yangi jamiyat qurish borasida eskidan meros bo'lib o'tgan hamma tuzilmalar, yo'nalishlar, muassasalardan voz kechdi va mutlaqo yangi istiqlool yo'lini tanlab, yangi boshqaruv tuzilmalarini tashkil qilishni lozim topdi. Shunday ekan, o'tish davrida barcha iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy masalalar bilan bir qatorda yoshlar siyosati masalasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki yoshlar jamiyatda yashab faoliyat ko'rsatayotgan guruhlar orasidagi endigina o'ziga hayotiy tajriba orttirib kelayotgan va bilim egallayotgan sotsial-demografik guruhdir. Yoshlik shijoatga boy, qahramonlik va mehnat qilishga tayyor, romantikaga berilgan davrdir. Yoshlarni tarbiyalash, o'qitish, kelajakni boshqarib keta oladigan kishilar qilib voyaga yetkazish eng muhim vazifa, hatto murakkab muammolardan hisoblanadi. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz yoshlari juda katta kuch. Agar ularning ijtimoiy tabaqalashtirish tomonlarini o'rganadigan bo'lsak, ular turli guruhlariga bo'linadi. Jumladan, ularni shahar yoshlari, qishloq yoshlari, talaba yoshlar, o'quvchi yoshlar, ishchi yoshlar, tadbirkor yoshlar, fermer, dehqon yoshlari va boshqa sohalarda shug'ullanayotgan yoshlarga bo'lish mumkin. Ularning hammasi o'ziga tegishli xususiyatga, xarakterga, bilimga, kasb-korga, qiziqishga ega. Bu bilan bog'liq mavzuni va masalalarni o'rganish alohida, maxsus ilmiy tadqiqotlarni talab etadi. Tahlillar shundan dalolat beradiki, mustaqillik

iqtisodiy, ijtimoiy masalalarda jiddiy islohotlar o'tkazish bilan birga ma'naviy, madaniy, ma'rifiy, huquqiy sohalarida ham tub o'zgarishlar amalga oshirilishida katta rol o'ynadi. Agar ma'naviyat sohasi bo'yicha to'xtaladigan bo'lsak, mustaqillik tufayli ma'naviyatimizning tarixiy ildizlarini o'rganishga, ma'naviyatini yuksaltirishga alohida e'tibor berila boshlandi. Istiqlolning dastlabki o'n yilligidayoq, ma'naviyatga katta e'tibor qaratildi, respublikamizda amalga oshirilayotgan ishlar natijasida bu jabhaga tegishli bir qator asar, to'plam, monografiyalar yaratildi. Ularning mualliflari ma'naviyatning mazmuni, mohiyatini ochib berishga harakat qilganlar. Bu o'rinda, avvalo, shuni aytish kerakki, mamlakatimizda ma'naviyatning mohiyatini ochib beradigan nazariy asar sifatida Birinchi Prezidentimiz asarlaridan o'rin olgan ma'naviyat masalalarini alohida qayd qilish lozim. Ularda ma'naviyatimizning ildizlari qanchalik qadimiy o'tmishimizga borib tutashib ketishi, ma'naviyatni boyitishda islom, Markaziy Osiyoda yashab faoliyat ko'rsatgan buyuk mutafakkir va ma'rifatparvarlar meroslari, islom ta'limoti alohida o'rin olganligi ta'kidlangan. "Birinchi navbatda, -degan edi marhum davlatimiz rahbari, -milliy madaniyatimiz, xalq ma'naviy boyligining ildizlariga e'tibor berish lozim. Bu xazina asrlar davomida misqolab to'plangan. Tarixning ne-ne sinovlaridan o'tgan. Insonlarga og'ir damda madad bo'lgan. Bizning vazifamiz-shu xazinani ko'z qorachig'idek asrash va yanada boyitish, so'zda emas, amalda har bir kishining vijdon erkinligini, e'tiqodining erkinligini ta'minlashimiz kerak"[4]. Prezidentimizning "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni va uning asosida qabul qilingan Harakatlar strategiyasi, 2017-yil 30-iyuldagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va soha rivojini yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi hamda 2021-yil 26-mardagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan yangilash to'g'risida" qarorlari va yuqorida keltirilgan fikrlarimiz maqolamizning eng muhim nazariy asosi va tayanch metodologik vositalaridir.

Tahlil va natijalar. Falsafiy fanlar nuqtai nazaridan, bugungi kunga kelib dunyodagi global muammolarning keskinlashishi va ularni bartaraf etishning ma'naviy-mafkuraviy omillari bilan bog'liq masalalarini tahlil qilishga e'tibor kuchaydi. Bu boradagi xurujlar va tahdidlarning Mustaqil rivojlanish jarayonida ma'naviy hayot va barkamol avlodni tarbiyalashning o'ziga xos jihatlariga salbiy ta'sirini bartaraf etishning samarali yo'llari va imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan izlanishlar orasida T.Jo'rayev, Sh.Paxrutdinov, A. Mo'minov, I. Ergashev, N. Jo'rayev, R. Jumayev, U. Ildirov, F. Ravshanov, Sh. Qahhorova, M. Yuldasheva va A. Tashanov kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. "Unda maktab, kutubxona, teatr va boshqa madaniy maskanlarni ko'paytirish, ularning ish sharoitini yaxshilash, ularga ajratilayotgan mablag'larni to'g'ri sarflash lozimligi, ma'naviyatni yuksaltirish, o'qituvchi, ijodkorlar, madaniy-oqartiruv muassasalaridagi va boshqa sohalaridagi ko'plab mutaxassislariga, olim va ijodiy xodimlarga e'tiborni kuchaytirish to'g'risidagi ko'plab fikrlar yuritilgan. Mana shu dolzarb masalalarda o'sib kelayotgan avlodga va uning ma'naviy tarbiyasiga nihoyatda katta javobgarlik hissi bilan yondashish lozimligi, yoshlar esa xalq ma'naviyatining ham mahsuli, ham kelajagi ekanligi ta'kidlangan"[5].

Ma'naviyat sohasida istiqlolning birinchi o'n yilligida nashr etilgan ilmiy-ommabop adabiyotlar haqida to'xtalib o'tish va ularda ma'naviyatning ma'nosini, mazmunini ochib berishga qanchalik e'tibor berilganini o'rganish yoshlarni tarbiyalashda, shuningdek, falsafa, siyosatshunoslik, psixologiya, pedagogika va boshqa fanlar uchun ham katta ahamiyatga egadir. Ma'naviyat haqida olimlar bergan talqinlar ustida gap yuritar ekanmiz M.Imomnazarovning "Milliy ma'naviyatimizning takomil bosqichlari" monografiyasida ham bu masalaga alohida to'xtalib o'tilganligini eslab o'tish joizdir. Muallif "Ma'naviyat nima?" degan savolni o'rta tashlab, unga javob berishga harakat qilgan. Uning fikricha, "Ma'naviyat inson qalbidagi ilohiy nur, oliy haqiqat nuri bo'lib,

shu sababdan buyuk bobokalonlarimiz inson qalbini “Haqiqat asrorining ganjinasini” deb ataganlar. Haq asrori esa shunday sehrli tilsimki, uni tugal yechishga ahli bashar qudrati yetmaydi. Zotan, hech bir odam bolasi “uni inson darajasiga ko‘taradigan asoslarning asosini o‘z aqli bilan tom ma‘noda qamray olmaydi”[6].

Ko‘rinib turibdiki, muallif ma‘naviyatni ilohiy nurga o‘xshatadi. Bu, albatta, muallifning fikri, bu uning erkin fikrlashi va eng muhimi, mustaqil O‘zbekiston sharoitida har bir fuqaro uchun o‘z fikrini ochiq bayon etish uchun yaratilgan sharoit, huquq va davlat tomonidan kafolatlanishidir. Biroq ilmiy falsafada dunyoviy mazmundagi g‘oya, qarash, ma‘lumotlar haqida fikr yuritiladi. M.Imomnazarov ma‘naviyat haqida fikr yuritir ekan, yana shunday deydi: “Ma‘naviyat aslo mavhum narsa emas. Ahli bashar ma‘naviyatsiz bo‘lmaydi, chunki aslida inson o‘zi moddiy va ma‘naviyatning birligidir, xolos. Unda tabiiy ehtiyojlar bor va ma‘naviy dunyo bor. Har bir shaxs, har bir ijtimoiy guruh yoki toifa, har bir elat, millat va mintaqa xalqlarining o‘z ma‘naviyati bor. Bu ma‘naviy dunyo zamon va makonda o‘zgarib, goh kamolot sari yuksalib, goh qashshoqlashib turadi”[7].

Ma‘lumki, ma‘naviyat kategoriyasi keng qamrovli, nihoyatda teran mazmunlidir. Shuning uchun ma‘naviyat deganda barcha xalqlarga tegishli, umuminsoniyatga taalluqli axloq me‘yorlari, inson uchun mo‘tabar qonun-qoidalar tushuniladi. Shunday ekan, ma‘naviyat haqida fikr yuritayotganda milliy ma‘naviyatni ham unutmaslik kerak. Milliy ma‘naviyat har bir millatga tegishli, uning o‘ziga xos xususiyatlarini ifodalovchi belgilar majmuasidir. Milliy ma‘naviyat bo‘lmasa, millatlar o‘rtasidagi mavjud ma‘naviyatni anglab bo‘lmaydi. Milliy ma‘naviyat deganda, biz o‘zbeklarda, ularning qadimiy tarixiga borib taqaladigan, o‘tmishimizning buyuk allomalari hayoti, ijodidan o‘rin olgan ma‘naviy meroslar, ong va o‘z-o‘zini anglash, axloq-odob qoidalari, vatanparvarlik, xalqparvarlik, insonparvarlik kabi fazilatlar yig‘indisi, dialektik birligi, mushtarakligi tushuniladi. Albatta, bular umuminsoniy ma‘naviy qadriyatlarga kiradi. Ular, yuqorida qayd qilib o‘tganimizdek, xalqparvarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik va boshqa g‘oya, fazilatlaridir. Bu o‘rinda biz yana M.Imomnazarovning “Milliy ma‘naviyatimizning takomil bosqichlari” asari haqida to‘xtalib, unda milliy ma‘naviyatimiz haqida yuritilgan mulohazalari ustida o‘z munosabatimizni bildirmoqchimiz. Muallif milliy ma‘naviyatning tarbiyalanishi jarayonini bayon etar ekan, uning avvalo tarixiy hodisa ekanligini va u bir kunda va hatto bir asrda ham mukammal shakllanmasligini ta‘kidlaydi. Jumladan, uning fikricha, “Markaziy Osiyo xalqlari tarixining ibtidosi asrlar qa‘riga singib ketgan bo‘lib, ularning necha ming yillik ma‘naviy kamolot pillapoyalarini bosib o‘tganligini aniqlash bugun uchun murakkab muammodir”[8].

Biz o‘rgangan adabiyotlarda ma‘naviyatning mazmunini ochib berishga, uning ta‘rifini berishga har bir muallif o‘zining bilim doirasi, falsafiy fikrlashi, dunyoqarashi nuqtai nazaridan yondashadi. Shular qatorida sharqshunos olimlardan biri, filologiya fanlari doktori, professor I.Abdullayevning mulohazalarini keltirish mumkin. U manbashunos mutaxassis sifatida “Milliy tiklanish” gazetasining 1996-yil 12-noyabr sonida chop etilgan “Ma‘naviyat va ma‘rifat” maqolasida ma‘naviyat so‘ziga tavsif bergan. Olimning fikricha, ma‘naviyat arabcha so‘z bo‘lib “ma‘no” fe‘lidan olingan, ruh, aql, ong, idrok, ruhiy holat, ichki kayfiyat, dadillik, jasorat, xususiyat, mohiyat, g‘amxo‘rlik, qayg‘urish, did kabi bir qancha ma‘nolarni anglatadi. Shu bilan birga, uning ma‘rifat so‘ziga yaqin ekanligini ta‘kidlagan. Muallif “ma‘rifat” so‘zi bilim, bilish, ma‘lumot, tanishish ma‘nolarini bildirishini bayon etgan. I.Abdullayev ma‘naviyat so‘zining mazmunini, mohiyatini ochib bergan va uni tegishli misollar bilan tahlil etishga harakat qilgan, biroq unga ta‘rif bermagan. Z.G‘ofurov, B.Siddiqov “Ma‘naviy yuksalish-taraqqiyot omili” nomli qo‘llanmasida ma‘naviyat, uning mazmuni va mohiyati, o‘ziga

xos xususiyatlari haqida fikr yuritganlar. Mualliflar ma'naviyatning mazmuni haqida o'z mulohazalarini bayon etar ekanlar, "Ma'naviyat keng va chuqur tushunchadir, deb ta'kidlaydilar, insonning chin insonligi olamning sarvari, mavjudodlarning gultoji ekanligi, uning ma'naviyatida ham zohiriy, ham botiniy ma'naviy olamida o'z ifodasini topadi". Bugungi kunda ana shunday mutafakkirlarning g'oya va qarashlarini chuqur o'rganish va ularning asarlaridagi fikr va qarashlarini keng targ'ib etish imkonini beruvchi izlanishlar va tadqiqotlarga ehtiyoj ortib borayotgani aslo bejiz emas.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, ma'naviyat-xalq, millat, inson va shaxsning odob-axloqi, burch va mas'uliyat tuyg'usi, ilmiy bilimi, amaliy mehnat va ijod malakalari, iste'dod va qobiliyati, diniy va dunyoviy ilmi, e'tiqodi, vijdoni, dunyoqarashi, mafkuraviy qarashlari tizimining yaxlit birligidir. Afsuski, mualliflar bu qaydlarga ongni kiritishni unutganlar, binobarin, ma'naviyat kishi ongigagina xos ekanligini anglab yetmaganlar. "Boshqacha qilib aytganda, ma'naviyat-odamlar o'rtasidagi yuksak odob-axloq normalari, huquqiy mezonlar, mafkuraviy e'tiqodlarga asoslangan adolatlilik, insonparvarlilik, halollik, baynalmilallik bilan sug'orilgan munosabatlarning ko'rinishidir"[9]. Bu o'rinda hurmatli mualliflar ifodasi, majmuasi o'rniga "ko'rinish" so'zini ishlatganlar. Vaholanki, ma'naviyat ko'rinmaydi, ifodalanadi, namoyon etiladi.

Qo'shimcha sifatida shuni aytish mumkinki, mualliflar ma'naviyat ma'nosini, mohiyatini tushuntirib berishda anchagina muvaffaqiyatlarga erishganlar. Ular ma'naviyatni axloq, burch, mas'uliyat, ilmiy bilim, mehnat, iste'dod, qobiliyat, ijod, dunyoqarash, imon, e'tiqod, mafkura va boshqa tushunchalarni o'z ichiga olishini tushuntirishga intiladilar. Ma'naviyat juda keng ma'noli kategoriya bo'lganligi sababli o'zining mazmuni va mohiyati bilan mualliflar keltirgan ma'nolarni ham o'z ichiga oladi. Lekin, bizning fikrimizcha, mualliflar mazkur qo'llanmada ma'naviyatga alohida ta'rif va talqin berganlarida yanada maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Ma'naviyatning ma'nosi naqadar kengligini mualliflarning o'zlari ham tan olganlar. Ularning yozishlaricha: "Ma'naviyatning ma'nosi shunchalik keng va chuqurki, inson uni o'z aqli bilan tom ma'noda butunlay qamrab ololmaydi. Ma'naviyat insonni inson darajasiga ko'taradigan jamiki asoslarning asosidir"[10]. Bu o'rinda "insonni inson darajasiga ko'taradigan" iborasi falsafiy, mantiqiy jihatdan aniq emas. Unda qanday inson darajasiga ko'taradi, degan savolga javob yo'q. Umumlashtirib baho bersak, Z.G'ofurov, B.Siddiqovning mazkur qo'llanmasi ma'naviyat masalalari bo'yicha yaratilayotgan adabiyotlar qatoridan o'ziga munosib o'rin olgan asardir. Obrazli qilib aytganda, chakki emas, chakkidan holi ham emas.

Ma'naviyat haqida fikr yuritar ekanmiz, u mustaqil taraqqiyotning tarkibiy qismi ekanligini ham ta'kidlab o'tishimiz lozim. Chunki mustaqillik bor joyda ma'naviyat rivoj topadi, u yo'q joyda ma'naviyat rivojlanmay qolib ketadi. Faqat mustaqillik olg'a surilgan muayyan maqsadlarni amalga oshirishga imkon yaratadi. Bu fikrlarni Yurtboshimizning asarlarida ham, Oliy Majlisda so'zlagan nutqlarida ham, olim va yozuvchilar asarlarida ham uchratamiz: "Mustaqillik faqat iqtisodiy o'zgarishlarda, iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishidagina emas, balki odamlarning ongida, ma'naviyatida ham muqarrar qaror topishi kerak bo'ladi. Shuning uchun ham mustaqillikning ma'naviy zaminini benihoya katta ahamiyatga ega bo'lgan omilki, buni hech qachon ikkinchi o'ringa surib qo'yib bo'lmaydi"[11].

Mazkur mualliflar istiqlool ma'naviyati nazariyasini yaratish lozimligi, uni xalq orasida, jumladan, yoshlar uyushmalarida keng va muttasil targ'ib etish lozimligini ta'kidlab, bunday deb yozganlar: "Mustaqillik ma'naviy zaminining muhim tomonlaridan yana biri jamiyatimiz taraqqiyotining ilmiy nazariyasini yaratish va xalq orasiga keng yoyishdir. Mustaqillikning ilmiy nazariyasini yaratish va uni hayotga tatbiq etish suv

bilan havodek zarur. Ilmiy nazariya bizning kelajagimizni, istiqlool yo‘limizni oldindan ko‘rsatib turadi. Odamlar hech qachon ertangi kunga, kelajakka ko‘zlarini yumib yoki tavakkaliga ish tutib bora olmaydilar. Bunday yo‘l tutish odamlar uchun ham, jamiyat uchun ham juda xavfli, xatarlidir”[12].

Bunday dog‘larni faqat ta‘lim-tarbiya, u kor qilmasa huquq-tartibot organlari orqali bartaraf etish mumkin. Ma‘naviyatlilikning qarama-qarshisi, ilmiy-falsafiy tilda ma‘naviyatsizlik, oddiy, jonli tilda bema‘nilikdir. Bunday odam o‘z o‘rnini bilmaydi, ilmiy saviyasi past, ma‘naviyligi qashshoq, madaniy tomondan qoloq, beta‘lim, axloqsiz, ijtimoiy-siyosiy tomondan faoliyatsizdir.

Ma‘naviyati past yosh yigit-qizning ichki dunyosi omonat, o‘zi laqma, irodasi bo‘sh, badiiy didi past, dunyoviy imoni beqaror, e‘tiqodi zaif bo‘ladi. Bunday odam bora-bora tubanlashib, o‘g‘ri, talonchi, bosqinchi, hatto qotil bo‘lib qolishi ham mumkin. Yuqoridagi ma‘lumotlar Mustaqil rivojlanish jarayonida ma‘naviy hayot va barkamol avlodni tarbiyalashning o‘ziga xos jihatlari orqali barkamol avlodni tarbiyalash uchun asos bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри.-Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.-Б.190.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2022 й, 6-сон).www.lex.uz
3. Маврулов А. “Маданият ва Учинчи Ренессанс ёхуд бекиёс ирода кучи ва виждон амри билан...”-“Янги Ўзбекистон” газетаси 2021 йил 10 декабрь.
4. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият.-Тошкент: “Ўзбекистон”, 1994.-Б. 65-66.
5. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият.-Тошкент: “Ўзбекистон”, 1994.-Б. 66.
6. Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари.-Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1996.-Б. 6.
7. Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари.-Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1996.-Б.6.
8. Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари.-Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1996.-Б.7.
9. Ғафуров З., Сиддиқов Б. Маънавий юксалиш-тараққиёт омили.-Тошкент: Тошкент давлат техника университети. 1997.-Б. 23-24.
10. Ғафуров З., Сиддиқов Б. Маънавий юксалиш-тараққиёт омили.-Тошкент: Тошкент давлат техника университети. 1997.-Б. 23-24.
11. Ғафуров З., Тошев С. Мустақилликнинг маънавий заминлари.-Қарши: 1994.-Б. 7.
12. Ғафуров З., Тошев С. Мустақилликнинг маънавий заминлари.-Қарши: 1994.-Б.10.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA MATN USTIDA ISHLASHNI TAKOMILLASHTIRISH

Mirzayeva Dilrabo Ulug'bekovna,

Toshkent gumanitar fanlar universiteti assistent o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'qish savodxonligiga o'rgatish metodikasi, boshlang'ich sinflarning 3-4-sinflarida o'qib tushunish, ko'nikmalarini rivojlantirish borasida fikr yuritilgan. Boshlang'ich ta'lim o'qib tushunish malakasini yanada takomillashtirish. Maqola orqali o'quvchilarni o'qib tushunish ko'nikmasini shakllantirish. Har bir matnni o'qigan o'quvchiga matnni uning ichidagi har bir so'zga e'tibor bilan o'qish shu bilan birgalikda matn yuzasidan fikr yuritishni ham o'rganishadi. Matnni qanday o'qish kerak, nimalar e'tibor berib o'qish kerak shular haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar : so'z, grafema, persepsiya, matn, so'z, idrok, gap, analitik tushunish, tanqidiy tushunish, diagrammalar, Verbial –sintagmatik daraja, designativ daraja.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РАБОТЫ НАД ТЕКСТОМ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

*Мирзаева Дилрабо Улугбековна, Преподаватель-ассистент Ташкентского
гуманитарного университета*

Аннотация: В данной статье рассматривается методика обучения грамоте чтения, развития понимания и навыков прочитанного в 3-м и 4-м классах начальной школы. Дальнейшее совершенствование навыков понимания прочитанного в начальном образовании. Формирование навыков понимания прочитанного у учащихся посредством статей. Одновременно они учатся думать о тексте. Как читать текст и на что обращать внимание при чтении текста. Обсуждалось.

Ключевые слова: слово, графема, восприятие, текст, слово, восприятие, предложение, аналитическое понимание, критическое понимание, диаграммы, Вербально-синтагматический уровень, обозначающий уровень

IMPROVING THE WORK ON THE TEXT IN PRIMARY EDUCATION

Mirzayeva Dilrabo Ulugbekovna,

Assistant professor at Tashkent University of the Humanities

Abstract : In this regard, the method of teaching literacy in the 3rd and 4th grades, and the development of support were considered. Start teaching to further ensure the reader's competence. Monitoring the students' reading skills through the article. Read the text to the student who has read each text, paying attention to every word in it. transfer At the same time, they learn how to read the text and think about it.

Key words: word, grapheme, perception, text, word, perception, sentence, analytical understanding, critical understanding, diagrams, Verbial - syntagmatic level, designative level.

Zamonaviy ta'limning maqsadi faqat bilim berish emas, qobiliyat va fazilatlari rivojlantirish. Darhaqiqat kam vaqt sarflab, sifatli natijaga erishishni talab etayotgan hozirgi tezkor zamon ta'limdan faqatgina bilimli emas, balki bilimni hayotda qo'llay oladigan ijodkor, tashabbuskor, moslashuvchan avlod

ni tarbiyalash taqazo etadi. Bu esa ta'lim jarayonida bir qancha muhim vazifalarni kun

tartibiga chiqarmoqda. Shuning uchun ta'lim turlari: maktabgacha ta'lim umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim professional ta'lim hamda oliy ta'lim standartlari o'quv dasturlari o'rtasida uzviy bog'liqlik qaytadan taxliliy o'rganib chiqilib ta'lim turlarining ona tili ta'limidan maqsadi konkretlashtirilib aniqlashtirib olinmoqda. O'quv dasturlaridagi bir birini takrorlaydigan murakkabligi nuqtayi nazaridan yosh xususiyati mos bo'lmagan mavzular o'zaro moslashtirilmoqda, ortiqcha yuklamalar optimallashtirilmoqda. Bir so'z bilan aytganda, fanning ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqib va til o'zlashtirish qonuniyatlari asosida ona tili fanidan milliy o'quv dasturi ishlab chiqilmoqda. Shuni ham ta'kidlashimiz kerakki, Milliy o'quv dasturini ishlab chiqish darsliklarni yangilash, o'qitish sifatini oshirish bilangina ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi, chunki har qanday ta'limning sifatini belgilaydigan, ko'rsatadigan baxolash mexanizmi bo'lishi kerak.

Psixolingvistika oid ilmiy tadqiqotlardan ma'lumki, insonlar o'rtasidagi muloqat jarayoni to'rt xil kognitiv malakasi asosida amalga oshadi, mazkur nutqiy malaka asosida amalga oshadi, mazkur nutqiy malakalar o'zaro bog'likda rivojlanadi. Bu ko'nikmalar og'zaki va yozma nutq bilan bog'liq. So'zlash va tinglab tushunish malakalari og'zaki nutq bilan bog'liq bo'lsa yozish va o'qib tushunish yozma nutq bilan bog'liq tarzda amalga oshadi. Shuningdek, mazkur ko'nikmalar muloqot jarayonida mazmunni ifodalashi yoki idrok qilishi nuqtayi nazaridan ham bir-biridan farqlanadi. Umuman bu jarayonida psixolingvistikada kodlash (fikrni signallar : tovush yoki grafemalar bilan ifodalash) va dekodlash (grafemalar yoki tovush bilan ifodalangan ma'lumotlarni idrok qilish) jarayoni deb yuritiladi .Bu tushunchalar psixolingvistik tadqiqotlarda o'rganilgan, ilmiy asoslangan. Dekodlash jarayoni psixologiyada nutqiy persepsiya deb ataladi. Persepsiya – bu insonning borliqni idrok qilish jarayoni. Nutqiy persepsiya esa bu verbal va visual birliklar yordamida borliqdagi hodisalarni idrok qilish talqin qilish yoki va tushunish jarayonidir. Idrok qilish tinglab tushunish yoki o'qib tushunish tarzida amalga oshadi. Tinglab tushunish og'zaki nutqda ifodalangan ma'lumotlarni anglash, fahmlash, idrok qilish demakdir. O'qib tushunish esa grafemalarda, tasvirlarda, chizmalarda rasmlarda ifodalangan ma'lumotlarni anglash idrok qilish fahmlashdir. O'qib tushunish jarayonida matndagi turli chiziqlar majmunni qabul qilamiz, uylar grafemalar deb ataladi. U vizual kirish leksikonidagi mavjud so'zlar bilan solishtiriladi va so'z chizmadan iborat tashqi shaklidan mazmunidan iborat mohiyatga aylanadi hamda idrok qilinadi. Ya'ni mazkur ta'svirga bog'langan ma'no faollashadi . Bir so'z bilan aytganda, yozma matndagi so'zni turli belgilar tizimi – grafemalar yig'indisi sifatida qabul qilamiz va uni mazmun parchasi sifatida idrok qila boshlaymiz. Shuni ham ta'kidlash kerakki, "matnni o'qish, uni tushunish jarayoni pedagogik (biror shaxs tamonidan takrorlab o'rgatish psixologik (diqqatni yiqqan holda o'rganilayotgan narsaga qarash) jismoniy (boshqa xarakatlarni to'xtatgan holda ko'zni faqat belgi bo'g'in yoki so'zga qaratish) va fiziologik (o'rgatilayotgan harf yoki so'zni takrorlay olish, o'qiy olish qobiliyatining mavjud yoki mavjud emasligi) jarayon hisoblanadi. Shuning uchun ham o'qib tushunish murakkab nutqiy psixofizologik faoliyat. Bu jarayon haqida ko'plab xorij va o'zbek olimlari ilmiy ishlar qilgan, tajribalar o'tkazgan va ularning tahlillari asosida natijani taqdim qilgan. Fiziologlarning ma'lumotiga ko'ra " o'qib tushunish bosh miyaning ensa qismidagi neyronlar ta'sirlanishi asosida amalga oshadi. Yani ko'z sohasining xarakatlanishi ko'rish va sezgi qobiliyatlari bosh miya qismidagi o'rta miyaning tepasida joylashgan oraliq miya qismidagi o'rta miyaning tepasida joylashgan oraliq miya funksiyasi orqali boshqariladi. Oraliq miya bosh miya yarimsharlari bilan qoplangan u yerda ko'rish do'moqlari joylashgan. Ko'rish do'mbog'i –tuxumsimon shaklda bir juft kulrang modda (nerv xujayra to'plami) unda barcha sezgi azolari orqali seziladigan ta'sirlari

olsin ko'rish do'mbog'i orqali qabul qilinib, keyin bosh miya yarimsharlari markazlariga o'tkaziladi "Bu jarayon sog'lom odamlarda deyarli bir xil kechadi.

Shuningdek matnni o'qib tushunish murakkab psixolingvistik jarayon, uni tushunish olimlar tomonidan bir qancha bosqichlarga ajratiladi. Jahon tilshunosligida T.A. Apoolonskaya, Y.V. Gleyban, I.Z. Manoli kabi olimlar matnni idrok qilish, qabul qilishning 3 ta asosiy darajasini belgilaydi.

-verbial –sintagmatik daraja

- designativ daraja

-dinativ daraja

O'qish va tushunish — bu matnni qayta ishlash, uning ma'nosini tushunish va o'qiyotgan shaxs oldindan bilgan narsalar bilan bog'lab anglay olish qobiliyatidir. So'zlarning lug'aviy ma'nosini bilish, so'zlarning kontekstual ma'nosini bilish, matn mazmuniy bloklarining o'zaro bog'lanishini anglash, matn tarkibidagi parchalar asosida xulosa chiqarish, matndagi asosiy fikrini aniqlash, berilgan savollarga matn asosida javob bera olish, matnda ishlatilgan badiiy san'atlar yoki so'z birikmalarini tanib, ajratib olish va ohangini aniqlash, vaziyatning kayfiyatini (tasdiq, inkor, so'roq qilish, buyruq berish), muallifning maqsadi, niyati va nuqtai nazarini aniqlash va muallif to'g'risida xulosalar chiqarish qobiliyatlari o'qilgan matnni samarali tushunish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalar hisoblanadi. (diskurs-semantika).

Matnni o'qib tushunish qobiliyatiga o'quvchining yuqoridagi ko'nikmalari hamda ma'lumotni qayta ishlash qobiliyati ta'sir ko'rsatadi. Agar o'quvchi so'zning ma'nosini bilmasa, u matnni qayta ishlash uchun juda ko'p vaqt sarflaydi, chunki u matndagi tushunilmagan so'zlarni individual tarzda anglashga urinadi, bu esa tushunishga ham halal beradi. O'qib tushunish malakasini rivojlantirish uchun ko'plab mashqlar mavjud, ular orasida so'z boyligini oshirish, matnni tanqidiy tahlil qilish, maydalab o'qish.

Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarni fikr bildirishga o'rgatish ko'nikmasi oddiy gap tuzishdan boshlanib rasm yoki matnga munosabat bildirish, so'ngra kichik matn yaratish bosqichlarida kechadi. Bunday paytda o'qituvchining faolligi, yondashuvi, innovatsion metod va usullarni qay darajada qo'llay olishligi muhim ahamiyat kasb etadi. So'z darajasidagi ma'lumotni tushunish – grafema va grafik tasvirlarni tanish, chizmalarni, diagrammalarni o'qish, uni mazmunga aylantirish, so'zning o'z va ko'chma ma'nolarini tushunish, grammatik shakllarning vazifasi hamda ma'nosini tushunish. Jumla darajasidagi ma'lumotni tushunish – gap va jumalarning matndagi vazifasi hamda mazmunini idrok qilish, ochiq va yashirin ma'lumotlarni fahmlash. Matn darajasidagi ma'lumotni tushunish – xatboshilar va matnning umumiy mazmunini tushunish, matnning grammatik qurilishini anglash, matndagi ma'lumotlarni integratsiya qilish, matndagi asosiy va qo'shimcha ma'lumotlarni idrok qilish, matnni mazmuniy bloklarga ajratish.

O'qib tushunish – o'qilayotgan matnning ma'nosini tushunish, uni sharhlash va unga munosabatini shakllantirish qobiliyati. Bu boshlang'ich maktabda o'quvchilarga o'rgatish kerak bo'lgan eng muhim mahoratdir. O'qib tushunish darajalari: So'zma-so'z tushunish. Matnni takrorlash yoki qayta yaratish, asosiy ma'lumotlarni ajratib ko'rsatish, asosiy voqealar, g'oya, joy, vaqt, xronologiya, syujet, harakatni aniqlash qobiliyatidir. Analitik tushunish. Tushunishning keyingi darajasi - muallif tomonidan qo'yilgan ma'noni ochib berish, sabab-natija munosabatlarini tushunish, tanish va yangi ma'lumotlarni tahlil qilish va izohlash (talqin qilish), taqqoslash qobiliyati. Tanqidiy tushunish. Tanqidiy yoki baholovchi tushunish - bu matnga o'z munosabatini bildirish va ifodalash. O'qib tushunish ko'plab omillarga bog'liq: so'zlarning ma'nolarini tushunish;

to'g'ri o'qish (agar o'quvchi so'zlarni noto'g'ri o'qisa, u butun gapning ma'nosini tushunmaydi); o'qishning ravonligi (tezligi) (agar o'quvchi hali ham bo'g'inlab o'qisa, u o'qilgan narsaning ma'nosini «tushunishi» qiyin bo'ladi); o'quvchilarning hayotiy tajribasi va bilimlari; xotira, fikrlash, tasavvur qilish qobiliyatlarining rivojlanganligi muhimdir

Ona tili ta'limida badiiy matnni o'qib tushunish malakasini rivojlantirishda quyidagi ko'nikmalarni shakllantirish lozim bo'ladi:

- ko'chma ma'noda ishlatilgan leksik birliklarning ma'nosini anglash;
- matndagi ibora, maqol, hikmatli so'zlar ma'nosini tushunish;
- matnda qo'llangan sintaktik birlikning vazifasini anglash;
- matnda ochiq va yashirin ifodalangan ma'lumotlarni idrok etish;
- asar obrazlariga tavsif berish;
- matnning yoki uning qismlarining umumiy ma'nosini tushunish;
- matn bilan ishlayotganda o'zlarining shaxsiy fikrlari va tajribalaridan foydalana olish;

– matn tarkibidagi voqea-hodisalar o'rtasidagi “sabab-oqibat-yechim”, “shakl va mazmun mutunosibligi”, “inkorni inkor qilish”, “qiyoslash”, “izchillik” kabi falsafiy qonuniyatlarni anglash;

- matnda muallif maqsadini aniqlash;
- matn g'oyasini anglash;
- matn mazmunini tushunishi va talqin qila olish;
- matndagi fikrlar va muallif nuqtai nazarining aniqligini baholay olish;
- matndan olingan bilim va tushunchalarni amalda tatbiq qila olish.

Umuman, o'quvchilarning o'qib tushunish malakasini baholash mazmunini aniqlashtirish bevosita matnni tushunish ko'nikmasini rivojlantirish qonuniyatlariga asoslanadi. Biroq ona tilidagi matnni o'qib tushunishda jumla va matn darajasidagi ma'lumotni tushunishga, anglash darajasida tushunishga qaratilgan topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Matn o'qishning pedagogik asosi o'qish davomida amalga oshiriladigan bir nechta amallardan iborat. Bulardan biri to'g'ri o'qishdir. Bir nechta metodik adabiyotlarda bu faoliyatga quyidagicha ta'rif beriladi. “To'g'ri o'qish, xato qilmasdan yangilishmasdan o'qishdir, ya'ni to'g'ri o'qish so'zni grafema holatidan fonema holatiga to'g'ri o'tkaza olish qo'shimchalarni to'g'ri va tartib bilan talaffuz qilish, so'zdagi tovush yoki bo'g'inni tushurib qoldirmay, boshqa tovushni qo'shmay, harflar o'rnini almashtirmay so'zga urg'uni to'g'ri qo'yib o'qish hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari so'zlarning ma'noni chuqur tushuna olmaslikdan ba'zi ko'p bo'g'inli so'zlarning talaffuzdagi qiyinchilikda sababli gap yoki matnning umumiy mazmunni tahlil qila olmasligi mumkin. Ammo yuqori sinf o'quvchilari yetarli darajada tez va ifodali o'qish shu bilan birga o'qilgan ma'lumotni tushuna olish ko'nikmasini egallagan bo'ladi. Matn o'qish ko'nikmasining pedagogik asoslaridan yani bu manbaning ongli o'qilishidir. Ongli o'qish deganda birinchi navbatda so'zning mustaqil ma'nosini so'zlarni bir biri bilan bog'lanish munosabatini tushunish matn mazmunidan xulosa chiqara olish, unda ta'svirlangan voqea –hodisalarga o'z munosabatini bildirga olish tushuniladi. Matnni o'qituvchi bilan birgalikda qilinadigan tahlillari davomida o'quvchida so'zning kontekstdagi ma'nosini tushuna borish ko'nikmasi shakllanadi. O'qituvchi matnning ongli o'qilganligi ya'ni tushunarli bo'lganligi aniqlash maqsadida matn yuzasidan topshiriqlar tayyorlashi lozim, masalan matning turli o'rinlaridan so'zlar, gaplar tanlab olinadi. Gap aynan emas balki ma'nosi saqlangan holda boshqa ko'rinishda qurilishi ham mumkin. Va mazkur so'zlar tarkibidagi ba'zi harflar, gaplar tarkibidagi

soʻzlar tushurib qoldiriladi. Oʻquvchilar asl matnni oʻqib boʻlganlaridan soʻng uning tushunarligini aniqlash uchun bu topshiriqni bajaradilar. Boshlangʻich sinflar “Oʻqish” kitobida qisqa hikoya, matn berilgan boʻlib, ulardan maqsad kichik maktab yoshidagi oʻquvchining oʻqish koʻnikmasi shakllantirishdir. Boshlangʻich sinfdan yuqori sinfga oʻtgan oʻquvchilar uchun “Oʻqish” kitobining oʻrniga ona tili va adabiyot fanlar kiritilib ularda oʻqish koʻnikmasidan yuqori boʻlgan bosqich oʻqilganlarni “tushunish” darajasini shakllantirish va rivojlantirish maqsad qilinadi. Bu maʼlumot maktab ona tili darsliklarda asosan matnlar, baʼzan adabiyot namunaridan parcha koʻrishida ham beriladi. Ularni oʻquvchiga havola qilishdan maqsad matnni ona tili fanida egallagan Grammatik qoidalariga koʻra tahlil qilish, soʻzlarning qanday uslubga xosligini aniqlash va shu kabi tilshunoslikka aloqador bilimlarni sinashdir. Adabiyot darsliklarida beriladigan badiiy matnlar esa obrazlikka yogʻrilgan soʻzlar har doim ham oʻz manosida emas konteks maʼnosida kelib chiqqan holda rango rang maʼnolarini izlashimiz toʻgʻri boʻladi. Maʼlumki, oldingi darsliklarda koʻproq grammatik qoidalar va grammatik topshiriqlar koʻp edi ammo oʻquvchi tayyor qoidalar asosida ishlash bilan cheklanib qolgan edi, mustaqil fikrlamas edi. Hozirgi vaqtga kelib matnlarimizni tahlil qilishda, ogʻzaki va yozma nutqni shakllantirishda matnni oʻqib tushunish, tinglab tushunish, nutq soʻzlash va yozma savodxonlik kabi tamoyillardan foydalanilmoqda. Bularidan oʻqib tushunish tarmogʻi oʻquvchini oʻylashga, fikrlashga undaydi. Oʻqib tushunish-matnni mazmunan anglashga doir nutqiy faoliyat turi. Shuningdek, eshitish organlaridan koʻra koʻrish organlari ancha layoqatli, shu sababdan matn koʻrinishidagi xabar eshitilgan xabardan ishonchliroqdir. Matnni oʻqish davomida ijodkor aytmoqchi boʻlgan tagmaʼno mazmunni sezishimiz lozim va unga oʻzimiz xulosa bera olishimiz kerak.

Xulosa qilib aytganda, har bir oʻquvchi fikrni ogʻzaki yoki yozma ifodalash, oʻzgalar fikrini matndagi axborotlarni idrok eta olishi psixofiziologik jarayon, baxolashda foydalaniladigan savol va topshiriqlar uning nutqiy malaka va tafakkurini rivojlantirishga ruhiy jihatdan ham, jismoniy jihatdan ham boʻlishi, ularda mustaqil munosabatni bayon etishga, hayotni va oʻzgarishlarni anglash koʻnikmalarini rivojlantirishga yoʻnaltirilgan boʻlishi kerak. Oʻqib tushunish koʻnikmasini, mukammal rivojlantirib borish uchun berilgan matnlarning oʻquvchi uchun tushunarli boʻlishi va yoshiga mos tarzda olinishi tavsiya etiladi.

Matnni oʻqib tushunish malakasini rivojlantirish da soʻz manosini kontekst bilan bogʻlab berish, matndagi maʼlumotni turli shakllarda ifodalash, tafsilotlarga alohida urgʻu berish zarur. Baʼzi matnlarda sonlar turli qiymatdagi bir necha raqamlarning matnda kelishi ularning chalkashtirilishiga olib kelgan. Bundan kelib chiqadiki shu kabi malumotlar berilganda ularni taʼkidlaydigan qoʻshimcha vositalardan foydalanish kerak yoki oʻqituvchi raqam bilan bogʻliq bir maʼlumotlarga oʻquvchining diqqatini jalb etish kerak boʻladi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Azimova I. Oʻzbek tilidagi gazeta matnlarining mazmuniy persepsiyasining psixolingvistik tadqiqi: monografiya. –T., 2019. 158 bet
2. 2. Ismailov A. v.b., Xalqaro tadqiqotlarda oʻquvchilarning oʻqish savodxonligini baholash. – Toshkent, «Sharq», 2019, 92 b.
3. J. Charles Alderson. Assessing Reading. Cambridge University Press 2000. Mavlonova K., Hakimova N.. Ona tili darslarida oʻqish savodxonligini egallash imkoniyatlari. Oʻzbek tilshunosligini rivojlantirishning dolzarb muammolari. Res.ilm.amal.konf. mater. – Toshkent, Oʻzkitobsavdo nashriyoti, 2020. 340 b. –B. 217–224
4. Oʻzbek tilini oʻrganish va oʻqitishni qayta qurish hamda takomillashtirish dolzarb masalalari. Oʻzbek tili doimiy anjumani birinchi yigʻinining tezislari. –Samarqand, 1991.
5. Sharopova F.V. 5-sinf oʻquvchilarida matnni oʻqib tushunish malakasini shakllantirishning nazariy va metodik asoslari. ped.fan.magist. dis. –T., 2020. – 108b

P-ADIK RATSIONAL DINAMIK SISTEMALAR*Hamidov Sherali Shirinovich**Buxoro davlat pedagogika institute o'qituvchisi*

Annotatsiyasi: Ishni bajarishda matematik analiz, kompleks analiz va p-adik analiz usullaridan foydalanildi. P-Adik kompleks sonlar maydoni ustida berilgan diskret vaqtli dinamik sistemalar nazariyasini o'rganish va ularni qo'llab:

- $a/(x^2+1)$ –ratsional funksiya qo'zg'almas nuqtalarini topish;*
- Qo'zg'almas nuqta yagona bo'lgan holda bu qo'zg'almas nuqtaning xarakteriga mos ravishda dinamikani tadqiq etish;*
- Qo'zg'almas nuqta mavjud bo'lmagan holda davriy nuqtalarni topish va bu davriy nuqtalarning xarakteriga mos ravishda dinamikani tadqiq etish.*

Maqola natijalari p-adik ratsional funksiyalar bir sinfi uchun diskret dinamik sistemalari nazariyasini rivojlantirishda qo'llaniladi. Natijalarining amaliy ahamiyati telekommunikatsiyaning ba'zi masalalarini va raqamli tahlil hamda kriptografiya qo'llash imkoniyati bilan izohlanadi. Asosiy natijalar nazariy xarakterga ega. Matematikaning turdosh sohalari va biologik va fizik sistemalar dinamikasini o'rganishda qo'llanadi.

Kalit so'zlar: Ratsional dinamik sistemalar; qo'zg'almas nuqta; invariant to'plam; Siegel disk; p-adik kompleks sonlar maydoni.

Р-АДИК РАЦИОНАЛЬНЫЕ ДИНАМИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ*Хамидов Шерали Ширинович**Преподаватель Бухарского государственного педагогического института*

Аннотация: В работе использованы методы математического анализа, комплексного анализа и р-адического анализа. Изучение теории динамических систем с дискретным временем в области р-адических комплексных чисел и их реализация:

- определить неподвижные точки $a/(x^2+1)$ -рациональной функции;*
- Реализация динамики, соответствующей характеристикам фиксированной точки, когда фиксированная точка единственна;*
- найти периодические точки при отсутствии фиксированной точки и реализовывать динамику в соответствии с природой этих периодических точек.*

Результаты работы по развитию теории дискретных динамических систем для класса р-адических рациональных функций, имеют практическое применение в рассмотрении проблем телекоммуникаций и возможностью их использования в цифровом анализе и криптографии. Основные результаты имеют теоретический характер. Они используются в смежных областях математики и динамики биологических и физических систем.

Ключевые слова: Рациональные динамические системы; фиксированная точка; инвариантное множество; Диск Зигеля; Множество р-адических комплексных чисел.

P-ADIC RATIONAL DYNAMIC SYSTEMS*Khamidov Sherali Shirinovich**Teacher at Bukhara State Pedagogical Institute*

Annotation: The work uses the methods of mathematical analysis, complex analysis and p-adic analysis. Study of the theory of dynamical systems with discrete time in the field of p-adic complex numbers and their implementation:

- Find fixed points of $a/(x^2+1)$ - rational functions;*
- study the dynamics corresponding to the characteristics of fixed and points, in particular when this point is unique;*
- find periodic points in case of the absence of a fixed point and investigate the dynamics in accordance with the nature of these points;*

The results of the work on the development of the theory of discrete dynamical systems for the class of p-adic rational functions. The practical significance of the results obtained is expressed in the fact that they can be used for the further development of telecommunications, digital analysis and cryptography. The results have theoretical character. They can be used in the study of related areas of mathematics, the dynamics of biological and physical systems.

Key words: Rational dynamical systems; fixed point; invariant set; Siegel disk; fields of p-adic complex numbers.

Ma'lumki, p-adik sonlar nazariyasi ko'plab qo'llanmalarga ega. Masalan, matematika, biologiya, fizika va boshqa fanlarning tarmoqlarida p-adik sonlardan keng foydalanilgan.

Quyidagi asosiy ta'riflardan eslatamiz. Eng katta umumiy bo'luvchini (n, m) bilan belgilaymiz, bunda n va m musbat butun sonlarning. Q ratsional sonlar maydoni bo'lsin.

Har bir tub son p uchun ixtiyoriy ratsional $x \neq 0$ sonni quyidagicha ifodalash mumkin $(p, n) = 1$, $(p, m) = 1$. Bu x ning p -adik normasi $|x|_p = p^{-r}$ va $|0|_p = 0$ bu yerda $r, n \in \mathbb{Z}$, m musbat butun son.

Ushbu norma quyidagi xossalarga ega:

1) $|x|_p \geq 0$ va $|x|_p = 0$ agar faqat $x = 0$ bo'lsa,

2) $|xy|_p = |x|_p |y|_p$

3) kuchli uchburchak tengsizligi

$$|x + y|_p \leq \max\{|x|_p, |y|_p\}$$

3.1). agar $|x|_p \neq |y|_p$ bo'lsa $|x + y|_p = \max\{|x|_p, |y|_p\}$,

3.2). agar $|x|_p = |y|_p$ bo'lsa $p=2$ uchun $|x + y|_p \leq \frac{1}{2}|x|_p$

Q ning p -adik normaga nisbatan to'ldirilgani p -adik sonlar maydonini aniqlaydi va Q_p bilan belgilanadi.

Q_p ning algebraik to'ldirmasi C_p bilan belgilanadi va u p -adik kompleks sonlar to'plami deyiladi.

Har qanday $a \in C_p$ va $r > 0$ uchun ochiq shar, yopiq shar va sfera quyidagicha belgilanadi

$$U_r(a) = \{x \in C_p : |x - a|_p < r\}$$

$$V_r(a) = \{x \in C_p : |x - a|_p \leq r\}$$

$$S_r(a) = \{x \in C_p : |x - a|_p = r\}.$$

Dinamik tizimni aniqlash uchun biz $f : x \in U \rightarrow f(x) \in U$ funksiyasini qaraymiz, (biz qarayotgan

holatda $U = U_r(a)$ yoki C_p). $x \in U$ uchun $f^n(x)$ bilan f ning o'zi-o'ziga n -katlama iteratsiyasi belgilanadi:

$$f^n(x) = f(f(f(f \dots f(x)))) \dots$$

Ixtiyoriy tanlangan $x_0 \in U$ va $f : U \rightarrow U$ uchun diskret vaqtli dinamik sistemasi (shuningdek, traektoriya deb ataladi) quyidagi ketma-ketlik bilan aniqlanadi

$$x_0, x_1 = f(x_0), x_2 = f^2(x_0), x_3 = f^3(x_0), \dots \quad (3.1.1)$$

Asosiy muammo: f funksiyasi va x_0 boshlang'ich nuqtasi berilganda (3.1.1) ketma-ketlikda nima sodir

$\lim_{n \rightarrow \infty} x_n$ limiti mavjudmi? Agar yo'q bo'lsa ketma-ketlikning limit nuqtalari to'plami qanday?

Agar $f(x) = x$ bo'lsa, $x \in U$ nuqta f uchun qo'zg'almas nuqta deyiladi. Barcha qo'zg'almas nuqtalar to'plami $\text{Fix}(f)$ bilan belgilanadi.

x nuqta m davriy nuqtasidir, agar $f^m(x) = x$.

Agar $U(x_0)$ ning atrofi mavjud bo'lsa, x_0 qo'zg'almas nuqtasi tortuvchi nuqta deb ataladi agar barcha $x \in U(x_0)$ nuqtalar uchun quyidagi tenglik o'rinli bo'lsa

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f^n(x) = x_0$$

Agar x_0 tortuvchi bo'lsa, unda uning jalb havzasi quyidagicha aniqlanadi

$$A(x_0) = \{x \in C_p : f^n(x) \rightarrow x_0, n \rightarrow \infty\}$$

Agar x_0 ning $U(x_0)$ atrofi mavjud bo'lib

$$x \in U(x_0), x \neq x_0 \text{ uchun } |f(x) - x_0|_p > |x - x_0|_p$$

bajarilsa sobit x_0 nuqta repeller deb ataladi.

$U_r(x_0)$ to'pi Siegel disk deyiladi, agar har bir shar $S_\rho(x_0)$, $\rho > r$ funksiya $f(x)$ ga nisbatan invariant bo'lsa, ya'ni agar $x \in S_\rho(x_0)$ bo'lsa, u holda

$$f^n(x) \in S_\rho(x_0), n = 1, 2, \dots$$

Siegel disk $SI(x_0)$ bilan belgilanadi.

Chiziqli bo'lmagan $f(x) = \frac{a}{x^2}$ funksiyaning p-adik dinamik sistemalari.

Ma'lumki p-Adik norma $|\cdot|_p$ ga nisbatan Q ratsional sonlar to'plamining to'ldirmasi (barcha limit nuqtalari to'plami) Q_p orqali belgilanadigan p-adik maydonni aniqlaydi.

Q_p ning algebraik to'ldirmasi kompleks p-adik sonlar maydoni deb ataladi va u C_p kabi belgilanadi.

Ixtiyoriy $a \in C_p$ va $r > 0$ uchun quyidagi to'plamlarni qaraylik

$$U_r(a) = \{x \in C_p : |x - a|_p < r\},$$

$$V_r(a) = \{x \in C_p : |x - a|_p \leq r\},$$

$$S_r(a) = \{x \in C_p : |x - a|_p = r\}.$$

Faraz qilaylik x_0 nuqta biror $f(x)$ funksiyaning qo'zg'almas nuqtasi bo'lsin, ya'ni $f(x_0) = x_0$.

$\lambda = f'(x_0)$ bo'lsin. Agar $0 < |\lambda|_p < 1$, bo'lsa x_0 ga tortuvchi nuqta, $|\lambda|_p = 1$ bo'lsa netral nuqta va $|\lambda|_p > 1$ bo'lsa itaruvchi nuqta deyiladi.

$U_r(x_0)$ shar Siegel diski deyiladi, agar uning har bir sferasi $S_\rho(x_0)$, $\rho < r$ $f(x)$ ning invariant sferasi bo'lsa, ya'ni agar $x \in S_\rho(x_0)$ bo'lsa, u holda $f^n(x) \in S_\rho(x_0)$ bo'ladi bu yerda $n = 1, 2, \dots$. Barcha Siegel disklarining (x_0 markazli) birlashmasi maksimal Siegel diski deyiladi va $SI(x_0)$ kabi belgilanadi. f funksiyaga bog'liq dinamik sistemani qaraymiz: $f : C_p \rightarrow C_p$ bu Sistema quyidagicha aniqlangan:

$$f(x) = \frac{a}{x^2}, \quad a \neq 0, \quad a \in C_p, \quad (1)$$

bu yerda $x \neq 0$

Bizning maqsadimiz C_p – kompleks p-adik maydonda, (1) ning $\{f^{(n)}(x), x \in C_p\}$ trayektoriyalarining xossasini o'rganish.

Eslatma: $f(f(x)) = x$.

$$\text{Haqiqatdan : } f(f(x)) = \frac{a}{(\frac{a}{x^2})^2} = x$$

Ushbu funksiya uchta qo'zg'almas nuqta x_k , $k=1, 2, 3$ ga ega, ular C_p da $x^3 = a$ yechimlari. Ushbu nuqtalari uchun

$$x_k^3 = a \Rightarrow |x_k^3|_p = |a|_p \Rightarrow |x_k|_p = \alpha = (|a|_p)^{1/3}. \quad (2)$$

Shunday qilib, $x_k \in S_\alpha(0)$, $k = 1, 2, 3$.

3.1.1 Lemma. (2) tenglik bilan aniqlangan α uchun quyidagi tasdiqlar orinli bo'ladi:

1. $S_\alpha(0)$ sfera f ga nisbatan invariant, (ya'ni $f(S_\alpha(0)) \subset S_\alpha(0)$);

2. $f(U_\alpha(0)) \subset C_p \setminus V_\alpha(0)$;

3. $f(C_\alpha \setminus V_\alpha(0)) \subset U_\alpha(0)$.

Quyidagicha tenglikni hosil qilamiz:

$$f'(x) = \frac{-2a}{x^3} = \frac{-2}{x} \cdot f(x).$$

Qo'zg'almas nuqtalarda

$$f'(x_k) = \frac{-2}{x_k} \cdot f(x_k) = -2$$

$$|f'(x_k)|_p = \begin{cases} \frac{1}{2}, & \text{agar } p = 2 \\ 1, & \text{agar } p \geq 3 \end{cases}$$

munosabatlar o'rinli bo'ladi.

Demak, x_k qo'zg'almas nuqta $p=2$ uchun tortuvchi, $p \geq 3$ uchun esa neytral nuqta bo'ladi.

Bu yerda biz f^n ni aniq hisoblashimiz mumkin:

3.1.2 Lemma. Barcha $x \in C_p \setminus \{0\}$ uchun

$$f^n(x) = a^{1/3(1-(-2)^n)} \cdot x^{(-2)^n}, n \geq 1$$

munosabat o'rinli bo'ladi.

Ta'kidlash joizki $\alpha = (|a|_p)^{1/3}$. $r > 0$ uchun, $x \in S_r(0)$ nuqtani qaraymiz, ya'ni, $|x|_p = r$. Bundan

$$|f^n(x)|_p = |a^{1/3(1-(-2)^n)} \cdot x^{(-2)^n}|_p = a^{1-(-2)^n} \cdot r^{(-2)^n}, n \geq 1. \quad (3)$$

Tanlangan $r > 0$ uchun $r_n = a^{1-(-2)^n} \cdot r^{(-2)^n}$ belgilashni kiritamiz.

So'ngra (3) munosabatdan $x \in S_r(0)$ ning $f^n(x)$, $n \geq 1$ traektoriyasi quyidagi sferalar ketma-ketligiga ega:

$$S_r(0) \rightarrow S_{r_1}(0) \rightarrow S_{r_2}(0) \rightarrow S_{r_3}(0) \rightarrow \dots$$

Endi biz r_n ning limitini hisoblaymiz.

n juft bo'lsin. (3) dan quyidagi munosabatni hosil qilamiz:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} |f^n(x)|_p = \lim_{n \rightarrow \infty} r_n = \begin{cases} 0, & \text{agar } r < \alpha \\ \alpha, & \text{agar } r = \alpha \\ +\infty, & \text{agar } r > \alpha \end{cases}$$

n toq bo'lsin. Bu holda quyidagi munosabatga ega bo'lamiz:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} |f^n(x)|_p = \lim_{n \rightarrow \infty} r_n = \begin{cases} +\infty, & \text{agar } r < \alpha \\ \alpha, & \text{agar } r = \alpha \\ 0, & \text{agar } r > \alpha \end{cases}$$

Yuqorida keltirilgan natijalarni umumlashtirib, quyidagi teoremani bayon qilamiz:

3.1.1 Teorema. Agar $p \geq 3$ va α (2) tenglik bilan aniqlangan bo'lsa, u holda quyidagi munosabatlar o'rinli bo'ladi.

1. Agar $x \in U_\alpha(0)$ bo'lsa, u holda

$$\lim_{k \rightarrow \infty} f^{2k}(x) = 0, \lim_{k \rightarrow \infty} |f^{2k-1}(x)|_p = +\infty$$

bo'ladi;

2. Agar $x \in S_\alpha(0)$ bo'lsa, u holda $f^n(x) \in S_\alpha(0)$, $n \geq 1$ bo'ladi;

3. Agar $x \in C_p \setminus V_\alpha(0)$ bo'lsa, u holda

$$\lim_{k \rightarrow \infty} f^{2k-1}(x) = 0, \lim_{k \rightarrow \infty} |f^{2k}(x)|_p = +\infty \text{ bo'ladi.}$$

$$f(x) = \frac{a}{x^2+1} \text{ funksiyaning } p\text{-adik dinamik sistemalari.}$$

p-Adik son.

Q- ratsional sonlar maydoni bo'lsin. n va m sonlarning EKUB (n,m) bo'lsin. Har bir $x \neq 0$ ratsional sonni $x = p^r \frac{n}{m}$ ko'rinishda yozish mumkin. Bu yerda $r, n \in \mathbb{Z}$, $m \in \mathbb{N}$, $(p,n)=1, (p,m)=1$ va p fiksirlangan tub son.

x ning p -adik normasi quyidagicha aniqlanadi:

$$|x|_p = \begin{cases} p^{-r}, & \text{agar } x \neq 0 \\ 0, & \text{agar } x = 0 \end{cases}$$

p -Adik norma xossalari:

1) $|x|_p \geq 0$ va $|x|_p = 0$ faqat va faqat $x=0$ bo'lsa.

2) $|xy|_p = |x|_p |y|_p$.

3) Qat'iy uchburchak tengsizligi

$$|x+y|_p \leq \max\{|x|_p, |y|_p\}$$

3.1) Agar $|x|_p \neq |y|_p$ bo'lsa, u holda $|x+y|_p = \max\{|x|_p, |y|_p\}$

3.2) Agar $|x|_p = |y|_p$ bo'lsa, u holda $p=2$ uchun $|x+y|_p \leq 0,5|x|_p$ o'rinli.

Ma'lumki p -adik norma $|\cdot|_p$ ga nisbatan Q ratsional sonlar to'plamining to'ldirmasi (barcha limit nuqtalari to'plami) Q_p orqali belgilanadigan p -adik maydonni aniqlaydi.

Q_p ning algebralik to'ldirmasi kompleks p -adik sonlar maydoni deb ataladi va u C_p kabi belgilanadi.

Ixtiyoriy $a \in C_p$ va $r > 0$ uchun quyidagi to'plamlarni qaraylik

$$U_r(a) = \{x \in C_p : |x-a|_p < r\},$$

$$V_r(a) = \{x \in C_p : |x-a|_p \leq r\},$$

$$S_r(a) = \{x \in C_p : |x-a|_p = r\}.$$

$f: U_r(a) \rightarrow C_p$ funksiyani $U_r(a)$ sharda quyidagi tekis yaqinlashuvchi $f(x) = \sum_{n=0}^{\infty} f_n(x-a)^n$, $f_n \in C_p$, qator ko'rinishida yozish mumkin bo'lsa, unga analitik funksiya deyiladi.

C_p da dinamik sistemalar.

C_p dagi (f, U) dinamik sistemasining ba'zi xossalari keltirib o'tamiz. Bu yerda $f: x \in U \rightarrow f(x) \in U$ analitik funksiya va $U = U_r(a)$ yoki C_p .

$f: U \rightarrow U$ analitik funksiya bo'lsin. $f^n(x) = f * \dots * f(x)$ kabi belgilash kiritamiz.

Agar $f(x_0) = x_0$ bo'lsa, x_0 -qo'zg'almas nuqta deyiladi. f ning barcha qo'zg'almas nuqtalari to'plami $Fix(f)$ kabi belgilanadi. Agar x_0 ning shunday $U(x_0)$ atrofi topilib, barcha $x \in U(x_0)$ nuqtalar uchun

$\lim_{n \rightarrow \infty} f^n(x) = x_0$ bo'lsa, x_0 tortuvchi deyiladi. Agar x_0 tortuvchi bo'lsa, tortishishlar to'plami quyidagicha bo'ladi:

$$A(x_0) = \{x \in C_p : f^n(x) \rightarrow x_0, n \rightarrow \infty\}.$$

Agar x_0 nuqtaning shunday $U(x_0)$ atrofi mavjud bo'lib, barcha $x \in U(x_0), x \neq x_0$ nuqtalarda $|f(x) - x_0|_p > |x - x_0|_p$ tengsizlik o'rinli bo'lsa, x_0 itaruvchi deyiladi.

$\lambda = f'(x_0)$ bo'lsin. Agar $0 < |\lambda|_p < 1$, bo'lsa x_0 ga tortuvchi nuqta, $|\lambda|_p = 1$ bo'lsa netral nuqta va $|\lambda|_p > 1$ bo'lsa itaruvchi nuqta deyiladi.

$\underline{U}_r(x_0)$ shar Siegel diski deyiladi, agar uning har bir sferasi $S_p(x_0)$, $\rho < r$ $f(x)$ ning invariant sferasi bo'lsa, yani agar $x \in S_p(x_0)$ bo'lsa, u holda $f^n(x) \in S_p(x_0)$ bo'ladi bu yerda $n = 1, 2, \dots$. Barcha Siegel disklarining (x_0 markazli) birlashmasi maksimal Siegel diski deyiladi va $SI(x_0)$ kabi belgilanadi. f funksiyaga bog'liq dinamik sistemani qaraymiz: $f : C_p \rightarrow C_p$ bu Sistema quyidagicha aniqlangan.

$f: U \rightarrow U$ va $g: V \rightarrow V$ akslantirishlar berilgan bo'lsin. $h: U \rightarrow V$ gomeomorfizm mavjud bo'lib, $h \circ f = g \circ h$ bo'lsa, f va g akslantirishlar topologik qo'shma akslantirishlar deyiladi. h -gomeomorfizmga topologik qo'shmalik deyiladi. Topologik qo'shma akslantirishlar o'zining dinamikasi bo'yicha to'la ekvivalent bo'ladi. Misol uchun, agar f akslantirish g akslantirish bilan h orqali qo'shma, x_0 esa f uchun qo'zg'almas nuqta bo'lsa, u holda $h(x_0)$ g akslantirish uchun qo'zg'almas bo'ladi. Haqiqatdan ham, $h(x_0) = h(f(x_0)) = gh(x_0)$.

$a/(x^2+1)$ funksiya.

$$\text{Endi biz } f(x) = a/(x^2+1), \quad a \neq 0, \quad a \in C_p, \quad x^2 \neq -1 \quad (2.1)$$

tenglik bilan aniqlangan $f : C_p \rightarrow C_p$ funksiya bilan bog'langan dinamik sistemani qaraymiz.

3.3.1 Eslatma. $x^2 = -1$ tenglama $x \in Q_p$ yechimiga ega bo'lishi uchun $p \equiv 1 \pmod{4}$ bo'lishi zarur va yetarli.

Biz qarayotgan (2.1) tenglik bilan aniqlangan funksiya C_p yopiq to'plamda algebraik bo'lganligi uchun, bizning holda $x^2 = -1$ (p tup songa bog'liqsiz holda) ikkita $\pm i$ yechimga ega.

Bizning asosiy maqsadimiz kompleks p -adik maydon C_p da (2.1) tenglik bilan aniqlangan funksiya trayektoriyasini o'rganish.

Bu funksiya ($a \neq 0$) uchun 3 ta qo'zg'almas nuqtaga ega:

$$f(x) = x, \quad x^3 + x - a = 0, \quad x_k = x_k(a), \quad k = 1, 2, 3. \quad (2.2)$$

Har bir yechimning aniq ko'rinishini berish mumkin, ammo yechimlarning ko'rinishi qo'pol ko'rinishda ega bo'lishi mumkin. Umumiylikni chegaralamagan holda

$$|x_1|_p \leq |x_2|_p \leq |x_3|_p \quad (2.3)$$

bo'lsin deb faraz qilamiz.

$A = |a|_p$ kabi belgilash kiritamiz.

Viyet formulasiga ko'ra:

$$x_1 + x_2 + x_3 = 0, \quad x_1 x_2 x_3 = a \quad (2.4)$$

3.3.1 Lemma. $x_k, k = 1, 2, 3$ qo'zg'almas nuqtalarning normasi uchun quyidagilar o'rinli:

$$|x_1|_p = A, \quad |x_2|_p = |x_3|_p = 1, \quad \text{agar } A \leq 1$$

$$|x_1|_p = |x_2|_p = |x_3|_p = A^{\frac{1}{3}}, \quad \text{agar } A > 1.$$

Isbot. x_k nuqta f ning qo'zg'almas nuqtasi bo'lganligi uchun

$$|x_k|_p = \left| \frac{a}{x_k^2 + 1} \right|_p = \begin{cases} A, & \text{agar } |x_k|_p < 1 \\ \geq A, & \text{agar } |x_k|_p = 1 \\ \frac{A}{|x_k|_p^2}, & \text{agar } |x_k|_p > 1 \end{cases}$$

Bu sistemani yechib bo'ladi.

$$|x_k|_p = \begin{cases} A, & \text{agar } A \leq 1 \\ A^{1/3}, & \text{agar } A > 1 \end{cases} \quad (2.5)$$

ega bo'lamiz.

$A \leq 1$ bo'lgan hol. $|x_1|_p = A$ bo'lsa, (2.4) tenglikdan $|x_2 x_3|_p = 1$ va (2.5) dan $|x_2|_p = |x_3|_p = 1$ munosabatlarni hosil qilamiz. Bundan tashqari, (2.3)-(2.5) ga ko'ra $|x_1|_p = 1$ bo'lishi mumkin emas.

$$A > 1 \quad \text{bo'lgan} \quad \text{hol.} \quad \text{Bu} \quad \text{holda} \quad (2.5) \quad \text{dan}$$

$$|x_1|_p = |x_2|_p = |x_3|_p = A^{\frac{1}{3}} \text{ ni hosil qilamiz.}$$

3.3.2 Lemma. Quyidagi munosabatlar o'rinli:

1. Agar $p=2$, $A \leq 1$ bo'lsa, u holda x_1 tortuvchi,

$$x_2 \text{ va } x_3 \begin{cases} \text{tortuvchi, agar } 0,5 < A \leq 1 \\ \text{neytral, agar } A = 0,5 \\ \text{itaruvchi, agar } A < 0,5 \end{cases}$$

2. Agar $p \geq 3, A < 1$ bo'lsa, u holda x_1 tortuvchi x_2 va x_3 itaruvchi bo'ladi.

3. Agar $p \geq 3, A = 1$ bo'lsa, u holda $x_i, i=1,2,3$ neytral bo'ladi.

4. Agar $A > 1$ bo'lsa, u holda

$$x_i \begin{cases} \text{tortuvchi, agar } p = 2 \\ \text{neytral, agar } p \geq 3 \end{cases}$$

Isbot.

$$f'(x) = -2x \cdot \frac{a}{(x^2 + 1)^2} = -\frac{2x}{a} \cdot \left(\frac{a}{x^2 + 1}\right)^2 = -\frac{2x}{a} (f(x))^2$$

tenglik o'rinli.

Bundan

$$f'(x_k) = -\frac{2x_k}{a} (f(x_k))^2 = -\frac{2x_k^3}{a}$$

tenglik hosil bo'ladi. Ushbu tenglik va lemma 3.3.1 dan lemma 3.3.2 ning isboti kelib chiqadi.

$x \in S_r(0)$, ya'ni $r = |x|_p$ uchun (3) formula va p -adik normaning qat'iy uchburchak tengsizligidan quyidagi munosabatni hosil qilamiz:

$$r' = |f(x)|_p = \varphi(x) = \begin{cases} A, \text{ agar } r < 1 \\ \geq A, \text{ agar } r = 1 \\ \frac{A}{r^2}, \text{ agar } r > 1 \end{cases} \quad (2.6)$$

3.3.2 Eslatma. $r=1$ da $\varphi(r)$ aniq ko'rinishga ega emas. Bizga faqatgina uning quyi chegarasi aniq. Quyida biz keltiradigan mulohazalarda ($r=1$ bo'lganda) bu quyi chegara topiladi.

$$P = \{x \in C_p : \exists n \in \mathbb{N} \cup \{0\}, f^n(x) \in \{-i, i\}\}, \quad (2.7)$$

belgilash kiritamiz.

3.3.3 Lemma. Agar $x \in S_r(0)$ va $x \notin P$ bo'lsa, u holda har bir $n \geq 1$ uchun

$$|f^{(n)}(x)|_p = \varphi^n(r)$$

tenglik o'rinli.

Isbot. $n=1$ bo'lsa (2.6) formuladan tenglik isboti kelib chiqadi. Endi biz $n=2$ bo'lgan holni qaraymiz. $|f(x)|_p = \varphi(r)$ bo'lganligi uchun:

$$|f^2(x)|_p = \frac{|a|_p}{|(f(x))^2 + 1|_p} = \varphi(\varphi(r)) = \begin{cases} A, \text{ agar } \varphi(r) < 1 \\ \geq A, \text{ agar } \varphi(r) = 1 \\ \frac{A}{(\varphi(r))^2}, \text{ agar } \varphi(r) > 1 \end{cases}$$

tenglikga ega bo'lamiz.

Ushbu mulohazalarni ixtiyoriy $n \geq 1$ va barcha $x \in S_r(0) \setminus P$ uchun qo'llab lemmani to'la isbotlaymiz.

3.3.4 Lemma. $\varphi(r)$ ((2.6) tenglik bilan aniqlangan) hosil qilgan dinamik sistema quyidagi xossalarga ega:

$$1. \text{Fix}(\varphi) = \begin{cases} \{A\} \cup \{1: \text{agar } \varphi(1) = 1\}, \text{ barcha } A < 1 \\ \{1: \text{agar } \varphi(1) = 1\}, \text{ barcha } A = 1 \\ \{\sqrt[3]{A}\}, \text{ barcha } A > 1. \end{cases}$$

2. Agar $A \leq 1$ bo'lsa, u holda

- barcha $r < 1$ uchun

$$\varphi(r) = A, \quad \varphi(A) = A$$

- agar $A \leq \varphi(1) < 1$ bo'lsa, u holda $\varphi^n(1) = A, n \geq 2$.

- agar $A < \varphi(1)$ bo'lsa, u holda $\varphi^2(1) = \frac{A}{(\varphi(1))^2}, \varphi^n(1) = A, n \geq 3$.

$r > 1$ uchun

$$\varphi(r) = \frac{A}{r^2}, \quad \varphi^n(r) = A, \quad n \geq 2.$$

3. Agar $A > 1$ bo'lsa u holda $\{A, 1/A\}$ φ uchun r davriy orbita va

-har bir $r < 1$ uchun

$$\varphi(r) = A, \quad \varphi(A) = A.$$

-agar $r=1$ bo'lsa, u holda $\varphi^2(1) = \frac{A}{(\varphi(1))^2}, \varphi^n(1) = A, n \geq 3$.

-agar $r > 1$ $r \neq \sqrt[3]{A}$ bo'lsa, u holda

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \varphi^{2k}(r) = \frac{1}{A}, \quad \varphi^{2k+1}(r) = A, \quad k = 0, 1, \dots$$

Isbot. (2.6) tenglik bilan aniqlangan $\varphi: [0; +\infty) \rightarrow [0; +\infty)$ funksiyaning sodda xossalardan lemmaning isboti kelib chiqadi.

3.3.1 Teorema. (2.1) tenglik yordamida aniqlangan funksiya hosil qilgan dinamik sistema quyidagi xossalarga ega:

1. Agar $A \leq 1$ bo'lsa, u holda $f(S_A(0)) \subset S_A(0)$ va har bir $x \in S_r(0)$ uchun

-barcha $r < 1$ larda,

$f^n(x) \in S_A(0), n \geq 1$.

Agar $r=1$ va $|f(x)|_p \leq 1$ bo'lsa, u holda $f^n(x) \in S_A(0), n \geq 2$.

-Agar $|f(x)|_p > 1$ bo'lsa, u holda $f^2(x) = S_{\frac{A}{|f(x)|_p^2}}, f^n(x) = S_A(0) n \geq 3$.

-Agar $r > 1$ bo'lsa, u holda

$f(x) \in S_{\frac{A}{r^2}}(0), f^n(x) \in S_A(0), n \geq 2$.

2. Agar $A > 1$ bo'lsa, u holda $f(S_{1/A}(0)) \subset S_A(0), f(S_A(0)) \subset S_{1/A}(0)$ va barcha $r < 1$ larda

$f^n(x) \subset S_A(0), n \geq 1$.

-agar $r=1$ bo'lsa, u holda $f^2(x) \in S_{\frac{A}{(f(x)|_p)^2}}, f^n(x) \in S_A(0) n \geq 3$.

-agar $r > 1$ bo'lsa, u holda $f(S_{\sqrt[3]{A}}(0)) \subset S_{\sqrt[3]{A}}(0)$ va bunda $r \neq \sqrt[3]{A}$ bu holda

$$\lim_{k \rightarrow \infty} |f^{2k}(x)|_p = \frac{1}{A}, \quad f^{2k+1}(x) \in S(0), \quad k = 0, 1, \dots$$

Bu teorema $f^n(x)$ ketma-ketlikning limitini bermaydi. Bu limitni o'rganish uchun quyidagi teoremadan foydalanamiz.

3.3.2 Teorema. x_0 nuqta $f: U \rightarrow U$ analitik funksiya uchun qo'zg'almas nuqta bo'lsin. Quyidagi tasdiqlar o'rinli bo'ladi:

1. Agar x_0 nuqta f uchun tortuvchi nuqta $r > 0$

$$Q = \max_{1 \leq n < \infty} \left| \frac{1}{n!} \frac{d^n f}{dx^n}(x_0) \right|_p r^{n-1} < 1 \quad (2.8)$$

tenglikni qanoatlantirsa va $U_r(x_0) \subset U$ bo'lsa, u holda $U_r(x_0) \subset A(x_0)$ bo'ladi;

2. Agar x_0 nuqta f uchun neytral nuqta bo'lsa, u holda bu nuqta siegel diskining markazi bo'ladi. Agar

r

$$S = \max_{2 \leq n < \infty} \left| \frac{1}{n!} \frac{d^n f}{dx^n}(x_0) \right|_p r^{n-1} < |f'(x_0)|_p \quad (2.9)$$

tenglikni qanoatlantirsa va $U_r(x_0) \subset U$ bo'lsa, u holda $U_r(x_0) \subset SI(x_0)$ bo'ladi.

(2.1) tenglik bilan aniqlangan funksiya uchun (2.8) ning yechimini r_0 orqali, (2.9) ning yechimini r_1 orqali belgilaymiz. U holda 3.3.2- teorema, 3.31, 3.3.2-lemmalar va 3.3.1- teoremadan quyidagi natijani olamiz:

3.3.3 Teorema. Har bir tortuvchi qo'zg'almas yoki davriy nuqtalar to'plami r_0 radiusli tortishishlar to'plamida yotuvchi ochiq shardan iborat.

Barcha neytral qo'zg'almas nuqtalar to'plami r_1 radiusli Siegel diskining markazi bo'ladi.

XULOSA

$f(x) = \frac{a}{x^2}$ funksiyasining p -adik kompleks sonlar maydoni ustida dinamik sistemasi o'rganildi.

Bu dinamik sistema uchun qo'zg'almas va davriy nuqtalar mavjudlik shartlari va ularning turlari aniqlandi. Parameterlarga qo'yilgan ba'zi shartlar asosida traektoriyalarning limit nuqtalar to'plami va funksiyaning Siegel disklari topildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Albeverio S., Rozikov U.A., Sattarov I.A., p -adic (2, 1)-rational dynamical systems.

Jour. Math. Anal. Appl. 398(2) (2013), 553–566.

2. Albeverio S., Tirozzi B., Khrennikov A.Yu., S. de Shmedt, p-adic dynamical systems. Theoret. and Math. Phys. 114(3) (1998), 276–287.

3. Anashin V., Khrennikov A., Applied Algebraic Dynamics, de Gruyter Expositions in Mathematics vol 49, Walter de Gruyter (Berlin - New York), 2009. On a non-linear p-adic dynamical system 159

4. Khrennikov A.Yu., Oleschko K., M. de Jes'us Correa L'opez, Applications of p-adic numbers: from physics to geology. Advances in non-Archimedean analysis, 121–131, Contemp. Math., 665, Amer. Math. Soc., Providence, RI, 2016.

5. Koblitz N., p-adic numbers, p-adic analysis and zeta-function Springer, Berlin, 1977.

6. Mukhamedov F., Khakimov O., Chaotic behaviour of the p-adic Potts-Bethe mapping, Disc. Cont. Dyn. Syst. 38 (2018), 231–245.

7. Peitgen H.-O., Jungers H., Saupe D., Chaos Fractals, Springer, Heidelberg-New York, 1992.

8. Rozikov U.A., What are p-adic numbers? What are they used for? Asia Pac. Math. Newsl. 3(4) (2013), 1–6.

9. Rozikov U.A., Sattarov I.A., On a non-linear p-adic dynamical system. p-Adic Numbers, Ultrametric Analysis and Applications, 6(1) (2014), 53–64.

10. Rozikov U.A., Sattarov I.A., p-adic dynamical systems of (2, 2)-rational functions with unique fixed point. Chaos, Solitons and Fractals, 105 (2017), 260–270.

11. Rozikov U.A., Sattarov I.A., Yam S., p-adic dynamical systems of the function . p-Adic Numbers Ultrametric Anal. Appl. 11(1) (2019), 77–87.

12. Rozikov U.A., Sattarov I.A., Dynamical systems of the p-adic (2, 2)-rational functions with two fixed points. Results in Mathematics, 75(3) (2020), 37 pp.

13. Vladimirov V.S., Volovich I.V., Zelenov E.I., p-Adic Analysis and Mathematical Physics (Series Sov. and East Eur. Math., Vol. 10), World Scientific, River Edge, N. J. (1994)

14. Albeverio S., Rozikov U.A., Sattarov I.A., p-adic (2, 1)-rational dynamical systems. Jour. Math. Anal. Appl. 398(2) (2013), 553–566.

15. Koblitz N., p-adic numbers, p-adic analysis and zeta-function. Springer, Berlin, 1977.

16. S. Albeverio, B. Tirozzi, A.Yu. Khrennikov, S. de Shmedt, p-adic dynamical systems. Theoret. and Math. Phys. 114(3) (1998), 276–287.

17. A.Yu. Khrennikov, K. Oleschko, M. de Jes' p-adic numbers: from physics to geology. Advances in non-Archimedean analysis, 121–131, Contemp. Math., 665, Amer. Math. Soc., Providence, RI, 2016.

18. H.-O. Peitgen, H. Jungers and D. Saupe, Chaos Fractals, Springer, Heidelberg-New York, 1992.

19. U.A. Rozikov, What are p-adic numbers? What are they used for? Asia Pac. Math. Newsl. 3(4) (2013), 1–6.

20. U.A. Rozikov, I.A. Sattarov. On a non-linear p-adic dynamical system. p-Adic Numbers, Ultrametric Analysis and Applications, 6(1) (2014), 53–64.

21. U.A. Rozikov, I.A. Sattarov. p-adic dynamical systems of (2, 2)-rational functions with unique fixed point. Chaos, Solitons and Fractals, 105 (2017), 260–270.

22. U.A. Rozikov, I.A. Sattarov. Dynamical systems of the p-adic (2, 2)-rational functions with two fixed points. Results in Mathematics, 75(3) (2020), 37 pp.

23. U.A. Rozikov, I.A. Sattarov, S. Yam, p-adic dynamical systems of the function p-Adic Numbers Ultrametric Anal. Appl. 11(1) (2019), 77–87.

24. V. S. Vladimirov, I. V. Volovich, and E. I. Zelenov, p-Adic Analysis and Mathematical Physics (Series Sov. and East Eur. Math., Vol. 10), World Scientific, River Edge, N. J. (1994).

25. Albeverio, S., Rozikov, U.A., Sattarov, I.A.: p-adic (2, 1)-rational dynamical systems. J. Math. Anal. Appl. 398(2), 553–566 (2013)

26. Albeverio, S., Kloeden, P.E., Khrennikov, A.: Human memory as a p-adic dynamical system. *Theor. Math. Phys.* 114(3), 1414–1422 (1998)
27. Albeverio, S., Khrennikov, A., Tirozzi, B., De Smedt, S.: p-adic dynamical systems. *Theor. Math. Phys.* 114(3), 276–287 (1998)
28. Anashin, V.S.: Ergodic transformations in the space of p-adic integers. In: *p-Adic Mathematical Physics*, 3–24, AIP Conference Proceedings, vol. 826. American Institute of Physics, Melville, NY (2006)
29. Anashin, V.S., Khrennikov, A.Y.: *Applied Algebraic Dynamics*. de Gruyter Expositions in Mathematics, vol. 49. Walter de Gruyter, Berlin (2009)
30. Anashin, V.S.: Non-Archimedean ergodic theory and pseudorandom generators. *Comput. J.* 53(4), 370–392 (2010)
31. Anashin, V.S., Khrennikov, A.Y., Yurova, E.I.: Characterization of ergodicity of p-adic dynamical systems by using van der Put basis. *Dokl. Math.* 83(3), 306–308 (2011)
32. Anashin, V.S., Khrennikov, A.Y., Yurova, E.I.: Ergodicity of dynamical systems on 2-adic spheres. *Dokl. Math.* 86(3), 843–845 (2012)
33. Anashin, V.S., Khrennikov, A.Y., Yurova, E.I.: Ergodicity criteria for non-expanding transformations of 2-adic spheres. *Discrete Contin. Dyn. Syst.* 34(2), 367–377 (2014)
34. Call, G., Silverman, J.: Canonical height on varieties with morphisms. *Compos. Math.* 89, 163–205 (1993)
34. Diao, H., Silva, C.E.: Digraph representations of rational functions over the p-adic numbers. *p-Adic Numbers Ultramet. Anal. Appl.* 3(1), 23–38 (2011)
36. Escassut, A.: *Analytic Elements in p-Adic Analysis*. World Scientific, River Edge, NJ (1995)
37. Fan, A.-H., Liao, L.-M.: On minimal decomposition of p-adic polynomial dynamical systems. *Adv. Math.* 228, 2116–2144 (2011)
38. Fan, A., Fan, S., Liao, L., Wang, Y.: On minimal decomposition of p-adic homographic dynamical systems. *Adv. Math.* 257, 92–135 (2014)
39. Gouvea, F.Q.: *p-Adic Numbers. An Introduction*, 2nd edn. Springer, Berlin (1997)
40. Khrennikov, A.Y., Nilsson, M.: *p-Adic Deterministic and Random Dynamics*. Mathematics Applications, vol. 574. Kluwer, Dordrecht (2004)
41. Khrennikov, A.Y.: p-adic description of chaos. In: Alfinito, E., Boti, M. (eds.) *Nonlinear Physics: Theory and Experiment*, pp. 177–184. WSP, Singapore (1996)
42. Khamraev, M., Mukhamedov, F.M.: On a class of rational p-adic dynamical systems. *J. Math. Anal. Appl.* 315(1), 76–89 (2006)
43. Koblitz, N.: *p-Adic Numbers, p-Adic Analysis and Zeta-Function*. Springer, Berlin (1977)
44. Memić, N.: Characterization of ergodic rational functions on the set 2-adic units. *Int. J. Number Theory* 13, 1119–1128 (2017)
45. Mukhamedov, F.M., Khakimov, O.N.: On metric properties of unconventional limit sets of contractive non-Archimedean dynamical systems. *Dyn. Syst.* 31(4), 506–524 (2016)
46. Mukhamedov, F.M., Khakimov, O.N.: Phase transition and chaos: p-adic Potts model on a Cayley tree. *Chaos Solitons Fractals* 87, 190–196 (2016)
47. Mukhamedov, F.M.: On the chaotic behavior of cubic p-adic dynamical systems. *Math. Notes* 83(3), 428–431 (2008)
48. Mukhamedov, F.M., Rozikov, U.A.: On rational p-adic dynamical systems. *Methods Funct. Anal. Topol.* 10(2), 21–31 (2004)
49. Mukhamedov, F.M., Rozikov, U.A.: A polynomial p-adic dynamical system. *Theor. Math. Phys.* 170(3), 376–383 (2012)

50. Mukhamedov, F.M., Mendes, J.F.F.: On the chaotic behavior of a generalized logistic p-adic dynamical system. *J. Differ. Equ.* 243, 125–145 (2007)
51. Peitgen, H.-O., Jungers, H., Saupe, D.: *Chaos Fractals*. Springer, Heidelberg (1992)
52. Robert, A.M.: *A Course of p-Adic Analysis* (Graduate Texts in Mathematics), vol. 198. Springer, New York (2000)
53. Rozikov, U.A., Khakimov, O.N.: Description of all translation-invariant p-adic Gibbs measures for the Potts model on a Cayley tree. *Markov Process. Relat. Fields* 21(1), 177–204 (2015)
54. Rozikov, U.A., Sattarov, I.A.: On a non-linear p-adic dynamical system. *p-Adic Numbers Ultramet. Anal. Appl.* 6(1), 53–64 (2014)
55. Rozikov, U.A., Sattarov, I.A.: p-adic dynamical systems of $(2, 2)$ -rational functions with unique fixed point. *Chaos Solitons Fractals* 105, 260–270 (2017)
56. Rozikov, U.A., Sattarov, I.A., Yam, S.: p-adic dynamical systems of the function $ax/x^2 + a$. *p-Adic Numbers Ultramet. Anal. Appl.* 11(1), 77–87 (2019)
57. Sattarov, I.A.: p-adic $(3, 2)$ -rational dynamical systems. *p-Adic Numbers Ultramet. Anal. Appl.* 7(1), 39–55 (2015)
58. Walters, P.: *An Introduction to Ergodic Theory*. Springer, Berlin (1982)

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA KASBIY KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHDAGI MUAMMOLAR VA TO‘SIQLAR

Safarova Nigora Nasilloevna,

O‘zbekiston respublikasi Ichki ishlar vazirligi Buxoro akademik litseyi o‘qituvchisi, p.f.f.d., (PhD).

Annotatsiya: Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentsiyasini rivojlantirishga to‘sqinlik qiluvchi institutsional omillar; kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish tashabbuslari natijalari bo‘yicha amaliy tadqiqotlar va tadqiqot natijalari. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetentsiyani rivojlantirishning mavjud holatini yaxshilash uchun berilgan tavsiyalarni amalga oshirish borasida fikr yuritilgan.

Kasbiy kompetentsiyani rivojlantirishning hozirgi holatini tushunish, muammolarni aniqlash va samarali strategiyalarni o‘rganish orqali o‘qituvchilarning ta‘lim dasturlarini yaxshilash mumkin bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: Kompetensiya, institutsional, imkoniyat, texnologiya, individual, interfaol, metodologiya, integratsiya, samaradorlik.

ПРОБЛЕМЫ И ПРЕПЯТСТВИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Сафарова Нигора Насиллоевна,

преподаватель Бухарского академического лицея МВД Республики Узбекистан, д.ф.п.н., (PhD).

Аннотация: В статье рассмотрены институциональные факторы, препятствующие развитию профессиональной компетентности будущих учителей, рассмотрены конкретные примеры и результаты исследования результатов инициатив по развитию профессиональной компетентности. Рассматривается реализация данных рекомендаций по улучшению современного состояния развития профессиональной компетентности будущих учителей.

Понимание современного состояния развития профессиональных компетенций, выявление проблемы и изучение эффективных стратегии поможет в будущем улучшить программы подготовки учителей.

Ключевые слова: Компетенция, институциональная, возможность, технология, индивидуальная, интерактивная, методология, интеграция, эффективность.

PROBLEMS AND OBSTACLES IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

Safarova Nigora Nasilloevna,

teacher of the Bukhara Academic Lyceum of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences.

Abstract: The article examines institutional factors that impede the development of professional competence of future teachers, considers specific examples and results of a study of the results of initiatives to develop professional competence. The implementation of these recommendations to improve the current state of development of professional competence of future teachers was discussed.

By understanding the current state of professional competency development, identifying challenges, and exploring effective strategies, teacher preparation programs can be improved.

Key words: Competence, institutional, opportunity, technology, individual, interactive, methodology, integration, efficiency.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetentsiyani shakllantirishdagi asosiy muammolar quyidagilardan iborat.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish turli muammolarga duch keladi, masalan, cheklangan amaliy tajriba, etarli darajada murabbiylik imkoniyatlari, texnologiyaning etarli darajada integratsiyalanmaganligi va samarali kasbiy rivojlanish tashabbuslariga to‘sqinlik qiluvchi institutsional omillar. O‘qituvchilar ta‘limi dasturlarining umumiy sifatini oshirish uchun bu vazifalarni hal qilish zarur.

Umumiy to‘siqlardan yan biri - o‘qituvchilarni tayyorlash dasturlari davomida amaliy tajribaga ajratilgan vaqtning cheklangan miqdori. Nazariy ishlar ko‘pincha birinchi o‘ringa ega bo‘lib, haqiqiy sinflarda amaliy mashg‘ulotlar uchun kam joy qoldiradi. Bundan tashqari, izchil baholash va fikr-mulohazalarning yo‘qligi kasbiy kompetentsiyani rivojlantirishga to‘sqinlik qiladi. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchilar uchun takomillashtirish yo‘nalishlarini aniqlash qiyin bo‘ladi.

Kasbiy kompetentsiyani rivojlantirishga to‘sqinlik qiluvchi institutsional omillar. Institutsional omillar ham bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetentsiyani rivojlantirishga to‘sqinlik qilishi mumkin. Cheklangan resurslar, masalan, kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini moliyalashtirish, o‘qituvchilarning o‘z fanlari bo‘yicha eng yangi pedagogik yondashuvlar va yutuqlardan xabardor bo‘lish qobiliyatiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Qolaversa, ta‘lim muassasalarida yetarlicha qo‘llab-quvvatlash va kasbiy kompetentsiyaning o‘sishiga to‘sqinlik qilishi mumkin, O‘qituvchilar tajribali o‘qituvchilar bilan hamkorlik qilish uchun yo‘l-yo‘riq va imkoniyatlarga ega bo‘lmazligi mumkin.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy malakasini oshirish uchun o'qituvchilar ta'limi dasturlariga amaliy tajribalarni kiritish juda muhimdir. Bu tizimlashtirilgan sinf kuzatuvlari, amaliyot va talabalarni o'qitishni o'z ichiga olishi mumkin. Bu tajribalar bo'lajak o'qituvchilarga nazariy bilimlarini qo'llash, muhim ko'nikmalarni rivojlantirish va tajribali o'qituvchilardan konstruktiv fikr-mulohaza olish imkoniyatini beradi.

Mentorlik va amaliy tajribalar kasbiy kompetentsiyani rivojlantirishga quyidagicha hissa qo'shishi mumkin.

Mentorlik dasturlari intiluvchan o'qituvchilarga yo'l-yo'riq, qo'llab-quvvatlash va fikrlash va o'sish imkoniyatlarini taqdim etadi. Amaliy tajribalar, masalan, sinfdagi kuzatish va o'qituvchilarga dars berish bo'lajak o'qituvchilarga o'z bilimlarini real sharoitlarda qo'llash, pedagogik mahoratni rivojlantirish va o'qituvchilik kasbi haqida bebaho tushunchalarga ega bo'lish imkonini beradi.

Mentorlik dasturlari bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetentsiyani rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu dasturlar intiluvchan o'qituvchilarga o'qituvchilik kasbining mukammal egallashga harakat qilish uchun zarur bo'lgan yo'l-yo'riq ko'rsatadi hamda yordam beradi. Ajam o'qituvchilarni tajribali professorlar bilan birlashtirib, ular bilim almashish, malaka oshirish va kasbiy o'sish uchun imkoniyatlar yaratadi. Ajam o'qituvchilar qo'llab-quvvatlash va yo'l-yo'riq uchun murojaat qilishlari kerak bo'lgan odam borligini bilish orqali taskin topishlari mumkin, bu izolyatsiya va noaniqlik tuyg'ularini kamaytiradi. Bunday qo'llab-quvvatlovchi muhit ularga o'zlarining kasbiy rivojlanishiga e'tibor qaratishga imkon beradi va o'qituvchilar sifatida umumiy vakolatlarini oshiradi.

Mentorlik dasturlarining kasbiy kompetentsiyaga ta'sirini ortiqcha baholab bo'lmaydi. Mentorlar bebaho manbalar bo'lib xizmat qiladi, o'z tajribalari bilan o'rtoqlashadi va sinfni boshqarish strategiyalari, o'qitish usullari va kasbiy axloq bo'yicha maslahatlar beradi. Muntazam uchrashuvlar va munozaralar orqali mentorlar yangi o'qituvchilarga o'z tajribalari haqida fikr yuritishlari, muammolarga yechim izlashlari va o'z qobiliyatlariga ishonch orttirishlari uchun imkon beradi.

Kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish dasturlari samaradorligini quyidagicha baholash mumkin.

Kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish dasturlari samaradorligini turli usullar, jumladan, o'z-o'zini baholash, tengdoshlarni baholash, ustozlik yoki rahbarlarning fikr-mulohazalari, o'qitish amaliyotini kuzatish va talabalar natijalarini tahlil qilish orqali baholash mumkin. Ushbu baholash usullari kuchli, zaif tomonlarini va yaxshilash sohaslarini aniqlashga yordam beradi. Natijada o'qituvchilar ta'limi dasturlari sifati va ta'sirini oshiradi.

Kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish dasturlari samaradorligini baholash ularning kelajakdagi o'qituvchilarning o'sishi va samaradorligiga ta'sirini ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu dasturlarning samaradorligini baholash uchun turli usullar va ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin.

Baholash usullaridan biri bu ishtirokchilar, jumladan, bo'lajak o'qituvchilarning fikr-mulohazalarini yig'ishdir.

So'rovlar va suhbatlar ularning dasturning dolzarbligi, foydaliligi va ularning kasbiy malakasiga ta'siri haqidagi tasavvurlarini qamrab olishi mumkin. Ishtirokchilarning fikr-mulohazalari dasturning kuchli tomonlari va takomillashtirish sohaslari haqida qimmatli fikrlarni berishi mumkin.

Yana bir yondashuv - bu kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish dasturlaridan o'tgan bo'lajak o'qituvchilarning natijalari va faoliyatini baholashdir. Ularning ish faoliyatini nazorat guruhi bilan solishtirish dastur ularning o'qitish ko'nikmalari, o'qitish amaliyoti va o'qituvchilar natijalariga ta'sirini aniqlashga yordam beradi.

Kasbiy kompetentsiya dasturlari samaradorligini baholash ko'rsatkichlari sinfdagi kuzatishlar, o'qituvchilarning baholashlari, o'z-o'zini baholash so'rovnomalari va akademik yutuqlar ma'lumotlarini o'z ichiga olishi mumkin. Ushbu ko'rsatkichlar o'qituvchilarning malakasi va samaradorligining miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini ta'minlashi mumkin.

Kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish tashabbuslari natijalari bo'yicha amaliy tadqiqotlar va tadqiqot natijalari. Ko'plab amaliy tadqiqotlar va tadqiqot natijalari professional malaka oshirish tashabbuslari natijalarini yoritib berdi. Ushbu tadqiqotlar bo'lajak o'qituvchilarning malakasi, o'qitish amaliyoti va talabalar natijalariga doimiy ravishda ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Misol uchun, Smit va boshqalar tomonidan o'tkazilgan tadqiqot dasturining yangi o'qituvchilarning kasbiy kompetentsiyasiga ta'sirini o'rganib chiqdi. Topilmalar shuni ko'rsatdiki, dastur ishtirokchilari ishtirok etmaganlarga nisbatan yuqori darajadagi o'ziga ishonch, sinfni boshqarish ko'nikmalarini yaxshilash va talabalarning faolligini oshirish haqida xabar berishdi. Ushbu tadqiqot mentorlik dasturlarining kasbiy kompetentsiyani rivojlantirishga ijobiy ta'sirini ta'kidlaydi.

Xuddi shunday, Jonson tomonidan o'tkazilgan amaliy tadqiqot o'qituvchilar ta'limida amaliy tajriba dasturining natijalarini o'rganib chiqdi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, dasturni tamomlagan bo'lajak o'qituvchilar o'zlarining ta'lim strategiyalarida, inklyuziv ta'lim muhitini yaratish qobiliyatida va talabalar ehtiyojlariga javob berishda sezilarli o'sishni ko'rsatdi. Ushbu amaliy tadqiqot kasbiy kompetentsiyani oshirishda amaliy tajribalarning afzalliklarini ta'kidlaydi.

Birgalikda ushbu amaliy tadqiqotlar va tadqiqot natijalari professional kompetentsiyani rivojlantirish tashabbuslarining ijobiy natijalarining empirik dalillarini beradi. Ular kelajakdagi o'qituvchilarning uzluksiz o'sishi va samaradorligini ta'minlash uchun ushbu dasturlarga sarmoya kiritish muhimligini kuchaytiradi.

Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetentsiyani rivojlantirishning mavjud holatini yaxshilash uchun quyidagi tavsiyalarni amalga oshirishni ko'rib chiqishlari kerak:

1. Tegishli resurslarni taqsimlash: o'qituvchilar ta'limi dasturlarida mentorlik dasturlari va amaliy

tajribalar mavjudligini ta'minlash uchun etarli mablag' va yordam ko'rsatilishi kerak. Bunga moliyalashtirish, murabbiylar uchun malaka oshirish imkoniyatlari va amaliy tajribalar uchun resurslar kiradi.

2. Sifat standartlarini o'rnatish: izchillik va samaradorlikni ta'minlash uchun mentorlik dasturlari va amaliy tajribalar uchun sifat standartlarini belgilashlari kerak. Mentorning o'zaro munosabatlariga oid taxminlarni va amaliy tajribalarning ta'sirini baholash mezonlarini o'z ichiga olishi mumkin.

3. Hamkorlikni qo'llab-quvvatlash: olimlar ilg'or tajribalarni almashish va birgalikda kasbiy malaka oshirishni yaxshilash uchun ta'lim muassasalari va amaliyotchilar o'rtasidagi hamkorlikni rag'batlantirishlari kerak. Bunga bilim almashinuvi va doimiy takomillashtirishga yordam beruvchi konferentsiyalar, seminarlar va hamkorliklar orqali erishish mumkin.

Ta'lim muassasalari, o'qituvchilar uyushmalari va ta'lim siyosatini ishlab chiquvchilar o'rtasidagi hamkorlikdagi sa'y-harakatlar va sheriklik kasbiy kompetentsiya tashabbuslarini kuchaytirishda muhim ahamiyatga ega. Birgalikda ishlash orqali manfaatdor tomonlar ushbu tashabbuslar samaradorligini oshirish uchun o'z resurslari, tajribalari va tajribalarini birlashtirishlari mumkin. OTMlar va maktablar o'rtasida hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yish ana shunday hamkorlikka misol bo'la oladi. OTMlari bo'lajak o'qituvchilar uchun pedagogik dasturlari va amaliy tajribalarni taqdim etish uchun hududiy maktablar bilan hamkorlik qilishlari mumkin. Ushbu hamkorlik OTMlarga tajribali o'qituvchilarning tajribasidan foydalanish imkonini beradi, maktablar esa OTMlarning eng so'nggi tadqiqot va pedagogik yondashuvlaridan foydalanishlari mumkin.

Bundan tashqari, o'qituvchilar uyushmalari kasbiy kompetentsiya tashabbuslarini kuchaytirishda muhim rol o'ynashi mumkin. Ushbu uyushmalar bo'lajak o'qituvchilar va pedagoglar uchun malaka oshirish seminarlari, konferentsiyalar va tarmoq imkoniyatlarini taklif qilishlari mumkin. Hamkorlik va bilim almashish uchun platforma yaratib, o'qituvchilar uyushmalari o'zaro hamkorlik qiladi.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish yuqori sifatli ta'limni ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Kasbiy kompetentsiyani rivojlantirishning hozirgi holatini tushunish, muammolarni aniqlash va samarali strategiyalarni o'rganish orqali o'qituvchilarning ta'lim dasturlarini yaxshilash mumkin bo'ladi. Uzluksiz o'rganish, pedagogik tajribani, muloqot qobiliyatlarini, etakchilik fazilatlarini, baholashni, texnologik savodxonlikni, axloqiy xulq-atvorni va o'z-o'zini aks ettirishni rivojlantirish orqali o'qituvchilari yuqori sifatli ta'lim berishda o'zlarining qobiliyatlarini oshirishlari mumkin. O'qituvchi dasturlari va amaliy tajribalar bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetentsiyani rivojlantirishning ajralmas qismidir. Mentorlar yo'l-yo'riq va yordam beradi, amaliy tajriba esa bilimlarni qo'llash va muhim ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyatini beradi. Ushbu elementlar birgalikda samarali o'qitish va umrbod kasbiy o'sish uchun mustahkam poydevor yaratadi. O'qituvchilar ta'limida professional kompetentsiya tashabbuslarini kuchaytirish uchun hamkorlikdagi sa'y-harakatlar va hamkorlik muhim ahamiyatga ega. Ta'lim sohasidagi manfaatdor tomonlarning jamoaviy tajribasi va resurslaridan foydalangan holda, biz bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentsiyalarini rivojlantirish uchun qo'llab-quvvatlovchi va mustahkamlovchi muhitni yaratamiz.

O'qituvchilar amaliy tajribalari va ishonchli baholash usullaridan foydalanib, biz bo'lajak o'qituvchilarga o'z rollarida ustunlik qilish uchun qo'shimcha imkoniyatlar berishimiz mumkin. Olimlar tavsiya etilgan yaxshilanishlarni amalga oshirish uchun hamkorlik qilishlari va kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish kelajagiga sarmoya kiritishlari zarur. Shunday qilib, biz ta'lim manzarasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan malakali va fidoyi o'qituvchilar avlodini tarbiyalashimiz mumkin.

Foyalanilgan adabiyotlar:

1. Muslimov N.A., Urazova M.B., Eshpulatov Sh.N. (2013). Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. - T.: Fan va texnologiya nashriyoti.
2. Семина Е.А. (2010). Компетентностная модель выпускника педагогического вуза - будущего учителя математики. Альманах современной науки и образования. - № 5 (36). - С. 133-135.
3. Rasulova Z.D. (2020). Pedagogical peculiarities of developing socioperceptive competence in learners. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 8:1, pp. 30-34.
4. Митина Л.М. (2004). Психология труда и профессионального развития учителя. - М.: Академия. - 320 с.
5. Қораев, С. (2016). Фанлараро узвийлик ва узаро алоқани таъминлашнинг ўзига хос хусусиятлари. "Таълим, фан ва инновация", 2(2), 45- 50.
6. Elmurzaeva, N. K., & Qorayev, S. B. (2021). Pedagogical Requirements for the Organization of the Educational Process in Specialized State Educational Institutions. Psychology and Education Journal, 58(1), 1078-1084
7. Qoraev, S. (2016). Specific features of interdisciplinary coherence and interoperability. "Education, Science and Innovation," 2 (2), 45-50.
8. Қораев, С. Б. (2020). Профессионал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1281-1286.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

PSIXOLOGIYADA QO'LLANILUVCHI PSIXOMETRIK O'LCHOVNING NAZARIY-METODOLOGIK MASALALARI

Avlayev Orif Umirovich,

“Chirchiq davlat pedagogika universiteti” “psixologiya” kafedrasi o'qituvchisi

Mamajonova Shaxzodaxon Yoqubjon qizi,

“Tashkent International University of Education” xalqaro universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada psixodiagnostika soxasida qo'llanuvchi psixometrikaning nazariy va amaliy ahamiyati masalasiga to'xtalgan, shuningdek, har qanday psixologik o'lchov vositasini yaratish muayyan talablarga rioya qilishni talab qiladi. Ushbu talablar o'lchash metodologiyasining to'g'riligi, ishonchliligi va yetarliligi, uning yordami bilan olingan natijalarning taqqoslanishi bilan bog'liq. Ushbu talablarga rioya qilish maxsus matematik va statistik protseduralarni qo'llash orqali belgilanadi. Matematik va statistik apparatni takomillashtirish, uning rivojlanishi, birinchi navbatda, psixologik testlarni loyihalash bilan bog'liq. Bundan tashqari, psixologik masalalarni yechish jarayonida bir qancha zamonaviy statistik usullar yaratilganligi xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: psixodiagnostika, psixometrika, ishonchlilik, validlilik, standartlashtirish, murakkablik, diskriminatsiya koeffitsenti.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПСИХОМЕТРИЧЕСКОГО ИЗМЕРЕНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМОГО В ПСИХОЛОГИИ

Авлаев Ориф Умирович,

*«Чирчикский государственный педагогический университет»
преподаватель кафедры «психология»*

Мамаджонова Шахзодакхана,

*«Ташкентский международный педагогический университет»
преподаватель международного университета*

Аннотация: В статье затронут вопрос теоретического и практического значения психометрики, используемой в области психодиагностики, а также то, что создание любого инструмента психологического измерения требует соблюдения определенных требований. Эти требования связаны с точностью, надежностью и адекватностью методики измерений и сопоставимостью результатов, полученных с ее помощью. Соответствие этим требованиям определяется применением специальных математических и статистических процедур. Совершенствование математического и статистического аппарата, его развитие связано, прежде всего, с разработкой психологических тестов. Кроме того, отмечается, что в процессе решения психологических задач был создан ряд современных статистических методов.

Ключевые слова: психодиагностика, психометрия, надежность, валидность, стандартизация, сложность, коэффициент дискриминации.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES OF PSYCHOMETRIC MEASUREMENT USED IN PSYCHOLOGY

*Avlayev Orif Umirovich,
«Chirchik State Pedagogical University»
teacher of the «psychology» department*

*Mamajonova Shakhzodakhan,
«Tashkent International University of Education»
teacher of an international university*

Abstract: The article touched on the issue of theoretical and practical importance of psychometrics used in the field of psychodiagnostics, as well as the creation of any psychological measurement tool requires compliance with certain requirements. These requirements are related to the accuracy, reliability and adequacy of the measurement methodology and the comparability of the results obtained with its help. Compliance with these requirements is determined by applying special mathematical and statistical procedures. Improvement of the mathematical and statistical apparatus, its development is primarily related to the design of psychological tests. In addition, it is mentioned that a number of modern statistical methods were created in the process of solving psychological problems.

Key words: psychodiagnostics, psychometrics, reliability, validity, standardization, complexity, discrimination coefficient.

Kirish. Har qanday psixologik o'lchov vositasini yaratish muayyan talablarga rioya qilishni talab qiladi. Ushbu talablar o'lchash metodologiyasining to'g'riligi, ishonchligi va yetarliligi, uning yordami bilan olingan natijalarning taqqoslanishi bilan bog'liq. Ushbu talablarga rioya qilish maxsus matematik va statistik protseduralarni qo'llash orqali belgilanadi. Matematik va statistik apparatni takomillashtirish, uning rivojlanishi, birinchi navbatda, psixologik testlarni loyihalash bilan bog'liq. Psixologik masalalarni yechish jarayonida bir qancha zamonaviy statistik usullar yaratilganligi buni tasdiqlaydi. Shunday qilib, psixometriya asosan psixologik testlarda ishlab chiqilgan, shuning uchun ba'zi ishlarda ular aniqlanganligi ajablanarli emas. [6].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. XX asrda psixometriyaning jadal rivojlanishi. Psixometrlar tomonidan ma'lumotlarni tahlil qilishning zamonaviy statistik va statistik bo'lmagan usullarining umumiy ilmiy arsenaliga katta hissa qo'shishiga olib keldi.

Bunday ma'lumotlarga misol sifatida korrelyatsiya, faktorial, klasterli tahlil, ko'p o'lchovli masshtablash va hokazolarning ko'p turlarini keltirish mumkin.

Hozirgi vaqtda psixometriya ko'pincha psixologiyada o'lchov bilan bog'liq masalalarning butun majmuasi sifatida tushuniladi. Ushbu tushunchada psixometriya psixofizikani ham o'z ichiga oladi. V.Vunt d nazariyasiga muvofiq, tabiiy ilmiy eksperimental metodlarni faqat psixikaning quyi, elementar darajasiga nisbatan qo'llash mumkin. Shu tufayli uning laboratoriyasida asosan sezgilar va ular orqali yuzaga keluvchi harakat reaksialari, shuningdek, periferik va bunokulyar qurish, ranglarni sezish kabilar o'rganilgan. Bunday laboratoriyalar keyinchalik Fransiya, Gollandiya, Angliya, Shvetsiya, Amerikada ochildi. Eksperimental psixologiya rivojlanib borib, keyinchalik ancha murakkab psixik jarayonlarni ham o'rganish boshlandi. Masalan: F.Galton so'zli assotsiatsiyalar yaratdi va shu asosda tadqiqotlar o'tkazdi. F.Galton ishlari nashr qilingach, Vunt d ham assotsiativ metodikani laboratoriyasida qo'llay boshladi. Bunda tajribalar yordamida qo'lga kiritilgan reaksiya vaqti bo'yicha individual farqlar tekshiruvchilarning individual xususiyatlaridan emas, balki assotsiatsiyalar xarakteridan

kelib chiqib tushuntirildi. [5] .Amerikalik psixolog Dj. Kettel diqqat hajmi va o'qish malakalarini tadqiq qildi. Taxistoskop yordamida u turli omillar – shakl, harf, so'zlarni idrok qilish va so'z bilan atash uchun zarur bo'ladigan vaqtni aniqladi. Uning tajribasida diqqat hajmi 5 ta omildan iborat bo'ladi. Aylanayotgan barabandagi harf va so'zlarni o'qish bo'yicha eksperimentlar o'tkazib, Kettel antitsipatsiya fenomenini (idrokning ilgarilab ketishi) qayd qildi.

Respublikamizda psixodiagnostikaning rivojlanishiga M.G.Davletshin, B.R.Qodirov, G'.B.Shoumarov., E.G'.G'oziyev, V.A.Tokareva, R.Z.Gaynutdinov, V.M.Karimova, R.I.Sunnatova, Sh.R.Baratov, A.Jabborov, Z.T.Nishanova, Sh.A .Do'stmuhammedova, A.I.Rasulov, E.N.Sattorov, G.To'laganova kabi olimlar o'zhissalarini qo'shganlar[3.10b].

Natijalar. Kompyuterlarning mantiqiy va hisoblash kuchi, shuningdek, ulkan xotirasi, tezligi va ishonchligi psixologik testlar shakli, ko'p jihatdan, kompyuterlardan farqli o'laroq, insonning cheklangan imkoniyatlari bilan belgilanadiganligini tushunishga imkon beradi. «Stimulyatsiya qurilmasi»- inson psixikasidagi cheklovlar psixologiyada test usulining cheklovlari sifatida harakat qildi va harakat qiladi, bu bir mutaxassisning faoliyatini boshqa mutaxassis tomonidan modellash tirish sifatida tushuniladi. Kompyuterlar boshqa shaxs emas, balki texnik vositalar yordamida mutaxassis tomonidan olib boriladigan klinik va psixologik tadqiqotlarni taqlid qilish imkonini beradi. Kompyuterlarning hisoblash, mantiqiy operatsiyalar, xotira va tezlik imkoniyatlarining doimiy ravishda ortib borayotganini hisobga olgan holda shuni ta'kidlash mumkinki, psixologik testlarning uslubiy apparatida mavjud bo'lgan va insonning cheklangan imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lgan cheklovlar olib tashlanmoqda. Kompyuter dasturi talaba psixologini eksperiment va ma'lumotlarni tahlil qilish bo'yicha hech bo'lmaganda ularning rasmiylashtirilgan qismida katta hajmdagi ma'lumotlarni yodlash zaruratidan ozod qiladi. Shunday qilib, psixolog ushbu ish sifatining ma'lum bir kafolatlangan darajasida o'zlashtirilgan test bilan ishlashni tezroq boshlashi mumkin. Albatta, testda kam tajribaga ega bo'lgan holda, testning kompyuter versiyasidan foydalanganda xatolar ehtimoli kamroq bo'ladi. Psixologning shaxsiy tajribasi ortib borayotganligi sababli, olingan ma'lumotlarni sharhlashning murakkabligi birinchi navbatda kompyuter talqini darajasiga yaqinlashishi va keyin, ehtimol, bu darajadan oshib ketishi mumkin.

Muhokama. Biz ushbu maqolamiz davomida Psixologiyadagi birinchi o'lchovlardan biri reaksiya vaqtini o'lchash uchun foydalanilganini muhokama qildik. Shuning uchun dastlab psixometriya psixik jarayonlarning vaqtinchalik xususiyatlarini o'lchash sifatida tushunilgan. Keyinchalik, tabiat fanlari modeli va o'xshashligi asosida qurilgan psixologik eksperimentning rivojlanishi bilan psixik hodisalarni miqdoriy aniqlash bilan bog'liq barcha narsalar psixometriyaga tegishli bo'la boshlaydi. Bugungi kunda ham juda keng tarqalgan bu tushuncha bilan psixometriya psixologik o'lchovlarning butun spektrini o'z ichiga oladi - psixofizikdan shaxsiyigacha.

Psixologiyada hodisalarni o'lchash - bu obyekt yoki obyektlar to'plamining ma'lum bir xususiyatga ega bo'lish darajasini aniqlashdan iborat jarayon. Agar o'lchov insonga xos xususiyat yoki xususiyatga tegishli bo'lsa, unda bu xususiyat unga turli darajada xos bo'lishi tabiiydir. Shunday qilib, o'lchov - bu shaxs yoki shaxslar guruhining xususiyatlarini uning xususiyatlaridan biriga nisbatan kontinuumga (miqyosga) joylashtirish usuli. O'lchov asosan miqdoriy jarayon bo'lib, hodisalarga, obyektlarga raqamli qiymatlarni berishdan iborat. Hodisalarga raqamli qiymatlarni belgilash qoidalari o'lchovning foydaliligini aniqlaydi. Misol uchun, agar biz psixologik jihatdan normal bo'lgan har qanday odamga 0 ni, psixologik buzilishi bo'lgan har qanday odamga 1 qo'ysak, keyin ma'lum bir namunani o'rganib chiqqandan so'ng, ushbu toifalarning har biriga kiradigan odamlar sonini hisoblashingiz mumkin. Shunga

qaramay, ko'rib chiqilayotgan o'lchov usuli faqat «hamma» yoki «hech narsa» turiga bog'liqligini ifodalashga imkon beradi, lekin normallik darajasini, uning davomiyligini va hokazolarni tavsiflashga imkon bermaydi. Buning uchun ko'p sonli gradatsiyaga ega bo'lgan shkaladan foydalanish kerak, masalan, 1 dan 10 gacha bo'lgan shkala, unga differensial tajribada olingan ma'lumotlar joylashtirilishi kerak.

Har bir o'lchov faqat tavsiflovchi protsedura bilan bog'liq bo'lishi kerak va hech qachon o'lchanayotgan miqdor haqida faqat hukm, ya'ni taxmin bo'lmasligi kerak. O'lchov, baholashdan farqli o'laroq, empirik fakt haqida tavsiflovchi hukmdir. O'lchovga asoslangan qat'iy kuzatish o'zboshimchalik bilan baholash o'rnini bosganda, psixologiya ilmiy bo'ldi. Rivojlanishning dastlabki bosqichlarida psixologiya jismoniy usullarga murojaat qildi va shu tariqa psixologiyani ilk sohalaridan biri psixofizika vujudga keldi. Tadqiqotning ahamiyati qo'llaniladigan o'lchash usullari darajasiga va tadqiqotning o'zini loyihalashga bog'liq. Tadqiqot uchun tanlangan usul o'rganilayotgan mavzuga mos keladimi yoki yo'qligini tekshirish kerak va u ko'rib chiqilayotgan o'zgaruvchilarning tegishli o'lchovini ta'minlaydi.

XULOSA. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, psixologik tadqiqot sohasi sifatida psixologik o'lchov mustaqil maqsadga ega - psixologik o'lchovlar ko'rsatkichlarini qurish va asoslash, ular orqali «psixologik ob'ektlar» ga buyurtma berish mumkin. Muayyan ruhiy xususiyatlarning odamlarning ma'lum bir namunasi ichida taqsimlanishi bunday «ob'ektlar» ga misoldir. Psixodiagnostik muammolarni hal qilish doirasida olingan o'lchov protseduralarining o'ziga xosligi qisqacha bir mavzuning xususiyatlarini boshqa odamlarning xususiyatlari bilan bog'liqligi orqali ifodalashga urinishgacha qisqartirilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida loyiha boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017 yil 29 avgustdagi PF-3245-son Farmoni.

Бодалев А.А., Столин В.А. Общая психодиагностика. СПб., 2000. -125 б

Hayitov O.E. Psixodiagnostika. O'quv qo'llanma.-T.,2007.-10b

Rasulov A.I. Psixodiagnostika. O'quv-uslubiy qo'llanma. -T.,2009. -55 b

Jalilova S.X., G'ayibova N.A. Umumiy psixodiagnostika.-T.,2017.-41 b.

<https://bigenc-ru>

<https://studbooks-net>

ИНДИКАТОРЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНТЕГРАЦИИ ПСИХОЛОГИИ И РЕЛИГИОЗНЫХ ДИСЦИПЛИН

Арыстанбаева Алия Турганбаевна,
докторантка специальности “19.00.07- психология религии” международной
исламской
академии Узбекистана

Аннотация. Междисциплинарная интеграция рассматривается как процесс взаимного согласования учебных дисциплин с точки зрения единого, непрерывного и целостного развития профессиональной деятельности. С позиций формирования компетенций междисциплинарная интеграция становится логическим основанием саморазвития будущего специалиста. Раскрываются основные особенности и индикаторы междисциплинарного взаимодействия в учебном процессе, условия успешного осуществления междисциплинарной интеграции в образовательной практике вузов.

Ключевые слова: междисциплинарная интеграция, содержание высшего профессионального образования, предметная структура научного знания, логика и структура формирования личности, комплексное обучение, обучающие ситуации, сетевые учебно-методические комплексы, индикаторы эффективности.

INDICATORS OF THE EFFECTIVENESS OF INTEGRATION OF PSYCHOLOGY AND RELIGIOUS DISCIPLINES

Abstract. Interdisciplinary integration is considered as a process of mutual coordination of academic disciplines from the point of view of a single, continuous and holistic development of professional activity. From the standpoint of developing competencies, interdisciplinary integration becomes the logical basis for the self-development of a future specialist. The main features and indicators of interdisciplinary interaction in the educational process, the conditions for the successful implementation of interdisciplinary integration in the educational practice of universities are revealed.

Keywords: interdisciplinary integration, content of higher professional education, subject structure of scientific knowledge, logic and structure of personality formation, complex training, learning situations, network educational and methodological complexes, performance indicators.

PSIXOLOGIYA VA DINIY FANLAR O'RTASIDAGI INTEGRATSIYANING SAMARADORLIK KO'RSATKICHLARI

Annotatsiya: Fanlararo integratsiya kasbiy faoliyatning yagona, uzluksiz va yaxlit rivojlanishi nuqtai nazaridan o'quv fanlarini o'zaro muvofiqlashtirish jarayoni sifatida qaraladi. Qobiliyatlarni rivojlantirish nuqtai nazaridan fanlararo integratsiya bo'lajak mutaxassisning o'zini o'zi rivojlantirishning mantiqiy asosiga aylanadi. O'quv jarayonidagi fanlararo o'zaro aloqaning asosiy xususiyatlari va ko'rsatkichlari, oliy o'quv yurtlarining o'quv amaliyotida fanlararo integratsiyani muvaffaqiyatli amalga oshirish shartlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: fanlararo integratsiya, oliy kasbiy ta'lim mazmuni, ilmiy bilimlarning fan tarkibi, shaxsni shakllantirish mantig'i va tuzilishi, kompleks tayyorgarlik, o'quv vaziyatlari, tarmoq o'quv-uslubiy majmualari, faoliyat ko'rsatkichlari.

Введение. С учетом глобальных изменений в образовательных системах и роста интереса к вопросам духовности и религиозности, междисциплинарная интеграция психологии и религиоведческих дисциплин приобретает особое значение. Современные вызовы требуют от образовательных учреждений новых подходов, способных удовлетворить потребности студентов во всестороннем развитии. В условиях многоконфессиональных обществ, таких как Узбекистан и Казахстан, становится важным учитывать религиозные аспекты при формировании образовательных программ, направленных на подготовку будущих специалистов.

Междисциплинарная интеграция психологии и религиоведческих дисциплин способствует более глубокому пониманию студентами не только психологических, но и духовных аспектов личности. Это, в свою очередь, позволяет готовить специалистов, обладающих комплексными знаниями и способных эффективно работать в условиях культурного и религиозного многообразия. Важно отметить, что интеграция этих дисциплин способствует развитию у студентов таких качеств, как толерантность, эмпатия, критическое мышление и способность к диалогу.

В условиях современной образовательной системы Узбекистана и Казахстана существует необходимость повышения качества подготовки специалистов, способных работать в многоконфессиональном и мультикультурном контексте. Для этого требуется разработка и внедрение интегративных образовательных программ, объединяющих знания из области психологии и религии. Это позволит создать условия для формирования у студентов не только профессиональных, но и личностных качеств, необходимых для успешной профессиональной деятельности.

Несмотря на значительные усилия, направленные на интеграцию религиозных и психологических дисциплин, существует ряд проблем, связанных с методологией и практической реализацией этого процесса. В образовательных учреждениях Узбекистана и Казахстана наблюдаются различия в подходах к интеграции, что обусловлено как историческими, так и культурными особенностями развития образовательных систем. В связи с этим актуальным является проведение сравнительного анализа, позволяющего выявить лучшие практики и предложить рекомендации по их внедрению.

Кроме того, важно учитывать, что интеграция дисциплин религиозной и религиоведческой направленности при изучении психологии религии требует комплексного подхода, включающего теоретическое обоснование и эмпирическое исследование. Это позволит не только понять, как различные подходы к интеграции влияют на формирование личности студентов, но и разработать эффективные методики, способствующие улучшению образовательного процесса.

Актуальность данной проблемы обусловлена потребностью в развитии педагогической психологии религии как подобласти педагогической психологии и психологии религии. В условиях роста интереса к вопросам духовности и религиозности важно изучать влияние религиозных аспектов на личностное развитие и профессиональную подготовку студентов. Это позволит не только обогатить теоретические знания, но и предложить практические рекомендации для образовательных учреждений.

Таким образом, исследование междисциплинарной интеграции психологии и религиоведческих дисциплин в образовательных системах Узбекистана и Казахстана является актуальной и значимой задачей. Оно позволит не только повысить качество подготовки специалистов, но и способствовать развитию личностных качеств студентов, необходимых для успешной профессиональной деятельности в условиях культурного и религиозного многообразия.

Основополагающим фактором эффективности интеграции психологии религии и религиоведческих дисциплин требует разработки индикаторов процесса междисциплинарной интеграции. Индикаторами могут быть методологические подходы, академическая успеваемость, компетенции и навыки, личностное развитие, оценки студентов и преподавателей, участие в междисциплинарных проектах.

Методологическими подходами междисциплинарной интеграции является интегративный, который в профессиональном образовании является устоявшимся. Однако междисциплинарная интеграция – это явление чрезвычайно многогранное. Поэтому до сих пор среди исследователей феномена интеграции, представителей академической педагогической науки и практики, не выработано единого понимания таких понятий, как «межпредметность», «междисциплинарность», «междисциплинарный подход», «междисциплинарная интеграция». Также нет единой методики и целостного подхода к методологии, воплощающей в себе идеи междисциплинарной интеграции в современном учебном процессе.

В междисциплинарной интеграции отражаются процессы объединения учебных дисциплин для решения гносеологических, методических, технологических и практических проблем. В свою очередь, интеграция трактуется исследователями как обеспечение целостности учебного процесса.

Междисциплинарная интеграция в современном образовании включает в себя два базовых индикатора, характерные не только для узбекистанских, но и для казахстанских педагогических школ. Во-первых, это развитие компетентности студента как процесс формирования и развития его профессионализма и практической сферы применения знаний. Во-вторых, личностное развитие, личностная самореализация и само практическое применение компетенций в конкретной сфере деятельности, которое неизбежно и повсеместно включает в себя весь качественный комплекс культуры человека. Без него современный специалист в сфере экономики, менеджмента, права, педагогики, психологии, экологии и т.д. не существует. Личностное развитие студента сегодня в образовании осуществляется именно через междисциплинарную интеграцию [3, 234]. Модель выпускника современного вуза включает в себя набор общих и профессиональных компетенций, которые призваны не только сформировать высокий уровень его профессионализма, но и становятся основой его самореализации. Так, междисциплинарная интеграция в образовании сегодня становится основой личностной самореализации и развития будущего специалиста.

Основные особенности междисциплинарного взаимодействия в учебном процессе можно сформулировать следующим образом:

- структура современных светских знаний формируется по четырем сферам: естественно-научное знание (знание о естественном мире и природной среде обитания человека), технознание (знание об искусственном мире и искусственной среде обитания человека), социознание (знание об обществе), гуманитарное знание (знание о человеке);

- в структуре современного светского знания происходит постоянное и динамичное взаимодействие между всеми четырьмя сферами, включая и религиозные знания. Самое интересное происходит при взаимодействии психологии и религиоведческих дисциплин;

- во все сферы научного знания сегодня проникает знание гуманитарное. Это проявляется, в частности, в наличии особенностей различных научных школ и научных авторитетов, в стиле и методах мышления разных исследователей, в наличии эвристического и интуитивного методов работы в разных областях

научного знания, в использовании метода ассоциаций и т.д. Наиболее значимой, на наш взгляд, является третья позиция, так как она связана с общей современной тенденцией гуманизации знания. Личностное гуманитарное развитие студента делает его более восприимчивым и успешным во всех областях знания и всех формах учебной работы.

Анализ и обзор литературы. Сегодня многих зарубежных и отечественных психологов волнуют вопросы о возможности путей интеграции научной психологии и религиозных дисциплин, где интеграция должна состоять в продуктивности исламской (учение о человеке вообще – ценностях и смысле его существования) и психологической антропологии (учение о развитии человека во всех его духовно-телесных аспектах, т.е. рассматривается духовно-нравственное развитие человека). Пересечение этих двух образующих может служить понятием религиозной психологии [8].

В конце XX века в сфере психологии появилось множество работ психологов, ориентированных на религиозное мировоззрение: Т.А.Флоренской, Б.С.Братуся, В.И.Слободчикова, Е.И.Исаева, Б.В.Ничепорова, Ф.Е.Василюка.

В начале XXI века данную тему рассматривали Л. В. Шеховцова, Ю.М.Зенько, Е.К.Веселова, Е.Т.Смирнова, С.А.Черняева, М.Н.Миронова, В.Х.Манеров, М.Я.Дворецкая. Кроме того, сегодня в психологии возникают новые направления – психология религии, православная психология, психотерапия и педагогика, психология духовности и веры, которые ориентированы на христианское, православное мировоззрение. Кроме того, происходит становление новых областей знаний из смежных научных дисциплин, в частности, психологии религии.

Психология религии, изучающая социально-психологические явления религиозного сознания, веры, молитвы, существует на стыке с социальной психологией. Носителем религиозной психологии, т.е. религиозного сознания, считается личность. Религиозная психология, включающая в себя религиозные представления, чувство, поведение, общение, специфические особенности индивидуального и группового сознания, способствует возникновению явлений религиозной психологии, таких как психические заражения, убеждения, подражания. Эти явления имеют психологические причины и возникают как результат взаимодействия ряда особенностей психики человека с условиями его существования в социуме, с естественно-материальными и социальными факторами. В основе религии лежит чувство веры, которое является основным признаком понятия религии, входит в структуру религиозного сознания. В этом понимании вера сближается с рядом социально-психологических явлений: внушением, психическим заражением, подражанием, и может принимать форму религиозного экстаза, чаще развивающегося в группе, чем индивидуально. Эти религиозные действия составляют в совокупности религиозное поведение, включающее в себя молитву и действия, связанные с культовыми обрядами [1].

Психология религии является разделом не только социальной психологии, но и религиоведения как социальной науки. Вообще, религия как явление общественной жизни может рассматриваться в различных планах. В качестве духовного образования она связана с производством специфических идей, представлений, верований, чувств, стремлений, которые могут стать свойством индивидуального сознания личности, объяснимым воздействием на личность социальной среды. В то же время религия служит и формой общественного сознания, обрекая духовный багаж общества в культурно-нравственную религию. Религия может входить в практическую жизнь общества, поскольку присущие ей обряды являются способом

воздействия на мир, построенным не только на мыслительном и эмоциональном усилиях, но и на действии физическом через

духовные практики. В этом качестве религия может быть явлением индивидуальным и общественным [4].

Анализ. Индикаторы эффективности интеграционных процессов психологии и религиозоведческих дисциплин можно сформулировать следующим образом:

- наличие согласованности изучения отдельных учебных дисциплин по временным и пространственным характеристикам (любые изменения этого требования должны быть методически обоснованы);

- изучение каждой последующей дисциплины должно опираться на понятийную базу предшествующей дисциплины, что и создает основу успешного усвоения понятий на междисциплинарной основе (формы промежуточного контроля должны быть подчинены этому требованию);

- базовые понятия дисциплины должны обладать такими качествами, как преемственность и непрерывность развития;

- в процессе непрерывного развития базовых понятий дисциплины происходит наполнение их новым содержанием, а также обогащение их новыми междисциплинарными связями;

- с позиций междисциплинарного подхода необходимо единство интерпретации общенаучных понятий в разных дисциплинах;

- с позиций междисциплинарного подхода необходим единый подход к организации учебного процесса;

- учебное пространство во всех компонентах учебного модуля должно быть интегрировано исходя из содержания дисциплины.

Данные индикаторы позволяют сформулировать принципы построения целостных комплексов учебных дисциплин, которые соответствуют принципу междисциплинарной интеграции. Междисциплинарная интеграция, соответствуя изначальным задачам курса, предполагает четкую структуру материала, динамичность изложения, актуальность получаемых знаний.

Заключение. Дидактический материал при этом обладает постоянно обновляемыми возможностями для применения разнообразных форм и методов учебной работы. Работая на основе принципов междисциплинарной интеграции, педагог выполняет следующие функции: информационную, методическую, организационную, консультативную, координирующую, контролирующую.

Междисциплинарная интеграция основана на взаимопроникновении содержания разных учебных дисциплин и создании единого образовательного пространства, обладающего целостным потенциалом развития с помощью использования инновационных педагогических и дидактических методов и организационных форм обучения и формирования компетенций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белорусов, С.А. Психология духовности, веры, религии / С. А. Белорусов // Журнал практического психолога. – 1998. – № 8. – С. 21–43.

2. Братусь, Б.С. Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии / Б.С.Братусь // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д.А.Леонтьева, В.Г.Щур. – М.: Смысл, 1997. –С. 67–91.

3. Криворотова Т.А. Интеграция как фактор развития нового качества образования //Методология и теория педагогики и психологии 52 •2013'1(2): Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте. Серия 3: Педагогика.

Психология. Образовательные ресурсы и технологии Экономика. Право. Образование: региональный аспект. – Нижний Новгород, 2010. С. 233–238.

4. Дулина, Г.С. Ценностные приоритеты студенческой молодежи в условиях становления гражданского общества / Г.С.Дулина, А.Н.Захарова // Вестник Чувашского государственного педагогического университета имени И.Я.Яковлева. –2013. –№1 (77). Ч.2. –С.63–67.

5. Дулина, Г. С. Взаимосвязь религиозности с психологическим здоровьем учащейся молодежи /Г. С. Дулина, Д. Е. Иванов // Вестник Чувашского государственного педагогического университета имени И.Я.Яковлева. –2013. №4 (80). Ч. 1. –С.67–71.

6. Зенько, Ю. В. Психология и религия / Ю. В. Зенько. – СПб. : Алетейя, 2002. – 384 с.

7. Психология и богословие: основные предпосылки для интеграции [Электронный ресурс]. Режим доступа:www.religion.in.ua/main/

8. Психология и христианство: путь интеграции. – СПб.: Иматон, 2007. – 225 с.

KURSANTLARDA MUZOKARAGA KIRISHISH KO'NIKMASINI RIVOJLANISHIGA SHAXS TIPLARINING TA'SIRI

*Azamjonova Oyniso Qahramon qizi,
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Maqolada kursantlarda muzokaraga kirishish ko'nikmasini shakllanishiga shaxs tiplarining ta'sir xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Dastavval shaxs tiplarining mohiyati, bu boradagi nazariy yondashuvlar hamda konsepsiyalarning mazmuni psixologik nuqtai nazaridan atroflicha bayon qilingan. Shuning bilan birga kursantlarni muzokaraga kirishish ko'nikmasini rivojlanishiga shaxs tiplarining ta'sir xususiyatlari empirik tadqiqotlar doirasida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, muomala, muloqot, ko'nikma, malaka, muzokaraga kirishish, ekstravert, interavert, distribut uslub, hamkor mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslub, vaziyatni mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslub, rakobatchilik, hamkorlik.

ВЛИЯНИЕ ТИПОВ ЛИЧНОСТИ НА РАЗВИТИЕ УМЕНИЕ ВЕДЕНИЯ ПЕРЕГОВОРОВ У КУРСАНТОВ

*Азамджонова Ойнисо Кахрамон кизи,
Университет общественной безопасности Республики Узбекистан,
самостоятельный соискатель*

Аннотация. Статья посвящена изучению особенностей влияния типов личности на формирование переговорных навыков у курсантов. Во-первых, с психологической точки зрения подробно описываются природа типов личности, теоретические подходы и содержание понятий по этому поводу. При этом в рамках эмпирического исследования изучено влияние характеристик типов личности на развитие переговорных навыков курсантов.

Ключевые слова: личность, поведение, общение, навыки, компетентность, ведение переговоров, экстраверт, интераверт, распределенный стиль, интегративный стиль, направленный на достижение цели партнера, интегративный стиль, направленный на достижение цели ситуации, конкурентоспособность, сотрудничество.

INFLUENCE OF PERSONALITY TYPES ON THE DEVELOPMENT OF SKILLS TO ENTER INTO NEGOTIATIONS IN CADETS

*Azamjonova Oyniso,
University of Public Security of the Republic of Uzbekistan, independent
researcher*

Abstract. The article is devoted to the study of the characteristics of the influence of personality types on the formation of negotiation skills in cadets. First, the nature of personality types, theoretical approaches and the content of concepts in this regard are described in detail from a psychological point of view. At the same time, the impact characteristics of personality types on the development of cadets' negotiation skills have been studied within the framework of empirical research.

Key words: personality, behavior, communication, skills, competence, negotiating, extravert, interavert, distributed style, integrative style aimed at getting the partner intended, integrative style aimed at getting the situation intended, competitiveness, cooperation.

Psixologik tahlil predmeti tobora ko'proq shaxsning ixtiyoriy faoliyatining turli shakllariga aylanib bormoqda. U ko'proq qiyin vaziyatda qabul qiladigan qarorlarning o'ziga xos xususiyatlari, atrofdagi dunyoni tushuntirish turlari, mafkuraviy va shaxsning o'z taqdiriga munosabatlarini aks ettiradi.

Shaxsiy o'zini o'zi anglash mezonlaridan biri sub'ektiv nazorat darajasidir, ya'ni. insonning turli vaziyatlarda o'z xulq-atvorlari va faoliyati natijalari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish qobiliyatidir.

Mazkur shaxsiy xususiyat, bizning fikrimizcha, qiyin faoliyat, ba'zan o'ta og'ir sharoitlarda o'tadigan, fikrlashning ravshanligini, barcha harakatlariga ongli ravishda yondashish, mas'uliyatli qarorlar qabul qilishni talab qiladigan harbiy soha mutaxassisi uchun alohida ahamiyatga ega. Bu esa o'z navbatida shaxsning hayoti va sog'lig'i bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan insonlar, moddiy zahiralarning xavfsizligi bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, harbiy xizmatchilarning muzokaraga kirishish jarayoniga ta'sir qiluvchi ichki omillardan biri bo'lgan harbiy universitet kursantlari o'rtasida sub'ektiv nazorat darajasini o'rganish dolzarb va ahamiyatli hisoblanadi.

Ma'lumki, sub'ektiv nazorat tushunchasi Jorj Rotterning sub'ektiv nazorat tushunchasining ajralmas qismi hisoblanadi.

Lokus nazorat - bu sabablarning lokalizatsiyasini tavsiflovchi tushuncha bo'lib, uning asosida inson o'z xulq-atvori va u tomonidan kuzatilgan boshqa odamlarning xulq-atvorlarini tushuntiradi.

Ichki lokus nazorati- bu xulq-atvorlarning sabablarini shaxsning o'zida izlash, tashqi nazorat o'chog'i esa ularni shaxsdan tashqarida, uning muhitida lokalizatsiya qilishdir [3].

Nazorat markazining ikkita ekstremal turi mavjud: ichki va tashqi.

Ekstrenal u bilan sodir bo'lgan voqealar tashqi kuchlar - tasodif, boshqa odamlar va boshqalarning harakati natijasidir, deb hisoblaydi. Internal muhim voqealarni o'z faoliyati natijasi sifatida izohlaydi.

Har qanday shaxs u yoki bu turdagi belgilar bilan tavsiflanadi va turli vaziyatlarda u yoki bu tur ustun bo'lishi mumkin. Shu bois, ularning ichki nazorati universaldir va u duch keladigan har qanday hodisa va vaziyatlarga xosdir.

Jumladan, kasbiy sohada internallikni namoyon qiladigan inson bir vaqtning o'zida oilaviy sohada barqaror tashqi yo'nalishni namoyish qilishi mumkin va hokazo [4].

Psixologlarning fikriga ko'ra, agar odam aniq internal bo'lsa, ya'ni, o'zini o'zi bilan sodir bo'lgan barcha hodisalar uchun javobgar deb hisoblaydi. Undan keyin, qoida tariqasida, u o'z kuchiga ishonish va o'z kuchini qo'llash sohasi sifatida ishdan qoniqish bilan ajralib turadi.

U ko'proq mas'uliyatli, chidamli, izchil, hissiy jihatdan barqaror, yetakchilikka moyil, o'zini o'zi tarbiyalash va o'zini o'zi takomillashtirishga yuqori darajada tayyor. Shu bilan birga, bunday shaxs ma'lum darajada kategorik bo'lishi mumkin va atrof-muhitni yetarlicha qabul qilmaydi [2].

Eksternal odamlar tashqi strategiyaga ega odamlardir. Ular muvaffaqiyasizlik manbasini va muvaffaqiyat dvigatelini o'zlaridan tashqarida ko'rishadi.

Bunday odamlar quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi:

-o'zini o'zi tanqid qilish va o'zini takomillashtirishga moyillik emas, ijtimoiy vaziyatni keskin his qilish, undagi o'zgarishlar, atrof-muhitga moyillik.

Ularning fikriga ko'ra, tashqi sharoitlar (taqdir, tasodif, odamlar) ularning faoliyatida katta rol o'ynaydi. Ular tashvishga moyil, boshqalarning fikrini tinglaydilar va o'zini oqlash taktikasi sifatida aldashdan qochmaydilar. Tashqi mavqei qulayroq va ularga ijtimoiy muhitda qulayroq mavqeni ta'minlashi kerakdek tuyuladi.

Biroq, ko'plab psixologik kuzatuvlar va eksperimentlar izchil qonunni aniqladi:

internal odamlar ko'pincha ijodiy va kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishadilar, kamroq tashvishli va tajovuzkor bo'lishadi hamda eksternal tomondan ko'ra o'z tamoyillarini qat'iyroq himoya qilishga qodir. Internal odamlar munosabatlarda kamroq shubhali va ko'pincha o'z maqsadlariga erishishda ishonchni ilhomlantiradi.

Har bir inson o'z kuchi va qobiliyatiga ishonchning ulushiga va vaziyatga psixologik bog'liqlik ulushiga ega [3]. Ko'pgina tadqiqotlar tashqi ta'sirning tashvish va depressiya, dogmatizm va avtoritarizm bilan sezilarli va ijobiy bog'liqligini ko'rsatdi. Umuman olganda, tashqi ko'rinishlar fatalistik tendensiyalar bilan ajralib turadi [2].

Sub'ektiv nazoratni o'rganish har ikkala turdagi insonlarning qiyinchiliklari va muammolarini bashorat qilishga, xulq-atvorlarning xususiyatlari va motivlarini aniqroq aniqlashga, kasb tanlash va shaxsning kasbiy rivojlanish xususiyatlarini bashorat qilishga yordam beradi, bu ayniqsa harbiy universitet kursantlari uchun juda muhimdir.

Fuqarolardan farqli ravishda, harbiy xizmatchining kasbiy o'zini o'zi anglashini shakllantirish maxsus faoliyat sharoitida - harbiy mehnatda sodir bo'ladi.

Harbiy xizmatchi uchun bunday mehnat harbiy burchni bajarish bo'lib, unda u o'zini harbiy kasbiy faoliyat, kundalik xizmat munosabatlari va o'z rivojlanishining sub'ekti sifatida amalga oshiradi [5]. Harbiy faoliyat murakkab ijtimoiy hodisadir.

Jamoat hayotining bir qismi sifatida u harbiy ishlar sohasidagi odamlarning moddiy, hissiy-ob'ektiv va maqsadga muvofiq faoliyatini ifodalaydi va amaliy harbiy va harbiy tadqiqot faoliyatini o'z ichiga oladi.

Harbiy faoliyatning mazmuni va shakllari doimo o'zgarib, rivojlanib bormoqda.

Uning namoyon bo'lishini tarixiy tahlil qilish jarayonida o'tmishdagi harbiy tajriba va zamonaviy harbiy faoliyat ajralib turadi.

Harbiy faoliyat qurolli kurash, jangovar vazifa, qo'shinlarning jangovar va ma'naviy-psixologik tayyorgarligi, shtab va boshqa harbiy qo'mondonlik va boshqaruv organlarining boshqaruv faoliyati, harbiy xizmatchilarni tayyorlash, harbiy-ilmiy faoliyat va boshqalar shaklida amalga oshiriladi.

Harbiy faoliyat shakllari bir-biri bilan chambarchas bog'liq, bir-birini to'ldiradi va shart qiladi.

Harbiy faoliyatni umumiy faoliyatning asosiy bosqichlari ketma-ketligini tahlil qilish nuqtai nazaridan ko'rib chiqish mumkin:

- maqsadni belgilash va kelgusi harakatlarni rejalashtirish;
- faoliyat sharoitlarini tashkil etish, vositalar va usullarni tanlash;
- faoliyat dasturini amalga oshirish, uni amalga oshirish;
- natijalarni nazorat qilish va baholashni ta'minlash, ularni faoliyat maqsadlari bilan solishtirish va oraliq natija asosida keyingi faoliyatni davom ettirish [5].

Harbiy kasbning sanab o'tilgan xususiyatlari harbiy xizmatchilar orasida ichki nazorat o'chog'ining ustunligini ko'rsatadi deb taxmin qilishimiz mumkin.

Harbiy faoliyat g'oyasi uning ikki tomonining birligi sifatida aks ettirilishi mumkin - sub'ektiv va ob'ektiv.

Sub'ektiv tomon-bu shaxs (sub'ekt), uning motivlari, bilimlari va ko'nikmalari, shuningdek, inson tomonidan amalga oshiriladigan maqsadga muvofiq faoliyat operatsiyalari. Ob'ektiv tomon - bu shaxs tomonidan ma'lum o'zaro ta'sirlarga kiritilgan va harbiy faoliyat ob'ektlari, vositalari va mahsulotlari sifatida ishlaydigan ob'ektlar to'plami.

Muayyan harbiy kasbiy faoliyat sharoitida harbiy xizmatchining shaxsiy va kasbiy o'zini o'zi anglashini shakllantirishga ta'sir qiluvchi omillar orasida tashqi va ichki omillar ajralib turadi [1]. Ichki omillar insonning muhim individual psixologik xususiyatlaridir. Sub'ektiv nazorat (javobgarlik) darajasi ichki omillarga tegishli hisoblanadi. Lokus

nazorat o'chog'i shaxs individual xulq-atvorlarning o'zini o'zi boshqarishi bilan chambarchas bog'liq.

Tadqiqot jarayonida kursantlarning muzokaraga kirishish ko'nikmasini shaxs tiplari bilan bog'liqligini tekshirish maqsadida Rotter va Panteleyevalarning "Sub'ektiv lokal nazorat xususiyatlarini o'rganish so'rovnomasi", "Mening muzokaralardagi taktikam", "Muzokaralar uslubini aniqlash" metodikalaridan foydalanildi. Olingan empirik ma'lumotlarni yaqqol ifodalash maqsadida jadvallarda aks ettirildi.

1-jadval

3-kurs kursantlarida muzokaraga kirish uslublari va shaxs tiplari o'rtasidagi bog'liqlik

Shaxs tiplari	Muzokaraga kirish uslublari				
	Distribut uslub	Hamkorni mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslub	Vaziyatni mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslub	Rakobatchilik	Xamkorlik
Eksternal	- 0,02	-0,23*	-0,22*	- 0,21*	0,21*
Internal	0,0 2	0,23*	0,22*	1	- 0,98**

Jadval (1-jadval)da keltirilgan natijalarga ko'ra, shaxsning eksternal tipi hamkorni mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslub bilan ($r=-0,23$; $r\leq 0,05$) qarama-qarshi ahamiyatli munosabatga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Shuning bilan birga kursantlarda eksternal tipi vaziyatni mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslub bilan ($r=0,23$; $r\leq 0,05$) ijobiy ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi qayd qilindi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, muzokara jarayonida kursant shaxsida eksternallikning ustunligi ularda hamkorni to'g'ri idrok qilishiga hamda vaziyatga mos ravishda harakat qilishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi ma'lum bo'ldi. Ma'lumki, integrativ muzokaralar muammoni birgalikda tushunishga va ishtirokchilarning manfaatlari va ehtiyojlarini birlashtirishga asoslanadi. Ikkala tomon uchun ham g'alaba qozonish natijasini belgilash, ishtirokchilarning maqsadlari bir-biriga mos kelishini va muammolarni hal qilish natijasi har ikki tomon uchun ham o'zaro manfaatli kelishuvlar bo'lishini nazarda tutadigan xatti-harakatlar uchun to'siqni belgilaydi. Ayniqsa, integrativ muzokaralar formati ma'lumotlardan ochiq, umumiy foydalanish, boshqalarga ishonish istagi, qadriyatlar va manfaatlar almashinuvi va to'g'ri muhokamani o'tkazish bilan tavsiflanadi.

Metodika natijalariga ko'ra, vaziyatni mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslub eksternal bilan ($r=-0,22$; $r\leq 0,05$) ahamiyatli va internal bilan ($r=0,22$; $r\leq 0,05$) qarama-qarshi ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi aniqlandi. Unga ko'ra, kursantlarda vaziyatni mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslubning yuqori darajada namoyon bo'lishi ularda eksternallik xususiyatini to'liq namoyon bo'lmisligiga olib keladi. Shuning bilan birga mazkur uslubning yuqori darajada rivojlanishi ulardagi internallikning

ham kuchli darajada namoyon bo'lishiga olib keladi. Ayniqsa, integrativ yondashuvlar muammolarni hal qilish, hamkorlik, birgalikda qaror qabul qilish va o'zaro manfaatlarni izlashga ustuvor ahamiyat berganligi sababli, integral strategiyalar ishtirokchilardan g'alaba qozonish va o'zaro manfaatli qarorlar qabul qilish uchun birgalikda ishlashni talab qiladi. Bunday maqsadlar manfaatlarni ochib berishga va tomonlarning manfaatlari o'rtasidagi umumiylikni izlashga, shuningdek, muammoni hal qilish variantlarini yaratishga yordam beradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, raqobatchilik ekstrenallar bilan ($r=-0,21$; $r\leq 0,05$) qarama-qarshi ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi kuzatildi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, kursantlarda o'quv va kasbiy faoliyatiga nisbatan raqobatni yuzaga kelishi ko'proq ularning tashqi ifodalarida namoyon bo'lishi aniqlandi. O'z navbatida interallik sifati yuqori chiqqan kursantlarda raqobatga bo'lgan intilish yuqori emasligini ko'rsatadi.

Empirik tadqiqot natijalariga ko'ra kursantlarda hamkorlik eksternallar bilan ($r=0,21$; $r\leq 0,05$) ijobiy ahamiyatli va internallar bilan ($r=-0,98$; $r\leq 0,01$) yuqori darajada qarama-qarshi ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi qayd etildi. O'z navbatida eksternallarga moyil bo'lgan kursantlarda hamkorlikda faoliyat olib borishga nisbatan ishtiyoqlari baland ekanligini ko'rishimiz mumkin. Shuning bilan birga internallik xususiyati yuqori bo'lgan kursantlarda esa aksincha hamkorlikda faoliyat olib borishga nisbatan hoxishning ustun emasligidan dalolat beradi.

O'rganilgan nazariy materiallar va o'tkazilgan tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi xulosallarni shakllantirish mumkin:

1. Kursantlarda muzokaraga kirishish ko'nikmasini rivojlanishi ulardagi shaxs tiplari bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ular tanlovchan tabiatga ega ekanligi aniqlandi.

2. Kursantlarda muzokara kirishish ko'nikmasi ko'proq eksternallarda ustuvor ahamiyatga ega ekanligi qayd etildi.

3. Internalga moyil bo'lgan kursantlarda muzokaraga kirishishga bo'lgan intilish ustun emasligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абрамова, Г. С. Практическая психология: Учебник для студентов вузов / Г. С. Абрамова. – изд 6-е., перераб. и доп. – М : Академический Проект, 2001. – 480 с.

2. Бороздина, Л. В. Увеличение индекса тревожности при расхождении уровней самооценки и притязаний / Л. В. Бороздина, Е. А. Залученова // Вопросы психологии. 1993. - № 1. – С.112-118.

3. Кондаков, И. М. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития / И. М. Кондаков, А. В. Сухарев // Вопросы психологии. – 1988. - № 7. – С.158-164.

4. Кондаков, И. М. Экспериментальное исследование структуры и личностного контекста локуса контроля / И. М. Кондаков, М. Н. Нилопец // Психологический журнал. – 1995. - № 1. – С. 35-39.

5. Торгаева, И. Н. Психолого-акмеологические факторы формирования личностно-профессиональной Я-концепции военнослужащих по контракту (на примере подразделений Воздушно-десантных войск): автореф. дисс. ... канд. психол. наук / И. Н. Торгаева. – Ульяновск, 2006. – 125 с

TALABALARNING O'ZINI O'ZI BAHOLASH XUSUSIYATLARI VA ULARNING O'QUV FAOLIYATIGA TA'SIRI

*Bagdasarova Diana Levonovna,
Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika universiteti, 1-kurs magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarning o'zini o'zi baholashni ularning o'quv faoliyatiga ta'siri masalasi ko'rib chiqiladi. O'z-o'zini baholash shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlashga, shuningdek, o'z-o'zini baholash darajasi va akademik natijalar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilishga alohida e'tibor beriladi. Asarda o'z-o'zini baholashning ijobiy va salbiy tomonlari va ularning motivatsiyaga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: o'z-o'zini baholash, talabalar, o'quv faoliyati, ta'sir, motivatsiya, akademik ko'rsatkichlar, psixologik yordam

ОСОБЕННОСТИ САМООЦЕНКИ СТУДЕНТОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА УЧЕБНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

*Багдасарова Диана Левоновна,
Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами,
магистрантка 1-го курса*

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос о влиянии самооценки студентов на их учебную деятельность. Особое внимание уделено выявлению факторов, влияющих на формирование самооценки, а также анализу связи между уровнем самооценки и академическими результатами. В работе рассматриваются как позитивные, так и негативные аспекты самооценки и их влияние на мотивацию.

Ключевые слова: самооценка, студенты, учебная деятельность, влияние, мотивация, успеваемость, психологическая поддержка

PECULIARITIES OF STUDENTS' SELF-ESTEEM AND THEIR EFFECT ON EDUCATIONAL ACTIVITIES

*Bagdasarova Diana Levonovna,
Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, student of master's degree 1st stage*

Abstract: This article examines the impact of students' self-esteem on their academic activities. Special attention is paid to the identification of factors influencing the formation of self-esteem, as well as to the analysis of the relationship between the level of self-esteem and academic results. The paper examines both positive and negative aspects of self-esteem and their impact on motivation.

Key words: self-esteem, students, academic activity, influence, motivation, academic performance, psychological support

Самооценка является важным психологическим аспектом, влияющим на поведение и решения каждого индивида. В контексте студенческой жизни, она становится ключевым фактором, определяющим мотивацию, учебные стратегии и общую успеваемость. Изучение особенностей самооценки студентов и ее влияния на учебную деятельность представляет собой важную задачу в области психологии образования. Данная статья фокусируется на разборе основных

аспектов самооценки студентов и ее влияния на процесс обучения.

Самооценка студентов оказывает глубокое воздействие на их академическую и повседневную жизнь. Она формируется под воздействием различных факторов, включая общественные стереотипы, предшествующие учебные успехи или неудачи, а также качество взаимодействия со средой обучения. В свою очередь, уровень самооценки может оказывать как позитивное, так и отрицательное влияние на мотивацию студента, его стратегии обучения и общую успеваемость.

Понимание того, как самооценка взаимодействует с учебной деятельностью студентов, становится необходимым для разработки эффективных методов поддержки и развития. Исследования показывают, что студенты с высокой самооценкой обычно проявляют больший интерес к учебному процессу и имеют более стабильные академические успехи. Однако, высокая самооценка может также привести к недооценке сложности задач и недооценке собственных усилий, что может снизить их мотивацию к самосовершенствованию.

Помимо этого, студенты с низкой самооценкой часто сталкиваются с вызовами, связанными с недостаточной уверенностью в своих способностях и страхом неудачи. Это может привести к стрессу, апатии к учебе и даже снижению общей успеваемости. Кроме того, низкая самооценка может стать препятствием для эффективного использования различных учебных стратегий и поиска дополнительной помощи и поддержки.

Понимание влияния самооценки на учебную деятельность студентов является важным шагом в разработке программ поддержки и мотивации. Необходимо стремиться к созданию образовательной среды, которая способствует развитию здоровой и уверенной самооценки у студентов, содействуя их академическому и личностному росту.

Выявление факторов, влияющих на формирование самооценки студентов, является сложным и многогранным процессом. Среди ключевых факторов, влияющих на самооценку, следует выделить социокультурные аспекты, семейное воспитание, предыдущий опыт обучения, а также взаимодействие с пирсами и авторитетными фигурами в учебной среде.

Социокультурные факторы оказывают значительное влияние на формирование самооценки студентов и их убеждения о собственных способностях и ценности. Культурные нормы, общественные ожидания и стереотипы, проникающие в учебную среду, могут оказывать как позитивное, так и негативное воздействие на самооценку студентов.

В различных культурах существуют различные представления о том, что является «успехом» в обучении и какие качества ценятся. Например, в одной культуре акцент может быть сделан на индивидуальных достижениях и конкуренции, в то время как в другой культуре больше ценится кооперация и коллективные результаты. Такие различия могут влиять на то, как студенты оценивают свои собственные успехи и провалы, и как это отражается на их самооценке.

Стереотипы также могут играть значительную роль в формировании самооценки. Например, если в обществе распространены стереотипы о том, что определенные группы людей (например, женщины, меньшинства, люди с определенными физическими или интеллектуальными характеристиками) менее способны к успеху в учебе, то это может создавать негативное влияние на самооценку студентов из этих групп и подрывать их уверенность в своих способностях.

Общественные ожидания также могут оказывать давление на студентов и влиять на их самооценку. Например, ожидания родителей, преподавателей или других членов образовательного сообщества могут создавать стресс и тревогу у

студентов, особенно если они чувствуют, что не соответствуют этим ожиданиям или не достигают ожидаемых результатов.

Множество исследований показывают, что существует тесная связь между самооценкой студентов и их академической успешностью.

Студенты с высоким уровнем самооценки обычно имеют более высокие академические результаты. Это может быть обусловлено тем, что высокая самооценка способствует формированию позитивного отношения к себе и к учебному процессу в целом. Они чаще проявляют уверенность в своих способностях, стремление к достижению целей и умение эффективно преодолевать трудности.

С другой стороны, студенты с низким уровнем самооценки могут столкнуться с трудностями в обучении. Низкая самооценка может привести к чувству неуверенности, страху неудачи и недооценке собственных способностей. Это, в свою очередь, может сказаться на их мотивации к учебе, учебных стратегиях и общей академической успешности.

Важно отметить, что связь между самооценкой и академическими результатами может быть взаимно обусловленной и варьировать в зависимости от различных факторов, таких как социокультурный контекст, личностные особенности и степень поддержки, получаемой от окружающих.

Тем не менее, понимание этой связи имеет важное практическое значение для разработки программ поддержки и мотивации студентов. Создание условий, способствующих развитию здоровой самооценки у студентов, может помочь повысить их академическую успешность и общее благополучие.

К позитивным аспектам самооценки относятся:

Уверенность в собственных силах, подкрепленная здоровой самооценкой, способствует формированию позитивного отношения к учебе и самому себе. Студенты, которые верят в свои способности, чаще ставят перед собой амбициозные цели и стремятся к их достижению с энтузиазмом. Это позволяет им решать трудности на пути к успеху с оптимизмом и находить в себе ресурсы для преодоления препятствий.

Стремление к достижению целей, подкрепленное уверенностью в себе, может стать двигателем для личностного и профессионального роста студента. Они могут видеть в учебе возможность для самореализации и признания своих достижений, что мотивирует их к постоянному совершенствованию.

Положительное отношение к учебе, обусловленное здоровой самооценкой, способствует созданию благоприятной атмосферы для обучения. Студенты, которые ценят учебный процесс и стремятся к его освоению, чаще проявляют активное участие в уроках, задают вопросы и ищут дополнительные материалы для изучения.

Негативные аспекты самооценки:

Страх неудачи, который может сопровождать низкий уровень самооценки, часто препятствует студентам в достижении своих учебных целей. Они могут избегать сложных задач и ограничивать свои амбиции из-за страха неудачи, что снижает их мотивацию к учебе и ведет к стагнации в учебном процессе.

Проблемы с мотивацией могут быть следствием низкой самооценки, которая зачастую приводит к чувству недостойности успеха. Студенты могут терять интерес к учебе, не видя смысла в своих усилиях, что может привести к отсутствию мотивации к достижению учебных целей.

Стремление к подтверждению, характерное для студентов с завышенной самооценкой, может препятствовать развитию их учебных навыков. Они могут

избегать ситуаций, где им приходится сталкиваться с собственными ошибками и неудачами, искать подтверждение своей высокой самооценки во внешних оценках и похвалах, что может привести к поверхностному обучению и упрощенным стратегиям обучения.

Для обеспечения эффективного развития студентов необходимо учитывать как позитивные, так и негативные аспекты самооценки.

Позитивная самооценка является фундаментом для построения здоровой мотивации к учебе и достижению успеха. Поддерживать и укреплять положительное отношение студентов к себе и к учебе можно через признание их достижений, поощрение их усилий и создание условий для самореализации. Поддержка со стороны преподавателей и родителей, а также создание атмосферы доверия и уважения в учебном заведении, способствует формированию у студентов уверенности в себе и своих способностях.

Однако не следует игнорировать негативные аспекты самооценки, такие как страх неудачи и стремление к подтверждению. Важно помогать студентам развивать стратегии преодоления страха и негативных мыслей, помогать им осознавать свои сильные стороны и работать над устранением слабостей. Также важно создавать условия для конструктивной обратной связи и развития самооценки, помогая студентам видеть свои ошибки как возможности для улучшения, а не как неизбежные неудачи.

В целом, балансирование позитивных и негативных аспектов самооценки является важным компонентом поддержки студентов в образовательном процессе. Это позволяет им развивать здоровую и устойчивую самооценку, которая становится основой для их мотивации, самореализации и успеха в учебе и в жизни.

Кроме того, важно обратить внимание на индивидуальные особенности каждого студента и предоставить им поддержку и ресурсы, необходимые для развития их самооценки. Это может включать в себя проведение психологических тренингов по укреплению самооценки, индивидуальные консультации с психологами или кураторами, а также создание поддерживающей образовательной среды, где каждый студент чувствует себя уважаемым и принятым.

Также, важно помнить, что процесс развития здоровой самооценки у студентов - это длительный и индивидуальный процесс. Он требует времени, терпения и постоянной поддержки со стороны образовательных учреждений, преподавателей, а также окружающей среды студентов.

Все эти усилия направлены на то, чтобы помочь студентам стать уверенными, мотивированными и успешными в своих учебных и жизненных стремлениях. Поддерживая развитие здоровой самооценки у студентов, мы вкладываем в их будущее и способствуем созданию гармоничного и успешного общества.

В заключение, степень уверенности и уважения к собственным способностям у студентов играет важную роль в их успехах в учебе. Положительное отношение к себе и своим учебным усилиям стимулирует их к настойчивому достижению поставленных целей и преодолению трудностей на пути обучения.

Однако низкая оценка своих способностей может быть препятствием на пути студента к успеху, вызывая страх перед неудачей и утрату мотивации. Поддержка и помощь студентам в формировании положительного восприятия себя и их учебных возможностей необходима для обеспечения их успешного обучения и развития.

Литература:

1. Казнова Г.В. Взаимосвязь общественно полезной деятельности и общения

подростков // Вопросы психологии. - 2003.

2. Липкина А.И. Самооценка школьника / А.И. Липкина. - М.: Просвещение, 2006.

3. Дусавицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности: учеб. пособие / А.К. Дусавицкий. - М.: Дом педагогики, 2006.

4. Михайлова Е.И. Социально-психологическая типология ответственности старших подростков и юношей / Е.И. Михайлова // Мир психологии. -2006.

TALABALIK DAVRIDA KASBIY IDENTIFIKATSIYANI NAMOYON BO'LISHIGA KASBIY TAYYORGARLIKNING TA'SIRI

*Ergasheva Dilorom Hamidullayevna,
Namangan davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Maqolada talabalik davrida kasbiy identifikatsiyani shakllanishi muammosiga doir nazariy manbalarning tahlillari bayon qilingan. Dastlab kasbiy tayyorgarlik muammosining mazmuni, uning tarkibiy komponentlari, kasbiy ma'lumot bilan aloqadorligi masalalari ochib berilgan. Shuningdek, kasbiy identifikatsiyani namoyon bo'lishiga kasbiy tayyorgarlikning ta'siri empirik jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: shaxs, talabalik davri, kasb, kasbiy identifikatsiya, kasbiy ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik, kasbga yo'naltirish, avtonomlik, axborotga egalik, qarorlar qabul qilish, rejalashtirish, emosional munosabat.

ВЛИЯНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ НА РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПЕРИОД СТУДЕНЧЕСТВА

*Эргашева Дилором Хамидуллаевна,
Наманганский государственный университет, исследователь*

Аннотация. В статье представлен анализ теоретических источников по проблеме формирования профессиональной идентичности в студенческий период. Сначала раскрывается содержание проблемы профессиональной подготовки, ее структурные компоненты, вопросы связи с профессиональной информацией. Также эмпирически проанализировано влияние профессиональной подготовки на проявление профессиональной идентичности.

Ключевые слова: личность, студенческий период, профессия, профессиональная идентичность, профессиональная информация, профессиональная подготовка, карьерная ориентация, самостоятельность, владение информацией, принятие решений, планирование, эмоциональный отношение.

THE EFFECT OF PROFESSIONAL TRAINING ON THE APPEARANCYE OF PROFESSIONAL IDENTITY DURING STUDENT PERIOD

*Ergasheva Dilorom Hamidullayevna,
Namangan State University, independent researcher***Abstract**

Abstract. The article describes the analysis of theoretical sourcyes on the problem of formation of professional identity during the student period. First of all, the content of the problem of professional training, its structural components, issuyes of connection with professional information are revealed. Also, the effect of professional training on the manifestation of professional identity was empirically analyzed.

Key words: personality, student period, profession, professional identity, professional information, professional training, careyer guidancye, autonomy, information ownership, decision-making, planning, emotional response.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim siyosatining muhim maqsadlaridan biri yosh avlodni har tomonlama barkamol insonlar qilib tarbiyalashdir. Albatta, barkamol inson deganda ma'naviy jihatdan yetuk o'z vatanining tarixi, buguni va kelajak uchun qayg'uradigan, shuningdek, jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shish ishtiyoqida yonib yashaydigan shaxsni tushunish bugungi kun talablariga mos keladi. Lekin ushbu tushunchaga tahliliy yondoshsa, uning naqadar serqirra va har tomonlama

umuminsoniy qadriyatlarga mos kelishini idrok etish mumkin.

Ma'lumki, har qanday shaxs kasb tanlash jarayonida mazkur sohaga taalluqli ma'lumotlar zahirasiga ega bo'lishi talab qilinadi. Bu jarayon albatta, kasbga yo'naltirish ishlari negizida tashkil qilinadi va amalga oshiriladi. Ayniqsa yoshlarni kasbiy bilim, tasavvurarini boyitishda ongli kasb tanlashlarida kasbiy ma'lumotning o'rni beqiyosdir.

Kasbiy ma'lumot bilan ta'minlanganlik shakllari –kasbiy axborotga egalik qilish shunday yo'lga qo'yilishi kerakki, bunda o'quvchilar kasb haqida kerakli bilimlarga ega bo'lsinlar hamda keyinchalik shu bilimlar kasbiy jihatdan o'zini o'zi aniqlash chog'ida asos bo'lib xizmat qilsin. O'quvchilar tomonidan istalgan axborotga xususan, kasbiy yo'nalgan xarakteridagi axborotga egalik ma'lum bir shartlarga rioya qilingandagina samarali bo'ladi. Birinchidan o'quvchilarda kasbiy axborotli materialni idrok qilishga ijobiy munosabatni shakllantirish lozim. O'quvchilar uchun taklif etilayotgan ma'lumotlar ular uchun tushunarli bo'lishi lozim. Ma'lumotli material ham mazmunan ham shaklan o'quvchilarning yosh va ta'lim olish xususiyatlarini hisobga olgan holda berilishi kerak. Ma'lumotni berishda maxsus terminalogiya yoki texnologik ma'lumotlar haddan ziyod ko'p bo'lmasligi ma'qul, chunki u tushunarsiz bo'lib qolishi mumkin. Ikkinchidan o'quvchilarda kasbga nisbatan ongli adekvat munosabatni shakllantirish uchun axborotni to'g'ri yetkazish lozim. U nafaqat tushunarli balki ob'ektiv bo'lmog'i lozim.

Kasbiy ma'lumotni samarali amalga oshirish uchun kasbga yo'naltiruvchi psixolog quyidagilarga amal qilishi kerak:

- hududning kadrlarga bo'lgan hamda ishlab chiqarishning kelajakdagi va hozirgi kun talablarini bilish;

- ma'lumotli materiallarni zamonaviy tarzda tayyorlash ya'ni o'quv qo'llanmala, kasbga yo'naltirish varoqlari va boshqalar.

- kasbiy yo'nalganlik bo'yicha tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxatiga ega bo'lish.

Kasbiy ma'lumotga ega bo'lish doirasida o'quvchilar bilan quyidagi tadbirlar tizimini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir:

- mehnat bozoridagi talab va takliflar munosabati;

- faoliyat turlarining kelajakda rivojlanishi;

- asosiy kasb va mutaxassisliklar bo'yicha ishlash xarakteri;

- mehnat sharoitlari va ish haqi;

- mutaxassis tayyorlovchi muassasalari va xodimlarni tayyorlash marakazlari [12].

Kasbiy tayyorgarlik deganda "faoliyatning ma'lum bir sohasidagi ishlarni bajarishga imkon beradigan maxsus bilim, ko'nikma va malakalar majmui tushuniladi. Kasbiy tayyorgarlik mehnat jarayonida, malaka oshirish tizimida va o'z-o'zini tarbiyalash orqali takomillashtiriladi [1]. Oliy ta'lim tizimida barcha kasblar bo'yicha malakali mutaxassislarni tayyorlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Ta'lim muassasalarida o'quv jarayoni ta'lim oluvchilarning individual va yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladi. Kasbiy tayyorgarlik jarayonida talabalar ham nazariy, ham ishlab chiqarish mashg'ulotlaridan o'tadilar, shundan so'ng ular amaliy mashg'ulotlarga yuboriladi. Kasbiy ta'lim va kasbiy mahoratni rivojlantirish bosqichlarining birligi kuzatiladi. Haqiqatdan ham kasbiy tayyorgarlik jarayoni va natijalari bitiruvchining kelajakdagi kasbini va kelajakdagi kasbiy faoliyatini qabul qilishga tayyorligiga ta'sir qiladi.

Talabalarni kasbiy tayyorlash masalalari bilan quyidagi olimlar shug'ullangan: P.I.Pidkasisti [6], I.P.Podlasy [1], L.M.Mitina [5]. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligining uzluksizligi, bosqichlari va darajalari g'oyasini A.K.Markova [4], L.S.Podimova [8], V.P.Sergeyeva [9] va boshqalar kabi tadqiqotchilar ko'rib chiqdilar.

Zamonaviy fanda “kasbiy tayyorgarlik” tushunchasi quyidagi ta’riflar bilan ifodalanadi:

- talabalarining muayyan faoliyatni yoki ish guruhini bajarish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni egallashini jadallashtirishga qaratilgan kasbiy ta’lim tizimi [6];
- faoliyatning muayyan sohasidagi ishlarni bajarishga imkon beruvchi bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash jarayoni.

Maqsad talabalar tomonidan ma’lum bir ish yoki ish guruhini bajarish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni o‘zlashtirishni tezlashtirishdan iborat bo‘lib, bu talabaning bilim darajasini oshirishni nazarda tutmaydi [4].

Kasbiy tayyorgarlikni yanada oqilona tushunish “shaxsning shakllanishini ta’minlaydigan tashkiliy-pedagogik chora-tadbirlar tizimi - kasbiy yo‘nalish, bilim, ko‘nikma, qobiliyat va kasbiy tayyorgarlik” [7]. Ushbu nuqtai nazarga asoslanib, biz pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalarining kasbiy tayyorgarligini yaxlit pedagogik tizim sifatida ko‘rib chiqamiz, uning faoliyati pedagogik faoliyat uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘zlashtirish, kasbiy va shaxsiy ahamiyatga ega bo‘lgan rivojlanish asosida kelajakdagi o‘qituvchining shaxsini rivojlantirish uchun sharoit yaratish, pedagogik faoliyatning samaradorligi kabilarni o‘z ichiga oladi. Ushbu konsepsiyani aniqlashda biz tizimni yaxlitligini u yoki bu tamoyil asosida ichki tashkil etilgan deb tushunishdan kelib chiqdik. Unda barcha elementlar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular atrof-muhit sharoitlari va boshqa tizimlarga nisbatan yagona narsa sifatida harakat qilishadi [11] va pedagogik tizim bir-biriga bog‘liq bo‘lgan tarkibiy tuzilmalar to‘plami sifatida yaxlit pedagogik jarayonda faoliyat ko‘rsatayotganlarni rivojlantirishning yagona ta’lim maqsadi bilan birlashtirilgan komponentlari sanaladi [10].

Kasbiy tayyorgarlik tizimining tarkibiy tahlili uning mazmunini, yaxlit xususiyatini aks ettiruvchi va maqsadiga erishishga hissa qo‘shadigan tayyorgarlik turlarini ajratish orqali ochib berishni belgilaydi. Oliy ta’lim talabalarini bo‘lajak kasbiy faoliyatga tayyorlashning mazmuniy jihatida o‘zaro bog‘langan va o‘zaro aloqador bo‘lib, ko‘rinayotgan tizimning samarali faoliyat yuritishini ta’minlaydigan axloqiy-psixologik, uslubiy, nazariy va amaliy tayyorgarlik kabi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi.

Oliy ta’lim talabalarining kasbiy tayyorgarligining zarur tarkibiy qismi kelajakdagi o‘qituvchi shaxsining kasbiy va pedagogik yo‘nalishini shakllantirishni o‘z ichiga olgan axloqiy va psixologik tayyorgarlikdan iborat. Ta’limning ushbu turi bo‘lajak o‘qituvchilarning qadriyat yo‘nalishlarini rivojlantirish, o‘qituvchilik kasbiga qiziqish, kasbiy va shaxsiy muhim fazilatlar bilan bog‘liq.

Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tayyorlash tizimining bir qismi sifatida uslubiy komponentni ajratib ko‘rsatish, B.S.Gershunskiy ta’kidlaganidek, pedagogik tizimni shakllantirish uchun pedagogikada empirik va uslubiy bilimlarning fan ichidagi integratsiyasi zarur. Haqiqatdan ham pedagogik faoliyatning to‘liq sikli, o‘quv va tarbiyaviy jihatni hisobga olgan holda, quyidagi umumlashtirilgan sxema bo‘yicha rivojlanadi: amaliyot (kirish darajasi) - nazariy bilim (nazariya) - uslubiy bilim (metodologiya) – amaliyot (ma’lum bir sikl uchun yakuniy daraja) [2].

Oliy ta’lim talabalarini o‘qitishning muhim vazifasi ularni zamonaviy pedagogik nazariya bilan tizimlashtirish va umumlashtirishning yuqori darajasida qurollantirishdir. Bu oliy ta’lim o‘qituvchilarini kasbiy rivojlantirish, o‘qitish va tarbiyalash qonuniyatlari, yaxlit pedagogik jarayonning mohiyati va tamoyillarini bilishni o‘z ichiga oladi. Yaxlit pedagogik jarayonning maqsad va vazifalari, oliy ta’lim jarayonining mohiyati, mazmuni, tamoyillari, shakllari va usullari to‘g‘risidagi, pedagogikada integratsiyalashgan nazariy bilimlar o‘qituvchining kasbiy faoliyatining asosini tashkil qiladi. Bu pedagogik kadrlar tayyorlash tizimida talabalarni nazariy tayyorlashning ahamiyatini belgilaydi. Talabalarni

pedagogik faoliyatga tayyorlashning uslubiy jihatini tavsiflashda quyidagilarni qayd etish lozim. Agar metodologiyani faoliyat dasturlarini yaratishga qaratilgan nazariy asos deb hisoblasak [3], u holda uslubiy faoliyat maxsus uslubiy fanlar doirasidagi faoliyat bo'lib, ma'lum bir fanning standartlariga bo'ysunadigan, ularni o'zgartirishga emas, balki yangi narsalarni - yangi usullar va uslublarni egallashga qaratilgan maxsus ilmiy faoliyat sifatida amalga oshiriladi. Shuningdek, ma'lum bir metodologik intizom yo'llari uchun paradigmatic bo'lgan ilmiy tadqiqot vositalarini qamrab oladi [3]. Oliy ta'lim talabalarining kasbiy tayyorgarligi nafaqat nazariya, balki o'quv jarayonini amalga oshirish usullari bilan qurollantirishni ham nazarda tutadi.

Shu bilan birga, ta'lim jarayoni metodikasini o'zlashtirish pedagogik tayyorgarlikka organik ravishda kiritilgan bo'lsa, o'quv jarayonini amalga oshirishga tayyorgarlik tanlangan mutaxassislik bo'yicha aniq ilmiy fanni o'qitish metodikasini o'zlashtirish bilan bog'liq. Bunday holda, xususiy metodologiyalarni faqat nazariy qoidalarni boshqa fanlardan ularni amaliy qo'llash darajasiga o'tkazishni amalga oshiradigan sof amaliy fanlar yoki maxsus ilmiy va psixologik-pedagogik bilimlarni umumlashtiradigan fanlar sifatida ko'rib chiqish noto'g'ri bo'ladi. Turli tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bo'lajak o'qituvchilarning uslubiy tayyorgarligi ta'lim va tarbiyani tashkil etish shakllari, usullari va metodlari haqidagi bilimlar to'plami bilan belgilanadi [1]. Pedagogik jarayonning tuzilishini, shuningdek, metodologiya darajalari bo'yicha falsafiy qoidalarni hisobga olgan holda, biz uchun ushbu turdagi treningga integral pedagogik jarayonni amalga oshirish vositalari, shakllari va usullari haqidagi bilimlarni kiritish maqsadga muvofiq ko'rinadi. Oliy ta'lim talabalarini o'qitish tizimining yana bir tarkibiy elementi amaliy tayyorgarlikdir. Bilimlarni o'zlashtirish uni amaliyotda qo'llash, o'qituvchilik faoliyatini amalga oshirish ko'nikma va malakalarini shakllantirish bilan uzviy bog'liq bo'lib, bo'lajak o'qituvchilarning amaliy tayyorgarligiga asos bo'ladi.

Shunday qilib, oliy ta'lim talabalarini kasbiy tayyorlash tizimining tuzilishida quyidagi tarkibiy qismlar mavjud: axloqiy-psixologik, uslubiy, nazariy, uslubiy va amaliy tayyorgarlik. Ushbu tarkibiy qismlar pedagogik faoliyatga tayyorlik fenomenining yaxlit xususiyatini va uning tarkibiy qismlarining dialektik o'zaro bog'liqligini aks ettiradi. Bu ularni oliy ta'lim talabalarining kasbiy tayyorgarligi tizimini saqlab qolish va rivojlantirish uchun zarur va etarli deb hisoblash uchun asos vazifasini o'taydi.

1-jadval

1-kurs talabalarida kasbiy tayyorgarlik va kasbiy identifikatsiya o'rtasidagi aloqadorlik

Kasbiy tayyorgarlik turlari	Noaniq kasbiy	O'z ixtiyoriga mos bo'lmagan	Tanlov inqirozi	Shakllangan
Avtonomlik	-0,26**	- 0,24**	0,002	0,31**
Axborotga egalik	-0,14	-0,09	0,08	0,18*
Qarorlar qabul qilish	-0,20**	- 0,29**	0,14	0,29**
Rejalashtirish	-0,22**	-0,15*	0,15	0,25**
Emosional munosabat	-0,20**	- 0,24**	-0,04	0,29**

Jadval natijalariga ko'ra, avtonomlik noaniq kasbiy identifikatsiya bilan ($r=-0,26$; $p\leq 0,01$), o'z ixtiyoriga mos bo'lmagan (majburiy qabul qildirilgan) kasbiy identifikatsiya bilan ($r=-0,24$; $p\leq 0,01$) qarama-qarshi yuqori darajada ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Unga ko'ra, talaba shaxsining kasb tanlash jarayonida avtonomlikning kuchli darajada namoyon bo'lishi ularda kasb bilan bog'liq hayotiy tasavvurlarni shakllanmaganligi, o'z oldilariga maqsadni qo'ymaganligi hamda tanlovni boshqalarning ta'siri natijasida amalga oshirmasliklari ma'lum bo'ldi. Ayniqsa, 1-kurs talabalarida kasbiy tayyorgarlikda avtonomlikni rivojlanganligi shakllangan kasbiy identifikatsiya bilan ($r=0,31$; $p\leq 0,01$) yuqori darajada ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Natijalardan ko'rinadiki, avtonomlikning ortishi ularda kasb tanlash bo'yicha anglangan maqsadga ega ekanligi hamda mustaqil qaror qabul qilishning tarkib topganligi bilan izohlanadi. Shuningdek, talabalik davrida kasbiy tayyorgarlik tanlov inqirozi bilan o'zaro bog'liq bo'lmasdan mustaqil hodisa ekanligi ma'lum bo'ldi.

Metodika natijalariga ko'ra, axborotga egalik shakllangan kasbiy identifikatsiya bilan ($r=0,18$; $p\leq 0,05$) ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi kuzatildi. Unga ko'ra, talaba shaxsida tanlagan kasbiga nisbatan axborotga ega bo'lishi, ularda kelajakdagi kasbiga nisbatan kasbiy reja va qarorlarni tarkib topganligi bilan tavsiflanadi. O'z navbatida talabalik davrida axborotga egalik noaniq kasbiy identifikatsiya, o'z ixtiyoriga mos bo'lmagan (majburiy qabul qildirilgan) kasbiy identifikatsiya, kasbiy identifikatsiya tanlov inqirozi bilan o'zaro bog'liq bo'lmasdan alohida komponent ekanligi aniqlandi.

Metodika natijalariga ko'ra, talabalik davrida tanlagan kasbiga nisbatan qarorlar qabul qilish noaniq kasbiy identifikatsiya bilan ($r=-0,20$; $p\leq 0,01$) o'z ixtiyoriga mos bo'lmagan (majburiy qabul qildirilgan) kasbiy identifikatsiya bilan ($r=-0,29$; $p\leq 0,01$) qarama-qarshi ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi kuzatiladi. Unga ko'ra, talaba shaxsida tanlagan kasbiga nisbatan adekvat qarorlarni qabul qilish ularda kasb to'g'risidagi tasavvur, tushunchani shakllanganligi hamda unga atrofdagi insonlarning ta'siri kuchli emasligini ko'rsatadi. Shuningdek, talabalik davrida qarorlar qabul qilish shakllangan kasbiy identifikatsiya bilan ($r=0,29$; $p\leq 0,01$) yuqori darajada ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi qayd etiladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, rejalashtirish noaniq kasbiy identifikatsiya bilan ($r=-0,22$; $p\leq 0,01$) yuqori darajada o'z ixtiyoriga mos bo'lmagan (majburiy qabul qildirilgan) kasbiy identifikatsiya bilan ($r=-0,15$; $p\leq 0,05$) ahamiyatli qarama-qarshi aloqadorlik mavjudligi ma'lum bo'ldi. Ta'kidlash kerakki, talaba shaxsida kasb tanlash jarayonini rejalashtirishning ortishi kasbiy tasavvurlarni noaniqligi, kelajakdagi kasbiy faoliyat haqida bilimlarini yetarli darajada rivojlanmaganligi bilan izohlanadi. Shuning bilan birga rejalashtirish shakllangan kasbiy identifikatsiya bilan ($r=0,25$; $p\leq 0,01$) yuqori darajada ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi qayd etildi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, talaba shaxsida kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan bog'liq masalalarni rejalashtira olishi ularda kasbiy rejalarni aniq va maqsadga muvofiq ravishda rivojlanishi bilan tavsiflanadi.

Empirik tadqiqot natijalariga ko'ra, emosional munosabat noaniq kasbiy identifikatsiya bilan ($r=-0,20$; $p\leq 0,01$), o'z ixtiyoriga mos bo'lmagan (majburiy qabul qildirilgan) kasbiy identifikatsiya bilan ($r=-0,24$; $p\leq 0,01$) yuqori darajada qarama-qarshi aloqadorlikka ega ekanligi qayd etildi. Natijalardan ko'rinadiki, talabalik davrida tanlagan kasbiga nisbatan emosional munosabatni tarkib topganligi ularda kasblar haqidagi tasavvur va tushunchalarni passiv darajada rivojlanishiga olib keladi. Ayniqsa, talabalik davrida tanlagan kasbiga nisbatan emosional munosabat shakllangan kasbiy identifikatsiya bilan ($r=0,25$; $p\leq 0,01$) yuqori darajada ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi qayd etildi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, talabalik davrida tanlagan kasbiga nisbatan emosional munosabatni shakllanishi ularda mustahkam kasbiy qaror va rejalarni tarkib topganligi

bilan tavsiflanadi.

Keltirilgan fikrlardan ko‘rinadiki, talabalik davrida kasbiy identifikatsiyani shakllanishiga kasbiy tayyorgarlik ta’siri masalasi empirik jihatdan o‘rganilganlik masalasiga bag‘ishlanadi. Shunga muvofiq quyidagi xulosalarni shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘lamiz:

-kasbiy identifikatsiyaning shakllanishi talabalik davrida tanlagan kasbi bilan bog‘liq tasavvur, tushunchalarga ega ekanligi bilan belgilanadi;

-talabalik davrida kasbiy identifikatsiyaning namoyon bo‘lishida kasbiy tayyorgarlikning ta’siri muhim ahamiyatga ega ekanligi kuzatiladi;

-talabalik davrida kasbiy identifikatsiya va kasbiy tayyorgarlik o‘rtasida differensial ahamiyatli aloqadorlik qayd etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Абдуллина О. А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования / О. А. Абдуллина. М.: Просвещение, 1990. 141 с.

Гершунский Б. С. Методологические проблемы прогнозирования развития педагогической науки. Б. С. Гершунский // Методологические проблемы современной педагогической науки и практики: межвуз. сб. науч. тр. Челябинск: Изд-во ЧГПИ, 1988. 114

Иткин И. Э. Способы усложнения программ деятельности / И. Э. Иткин // Проблемы методологии науки. Новосибирск: Наука, 1985.

Маркова А. К. Психология профессионалиста / А. К. Маркова. М., 1996. 308 с.

Митина Л. М. Учитель как личность и профессионал (психологические проблемы) / Л. М. Митина. М.: Дело, 1994. 216 с.

Пидкасистый П. И., Портнов М. Л. Искусство преподавания / П. И. Пидкасистый, М. Л. Портнов. М., 1998. 184 с.

Подласый И. П. Педагогика. Новый курс [Текст]: учеб. для студ. пед. вузов: в 2 кн. / И. П. Подласый. М.: ВЛАДОС, 2000. Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. 576 с.

Подымова Л. С. Теоретические основы подготовки учителя к инновационной деятельности [Текст]: дис. д. п. н. / Л. С. Подымова. М.: МГЛУ, 1996. С. 290.

Сергеева В. П. Управление образовательными системами / В. П. Сергеева. М.: Б. И., 2001. 160 с.

Словарь-справочник по педагогике / авт.-сост. В. А. Мижеригов; под общ. ред. П. И. Пидкасистого. М.: Сфера, 2004. 448 с.

Спиркин А. Г. Основы философии: учеб. пособие для вузов / А. Г. Спиркин. М.: Политиздат, 1988. 592 с.

Чернявская А.П. Психологическое консультирование по профессиональной ориентации. М., 2001.

XORIJIY VA MAHALLIY OLIMLAR TOMONIDAN NIKOH VA OILA MASALALARINING O'RGANILGANLIGI

*Erkinboyeva Xolida Shavkat qizi,
O'zbekiston Milliy Universitetining Jizzax filiali magistranti*

Annotatsiya: Mazkur maqolada nikoh va oila munosabatlari haqida xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar birma-bir to'xtalib o'tilgan. Shu bilan birga oila barqarorligiga ta'sir etuvchi omillar, shaxslararo munosabatning maqsadga muvofiq kechishi uning a'zolari, xususan er-xotinlarning oilaviy qadriyatlarini qanday darajada kundalik turmushda namoyon qilishlariga bog'liq masalalar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Nikoh, oila, shaxslararo munosabatlar, ota-ona va bola munosabatlari, zamonaviy oila, oiladagi qadriyatlar.

ИЗУЧЕНИЕ ВОПРОСОВ БРАКА И СЕМЬИ ЗАРУБЕЖНЫМИ И МЕСТНЫМИ УЧЕНЫМИ

*Эркинбоева Холида Шавкат қизи,
магистрантка Джизакского филиала Национального университета
Узбекистана*

Аннотация: В данной статье поочередно рассматриваются исследования, проводимые зарубежными и отечественными учеными по вопросам брака и семейных отношений. При этом выявляются факторы, влияющие на стабильность семьи, межличностные отношения, а также то, как ее члены, в частности пары, демонстрируют семейные ценности в своей повседневной жизни.

Ключевые слова: Брак, семья, межличностные отношения, отношения родителей и детей, современная семья, семейные ценности.

STUDY OF MARRIAGE AND FAMILY ISSUES BY FOREIGN AND LOCAL SCHOLARS

*Erkinboyeva Xolida Shavkat qizi,
Graduate student of the Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan*

Abstract: In this article, the researches conducted by foreign and domestic scientists about marriage and family relations are discussed one by one. At the same time, the factors affecting family stability, interpersonal relations, and how its members, in particular, couples, demonstrate family values in their daily life, are revealed.

Key words: Marriage, family, interpersonal relations, parent and child relations, modern family, family values.

Jamiyatning turli davrlarida oila masalasi olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Jumladan, Sharq mutafakkirlari va davlat arboblari – Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Amir Temur, Alisher Navoiy, Shal (Tilyeuke) Kulkeo'g'li, Ahmad Donish, Abay Qo'nanbayev, Rizouddin ibn Faxruddin, Faxr-ul Banot Sibg'atulloh qizi, Abdurauf Fitrat va boshqalarning asarlaridagi oila-nikoh munosabatlari, oiladagi shaxslararo munosabatlar, ota-onaning vazifalari, farzandlar burchi haqida g'oyatda ibratli maslahat va o'gitlari bayon etilgan.

Dunyoga mashhur olim, ma'rifatparvar Abu Nasr Farobiy keraksiz urf-odatlardan (hozir ham oilaviy hayotda, er-xotin munosabatlarida uchraydi) voz kechish, baxt – saodatga erishish yo'llari haqida gapirib shunday deydi: “Rahbarlar (er yoki xotin)

yomon odatlarni o'zida ifodalovchi o'tmishni ham o'zgartirmog'i kerak. Aks holda o'tmish talablariga rioya etib, uning kayfiyati saqlansa, turmushda hech qanday yengillik, o'zgarish va o'sish ham bo'lmaydi". Shuningdek, "Baxt saodatga erishuv yo'lida nimaiki (bilim, odob-axloq, kasb-hunar) yordam bersa, uni saqlamoq, mustahkamlamoq, nimaiki zararli bo'lsa, uni foydali narsaga aylantirishga harakat qilmoq zarur.

Yusuf Xos Hojibning mashhur "Qutadg'u bilig" asarida ham er yoki xotin tanlashda uning qaysi sifat va fazilatlariga e'tibor berish zarurligi, inson shaxsiga xos sifat va fazilatlarining oilaviy hayotni boshqarishdagi roli, o'rni va ahamiyati, er-xotin o'zaro munosabatlarining me'yorlari, farovon turmush kechirishning muhim shartlari haqida qimmatli fikrlar keltiriladi. Asarda muallif kelin tanlash masalasi bo'yicha quyidagicha maslahat beradi: "Sen xotin olsang, o'zingdan quyisini ol, zoti oliysiga boqma, sen qul bo'lib qolasan. Asli, urug'i hamda zoti yaxshi bo'lsin, uyatli, andishali, pokizasini istagin.

Sharq mutafakkirlaridan biri Ahmad Donish o'zining "Navodir ulvaqoe'" (Nodir voqealar) nomli asarida "Nikoh odoblari bayoni, uylanish shartlari, qaynona va kelinning xusumati" haqida batafsil bayon qilgan. Mutafakkirning fikricha, inson muayyan yoshga yetgandan keyin unda oila qurishga, uylanishga zarurat paydo bo'ladi. Albatta, bu davrda inson oila, oilaviy baxt, er-xotinlik, farzandlik, ota-onalik burchlari haqida tushunib yetgan bo'ladi. Darhaqiqat, donishmand ayolni sevmok, hurmat qilmoq har bir erkakning vazifasi ekanligini aytib o'tadi. Oilaviy baxt insonlarning orzu-istaklari, maqsadlariga yetishib yashashdir. Ahmad Donish fikricha, oilaviy baxt ko'proq xotinlarga bog'liq, chunki, erkak uchun soliha xotindan ortiqroq hech bir ne'mat yo'qdir,

Oila nafaqat individ xulq-atvorini shakllantiradi va belgilaydi, balki hayot davomida sezilarli darajada saqlanib qoladigan xulq-atvorning emotsional rejasini va tuzilishini to'playdi, shu bilan birga har bir aniq davrda xulq-atvorga o'zgaruvchan ta'sir ko'rsatadi. S.I.Golod oilaning 3 ta tarixiy tipini ajratib ko'rsatadi: patriarxal (an'anaviy), detotsentrik (zamonaviy), er-xotinlik (zamonaviydan keyingi).

Jahondagi rivojlangan mamlakatlarda nikoh-oila muammolarini ilmiy tadqiq etish borasida o'ziga xos an'analar shakllangan. Xorij olimlaridan, J.F.Mak-Lennan, L.G.Morgan, D.Lebbok, G.Spenser, U.Vilken, F.Gelvald, S.Leturno, M.M.Kovalevskiy, I.N.Smirnov, E.I.Yakushkina, N.N.Xaruzinlarning asarlarida nikoh va oila munosabatlarining shakllanishi matriarxat va patriarxat davrlari haqidagi fikr - mulohazalar ilgari surilgan. Ijtimoiy-siyosiy va pedagogik mutaxassislarning fikriga ko'ra, XX asrning so'nggi o'n yillarida ro'y bergan muhim ijtimoiy o'zgarishlar shaxsiy hayot yo'nalishini belgilovchi ijtimoiy me'yorlarning yo'q qilinishiga olib keldi. Bunday o'zgarishlar zamonaviy odamlarning oila, nikoh munosabatidagi o'zgarishlarning sabablari edi. Ijtimoiy institut sifatida oilaga bo'lgan munosabat tabiatining o'zgarishi hamda er va xotin, bolalar va ota-onalar, aka-uka va opa-singillar o'rtasidagi nikoh va oila munosabatlari muammosi hal qilinmadi. MDH mamlakatlaridan V.M.Chernyak, O.A.Karabanova, G.M. Andreeva, A.Xarchev, S.I.Golod, L.B.Tolstova, A.Libin, R.S.Nemov kabi olimlar tomonidan olib borilgan. tadqiqotlarda nikoh-oila munosabatlarining sosiologik va ijtimoiy psixologik jihatlari o'rganilgan [2] Mamlakatimizda nikoh-oila munosabatlariga oid bir qator ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar M.G.Davletshin, G'.B.Shoumarov, V.A.Tokareva V.M.Karimova, N.A.Sog'inov, R.I.Sunnatova, Z.A.Rasulova, N.S.Safiev, T.M.Adizova, N.Salaeva va boshqalar tomonidan o'zbek oilasining etnik, hududiy, undagi shaxslararo munosabatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga e'tibor qaratganlar. O'zbek oilalarining o'ziga xosligi va etnopsixologik tomondan betakrorligi Z.A.Rasulovning tadqiqotlarida keng yoritilgan. Aynan ushbu ish metodologik asos sifatida zamonaviy

o'zbeklar nikoh-oila munosabatlarining rivojlanishida milliy qadriyatlarning o'rini o'rganishga zamin yaratadi. Zamonaviy oiladagi oilaviy munosabatlarning muammosini keng ko'lamli o'rganishlariga qaramay, bir qator muammolar haligacha hal qilinmagan, oila mustahkamligini ta'minlovchi omillar sifatida milliy qadriyatlar alohida predmet ko'rinishida o'rganilmagan.

Nikoh-oila munosabatlari bilan bog'liq izlanishlarga S.V.Kovalev, N.N. Obozev kabi chet el olimlari, G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova, M.G.Davletshin, N.A.Sog'inov, A.Shojalilov, T.M.Adizova, F.R.Ro'ziqulov kabi Respublikamiz olimlari tomonidan olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlari diqqatga sazovordir. N.N.Obozev oilaviy hayotdan qoniqmaslik, nikohning buzilishi va beqarorligini belgilovchi sabablarni er bilan xotin o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy funktsiyaning tenglashtirilishidandir deb tushuntiradi. S.V.Kovalevning ta'kidlashicha, yoshlarda oilaviy hayot va turmush tarziga xos to'g'ri tasavvurlar yetarli emasligi sababli turmush qurganlarida oila-nikoh munosabatlaridan qoniqmaslik holatlari ko'p uchraydi. Respublikamizning yetakchi psixolog olimlaridan G'.B.Shoumarov o'z tadqiqotlari natijalariga tayanib, oilaning mustahkam bo'lishi, er-xotinning baxtiyor hayot kechirishlari va tinch-totuv yashashlarida ularning o'zaro qovushishi muhim rol o'ynaydi deb ko'rsatadi va uchga bo'ladi. Ular: 1) biologik, 2) psixologik, 3) sotsial qovushuvlardir va tahlili bo'yicha, oila qurgan shaxslarni kasb-faoliyati va oila haqidagi tasavvurlari, xo'jalik ishlarini yurita olmasliklari, jinsiy tarbiyaga ega emaslik, bolalarni tarbiyalashdagi kelishmovchilik farzandsizlik, rashk va ishonchsizlik ekanligini ko'rsatib o'tadi.

V.M.Karimova tadqiqotlarida oilaviy ijtimoiy tasavvurlar shakllanishida bola shakllanayotgan oila va undagi o'zaro munosabatlar xarakteri muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlangan. M.G.Davletshin tadqiqotlarida o'zbek oilasining etnopsixologik muammolari keng qamrovli o'rganilgan.

Jumladan, H.Uzaqov, E.G'.G'oziyev, A.Tojiyevlar yoshlarni oilaviy hayotga jismoniy, ijtimoiy-psixologik, ruhiy-ma'naviy jihatdan tayyorlash borasida bir qator vazifalar mavjudligini e'tirof etadilar. Shuningdek, yoshlarni turmush qurishga tayyorlash davomida ajralishdek mudhish voqea oila muhiti uchun fojia ekanligini ularning ongiga singdirish, oila a'zolari o'rtasidagi shaxslararo nizolarning yomon oqibatlarini yaqqol misollar yordamida tushuntirish bu sohadagi soxta, tor ma'nodagi fikrlarni bartaraf qilishda muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydilar. G'.B.Shoumarovning "Oila psixologiyasi" darsligida oila psixologiyasining umumiy asoslari, oila tasniflanishi, nikoh oldi omillari xususiyatlari va ularning nikoh mustahkamligiga ta'siri, oilada shaxslararo munosabatlar va muloqot psixologiyasi, oilaviy nizolar, ajralish, uning sabab va oqibatlari xususida batafsil so'z boradi.

M.S.Salayeva ilmiy ishlarida o'zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o'zaro munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, ota-onalarning ota-onalik rolga nisbatan ustanovkasi va munosabatlarining ijtimoiy-psixologik, hududiy, jinsiy xususiyatlarini tavsiflovchi holatlar tadqiq etilgan.

M.X.Fayziyeva oila barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik, individual-tipologik, shaxslararo o'zaro munosabatlar xususiyatlarini tahlil qilib, oilaviy kelishmovchiliklar sabablarini ko'rsatib o'tadi.

M.M.Mamatov turli millat vakillari oilalarining etnopsixologik xususiyatlari haqida to'xtalib o'tar ekan, o'zbek va qozoq xalqlarining o'ziga xos oilaviy urf-odat, an'analari, marosimlari o'rtasidagi tafovutlarni misollar bilan bayon qilgan. Masalan, qozoq xalqlaridagi "qiz olib qochish" udumining paydo bo'lishi xususida muallif shunday deydi: "Qiz olib qochish" udumi guruhiiy nikohning barham topishi va ekzogam nikohga o'tish davrida vujudga kelgan, deb hisoblanadi. Guruhiiy nikohda urug'dagi barcha ayollar

shu guruhdagi barcha erkaklarga tegishli bo'lgan. Boshqa guruhdan begona erkakning aralashishi qattiq ta'qiqlangan va jazolangan.

T.B.Kartseva nikohni inson hayotidagi tub burilish hodisasi deb baholab, bu davrda shaxs rivojlanish vaziyatining o'zgarishi, buning natijasida rollar almashinuvi, o'zaro ta'sirga kirishuvchi shaxslar doirasining hamda hal qilinadigan hayotiy muammolar va turmush tarzining o'zgarishi yuz berishini ta'kidlab o'tadi. Uning fikricha, o'z ichiga ham ijobiy, ham salbiy o'zgarishlarni qamrab olgan bunday hayot hodisalarining yuz berishi shaxsda o'zgarishlarga olib keladi, undagi "men" tizimi qayta quriladi va shaxs tomonidan og'riqli kechiniladi.

E.S.Kalmikova nikohdagi dastlabki hayot muammolari haqida to'xtalib, turmush qurgandan keyingi dastlabki bir-ikki yil muomalaning individual stereotiplari shakllanishi, qadriyatlar tizimi moslashuvi, umumiy xulq-atvorning ishlab chiqilish davri ekanligini ko'rsatib o'tadi.

A.N.Volkova va Ye.I.Trapeznikova fikricha, yosh oila uchun bolalar tug'ilgunga qadar o'z oilaviy tarzini ishlab chiqishdagi qiyinchiliklar, bir-birlarini tobora chuqurroq o'rgana borish natijasida hafsalasi pir bo'lishlik, oiladagi funksiyalarni taqsimlash ko'proq xarakterli hisoblanadi.

V.P.Levkovich va O.E.Zuskova er-xotinlar o'rtasidagi nizolarning yuzaga kelishida ulardagi nikohga kirishdagi kutilmalar sabab bo'lishini e'tirof etadilar. Yosh rafiq va rafika uchun bir-birlariga nisbatan kutilmalarning yuqoriligi hamda ular ko'pincha haqiqatga mos kelmasligi nizolar asosini tashkil etadi. Bundan tashqari rolli kutilmalarning mutlaq mos kelmasligi rolli xulq-atvorning yangi xususiyatlarini ochib beruvchi turli xil stresslar, ijtimoiy yetilish maromidagi tafovutlar hamda bir qancha boshqa omillar va holatlar bilan qo'shilib kelishi mumkin.

L.B.Shneyder fikricha, turmush qurgan yoshlarda oilaviy hayotni ideallashtirish tendentsiyasi kuzatiladi. Ular oilaviy hayotdan birinchi bo'lib ma'naviy o'sish va o'zini o'zi takomillashtirishga bo'lgan o'z ehtiyojlarini qondirishni kutadilar.

H.Uzaqov, E.G'oziyev, A.Tojiyev kelinning yangi oilaga moslashuvi xususida quyidagi fikrlarni ilgari suradilar: "Nikohga tayyorgarlik ko'rishning muhim jihatlaridan biri kuyov-qayliqning o'zaro, qaynota, qaynona, qarindosh-urug'lar, xonadonning yaqin kishilari oldidagi burchlarini anglashidir.

G'.B.Shoumarov kelinlarning yangi oilaga moslashuvi uning mijoziga ham bevosita bog'liqligini ta'kidlab, jumladan shunday deydi: "Ko'proq xolerik mijozga mansub bo'lganlar yangi xonadonga tez moslashadilar. Biroq yengilroq, tezroq va andishasiz kelinlarni yangi oilaga moslashishi qiyinroq kechadi. Yangi sharoitga oson moslashadigan hamda uni osongina o'zlashtirishga tayyor bo'lganlar sangvinik mijozidir.

Xorijiy va mahalliy tadqiqotchi olimlar izlanishlarini shuni ko'rsatadiki, oilaviy hayotga qadam qo'yayotgan yoshlar oilaviy munosabatlar, oila barqarorligiga ta'sir etuvchi omillar, shaxslararo munosabatning maqsadga muvofiq kechishi uning a'zolari, xususan er-xotinlarning oilaviy qadriyatlarni bilan tanishib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABOYOTLAR:

1. V.M.Karimova "oila psixologiyasi". Darslik. Pedagogika oliygohlari talabalari uchun. – T.: 2007
2. G. B. Shoumarov, I. O. Haydarov, N. A. Sog'inov "Oila psixologiyasi" Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma. — T.: «Sharq», 2008
3. Arabboyeva Damegul Kurbanovna, Norkulova Nargiza Tashpulatovan "Oilaviy munosabatlar psixologiyasining nazariy va amaliy masalalari" (Metodik qo'llanma).

Toshkent-2019

4. Fayziyeva M.X. “Oila barqarorligiga shaxslararo munosabatlar ta'sirining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari (er-xotin misolida)”. Psixologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent: 2005. – 185 b.

5. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности. – М.: “Горбунок”, 1992. – 223 с.

6. Rahimov S. “Ta'lim va tarbiya haqida”. – Toshkent: “O'qituvchi”, 1967. – 99

7. Rizouddin ibn Faxruddin. Oila. / Tarjimon: T.Ziyoev. – Toshkent: “Mehnat”, 1991. – 64 b.

8. Salayeva M.S. “O'zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o'zaro munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari”. Psixologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent: 2005. – 198 b.

9. Uzaqov H, G'oziyev E.G', A.Tojiyev A. “Oila etikasi va psixologiyasi” qo'llanma. – Toshkent: “O'qituvchi”, 1992. – 128 b.

10. Karimova V.M. “Yoshlarda o'zbek oilasi to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlar”. Psixologiya fanlari doktorligi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Farg'ona. 1994. – 310 b.

11. Karimova V.M. Salomatlik psixologiyasi. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2005. – 26 b

SPORTCHILAR VA SPORT JAMOALARINI MUSOBAQA OLDDIDAN PSIXOLOGIK TAYYORGARLIGI

Eshnazarova Farida Jo'raqulovna,

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Samarqand filiali dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada sportchilar va sport jamoalarini musobaqa oldidan psixologik tayyorgarligi masalasiga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, sport turlarining o'ziga xos xususiyatlari, sportchilarni musobaqaga psixologik tayyorlash bosqichlari hamda sport faoliyatida ma'lum bir natijalarga erishish imkoniyatlarining psixologik mexanizmlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Jismoniy madaniyat, sport, sportchi, musobaqa, psixologik tayyorgarlik, g'alaba.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СПОРТСМЕНОВ И СПОРТИВНЫХ КОМАНД ПЕРЕД СОРЕВНОВАНИЯМИ

Эшназарова Фарида Журакуловна,

Самаркандский филиал Института переподготовки и повышения квалификации специалистов по физическому воспитанию и спорту доцент, доктор философских наук (PhD)

Аннотация: Данная статья посвящена вопросу психологической подготовки спортсменов и спортивных команд перед соревнованиями. Также описаны особенности спорта, этапы психологической подготовки спортсменов к соревнованиям и психологические механизмы возможностей достижения определенных результатов в спортивной деятельности.

Ключевые слова: Физическая культура, спорт, спортсмен, соревнование, психологическая подготовка, победа.

PSYCHOLOGICAL PREPARATION OF ATHLETES AND SPORTS TEAMS BEFORE COMPETITIONS

Eshnazarova Farida Jurakulovna,

Samarkand branch of the Institute for Retraining and Advanced Training of Specialists in Physical Education and Sports Associate Professor, Doctor of Philosophy (PhD)

Abstract: This article focuses on the issue of psychological preparation of athletes and sports teams before the competition. Also, specific characteristics of sports, stages of psychological preparation of athletes for competition, and psychological mechanisms of opportunities to achieve certain results in sports activities are described.

Key words: Physical culture, sport, athlete, competition, psychological preparation, victory.

Bugungi sport musobaqalarida g'alabaga erishish omillari tarkibida ham, shuningdek sportchining muvaffaqiyatsizlikka yuz tutishiga sabab bo'ladigan omillar tarkibida ham psixologik tayyorgarlikning o'rni tobora yaqqolroq ko'zga tashlanmoqda. Musobaqalarda muvaffaqiyatli ishtirok etish sportchining nafaqat jismoniy, texnik va taktik tayyorgarligining yuqori darajasiga, balki uning psixologik tayyorgarligiga ham ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. [1]. Shu sababli, sport musobaqalari oldidan sportchilar

ruhiyatini jarayonga moslashishga o'rgatish, ularni musobaqada g'olib bo'lishga imkon beradigan usullar bilan qurollantirish, musobaqa davomida o'zini nazorat qila oladigan darajada mashq qilishga o'rgatish zarur. Jismoniy, texnik va taktik qobiliyatlarini, ko'nikma va qobiliyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish, shuningdek, musobaqaning majburiy elementi sifatida zaxira imkoniyatlarini ochish uchun sportchi sport faoliyatining muayyan sharoitlariga psixologik tayyorgarlik ko'rishi kerak. Mashg'ulotlar vaqtida sportchilarning ekstremal sharoitlarga duchor bo'lishi asabiy buzilishlarni keltirib chiqaradi.

Musobaqalarning psixologik xususiyatlari, musobaqadan oldingi holatlarning qonuniyatlari, sabablari va dinamikasi sportchi ruhiyatiga yuqori talablarni belgilaydi. Ko'p vaqt davomidagi mashg'ulot va mashg'ulotlar jarayonida ishlab chiqilgan va to'plangan hamma narsa bir necha daqiqada, ba'zan esa bir necha soniyalarda yo'qolishi mumkin. Shuning uchun sportchining musobaqaga psixologik tayyorgarligi mashg'ulot va tayyorgarlikning muhim va majburiy elementi ekanligini unutmaslik zarur.

Shunday qilib, musobaqa davomida o'z mahoratini isbotlash uchun sportchi quyidagilarni bajarishi kerak:

1. Turli vaziyatlarda boshqa odamlarning bosimiga berilmasdan harakat qilish.
2. Xatolar sonini kamaytirish uchun kerakli mashqlar va harakatlarni eng yuqori aniqlik bilan bajarish.
3. Musobaqa vaqtida vaziyatlarni va qarorlarni tez va to'g'ri baholashda ko'p o'ylamaslik, tezkor ravishda aniq qaror qabul qilish.
4. Asab tizimidagi o'zgarishlarni mustaqil ravishda nazorat qilish.

Bunga faqat to'g'ri psixologik tayyorgarlik orqaligina erishish mumkin. Sportchilarni bu tarzda tayyorlashdan maqsad ularning ruhiy holatini eng yuqori darajaga olib chiqish, shuning uchun ular musobaqalarda funksional va maxsus tayyorgarligining maksimal salohiyatiga erishishlari lozim. Musobaqa oldidan ko'plab raqobat omillariga, salbiy ta'sirlarga va kelishmovchiliklarga qarshi tura olish va shuning uchun ham sportchini psixologik jihatdan tayyorgarligini bildiradi.

Sportchilarning psixologik tayyorgarligi deganda sportchining yuqori tashkiliy va ijro etuvchi amalga oshirish jarayoni tushuniladi, uning imkoniyatlari uning potentsial imkoniyatlari natijasiga teng. Shuning uchun psixologik tayyorgarlik umumiy tizim - sport mashg'ulotlarining ikkinchi darajali qismi bo'lib, uning jismoniy, texnik, taktik kabi boshqa turlariga bog'liq bo'ladi. Agar jismoniy daraja past bo'lsa, uning ruhiy tartibga solishga ijobiy ta'siriga qaramay, jamoa yoki sportchi yuqori ko'rsatkichlarga erisha olmaydi. Bunday holda, natija ehtimolga yaqin bo'ladi lekin yuqori natija emas.

Shartli ravishda psixologik tayyorgarlikning uch turga ajratish mumkin:

- umumiy psixologik tayyorgarlik;
- musobaqalarga maxsus psixologik tayyorgarlik;
- muayyan raqobatda salbiy ta'sirga qarshi psixologik yordam.

Maxsus psixologik tayyorgarlik sportchini raqobatbardoshligiga samarali tayyorlashga qaratilgan bo'lib, u asosiy quyidagi shaxsiy muammolarni hal qiladi.

- Sportchi uchun muhim bo'lgan ijtimoiy qadriyatlar.
- Sportchida ruhiy "Ichki tayanch"ni shakllantirish.
- Psixologik to'siqlarni yengib o'tish.
- Bo'lajak musobaqaning psixologik holatini his qilish.

Insonning ruhiyati, ongi va shaxsiy fazilatlari faoliyat jarayonida nafaqat namoyon bo'ladi, balki shakllanaib ham boradi. Raqobat faoliyati inson faoliyatining alohida turi bo'lib, u faqat ma'lum sharoitlarda amalga oshirilishi mumkin. [2]. Tabiiyki, eng yaxshi psixologik tayyorgarlik maktabi sportchining musobaqalarda ishtirok etishidir. Sportdagi raqobat tajribasi sportchi ishonchliligining eng muhim elementidir.

Binobarin, musobaqalarga psixologik tayyorgarlikni tashkil etish har doim raqobatbardosh faoliyatning muvaffaqiyati va barqarorligini belgilab beruvchi shaxsiy xususiyatlar va sifatlar hamda ruhiy holatlarni shakllantirishga qaratilishi kerak. Uning maqsadi raqobatli vaziyatlarga moslashish, aks ettirish reaktivligini yaxshilash, optimallashtirish va faoliyatning o'ziga xos ekstremal sharoitlariga javob berishdir.

Sportda «musobaqalar tasnifi» tushunchasi mavjud bo'lib, ular turlarga bo'linishini ko'zda tutadi: chempionatlar, kubok musobaqalari, tasniflash, saralash, dastlabki va boshqalar. Raqobat darajasi sportchining ruhiyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, bu esa o'z navbatida ma'lum darajada psixologik tayyorgarlikni talab qiladi. Shuning uchun amalda sportchilarni musobaqalarga psixologik tayyorlashning ikki turi amalga oshiriladi: umumiy va maxsus.

Sport turlarining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, sportchilarni musobaqaga psixologik tayyorlashni quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin.

sportchilarga raqibi va bo'lajak musobaqalarning shart-sharoitlari haqida yetarlicha ma'lumotlar berib borish;

sport mashg'ulotlari va musobaqalar haqida olingan ma'lumotlarni tekshirib ko'rish, ishonchlik darajasini aniqlash, musobaqaning boshlanish vaqti yoki kutilmagan o'zgarishlarning alohida sportchilar yoki jamoaga g'alaba keltirish imkoniyatlarini o'rganish;

sportchilarga musobaqada qatnashishdan ko'zlangan maqsad va vazifalarni aniq belgilab olishlari haqida ko'rsatmalar berish;

sportchining musobaqaga ishtirok etish sababi, mohiyati va aniq maqsadini aniqlash, g'alabaga erishishning ijtimoiy ahamiyatini tushuntirish;

sportchining bo'lajak musobaqa jarayonidagi faoliyatini rejalashtirish, aqliy sifatlarini oshirishga e'tibor berish, musobaqaga taktik va texnik jihatdan ruhiy tayyorgarligini takomillashtirish;

sportchini musobaqaga ruhan tayyorlash maqsadida kutilmagan maxsus to'siqlar vujudga keltirish, ularda bu to'siqlar va qiyinchiliklarni yenga oladigan malaka va ko'nikmalar hosil qilish uchun qo'shimcha mashg'ulotlar uyushtirish;

sportchiga musobaqa jarayonida paydo bo'ladigan ichki ruhiy holatni boshqarish uslublaridan foydalanishni o'rgatish;

sportchini musobaqa boshlanishida ruhiy ko'tarinkilikka, asab tizimi faoliyatini boshqarishga, ruhan charchamaslikka odatlantirish hamda musobaqa jarayonida yanada faol harakat qilishga erishishga undash.

Xulosa sifatida aytish mumkinki sport faoliyatida ma'lum bir natijalarga erishish quyidagi jihatlar bilan uzviy bog'liq [3]:

birinchidan, maxsus jismoniy mashqlarni bajarish davrida turli shakldagi muskullar faolligi namoyon bo'lib, sport faoliyati mobaynida inson kerakli darajada jismonan chiniqadi, umumiy jismoniy tayyorgarlikka ega bo'ladi;

ikkinchidan, sportchini tanlagan sport turi bilan bog'liq bo'lib, sportchidan muayyan ko'nikma, malakalarini takomillashtirib borishga intilishi jismoniy mashqlarni bajarishda eng yuqori natijalarni ko'rsatishga yo'naltirilgandir;

uchinchidan, sportchini tanlagan sport turiga oid jismoniy mashqlarni bajarishda yuqori texnikasini egallash bilan bog'liq bo'lib, sportchidan maxsus va izchil tarzda davom etadigan uzoq vaqtli mashg'ulotlarni talab etadi, bu jarayonda sportchi muayyan harakat malakalarini o'zlashtiradi va takomillashtirib boradi, shu bilan birga ayni sport turi bo'yicha shug'ullanish uchun zarur bo'lgan kuch, chidamlilik, tezkorlik, harakatlanishdagi chaqqonlik, epchillik va xarakterdagi irodaviy sifatlarga mardlik, jasurlik, qat'iyatlilik, tashabbuskorlik, mustaqillik, irodalilik, g'alabaga ishonch va

hokazo ega bo'ladi;

to'rtinchidan, sport faoliyati sport ko'rashi bilan bog'liqligi ya'ni, bu holat sport musobaqasi jarayonida alohida xarakterga ega bo'lib, sportchida jismoniy kuchlarini yuqori zo'rictirishga, katta kuch va hissiy-irodaviy kechinmalarining chuqurligi, psixik jarayonlarning keskin faoliyatini rivojlantirishga yordam beruvchi, sport faoliyatining zarur tarkibiy qismi bo'lgan, sport musobaqalari jarayonida keskin tus oluvchi bellashuvlar bilan bog'liq;

beshinchidan, jismoniy va ma'naviy kuchlarni namoyon bo'lishi bilan bog'liqligi ya'ni, sport faoliyatini murakkab tuzilishga egaligini maxsus malaka va ko'nikmalarni maksimal darajada aniqlash, motor-harakatchanlik qobiliyatlarini rivojlantirish, ularni doimiy ravishda yuqori darajada saqlab turish zarurligi. Shu nuqtai nazardan sport faoliyati nihoyatda murakkab tarkibga ega bo'lib, o'ziga nafaqat musobaqalarda ishtirok etishni, balki izchil ravishda olib boriladigan tayyorgarlik mashg'otlarini ham qamrab oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Yu.M.Masharipov, F.J.Eshnazarova Sport psixologiyasi. Uslubiy qo'llanma.– Samarqand: SamDU, 2021. –142 bet.

Hayitov O.E. Po'latov J.A. Sport faoliyati psixologiyasi. O'quv-uslubiy majmua. - T.: -2021. 156 bet.

X.X.Jabborov, O.R.Avezov, N.Z.Jumayev. Sport psixologiyasi. O'quv qo'llanma. "Durdona" nashriyoti. 2014 y -324 bet.

Eshnazarov J. Jismoniy madaniyat tarixi va boshqarish. - T.: Fan va texnologiya, 2008, 388-bet.

KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA TEXNIK TAFAKKURINING XUSUSIYATLARI

Ismailova Zuxra,

«Toshkent irrigasiya va qishloq xo'jaligini mexanizasiyalash muhandislari instituti» Milliy tadqiqot universiteti professori, p.f.d.

Annotasiya. Maqolada texnik tafakkurlash haqidagi ilmiy g'oyalarni tahlil qilish va uni muhandisning kasbiy faoliyatidagi o'rni va ahamiyatini aniqlash, oliy ta'lim tizimida texnik muhandislarini tayyorlayotgan ixtisosliklarda psixologik-pedagogik nazariya va amaliyotida talabalarining texnik tafakkurini o'ziga xos xususiyatlari holatini tahlil qilish, texnik tafakkurni rivojlantirishning ilmiy asoslangan usullarini, tarkibiy tuzilishi va sifat xususiyatlariga muvofiq ravishda umumlashtirish hamda tizimlashtirish, shu bilan birga muhandislik yo'nalishi (er tuzish va er kadastr) talabalarining texnik tafakkurini rivojlantirish va uni amalga oshirish mexanizmini ishlab chiqish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: texnik tafakkur, muxandis, ixtisoslik, psixologik-pedagogik nazariya, model, intellektual fazilat, ko'nikma, malaka, faoliyat, tadqiqot metodlari, Assisment, muammoli vaziyat, ta'lim tizimi.

ОСОБЕННОСТИ ТЕХНИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ПОДГОТОВКЕ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Исмаилова Зухра,

профессор Национального исследовательского университета «Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства», доктор педагогических наук.

Аннотация. В статье проводится анализ научных представлений о техническом мышлении и определение его места и значения в профессиональной деятельности инженера, анализ состояния специфики технического мышления студентов в психолого-педагогической теории и практике специальностей, готовящих технических инженеров в системе высшего образования, обобщение и систематизация научно обоснованных методов развития технического мышления в соответствии со структурными и качественными особенностями, при этом освещаются вопросы развития технического мышления студентов инженерного направления (землеустройство и земельный кадастр) и разработки механизма его реализации.

Ключевые слова: техническое мышление, инженер, специальность, психолого-педагогическая теория, модель, интеллектуальное качество, умение, квалификация, деятельность, методы исследования, ассистент, проблемная ситуация, система образования.

FEATURES OF TECHNICAL THINKING IN PREPARATION FOR PROFESSIONAL ACTIVITY

Ismailova Zukhra,

Professor of the National Research University» Tashkent Institute of irrigation and agricultural engineers» (Uzbekistan)

Annotation. The article analyzes scientific ideas about technical thinking and determines its place and importance in the professional activity of an engineer, analyzes

the state of the specifics of technical thinking of students in the psychological and pedagogical theory and practice of specialties training technical engineers in the higher education system, generalizes and systematizes scientifically based methods for the development of technical thinking in accordance with structural and qualitative features, At the same time, the issues of the development of technical thinking of engineering students (land management and land cadastre) and the development of a mechanism for its implementation are highlighted.

Keywords: technical thinking, engineer, specialty, psychological and pedagogical theory, model, intellectual quality, skill, qualification, activity, research methods, assistant, problem situation, education system.

Kirish. Jahonda ishlab chiqarish vositalarining tobora rivojlanib borayotgan texnik murakkabligi muhandisning kasbiy intellektual fazilatlariga va uning ijodiy qobiliyatlariga katta talablar qo'yadi. Texnik tafakkur yurita olish - muhandis fikrlashining kasbiy muhim sifatidir. Ushbu turdagi tafakkur qilish ko'nikmasining rivojlanishi hamda muhandisning kelajakdagi faoliyatidagi muvaffaqiyati ko'p jihatdan oliy ta'limda kasbiy tayyorgarlik bosqichidagi o'quv jarayonining sifati bilan belgilanadi. Xususan, rivojlangan mamlakatlar nufuzli ilmiy tadqiqot markazlarining P. Debrai-Retzen «Talented Student Teacher Model» (France), US «Merit» (USA) kabi ta'lim tizimlarida bu borada samarali faoliyat olib borilmoqda. Shuning uchun texnika yo'nalish talabalarining kasbiy faoliyatga tayyorlashda texnik tafakkurini rivojlantirishning nostandart shakllari, metodlari va vositalaridan majmuaviy foydalanish muhim o'rin egallaydi.

Jahon amaliyotida innovatsion-integratsion va differensial yondashuvlar asosida talabalarning texnik tafakkur qilish ko'nikmasini mustahkamlash, intellektual salohiyatini oshirish, axborotlar bilan ishlash malakasini qaror toptirishga doir olib borilayotgan ilmiy-tadqiqotlar ko'lami tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, bo'lajak muhandislarni malakali mutaxassis qilib tayyorlashni xalqaro tendensiyalarga muvofiqlashtirishda talaba-larning texnik tafakkurini rivojlantirish masalasi ustuvorlik kasb etmoqda. Shu sababli texnika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida shaxsning kasbiy rivojlanish usullarini o'rganish, xususan, bo'lajak muhandislar uchun kasbiy ahamiyatga ega fikrlash tarzini rivojlantirish imkoniyatlari tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Jumladan, texnika yo'nalishidagi ta'lim muassasalari bo'lajak muhandislarning kasbiy tayyorgarligini zamonaviy yondashuvlar asosida texnik tafakkurini rivojlantirish oliy ta'lim sifatini yangi bosqichga ko'tarishda muhim omil hisoblanadi.

Metodlar. Har bir yo'nalishda o'z kasbini mukammal egallagan shaxslarni rivojlantirish muammosi har doim ta'lim berish jarayonining birinchi darajali vazifasi bo'lib, u xorij va mamlakatimiz fani uchun ham an'anaviydir. Muammoning mohiyati shundan iboratki, bir tomondan kasbiy faoliyatda kasbini mukammal egallagan shaxsga qo'yiladigan talablarga, ikkinchi tomondan esa mazkur faoliyatda sub'ektning shaxsiy o'ziga xosligiga e'tibor. So'nggi yillarda kasbiy mahoratli shaxsni rivojlantirish muammosiga bo'lgan qiziqishning ortishi sabablari quyidagi holatlar:

1. Jamiyatning zamonaviy rivojlanish bosqichida unda amalga oshayotgan siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, ilmiy-texnikaviy progressning qonuniy o'sib borishi, barcha sohalarida ishlab chiqarishni tezkor rivojlanayotgan davrga mos ravishda texnik-texnologik jihozlar bilan ta'minlanishi, oliy ma'lumotli mutaxassislarni tayyorlashga yangi talablarni qo'ymoqda. Mazkur holat o'zida mamlakatimiz xalq xo'jaligi va mos ravishda muhandis mehnatiga bo'lgan yuqori talablarni qo'yib, ijtimoiy buyurtma o'zgarishlarini ham namoyon etadi. Bu esa o'z navbatida yo'nalishlar bo'yicha mutaxassislarni tayyorlashga nisbatan muhim o'zgarishlarni amalga oshirishni, ya'ni:

ta'lim jarayonini uzluksizligiga va mustaqilligiga mo'ljallangan ta'limda samaradorlikni oshirish va zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etish; ta'limni shaxsiy-kasbiy muvaffaqiyat, sohalararo mobillik va insonparvarlikka yo'naltirishni talab etilishi. Talaba shunday tayanch kasbiy bilimlarga ega bo'lishi lozimki, mazkur bilimlar unga bo'lg'usi kasbida, doimiy kengayib, rivojlanib borayotgan faoliyat doirasini oson o'zlashtirish imkoniyatini bersin.

2. Shaxs psixologiyasi sohasidagi tadqiqotlar sonining oshib borishi, o'z kelajak taqdirini o'zi aniqlab olish muammosi, hayotiy va kasbiy yo'lini tanlab olishi va shu kabilar. qaratiladi.

Kasbiy faoliyat haqida fikr yuritadigan bo'lsak, uchta tushunchani: kasb, yo'nalish yoki mutaxassislik va kvalifikatsiyani aniqlab olishimiz lozim bo'ladi.

Kasb deyilganda, shunday faoliyat (mashg'ulot) turi tushuniladiki, mehnatning umumjamoadi taqsimlanishi shartlanib, u insonni moddiy ta'minotini ijtimoiy oqlangan manbasi hisoblanadi [2, 285].

Muhandis ishtirok etadigan asosiy faoliyat turlari haqida quyidagicha xulosa chiqarishimizga imkon berdi: konstruktorlik, ratsionalizatorlik, loyihalarni amalga oshirish, tatbiq etish, operatorlik, hujjatlar bilan ishlash, nazorat qilish, tashkilotchilik, tadqiqotchilik, tahlil qilish, konsultatsiyalar va ta'lim berish, kommunikativlik, stimulyatsiya berish.

Ishlab chiqarishda texnik xizmatdagi muhandisni funksiyalari ro'yxatini keltiradigan bo'lsak, u muhandisning uchta asosiy faoliyat turiga bo'linishi mumkin [9, 67]:

1. Ishlab chiqarishda muhandislik xizmat ko'rsatilishi:

- rahbariyat yechimiga muhandislik ishlov berilishi;
- ishlab chiqarish jarayonini makonda joylashuvi;
- ishchi va boshqa guruhlar mehnatini tashkil etish;
- mahsulot sifati nazoratini amalga oshirish;
- jihozni ishlash tavsifini nazorat qilish.

2. Muhandislarning istiqboldagi faoliyati:

- mahsulot sifatini va tannarxini oshirishni ishlab chiqish, tashkil etish va amalga oshirish;

- tashkilotni yangi ko'rinishdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish va taqdim etishga texnik tayyorlash.

3. Tadqiqotchilik faoliyati quyidagilarni ta'minlashi lozim:

- umumnazariy ahamiyatga molik masalalarni yechish;
- ishlab chiqarishni rivojlantirishni strategik tashhislash;
- kelajakda ishlab chiqariladigan mahsulotni strategik tashhislash.

Harakatlar bilimlar asosida rivojlanadi. Ularni rivojlanishining natijasi talabalarning ko'nikma va malakalaridir. Umuman intellektual qobiliyatlarni (yoki aqliy faoliyat texnikasini) rivojlantirish yo'li quyidagilardan iborat: usul mazmunini o'zlashtirish - uni turli xil materiallar bo'yicha mashqlar jarayonida mustaqil tadbiq etish - usulni boshqa holatlarga o'tkazish, ya'ni yangi muammolarni yechishda o'zlashtirilgan usullardan foydalanish (boshqa turdagi vazifalarda).

Texnik tafakkurning tezkorligi ularning bilimlarini turli xil sharoitlarda qo'llash va cheklangan vaqt ichida muayyan muammolarni hal qilishda namoyon bo'ladi. Shuning uchun bu operatsion mexanizmlarning faoliyat sharoitlariga nozik moslashishidir. Operatsion mexanizmlarning tezkorligini oshirish qobiliyatlarni rivojlantirishning eng yaqin bosqichidir [10, 787-794].

O'qitishning barcha bosqichlarida texnik fikrlash tezkorligini rivojlantirish usullari sifatida real sharoitlarga yaqin bo'lgan:

- vaziyatning noaniqligi (to'liqsiz yoki ortiqchama'lumotlarga ega bo'lgan topshiriqlar; qisman noto'g'ri ma'lumotlarga ega bo'lgan topshiriqlar; har xil yechimlarni o'z ichiga olgan vazifalar va eng maqbulini tanlash; agar birinchi bosqichni amalga oshirish keyingi bosqichning vazifalarini aniqlashga imkon bersa, ko'p bosqichli vazifalar) talabalarda vaziyat tafsilotlariga nisbatan kuzatuvchanlikni rivojlantiradi;

- vaqtga ko'ra ularni yechimini topish uchun fikrdan harakatga tez o'tishni talab qiladigan texnik muammolarni hal qilish kerak.

Texnik tafakkur tezkorligini rivojlantirish uchun V.A. Molyako [11,66] o'quv jarayonida quyidagi usullardan foydalanishni taklif qiladi: vaqtni cheklash usuli, to'satdan taqiqlash usuli, yuqori tezlikda eskizni tayyorlash usuli, yangi variantlar metodi, ma'lumot yetishmovchiligi usuli, axborotlar bilan boyitilgandagi metodi, holatni drammatizm metodi va shu kabilar.

Tadqiqotning asosiy metodlari sifatida quyidagilar tanlab olindi:

1. Bennet testi – texnik tafakkurni rivojlanish darajasini baholash uchun standartlashtirilgan test – chizmalarni o'qiy olish ko'nikmasini baholash, texnik qurilmalar chizmalarini tushuna olishi, oddiy fizik va texnik masalalarni yecha olishi [8,325].

2. Talabalar uchun maxsus ishlab chiqilgan anketa so'rovnomasi.

3. O'qituvchilar uchun maxsus ishlab chiqilgan anketa so'rovnomasi.

Ba'zi bir o'qituvchilar va talabalar uchun taqdim etilgan anketa so'rovnomasidagi savollar ma'no jihatidan bir biriga o'xshash bo'lib, ular ifodalanish jihatidan farqlanadi.

Natijalar. So'rovnoma va testlardan foydalanilganda tashhishlash parametrlari maydonini ishonchli va validli tashhishlash materiallari bilan chegaralashga to'g'ri keladi. Nostandart o'z-o'ziga hisob berish metodlaridan foydalanish muhandisning shaxsiy tavsifdagi keng spektrini qamrab olishga imkon beradi. O'z-o'ziga hisob berish metodi yordamida talabalarning shaxsiy tafakkuri haqidagi, uni rivojlantirish usul va dinamikasi haqidagi tasavvurlarini aniqlashga qaror qabul qilindi.

Texnik tafakkurni rivojlantirishda avvalo ishni talaba bilish jarayonlari - sezgi, idrok, xotira, diqqat va tafakkurni faollashtirishga e'tibor qaratish va ta'limning ilg'or metodlaridan samarali foydalanish maqsadga muvofiq.

Bu jarayonda "Piktogramma" metodidan foydalanish, talabada texnik tafakkurni rivojlantirish uchun imkon yaratib beradi.

Piktogramma – (L.V.Zankov tomonidan qo'llangan). Talaba mavzu yuzasidan aniq so'zni rasmdagi tasvir orqali eslab qolishi kerak. Bunda u so'z va tasvir o'rtasidagi aloqani o'ylab topishi kerak, bu esa keyinchalik o'sha figurani qayta esga tushirishga yordam beradi. Rasm va so'z o'rtasidagi assotsiativ aloqani shakllantirish jarayonida talaba shunday mazmunli aloqalarni tanlaydiki, uning fikricha, bu rasmlar so'zni eslab qolish uchun yaroqli bo'ladi. Shuning uchun ham bu metod orqali fikrlash faoliyati xarakteri, tafakkurning rivojlanish imkonini beradi.

Metodikaning mazmuni: talaba aniq bir texnikani qismlarini (yangi mavzu yuzasidan albatta) eslab qolib, o'zi mustaqil rasm - sxema chizadi. Bu chizilgan rasm yoki sxema keyinchalik so'zni-figurani esga tushirishga yordam berishi kerak. Alohida harf tavsiya etilmaydi.

Masalan, "Texnologik operatsiyalar, jarayonlar va tuproqqa ishlov berish tizimlari" mavzusida qarab chiqamiz. Mazkur metod orqali mavzuni idrok etgandan so'ng talabada amalda qo'llash imkonini beruvchi "TO'RT POG'ONALI" metodidan foydalanish mumkin bo'ladi.

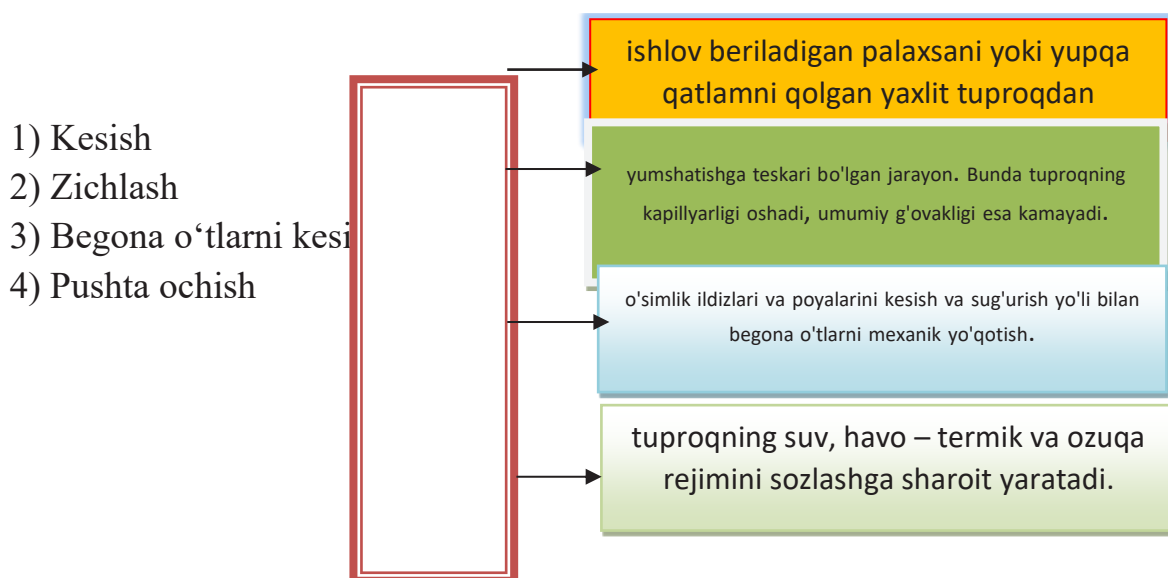
"To'rt pog'onali" metod - amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonining to'rt pog'ona doirasida kechadigan metodidir [14, 3344-3348].

Bu metod ta'lim oluvchilarga bir xilda takrorlanadigan bilim va ko'nikmalarini

tez va mukammal o'zlashtirib olishlariga yordam beradi. "To'rt pog'onali" metod qo'llanilganda, ta'lim oluvchilar iloji boricha oddiy operatsiyalar bilan tanishtiriladi, so'ng uni takrorlaydilar va to mukammal o'zlashtirmaguncha mashq kiladilar.

1. "Tushuntirish" bosqichida talabaga oddiy tafakkur jarayoni bosqichini tushuntirib beradi.

«Nima kilish kerakligini tushuntirib berish» bosqichida talabalar mavzuning asosiy g'oyasini idrok etgan holda topshiriqni qanday bajarish kerakligini amalda ko'rsatib beradi.

Uchinchi bosqichda talaba ish xarakatlarini takrorlaydi. O'zlari bajarayotgan harakatlar yuzasidan fikrini bildirib, xatolarini to'g'rilab boradi (1-jadval).

Quyidagi jadvaldan foydalanib texnologik jarayonlarni bosqichlari «yashiringan» operatsiyalarni topishga doir blis-o'yin tashkil etish [15,100].

1-jadval.

Asosiy ishlov berish	1-qadam Frezerlash 3	2-qadam Shudgorlash 1	3-qadam palaxsani aylantirmasdan chuqur yumshatish 2
Yuza ishlov berish	kultivatorlar, boronalar, g'altaklar, lushchilniklar, motigalar bilan tuproqni aralashtirisht 2	kultivatorlar, boronalar, g'altaklar, lushchilniklar, motigalar bilan tuproqni zichlash, begona o'tlarni kesish 3	kultivatorlar, boronalar, g'altaklar, lushchilniklar, motigalar bilan tuproqni yumshatish 1
Maxsus ishlov berish	katta chuqurlikda yumshatish 2	plantaj va yarusli ishlov berish 1	tuproqni frezerlash 3

Yuza ishlov berish kultivatorlar, boronalar, g'altaklar, lushchilniklar, motigalar bilan tuproqni aralashtirish 2 kultivatorlar, boronalar, g'altaklar, lushchilniklar, motigalar bilan tuproqni zichlash, begona o'tlarni kesish 3 kultivatorlar, boronalar, g'altaklar, lushchilniklar, motigalar bilan tuproqni yumshatish 1

Maxsus ishlov berish katta chuqurlikda yumshatish 2 plantaj va yarusli ishlov berish 1 tuproqni frezerlash 3

4. "Mashq qilish" bosqichida talabalar ish amallarini mukammal o'zlashtirib, uni mustaqil bajaradilar.

Talabalarning o'zlashtirgan muayyan mavzu yuzasidan bilim, ko'nikmalarini amaliy mashg'ulotlar davomida yanada mustahkamlab borish maqsadga muvofiq. Bunda talabalarning texnik tafakkurni rivojlantirish uchun ko'proq mulohaza yuritishga undaydigan faol metodlardan foydalanish lozim (2-jadval).

3-jadval

Kasbiy faoliyati uchun texnik tafakkurni kasbiy muhim fazilat deb hisoblaydigan talabalar soni

(ushbu savolga javob bergan respondentlarning foizi)

Fakultetlar	Kurs				Jami
	1	2	3	4	
Qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash	97,4	97	97,4	-	97,3
Gidromelioratsiya	91,8	96,4	95,8	100	96
Gidromelioratsiya ishlarini mexanizatsiyalash	95,3	100	95,6	97,7	97,2
Yer resurslarini boshqarish	83	73,6	75	80	77,9
Qishloq xo'jaligini elektrlashtirish	82,3	88,5	72,4	64,5	76,9

Talabalarda texnik tafakkur qilish (analiz, sentiz, taqqoslash, umumlashtirish) imkoniyatini yaratuvchi topshiriqlar o'zlashtirilgan bilimlarni faol ravishda qayta ishlab borish uchun muhimdir. Ular texnik bilimlarni qabul qilishning nisbiy passiv fazasidan so'ng aktiv faza kelishi uchun imkoniyat yaratib beradi. Amaliy topshiriqlarni bajarish yoki mustaqil ravishda ishlash hamda natijalarni taqdim etish texnik tafakkurni samarali rivojlantirish imkonini yaratadi. Bunda amaliy topshiriqlarni bir qator "Texnik obe'ktlarni o'xshashini top", "Assisment" "T-Sxema" kabi metodlarni qo'llashni tavsiya etdik [14, 3344-3348].

Muhokamalar. Insonning biror bir kasbga ega bo'lishi yoki erishishi – kasbni tanlash vaqtidan boshlab, shaxsning kasb egasi bo'lishgacha bo'lgan yaxlit uzluksiz davom etadigan jarayondir. Mazkur tasdiqning mantig'idan kelib chiqadigan bo'lsak, tadqiqot ishtirokchilarining asosiy qismi: o'z kasbiy tanlovini amalga oshirib, kasbga ega bo'lishning dastlabki (oliy ta'limni birinchi bosqich) bosqichida bo'lganlaridan boshlab, kasb egasi bo'lish arafasida turgan va kasbga ega bo'lishning turli qiyinchiliklariga duch kelgan (oliy ta'lim muassasasini bitiruvchi bosqich) talabalari tashkil etdi.

Tadqiqotni empirik qismining maqsadi – ta’lim jarayonida talabalarda texnik tafakkurni rivojlanganlik darajasi dinamikasini va bo’lg’usi muhandislarda texnik tafakkurni rivojlanishining tayanch momentlari haqida o’qituvchilar hamda talabalarni tasavvurlarini o’rganish iborat bo’ldi [10, 787-794].

Tadqiqotning empirik qismini o’tkazish joyi sifatida Toshkent davlat agrar universiteti, “Toshkent irrigatsiya va qishloq xo’jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti” milliy tadqiqot universiteti, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot institutlarining qishloq xo’jaligiga tegishli bo’lgan yer tuzish va yer kadastri yo’nalishlar tanlab olindi. Olinayotgan ma’lumotlar bir tomonlama bo’lmasligi uchun, ya’ni ta’lim jarayonining faqat bitta sub’ektidan (talabalardan) olingan bo’lmasligi uchun xuddi shu savollar bo’yicha ikkinchi sub’ekt (o’qituvchilar) fikrlarini to’plab tahlil qilib chiqishga ham qaror qabul qilindi.

Tadqiqot jarayonida ular “etalon” guruh roliga ishtirok etishdi. Mazkur faoliyatdan maqsadimiz, o’qituvchilar o’z kasblarini egasi, ya’ni umumilmiy, texnik va texnologik teran bilimlarga ega bo’lganliklari sababli, “texnik tafakkur” tushunchasi mazmuni, talabalarda mazkur tafakkurlash ko’rinishini rivojlanganlik darajasini, texnik fanlarni o’rganish jarayonida kasbiy tafakkur ko’rinish dinamikasi haqidagi fikrlarini bilishdan iborat bo’ldi.

Tadqiqot ikkita ketma-ket, mantiqiy shartlangan bosqichlardan tashkil topdi.

Tadqiqotning birinchi bosqichi talabalarni texnika oliy ta’limi muassasasida ta’lim olishlari davrida texnik tafakkurni rivojlanishi dinamikasini o’rganishga yo’naltirildi. Shunday qilib, empirik tadqiqotning birinchi bosqichi – izlanishli tavsifga ega bo’ldi.

Tadqiqotning ikkinchi bosqichini tashkil etish va o’tkazish quyidagilar uchun:

- tadqiqotning birinchi va ikkinchi bosqichlarida birinchi marotaba ishtirok etgan talabalarining texnik tafakkur darajasini taqqoslash (birinchi bosqichda olingan natijalarni tekshirib ko’rish);

- tadqiqotning birinchi va ikkinchi bosqichlarida takroriy ishtirok etgan talabalarining texnik tafakkur darajasini taqqoslash (longitudinal tahlilni o’tkazish). Agar takroriy tashhislash natijalari dastlabki tashhislash natijalariga nisbatan yuqori bo’lsa, u holda ta’limning rivojlantiruvchi samarasi haqida xulosa qilish mumkin; natijalarning ahamiyat kasb etmaydigan o’sishi kuzatilsa, bu test materiallarga o’rganib qolish effektidan guvohlik beradi.

Talabalar javoblarini tahlil qilish natijasida respondentlar bo’yicha miqdoriy ma’lumotlar 3-jadvalda keltirilgan. Talabalar uchun eng oson savol - texnik tafakkurlashning kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun ahamiyatliligi, eng murakkab savol esa muhandislik ta’limini olish jarayonida ushbu fikrlash turining tabiati va uni rivojlantirish usullari haqidagi savollar edi [10, 787-794].

Biz natijalarni tahlil qilishni «texnik tafakkurlash» tushunchasini aniqlash bilan boshlaymiz. Bu savolga respondentlarning kamchilik foizi javob berishiga qaramay, 198 ta ta’rif berildi. .

Ularning orasida biz ushbu tushunchaning ma’nosi haqida mutlaqo to’g’ri izoh topishni kutmagan edik. Javoblarni sifat jihatidan tahlil qilish shuni ko’rsatdiki, ta’riflarni 2 guruhga bo’lish mumkin: ushbu murakkab tushunchaning alohida tomonlarini aks ettiruvchi «maqbul» va nafaqat ushbu tafakkurlash turiga, balki boshqa ko’plab narsalarga mos keladigan «juda keng» tomonlarga ajratildi.

Ta’kidlash kerakki, talabalar o’zlarining ta’riflarini «ko’nikma» so’zi yoki «qobiliyat» so’zi bilan boshladilar, ammo keyin «biror narsa qilish ...» yoki «shu kabi vazifalarni hal qilishda» deb davom etdilar, ya’ni ular «tafakkur» (muammoni hal qilish jarayoni) va «intellekt» (ba’zi bir muammolarni hal qilish qobiliyati) tushunchalarini darajasiga ajratishga alohida ehtiyoj sezmadilar.

Barcha «maqbul» ta'riflarning birlashtirish texnik tafakkurlashning quyidagi tavsiflarini olishga imkon berdi [10, 787-794]:

- texnik tafakkur vizual tasvirlarni o'z ichiga oladi (ba'zi talabalar bu tasavvurni mavhum deb atashadi, ba'zilar esa buni aniq deb atashadi) mexanizmning alohida ajratilgan qismlari va ularning makondagi harakatlari bizga sabab-oqibat bog'lanishlarini va mexanizmning tarkibiy qismlarning ishlash prinsipini aniqlashga imkon beradi; chizmalarni o'qish ko'nikmalarini va proektsiyalarni ko'rish qobiliyatini anglatadi («chizmalar, formulalar va hisoblashlarni matn sifatida tushunish»), ya'ni jismoniy jarayonlarning fikriy modellarini yaratishni nazarda tutadi;

bu harakatlar texnikani ishlatish va ta'mirlashda texnik va muhandislik muammolarini hal qilishga qaratilgan: nosozliklarni topish va texnikani ta'mirlash, texnik uskunalarni o'zi loyihalashtira olishi, ya'ni shunday yangi yechimlarni topa olish lozimki, u maksimal foyda va minimal yo'qotishni ta'minlasin;

bu tafakkur, bir tomondan, katta miqdordagi texnik ma'lumotni (texnik fanlarni tushunish sharti) tez anglash, tahlil qilish va umumlashtirish, ikkinchi tomondan, texnik bilimlarni amalda moslashtirish uchun zarurdir;

tafakkurlashning bu turi rivojlanishi uchun bolalar avval konstruktor bilan o'ynashlari, so'ngra aniq va texnik fanlarni (fizika, elektrotexnikaning nazariy asoslari, elektr mashinalari va boshqalarni) o'rganishlari kerak; ammo, albatta, o'quv jarayonida olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash kerak;

- bu tafakkurlash «algoritmik tavsifga ega, ya'ni u vaziyatni rivojlantirishning barcha mumkin bo'lgan variantlarini hisobga oladi (xuddi kompyuter kabi)»;

agar tafakkurlashning ushbu turi yetarlicha rivojlangan bo'lsa, u qobiliyatlarga aylanadi: texnik («matematik, analitik») tafakkurni va maxsus texnik kuzatishni belgilaydi; texnik fanlardagi har qanday jarayonni texnikaviy jarayon deb tushunishga bo'lgan yo'nalishni ta'minlaydi;

Xulosalar. Tahlil shuni ko'rsatadiki, ushbu ta'riflarda ikkita xatolik yashiringan: u har qanday tafakkurning o'ziga xos xususiyati «texnik» atribut bilan bog'liq tushuntirishlarsiz ko'rsatiladi yoki muayyan vaziyatga tegishli bo'lgan fikrlashning qo'llanilgan turi tushuniladi. masalan, «ong texnikasi» va undan ham aniqroq aytganda «mashina kabi fikrlash», ya'ni texnik tafakkur deganda har qanday fikrlashni amalga oshirish texnologiyasi tushuniladi.

«Texnik tafakkur» atamasini tushunish uchun bunday variantlarning mavjudligi yana bir bor psixologik-pedagogik ta'lim va bo'lajak mutaxassislarning psixologik kompetentligini rivojlantirish dolzarbligini yana bir bor isbotlaydi (3-jadval).

**Kasbiy faoliyati uchun texnik tafakkurni kasbiy muhim fazilat deb
hisoblaydigan talabalar soni
(ushbu savolga javob bergan respondentlarning foizi)**

Fakultetlar	Kurs				Jami
	1	2	3	4	
Qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash	97,4	97	97,4	-	97,3
Gidromelioratsiya	91,8	96,4	95,8	100	96
Gidromelioratsiya ishlarini mexanizatsiyalash	95,3	100	95,6	97,7	97,2
Yer resurslarini boshqarish	83	73,6	75	80	77,9
Qishloq xo'jaligini elektrlashtirish	82,3	88,5	72,4	64,5	76,9

3-jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, sof muhandislik fakultetlari talabalari o'zlarining kasbiy faoliyati uchun texnik tafakkurning ahamiyatiga to'liq shonadilar. Hidromelioratsiya ishlarini mexanizatsiyalash va Qishloq xo'jaligini elektrlashtirish talabalari ushbu tafakkurlash turining kelajakdagi mutaxassislik uchun qanchalik muhimligini bilishmaydi. Qishloq xo'jaligini elektrlashtirish fakulteti talabalarning javoblari ayniqsa ahamiyatlidir: 2-kursdan boshlab bu savolga «ha» degan respondentlarning soni tobora kamayib borib kuzatiladi.

Mazkur dallillarning sabab va taxminlari turlichadir: ular kasbiy qobiliyat sifatida texnik tafakkurning yuqori darajada rivojlanmaganligi, boshlang'ich kasbiy munosabatlari, ayniqsa ushbu fakultetlarda texnik fanlarni o'qitish, o'quv davrida kasbiy ongini rivojlantirishdagi kamchiliklar kabilardir.

Shuni ta'kidlash kerakki, texnik tafakkurning o'z-o'zini baholashini o'rganish, yetarli darajada faoliyatini baholashning eng muhim regulatori hisoblanadi. Kam va yuqori o'zini o'zi baholash shaxsiy o'sishni va o'zini takomillashtirishni ta'minlamaydi.

Xulosa. Tadqiqotlarimiz natijasiga ko'ra, ta'lim jarayonida talabalarda texnik tafakkurni rivojlanishi amalga oshib boradi ammo ushbu jarayon dinamikasi o'zining barqaror emasligi bilan tavsiflanadi [10, 787-794].

Shunday qilib, keng ma'noda "texnik tafakkurning rivojlantirish" dan maqsad birinchidan, muxandislarni tayyorlashning tartibga soluvchi ikkinchidan, ta'lim muassasi rahbariyati va uning barcha o'quv fanlari o'qituvchilari tomonidan o'rganish jarayonida texnik tafakkur faollashib borishi tushunilgan holda davlat me'yoriy hujjatlarida qayd qilinishi maqsadga muvofiqdir.

Agarda ushbu maqsad ostida muassasa uning amalga oshirishni loyihalashtirsa, qayd qilingan maqsadni Oliy ta'lim muassasi darajasida amalga oshirish norasmiy hisoblanishi mumkin. Texnik tafakkurni rivojlantirish jarayonini ta'minlovchilari ushbu loyiha barcha ishtirokchilari loyiha faol qatnashchilari bo'lishlari shart.

Har bir o'qituvchi ushbu ma'suliyatni tushunishi bilan birga o'z o'quv fani vositalari yordamida ushbu maqsadni har bir mashg'ulot uchun o'qitiladigan fan imkoniyatlari va texnik tafakkur tuzilishi haqidagi tasavvurlardan kelib chiqqan holda (ya'ni, xususi

maqsadlarni rivojlantirishi) texnik tafakkurni rivojlantirishni ta'minlashi lozim.

O'qituvchi har bir mashg'ulotni o'tkazishda quyidagilar haqida aniq tasavvurga ega bo'lishi kerak:

- mashg'ulotni o'tkazish davomida qanday texnik va texnologik bilimlar rivojlantirilishi va ushbu bilimlardan qaysi birlari tushuncha darajasida hamda qaysi birlari tasvirlar darajasida amalga oshirilishi lozim;

- mashg'ulotlarda ushbu bilimlarning qaysi birlari ta'siri bilan (tushunchalar yoki obrazlar) rivojlantirilishi mumkin;

- mashg'ulot davomida tafakkurning qaysi sifatlari (tezkorlik, ijodiy xarakter, integrativlik va refleksivlik) takomillashtirilishi zarur;

Maqsadni aniq bilish o'qituvchilarga o'z maqsadlariga erishishga va ularning vositalarini tushungan holda rejalashtirish imkoniyatini beradi. Texnik tafakkurning refleksivligini rivojlantirish uchun sharoitni ta'minlashda hamda professionalikni rivojlantirish jarayonida barcha qatnashchilar faol bo'lishiga yordam berib, talabalarga har bir mashg'ulotda texnik tafakkurni rivojlantirishning aniq maqsadi ma'lum bo'lishi kerak.

Texnik tafakkurni rivojlantirish - shaxsni kasb egasi bo'lishi hisoblanadi. Binobarin, ta'lim mazmuni aniq mutaxassislik bo'yicha ushbu rivojlanish dinamikasi bilan muvofiqlikda tahlil etish zarur. Ushbu tahlil natijasida texnik tafakkurni rivojlantirish jarayonining har bir aniq komponentini mantiqan ichki jihatlarini ochib berish: nazariy o'quv fanlari, o'quv amaliyoti va o'quv loyihalashtirish orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga ko'rib chiqiladigan jarayonlar o'qitish yillari bo'yicha ularning qulay taqsimlanishi va fanlararo bog'liqlik tizimi yordamida uzluksizlikni ta'minlanishi ko'rsatilgan komponentlarni qat'iy moslashtirish ta'minlangan bo'lishi kerak.

«Ta'limning qarab chiqiladigan tizimida amaliyot nazariyadan sezilarli darajada ilgarilab ketgan. Bu har bir davr bo'yicha mavjud fanlar to'plamida nazariy asoslarning kuzatilmasligida namoyon bo'ldi. Nazariyaning mavjud emasligi amaliy holatga salbiy ta'sir etishi bilan ifodalanadi» [13; 53].

Ushbu tadqiqot ishi bo'yicha «Toshkent irrigasiya va qishloq xo'jaligini mexanizasiyalash muxandislari instituti» milliy tadqiqot universitetida amalga oshirilgan muxandislarni tayyorlashning o'quv rejasi tahlili 5430100 yo'nalishi bo'yicha «qishloq xo'jaligini mexanizasiyalashtirish» yo'nalishida mashinalar ishonchliligi va ta'mirlash asoslari yo'nalish fanlari ko'rinishida ta'lim mazmuni tuzilishini tasavvur qilishga yordam berdi va texnik tafakkurni rivojlantirishni ta'minladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni.// O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. –Tashkent, 2017. – B.39.

2. Леднев, В. С. Содержание образования: учебное пособие [Текст] / В. С. Леднев. -М.: Высш. шк., 1989. — 360 с.

3. Зеер, Э. Ф. Психология профессий: учебное пособие для студентов вузов / Э. Ф. Зеер. - Изд. 3-е, перераб., доп. - М.: Академический Проект; Фонд «Мир», 2005. - 336 с.

4. Зимняя, И. А. Педагогическая психология / И. А. Зимняя. — М.: Логос, 2000.- 382 с.

5. Иноятлов У.И. Теоретические и организационно-методические основы управления контроля качества образования в профессиональном колледже. Дисс. ... докт. пед. наук. – Ташкент, 2003. – 327 с.

6. Olimov Q.T. Maxsus fanlardan o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratishning nazariy-uslubiy asoslari: dis. ... ped. fan. dokt. – Toshkent: 2005. – 286 b.

7. Abduquddusov O. Kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashga integrativ yondashuv. – T.: Fan, 2005, - 157 b.
8. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: Ped.fanl.dokt. ... diss. – T.: 2007. – 325 b. 509.
9. Габдреев, Р. В. Методология; теория, психологические резервы инженерной подготовки / Р. В: Габдреев. - М.: Наука, 2001. - 67 с.
10. Karabaevna, I. Z., Omonovich, K. D., Murodillaevich, K. N., Normuminovna, S. U., & Mahmatqulovich, A. O. (2020). P. 787-794. Formation of a system of methods of technical thinking future engineers. Journal of Critical Reviews. Innovare Academics Sciences Pvt. Ltd. <https://doi.org/10.31838/jcr.07.05.161>
11. Моляко, В. А. Техническое творчество и трудовое воспитание [Текст] / В. А. Моляко. - М.: Просвещение, 1985.
12. Панферова О. В. Особенности индивидуальности ребенка и адаптация к школе: автореф. дис. ... канд. психол. наук [Текст] / О. В. Панферова. -М., 1996. -26 с.
13. Кудрявцев, Т. В. Психология технического мышления (Процесс и способы решения технических задач) / Т. В. Кудрявцев. - М.: Педагогика, 1975. - 304 с.
14. Zukhra Ismailova, Olim Turakulov, Shakhnoz Samieva, Igamberdi Tufliiev, Abdakim Mamataliev. (2020). Technology, Content, Form And Methods Of Independent Work Of Students In Modern Conditions. International Journal of Advanced Science and Technology,29(7), 3344-3348. Retrieved from <http://serisc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/21887>
15. Qo'ziev N.M. Texnika yo'nalishlari talabalarida texnik tafakkurni rivojlantirish. O'quv qo'llanma. – Qarshi, 2020. – 100 b.

KOMPYUTER O'YINLARIDA –YOSHLARNING SALBIY OBRAZI

*Jumanazarova Sarvinoz Ergash qizi,
Urganch davlat pedagogika instituti talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada kompyuter o'yinlarning bugungi kundagi ahamiyati va uning yoshlar ongiga ko'rsatayotgan ijobiy-salbiy ta'siri, shuningdek yoshlarning kompyuter o'yinlariga ruju qo'yish natijasida ularning ruhiy holatlaridagi salbiy o'zgarishlar haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Kompyuter, real va virtual olam, internet, playstation, internet klublari, zamonaviy texnologiya, psixik rivojlanish, barkamol avlod.

НЕГАТИВНЫЙ ОБРАЗ МОЛОДЕЖИ В КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГРАХ

*Джуманазарова Сарвиноз Эргаш қизи,
Студентка Ургенчского государственного педагогического института.*

Аннотация. В данной статье говорится о значении компьютерных игр сегодня и их положительном и отрицательном влиянии на сознание молодежи, а также об отрицательных изменениях психического состояния молодых людей в результате их пристрастия к компьютерным играм.

Ключевые слова: Компьютер, реальный и виртуальный мир, Интернет, PlayStation, интернет-клубы, современные технологии, умственное развитие.

NEGATIVE IMAGE OF YOUNG PEOPLE IN COMPUTER GAMES

*Jumanazarova Sarvinoz Ergash qizi,
Student of Urganch State Pedagogical Institute*

Annotation. The computer is used to store information about the computer's functions and to increase the number of jobs that a user can do, so that when using the computer, the computer will be able to provide the necessary information about the computer's functions and to increase the number of jobs that a user can do.

Key words: Computer, real and virtual reality, internet, playstation, internet clubs, medical technology, mental health, barbaric dreams.

Kirish. Barkamol avlodni ma'naviy va jismoniy voyaga yetkazish muammosi biz uchun umummilliy, umumdavlat miqyosidagi vazifa bo'lib, bu ezgu maqsad yo'lida amalga oshirilayotgan ishlarni izchil va qat'iyatlik bilan davom ettirish bugungi kun siyosatining diqqat e'tiborida turibdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2023-yilni "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili" hamda 2024-yilni "Yoshlar va biznesni qo'llab-quvvatlash yili" deb e'lon qilganligi aynan yoshlar tarbiyasida ularning kundalik vaqtini to'g'ri rejalashtirish, bo'sh vaqtlarini foydali o'tkazish shuningdek talaba yoshlar, o'quvchilar ta'lim-tarbiya jarayonlarida omilkorlik tashabbuslari bo'lishlari yil islohatlarida yoritilgan. Bu borada yoshlar ta'limi va tashabbusini har tomonlama qo'llab-quvvatlash bo'yicha yoshlarga keng imkoniyat va sharoitlar yaratib berilgan.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi kunda, ya'ni XXI asr yangi texnologiyalar asri bo'lganligi sababli ham kompyuter va internet sohalari bo'yicha juda ko'p tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu izlanishlar, yaratilayotgan texnika vositalari yosh avlodga qanchalik ta'sir ko'rsatmoqda yoki ularning hayotida qanday o'rin egallab kelmoqda? Shuni aniqlaytish mumkinki, hozirgi paytda yosh avlodning hayotiga kompyuter o'yinlari juda katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Chunki yuqorida ta'kidlaganimizday hozir texnologiyalar rivojlangan zamon ekan, ulardan foydalanmaslikning o'zi davr talablariga

to'g'ri kelmaydi. Masalan, o'quvchilar "Informatika va axborot texnologiyalari" darsida kompyuterdan foydalanishadi va yangi dasturlarni o'rganib, o'zlari ham yangi dastur yaratishni o'rganib olishadi. Bundan tashqari, yoshlar uyda shaxsiy kompyuteridan uyga vazifa tayyorlash maqsadida foydalanishlari mumkin. Endi sizda shunday savol tug'ilishi mumkin: "Yoshlar bunday hollarda qanday qilib kompyuter o'yinlariga mukkasidan ketishlari mumkin?" Yoshlar qachonki doimiy ravishda nazorat qilinib turilmasa, yoxud ular kompyuter texnologiyalaridan to'g'ri foydalanishni bilmasalar, o'shandagina ular kompyuter o'yinlariga chalg'iydilar va bora-bora bu hol ko'p takrorlangani sayin ular kompyuter o'yinlarining mukkasidan ketgan o'yinchilariga aylanadilar. Albatta, bunday hodisalar hayotimizda yuz bermasligi uchun har bir ota-ona va pedagoglar mas'uldirlar. Bolaga shuning uchun ham yoshligidan boshlab ma'naviy tarbiya, dunyoviy ilmlarni o'rgatish barobarida zamonaviy texnologiyalardan to'g'ri va oqilona foydalanishni o'rgatmoq zarur. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, bunda avvalambor ota-ona bilan bir qatorda o'qituvchilar ham bunday bilimlardan xabardor bo'lishi kerak. Shu o'rinda shuni aytib o'tish kerakki, pedagog-olim V. K. Selevko ham o'qituvchining kompyuter savodxonligini kompyuterli texnologiya mazmunining muhim qismi deb hisoblaydi va uning tarkibiga quyidagilarni kiritadi:

- informatika va hisoblash texnikasining asosiy tushunchalarini bilish;
- kompyuterli texnikaning umumiy tuzilishi va funksional imkoniyatlarini bilish;
- zamonaviy operatsion tizimlarni bilish;
- umumiy vazifa bajaradigan zamonaviy dasturning qobiqlar va operatsion vositalarini (Norton Commander, Windows va boshqalarini) bilish hamda ularning vazifalarini o'zlashtirish;
- hech bo'lmaganda bir matn redaktorini o'zlashtirganlik;
- dasturlashtirish algoritmlari, tillari va paketlari haqidagi boshlang'ich tasavvurlarining bo'lishi;
- amaliy foyda beradigan vazifalarini bajaradigan amaliy dasturlaridan foydalanishning boshlang'ich tajribasi.

Barchamizga ma'lumki, zamonamiz rivojlanib, hayotimizga yangidan-yangi texnologiyalar kirib kelmoqda, albatta, ular bugungi kunda yoshlarning hayotida muhim o'rin egallamoqda. Misol qilib har birimizning uyimiz yonidagi internet kafe, klublari yoxud playstation (pleysteysn)larni olishimiz mumkin. U yerda har doim odam gavjum bo'ladi va shunisi achinarliki, ularning 80% ini yoshlar tashkil qiladi. U yerda kompyuterlarning deyarli hammasi band bo'ladi va hatto navbat kutib turgan yoshlarga ham ko'zimiz tushishi mumkin.

Yoshlar internet o'yinlarini o'ynashda o'yinga shunchalik berilib ketishadiki, hatto qornining ochganini-yu, uyiga qaytadigan vaqt bo'lib qolganini ham sezmay qolishadi. "Internet o'yinlarini o'ynashda ular pulni qayerdan olishadi?"- degan savol tug'ilishi tabiiy. Albatta, ota-onasi bergan, lekin internet o'yinlarini o'ynash uchun emas, balki ovqat olib yeyishi uchun. Bu esa nazoratsiz qolgan farzand ota-onani va o'zini-o'zi aldashiga olib keladi. Har xil vaxshiy, qo'rqinchli o'yinlarni o'ynash natijasida yoshlarimizning qahri qattiq bo'lib qolmayaptimikan? Ularning psixik rivojlanishida ma'lum o'zgarishlar yuz bermoqda.

Shunday "o'yinchilar" ham borki, ular o'yinni o'ynayotgan paytlarida o'yin ichiga "virtual olam"ga kirib ketadilar, yutqazib qo'ysalar kayfiyatlari tushib ketadi. Ular bir kunda 2-3 soat kompyuter o'yinlarini o'ynamasalar, qandaydir tushkunlikka tushib qoladilar, jizzaki, injiq, agressiv bo'lib qoladilar. Bunday bolalarni to'g'ridan-to'g'ri kompyuter o'yinlariga tobe bolalar qatoriga qo'yishimiz mumkin. Ular "real olam"ga moslashishni, undagi mas'uliyatni o'z bo'yinlariga olishni istashmay qolishadi. Xohlagan

ishini qilish mumkin bo'lgan "virtual olam" ularga ko'proq yoqadi va kompyuter uning yaqin do'stiga aylanadi. Bundan tashqari yana shuni ta'kidlash joizki, kompyuter o'yinlari insonning nafaqat ruhiy, balki jismoniy sog'ligiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. Masalan, kompyuter o'yinlari miyaning ko'rish va harakatlanishga javob beradigan qismiga ta'sir qiladi. O'yinlar odamning xulqi, emotsiyasi va o'qishga javob beradigan bosh miya po'stlog'ining old peshona qismi ya'ni, aql sohasini o'sishiga zarar yetkazadi. Kompyuter o'yinlari bilan parallel ravishda aqliy salohiyatlar ham pasayib boradi. Shuni aytish kerakki laboratoriya miyani old peshona qismining ishlamasligi neandertal odamni vahshiy va ta'sirchan qilib qo'yadi, katta jamoada yashashni xohlamaydi. Kompyuter o'yinlari aynan miya old peshona qismini faoliyatini susaytiradi. Kompyuter o'yinlarining yoshlar psixikasiga ko'rsatadigan ta'sirning ko'lami va qudrati axborot-psixologik xavfsizlikni ta'minlashni hozirgi sharoitlarda umummilliy muammo darajasiga ko'tarishni taqozo qiladi. Jamiyatdagi tub o'zgarishlar sharoitida insonning psixologik xavfsizligi, psixologik himoyalanganligi va psixologik himoya shakllanishining uslublari muammosi nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham nihoyatda dolzarb bo'lib bormoqda.

Kompyuter o'yinlari yoshlarning vaqtini o'g'irlamoqda. Internet klublarida yoshlar ayni o'qib, ilm oladigan paytda qimmatli vaqtini bekorchi, hech narsaga foydasi tegmaydigan bema'ni o'yinlarga sarflashlari juda achinarli holat. Chunki internet va kompyuter o'yinlariga haddan tashqari berilib ketgan o'smirlar hayotdan, ilm olish, kasb o'rganishdan va ma'naviy qadriyatlardan tamoman uzilib, butunlay manqurtlashib boradi. Hozir kompyuter o'yinlari orqali o'smir yoshlarga salbiy ta'sir qilib, ular ongiga o'zining vayronkor, qabih g'oyalarini singdirish yoki ularni to'g'ri yo'ldan ozdirishga urinadigan yashirin kuchlar juda ko'p. Kompyuter o'yinlariga mukkasidan ketgan o'smirlar o'zlari bilmagan holda yashirin kuchlarning qo'g'irchog'iga aylanadi. Kompyuterga mute' bo'lgan yoshlarning fikri-xayoli, butun vaqti, hatto uyqusi ham bema'ni o'yinlar bilan band bo'ladi. Oxir-oqibat bunday manqurt yoshlar tengdoshlari, yaqinlari va hatto ota-onasiga ham qo'l ko'tarishgacha, agar mubolag'a bo'lmasa qurol o'qitalishgacha borib yetadi. Bu esa jamiyatda ilimsizlik, johillikning tomir yoyishiga va oxir oqibatda yurt parokanda bo'lishiga olib keladi.

Muhokama va natijalar. Ota-onalar doim ishda, bola tarbiyasiga vaqtlari yo'q. Ishdan charchab kelgandan so'ng esa biroz dam olishga chog'lanadilar. Shu paytda farzand o'zi bilan o'zi ovora bo'lib qoladi yoki u ham zerikib otaning yoniga boradi. Ota ishda bitirishga ulgurmagan ishlarini uyda davom ettiryapti. Ona esa uy yumushlari bilan mashg'ul, aka ko'chaga chiqib ketgan, opa esa telefonda dugonalari bilan qizg'in suhbatda, hamma band. Xonada faqatgina kompyuter band emas...Xonada faqat kompyutergina bo'sh bo'lgandan keyin bola, albatta, vaqtini kompyuter o'ynash bilan o'tkazadi. Bu hol bir necha bor qaytarilgandan keyin bolaning kompyuter o'yinlaridan to'xtashi qiyin bo'lib qoladi, natijada bu har kungi odat tusiga kiradi. Bu esa yosh avlodni salbiy tomonga qarab o'zgarishiga olib keladi.

Mana bizga "real" olamdan "virtual" olamga ketish. Xo'sh, bunga kim sababchi? Farzandlarning barkamol bo'lib yetishishlariga nima yoki kimlar to'sqinlik qilyapti, shu kompyuter o'yinlarimi yo ularni yaratuvchilarimi yo bo'lmasa farzandiga beparvo kattalarmi? Bu savolni har kim o'z-o'ziga berib ko'rsin. Bu biz bilan emas, balki qo'shnimizning bolasi bilan sodir bo'lganda bizni bu hol unchalik xavotirga solmagan bo'lar edi. Lekin bu hol bizning farzandlarimiz bilan sodir bo'ldi. Bu muammo vaqt o'tgani sayin dolzarblashib bormoqda. Biz vaqtida buning oldini olmog'imiz va kurashmog'imiz darkor. Eng avvalo, barkamol avlodni voyaga yetkazishda ularning sog'ligiga e'tibor beraylik.

Farzandlarning tarbiyasi bilan alohida shug'ullanaylik. Yosh avlodga kompyuter

texnologiyalaridan qanday qilib oqilona foydalanish mumkin ekanligini tushuntiraylik. Ularga kompyuter o'yinlarini umuman o'ynatmaylik, demaymiz. Chunki bunday qilib farzandlarimizni o'zining sinfdoshlari yoki tengdoshlaridan ajratib qo'yishimiz mumkin. Bu esa yana bir boshqa muammoga olib kelishi mumkin. Lekin kompyuter o'yinlarini o'ynashda me'yordan oshib ham ketmasliklarini kuzatishimiz, ular qanday o'yinlar o'ynayotganliklarini nazorat qilib borishimiz kerak.

Bu jiddiy muammoga hozirdanoq qattiq turib yondashib boshlamasak, farzandlarimiz kelajagiga kim javobgarlikni o'z bo'yniga oladi yoki ularning mehrli, odobli bo'lishiga, barkamol bo'lib yetishishiga kim javob beradi? Buyuk bobomiz Ibn Sino: "Agar biz inson hayotini ming varoqli kitob deb olsak, men bor yo'g'i hayotim davomida o'n varoqqina ko'rishga, o'rganishga muvaffaq bo'ldim."- deb aytganlaridek, inson hayoti bir marotaba beriladi. Hayotda bir narsani unutmaylik, biz aslida nima yoki kim uchun yashayapmiz? Albatta, oilamiz, farzandlarimiz uchun. Shu qisqagina umrimizni farzandlarimiz kamoli uchun bag'ishlaymiz. Bu savolni chuqurroq o'ylab ko'rsakkina, mana shu dolzarb muammoga aylanib ketayotgan holatga jiddiy yondashishimiz mumkin.

Xulosa. Talaba – yoshlarda kompyuter o'yinlariga bo'lgan pozitiv munosabatni to'g'ri tashkil qilish, kompyuterdan foydalanish ko'nikmalarida nekinlik dunyoqarashini shakllantirishda, ijobiy psixologik muhitni yaratishda nafaqat ota-onalar balki, ta'lim muassasasi, pedagoglar, sinf rahbarlari ham birday mas'uldirlar.

Kompyuter o'yinlariga keskin berilish, yoshlarda shong'ib ketish belgilari mavjud bo'lishi ilmiy tilda "Ludamaniya" tushunchasi orqali izohlanadi. Bu tushuncha ommaviy madaniyatning salbiy ko'rinishlaridan biri sifatida ham tahlil qilinadi. Negaki butun vujudi bilan turli kompyuter o'yinlarni tomosha qilib, alohida affektiv kayfiyatda o'yinga sho'ng'ib ketishi yoshlarning nafaqat ruhiy holatiga balki, fiziologik rivojlanishiga ham o'zini salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, ko'z nuriga, harakatlanish sistemasiga, umurtqa pag'onasidagi rivojlanishlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yoshlarni bunday xulq-atvorini to'g'irlashda ularni kompyuter o'yinlariga nisbatan pozitiv tafakkurni shakllantirishda allomalarimizning pedagogik ta'limotlari, ularning asarlaridagi fikrlari katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Shunday ekan, ta'lim jarayonida sharq allomalarining ta'limotlari vositalari orqali yoshlarda ijobiy dunyoqarash, saviyaviylik, ilmkorlik, bunyodkorlik sifatlarini shakllantirish muhim manba bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Erkinbaevna, Y. S. (2023). THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE POSITIVE WORLDVIEWS OF EASTERN SCHOLARS IN STRENGTHENING THE TEACHER-DISCIPLE TRADITION. International Journal of Advance Scientific Research, 3(06), 200-206.

2. Erkinbayevna, Y. S. (2023). THE SYSTEM OF INSTILLING A HEALTHY PERSPECTIVE IN STUDENTS THROUGH EASTERN ACADEMICS' EDUCATIONAL PRINCIPLES. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 3(09), 55-59.

3. Якубова, Ш. Э. (2024). Прививать Студентам Идею Позитивизма Посредством Духовного Наследия Восточных Учёных. Miasto Przyszłości, 44, 587-590.

4. <https://digitalmediakompitentlik.wordpress.com/talim-soxasida-internet-texnologiyalaridan-foydalanish/>

5. <https://www.naqshband.uz/makolalar/kompyuterni-yoshlarga-tasiri>

YOSHLARNING OTA-ONALIK ROLIGA PSIXOLOGIK TAYYORLIGINI OSHIRISH MASALALARI

*Niyozmetova Munira Ibragimovna,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada yoshlarning ota-onalik roliga psixologik tayyorgarlik ko'rish masalalari keng tahlil qilingan. Zamonaviy oila tendensiyalari, yoshlarning oilaga nisbatan munosabatlari va qarashlari, shuningdek, ularning oilaviy hayotga tayyorgarlik darajasi to'g'risidagi ilmiy fikrlar yoritilgan. Maqolada yoshlarning oilaviy hayotga psixologik va emotsional tayyorgarligi, ularning ota-onaligi sifatidagi rollari va majburiyatlarini qabul qilish qobiliyati hamda bu jarayonda yuzaga keladigan muammolar muhokama qilingan. Shuningdek, oilaviy munosabatlarni shakllantirishdagi ijtimoiy-iqtisodiy omillar, ta'lim va tarbiya tizimi, yoshlarning shaxsiy xususiyatlari va psixologiyasi o'rganilgan. Maqola yoshlarning oila qurishga tayyorgarlik ko'rish jarayonidagi psixologik qiyinchiliklarni aniqlash va ularni yengish bo'yicha tavsiyalarni ham o'z ichiga olgan.

Kalit so'zlar: oila, yoshlar, psixologik tayyorgarlik, oilaviy munosabatlar, oilaviy qadriyatlar, oila mustahkamligi.

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ МОЛОДЕЖИ К РОЛИ РОДИТЕЛЕЙ

*Ниёзметова Мунира Ибрагимовна,
Независимый научный сотрудник Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами*

Аннотация. В данной научной статье широко анализируются вопросы психологической подготовки молодых людей к роли родителей. Освещены современные семейные тенденции, установки и взгляды молодых людей на семью, а также научные мнения об уровне их подготовки к семейной жизни. В статье рассматривается психологическая и эмоциональная подготовка молодых людей к семейной жизни, их способность принять роли и обязанности родителей, а также проблемы, возникающие в этом процессе. Также были изучены социально-экономические факторы формирования семейных отношений, системы образования и воспитания, личностные особенности и психология молодежи. В статье также приведены рекомендации по выявлению и преодолению психологических трудностей в процессе подготовки молодых людей к созданию семьи.

Ключевые слова: семья, молодежь, психологическая подготовка, семейные отношения, семейные ценности, стабильность семьи.

ISSUES OF INCREASING PSYCHOLOGICAL PREPARATION OF YOUTH FOR THE ROLE OF PARENTS

*Munira Ibragimovna Niyazmetova,
Independent researcher, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami*

Abstract. This scientific article widely analyzes the issues of psychological preparation of young people for the role of parents. Modern family trends, attitudes and views of young people on the family, as well as scientific opinions on the level of

their preparation for family life are covered. The article examines the psychological and emotional preparation of young people for family life, their ability to accept the roles and responsibilities of parents, and the problems that arise in this process. The socio-economic factors in the formation of family relationships, the education and upbringing systems, personal characteristics and psychology of youth were also studied. The article also provides recommendations for identifying and overcoming psychological difficulties in the process of preparing young people to start a family.

Keywords: family, youth, psychological preparation, family relationships, family values, family stability.

Kirish. Jamiyatdagi siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, axloqiy, madaniy o'zgarishlar shiddat bilan o'sayotgan bir davrda yoshlar oila qurishga har tomonlama tayyorgarlik ko'rish mas'uliyatni oshirish masalalari dolzarb hisoblanadi. Yoshlarni kelajakdagi oilaviy hayotga tayyorlash yosh avlodni tarbiyalashning umumiy tizimining ajralmas qismidir. Yoshlarning o'z oilaviy hayotlariga oid bilimlari, tasavvurlari muhim hisoblanib, ularning qanchalik reallikga yaqin bo'lishi oilaning mustahkamligiga xizmat qilishini ta'minlash masalalari psixolog mutaxassislarni o'ziga jalb qiladi. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash bo'yicha olib borilgan tadqiqot ishlari oilani mustahkamlashga e'tirof etiladi. Chunki odam doim rivojlanib boruvchi, har qanday faoliyatida yangi dunyoviy qarashlarni shakllantirib boruvchi mavjudot. Globol o'zgarishlar davrida yoshlarni oilaga bo'lgan munosabatlari ham o'zgarib bormoqda.

Asosiy qism. Respublikamizda keyingi yillarda yoshlar orasida arimas sabablarga ko'ra ajrashishlar ko'payib bormoqda. Turmush qurgan yoshlar oila muqaddas ekanligini anglab yetmaslik, oiladagi munosabatlarga e'tirozlari kuchayib borishi, o'zaro hurmat, ishonch hislarining yetishmasligi, sabrsizligi kabi psixologik tayyorgarligi bo'lmisligi oqibatida turli xil kelishmoqchiliklarni yuzaga chiqarib keladi. Davlatimiz tomonidan oilaviy-huquqiy munosabatlarni, oilaviy milliy qadriyatlarni saqlashga qaratilgan bir qator chora-tadbirlar ishlab chiqilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 18-fevraldagi PF-5938-son Farmoni, Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrda "Oila institutini yanada rivojlantirish va yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 820-sonli qarori hamda Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 2-sentyabrda 437-son qarori bilan "Ibratli oila" ko'krak nishonini berish, "Farovon oila - jamiyat ravnaqining asosi" konseptual g'oyalarini nikohlanuvchilarning ongiga singdirib borish maqsadida 2022-yil 1-martdagi PF-81 son "Oila va xotin-qizlar bilan ishlash, mahalla va nuroniylarni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" Farmonlari va me'yoriy xujjatlarni amalga oshirishda xizmat qiladigan tadqiqot ishlarini amaliyotga joriy etishini taqozo etadi.

Yoshlarni oilaga psixologik tayyorlashda oila haqida chuqur bilimlarni va hayotiy tajribalarni o'rganib boruvchi oila institutlari, oila markazlari va mahalla qumitalari, ta'lim muassasalari ham o'z javobgarligini oshirib borishini talab qiladi. Oilaviy hayotga tayyorlashda dastlab yoshlarda oilaviy turmush to'g'risidagi tasavvurlarini aniqlash va ularni to'g'ri shakllantirish ta'lim-tarbiyaning muhim tomoni bo'lib, yoshlarning ota-onalik roliga psixologik tayyorgarlik ko'rishni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yoshlarning har tomonlama yetuk shaxs bo'lishga intilishi, psixologik holatlari, oilaviy munosabatlari, o'zga jinsga nisbatan moyillikning kuchaygan davri psixologiyasini chuqur anglab yetib, kelgusi hayotlarini poymol qilmasliklari uchun

tarbiyaviy tomonlariga ham e'tibor qaratilishi lozim. Kelgusida oilaning mustahkam bo'lishida yoshlar oila qurishga intilishida dastlab o'zlarining sihat-salomatligiga qarashi, samimiy munosabatlarni shakllantirishi, sharm-hayosi, iffati, idob-axloqi, mexnatsevarligi, jamoatchilik o'rtasida o'zini tuta bilishi hamda gigiyenik, jinsiy tarbiya masalalarini puxta egallab borishiga bog'liq.

Bugungi kunda yoshlarning ijtimoiy-psixologik jihatdan yetukligi oilaviy hayotining muhim jihati sifatida belgilanadi. Yoshlarning yetukligi, ehtiyoji, psixologik tayyorgarligi va oilada erkak va ayol rollari, keyinchalik oilada otalik va onalik funksiyalarini bajarish qobiliyati rivojlantirib borishga oid psixologik tayyorgarlik kurslari ahamiyat kasb etadi [3].

Mutaxassislar oila mustahkamligini ta'minlash, oilaviy ajralishlarning oldini olish, nikohlanuvchi shaxslarda oilaviy qadriyatlarni hurmat qilish, oilalarda sog'lom psixologik muhitni yaratish hamda ibratli ota-ona bo'lish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan ishlarni talab darajasida bajarib keldi. Shunday bo'lsada, keyingi oilada ajrimlarni ko'pligi, oila qurish masalalariga yoshlar yengil qarashlari davom etib kelmoqda. Albatta, oiladagi ajrimlarning har xil sabablarini ko'ramiz. Hozirgi kuzatishlar natijasiga qaraganda, ko'pchilik ota-onalar farzandlarini oilali qilish maqsadida mol-dunyo va sep yig'adilar, sovchilik, qudachilik bordi-keldilarini qiladilar va kattaroq to'y qilish bilan o'z burchlarini ado etgan bo'lib, erkin nafas oladilar. Ammo eng muhim masalalardan biri bo'lgan narsa – qizlarini kelinlikka, o'g'illarini kuyovlikka tayyorlash eslaridan chiqib qoladi. Ming afsuski, ko'pchilik yoshlar go'shangaga oila, er-xotinlik hayoti, ularning o'zaro munosabatlari, haq-huquqlari hamda burch va mas'uliyatlari haqidagi bilimlardan bexabar holda kiradilar. Hammamizga ma'lumki, yoshlar oila qurishning dastlabki kunlaridan kelin-kuyovning yaqinlari, kuyov jo'ralar, kelin yangalar ularga qanday qilib bo'lsa ham umr yo'ldoshini bo'ysindirishga qaratilgan bachkana odatlarni o'rgatib borishi ham achinarli holdir. Yoshlarni ota-onalik roliga oldindan tayyorgarlik ko'rishi haqida fikrlarni berishning o'zi bizni millatda uyat hisoblanadi-yu, lekin ayrim doiralarda kelinlik va kuyovlikka nomzodlar to'y kuni g'arbcha raqs tushishga bir necha oy davomida katta miqdorda mablag' to'plab, alohida dars olishi, mashq qilishlari, yoki sevgi tarixi lahzalarini fotosessiya qilishiga uyalmaymiz. Bu masalalarga alohida psixolog mutaxassislarni jalb qilib e'tibor qaratilishi lozimdir.

Tadqiqotlarning umumiy maqsadi ham oila qurish ostonasida turgan yoshlar va yosh oilalar hayotida duch kelishi mumkin bo'lgan muammolarga oqilona yechim topishlarida yordam berish hisoblanadi. Nikohlanuvchi yoshlarni oilaviy hayot psixologiyasi, oila iqtisodi va byudjeti, reproduktiv salomatligi, farzand tarbiyasi, oiladagi ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash masalalari bo'yicha tizimli o'quv kurslarni tashkil etishi masalalari kundalang bo'lib turibdi.

So'nggi paytlarda fanning turli sohalaridagi tadqiqotchilar oila muammolariga va uning umuman a'zolarining shaxsiyatiga, xususan, ularning individual xususiyatlariga ta'siriga tobora ko'proq e'tibor qaratmoqdalar. Zamonaviy jamiyatda erkaklar va ayollarning funksional rol munosabatlari, ular o'rtasida oilaviy majburiyatlarni taqsimlash haqidagi g'oyalarida sezilarli darajada bo'shliqlar mavjud ekanligi psixolog mutaxassislarni tashvishlarga solib keladi. Shu sababli, ko'plab pedagogik-psixologik tadqiqotlarda yoshlarni oila qurishga tayyorlashda ijtimoiy, pedagogik, psixologik omillarni asosiy deb ko'rsatmoqda. Ilmiy tadqiqotlarda yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash muammosining turli jihatlariga bag'ishlangan zamonaviy yondashuvlar va yo'nalishlar shakllanmoqda.

O'zbek oilalarida nikohning o'ziga xos talablari hamda ajralish va kelishmovchiliklarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini N.A.Sog'inov, o'zbek oilalarida er-xotin munosabatlarida nizolarning yuzaga kelish sabablarining ijtimoiy-

psixologik, mintaqaviy va milliy xususiyatlarini X.K.Karimovlar o'rganishgan [2]. V.M.Karimova esa o'zbek oilasi to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlarning turli guruh vakillarida namoyon bo'lishini empirik jihatdan o'ragnib kelgan. G'.B.Shoumarov oila munosabatlarida ota-ona va farzandlar o'rtasidagi bog'liqlik, o'zbek oilalarining o'ziga xos xususiyatlari, er-xotin o'rtasidagi kelishmovchiliklarning asosiy sabablari va uni hal qilish yo'llari, o'smir-yoshlarni oilaga tayyorlashning psixologik muhit, qaynona-kelin, qaynona-kuyov o'rtasidagi kelishmovchiliklar va ularning oldini olish kabi muhim muammolarni tadqiq etadi.

Rus psixologlaridan N.N.Obozov oilaviy hayotdan qoniqmaslik, nikohning buzilishi va beqarorligini belgilovchi sabablarni er bilan xotin o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy funksiyalarining tenglashtirilishidandir, deb tushuntiradi [4].

Ingliz olimi E.Le.Sham ham oilalarda yuzaga keladigan ota-ona va bola o'rtasidagi ziddiyatlar, kelishmovchiliklarning oldini olishda bolaning o'ziga xos xususiyatlari, uning sabablarini aniqlash va ularga to'g'ri munosabatning psixologik jihatlari, shuningdek, ota-onaning ajrashish sabablari, ularda oila, bolalar uchun mas'uliyat masalalariga e'tiborni qaratgan.

R.V.Ovcharovning ilmiy fikrlarida ota-onalikni ijtimoiy-psixologik hodisa deb biladi. Ota-onalikga tayyorgarlik jarayonlarda shakllanib boradigan turli-tuman hayotiy bilimlar majmuasidir-degan fikrlarni ilgari surishgan [6].

Ye.P.Ilin, G.Navaytis, E.G.Eydemiller, V.Yustiskis kabi olimlar tomonidan ko'plab psixologik-pedagogik tadqiqotlarida nikoh motivlari batafsil tahlil qilingan. Ularning tadqiqotlarida talaba yigit va qizlarda turmush o'rtog' tanlashning asosiy sabablarini aniqlashga imkon beradi. Talaba yigitlarda bu motivlar jinsiy yaqinlik istagi, boshqa jinsga g'amxo'rlik ko'rsatish hoxishi bilan bog'liq. Talaba qizlar motivida boshqa jins vakilidan g'amxo'rlikni boshdan kechirish, sevgi tuyg'ularini ko'rsatish va uni o'zlariga nisbatan his qilish istagi bilan bog'liqligi aniqlangan. Umuman olganda, ikkala jinsda ham motivlar deyarli bir xil va hissiy motivlar bilan bog'lanmoqda [6].

E.Eydemiller va V.Yustiskislar talabalarni oilaviy hayotga tayyorlashda psixoterapiyadan foydalanish ularning oilaviy munosabatlarni barqarorligi zamin bo'luvchi qiziqishlari va ma'naviy qadriyatlariga mos keluvchi juftliklarni tanlay olish imkoniyatini ko'rsatib bergan [1].

Tadqiqotlar kuzatishlar natijasidan xulosa qilamizki, yoshlarni ota-onalik roliga psixologik tayyorgarlik ko'rish uchun faqat bir yoqlama yondashuvlar biz kutgan samaradorlikni oshirib beravermaydi. Yoshlar ota-ona roli, ota-onalik burchi, mas'uliyati hislarini his qila olishi uchun ularda ma'lum darajada amaliy tajribalar, ilmiy tushunchalar talab qilinmoqda. Uning uchun yoshlarda nikoh qurishga munosabati, nikohga tayyorgarligi va nikoh qurish motivlari, oila haqidagi tasavvurlari, qarashlarini to'g'ri shakllantirishga yordam ko'rsatish lozim. Bundan tashqari yoshlarda oila qurishga iqtisodiy tayyorgarlik ham talab qilinmoqda. Sababi yoshlarimizning moddiy ehtiyojlari turli tuman bo'lganligining hisobiga turar-joy, iqtisodiy-maishiy imkoniyatlariga bo'lgan munosabatlarni aniqlashtirishga to'g'ri keladi.

Xulosa. Xulosa o'rnida yoshlarimiz ota-onalik roliga psixologik tayyorgarligida oila to'g'risidagi barqaror tasavvurlarini va tushunchalarini boyitish, zarur bo'lgan psixologik bilimlar bilan kuchaytirishga qaratilgan o'quv kurslarini tashkil etish lozim. Unda yoshlarga ota-onalikka psixologik tayyorgarlik darajasi ta'lim bilan belgilanadi.. Kelgusida yoshlar uchun samarali oila tarbiyasi, ota-ona pozitsiyalari, ota-onalik mas'uliyati kabi ko'plab tizimli o'quv mashg'ulotlarini joriy etishni qullav-quvvatlash zarurati tug'iladi.

Adabiyotlar

Rasulova Z.A. O'zbeklarda oila-nikoh an'alarining ijtimoiy va etnik psixologiyasi. -T: O'qituvchi,2018.-256 b

Yadgarova G.T. Noto'liq oilalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Psixol.fan. nomzod...diss: 19.00.05.-T.2004-140 b.

Карабанова, О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: учебное пособие [Текст] / О.А. Карабанова. – Москва: Гардарики, 2004. – 320с.

Жупиева, Е.И. Особенности психологической готовности к материнству студенток [Текст] / Е.И. Жупиева // Сибирский психологический журнал. – 2015. – №16 – С.100–108.

А.И. Фрей, М.В. Нухова, В.В. Курунов. Психологическая готовность к родительству студенческой молодёжи. Научный статья. Педагогический журнал башкортостана. №1(74) 2018г.

Васильева Е.Н. Психологическая готовность к родительству: монография / Е.Н. Васильева, А.В. Щербаков. – Н. Новгород: НИУ РАНХиГС, 2015. – 208 с

KICHIK GURUHLARDAGI NIZOLI VAZIYATLARNI BOSHQARISHDA EMOTSIONAL INTELLEKT VOSITASIDAN FOYDALANISH

*Normo 'minov Shodiyorbek To 'ychiboy o 'g 'li,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik guruhlardagi nizoli vaziyatlarni boshqarishda emotsional intellekt vositasidan foydalanish haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, emotsional intellekt nizolarni samarali hal qilish va hal qilish uchun zarur bo'lgan asosiy xususiyatlar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: konflikt, nizo, hissiy intellekt, emotsional intellekt, guruh, emotsiya, empatiya, psixologik holat.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В УПРАВЛЕНИИ КОНФЛИКТАМИ В МАЛЫХ ГРУППАХ

*Нормуминов Шодиёрбек Туйчибоевич,
Докторант Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова*

Аннотация: В данной статье представлена информация об использовании инструмента эмоционального интеллекта при управлении конфликтными ситуациями в малых группах. Также эмоциональный интеллект рассматривается как ключевая характеристика, необходимая для эффективного разрешения и разрешения конфликтов.

Ключевые слова: конфликт, конфликт, эмоциональный интеллект, эмоциональный интеллект, группа, эмоция, эмпатия, психологическое состояние.

USING EMOTIONAL INTELLIGENCE IN SMALL GROUP CONFLICT MANAGEMENT

*Normominov Shodiyorbek Toychiboyovich,
Doctoral student of Samarkand State University named after Sharof Rashidov*

Abstract: This article provides information on the use of the tool of emotional intelligence in managing conflict situations in small groups. Also, emotional intelligence is thought about as the key characteristics necessary for effective conflict resolution and resolution.

Key words: conflict, conflict, emotional intelligence, emotional intelligence, group, emotion, empathy, psychological state.

Kirish. Nizo, ziddiyat, qarama-qarshilik tabiat va jamiyatda, shaxsiy ruhiyatida va shaxslararo munosabatda har doim mavjud bo'lib uning sabablari turlicha bo'lishi mumkin. Inson yashash davomida turli xildagi nizolarni, ziddiyatlarni, kelishmovchiliklarni, munosabatlardagi qarama-qarshiliklarni bartaraf qilishi bilan o'z maqsadiga erishadi. [1]. Ilmiy manbalarda ko'rsatilishicha asosan nizolarning quyidagi turlari ko'p uchraydi: shaxslararo nizo, shaxs va guruh o'rtasidagi nizo, guruhlararo nizo.

Umuman hayot nizolarga, ziddiyatlarga to'la. Hech bir jamiyat, uning a'zolari nizoli holatlardan holi emas. Insonning jamiyatdagi yashash tarzini turli ziddiyatlarsiz tasavvur ham etib bo'lmaydi. Turli nizo va ziddiyatlar bilan umr ko'rish, har qanday yoshda, har joyda, har qanday vaziyatda to'qnash kelish mumkin. Nizolar uyda, maktabda, ko'chada, o'quvchilar orasida, ota-onalar va farzandlar, xodim va uning rahbariyati orasida, jamoa

a'zolari o'rtasida, guruhlarda sodir bo'lishi mumkin. [2]. Mana shunday vaziyatlarda emotsional intellekt kichik guruhlardagi ziddiyatli vaziyatlarni boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Nizolar insoniyatning o'zaro munosabatlarning muqarrar qismi bo'lganligi sababli, his-tuyg'ularni tushunish va tartibga solish qobiliyati, shuningdek, boshqalar bilan empatik munosabatda bo'lish nizolarni hal qilish va boshqarishga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Psixologlar Piter Salovey va Jon Mayer tomonidan ta'riflangan emotsional intellekt o'z his-tuyg'ularini tan olish, tushunish va boshqarish qobiliyatini, shuningdek, boshqalarning his-tuyg'ularini tan olish, tushunish va ta'sir qilish qobiliyatini anglatadi. [4]. Yana bir tadqiqotchilar fikriga ko'ra emotsional intellekt - yurak va aqlning to'qnashuvidir. Emotsional intellekt bu o'zida ham, boshqalarda ham his-tuyg'ularni idrok etish, nazorat qilish va baholash qobiliyatidir. Bu tushuncha 1930-yillarda ijtimoiy intellekt bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar va 1970-yillarda intellektning turli shakllari bo'yicha olib borilgan ishlar natijasida paydo bo'lgan. 1990-yillarda amerikalik psixolog Daniel Goleman «Emotional Intelligence: Why it Can Matter More Than IQ» nomli kitobini nashr etdi. Kitobda u hissiy intellektning beshta «tarmoqlar»ini aniqladi: his-tuyg'ularni bilish, his-tuyg'ularni boshqarish, o'z-o'zini rag'batlantirish, boshqa odamlarning his-tuyg'ularini tan olish va tushunish, munosabatlarni boshqarish kiradi.

Emotsional intellekt besh turkumdan iborat:

1. O'z-o'zini anglash (his-tuyg'ularni tan olish va tushunish qobiliyati).
2. Ijtimoiy ko'nikmalar (munosabatlarni o'rnatish qobiliyati).
3. O'z-o'zini tartibga solish (his-tuyg'ularni boshqarish qobiliyati).
4. Empatiya (odamlarning his-tuyg'ularini his eta olish, hamdard bo'la olish).
5. Motivatsiya (quvvat bilan maqsadlarga erishish istagi).

Golemanning ta'kidlashicha, emotsional intellekt muhim yetakchilik xususiyatlarini osonlashtiradi. Masalan, boshqa odam nimani his qilayotganini aniqlik bilan tushunish qobiliyati (hamdardlik) bu tuyg'uni va undan kelib chiqadigan har qanday xatti-harakatlarni boshqarishga imkon beradi. Shuningdek, o'ziga xos xususiyatlar yetakchilik uchun muhim, ammo EQ - yosh, tajriba va o'z-o'zini aks ettirish bilan o'sib rivojlanib boradi.

Muhokama. Nizo murakkab, ko'p qirrali, ko'p bosqichli ijtimoiy-psixologik hodisa hisoblanib, muayyan maqsad va manfaatlar asosida birlashgan shaxslar, ijtimoiy guruhlar, milliy-etnik jamoalar, davlatlar va mamlakatlar guruhlarini ishtirok etadi. Shuningdek, shaxs darajasida, shaxsning ichki tuzilishi elementlari o'rtasida ziddiyat mavjud. Shaxsiy ziddiyat nafaqat psixologik hodisa, balki ijtimoiy-psixologik xususiyatga ega, chunki o'zaro ehtiyojlarni, maqsadlarni, qadriyatlarni, manfaatlarini qondirish muayyan ijtimoiy munosabatlarning butun tizimi bilan bog'liq bo'ladi.

Qarama-qarshiliklar turli sabablar va motivlarga ko'ra yuzaga keladi: psixologik, iqtisodiy, siyosiy, diniy va boshqalar. Uslubiy jihatdan qarama-qarshilik odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ma'lum bir sifati bo'lib, uning turli tomonlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklarda namoyon bo'ladi. Agar tomonlar o'rtasidagi qarama-qarshilik shaxs darajasida amalga oshirilsa, bu tomonlar uning ichki tuzilishini tashkil etuvchi shaxsning turli motivlari bo'ladi. Odamlar to'qnashuvda ma'lum maqsadlarni ko'zlaydilar va o'z manfaatlarini himoya qilish uchun kurashadilar. Shunday qilib, konflikt - bu o'z manfaatlarini va maqsadlariga erishish uchun tomonlarning qarama-qarshiligida ifodalangan o'zaro ta'sirning o'ziga xos ko'rinishi. Barcha nizolar odamlar o'rtasida yoki shaxsning o'zida paydo bo'ladigan qarama-qarshiliklarga asoslanadi. Bu qarama-qarshiliklar ob'ektiv yoki sub'ektiv xarakterga ega bo'lishi mumkin, ya'ni ular sub'ektiv yoki xayoliy shaxsiy omillar ta'sirida yuzaga kelishi mumkin. Biroq, barcha qarama-qarshiliklar nizolarning rivojlanishiga sabab bo'lmaydi, ularning ba'zilari

nizosiz shaklda mavjud bo'lishi mumkin, faqat ma'lum bir ijtimoiy vaziyatda konflikt shaklini oladi.

Kichik guruhlardagi nizolarni boshqarish kontekstida emotsional intellekt nizolarni samarali hal qilish va hal qilish uchun zarur bo'lgan bir nechta asosiy xususiyatlarni o'z ichiga oladi. [5].

Birinchidan, o'z-o'zini anglash nizoli vaziyatlarni boshqarishda hissiy intellektning asosiy xususiyatidir. O'z-o'zini anglash darajasi yuqori bo'lgan shaxslar o'zlarining his-tuyg'ularini tan olishlari, nizolarni keltirib chiqaradigan omillarni tushunishlari va bunday vaziyatlarni hal qilishda o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashlari mumkin. Kichik guruhlardagi nizolarda o'z-o'zini anglash odamlarga konfliktga qo'shgan hissalarini baholashga va o'z harakatlari uchun mas'uliyatni o'z zimmalariga olishga imkon beradi, bu esa ularni hal qilishda yanada konstruktiv yondashuvni rivojlantiradi.

Ikkinchidan, o'z-o'zini tartibga solish konfliktlarni boshqarishda hissiy intellektning yana bir muhim xususiyatidir. Bu impulsiv reaksiyalarni boshqarish, his-tuyg'ularni boshqarish va o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Kichik guruhlardagi nizolarda kuchli o'z-o'zini tartibga solish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxslar xotirjamlikni saqlab qolishlari, oqilona fikrlashlari, keskinliklarning kuchayishiga yo'l qo'ymasliklari va shu bilan konstruktiv muloqot va muammolarni hal qilish uchun qulay muhit yaratishlari mumkin.

Uchinchidan, empatiya hissiy intellektning muhim xususiyati bo'lib, kichik guruhlarda nizolarni boshqarishga katta ta'sir ko'rsatadi. Empatik shaxslar o'zaro tushunish va hurmat tuyg'usini kuchaytirib, nizoda ishtirok etayotgan boshqa odamlarning nuqtai nazari va his-tuyg'ularini tushunishga qodir bo'ladi. Boshqalar bilan hamdard bo'lish orqali odamlar nizolarni bartaraf etishlari, ishonchni mustahkamlashlari va guruh ichida ochiq muloqotni osonlashtirishlari mumkin.

Shuningdek, ijtimoiy ko'nikmalar kichik guruhlardagi nizolarni boshqarish uchun hissiy aqldan foydalanishda muhim rol o'ynaydi. Kuchli ijtimoiy ko'nikmalarga ega bo'lgan shaxslar shaxslararo dinamikani samarali boshqarishi, boshqalar bilan munosabat o'rnatishi va ishonchli muloqot qilishi mumkin. Kichik guruhlardagi ziddiyatli vaziyatlarda kuchli ijtimoiy ko'nikmalarga ega bo'lgan shaxslar munozaralarda vositachilik qilishlari, murosaga erishishlari va guruhni birgalikdagi yechimlarga yo'naltirishlari mumkin. Ushbu individual xususiyatlarga qo'shimcha ravishda, emotsional intellekt kichik guruhlardagi nizolarni boshqarish uchun tegishli bo'lgan jamoaviy jihatlarni ham o'z ichiga oladi. Guruhning hissiy tushunchasi butun guruhda mavjud bo'lgan his-tuyg'ularni tan olish va tushunishni o'z ichiga oladi. Jamoaviy hissiy muhitni tan olgan holda, guruh a'zolari asosiy ziddiyatlarni bartaraf etishlari va yanada uyg'un muhit yaratishga harakat qilishlari mumkin.

Bundan tashqari, samarali muloqot kichik guruhlardagi nizolarni boshqarishda hissiy intellektning asosiy umumiy xususiyati hisoblanadi. Guruh a'zolari o'rtasida aniq va empatik muloqot tashvishlarni ifoda etish, turli nuqtai nazarlarni tushunish muhim ahamiyatga ega. Emotsional intellekt odamlarga qat'iy, ammo hurmat bilan muloqot qilish imkonini beradi va barcha ovozlari eshitiladigan va qadrlanadigan muhitni yaratadi. [3].

Shuni ta'kidlash kerakki, kichik guruhlardagi ziddiyatli vaziyatlarni boshqarishda hissiy intellektni qo'llash o'zining qiyinchiliklaridan holi emas. Qarama-qarshi his-tuyg'ular va mustahkamlangan istiqbollar odamlarning o'z-o'zini anglashi, his-tuyg'ularini tartibga solish, boshqalar bilan empatiya munosabatini yaratish va samarali muloqotni davom ettirishni qiyinlashtirishi mumkin. Bundan tashqari, guruh dinamikasi nizolarni hal qilish jarayonini murakkablashtirishi mumkin, bu esa hissiyotlarni hisobga

oladigan yondashuvni talab qiladi. Ushbu qiyinchiliklarga qaramay, kichik guruhlardagi nizolarni boshqarishda hissiy intellektdan foydalanishning afzalliklari katta. Guruhda emotsional intellektni rivojlantirish orqali odamlar hissiyotlarni tushunish va boshqarish qobiliyatini rivojlantirishi mumkin, bu esa nizolarni hal qilishda yanada konstruktiv yondashuvlarga olib keladi. Oxir oqibat, bu kuchliroq munosabatlarga, hamkorlikni yaxshilashga va guruhning yanada ijobiy dinamikasiga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, hissiy intellektdan kichik guruhlardagi ziddiyatli vaziyatlarni boshqarish vositasi sifatida foydalanish xususiyatlari o'z-o'zini anglash, o'zini o'zi boshqarish, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalar kabi individual fazilatlarni, shuningdek, jamoaviy jihatlarni, shu jumladan guruhning hissiy ongini va samarali muloqotni o'z ichiga oladi. Ushbu xususiyatlardan foydalangan holda, shaxslar nizolarni yanada samarali boshqarishi, guruh ichidagi tushunish va hamkorlikni rivojlantirishi va natijada yanada uyg'un va samarali guruh dinamikasiga hissa qo'shishi mumkin. Hissiy intellekt kichik guruhlardagi nizolarni hal qilish uchun qimmatli vosita bo'lib xizmat qiladi, o'zaro hurmat, hamdardlik va muammolarni hamkorlikda hal qilish uchun asos yaratadi.

Adabiyotlar ro'yxati

Adizova T.M. Boshqaruv psixologiyasi. -Toshkent, 2000. 65 b.

Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi.-T.: "Yunaks print" 2006. 84 b.

G'oziyev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001. 106 b.

5. Sharifxo'jaev M., Abdullaev Yo. Menejment. Darslik – T.: O'qituvchi, 2002. 256 b.

Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как предиктор академической успеваемости. Университетское образование: опыт тысячелетия, проблемы, перспективы развития: тез. докл. II междунар. конгр., Минск: МГЛУ, 2008. - Т. 2. - С. 115 - 116.

ВОЗМОЖНОСТЬ ПОСТСЕКУЛЯРНОГО ПОВОРОТА В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ: ВЗГЛЯД ИССЛЕДОВАТЕЛЯ ПСИХОЛОГИИ ИСЛАМА

Насибуллово Камил Исхакович,

*Кандидат психологических наук, старший преподаватель кафедры
психологии религии и педагогики Международной исламской академии
Узбекистана*

Аннотация: В статье рассмотрена взаимосвязь между психологией и религией, особенно в контексте ислама, через призму постсекулярного поворота в современной науке. Представлен взгляд исследователя в области психологии религии на существующие подходы и перспективы развития психологии ислама, подчеркивая необходимость более глубокого диалога между религиозными и психологическими исследованиями. Обсуждаются проблемы и ограничения современной академической психологии, включая ее склонность к секуляризации и недостаточное внимание к религиозным аспектам в изучении человеческой психики. Статья подчеркивает важность интеграции религиозных учений, в частности ислама, в психологическую науку и практику, что может способствовать более полному и глубокому пониманию человеческой природы.

Ключевые слова: духовность, культурная психология, суфизм, деколонизация науки, радикализация, глобализация. психологическое консультирование.

IMKONIYATI POSTSEKULAR BURILISHNING ZAMONAVIY PSIXOLOGIYADA: ISLOM PSIXOLOGIYASI TADQIQOTCHISINING NAZARI

Nasibullov Kamil Isxakovich,

*Psixologiya fanlari nomzodi, diniy psixologiya va pedagogika kafedrasining katta
o'qituvchisi, O'zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi*

Annotatsiya: Maqolada psixologiya va din, ayniqsa Islom kontekstida, postsekulyar burilish orqali zamonaviy fanlarda mavjud bog'liqlik ko'rib chiqilgan. Diniy psixologiya sohasida tadqiqotchi mavjud yondashuvlar va Islom psixologiyasining rivojlanish istiqbollari haqida fikr yuritgan, diniy va psixologik tadqiqotlar o'rtasida chuqurroq muloqot zarurligini ta'kidlagan. Zamonaviy akademik psixologiyaning muammolari va cheklovlarini, jumladan uning sekulyarizatsiyaga moyilligi va inson psixikasini o'rganishda diniy jihatlarga yetarli e'tibor bermaslikni muhokama qilingan. Maqola psixologik fan va amaliyotda, ayniqsa Islom ta'limotlarini integratsiyalashning ahamiyatini ta'kidlab, inson tabiatini chuqurroq va to'liqroq tushunishga yordam berishi mumkinligini ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, madaniy psixologiya, sufiyizm, fan dekolonizatsiyasi, radikalizatsiya, globalizatsiya, psixologik maslahat.

THE POSSIBILITY OF A POST-SECULAR TURN IN MODERN PSYCHOLOGY: A VIEW FROM AN ISLAMIC PSYCHOLOGY RESEARCHER

Nasibullov Kamil Iskhakovich,

*Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer, Department of Psychology
of Religion and Pedagogy, International Islamic Academy of Uzbekistan*

Abstract: The article explores the interconnection between psychology and religion.

<http://interscience.uz>

particularly in the context of Islam, through the prism of the post-secular turn in contemporary science. It presents a researcher's perspective in the field of the psychology of religion on the existing approaches and future prospects of Islamic psychology, emphasizing the need for a deeper dialogue between religious and psychological research. Issues and limitations of modern academic psychology are discussed, including its tendency towards secularization and insufficient attention to religious aspects in the study of the human psyche. The article highlights the importance of integrating religious teachings, especially Islam, into psychological science and practice, which could lead to a more comprehensive and profound understanding of human nature.

Keywords: spirituality, cultural psychology, Sufism, decolonization of science, radicalization, globalization, psychological counseling.

Введение. В современном академическом дискурсе всё чаще обсуждается взаимосвязь таких кажущихся диаметрально противоположных областей, как религия и психология. Обе дисциплины стремятся к пониманию внутреннего мира человека, однако подходы и методологии их исследований существенно различаются. Религия, полагаясь на духовное измерение человеческой природы, и психология, применяющая научные методы к изучению психических процессов, на первый взгляд представляют собой разные парадигмы понимания человеческой личности. Тем не менее, исторически обе сферы имели множество точек пересечения, которые могут обогатить каждую из них, расширяя границы восприятия и анализа человеческого опыта. Эта статья представляет собой предварительный анализ текущего состояния и перспектив развития психологии ислама. В качестве исследователя, работающего на стыке нескольких академических дисциплин, я стремлюсь поделиться собственными наблюдениями и рефлексией, а не представить строгое научное исследование с полным набором эмпирических данных. Это размышление о том, как исторически сложившиеся подходы и современные тенденции восприятия религии и психологии могут взаимодействовать, создавая новые горизонты для понимания человеческой психики в контексте её духовных и культурных измерений.

Содержание. Религия и психология, обе направленные на исследование внутреннего мира человека, зачастую кажутся разделёнными глубоким уровнем непонимания и предубеждений. Несмотря на значительные усилия множества современных психологов-исследователей [2], диалог между этими сферами знания остаётся скорее исключением, чем правилом. Интересно, что курсы по психологии религии присутствуют довольно редко в программе подготовки психологов, а чаще всего их можно обнаружить на факультетах религиоведения и философии. Если касаться сферы исламоведения, то на различных форумах, посвященных изучению ислама, представители психологии встречаются очень редко. В основном, это собрания историков, антропологов, социологов, филологов, философов и лингвистов, специализирующихся на изучении ислама. Среди деятелей религии, включая ислам, то есть богословов и священнослужителей, наблюдается значительный скепсис по отношению к психологии. В беседах с имамами можно часто услышать мнение, что для верующего всё необходимое уже содержится в Коране, Сунне пророка Мухаммада и в других религиозных текстах. Психология же ассоциируется у них с распространением западных идей, которые, по мнению этих религиозных лидеров, могут подорвать основы мусульманской веры, внося в неё элементы феминизма и либерализма, которые, как правило, воспринимаются только с негативной стороны.

Таким образом, религия и психология зачастую предстают как две

противоположные силы, которым трудно найти общий язык. Само развитие научной психологии нередко рассматривается академическими психологами как процесс её секуляризации, то есть отхода от религии, а историческое изучение души в религиозных и философских системах относится к донаучному этапу развития этой области знания. Этот этап, как считается, мало что дал современной психологии. Восхваление экспериментального метода, заимствованного из естественных наук, подчёркивает движение психологии в направлении отделения от религии, и, следовательно, как считается, к большей научной объективности. Несмотря на то, что выдающиеся учёные-психологи прошлого, такие как Зигмунд Фрейд (например, его произведения - «Будущее одной иллюзии», «Человек Моисей и монотеистическая религия»), Уильям Джеймс («Многообразие религиозного опыта. Исследование человеческой природы») и Карл Юнг (цикл лекций «Психология и религия»), уделяли значительное внимание религии, их работы все же не привели к широкому распространению исследований в этой области. Изучение психологии верующих все же менее популярны и значительно уступают исследованиям в области познавательных процессов, человеческого развития и закономерностей функционирования социальных групп, так что многие важные проблемы недостаточно исследованы из-за недостатка исследователей [2]. Возникает впечатление, что психология опасается потерять свой статус объективной науки, ассоциируясь с религией, как будто связь с религией может подорвать научную репутацию психологии.

Существующий перекос в исследованиях психологии ислама касается преимущественного внимания к вопросам экстремизма и терроризма. Эта тенденция нашла отражение в значительном количестве научных работ, в которых анализируются психологические аспекты радикализации и участие в террористических организациях (см. пример подобной статьи [6]). Несомненно, такие исследования имеют важное социальное значение в контексте глобальной безопасности и профилактики экстремизма. Однако, фокусировка исключительно на этих аспектах приводит к тому, что упускается более широкий спектр тем, связанных с психологическими особенностями верующих и роли религии в повседневной жизни. Психология ислама, как и любая другая область психологии, должна стремиться к балансу и разнообразию в изучаемых вопросах, чтобы лучше понять и служить нуждам всех слоев мусульманского сообщества, не ограничиваясь только анализом крайних проявлений.

Есть еще один фактор, который нельзя упускать из виду. Для начинающего ученого-исследователя требования к освоению психологии религии довольно значительны, помимо глубоких знаний в области психологии, как правило социальной, требуется осведомлённость в области религиоведения. Для проведения качественного научного исследования в области психологии ислама важно обладать современными знаниями в сфере исламской культуры, религиозной догматики, истории и антропологии, а также в той или иной мере знать или понимать арабский язык, который является языком священного Корана. Эти объективные сложности могут также стать значимым препятствием для вхождения в это многогранное научное поле.

Между тем, в отличие от психологии, другие социальные и гуманитарные науки, например, социология и антропология, вовсе не избегают исследований религии и не скрывают своего интереса к ней. Так, выдающиеся социологи прошлого, включая Эмиля Дюркгейма (например, «Элементарные формы религиозной жизни»), Макса Вебера («Хозяйственная этика мировых религий»), Карла

Маркса («Экономическо-философские рукописи 1844 года») и др., рассматривали изучение религии как ключ к пониманию природы общества и роли человека в нем. Открытия, сделанные в этих науках, продемонстрировали значимость религии как фактора социальной жизни. Все это подталкивает психологию к переосмыслению своего отношения к изучению религиозных аспектов человеческой жизни.

В парадигме социальных наук концепция постсекулярного поворота уже заняла достойное место в изучении темы религии [10], это понятие означает признание возвращения религии в общественную и научную сферы в современном мире. Несмотря на поразительные достижения естественных наук, технический и технологический прогресс, невероятный рост грамотности по всему миру, люди не прекращают быть религиозными и искать в религии ответы на самые важные вопросы своей жизни. Как отмечают социологи, в последние десятилетия религиозность населения Земли, по всей видимости, только увеличивается [5]. При этом происходят колоссальные изменения в самой сущности религиозности, вера становится все более индивидуализированной, а религии глобализируются. Исследователи говорят о появлении «рынка религий», где религиозные традиции и системы перемешиваются и активно взаимодействуют, обогащая наше понимание духовного измерения жизни человека. Возрождение интереса к теологическому взгляду как важному языку описания человеческого опыта заслуживает пристального внимания со стороны психологии, однако этот процесс пока что не нашёл широкого отклика в нашей дисциплине. Религиозность и духовное измерение личности редко становятся объектами прямого изучения, психологи часто предпочитают обращаться к подобным проявлениям человеческого опыта через призму экзистенциальных, смысловых и ценностных категорий, упуская из виду значимость религиозных убеждений в жизни человека.

Результаты. Таким образом, возникает логичный вопрос о самой возможности установления диалога между этими двумя областями знания о человеке, которые, казалось бы, находятся сейчас на непримиримых и антагонистических позициях. В этом контексте предлагается рассмотреть несколько ключевых аргументов, подчёркивающих значительный потенциал сближения психологии и религии.

Во-первых, в рамках религиозных традиций за столетия сформировался обширный корпус знаний о человеческой душе, личности, разнообразных трансформационных практиках. К примеру, в исламском суфизме можно найти глубокий и во многом уникальный опыт духовного развития человека, а также развернутую систему практик его самосовершенствования [4]. Стоит задаться такими вопросами: как мы, современные психологи, воспитанные скорее в естественно-научной экспериментальной парадигме изучения психических явлений, можем обогатить свою практику и теорию, проникая в суть этих древних учений? Какие аспекты суфийской традиции могут вдохновить нас на проведение новых исследований и создание практических методик?

Второй аргумент касается глобального современного тренда в гуманитарных и социальных науках, направленного на преодоление европоцентризма и на стимулирование деколонизации науки и образования, который также применим и в отношении к психологии [1]. Когда дело доходит до вклада исламской цивилизации в психологическую науку, наблюдается вопиющая недооценка, к сожалению, довольно широко распространенная в академических кругах. Это прослеживается и в структуре, и в общей идеологии образовательных программ по подготовке психологов. Например, если обратить более пристальное внимание на популярные учебные пособия по истории психологии [7, 8], можно заметить,

что в них, как правило, упоминаются лишь несколько средневековых мыслителей ислама, как правило, это Ибн Араби, Альгазен и Авиценна. В этих учебниках часто можно встретить такую позицию, когда ценность исламской цивилизации сводится к ее посреднической роли между древней Античностью и современным западным миром. Кажется, что все богатство и самобытность исламского интеллектуального наследия, его значение состоит в передаче аристотелевской мысли в интеллектуальное пользование христианским богословам средневековой Европы. Такой подход минимизирует важность, глубину и самоценность исламской мысли и её влияния на развитие мировой науки и культуры, включая и психологию.

Психологические теории, базирующиеся в основном на опыте западного мира, не всегда могут претендовать на универсальность. Особенно это касается изучения тех феноменов психической жизни, которые во многом определяются культурными и религиозными факторами. Таким образом, расширение исследовательского поля психологии за счёт включения опыта, знаний и даже эпистемологии не только христианских и иудейских, но и мусульманских сообществ, может привести к значительному обогащению нашего понимания природы человеческой психики. Ни в коем случае нельзя недооценивать силу академического образования, ведь оно закладывает основы научного мировоззрения будущего психолога. Поэтому пересмотр прежней парадигмы должен касаться не только сферы академических исследований, но и включать сферу образования.

Наконец, важно отметить все возрастающий интерес к качественной психологической помощи среди самих мусульман. Всё больше представителей исламского богословия обращаются к психологическим знаниям и практикам, интегрируя их в рамки традиционного религиозного мировоззрения [3]. Этот процесс не только способствует формированию новых подходов в психотерапии и в консультировании, но и открывает возможности для интенсивного академического обмена между психологами и религиозными учёными. Следует подчеркнуть, что даже психологи, традиционно не склонные к глубокому изучению религиозных вопросов, всё чаще обращают внимание на работу с клиентами-мусульманами, откликаясь на запросы собственного социального и культурного ландшафта. Такой интерес к новым аспектам профессиональной деятельности подчёркивает важность признания того, что эффективное взаимодействие с клиентом достижимо только при условии глубокого уважения и понимания его религиозных убеждений и культурных особенностей. Таким образом, перед нами открывается путь к созданию новой, интегративной модели психологической науки и практики, которая учитывает религиозное и культурное многообразие человеческого опыта [11].

Выводы. В заключение хочется подчеркнуть, что специфика и сложности, с которыми сталкиваются исследователи при изучении психологии религии, безусловно не должны восприниматься как непреодолимые препятствия. Скорее, они предлагают нам новые вызовы и ставят перед нами новые научные проблемы, открывая прежде скрытые горизонты для научного поиска и практической деятельности. Происходит институционализация психологии ислама как академической области, что ставит перед исследователями задачу строгой систематизации знаний, определения границ дисциплины и разработки методик, основанных на эмпирических данных и теоретических подходах [9]. Это направление требует развития как научной, так и практической базы для обеспечения квалифицированной психологической помощи мусульманам, с учетом специфики их духовных и культурных особенностей.

Литература.

Bendeck Sotillos S. (2021). The Decolonization of Psychology or the Science of the Soul// Spirituality Studies. Vol. 7 (1). P. 18-37.

Paloutzian R., Park C. (2005). Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality.

Rothman, A. (2021). Developing a Model of Islamic Psychology and Psychotherapy: Islamic Theology and Contemporary Understandings of Psychology (1st ed.). Routledge.

Yannis T. Sufism and the Way of Blame: Hidden Sources of a Sacred Psychology. Weaton IL/Chennai, India, Quest Books, 2010, 282 p.

Бергер П. Фальсифицированная секуляризация // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2012. № 2 (30). С. 8–20.

Горюнов А. П. «Религиозное манипулирование русскими женами при вербовке в исламские международные террористические организации» // Научный вестник Омской академии МВД России. 2021. Т. 27. № 1 (80). С. 84-88.

Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: Учебник для вузов.— 5-е изд., перераб. и доп.— М.: Академический Проект, 2004.— 576 с.

Марцинковская Т.Д. История психологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - 4-е изд., стереотип. - М.: Издательский центр «Академия», 2004. - 544 с.

Павлова О. С. Психология ислама: институционализация научной дисциплины в российском контексте// Минбар. Исламские исследования. 2018. № 11(1). С. 169–181.

Узланер, Д. Постсекулярный поворот. Как мыслить о религии в XXI веке. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2020. — 416 с.

Яхин Ф.Ф. Исламская психология: от монотеистической парадигмы к теории личности. Минбар. Исламские исследования. 2019. №12(1). С.237-250.

ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДОЙ СЕМЬИ НА ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ КРИЗИСОВ

*Нуралиева Барно Урунбаевна,
преподаватель Узбекском государственном университете мировых языков*

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы молодой семьи, с которыми она сталкивается на раннем этапе своего существования. В работе акцентируется внимание на типах молодых семей, раскрыты особенности функционирования молодой семьи, специфика семейных кризисов данного периода и предложены пути их успешного преодоления.

Ключевые слова: семья, молодая семья, проблемы семьи, семейные кризисы, преодоление кризисов.

PROBLEMS OF A MODERN YOUNG FAMILY ON THE WAY TO OVERCOME CRISES

*Nuralieva Barno Urunbaevna,
teacher at the Uzbek State University of World Languages*

Abstract: The article examines the problems of a young family that it faces at an early stage of its existence. The work focuses on the types of young families, reveals the features of the functioning of a young family, the specifics of family crises of this period and suggests ways to successfully overcome them.

Key words: family, young family, family problems, family crises, overcoming crises.

ZAMONAVIY YOSH OILA INQIROZLARNI YENGIB O'TISH YO'LIDAGI MUAMMOLAR

*Nuraliyeva Barno O'rinboyevna,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada yosh oila o'z mavjudligining dastlabki bosqichida duch keladigan muammolar ko'rib chiqiladi. Asarda yosh oilalarning turlariga alohida e'tibor qaratilgan, yosh oilaning faoliyat ko'rsatish xususiyatlari, ma'lum bir davrdagi oilaviy inqirozlarning o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan va ularni muvaffaqiyatli bartaraf etish yo'llari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: oila, yosh oila, oilaviy muammolar, oilaviy inqirozlar, inqirozlarni bartaraf etish.

Семья – это небольшая социальная группа, основанная на браке или родстве. Членов такой группы объединяет совместная жизнь, взаимопомощь и моральная ответственность. Семья – социальный институт, отвечающий потребностям общества, он играет важную роль в пополнении населения, организации образовательной деятельности, реализации общественного потребления, передаче культурного наследия. Под молодой семьёй понимают супружескую пару с детьми или без них, как правило, имеющие срок семейной жизни не более пяти лет, а возраст каждого из супругов не превышает 30 лет. Согласно Н.А. Тарановой, молодая семья является субъектом воспроизводства населения и объектом социальной политики, это супруги активного репродуктивного возраста, которые прожили вместе не менее двух лет с момента создания брачного союза, с детьми или без детей, с родственниками или без родственников. Молодые семьи являются

одной из наиболее уязвимых групп населения. Именно молодые семьи чаще всего относят к категории семей, нуждающихся в помощи и поддержке. Молодые люди не всегда способны справиться с семейными кризисами самостоятельно, и вместе с тем, редко прибегают к помощи специалистов. Молодую семью отличает ряд психологических особенностей, которые проявляются на ранних этапах семейной жизни. Такая семья находится еще на стадии своего формирования и закладывания фундамента семейных отношений, она в процессе своего интенсивного семейного развития, что часто сопряжено с нестабильностью отношений между супругами и возникающими сложностями взаимодействия. Они не так давно овладели новыми социальными ролями и у них происходит активный процесс социализации семьи, как самостоятельного социального образования в обществе.

Семья в современном мире. Молодые семьи разделяют на благополучные и неблагополучные. Неблагополучность подобных семей, связывают, как правило с призывным возрастом супруга, которого могут забрать в армию; со студенчеством, когда партнеры еще находятся в процессе получения профессии; и с отсутствием супруги или супруга, когда мать или отец, – одиночка. Основные функции молодой семьи – это генеративная (репродуктивная), психологическая (психотерапевтическая, рекреационная), первичная социализация детей, хозяйственно-бытовая. Генеративная (репродуктивная) функция – это потребность человечества в продолжении рода. Это не только биологическая потребность, большое социально-экономическое она имеет значение и для генофонда. Общество заинтересовано в том, чтобы каждое новое поколение было не меньше предыдущего по численности. Именно молодые семьи вносят наибольший вклад в удовлетворение этой потребности общества. Для него, генеративная функция является приоритетной. Семья становится пространством для молодых людей, чтобы реализовать свои чувства, а также условием для формирования зрелой взаимной любви. Супруг или супруга становятся тем единственным человеком, совместная жизнь с которым составляет глубокий внутренний смысл семьи. Семья обладает способностью одновременно обеспечивать своим членам чувство безопасности, эмоциональную связь, самоутверждение и принадлежности к группе. Представляется, что этот психотерапевтический аспект трудно реализуем, в силу недостатка жизненного опыта, настойчивости и достаточной «житейской мудрости», однако, всё же, при надлежащих условиях и разумом подходе, семья способна развить свою систему потребностей до наивысшей, а именно до самоактуализации и реализации творческого потенциала каждого из супругов как в отдельности, так и совместно. Далее раскроем функцию первичной социализации детей, она представляется одной из важнейших функций молодой семьи. Данная функция весьма многогранна, только лишь обзавестись ребенком – недостаточно, необходимо просвещать его, знакомить с обществом, обучать навыкам взаимодействия с социумом. Однако, молодые родители, часто оказываются не готовы уделять достаточно времени на подобное воспитание детей. Хозяйственно-бытовая функция отвечает за поддержание здоровья супругов и детей в семье, уход за пожилыми родственниками и маленькими детьми, ведение домашнего хозяйства, приготовление пищи, поддержание порядка в доме, покупку новых вещей, одежды и бытовой техники. Реализация этой функции связана с источниками и объемом дохода в семье, распределением домашнего труда между родственниками, отношениями между супругами, а также между родителями и детьми. В том числе она оказывает значительное влияние на психологический климат дома, поскольку достижение договоренностей относительно быта и следование им – является нелегкой задачей для молодых супругов. Наиболее

распространенными трудностями молодых партнеров, сопряжены с психологической зависимостью от родителей, попытками перевоспитать партнера, эгоцентричными представлениями о семье, психологической и материальной незрелостью и др. Семейный кризис понимается как реструктуризация супружеских и семейных отношений, когда супругам необходимо разработать новые поведенческие стратегии и способы реагирования на сложную ситуацию. Основой кризисов в молодой семье является адаптация супругов к их развивающимся семейным отношениям, им важно выработать устойчивые взаимоотнокомфортные формы реагирования на конфликтные ситуации, связанные с различными аспектами семейной жизни. Для некоторых пар неспособность разрешать конфликты накладывает отпечаток на все аспекты процесса взаимной адаптации. Это зависит от того, насколько схожи взгляды супругов на ту или иную сферу семейной жизни, насколько они способны пересматривать или принимать тот факт, что несмотря на различие во взглядах, партнер и их отношения в целом не теряют своей ценности. Кризис в молодой семье – неотъемлемая составляющая семейной жизни. Независимо от того, насколько счастливы супруги в браке, всегда Семья в современном мире возникают причины, когда имеет место конфликт интересов и противостояния сторон. Кризисы в благополучных и неблагополучных семьях существенно различаются. В успешном браке серьезные кризисы случаются гораздо реже и длятся недолго, что часто приводит не только к выяснению отношений, но и к конструктивному разрешению проблем. Что касается неблагополучных семей, их члены семьи часто сталкиваются со сложностями на всех этапах своего взаимодействия, их напряженные разговоры зачастую полны конфликтогенов, что провоцирует все новые конфликты; у них отсутствуют навыки поиска и нахождения взаимоприемлемых решений; они больше фокусируются на удовлетворении своих личных потребностей, нежели семейных или потребностях своих близких.

Кризис в молодых семьях имеет следующую очередность.

1. Кризис первого года жизни.
2. Кризис трех лет.
3. Кризис первой беременности.
4. Кризис появления первенца.

Чтобы успешно преодолеть семейный кризисный период, супругам необходимо хорошо осознавать суть кризиса и его причины. Когда молодые супруги начинают жить вместе, им важно достичь определенных договоренностей и соглашений относительно взаимодействия с родителями и друзьями каждого супруга. Также, необходимо, достаточно детально обсудить многие практические аспекты жизни и расхождения между ними, как между двумя людьми, имеющими свои особые привычки и предпочтения, достойные принятия и уважения. Кроме того, им предстоит ответить, как себе, так и партнеру на большое количество прямых и косвенных вопросов, типа: кто решает, где жить; будет ли жена работать или будет заниматься собой, детьми и домом; и большое количество других, хоть со стороны и простых, но весьма значимых, в долгосрочной перспективе, вопросов, таких как: кто и для кого будет выбирать одежду, кто будет закупать продукты. Следует понимать, что знания о браке и реальный опыт – это два совершенно разных типа информации, которые, зачастую, бывает сложно интегрировать в жизнь, особенно на раннем этапе семейной жизни. Кроме того, супругам важно научиться экологично выражать свои желания, мысли, чувства, не задевая, не унижая, и не нападая на другого человека. Прямое, открытое, доверительное общение между партнерами – имеет решающее значение. Подобный тип общения требует смелости, искренности, а порой, и выработки новых убеждений, а также особой, непривычной для многих, практики общения. Столкнувшись с кризисом,

по истечении трёх лет совместной жизни, важно, чтобы супруги понимали, что они едины и они «в одной лодке, которую раскачивать бессмысленно». Если с годами выработалась стандартная схема взаимодействия и она начинает давать сбой – это может быть признаком того, что ее пора пересмотреть и возможно установить новый порядок. Вместе с тем, для более гармоничной жизни партнерам хорошо иметь общие интересы, которые они смогут реализовывать совместно.

Когда предстоит первая беременность и рождение ребенка, следует понимать, что это совместная цель и обоим следует принимать активное участие в период беременности. Супруг не должен быть просто наблюдателем. Когда ребенок рождается, важно, чтобы муж был вовлечен и помогал жене, потому что это общий ребенок и совместная вовлеченность имеет колоссальное значение в этот период. Благоприятным образом сказывается на семейных отношениях, когда женщина позволяет себе чаще оставлять ребенка с мужем. Таким образом, молодая семья, получая новый опыт, сталкивается с новыми, для себя, ситуациями и трудностями. Однако, зная особенности раннего этапа совместной жизни, специфику семейных кризисов данного периода молодая семья способна успешно реализовывать свои функции на пути своего развития и быть благополучной.

Именно в юношеском возрасте, когда юношам и девушкам предстоит разрешить кризисы личностного и профессионального самоопределения, роль семьи наиважнейшая. К счастью, семейные ценности и приоритеты закладываются с раннего детства и у каждой семьи есть возможность эффективно и последовательно заложить в детях нравственные ценности, передать семейные и этнокультурные традиции, качественно развивать эмпатию и рефлексивность. Стили воспитания выбирают сами родители, и важным условием сохранения взаимопонимания во взаимоотношениях с выросшим в студента ребенком является смена курса с диктата на сотрудничество, учитывающее взрослость и относительную независимость студента. Гиперопека – также нежелательный стиль родительского влияния на студента, Д.И. Фельдштейн метко именует его «тепличным», поскольку опека препятствует адаптации к новым обстоятельствам жизни и учебно-профессиональной деятельности, формирует инфантилизм и беспомощность. Студент-первокурсник пребывает в некоем замешательстве, ведь ему сложно адаптироваться одновременно и к новой академической группе, и к различным стилям преподавателей, и к условиям профессионального образования. Если складывается триада благоприятных условий и сотрудничества в системе «семья – студент – вуз», то с большой долей вероятности мы можем прогнозировать когнитивно-личностно-развитие студента и его профессиональную компетентность на всех этапах обучения в вузе. Жизнь студента насыщена событиями, обогащается его кругозор, выявляется творческий потенциал, последовательно обретаются учебные, учебно-профессиональные и профессиональные компетенции. В этот период качественное взаимодействие основных институтов социализации молодежи – семьи, вуза, общественных, культурных и спортивных организаций – содействует развитию личности и профессионализации студента в совокупности с реализацией социальной и профессиональной карьеры. Удручают отчисления студентов с младших курсов. Таких студентов отличает академическая незрелость: неспособность организовать самостоятельную учебную работу, низкая ответственность, отсутствие навыков работы с научной литературой и самообразования, недостаточное развитие познавательной мотивации, специфика социальной коммуникации преподавателя и студента. Мы полагаем, что многие вышеперечисленные умения проросли своими корнями в детство, семейные традиции, совместную деятельность, внутрисемейные взаимоотношения и

поддержку, либо отсутствие таковых. Отстраненность старших членов семьи, политика невмешательства в проблемные ситуации своих выросших детей зачастую приводят к несостоятельности в самоорганизации студента, ощущению им своей беспомощности и дезориентации в новом социуме и нежеланию нести в полной мере ответственность за свои поступки. Обретая желанный статус студента вуза, многие юноши и девушки не предполагают, с какими трудностями им придется столкнуться в процессе социально-психологического приспособления к взрослой жизни. А.А. Гнездилова, Ф.О. Семенова утверждают, что период студенчества является своеобразным рубиконом между юностью и взрослостью, некомпетентностью и знанием, пассивным подчинением и активной мотивацией к деятельности и познанию, ограниченностью и ответственностью. Родителям и преподавателям не следует забывать и том, что студенчество – серьезный этап социализации личности молодого человека, формирования его индивидуальности и мировоззрения, а от социально-психологических условий жизни в семье и обучения в вузе зависит успешность и безболезненность его межличностных взаимоотношений в последующем на протяжении всей жизни. Семья – целый мир, отмечают А.С. Богатырева и С.Н. Бостанова, и ощущая себя счастливым в родительской семье, юноши и девушки сумеют выстроить качественные социальные коммуникации и в академической группе, и в общении с преподавателями, и привнести впечатление и переживание семейной поддержки и комфорта в свою молодую семью [1, с. 630]. Именно родительская семья – основа развития настоящего человека: отзывчивого, целеустремленного, мужественного, трудолюбивого, жизнерадостного, перспективного и ответственного. Цифровизация, активно внедряющаяся в социум, влияет и на детско-родительские взаимоотношения в семьях. Работающие родители вынуждены в течение дня налаживать контроль и общение с детьми посредством гаджетов и социальных сетей, но при такой коммуникации мы теряем самое главное – не можем прочувствовать эмоциональное состояние, увидеть и распознать мимику и жесты, обнять и поддержать близких. В такой ситуации мы можем не узнать и о проблемах, с которыми наши студенты сталкиваются в процессе приспособления к новым условиям и требованиям образовательной системы вуза. Семейные традиции также подвергаются изменениям. Так, если несколько десятилетий назад субботние семейные просмотры фильмов с последующим обсуждением были нормой, то теперь цифровая среда навязывает индивидуализацию, каждый член семьи смотрит то, что его лично интересует, в своем планшете в любое время суток, предпочитая такое времяпрепровождение реальным социальным контактам. Неограниченные возможности, предоставляемые нам Интернет-сетью, могут оборачиваться драматической стороной для развития межличностных взаимоотношений в семье: – велики риски получения недостоверной информации; – родители постепенно теряют авторитет в глазах детей, как источники знаний, умений и навыков; цифровая социализация дистанцирует близких людей, и вместо теплой привязанности к своей семье, постепенно формируется привязанность к виртуальному миру; – косвенно формируется потребность постоянно быть онлайн; – цифровое воспитание не способно воспитать такую личность, как благополучная семья, обеспечивающая преемственность и сохранение культуры, традиций и семейных ценностей. Именно в семье каждый из нас обретает важнейший первый опыт социального взаимодействия. Семейные традиции и стили воспитания, применяемые родителями, содействуют развитию индивидуальности: родители своим примером формируют основные модели поведения, а их поступки оставляют след и влияют на жизнь студентов. Формы поведения, транслируемые родителями.

и их жизненные установки, передаваемые детям – основные детерминанты развития молодых людей, ведь они оказывают воздействие на когнитивную, эмоционально-волевую и коммуникативную сферы личности. На этапе студенчества продолжается социализация личности, и ее успешность определяется посредством включения в социальное взаимодействие, личностную самореализацию и профессиональное самоопределение. Для студентов важнейшей социальной структурой, содействующей конструктивной самореализации и раскрытию внутреннего творческого потенциала становится вуз. А семья – ближайшее социальное окружение молодого человека, в котором закладываются мировоззрение, ценности и навыки социального взаимодействия. Именно поэтому она во многом обуславливает перспективы и личностного, и профессионального развития каждого ребенка, его успешность в социуме. Социальная и образовательная среда вуза способствует формированию гражданских, личностных и профессионально-важных качеств, развивает организованность и ответственность, выдвигая специальные требования и предоставляя ориентиры. Если в родительской семье студенты обретают навыки совместной деятельности, психологической поддержки, постигают нормы социальной этики, то в вузе они овладевают учебными и профессиональными компетенциями, развивают коммуникативные навыки и ответственность в личном плане и в профессиональном. Современные реалии социума обнаруживают раннее физическое взросление молодежи, а социальное взросление происходит позже и поскольку его временные границы отличаются неопределенностью, то можно утверждать, что развитие личности студентов гетерохронно. Эталонной становится семья, в которой явно проявляются благожелательные взаимоотношения, сотрудничество, эмпатия. Если же в семье царит дух соперничества, изоляции или отвержения, то последствия для студента из такого микросоциума будут противоположными, с проявлениями противоречий в поступках и поведении, вкупе с низким самоконтролем и индивидуализмом. На младших курсах обучения у студентов трансформируются (кардинально или частично) установки и стереотипы, имевшиеся у них в период поступления в вуз. Успешность социально-психологической адаптации к новым условиям жизнедеятельности закладывает перспективы профессионализации и индивидуального развития личности в период студенчества. Некоторые родители, воздействуя на своих выросших детей, все еще часто выбирают привычные стратегии компромисса и опеки, а первокурсникам ближе взрослое сотрудничество. Таким образом, первостепенную значимость для развития личности студента имеет конструктивное семейное воспитание, к периоду студенчества родители продолжают своим примером формировать у молодых людей навыки социализации и коммуникации.

Список литературы:

1. Здравомыслова О.М. Психологические и социально-культурные функции семьи: учеб. пособие для факультетов психологии, экономики и журналистики / О.М. Здравомыслова. – Самара: Бахрах-М, 2008. – С. 87.
2. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования / О.А. Карабанова. – М., 2005. – 320 с. – EDN QXLPKJ
3. Маликов П.С. Основы тенденции изменения социально-экономического потенциала семьи / П.С. Маликов, В.П. Александрова, С.В. Акимова // Мониторинг социальноэкономического потенциала семьи. – 2001. – №4. – С. 4. Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики: учебник для студентов высших педагогических учебных заведений / Ф.А. Мустаева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический проект, 2009. – С. 47–48.

5. Жедунова Л.Г. Основы психологии семьи и семейного консультирования: учебное пособие / Л.Г. Жедунова, И.А. Можаровская, Н.Н. Посысоева [и др.]. – М., 2004. – 328 с. – EDN RAXUBN
6. Райш К. Пара в кризисе: психоаналитическая терапия пар / К. Райш // Семейная психология и семейная терапия. – 2007. – №3. – С. 48–65.
7. Богатырева А.С. Исследование психологических особенностей идентичности личности в кризисной ситуации / А.С. Богатырева // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. – 2022. – №12 (214). – С. 629–634. – DOI 10.34835/issn.2308-1961.2022.12.p629-634. – EDN JPVJNE
8. Гнездилова А.А. Особенности влияния детско-родительских отношений на успешность адаптации студентов первокурсников / А.А. Гнездилова // Инновационная наука: психология, педагогика, дефектология. – 2021. – Т. 4. №1. – С. 20–35. – DOI 10.23947/2658-7165-2021-4-1-20-35. – EDN OZNYGL
9. Григоренко Л.А. Развитие познавательного интереса студентов образовательных учреждений в цифровой образовательной среде / Л.А. Григоренко, Е.А. Дадашова, Л.И. Савва // Современные проблемы науки и образования. – 2022. – №2. – С. 51. – DOI 10.17513/spno.31625. – EDN CIJGUJ
10. Комарова К.Ю. Ценностные ориентации как показатель зрелости личности студентов вуза / К.Ю. Комарова, Е.В. Евдокимова, И.В. Ткаченко // Семья и личность: проблемы взаимодействия. – 2019. – №13. – С. 53–60. – EDN ANBHZN
11. Романенко Н.М. Институт семьи и детско-родительские отношения на этапе студенческого возраста / Н.М. Романенко // Человеческий капитал. – 2014. – №12 (72). – С. 52–54. – EDN TLRBQF
7. Семенова Ф.О. Социально-психологические предикторы профессиональной успешности личности / Ф.О. Семенова // Семья и личность: проблемы взаимодействия. – 2018. – №10. – С. 98–104. – EDN XZBWCD

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГОТОВНОСТИ ПСИХОЛОГА К ПРАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЕ

Нурымбетова Эльмира Жумамуратовна,
доктор философии по психологическим наукам (PhD)
Нукусский государственный педагогический институт

Джолдасова Айдана,
Магистрантка 1-курса направления «Педагогика и психология» НГПИ

Аннотация: В статье представлен теоретический обзор проблемы готовности психолога к практической работе. Автор обобщает результаты проведенных исследований, в котором рассмотрены многочисленные подходы в изучении психологической готовности субъекта к практической деятельности.

Ключевые слова: практический психолог, готовность, практическая деятельность, когнитивный, мотивационный, операционный, личностный, профессионально черты и качества.

PSIXOLOGNING AMALIY ISHGA TAYYORLIGINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Maqolada psixologning amaliy ishga tayyorligi muammosining nazariy sharhi berilgan. Muallif sub'ektning amaliy faoliyatga psixologik tayyorgarligini o'rganishning ko'plab yondashuvlarini o'rganadigan tadqiqot natijalarini umumlashtiradi.

Kalit so'zlar: amaliy psixolog, tayyorlik, amaliy faoliyat, kognitiv, motivatsion, operativ, shaxsiy, kasbiy xususiyatlar va sifatlar.

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF PSYCHOLOGIST'S READINESS FOR PRACTICAL WORK

Abstract: The article presents a theoretical review of the problem of psychologist's readiness for practical work. The author summarizes the results of the conducted research, in which numerous approaches in the study of psychological readiness of the subject to practical activity are considered.

Key words: practical psychologist, readiness, practical activity, cognitive, motivational, operational, personal, professional traits and qualities.

Введение. Проведенный анализ научной литературы по исследуемой проблеме показывает, что на современном этапе развития психологической науки исследователями сформулирован ряд относительно устойчивых определений готовности, раскрыто ее содержание, структура, основные параметры готовности и условия, влияющие на динамику, продолжительность её проявлений. Обобщение результатов проведенного теоретического анализа работ учёных дает возможность говорить о наличии многочисленных подходов в изучении психологической готовности субъекта к практической профессиональной деятельности.

Результаты исследований по данной теме. В связи с этим, далее предполагается целесообразным рассмотреть более подробно различные позиции учёных относительно изучаемого явления с учётом специфики настоящего исследования. Так, по мнению Л.И. Кобышевой, готовность того или иного специалиста к

практической деятельности в психологическом аспекте целесообразно понимать как довольно сложное психическое образование, имеющее соответствующую структуру, охватывающая как некий комплекс функциональных, операционных и личностных компонентов. При этом, автором выделяются следующие виды готовности личности к труду:

по психологическому содержанию личности – коммуникативную, мотивационно-смысловую, характерологическую, рефлексивную, интеллектуальную и психофизиологическую готовность;

по способности к выполнению полноценной деятельности или деятельностьную готовность – мотивационную, информационно-познавательную, операционную, эмоционально-чувственную;

по временным, онтогенетическим признакам – возрастную готовность [2].

И.Г. Яценко, анализируя проблему формирования профессионализма в области практической психологии отмечает, что профессиональными можно считать навыки, которые обеспечивают максимально возможное соответствие между намерениями, целями действий и самими действиями, что требует определенных убеждений, которые содержат заинтересованность в практической психологии.

При этом, автор выделяет следующие важные профессиональные черты психолога, отражающие его готовность к практической деятельности: профессиональная ответственность; сосредоточенность больше на взаимодействии с клиентом, чем на проблемах и методах профессиональной работы как таковых; ориентация на другого как равноправного субъекта общения; умение устанавливать конструктивные контакты с людьми, вести профессионально ориентированный диалог; развитая личностная и профессиональная рефлексии; внутренняя моральная организация личности, заключающаяся в устранении в процессе самосовершенствования противоречия между Я –реальным и Я – идеальным; наличие психологической культуры, предусматривающей такие структурные компоненты как культуру общения, эмоциональную культуру и способность к профессиональной рефлексии и др. [6].

Л.Ю. Пахомова, по результатам теоретического анализа предлагает под психологической готовностью к деятельности понимать определенный комплекс индивидуально-психологических особенностей, а также знаний и умений, которые в совокупности обеспечивают должное взаимодействие субъекта с соответствующим окружением. Кроме того, ученый выделенный комплекс представляет в виде четырех структурных компонентов: когнитивный, мотивационный, операционный, личностный.

Содержание когнитивного компонента готовности составляют общие профессиональные знания, объективно необходимая информация по всем аспектам профессиональной деятельности и отдельные компоненты знаний, связанные с практикой. Мотивационный компонент готовности определяется преимущественно типами профессиональной мотивации (адекватная, ситуативная, конформистская, компенсаторная). Операционный компонент представляет собой совокупность умений и навыков, обеспечивающих эффективность решения практических задач профессиональной деятельности. В личностном компоненте отражена совокупность важных для осуществления эффективной профессиональной деятельности устойчивых личностных качеств [4].

Э.И. Сахапов, анализируя более подробно структуру готовности отмечает, что в нее входит определенный симптомокомплекс черт личности: воля, гибкое внимание, стенические эмоции, саморегуляция, направленность интеллектуальных

процессов, воображение, направленная наблюдательность и пр.

При этом, по мнению автора, развитие готовности подразумевает выработку соответствующей системы из накопленной общественной информации, отношений, поведения и т.п., которая, при условии активизации, может вооружить соответствующего специалиста возможностью эффективно выполнять свои профессионально-направленные функции [5].

Исследования О.А. Губжокова, проведенные на группе опытных психологов-практиков предоставили возможность выделить группу признаков, наиболее значимых в профессиональной деятельности практического психолога, которые можно характеризовать как структурные составляющие его готовности к практической работе: эмпатия, искренность, терпимость, любовь к людям, профессиональная компетентность, наблюдательность, умение оценивать причины социальных явлений, умение слушать, демократизм, выдержка, безоценное отношение к людям. Профессионально желательные черты и качества практического психолога, автор предлагает сгруппировать следующим образом:

черты, связанные со способностью личности к идентификации, т.е. доброжелательность, наблюдательность, тактичность, искренность, внимательность, честность, чуткость, любовь к людям, ответственность;

качества, связанные со способностью владеть собой, т.е. эмоциональная уравновешенность, сдержанность, терпеливость;

качества, связанные со способностью к инициативе, т.е. склонность к поиску нового, к эксперименту, самостоятельность, уверенность в себе;

моральные качества, т.е. порядочность, искренность, самодостаточность [1].

А.М. Кумушкулов существенными компонентами модели готовности к практической деятельности специалиста в области практической психологии считает наличие таких качеств, как постоянство и адекватность самооценки, сензитивность, эмпатичность, ассертивность, фрустрационная толерантность, отсутствие хронических внутренних личностных конфликтов, которые обуславливают проекции, неадекватные психологические защиты и т.д., а также такие социально-когнитивные и коммуникативные умения как слушать другого, разговаривать и убеждать, устанавливать социальный контакт, внушать. Автор также подчеркивает, что существенным фактором влияния на профессиональную успешность психолога-практика является достаточно развитая способность к рефлексии [3].

Вывод. Таким образом, рассмотрение различных подходов относительно понимания психологической готовности психолога к практической работе свидетельствуют, что большинство из них не противоречат и не исключают друг друга, а углубляют и расширяют представление о сложности и многомерности данного феномена. Вместе с тем, несмотря на то что готовность является целостным психическим образованием, можно выделить три её структурные составляющие: психофизиологическая - показатель готовности биологического Я; психосоциальная - показатель готовности социального Я; ценностно-смысловая - показатель готовности духовного Я.

Использованная литература:

1. Губжокова О.А. Психологическая готовность студентов (психологов) к работе с экономическими супружескими конфликтами. // Материалы Всероссийской научно-практической конференции- Карачаевск: Изд-во Карачаево-Черкесского государственного университета, 2008. – С. 122-126.

2. Кобышева Л.И. Диагностика личностной готовности будущих педагогов-психологов к профессиональной деятельности. // Вестник Таганрогского института

имени А.П. Чехова. - 2019. - №1. - С. 73-77.

3. Кумушкулов А.М. Готовность педагога-психолога к профессионально-педагогической деятельности как педагогическая проблема. // Сборник научных трудов преподавателей, аспирантов и соискателей кафедры педагогики МаГУ. – Магнитогорск. – МаГУ. - 2005. - С. 43-46.

4. Пахомова Л.Ю. Компоненты мотивационной готовности будущих психологов к профессиональной деятельности. // Личность и общество: Проблемы философии, психологии и социологии: материалы Междунар. науч.- практ. конф. - Пенза, 2010. - С. 196-198.

5. Сахапов Э.И. Особенности формирования у будущих педагогов-психологов готовности к психолого-педагогической работе с семьей. // Воспитательный потенциал гуманитарного образования: Материал III Всероссийской научно-практической конференции - Ч-2. - Казань: КГПУ. - 2005. - С. 138-140.

6. Яценко И.Г. Сущностные характеристики профессиональной готовности психолога к работе с семьями и детьми «группы риска». // Актуальные проблемы профессионально-педагогического образования: межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 23. - Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2009. - С. 147-150.

TALABALIK DAVRIDA O'ZINI O'ZI RIVOJLANTIRISHGA O'ZINI O'ZI FAOLLASHTIRISHNING TA'SIRI

*Oskinbayeva Gulziyba Davletbayevna,
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Maqolada talabalik davrida o'zini o'zi rivojlantirishga o'z-o'ziga bo'lgan munosabatni ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Ayniqsa, o'zini o'zi faollashtirish borasidagi olimlarning nazariy yondashuvlarini tahliliga bag'ishlanadi. Shuningdek, o'zini o'zi rivojlantirishga o'z-o'zini faollashtirishning ta'siri masalasi empirik tadqiqotlar asosida tekshirilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, o'zini o'zi rivojlanish, o'zini o'zi faollashtirish, o'zini o'zi namoyon qilish, o'zini o'zi ro'yobga chiqarish, iste'dod, qobiliyat, qadriyat, qiziqish, vaqt bo'yicha yo'nalish, inson tabiatiga qarash, bilish zarurati, kreativlik, avtonomiya, tarqoqlik, o'zini o'zi tushunish, autosimpatiya, kontakt, aloqa sohasidagi moslashuvchanlik.

ВЛИЯНИЕ САМОАКТУАЛИЗАЦИЯ НА САМОРАЗВИТИЕ В ПЕРИОД СТУДЕНЧЕСТВА

*Оскинбаева Гульзийба Давлетбаевна,
независимый научный сотрудник Каракалпакского государственного
университета*

Аннотация. Статья посвящена изучению влияния самоотношения на саморазвитие в студенческий период. В частности, оно посвящено анализу теоретических подходов учёных в области самоактивации. Также на основе эмпирических исследований рассмотрен вопрос о влиянии самоактивации на саморазвитие.

Ключевые слова: личность, саморазвитие, самоактивация, самовыражение, самореализация, талант, способности, ценность, интерес, ориентация во времени, взгляд на человеческую природу, потребность в познании, творчество, автономия, рассеянность, самопонимание, аутосимпатия, контактность, гибкость в общении.

THE EFFECT OF SELF-ACTIVITY ON SELF-DEVELOPMENT DURING STUDENT PERIOD

*Oskinbaeva Gulziyba Davletbaevna,
Independent researcher of Karakalpak State University named after Berdak*

Abstract. The article focuses on the study of the influence of self-attitude on self-development during the student period. In particular, it is devoted to the analysis of the theoretical approaches of scientists in the field of self-activation. Also, the question of the effect of self-activation on self-development was examined on the basis of empirical studies.

Key words: personality, self-development, self-activation, self-expression, self-actualization, talent, ability, value, interest, time orientation, view of human nature, need to know, creativity, autonomy, dispersion, self understanding, autosympathy, contact, flexibility in communication.

Ma'lumki, "O'zini o'zi faollashtirish" atamasi ilk bor ilmiy kategoriya sifatida K.Goldshteyn (1939) tomonidan kiritilgan. U o'zining kognitiv reabilitasiya nazariyasiga

asoslanib, pasiyent (bemor) shaxsidagi simptomlarni ko'rib chiqishni taklif etgan. U miya jarohatlari bilan og'riqan bemorlar xulqidagi bir qator o'zgarishlarni "o'zini o'zi faollashtirish" va "o'zini o'zi namoyon qilish" tushunchalari bilan tushuntirgan. K.Goldshteynga ko'ra, "o'zini o'zi faollashtirish tananing jarohat ta'siri ostida qayta qurishga qobiliyatini ifodalaydi" [1]. Uning ta'kidlashicha, o'zini o'zi faollashtirish tananing yagona va asosiy motivi bo'lib, butun organizm o'zini o'zi ro'yobga chiqarishi, rivojlanishi, o'z-o'zini kamol toptirishi, shaxsning ijodiy intilishi uchun yetakchi xususiyati sifatida xizmat qiladi.

"O'zini o'zi faollashtirish" tushunchasi insonda qaror topishi lozim bo'lgan qandaydir "o'zlik" mavjudligini nazarda tutadi. A.Maslou fikricha, o'zlik inson hayoti mazmunini tashkil etuvchi shaxsiy mohiyat va qadriyatlar bilan ifodalanadi. Ko'pincha shunday bo'ladiki, shaxsning mohiyati va qadriyatlari turmushning u yoki bu tashqi ijtimoiy baholari bilan to'siladi. Kelgusida kishi tomonidan assimilyasiyalanuvchi o'zgaralar bahosi uning shaxsiy fikriga soya soladi va uni o'zini o'zi faollashtirish yo'lidan chetga uloqtiradi. Shu sababli o'zini o'zi faollashtirishga eng birinchi qadam insonning o'zgaralarga emas, balki o'z bahosi va fikrlariga ishonishga, "o'z o'zligining ichki ovozigacha quloq tutish"ga qobiliyati hisoblanadi [2].

A.Maslou bo'yicha, o'zini o'zi faollashtirish – bu insonning o'zi xohlagan va bo'lishi mumkin bo'lgan shaxsga aylanishi. O'zini o'zi faollashtirish – bu shaxsning iste'dod va qobiliyatlarini to'laligicha namoyon etish; bu shaxsning yashirin ijodiy imkoniyatlarini yuzaga chiqarishidir. Ta'kidlash joizki, shaxsning o'zini o'zi faollashtirishi uning ijtimoiy va shaxsiy tajribalarni o'zlashtirishi hamda insoniy munosabatlarni samarali qurishi bilan tavsiflanadi. Bu esa o'z navbatida shaxsning jamiyat, tabiat hamda insonlar olamiga bo'lgan qiziqishlarini belgilab beradi.

O'zini o'zi faollashtirish insonning bildirayotgan fikri va bajarayotgan amali uchun mas'uliyatni nazarda tutadi. A.Maslouning ta'kidlashicha, faoliyatining oqibatlarini uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish o'zini o'zi faollashtirishning muhim sharti hisoblanadi. "Har safar mas'uliyatni o'z zimmasiga olib, inson o'zini o'zi namoyon qiladi" [3].

O'zini o'zi faollashtirish insonga o'z nuqtai nazarini aytish va himoya qilishda asqotishi mumkin bo'lgan jasurlik va mardlik talab etadi. A.Maslou fikricha, o'zini o'zi faollashtirishning jiddiy to'sig'i "suqulib kirish", o'zi loyiq bo'lmagan narsaga da'vo qiluvchi yoki noshud mo'jizakor bo'lib tanilish, boshqalarga nonkonformist bo'lib ko'rinishdan qo'rqishdir. Qolaversa, o'zini o'zi faollashtirish o'zini ifoda etishga nisbatan erkin emasligining mantiqan aloqadorlik yo'qligi bilan taqazolanadi.

A.Maslouning ta'kidlashicha, o'zini o'zi faollashtirishni anglangan xatti-harakatlar maqsadiga o'zgartirish mumkin emas. Shaxsning o'zini o'zi faollashtirishga intilishi qancha yuqori bo'lsa, u oliy kechinmalarga qanchalik kuchli intilsa, bu holatlar shunchalik qat'iyat bilan undan qochadi. O'zini o'zi faollashtirishning siri shundaki, kishi o'zida mavjud bo'lgan g'ayratini sevimli ishiga bag'ishlasa, ko'ngilli bajarilgan ishdan g'ururlanish o'zini o'zi faollashtirishning lahzali holatiga aylanadi.

O'zini o'zi faollashtirish insonning uzun umri davomidagi tanlovlarning har bir yechimi to'g'riligi bilan ta'minlanadi. Har bir hayotiy tanlov insonni shaxsiy o'sishi yoki qulashi tomon bir qadamga ilgari suradi.

O'zini o'zi faollashtirish – bu o'z rivojlanishi doirasidagi yo'nalishda harakat qiluvchi inson hayotiy tanlovlarining o'suvchi natijalaridir. "O'zini o'zi faollashtirish – bu jarayon, u shuni nazarda tutadiki, har safar, tanlov qilayotganda, biz halol bo'lib qolishga, yolg'on gapirmaslikka nima munosibroq, o'g'irlikdan ko'ra o'g'irlamaslik halolroq ekanligini tanlaymiz, yoki umumlashtirib, - qarshimizda turgan har bir tanlovni biz shaxsiy o'sishimiz foydasiga amalga oshiramiz" [2].

Ma'lumki, talabalik davrida o'zini o'zi rivojlantirishning namoyon bo'lishiga o'zini o'zi faollashtirishning ta'sirini o'rganish maqsadida sinaluvchilar guruhida T.A.Ratanova, N.F.Shlyaxtaning "O'zini o'zi rivojlantirishga tayyorgarlik", V.I.Zvereva, N.V.Nemovlarning "Pedagogning rivojlanishga tayyorgarlik darajasini baholash" va N.F.Kalinaning "Shaxsning o'zini o'zi faollashtirish darajasini diagnostika qilish" metodikalari o'tkazildi. Mazkur metodika talabalik davrida o'zini o'zi faollashtirishning vaqtni mo'ljalga olish, qadriyatlar, inson tabiatiga nazar, bilish ehtiyojlari, ijodkorlikka intilish, avtonomlik, spontanlik, o'zini o'zi tushunish, autosimpatiya, aloqa o'rnatish, muloqotdagi egiluvchanlik va o'zini o'zi rivojlantirish hamda kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish kabilar o'rtasidagi o'zaro munosabat xususiyatlarini tekshirishga mo'ljallangan. Tanlab olingan metodikalar sinaluvchilar guruhida o'tkazilib, to'plangan ma'lumotlar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilindi. Miqdoriy tahlil natijalari jadvalda aks ettirildi.

1-jadval

Talabalik davrida o'zini o'zi rivojlantirish va o'zini o'zi faollashtirish
o'rtasidagi aloqadorlik
(umumiy kursatkich bo'yicha)

O'zini o'zi faollashtirishning tarkibiy qismlari	O'zini o'zi rivojlantirish	Kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish
Vaqt bo'yicha yo'nalish	0,06	-0,01
Qadriyatlar	-0,21*	0,18*
Inson tabiatiga qarash	-0,14	0,25**
Bilish zarurati	-0,07	0,14
Kreativlik (ijodkorlikka intilish)	0,03	0,17
Avtonomiya	0,03	0,18
Tarqoqlik	-0,02	0,16
O'zini o'zi tushunish	-0,05	0,22*
Autosimpatiya	0,07	0,12
Kontakt	0,03	0,08
Aloqa sohasidagi moslashuvchanlik	0,13	0,07

Jadval natijalariga ko'ra, sinaluvchilar guruhida qadriyatlar yo'nalganligi o'zini o'zi rivojlantirish bilan ($r=-0,21$; $p\leq 0,05$) qarama-qarshi ahamiyatli aloqadorlik mavjudligi qaydetildi. Shuning bilan birga qadriyatlar yo'nalganligi va kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish bilan ($r=0,18$; $p\leq 0,05$) ahamiyatli aloqadorlik mavjudligi kuzatiladi. Ta'kidlash lozimki, kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog'liq hisoblanadi. Shuning bilan birga o'zini o'zi rivojlantirish qadriyatlar tizimiga qarama-qarshi ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Natijalardan ma'lumki, shaxsning qadriyatlarini anglash, insonlar bilan uyg'un bo'lish va sog'lom munosabatlarga asoslangan qadriyatlarga intilish jarayoniga ijodiy qobiliyatlar, mustaqil fikr yurita olish, o'z-o'ziga bo'lgan ishonch, bilishga bo'lgan intilish, o'ziga ijobiy emosional munosabat kabi xususiyatlar sezilarli ta'sir o'tkazadi.

Metodika natijalariga ko'ra, inson tabiatga qarash kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish bilan ($r=0,25$; $p\leq 0,01$) yuqori darajada ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi aniqlandi. Ma'lumki, inson tabiatga qarashi kasbiy o'zini o'zi rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi ma'lum bo'ldi. Mazkur ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, insonlardagi shaxslararo munosabatlarda o'zgalarga nisbatan xayrixohlik va ishonch hislarining namoyon bo'lishida shaxs o'zini o'zi tushuna olishi, ayni paytdagi hissiyotlari bilan yashashi, boshqalar bilan kuchli va ijobiy munosabatlarni o'rnatish qobiliyati, muloqotda yetarli darajada o'z fikrini ifodalash layoqati kabi omillar muhim ahamiyat kasb etadi.

Empirik tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zini o'zi tushunish va kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish bilan ($r=0,22$; $p\leq 0,05$) ahamiyatli aloqadorlik mavjudligi kuzatiladi. Bundan ko'rinadiki, talabalik davrida o'zini o'zi tushunishni tarkib topishi kasbiy o'zini o'zi rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi tadqiqot natijalaridan aniqlandi. Ma'lumki, inson o'zini o'zi qanchalik tushunib yetsa, ularda kelajak rejalarini maqsadga muvofiq tarzda rejalashtirish hamda tanlagan kasbining o'zi uchun qanchalik kerakligini ongli ravishda qabul qilishi ustuvor ahamiyatga ega ekanligi kuzatiladi.

O'tkazilgan empirik tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalik davrida refleksiv jarayonlar va o'zini o'zi rivojlantirish o'rtasida ahamiyatli aloqadorlik qayd qilinadi. Unga ko'ra, talabalik davrida o'zini o'zi faollashtirish hamda o'zini o'zi rivojlantirish, kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish bilan ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi kuzatildi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalik davrida refleksivlik va o'zini o'zi rivojlantirish va kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish o'rtasida differensial aloqadorlik mavjudligi kuzatiladi. Shunga muvofiq quyidagi xulosalarni shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ldi:

- talabalik davrida o'zini o'zi rivojlantirish refleksivlik xususiyati bilan bog'liq bo'lmasdan mustaqil hodisa ekanligi qayd etildi;

- kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish va talabalik davrida refleksivlik xususiyatlari o'rtasida differensial yondashuv kuzatiladi;

- talabalik davrida kelajakdagi faoliyatni refleksiyasi, muloqot va boshqa shaxslar bilan o'zaro ta'sir refleksiyasi va kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish o'rtasida qarama-qarshi ahamiyatli munosabat kuzatilib, bir hodisaning ortishi ikkinchi bir hodisaning rivojlanmasligiga olib kelishi empirik ma'lumotlar asosida dalillandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность /А.Н.Леонтьев М.: Академия, 2004. С. 12

2.Маслоу А. Мотивация и личность/ Маслоу А.СПб.:Евроазия, 2001-475с

3.Маслоу Абрахам Г. Дальние пределы человеческой психики. /. – Перев. с англ. А. М. Татлыдаевой; Науч. ред., вступ. статья и коммент. Н. Н. Акулиной. – СПб.: Издат. группа «Евразия». – 1997. – 430 с.

DEVIANT XULQ-ATVOR MASALASINING ILMIY MANBALARDAGI PSIXOLOGIK TALQINI

Turayeva Gulchehra Urayimovna,

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Olib borilgan nazariy-ilmiy tahlillar mavzu doirasidagi muammolarni, xususan, o'smirlarda deviant xulq namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik determinantlari, o'smirlik davrida shaxslararo munosabatlar, shaxsiy va ijtimoiy nizolar, o'smirlarda shaxsiy hayotiy faoliyatdan qoniqmaslik haqidagi tasavvurlarni nazariy tadqiq qilinishiga bag'ishlangan ishlarning bugungi kunda taqchilligi va shu bilan birga dolzarbligini ko'rsatdi. Dunyodagi ko'plab ilg'or psixologiya namoyandalarining deviant xulqga oid qarashlari tadqiq qilinganda bu jarayon shaxs ijtimoiylashuvi va rivojlanishi uchun o'rganilishi muhim bo'lgan tadqiqot yo'nalishi ekanligi qayta-qayta ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: shaxs, o'smir, deviant xulq, me'yor, omil, biologik yondashuv, sotsiologik yondashuv, psixologik yondashuv, determinatsiya.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОБЛЕМЫ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ В НАУЧНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Тураева Гульчехра Урайимовна,

*Исследователь Ташкентского государственного педагогического
университета им. Низами*

Аннотация: Проведённый теоретико-научный анализ показал недостаточность и в то же время актуальность на сегодняшний день работ, посвященных теоретическому исследованию проблем предметного круга, в частности социально-психологических детерминант проявления девиантного поведения у подростков, межличностных отношений в подростковом возрасте, личностных и социальных конфликтов, представлений о неудовлетворённости личностной жизнедеятельностью у подростков. Когда исследуются взгляды многих ведущих представителей психологии мира на девиантное поведение, снова и снова подчёркивается, что этот процесс является областью исследований, которую важно изучать для социализации и развития личности.

Ключевые слова: личность, подросток, девиантное поведение, норма, фактор, биологический подход, социологический подход, психологический подход, детерминация.

PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF THE PROBLEM OF DEVIANT BEHAVIOR IN SCIENTIFIC SOURCES

Turaeva Gulchehra Urayimovna,

Researcher at Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Abstract: The conducted theoretical and scientific analysis has shown the insufficiency and at the same time the relevance to date of works devoted to the theoretical study of the problems of the subject range, in particular the socio-psychological determinants of the manifestation of deviant behavior in adolescents, interpersonal relationships in adolescence, personal and social conflicts, ideas about dissatisfaction with personal life in adolescents. When the views of many leading representatives of the psychology of the world on deviant behavior are examined, it is emphasized repeatedly that this

process is an area of research that is important to study for socialization and personal development.

Keywords: personality, teenager, deviant behavior, norm, factor, biological approach, sociological approach, psychological approach, determination.

Dolzarlbligi: Jahonda shaxs og'ishganlik tizimi isloh qilishning zamonaviy sharoitida jamiyatning umumiy qabul qilingan, o'rnatilgan xulq-atvor normalariga mos kelmaydigan voyaga etmaganlar orasida namoyon bo'luvchi xulqi og'ishganlik va uning profilaktikasi muammosiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shaxsni tarbiyalash, shakllantirishning muhim maqsadlaridan biri jamiyatda belgilangan normalarga amal qilish, shaxsiy sifatlarini tarkib toptirish, ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish, xulqidagi og'ishishlarni bartaraf etish usullarini takomillashtirish bo'lib, bunda asosiy omillar, ijtimoiy-psixologik me'yor, axloqiylik sifatleri, o'smir shaxsining kishilarga, oilasiga, jamiyatda bo'ladigan shaxslararo munosabatlar tizimi masalalari alohida tadqiq qilinmoqda.

Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining (World Health Organization) 2022-yil yakunlari bo'yicha taqdim etgan bayonotida ta'kidlanishicha, "Dunyo bo'yicha har yili 11-16 yoshdagi agressiv o'smirlar orasida 200 mingga yaqin qotillik va talonchilik jinoyati sodir etiladi va ushbu xulq sabablarini aniqlash butun dunyo mutaxassislari tomonidan dolzarb muammo sifatida o'rganilmoqda". Ayni paytda, Butunjahon sog'liqni saqlash assambleyasi tomonidan «...psixik salomatliksiz salomatlik mavjud bo'lmaydi» tamoyiliga asoslangan harakatlar strategiyasida shaxsdagi agressiya holatlarini tadqiq etish dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. YUNESKO tomonidan 2015-yil 19-22-may Inchxon deklaratsiyasi qabul qilinib, 2030-yilgacha belgilangan xalqaro ta'lim konsepsiyasida "barcha o'smirlarni ruhiy jihatdan barqaror rivojlanishni rag'batlantirish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni, jumladan barqaror rivojlanish va turmush tarzi, inson huquqlari, tinchlik va zo'ravonsizlik ijtimoiy hayotni targ'ib qilishni ta'lim orqali egallashni ta'minlash" masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda o'smirlarda ijtimoiy hayot ko'nikmalari, shaxslararo munosabatlar tizimi, salbiy psixologik holatlarda aql bilan ish ko'radigan, yetuk, ma'naviy hayot sohasini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash, ularning shaxsiy, kasbiy iqtidorini ro'yobga chiqarish, motivatsion faoliyatini samarali yo'lga qo'yish uchun shart-sharoitlar yaratishning zaruriy huquqiy-me'yoriy asoslari yaratilmoqda, hamda «...jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash ishida ...yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo'llab-quvvatlash va ro'yobga chiqarish...» kabi vazifalari belgilanganligi o'smirlarning ijtimoiy hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirish orqali ularning o'quv faoliyatidagi yo'nalishlarini belgilashga doir ilmiy tadqiqotlar uchun asos bo'lmoqda. Mustaqillik yillarida respublikada huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish borasida kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilib, mamlakatda huquq-tartibotni ta'minlashda ijobiy natijalarga hamda kriminogen vaziyatni sezilarli darajada yaxshilashga erishildi. O'smirlarda deviant xulq ko'rinishlarini bartaraf etish, shaxsiy hayotiy pozitsiyalarini rivojlantirish hamda ta'lim-tarbiya mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirishga imkoniyatlar yaratildi.

Metodologiya: Mamlakatimiz psixolog olimlaridan B.S.Abdullayeva, R.O.Begmatov, M.G.Davletshin, F.F.Ganjiyev, Z.S.Elov, P.S.Ergashev, Z.R.Ibodullayev, D.T.Ismatova, N.G.Kamilova, N.Sh.Mullaboyeva, Z.T.Nishonova, F.F.Rasulova, N.A.Sog'inov, G.Q.To'laganova, B.M. Umarov, B.R.Qodirov, U.D.Qodirov, E.G'.G'oziyev va boshqalar o'smirlik xususiyatlari, ijtimoiy adaptatsiya jarayonlari hamda o'smirlarning ota-onalari bilan bo'lgan munosabatlari, deviant xulq-atvor, agressiv holatlar, ijtimoiy

dezadaptatsiya, assertiv xulq, o'smirlarda suitsidal xulq motivatsiyasi, agressiv o'smirlarning jamiyatga moslashishi muammosi o'rganilgan. Shunday bo'lsada, aynan o'smirlarda deviant xulq namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik determinantlari ilmiy muammo sifatida o'rganilmagan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari olimlaridan V.F.Anisimov, A.G.Ambrumova, B.N.Almazov, L.Berkovich, L.I.Bojovich, O.S.Vasileva, T.N.Duxina, Z.A.Zimeleva, O.I.Zotova, I.A.Kedrova, A.E.Lichko, E.V.Olshanskaya, N.Yu.Jilina, I.V.Saveleva, M.Y.Xudayeva L.M.Simanyuk, A.M.Sisoyeva, T.V.Serebryakova V.A.Tolochek kabi tadqiqotchilar tomonidan deviant xulq namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik jihatlari, oilaviy nizolarga sabab bo'luvchi munosabatlar, agressiv xulq nazariyalari, o'smirlarning ma'naviy kamolotiga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillar kabi muammolarning muhim jihatlari o'rganilib, o'z ilmiy maktablarini shakllantirishga erishilgan. Shuningdek, mazkur tadqiqotlar deviant xulq-atvorni yuridik psixologiya va deviantologiya negizida o'rganishga qaratilgan.

Xorij olimlaridan A.Adler, S.D.Asir, A.Bandura, G.A.Ball, R.Berron, A.X.Buss, K.Byutner, Z.Freyd, E.Fromm, J.P.Gilford, F.Galton, Z.Konnor, K.Levin, Ch.Lomborozo, D.Mayers, R.Merton, R.Plutchik, A.A.Rean, M.R.Rebellow, J.Renzulli, C.Spearman, R.Sternberg, D.Zillmannlar tomonidan deviant xulq, delikvent xulq, autoagressiya, bilvosita agressiya, deviatsiya, addiktiv xulq hamda jinoiy xulq-atvor masalalari kabilarga oid ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Adabiyotlar tahlili: Mazkur tadqiqot doirasida dastavval deviant xulq-atvor masalasining pedagogik-psixologik manbalardagi talqini ko'rib chiqiladi.

Bugungi kunda jamiyat hayotida inson xulq-atvori uning psixologik xususiyatlari bilan bog'liq masala zamonaviy psixologiya ilmining dolzarb muammolaridan biriga aylandi. Bu sohada izlanish olib borgan ko'plab olimlar insonning tug'ilganidan boshlab shakllanishi bilan bog'liq barcha hodisalarni o'rganishni tadqiq qilish orqali uning murakkab jihatlari kashf etgan. Inson axloqi to'g'risidagi ilmiy tasavvurlar XX asrning boshlarida bixevioristlar uni psixologik fanning predmeti deb e'lon qilgan vaqtdan boshlab, ayniqsa, shiddatli rivojlanish tusini oldi. Haqiqatdan ham, inson xulq-atvorining jamiyatda belgilangan hayotiy normal mezonlardan og'ishi, buzilishi bilan bog'liq muammoni ko'plab ijtimoiy fanlarning predmeti bo'lgani kabi psixologiya ham o'rganadi.

Tadqiqotlarda "deviant xulq-atvor" (lotincha deviatio – og'ish) atamasi bilan bir qatorda "delikvent xulq", "addiktiv xulq", "dezadaptatsiya", "tajovuzkor xatti-harakatlar" "antisotsial xulq", kabi tushunchalarni sinonim sifatida ishlatishadi. Qadimdan farzandni tarbiyalash masalasi oila mikromuhitida amalga oshirilib shaxsning axloqiy, ma'naviy, siyosiy, ijtimoiy, mafkuraviy sohalarida rivojlantirish, komil shaxs sifatida shakllantirish jamiyatning oldida turgan eng dolzarb vazifalaridan bo'lib kelgan. O'smir yosh davrlarining eng xarakterli davrlardan biri bo'lib, inson shaxsining ontogenetik rivojlanish davrlari nisbatan keskinroq va murakkabroq o'tish va o'z navbatida boshqa yosh davrlardan o'zining xilma-xil fe'l-atvor xususiyatlarini namoyon qilishi bilan ajralib turadi. Buning asosiy sababi shundaki, o'smirlik birmuncha qiyin, konfliktlarga boy va murakkab davr bo'lib, oilada, shaxslararo munosabatlar tizimida, jamoadagi munosabatlarda bir-birini tushunmaslik, o'jarlik, qaysarlik, o'smir shaxsi organizmida kuzatiladigan gormonal, fiziologik o'zgarishlar psixologik muammolarga sabab bo'ladi va jamiyatda belgilangan normalarga amal qilmaslik tamoyiliga asoslanganligi bilan boshqa yosh davrlaridan farq qiladi.

Shaxsning deviant axloqi haqidagi zamonaviy bilimlar biz o'zaro bog'liq omillar tizimida determinatsiyalangan shaxs ijtimoiy xulq-atvorining o'ta murakkab shakli bilan ish olib borayotganimizni tasdiqlashga imkon beradi. Afsuski, shaxs og'ishgan xulqining yagona nazariyasi hali yaratilganicha yo'q. Ayni damda ushbu masala bo'yicha kenggina

ma'lumot turli ilmiy fanlarda jamlangan: tibbiyot, biologiya, psixologiya, sotsiologiya, huquq. Bundan tashqari, bilimning ba'zi tarmoqlarida ijtimoiy deviatsiyani o'rganuvchi maxsus bo'limlar ajratiladi.

Tadqiqotimizning ushbu qismi deviantlikning tashqi ijtimoiy omillariga diqqatni uning ichki, konstitutsional-biologik sharoitlari haqidagi ilmiy tasavvur orqali jamlovchi sotsiologik nazariyalardan tortib, og'ishgan xulqning individual-shaxsiy mexanizmlarini ochib beruvchi psixologik konsepsiyalargacha tashqi sharoitdan ko'rinishning ichki sabablariga o'tish tamoyillari, turli xil ijtimoiy-psixologik nazariyalarning tahlillari bilan tuzilgan.

Muammoning qandaydir bitta aspektiga, ayniqsa, e'tiborni qaratgan alohida ilmiy-nazariy yondashuvlar bir-birini to'ldirib turadi. Masalan, klinik yondashuv deviantlikning psixopatologik tabiatini o'rganadigan bo'lsa, sotsiologik nazariyalar uning ijtimoiy determinantlarini ko'rib chiqadi, psixologik konsepsiyalar ushbu ko'rinishning ichki shaxsiy mexanizmlariga asosiy urg'u beradi. Tahlil qilinayotgan turli nazariyalar sharhi, bizning nazarimizda, u haqidagi zamonaviy bilimlar olamida o'rganilayotgan ko'rinishning nisbatan yaxlit tasvirini olish imkonini beradi.

Og'ishgan xulq determinatsiyasi haqidagi masala alohida diqqat qaratish lozim bo'lgan muammo hisoblanadi. Determinatsiya tushunchasi ostida og'ishgan xulqni chaqiruvchi, qo'zqatuvchi yoki qo'llovchi omillar yig'indisi tushuniladi. Determinatsiyalovchi omillar shaxs shu tizimostining biri hisoblanadigan ijtimoiy tashkilotlarning turlicha darajalarida amal qiladi. "Jamiyat-shaxs" tizimi bir vaqtning o'zida bir necha darajada ishlaydi: geofizik, makrojamoatchilik, ijtimoiy-guruhli, mikroijtimoiy, individual-shaxsiy, psixofiziologik.

Ajratilgan darajalarga muvofiq shaxs og'ishgan xulqini determinatsiyalovchi quyidagi omillar guruhini aniqlash mumkin:

tashqi ijtimoiy sharoitlar;

ichki nasliy-biologik va konstitutsional tizim;

og'ishgan xulqning ichki shaxsiy sabablari va mexanizmlari hisoblanadi.

Deviant xulq-atvorning tabiati va sabablarining biologik talqini uzoq tarixga ega, ammo ushbu yo'nalishdagi klassik ilmiy tadqiqot ishlari faqat 19-asrda paydo bo'lgan. Avvalo, bu italiyalik psixiatr Ch.Lombrozoning asarlari bo'lib, unda u shaxsning anatomik tuzilishi va jinoiy xatti-harakatlar o'rtasidagi bog'liqlikni asoslab bergan. Ch.Lombrozo "tug'ma jinoyatchi" tushunchasini fanga kiritdi, uni bir qator jismoniy, anatomik va antropologik belgilarga ko'ra bo'ladi. Jumladan, oldinga surilgan ulkan pastki jag, tekislangan burun, siyrak soqol, biriktirilgan quloqchalar, past peshona va boshqalar [11]. 20-asrda deviant xulq-atvorni biologik omillar bilan izohlashga urinishlar ham amalga oshirildi. Xususan, U.Sheldon insonning jismoniy tuzilishi turlari va xulq-atvor shakllari o'rtasidagi bog'liqlikni asoslab berdi. V.Pirs 60-yillarning o'rtalarida genetik tadqiqotlar natijasida erkaklarda qo'shimcha Y xromosomasining mavjudligi jinoiy zo'ravonlikka moyillikni belgilaydi degan xulosaga keldi.

G.Y.Ayzenk (1970) mahbuslarni o'rganar ekan, introvertlarga qaraganda ekstrovertlarning jinoyat sodir etishga moyilligini isbotlaydi va bu, o'z navbatida, genetik darajada aniqlanadi.

Z.Freyd og'ishlarning sabablarini "aqliy nuqsonlar", "degeneratsiya", "demans", "psixopatiya" deb hisoblaydi ya'ni, xulq-atvor, xuddi shu psixologik va psixopatologik omillar bilan dasturlashtirilgan [4]. Z.Freyd, psixoanaliz nuqtai nazaridan, xatti-harakatlar og'ishlarining asosiy manbai bo'lgan va bostirilgan shaklda «Id» tuzilmasini tashkil etuvchi ongsiz drayvlar va bolaning tabiiy faoliyatidagi ijtimoiy cheklovlar o'rtasidagi doimiy ziddiyat deb hisoblaydi. "Shaxsning normal rivojlanishi ichki tizimda

“Men” va “Super-ego” tuzilmasini hosil qiladi, deb yozadi u, - ongli va ongsiz sohalarni muvozanatlashtiradigan optimal himoya mexanizmlarining mavjudligini nazarda tutadi. Aks holda, xususan, nevrotik himoya deb ataladigan holatda, shaxsning shakllanishi g'ayritabiiy xususiyatga ega bo'ladi [4].

Shaxs avval o'ylaydigan, so'ngra harakat qiladigan (aqldan ozganlik va beparvolik, beixtiyor xatti-harakatlardan tashqari) oqilona mavjudot bo'lgani uchun og'ishning asl sababi iroda erkinligi harakati sifatida shaxsning o'zi qaror qabul qilishidir. Bu javob “jinoyatchi shaxsining jinoiy-huquqiy modeli” tarafdorlari tomonidan to'liq qo'llab-quvvatlanadi (V.N. Kudryavtsev, K. Bartol, V.M. Pozdnyakov) [6].

Og'ishlarning sababi tashqi ijtimoiy muhitning bilvosita (individual tajriba orqali) ta'siridir. Bu javob jinoiy yoki deviant harakatning sabablarini sotsiologik tushuntirishning barcha tarafdorlari uchun afzalroqdir. Ushbu tadqiqot sohasi quyidagilarni o'z ichiga oladi: “ijtimoiy ta'lim nazariyasi”, “Satterlendning differentsiatsiyalangan assotsiatsiyalar nazariyasi”, “ko'p faktorli nazariya”, “ijtimoiy aloqalar nazariyasi”, “sotsial nazorat nazariyasi” va boshqalar.

Sotsiologik yondashuv doirasida interaksionistik yo'nalish namoyondalaridan F. Tannenbaum [14], I. Xoffman, E. Lemert, G. Bekker [9] qo'llab-quvvatlaydilar. Bu nazariyaning asosiy mohiyati shundan iboratki, deviatsiya har qanday ijtimoiy xulq-atvorga xos xususiyat emas, balki ma'lum bir xatti-harakatni deviant sifatida ijtimoiy baholash (stigmatsiya, “brendlash”) natijasidir. Deviant xulq-atvor sabablarini tahlil qilish, deviant xulq-atvor holatini va deviant maqomini belgilovchi yoki ularning shaxslarga nisbatlanishiga ta'sir qiluvchi jarayonlar, hodisalar va omillarni o'rganish, ya'ni odamlarga deviant sifatida munosabat qanday shakllanishini o'rganish asosida deviant xulq-atvorning paydo bo'lishi haqidagi ijtimoiy-psixologik yondashuvlarni bayon qilgan.

Sotsiologik yondashuv doirasida deviant (agressiv) xulq-atvorni ijtimoiy hodisa sifatida qaraydigan I. Ranshburg va P. Popperlarning “ijtimoiy ta'lim nazariyasi” alohida qiziqish uyg'otadi. Ushbu nazariyaga muvofiq ular o'z tadqiqotlarida, deviatsiya - bu tegishli harakat va ijtimoiy mustahkamlash usulini kuzatish orqali sotsializatsiya jarayonida o'rganilgan xatti-harakatlar deb hisoblashadi [13]. Ijtimoiy ta'lim nazariyasi, birinchi navbatda, insonning namunaga yo'naltirilgan xatti-harakatlarini o'rganishdir. Ushbu yo'nalishning yetakchi nazariyotchisi A. Bandura tajovuzning namoyon bo'lish sabablari va shakllari bo'yicha ko'plab eksperimental ma'lumotlarni tahlil qiladi:

deviant xulq-atvorning ajralmas qismi, deviatsiyani chuqur tushunishga faqat quyidagilarga jiddiy e'tibor qaratish orqali erishish mumkin, degan xulosaga keldi:

- a) deviant xulq-atvor modelini o'rganish usuli;
- b) uning namoyon bo'lishini qo'zg'atuvchi omillar bo'yicha;
- c) ushbu xatti-harakatlar modelini mustahkamlashga yordam beradigan shartlar bo'yicha [5].

Sotsiologik yondashuv doirasidagi tizimli tahlil deviant xulq-atvorning sabablarini uchta tushuntirishni taklif qiladi:

-birinchisi madaniy bo'lib, unga ko'ra og'ishning sababi submadaniyat me'yorlari va dominant madaniyat o'rtasidagi ziddiyatlar bo'lib, odamlar bir vaqtning o'zida turli etnik, madaniy, ijtimoiy, siyosiy va boshqa guruhlariga mansub bo'lganligidan kelib chiqadi (V.F. Pirojkov, Y.I. Tsimbal, A. Koen va boshqalar bu holatni chetlanishning obyektiv sababi deb hisoblaydilar);

-ikkinchisi - konflikt nazariyasi doirasida ishlab chiqilgan (R. Quinn, I. Teylor, P. Walton, D. Young). Bu holatda og'ish kapitalistik jamiyat normalariga qarshilik natijasidir va kapitalizmning ijtimoiy-iqtisodiy tabiati bilan bog'liq;

-uchinchi izohni R. Merton [12] “ijtimoiy anomiya” nazariyasida taklif qiladi. Uning

fikricha, deviant xulq-atvor ma'lum bir madaniyat tomonidan e'lon qilingan maqsadlar va ularga erishishning institutsional vositalari o'rtasidagi nomuvofiqlik sifatida anomiyadan kelib chiqadi [12].

Neofreydizm vakillari K.Xorni, D.Boulbi, G.Sullivanlar og'ishlarning sabablarini hayotning birinchi yillarida ona bilan hissiy aloqaning, iliq muloqotning yo'qligida ko'rishadi. Bola hayotining birinchi yillarida xavfsizlik va ishonch hissi yo'qligining salbiy roli E.Erikson tomonidan og'ishlar etiologiyasida ham qayd etilgan.

Z.Freyd va K.Lorensning drayverlar kontseptsiyasidan farqli o'laroq, "umidsizlik nazariyasi" paydo bo'ldi. Unda individning deviant xulq-atvori umidsizlikka nisbatan xulq-atvor reaksiyasi sifatida taqdim etiladi. Bu yo'nalishning asoschisi J.Dollard (1932) tajovuzkorlik, zulmkor zo'riqish, tashvish, umidsizlik va g'azab tuyg'ularida namoyon bo'ladigan, umidsizlikka bo'lgan reaksiya, deb hisoblaydi. Uning fikricha, umidsizlikdan kelib chiqmaydigan tajovuz yo'q.

Inson xulq-atvor motivi va motivatsiyasi tuzilishini, rivojlanish qonuniyatlari hamda ularning asosiy funksional mexanizmlarini hamda shakllanish jarayoniga yo'naltirish muammosini psixologik jihatdan tushuntirish uchun individning psixik rivojlanishi tahliliga o'ziga xos ravishda taktik yondashish maqsadga muvofiqdir.

N.V.Basayevaning fikricha, jamiyat normalari – bu ijtimoiy fanlarda tizimlarning saqlanishi va o'zgarishi uchun ruxsat etilgan o'lchov sifatida tushuniladi. Demak, har bir inson jamiyat qoidalariga amal qilib yashashi kerak, aks holda uning xatti-harakatlari qonun-qoidalariga zid bo'lib hisoblanadi [7].

Tadqiqotchi Y.V.Zmanovskayaning «deviantologiya» asarida berilishicha, «deviant – lotin tilida «deviatio» – «rad etish, inkor qilish» ma'nosini anglatadi. Ya'ni, deviant tushunchasi xulqi og'ganlik, jamiyat hayotidagi me'yorlarni tan olmaslik, unga bo'ysunmaslik ma'nosida qo'llaniladi» [10].

Xulosa: Tom ma'noda «deviant xulq» tushunchasi insonlar xatti-harakatlarining jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy tartib-qoidalaridan chetga chiqishi degan ma'noni bildiradi va ushbu tartib-qoidalariga rioya qilmaslik va ularni buzish bilan xarakterlanadi. Deviant xulq-atvor ayniqsa, o'smir yoshlar uchun ko'proq xosdir. Mazkur davrda o'smir yoshlarning shaxsiy hislatlari shakllanadi, uning o'zini-o'zi anglashi, dunyoni bilishi qaror topadi. Biroq shaxsning shakllanishi va rivojlanishi murakkab jarayon bo'lib, u ba'zan o'ziga xos qiyinchiliklar va og'ishlar, ichki qarama-qarshiliklar hamda ijtimoiy hayotdagi turli vaziyatlarga ko'nika olmasliklar bilan ham kechishi mumkin.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinadiki, zamonaviy ijtimoiy fanlarda me'yor va rollarga mos kelmaydigan xatti-harakatlar «deviant» deb ataladi. «Norma» tushunchasi esa, har qanday xulq og'ishlarini o'rganish uchun boshlang'ich mezondir.

L. Berkovich umidsizlik nazariyasini o'zgartirib, umidsizlik g'azabni keltirib chiqaradi va tajovuzkor munosabatda bo'lishga hissiy tayyor degan pozitsiyani ilgari surdi [8]. L.Berkovich "frustratsiya - tajovuz" kontseptual sxemasiga uchta muhim tuzatish kiritdi:

- umidsizlik tajovuzkor harakatlarda amalga oshishi shart emas, lekin u ularga tayyorlikni rag'batlantiradi;

- tayyor holatda bo'lsa ham, tegishli sharoitsiz tajovuz sodir bo'lmaydi;

- tajovuzkor harakatlar yordamida xafagarchilik tug'diradigan vaziyatlardan chiqish shaxsga bunday harakatlar odatini singdiradi.

Kognitiv komponentni hisobga olgan holda, bu nazariya quyidagicha ko'rinadi: umidsizlik va qo'zg'atuvchi stimullar salbiy ta'sirni shakllantirish orqali tajovuzkor reaksiyalarni qo'zg'atadi. Shunday qilib, umidsizlik tajovuzkor xatti-harakatga sabab bo'ladi, kishi tomonidan noxush hodisa sifatida boshdan kechiriladi.

Hodisalarni baholashning tajovuzkor xulq-atvor bilan shug'ullanish qaroriga ta'siri bo'yicha eksperimental tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki:

tajovuz (yoki qo'rquv kabi boshqa kuchli his-tuyg'ular) ko'pincha odam tomonidan shaxsan o'zi uchun muhim deb baholangan hollarda yoki vaziyatlarda paydo bo'ladi.

Yuqoridagi sharhdan ko'rinib turibdiki, hozirgi vaqtda deviant xatti-harakatlarning sabablari bo'yicha ko'plab nazariyalar, tushunchalar va nuqtai nazarlar mavjud. Biroq, tashqi jozibadorligiga qaramay ularning hech biri alohida-alohida savolga aniq va ishonchli javob bermaydi va tegishli faktik dalillar bilan qo'llab-quvvatlanmaydi. Ammo tegishli zamonaviy nazariyalarning hech birini butunlay noto'g'ri deb e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Aksincha, ularning har birida kamchilik bilan birga qandaydir haqiqat ham borligi ko'rinib turibdi. Tadqiqotimiz davomida yanada kengroq tahlil qilib, keyingi maqolalarda bu haqda batafsil bayon etamiz.

Foydalanilgan adabiyot va manbalar:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-maydagi «Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4306-son Qarori.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi «2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» gi PF-60-sonli Farmoni.

Incheon Declaration/Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea).

Фрейд З. Мы и смерть // Рязанцев С. Танатология (учение о смерти). СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 1994. – С. 5-42.; Freud S. Mourning and melancholia // Hogarth Press, London – 1957.

Бандура А. Уолтерс Р. Подростковая агрессия. - М., 1999. – 28 с

Бартол, Курт. Психология криминального поведения / Курт Бартол. - 7. междунар. изд. - СПб. : Прайм-Еврознак ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004 (ПФ Красный пролетарий). - 352 с. : ил., табл.; 26 см. - (Психологическая энциклопедия).; ISBN 5-93878-105-1 (в пер.)

Басаева Н.В. О борьбе с вредными привычками в школе // Предупреждение вредных привычек у школьников. М.: Изд-во, АПН. – 2002. – С. 37.

Берковиц, Л. Агрессия: причины, последствия и контроль : учебник / – Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак; Москва : Нева : Олма-Пресс, 2002. – 512 с. – (Секреты психологии) (Best психология) . – ISBN 5-938780-14-4.

Беккер, Г. Аутсайдеры : исследования по социологии девиантности / Говард Беккер ; пер. с англ. Н. Г. Фархатдинова ; под ред. А. М. Корбута. — Москва : Элементарные формы, 2018. — 272 с.

Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения). 1-е изд., 2003; 2-е изд., 2004; 3-е изд., 2005. - М.: Издательский центр «Академия». – 288 с.

Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство/ М:2019.- 384с.

Merton R.K. The Institutional Imperatives of Science // Sociology of Science /Ed. B. Barnes. L.: Penguin Books, 1972; P. 65–79; Merton R.K. The Sociology of Science. Chicago: Chicago University Press, 1973. P. 267–278.

Поппер, К. Р. Постскриптум к «Логике научного открытия» (Postscript to the Logic of Scientific Discovery), т. 1 — 3. (1982)

Tannenbaum, F. Crime and the Community / F. Tannenbaum. — N.Y. [u.a]: Ginn and Co., 1938. — 487 p.

TADBIRKORLAR IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK MOSLASHUVINING GENDER XUSUSIYATLARI

*Ulug'ova Shahlola Musliddinovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, psixologiya fanlari doktori (DSc), Psixologiya
va sotsiologiya kafedrası
<https://orcid.org/0000-0002-2436-2116>*

Annotatsiya: maqolada tadbirkorlarda bozor munosabatlariga ijtimoiy-psixologik moslashuvining gender xususiyatlari to'g'risida so'z boradi. Tadbirkorlarning kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlik xususiyatlarining qiyosiy tahlili keltirilgan. Tadbirkorlarning ruhiy-asab barqarorligi, kommunikativ va axloqiy me'yorlarga moslik xususiyatlari ochib berilgan.

Tayanch so'zlar: gender xususiyatlari, ruhiy-asab barqarorligi, kommunikativ xususiyatlari, axloqiy me'yorlarga moslik xususiyatlari, moslashuvchanlik qobiliyatlari.

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ

*Улугова Шахлола Муслиддиновна,
Доцент Бухарского государственного университета,
доктор психологических наук (DSc), кафедра психологии и социологии*

Аннотация: В статье рассматриваются гендерные особенности социально-психологической адаптации предпринимателей к рыночным отношениям. Представлен сравнительный анализ особенностей социально-психологической адаптации предпринимателей к профессиональной деятельности. Выявлены особенности психоневрологической устойчивости предпринимателей, соответствия коммуникативным и этическим нормам.

Ключевые слова: гендерные особенности, психоневрологическая устойчивость, коммуникативные свойства, особенности соответствия этическим нормам, адаптивные способности.

GENDER PECULIARITIES OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF ENTREPRENEURS

*Ulugova Shakhlola Musliddinovna,
Associate professor of Bukhara State University,
doctor of psychological sciences (DSc), Department of psychology and sociology*

Annotation: The article discusses the gender characteristics of the socio-psychological adaptation of entrepreneurs to market relations. A comparative analysis of the features of the socio-psychological adaptation of entrepreneurs to professional activity is presented. The features of the psychoneurological stability of entrepreneurs, compliance with communicative and ethical standards are revealed.

Keywords: gender characteristics, neuropsychiatric stability, communicative properties, features of compliance with ethical standards, adaptive abilities.

Jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar nafaqat ijtimoiy munosabatlarning turli sohalariga, balki ushbu munosabatlar subyektlari bo'lmish shaxsning psixologiyasiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

So'nggi yillarda fanda shakllangan gender muammosiga nisbatan faol qiziqish

erkaklar va ayollar o'rtasidagi ijtimoiy o'zaro munosabatlarning yangi shakllarini o'rganish bilan bog'liq. Ushbu sohadagi tadqiqotlarning doimiy rivojlanishi gender xulq-atvorining ko'plab psixologik jihatlari kam o'rganilganligi va bu iqtisodiy xulq-atvorning nozik xususiyatlariga va xususan tadbirkorlar faoliyatiga to'liq taalluqligi bilan bog'liqdir.

Tadbirkorlarning o'zaro munosabatlaridagi gender farqlarini o'rganishga bo'lgan ilmiy qiziqish ijtimoiy-psixologik muammolar mavjudligidan kelib chiqadi.

Psixologiyada gender tadqiqotlarida o'sish kuzatilmoqda, ammo tadbirkorlik, ishbilarmonlik ta'sirining omili sifatida jins deyarli o'rganilmagan, gender va gender farqlarini o'rganishga ijtimoiy-psixologik yondashuvlar aniq belgilanmagan, erkak va ayol tadbirkorlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha qiyosiy tadqiqotlar deyarli yo'q.

Zamonaviy erkaklar va ayollar nafaqat bir-birlari bilan, balki jamiyat va o'zaro munosabatlarning yangi turlarini namoyish etadilar. Bu o'zgarishlar ilmiy tahlil va chuqur izlanishni talab etadi. Ijtimoiy-psixologik omillar esa gender tadqiqotlarda ham, nazariy tadqiqotlar sohasida ham, kundalik hayot amaliyoti sohasida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Mahalliy tadqiqotlarda ta'kidlanishicha (masalan, X.R. Xaydarova), jins ulg'ayishi yoshlik va o'smirlik davrida faollashsada, jinsiy identifikatsiya, rollar differentsiatsiyasi sohasida shaxsning harakat qilishi bir umr davom etuvchi jarayondir.

T.V.Bendasning ilmiy izlanishlarida qayd etilishicha, psixologiya fanida statistik ma'lumotlarni qo'llash, jinslar o'rtasidagi farqlarga oid ma'lumotlarni talqin etishda quyidagi ko'rsatkichlarga e'tibor berish taklif qilinadi:

1) erkak va ayollar o'rtasidagi u yoki bu jins sifatlaridan birining ustunligi kamida 10%ni tashkil etsa, bu farqni inobatga olish mumkin;

2) biror jinsni u yoki bu sohadagi faolligini baholar ekanmiz, u kamida 20% natijani qo'lga kiritgandagina, bu ko'rsatkichga e'tibor qaratilishi lozim (bu degani, tekshiriluvchilar va ekspertlarning har beshinchisi bir xil fikrda ekanligidan dalolat beradi).

Bizningcha, bozor munosabatlari sharoitiga ijtimoiy-psixologik moslashuvda namoyon bo'luvchi va jamiyat miqyosida amal qiluvchi jinsga oid farqlar shaxs ijtimoiylashuvi davomida orttirilgan bo'lib, asl mohiyati jihatidan ularning tasavvurlari doirasidan o'rin oladi. Shu munosabat bilan ijtimoiy tasavvurlar, bu tasavvurlarda jinslarga oid farqlar (moslashish)ning amal qilishini o'rganish alohida ahamiyatga ega. Aynan shunday o'ziga xoslikning mavjudligi uchun tadqiqot davomida biz tadbirkor erkak va tadbirkor ayollar o'rtasidagi gender xususiyatlarni o'rganishni alohida vazifa qilib qo'ydik.

Respondentlarni tadbirkor erkak va tadbirkor ayollarga ajratishimiz orqali bir qator yangi ma'lumotlar olishga muyassar bo'lishimiz shubhasiz. Mazkur izlanish bosqichida tadqiqot metodikalarni qo'llashdan olingan miqdoriy qiymatlari maxsus tarzda tadbirkor erkak va tadbirkor ayollarga ajratilib, ular o'zaro qiyosiy o'rganildi.

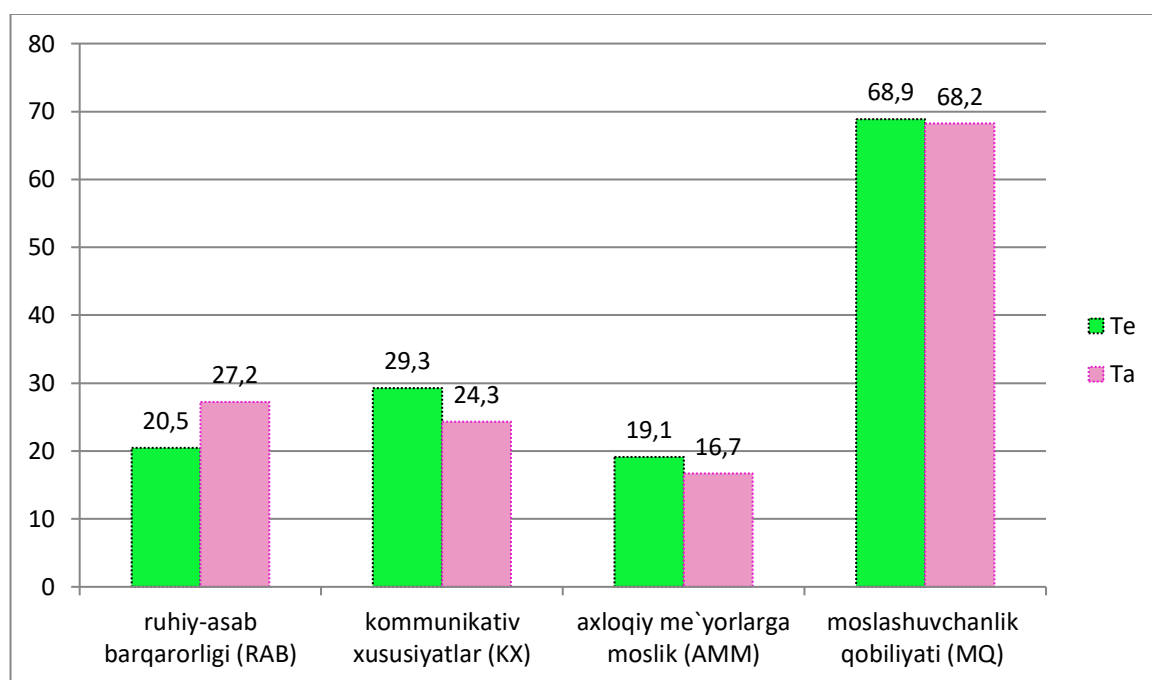
Tadbirkorlarning kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlik xususiyatlari ko'rsatkichlari (n=590)

№ Ijtimoiy-psixologik xususiyatlar

№	Ijtimoiy-psixologik xususiyatlar	Respon dentlar	XK-SS _t n=72		K _t n=248		R _t n=116		T _t n=154	
			T _e n=45	T _a n=27	T _e n=107	T _a n=141	T _e n=91	T _a n=25	T _e n=108	T _a n=46
1.	ruhiy-asab barqarorligi (RAB)	soni	10	5	36	53	17	4	9	3
		%	22,2	18,5	33,6	37,6	18,7	16	8,3	6,5
2.	kommunikativ xususiyatlar (KX)	soni	15	7	22	32	32	7	34	12
		%	33,3	26	20,6	22,7	35,1	28	31,5	26,1
3.	axloqiy me'yorlarga moslik (AMM)	soni	7	5	19	20	22	6	19	9
		%	15,6	18,5	17,8	14,2	24,2	24	17,6	19,6
	moslashuvchanlik qobiliyati (MQ)	soni	32	17	77	105	71	17	62	24
		%	71,1	63	72	74,5	78	68	57,4	52,2

Fikrimizcha, shaxsning ijtimoiy muhit sharoitlariga faol moslashishi ko'plab subyektiv va obyektiv sabablarga bog'liq. Bu yerda neyropsixik jarayonlarning xususiyatlarini, tarbiyaning o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydigan genetik omillar muhim rol o'ynaydi.

Ma'lumki, har bir shaxs o'ziga xos xulq-atvorga, «oldindan tashxislab bo'lmaydigan» xarakterga ega. Biroq, shaxsning psixik normasi hisoblangan reaksiyalarning ma'lum bir sohasini ajratib ko'rsatish mumkin. Shuningdek, insonning muayyan umuminsoniy qadriyatlarga munosabatini axloqiy me'yor sifatida aniqlash mantiqan to'g'ri bo'ladi. Ushbu me'yorlar doirasida o'zgaruvchan atrof-muhit sharoitlariga ijodiy va faol moslashish qobiliyati shaxsiy moslashish qobiliyatlari bilan belgilanadi.

Tadbirkor shaxsining bozor munosabatlariga ijtimoiy-psixologik moslashuvining gender xususiyatlarini o'rganish maqsadida olib borilgan metodika natijasiga ko'ra, tadbirkorlarning 3 xil: ruhiy-asab barqarorligi (RAB), kommunikativ xususiyatlar (KX) va axloqiy me'yorlarga moslik (AMM) xususiyatlari o'rganildi. Natijalarga ko'ra, tadbirkor erkaklarda ruhiy-asab barqarorligi (20,5%), tadbirkor ayollar (27,2%) ga qaraganda past natijani ko'rsatgan. Kommunikativ xususiyatlar bo'yicha erkaklar jamoasi (29,3%) ayollar jamoasi (24,3%) dan biroz ustunlik qiladilar. Axloqiy me'yorlarga moslik darajasida ham tadbirkor erkaklar (19,1) tadbirkor ayollar (16,7) ga nisbatan yuqori ko'rsatkichga ega bo'lganlar.

Metodikaning yo'riqnomasiga ko'ra, biz yuqoridagi 3 xil xususiyatlar natijalari yig'indisidan tadbirkorlarning moslashuvchanlik qobiliyatlarini aniqlashga muvaffaq bo'ldik va quyidagi natijalar haqida ma'lumotga ega bo'ldik: erkak tadbirkorlar 68,9%ni, ayol tadbirkorlar 68,2%ni tashkil qiladi.

Olingan natijalarni tavsiflashda o'rtachadan past va o'rtachadan yuqori darajalarga ajratiladi.

Ruhiy-asab barqarorligi (RAB) xususiyati bo'yicha o'rtachadan past darajani ko'rsatgan tadbirkorlarda xulq-atvorni tartibga solishning quyi darajasida asab-psixik buzilishga moyillik bo'ladi va o'zini o'zi, voqelikni idrok etishiga ko'ra real baholay olmaydi. O'rtachadan yuqori darajadagi tadbirkorlarda asab-psixik barqarorligi va xulq-atvorini tartibga solish yuqori darajada bo'lib, ular o'zini o'zi va voqelikni idrok etishiga ko'ra real baholay oladi.

Kommunikativ xususiyatlar (KX) bo'yicha o'rtachadan past darajani ko'rsatgan tadbirkorlarda kommunikativ qobiliyatlar quyi darajada rivojlangan, atrofdagilar bilan munosabat o'rnatishda qiynaladi, yuqori agressivlik, nizolashuvga moyillik yuqori bo'ladi. O'rtachadan yuqori darajadagi tadbirkorlarda esa kommunikativlik qobiliyatlari yuqori darajada rivojlangan bo'ladi, ular atrofdagilar bilan oson munosabatga kirishadilar va nizolashuvga moyil emaslar.

Axloqiy me'yorlarga moslik (AMM) bo'yicha o'rtachadan past darajani ko'rsatgan tadbirkorlar o'zining jamoadagi va guruhdagi o'rni va rolini mos baholay olmaydi. Umumqabul qilingan xulq-atvor me'yorlariga rioya qilishga intilmaydi. O'rtachadan yuqori darajadagi tadbirkorlar o'zining jamoa va guruhdagi o'rni va rolini real baholaydi, umumqabul qilingan xulq-atvor me'yorlariga rioya qilishga yo'nalgan bo'ladilar.

Moslashuvchanlik qobiliyatlari bo'yicha yuqori darajani ko'rsatgan tadbirkorlar yangi faoliyat sharoitlariga oson moslashuvchan, yangi jamoaga oson kirishib ketadi va vaziyatlarga mos harakat qiladi, o'zining xatti-harakati va xulq-atvorini vaziyatlarga tez muvofiqlashtiradi. Odatda nizoga moyil emas, yuqori emotsional barqarorlikka ega.

O'rtacha (qoniqarli darajada) moslashuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lgan tadbirkorlar har xil xarakter aksentuatsiyasi alomatlariga egadirlar, ya'ni odatdagi sharoitlarda qisman xatti-harakatlarini to'ldirishga to'g'ri keladi va faoliyatni o'zgartirib turishlari mumkin. Shu sababli ularning moslashuvi tashqi sharoitlarga bog'liq. Bu toifa nomzodlar odatda yuqori emotsional barqarorlikka ega emas. Asotsial buzilishlarga yo'l qo'yadilar, agressivlikni namoyon qiladi va nizoga moyil.

Moslashuvchanlik darajasi past bo'lgan tadbirkorlar xarakterida aniq aksentuatsiyalar va ayrim psixopatiya alomatlari mavjud bo'ladi. Asab-psixik buzilishlar uchraydi. Bu toifa nomzodlar asab-psixik barqarorligi past, nizoli, sotsial xulq-atvorga zid xatti-harakatlar sodir qiladi. Psixologlar nazoratini talab etadi.

Moslashuv jarayonining natijasi bo'lgan moslashuvchanlik holati, ya'ni insonning haqiqiy moslashish holati va darajasi, uning ijtimoiy mavqei va o'zini o'zi idrok etish darajasi yoki noto'g'ri moslashishi holatlarini biz yangi ijtimoiy muhitda uzoq davom etadigan noqulaylikning barqaror holati sifatida tushunamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'uxati

- 1.Бендас Т.В. Психология лидерства: Гендерный и этнический аспекты – СПб.: 2002. С. 545.
- 2.Филиппов А.В. Работа с кадрами. Психологический аспект. М.: Экономика, 2000. С. 231.
- 3.Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Питер, 2003. С. 352
- 4.Karimova V.M. Oilaviy hayot psixologiyasi // O'quv qo'llanma. – 137 T., 2006.- 142 b.
- 5.Улугова Ш.М., Акрамов А.А. “Тадбиркорлик шахси фаолиятида иқтисодий жараёнлар”. “Innovative activity in the education system – guarantee of quality and effectiveness”. Collection of Papers from II International Scientific Conference. Uzbekistan. 2018.B - 156-160.

MAKTAB O'QUVCHILARIDA O'ZIGA BO'LGAN ISHONCHNI SHAKILLANTIRISHDA PSIXOLOGIK TASIR USULLARI

Xayrullayev Qodir Zarfulla o'g'li,
Qozon federal universiteti magistranti

Abstrakt. O'ziga bo'lgan ishonch talabaning umumiy farovonligi va akademik muvaffaqiyatining muhim tarkibiy qismidir. Ushbu maqola maktab o'quvchilarida o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish uchun qo'llaniladigan turli xil psixologik usullarni o'rganadi. Nazariy asoslar va empirik tadqiqotlarni tahlil qilib, maqola kognitiv-xulq-atvor usullari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari va ijobiy mustahkamlash strategiyalarini o'z ichiga olgan turli xil aralashuvlarning samaradorligini ta'kidlaydi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda o'ziga bo'lgan ishonchni shakllantirishda individual ehtiyojlarga moslashtirilgan ko'p qirrali yondashuv eng samarali hisoblanadi.

Kalit so'zlar: o'zini o'zi ishonch, kognitiv-xulq-atvor usullari, maktab o'quvchilari, kognitiv qayta qurish, o'z-o'zidan ijobiy gapirish, vizualizatsiya, pedagogik psixologiya, akademik ishlash

МЕТОДЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ УВЕРЕННОСТИ В СЕБЕ У ШКОЛЬНИКОВ

Хайруллаев Қодир Зарфулла ўғли,
магистрант Казанского федерального университета

Абстракт. Уверенность в себе является важным компонентом общего благополучия и академических успехов учащегося. В данной статье рассматриваются различные психологические методы, используемые для повышения уверенности в себе у школьников. Анализируя теоретические основы и эмпирические исследования, в статье подчеркивается эффективность различных вмешательств, включая когнитивно-поведенческие методы, системы социальной поддержки и стратегии положительного подкрепления. Результаты показывают, что многогранный подход, адаптированный к индивидуальным потребностям, наиболее эффективен для повышения уверенности учащихся в себе.

Ключевые слова: уверенность в себе, когнитивно-поведенческие методы, школьники, когнитивная перестройка, позитивный внутренний диалог, визуализация, педагогическая психология, успеваемость.

METHODS OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE IN FORMING SELF-CONFIDENCE IN SCHOOL STUDENTS

Xayrullayev Qodir Zarfulla o'g'li,
graduate student of Kazan Federal University

Abstract. Self-confidence is an important component of a student's overall well-being and academic success. This article examines various psychological methods used to increase self-confidence in schoolchildren. Analyzing theoretical frameworks and empirical studies, the article highlights the effectiveness of various interventions, including cognitive-behavioral techniques, social support systems, and positive reinforcement strategies. The results show that a multifaceted approach tailored to individual needs is most effective in building students' self-confidence.

Key words: self-confidence, cognitive-behavioral methods, school students, cognitive restructuring, positive self-talk, visualization, pedagogical psychology, academic performance

Kirish. O'ziga bo'lgan ishonch, o'z qobiliyati va salohiyatiga ishonish talabaning umumiy farovonligi va akademik muvaffaqiyatining muhim tarkibiy qismidir. Bu o'quvchilarning o'rganishga qanday yondashishiga, tengdoshlari bilan munosabatda bo'lishiga va qiyinchiliklarga qanday munosabatda bo'lishiga sezilarli ta'sir qiladi. O'ziga bo'lgan ishonchning yuqori darajasi yaxshi akademik ko'rsatkichlar, rivojlangan ijtimoiy o'zaro munosabatlar va yaxshilangan ruhiy salomatlik bilan bog'liq. Aksincha, o'ziga bo'lgan ishonchning pastligi akademik muvaffaqiyatsizlikka, ijtimoiy tashvishga va turli xil psixologik muammolarga, jumladan depressiya va stressga olib kelishi mumkin.

Maktab muhitida o'quvchilarning akademik va shaxsiy rivojlanishi uchun o'ziga ishonchni rivojlantirish juda muhimdir. O'ziga bo'lgan ishonchi yuqori bo'lgan o'quvchilar ko'proq sinfdagi mashg'ulotlarda faol qatnashadilar, o'z oldiga ulkan maqsadlar qo'yadi va qiyinchiliklarga qat'iy qarshilik ko'rsatadi. Shuningdek, ular maktab hayotining ijtimoiy dinamikasini boshqarish, tengdoshlari va o'qituvchilari bilan ijobiy munosabatlarni shakllantirish uchun yaxshi jihozlangan. Shuning uchun maktab o'quvchilarida o'ziga ishonchni shakllantirishning samarali usullarini tushunish va amalga oshirish muhim ahamiyatga ega.

O'ziga bo'lgan ishonchni rivojlantirish murakkab jarayon bo'lib, ko'plab omillar, jumladan, individual psixologik xususiyatlar, oila dinamikasi, tengdoshlar bilan munosabatlar va ta'lim amaliyotlari ta'sir qiladi. O'ziga bo'lgan ishonchni oshirishga qaratilgan psixologik usullar ushbu xilma-xil omillarni hal qilishi va o'quvchilarga ijobiy o'zini o'zi imidjini va barqaror fikrlashni rivojlantirish vositalarini taqdim etishi kerak.

Ushbu maqola maktab o'quvchilarida o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish uchun qo'llaniladigan turli xil psixologik usullarni o'rganadi. Nazariy asoslar va empirik tadqiqotlarni tahlil qilish orqali biz turli xil aralashuvlar, jumladan, kognitiv-xulq-atvor usullari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari va ijobiy mustahkamlash strategiyalari samaradorligini ta'kidlashni maqsad qilganmiz. Biz o'quvchilarda o'ziga bo'lgan ishonchni shakllantirishda individual ehtiyoj va sharoitlarga moslashtirilgan ko'p qirrali yondashuv eng samarali ekanligini taklif qilamiz.

Bizning tadqiqotimiz kognitiv-xulq-atvor usullaridan boshlanadi, ular salbiy fikrlash shakllarini o'zgartirishga va ijobiy o'z-o'zini gapirish va vizualizatsiya qilishga qaratilgan. Keyinchalik, o'z-o'ziga ishonchni shakllantirishda tengdoshlar, o'qituvchi va ota-onalarning yordami muhimligini ta'kidlab, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlarining rolini ko'rib chiqamiz. Va nihoyat, biz o'quvchilarni rag'batlantirish va o'z-o'ziga ishonishlarini kuchaytirishi mumkin bo'lgan mukofot tizimlari va sa'y-harakatlarni tan olish kabi ijobiy mustahkamlash strategiyalarini muhokama qilamiz.

Ushbu usullarni birlashtirgan holda, o'qituvchilar, ota-onalar va maslahatchilar maktab o'quvchilarida o'z-o'ziga ishonchni rivojlantiradigan qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratishi mumkin. Yakuniy maqsad talabalarni akademik va ijtimoiy muammolarni nekbinlik va chidamlilik bilan engish uchun ishonch bilan jihozlash va shu bilan ularning umumiy rivojlanishi va muvaffaqiyatini oshirishdir.

Maktab o'quvchilarida o'ziga bo'lgan ishonchni rivojlantirish kognitiv-xulq-atvor usullarining samaradorligiga alohida e'tibor berib, ta'lim psixologiyasida keng o'rganilgan.

Kognitiv-xulq-atvor nazariyasi fikrlar, his-tuyg'ular va xatti-harakatlar o'zaro bog'liqligini va salbiy fikrlash shakllarini o'zgartirish hissiyotlar va harakatlardagi o'zgarishlarga olib kelishi mumkinligini ta'kidlaydi (Bek, 1976). Ushbu nazariy asos o'z-o'ziga ishonchni rivojlantirishda kognitiv-xulq-atvor usullaridan foydalanishga

asoslanadi. Banduraning (1977) o'z-o'zini samaradorlik nazariyasiga ko'ra, shaxsning muayyan vaziyatlarda muvaffaqiyatga erishish qobiliyatiga bo'lgan ishonchi uning umumiy o'ziga ishonchi uchun juda muhimdir.

Kognitiv-xulq-atvor terapiyasining asosiy komponenti bo'lgan kognitiv qayta qurish salbiy fikrlash shakllarini aniqlash va o'zgartirishni o'z ichiga oladi (Bek, 1976). Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, kognitiv qayta qurish salbiy o'z-o'zini idrok etishni samarali ravishda kamaytirishi va o'ziga ishonchni oshirishi mumkin. Masalan, Kendall va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqot. (1992) kognitiv qayta qurish tadbirlari anksiyete buzilishi bo'lgan bolalarda o'z-o'zini hurmat qilishni sezilarli darajada yaxshilaganligini va tashvishlarni kamaytirishini aniqladi. Leung va Heimberg (1996) tomonidan olib borilgan yana bir tadqiqot shuni ko'rsatdiki, kognitiv qayta qurish ijtimoiy tashvishli o'smirlarning o'ziga bo'lgan ishonchini sezilarli darajada yaxshilashga olib keldi.

Ta'lim kontekstida Hatzigeorgiadis va boshqalar. (2009) sport va ta'lim sohasida o'z-o'zini gapirish bo'yicha tadqiqotlarning meta-tahlilini o'tkazdi va ijobiy o'z-o'zidan gapirish o'ziga ishonch va ishlash samaradorligini oshirish uchun samarali strategiya degan xulosaga keldi. Ular samaradorlikni oshirish uchun o'z-o'zidan suhbatlashishda o'ziga xoslik va shaxsiylashtirish muhimligini ta'kidladilar.

Vizualizatsiya yoki aqliy tasvir muvaffaqiyatli ishlashning yorqin ruhiy tasvirlarini yaratishni o'z ichiga oladi. Tadqiqotlar o'z-o'ziga ishonch va ishlashni oshirishda vizualizatsiya samaradorligini qo'llab-quvvatlaydi. Masalan, Feltz va Landers (1983) tomonidan olib borilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, aqliy tasvirlar o'ziga ishonchni va turli sport turlarida ishlashni sezilarli darajada yaxshilaydi. Bundan tashqari, Driskell va boshqalar tomonidan meta-tahlil. (1994) aqliy amaliyot, shu jumladan vizualizatsiya ishlash va o'ziga ishonchga ijobiy ta'sir qilishini tasdiqladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot maktab o'quvchilari o'rtasida o'ziga bo'lgan ishonchni oshirishda kognitiv-xatti-harakat usullarining samaradorligini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi tadqiqot maqsadlariga erishish uchun qo'llaniladigan tadqiqot dizayni, ishtirokchilarni tanlash, ma'lumotlarni yig'ish usullari va ma'lumotlarni tahlil qilish tartiblarini o'z ichiga oladi.

Ushbu tadqiqot ishtirokchilari shahar hududidagi uchta turli maktabdan tanlangan 12 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan 150 nafar maktab o'quvchilari edi. Ishtirokchilar jinsi, akademik ko'rsatkichlari va ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishining xilma-xilligini ta'minlash uchun tabaqalashtirilgan tasodifiy tanlab olish yordamida tanlangan. Bundan tashqari, 15 o'qituvchi va 10 maktab maslahatchisi o'qituvchilar nuqtai nazaridan CBTning amalga oshirilishi va ta'siri haqida tushuncha berish uchun tadqiqotda ishtirok etdi.

Ma'lumot to'plashdan oldin, ishtirok etuvchi maktablarning Institutsiyaviy Tekshirish Kengashidan axloqiy ruxsat olindi. Talabalar va ularning ota-onalari yoki vasiylaridan xabardor qilingan rozilik olindi. Ishtirokchilar o'z javoblarining maxfiyligi va anonimligiga ishonch hosil qildilar va ularning ishtiroki ixtiyoriy bo'lib, istalgan vaqtda hech qanday oqibatlarsiz tadqiqotdan chiqish imkoniyatiga ega edi.

Tahlil va natijalar

Ushbu bo'limda maktab o'quvchilarida o'z-o'ziga ishonchni oshirishda kognitiv-xulq-atvor usullarining samaradorligi bo'yicha tadqiqotning tahlili va natijalari keltirilgan. Topilmalar aralashuvning ta'sirini har tomonlama tushunishni ta'minlovchi miqdoriy va sifat natijalari bo'yicha tuzilgan.

Tadqiqotda jinsi teng taqsimlangan (75 erkak va 75 ayol) 150 nafar talaba ishtirok etdi. Ishtirokchilarning yosh oralig'i 12 yoshdan 16 yoshgacha bo'lib, o'rtacha yoshi

14,1 yoshni tashkil etdi. Ishtirokchilar akademik natijalar va ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishi bo'yicha xilma-xillikni ta'minlash uchun uch xil maktabdan tanlab olindi.

Interventsiyadan oldingi va keyingi o'ziga ishonch ballari

O'smirlar uchun o'zini o'zi anglash profili turli sohalarida o'ziga ishonch darajasini o'lchash uchun ishlatilgan. Aralashuvdan oldingi va keyingi ballar juftlashtirilgan namunali t-testlari yordamida taqqoslandi.

Domen Interventsiyadan oldingi o'rtacha Intervensiyaning keyingi o'rtacha
t-qiymati p-qiymati

Akademik o'ziga ishonch 3.1 3.8 7.21 <0.001

Ijtimoiy o'ziga ishonch 3.0 3.6 6.85 <0.001

Umumiy o'ziga ishonch 3.2 3.9 7.45 <0.001

Natijalar aralashuvdan keyin o'ziga ishonchning barcha sohalarida sezilarli yaxshilanishlarni ko'rsatadi. Akademik o'ziga bo'lgan ishonch o'rtacha 3,1 dan 3,8 gacha, ijtimoiy o'ziga ishonch 3,0 dan 3,6 gacha va umumiy o'ziga ishonch 3,2 dan 3,9 ga oshdi, bularning barchasi p-qiymatlari 0,001 dan kam bo'lib, kuchli statistik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa. Miqdoriy va sifat ma'lumotlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, kognitiv-xulq-atvor metodlari maktab o'quvchilarida o'ziga bo'lgan ishonchni oshirishda samaralidir. O'ziga ishonchning barcha sohalarida sezilarli yaxshilanishlar kuzatildi va ijobiy ta'sir turli demografik guruhlarda izchil bo'ldi. Sifatli topilmalar aralashuv samaradorligini yanada qo'llab-quvvatlaydi, talabalar va o'qituvchilarning ijobiy tajribalarini va qo'llab-quvvatlovchi muhitning muhimligini ta'kidlaydi.

Umuman olganda, natijalar shuni ko'rsatadiki, kognitiv qayta qurish, ijobiy o'z-o'zini gapirish va vizualizatsiyani o'z ichiga olgan tuzilgan CBT dasturi maktab o'quvchilarida o'ziga bo'lgan ishonchni sezilarli darajada oshirishi mumkin. Ushbu topilmalar ta'lim amaliyoti uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, CBTni maktab o'quv dasturiga integratsiya qilish ijobiy va ishonchli o'quvchilar jamoasini rivojlantirishi mumkinligini ko'rsatadi. Kelajakdagi tadqiqotlar uzoq muddatli ta'sirlarni o'rganishi va talabalarning o'ziga bo'lgan ishonchiga ta'sirini maksimal darajada oshirish uchun ushbu usullarni takomillashtirishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215.

Beck, A. T. (1976). *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders*. New York: International Universities Press.

Driskell, J. E., Copper, C., & Moran, A. (1994). Does mental practice enhance performance? *Journal of Applied Psychology*, 79(4), 481-492.

Feltz, D. L., & Landers, D. M. (1983). The effects of mental practice on motor skill learning and performance: A meta-analysis. *Journal of Sport Psychology*, 5(1), 25-57.

Hardy, J., Hall, C. R., & Hardy, L. (2001). A note on athletes' use of self-talk. *Journal of Applied Sport Psychology*, 13(2), 244-253.

Hatzigeorgiadis, A., Zourbanos, N., Galanis, E., & Theodorakis, Y. (2009). Self-talk and sports performance: A meta-analysis. *Perspectives on Psychological Science*, 4(4), 348-356.

Kendall, P. C., Marrs-Garcia, A., Nath, S. R., & Sheldrick, R. C. (1992). Cognitive-behavioral therapy for anxiety-disordered youth: A randomized clinical trial evaluating child and family modalities. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60(5), 816-826.

ПОНЯТИЕ И КЛАССИФИКАЦИЯ ПСИХОСОМАТИЧЕСКИХ НАРУШЕНИЙ

*Шарипова Муштари Толибжон кизи,
Соискатель кафедры психологии и социологии Бухарского государственного
университета*

Аннотация: Учитывая индивидуальность проблем социальной адаптации, важно рассматривать их в контексте как личностных мотивов и ценностей, так и психологических и физиологических особенностей учащихся. Это подчеркивает необходимость глубокого понимания и комплексного подхода к адаптации подростков с психосоматическими нарушениями в учебной среде. Изучение способов адаптации таких подростков к учебной среде помогает в разработке эффективных методов психологической поддержки и социальной интеграции, что крайне важно для образовательных учреждений и общества в целом. Это исследование предоставляет новые подходы к пониманию и решению проблем психосоматического характера у подростков, обеспечивая более глубокое понимание их потребностей и поведения.

Ключевые слова: подросток, психосоматические расстройства, этиопатогенез, психосоматика, конверсионный симптом, функциональный синдром, «коронарный личностный тип», «язвенный личностный тип», «гипертонический тип», «аллергический тип», «тип, склонный к повреждениям».

THE CONCEPT AND CLASSIFICATION OF PSYCHOSOMATIC DISORDERS

*Sharipova Mushtari Tolibjon kizi,
The applicant of the Department of Psychology and Sociology
of Bukhara State University*

Abstract: Given the individuality of the problems of social adaptation, it is important to consider them in the context of both personal motives and values, as well as psychological and physiological characteristics of students. This highlights the need for a deep understanding and a comprehensive approach to the adaptation of adolescents with psychosomatic disorders in the learning environment. The study of ways to adapt such adolescents to the learning environment helps in the development of effective methods of psychological support and social integration, which is extremely important for educational institutions and society as a whole. This study provides new approaches to understanding and solving psychosomatic problems in adolescents, providing a deeper understanding of their needs and behavior.

Keywords: teenager, psychosomatic disorders, etiopathogenesis, psychosomatics, conversion symptom, functional syndrome, «coronary personality type», «ulcerative personality type», «hypertensive type», «allergic type», «type prone to damage».

PSIXOSOMATIK KASALLIKLAR TUSHUNCHASI VA TASNIFI

*Sharipova Mushtariy Tolibjon qizi,
Buxoro davlat universiteti psixologiya va sotsiologiya kafedrasining tadqiqotchisi*

Annotatsiya: ijtimoiy moslashuv muammolarining individualligini hisobga olgan holda, ularni shaxsiy motivlar va qadriyatlar, shuningdek o'quvchilarning psixologik va fiziologik xususiyatlari nuqtai nazaridan ko'rib chiqish muhimdir. Bu o'quv muhitida

psixosomatik kasalliklari bo'lgan o'smirlarni moslashishga chuqur va kompleks yondashuv zarurligini ta'kidlaydi. Bunday o'smirlarning o'quv muhitiga moslashish usullarini o'rganish psixologik qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy integratsiyaning samarali usullarini ishlab chiqishga yordam beradi, bu ta'lim muassasalari va umuman jamiyat uchun juda muhimdir. Ushbu tadqiqot o'smirlardagi psixosomatik muammolarni tushunish va hal qilishda yangi yondashuvlarni taqdim etadi, ularning ehtiyojlari va xatti-harakatlari haqida chuqurroq tushuncha beradi.

Kalit so'zlar: o'smir, psixosomatik kasalliklar, etiopatogenez, psixosomatik, konversion simptom, funktsional sindrom, «koronar shaxs turi», «yarali shaxs turi», «gipertonik turi», «allergik turi», «shikastlanishga moyil turi».

Психосоматика представляет собой междисциплинарное научное направление, охватывающее изучение психологических, социальных и культурных факторов, способствующих развитию физических заболеваний. В последнее время наблюдается активное развитие и взаимосвязанного с психосоматикой направления – психологии здоровья, которая фокусируется на изучении психологических аспектов здорового и рискованного поведения [1].

Важность исследований в области психосоматики является неоспоримой. Этот предмет привлек внимание многих выдающихся ученых. Однако приходится констатировать, что до сих пор не существует полностью согласованных и эмпирически подтвержденных моделей, которые могли бы объяснить механизмы взаимодействия психологических и физиологических процессов [2].

Трудности в разработке эффективных подходов к лечению психосоматических расстройств свидетельствуют об отсутствии достаточной проработки в этой области. Характерными особенностями таких расстройств являются их хроническое течение и в ряде случаев длительная продолжительность, зачастую измеряемая десятилетиями [3].

Психосоматика, как отмечают Петровский и Ярошевский, является ключевым направлением в медицинской психологии, ориентированным на изучение взаимосвязи психологических факторов с возникновением соматических заболеваний. Это направление включает анализ психологических механизмов и факторов, которые лежат в основе возникновения и прогрессирования заболеваний, исследуя связи между характеристиками психического стресса и поражениями различных органов и систем [3].

Развитие идей о взаимодействии психического и соматического в жизни человека, известных как психосоматические соотношения, обладает глубоким историческим корнями. Известно, что не только человек, но и высокоорганизованные живые существа на протяжении всего жизненного цикла, подвергаясь воздействию как внутренней, так и внешней среды, формируют отношение к различным стимулам на основе эмоциональной оценки, проявляя как психологические, так и физиологические реакции, что в свою очередь приводит к возникновению различных психических и соматических расстройств в случае неадекватного реагирования [7].

В древности считалось, что болезнь вызывается духовными силами и, следовательно, должна лечиться духовными методами. Например, древнегреческое общество, опираясь на слова Сократа, полагало, что нельзя лечить глаза без учета головы, голову без тела и тело без души. Хайнрот в 1818 году ввел термин «психосоматика», который в XIX веке снова приобрел актуальность в контексте идей о взаимосвязи психического состояния и телесных функций. В этот период

М. Я. Мудров выдвинул концепцию душевных лекарств, влияющих на физическое тело, а В. М. Бехтерев и И. М. Сеченов подчеркивали роль внешней среды в формировании состояния организма [8].

Современные авторы рассматривают психосоматику как комплексное направление, включающее диагностические и терапевтические аспекты с учетом психолого-медицинских факторов, которые рассматривают состояние психологического здоровья и соматической болезни во взаимосвязи с определенными биологическими детерминантами [10].

Идеи о взаимодействии психологического и соматического в жизни человека, известные как психосоматические соотношения, обладают длительной историей развития. Отмечается, что человек и высокоорганизованные живые существа на протяжении всего своего жизненного цикла, находясь под влиянием как внутренней, так и внешней среды, формируют свое отношение к разнообразным воздействиям, основываясь на эмоциональной оценке, что приводит к возникновению различных психических и соматических расстройств при неадекватной реакции [12].

В прошлом существовало мнение, что заболевания вызываются духовными силами, и их лечение должно быть соответствующим. Например, в древнегреческой традиции, исходя из утверждений Сократа, существовала концепция целостного подхода к лечению, призывающего лечить не только отдельные органы, но и весь организм, включая душу. Хайнрот, введший термин «психосоматика» в 1818 году, подчеркнул возобновление интереса к изучению взаимосвязи между психическим состоянием и телесными функциями в XIX веке. В этот же период М. Я. Мудров высказал мысль о влиянии душевных состояний на физическое здоровье, а В. М. Бехтерев и И. М. Сеченов акцентировали внимание на важности внешней среды для состояния организма [11].

Современные исследователи подходят к психосоматике как к комплексной области, сочетающей диагностические и терапевтические аспекты, при этом акцентируется внимание на взаимосвязь психологического здоровья и соматических заболеваний с учетом биологических детерминантов [9,10,11].

Конверсионный симптом, как указывают Петровский и Ярошевский, представляет собой форму соматической реакции, возникающую в процессе переработки невротического конфликта. Такие симптомы часто имеют символическую природу (например, «сердце защемило от страха», выражающееся в болях в области сердца, или «не могу этого слышать», проявляющееся в форме глухоты). Конверсионные симптомы характеризуются отсутствием других диссоциативных расстройств и рассматриваются как невротические, если они сопровождаются дополнительными расстройствами [3].

Функциональный синдром объединяет различные симптомы, затрагивающие множество систем и органов тела, включая сердечно-сосудистую, желудочно-кишечную, дыхательную, мочеполовую и двигательную [3]. Под психосоматическими заболеваниями понимают соматические болезни, в этиопатогенезе которых психический фактор играет важную, а иногда и определяющую роль. Этот фактор может проявляться в личностных предрасположенностях, специфических способах обработки конфликтов и характерных поведенческих стилях в стрессовых ситуациях [3].

Исаев подчеркивает, что среди личностных особенностей психосоматических пациентов присутствуют замкнутость, сдержанность, недоверчивость, тревожность, сенситивность, склонность к возникновению разочарований, преобладание отрицательных эмоций над положительными и умеренный уровень интеллектуального функционирования, сочетающийся с выраженной

стремительностью к достижению высоких результатов. Он также указывает, что такие характеристики темперамента, как низкий порог чувствительности к раздражителям и высокая интенсивность реакций на внешние стимулы, служат факторами, увеличивающими риск психосоматических расстройств [3].

Классическими психосоматическими заболеваниями, так называемой «святой семеркой», являются эссенциальная гипертензия, язвенная болезнь двенадцатиперстной кишки, бронхиальная астма, сахарный диабет, нейродермиты, ревматоидный артрит и язвенный колит. Существуют также другие классификации психосоматических нарушений, например, предложенная Н. Zimprich классификация психосоматических расстройств у детей, в которой выделяются психосоматические реакции, функциональные нарушения, психосоматические заболевания с органической манифестацией и специфические психосоматозы [13,14,15].

Патогенез психосоматических расстройств, согласно исследованиям Д.Н.Исаева, представляет собой сложный процесс, в котором проявляется взаимодействие разнообразных факторов. Основные из них включают в себя как неспецифическую наследственную и врожденную отягощенность соматическими нарушениями и дефектами, так и наследственное предрасположение к психосоматическим расстройствам. Кроме того, значительное влияние оказывают нейродинамические сдвиги, связанные с нарушением функций центральной нервной системы, а также личностные особенности, психическое и физическое состояние в момент действия психотравмирующих факторов, фон неблагоприятных семейных и других социальных условий, а также характеристики самих психотравмирующих событий [3].

Таким образом, этиопатогенез психосоматических нарушений определяется множеством причин, структура которых отражает многоуровневую организацию человека. Она включает в себя биологический, психофизиологический, психологический, социально-психологический и социальный уровни функционирования [1].

Концепция «констелляции личностных черт», предложенная Ф. Данбар, заложила основу для многих исследований, направленных на выявление специфических личностных особенностей пациентов с различными психосоматическими заболеваниями. Данбар исследовала большое количество пациентов с соматическими расстройствами и отметила значительное сходство в их личностных профилях, принадлежащих к одной нозологической группе. Она разработала концепцию личностного профиля, утверждая, что эмоциональные реакции являются результатом особенностей личности пациента, что позволяет предположить и иногда даже предсказать развитие определенных соматических заболеваний в зависимости от личностного профиля [1].

Ф. Данбар описала такие типы, как «коронарный личностный тип», «язвенный личностный тип», «гипертонический тип», «аллергический тип», «тип, склонный к повреждениям» и другие. Она считала, что эти профили обладают диагностической, прогностической и терапевтической значимостью, указывая на специфику взаимодействия определенных личностных факторов и эмоциональных конфликтов, характерных для определенной болезни [3].

Это направление в интерпретации психосоматических заболеваний подчеркивает важность специфики применения различных форм и методов психотерапии, исходя из представления о психосоматической болезни как о выражении уникальной структуры личности [3]. В последующих исследованиях

были выявлены общие черты для пациентов с различными психосоматическими заболеваниями, формирующие «психосоматическую личностную структуру». Отмечена развитая фантазия у таких пациентов, а также их недостаточная эмоциональная включенность в реальную жизненную ситуацию, сложности в выражении чувств и инфантильность [3].

В современной психосоматике, как отмечает В. Бройтигам (1999), делается акцент на различие предрасположенности к болезни и факторов, которые способствуют или задерживают ее развитие. Предрасположенность или диспозиция может быть, как врожденной (например, обусловленной генетически), так и приобретенной, выражающейся в форме потенциального риска возникновения органических или невротических заболеваний. Такие заболевания часто провоцируются сложными жизненными ситуациями. Как невротические, так и соматические заболевания развиваются согласно собственным закономерностям, но они тесно связаны с влиянием факторов внешней среды. Для диагностики как психосоматических, так и невротических заболеваний критически важно понимание ситуационной природы их происхождения [3,5].

Психосоциальные стрессоры, по мнению J. Cassel (1976), могут вызывать нарушения эндокринного баланса организма, повышая его восприимчивость к болезнетворным агентам. Таким образом, как соматические, так и психические болезни становятся проявлением общей чувствительности индивида к внешним воздействиям, как указывает M.R. Eastwood (1979). Губачев Ю.М. (2001) подчеркивает, что значительное негативное влияние на здоровье и развитие психосоматических нарушений оказывает накопление чувств неуспеха, несостоятельности, потери, а также ожидание неприятных последствий собственных действий [5].

Исследования И.Н. Гурвича (1999) обнаружили определенные гендерные особенности в возникновении и развитии заболеваний: женщины менее подвержены тяжелым соматическим состояниям, но чаще мужчин страдают от более легких нарушений здоровья []. Факторы резистентности, по словам А. Антоновского (1979), способствуют устойчивости человека к болезням и могут быть общими (например, интеллект и контроль над ситуацией) и специфическими (как прием лекарств или пользование телефоном доверия) [5].

Ресурс здоровья, выявленный в исследованиях S.C. Kobasa (1982), - это «твердость», личностный стиль, предполагающий глубокую интеграцию с выполняемой работой, убеждение в контроле над собственной жизнью и восприятие изменений как стимула к развитию. Важным ресурсом успешного копинга также считается «гибкость» или resilience, динамическое сочетание факторов, способствующих адаптации даже в сложных жизненных ситуациях, по мнению P.C. Shastri (2013). Ключевыми аспектами гибкости являются способность достигать результатов в условиях повышенного риска, эффективно действовать при хроническом стрессе и восстанавливаться после психологической травмы, как указывает J.C. Truffino (2010). Сильные социальные связи и доступ к социальной поддержке также благотворно влияют на здоровье, как отмечает S. Wolf (1971), а наиболее эффективными являются поддержка со стороны руководителя и супруги, по данным J. S. House (1981). Мотивация, способствующая преодолению трудностей и достижению целей, также играет важную роль, как указывает J. W. Hinton (1988) [15].

Осознание ситуационной природы происхождения как психосоматического, так и невротического заболевания является ключевым для понимания диагностики. Констатация наличия психосоматических нарушений не отрицает основной

диагноз. Обсуждение психосоматического биопсихосоциального заболевания лишь подчеркивает взаимосвязь факторов предрасположенности, личности и ситуации. От личностных характеристик пациента зависит также и влияние заболевания на его жизнь, как это отмечает Ю. А. Александровский (1976) [3].

Развитие заболеваний под воздействием психосоциальных стрессоров, согласно J. Cassel (1976), происходит из-за влияния этих стрессоров на нарушение эндокринного баланса организма, увеличивая его подверженность к патогенным агентам. В конечном итоге, как психические, так и соматические болезни становятся результатом общей чувствительности человека к внешним воздействиям, как это изложено в работах M.R. Eastwood (1979). Сильное негативное влияние на здоровье и формирование психосоматических расстройств оказывает накопление чувства неуспеха, ощущения собственной несостоятельности и ожидание нежелательных последствий, как отмечает Губачев Ю.М. (2001) [3].

Гендерные различия также влияют на формирование и развитие болезней: исследования И.Н. Гурвича (1999) показывают, что женщины менее подвержены тяжелым соматическим заболеваниям, но чаще испытывают более легкие нарушения здоровья [3]. Факторы резистентности, играющие ключевую роль в устойчивости к болезням, подразделяются на общие и специфические. Общие факторы, по Антоновскому А. (1979), связаны с характеристиками личности, группы или окружения, способствующими эффективному преодолению стрессов, в то время как специфические ресурсы проявляются в конкретных ситуациях, например, при приеме лекарств или использовании горячей линии поддержки [3].

Кобаса S.C. (1982) выделяет «твердость» как один из ресурсов здоровья, характеризующийся глубокой интеграцией человека с его работой, убежденностью в контроле над собственной жизнью и восприятием изменений как возможности для развития. Эффективный копинг может быть связан с «гибкостью» (resilience) - динамической совокупностью факторов, способствующих успешной адаптации в сложных условиях, как указывает Shastri P.C. (2013). Три аспекта гибкости, по Truffino J.C. (2010), включают способность к достижению результатов в рискованных ситуациях, эффективное действие в условиях хронического стресса и восстановление после психологической травмы. Позитивное влияние на здоровье также оказывают крепкие социальные связи, возможность социальной поддержки, наиболее эффективной с точки зрения руководителя и супруги, как это указывает House J. S. (1981). Мотивация рассматривается как ключевой фактор устойчивости, способствующий преодолению препятствий и дальнейшему развитию, по данным Hinton J. W. (1988) [3].

Литература:

1. Барлас Т.В. Особенности социально-психологической адаптации при психосоматический и невротических нарушениях. //Психологический журнал Т 15 №6, 1994
2. Эверт Лидия Семеновна, Потупчик Татьяна Витальевна, Зайцева Ольга Исаевна, Паничева Елена Сергеевна, Соловьева Александра Александровна, Гришкевич Наталья Юрьевна, and Бахшиева Светлана Алексеевна. «Социально-психологическая адаптация подростков в современной образовательной среде» Российский педиатрический журнал, vol. 18, no. 6, 2015, pp. 14-19.
3. Исаев Д.Н. Психосоматические расстройства у детей. СПб.: Питер; 2000.
4. Андреева Г. М. и др. Социальная психология. – М. : Аспект Пресс, 2005.
5. Александровский Ю. А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация: пограничные нервно-психические расстройства. – 2005

6. Немов Р. Психология. Книга 3. Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. – Litres, 2017.
7. Растова Л. М. Социальная адаптация личности в коллективе //Дисс. канд. фил. наук, Барнаул. – 2008.
8. Шпак Л. Л. Социальная дезадаптация: признаки, механизмы, уровни // Социологические исследования. – 2012. – №. 3. – С. 50-55.
9. Эверт Лидия Семеновна, Потупчик Татьяна Витальевна, Крысенко Людмила Васильевна, and Паничева Елена Сергеевна. «Характеристика астенического синдрома у детей первого года обучения в школе» Российский педиатрический журнал, vol. 17, no. 2, 2014, pp. 37-40.
10. Долгова Валентина Ивановна, and Бецкова Наталья Валерьевна. «Психофизиологические проблемы учащихся с расстройствами поведения» Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета, no. 1, 2017, pp. 54-61.
11. Суворинова Наталья Юрьевна (2018). Синдром дефицита внимания с гиперактивностью у детей и подростков: возможности современной терапии. Педиатрия. Consilium Medicum, (3), 99-106.
12. Кузьмина, Е. С. Психолого-педагогическая характеристика школьной дезадаптации / Е. С. Кузьмина. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2019. — № 18 (256). — С. 8-12. — URL: <https://moluch.ru/archive/256/58588/> (дата обращения: 20.06.2024).
13. Janice D. Key, Ronald T. Brown, Linda D. Marsh, Eve G. Spratt, Julie C. Recknor. Depressive Symptoms in Adolescents With a Chronic Illness. -Children's Health Care. Volume 30, Issue 4, Page 283-292, 2001.
14. Paige L.Z. (1993). The identification and treatment of school phobia. Silver spring, MP: National Association of school Psychologists.
15. Stress and Adaptation in Mothers of Children With Cerebral Palsy Manuel et al. J. Pediatr. Psychol.2003; 28: 197-201.

EKSTREMAL VAZIYATLARDA SHAXS PSIXOLOGIK HIMOYA MEKANIZMI KO'RSATKICHLARINING EMPIRIK JIHATDAN O'RGANISH NATIJALARI VA TAHLILI

*Shomurodov Ibrohim Xusanmurot o'g'li
Qarshi davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi*

*Qarshi davlat universiteti professori psixologiya fanlari doktori
Azim Jabborov Meyliqulovich taqrizi asosida*

Annotatsiya: Maqolada talabalarda bilan olib borilgan empirik tadqiqot natijalari quyidagi ilmiy xulosalarni bayon etish imkonini berdi. Kellerman-Plutchik-Kontening "Psixologik himoya mexanizmlarini diagnostika qilish" so'rovnomasi, A.YE. Uessman va D.F. Riksning "O'z-o'zini hissiy baholash motivatsiyasi" va Ch.D. Spilberg-Y. Xanin tomonidan ishlab chiqilgan "Shaxsiy va vaziyatli xavotirlanish darajasini o'rganish" metodikalaridan yordamida shaxsdagi xavotirlik xususiyatlari va psixologik himoya mexanizmlarining o'zaro mutanosiblik yoki nomutanosiblik ko'rsatkichlari tadqiq qilinishi talabalar uchun xarakterli bo'lgan ayrim ma'lumotlarning o'rtacha-umumiy va qiyosiy tipik ko'rsatkichlarida o'ziga xos o'xshashliklar va tafovutlar mavjudligini ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: adekvat, noadekvat, proyeksiya, reaktiv tuzilma, respondent.

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ МЕХАНИЗМА ЛИЧНОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИЯХ И АНАЛИЗ ПОЛУЧЕННЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ

Аннотация: Результаты эмпирического исследования, проведенного со студентами в статье, позволили сформулировать следующие научные выводы. Опросник «Диагностика механизмов психологической защиты» Келлермана-Плутчика-Конте, «Мотивация самоэмоциональной оценки» А.Е. Вессман и Д.Ф. Рикс и Ч. Д. Спилберг-Ю. Ханин, используя методы «Исследования уровня личностной и ситуативной тревожности», исследовали особенности тревожности человека и показатели взаимной пропорциональности или дисбаланса психологической защиты. механизмы являются некоторыми характерными для студентов; показано, что имеются конкретные сходства и различия средне-общих и сравнительно-типических показателей данных.

Ключевые слова: адекватный, неадекватный, проекция, реактивная структура, респондент.

EMPIRICAL STUDY OF PERSONAL PSYCHOLOGICAL PROTECTION MECHANISM IN EXTREME SITUATIONS AND ANALYSIS OF THE RESULTS OBTAINED FROM IT

Abstract: The results of the empirical research conducted with students in the article made it possible to state the following scientific conclusions. Questionnaire «Diagnosis of psychological defense mechanisms» by Kellerman-Plutchik-Conte, «Motivation of self-emotional assessment» by A.YE. Wessman and D.F. Ricks. and Ch. D. Spielberg-Y. Khanin, using the methods of «Researching the level of personal and situational anxiety», researching the characteristics of anxiety in a person and the indicators of mutual proportionality or imbalance of psychological protection mechanisms are some

characteristic for students it is shown that there are specific similarities and differences in the average-general and comparative typical indicators of the data.

Keywords: adequate, inadequate, projection, reactive structure, respondent.

Kirish. O'zbekistonda o'ziga xos izchillik bilan amalga oshirilayotgan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy islohotlarning tub negizida eng avvalo har bir insonning qadr-qimmat, aql-zakovati, ma'naviy salohiyati va o'ziga xos ijtimoiy psixologik taraqqiyotiga xizmat qiluvchi omillar yotadi. Zero, bu omillarni har jihatdan himoya qilish bashariyatning eng oliy ne'mati hisoblangan shaxsni himoya qilish demakdir. Shu bilan birga shaxsdagi o'zini o'zi turli xil muvaffaqiyatsizlikdan, turli xil salbiy holatlarga tushib qolishdan himoya qila olish tizimini o'rganish, tadqiq qilish va rivojlantirish masalasi ham o'ta muhim ahamiyat kasb etishini unutmaslik kerak bo'ladi. Tadqiqotimiz davomida olib borilgan barcha ilmiy-uslubiy ishlar va ularning empirik natijalariga asoslangan ilmiy-nazariy mushohadalar xuddi shu masalaning mohiyatini va ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Shaxsning psixologik himoya mexanizmlari ayrim nizolarning subyektiv sabablariga bevosita ta'sir etishi mumkin. Shaxsning shaxsiy yoki guruhiiy ehtiyojlarini amalga oshirishga yo'l qo'yimaslik va shaxsiy yoki guruhiiy qiziqishlarini poymol qilish kabi sabablar nizoli vaziyatlarni vujudga keltiradi. Ko'pincha jamoada qiyin qilingan xulq-atvor formalari, ijtimoiy shakllanib borishi bilan individ reaksiyasi aniqlanadi.

Shaxsning psixologik himoya mexanizmi va o'zini o'zi real baholash jarayoni turli xil ko'ngilsizliklardan, muvaffaqiyatsizliklardan hamda ekstremal vaziyatlardan ma'lum darajada himoya qilish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa talabalik davrida bu jarayonga jiddiy e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Shuni hisobga olib talabalarda psixologik himoya mexanizmini shakllantirish, o'zini o'zi real baholash va psixologik himoya imkoniyatlari o'rtasidagi mutanosiblik bilan bog'liq ijtimoiy psixologik omillarni empirik jihatdan o'rganish va tegishli mezonlar asosida uning natijalarini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Shuni ta'kidlash joizki, ba'zan har bir talaba, o'z hissiy tabiati va uning faoliyat samaradorligiga xizmat qiluvchi psixologik himoya imkoniyatlariga adekvat baho bera olishga ma'lum ma'noda "ojizlik" qilishlari kuzatiladi. Bizningcha, bunday "ojizlik" zamirida hissiy qoniqmaslik, hissiy bezovtalik, o'z-o'ziga nisbatan noadekvat hissiy tasavvur va turli xavotirlar shakllanadi.

- Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Oliy ta'lim tizimida tahsil olayotgan talabalarning o'qish faoliyati va kundalik ishlariga psixik barqarorligini oshirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri sifatida qaralmoqda. Talabalarning o'zini o'zi boshqarish, tasodifiy vaziyatlarda tushkunlikka tushishini oldini olish, turli ta'sirlardan o'zini o'zi nazorat qilish, bosimdan chiqish va xavf-xatarda xavotirga tushmaslik kabi holatlarni o'rganish, ularni ilmiy tahlil etish va uning salbiy ta'sirlarini aniqlash muammosi bugungi kunda yechimini kutayotgan muammo hisoblanadi.

Tadqiqotimizda yuqoridagi zaruratni e'tiborga olib, talabalarning ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini o'rganish va uning ahamiyatini baholash muhim vazifamiz sifatida belgilandi. Tadqiqotimizda Qarshi davlat universiteti va Samarqand davlat universitetlaridan va jami 321 nafar sinaluvchilar ishtirok etdi. Jumladan, Qarshi davlat universitetidan 207 nafar, Samarqand davlat universitetidan 114 nafar sinaluvchi talabalar tajriba tadqiqotlarida qatnashdilar.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot ishimizda Kellerman-Plutchik-Kontening "Psixologik himoya mexanizmlarini diagnostika qilish" so'rovnomasi, A.YE.Uessman va D.F.Riksning "O'z-o'zini hissiy baholash motivatsiyasi" va Ch.D.Spilberg-Y.Xanin tomonidan ishlab chiqilgan "Shaxsiy va

vaziyatli xavotirlanish darajasini o'rganish" metodikalaridan foydalanildi.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Dastlab talabalarning turli ekstremal vaziyatlarda o'zlarini psixologik himoya qilish darajasini o'rganish maqsadida olib borilgan tadqiqotlarning sharhi to'g'risida batafsil to'xtalsak.

1-jadval

Kellerman-Plutchik-Kontening "Psixologik himoya mexanizmlarini diagnostika qilish" so'rovnomasidan olingan natijalar tahlili(n=321)

№	Ijtimoiy-psixologik xususiyatlar	Respon dentlar	XK-SS _t n=72		K _t n=248		R _t n=116		T _t n=154	
			T _e n=45	T _a n=2	T _e n=10	T _a n=14	T _e n=9	T _a n=2	T _e n=10	T _a n=4
1.	ruhiy-asab barqarorligi (RAB)	soni	10	5	36	53	17	4	9	3
		%	22,2	18,5	33,6	37,6	18,7	16	8,3	6,5
2.	kommunikativ xususiyatlar (KX)	soni	15	7	22	32	32	7	34	12
		%	33,3	26	20,6	22,7	35,1	28	31,5	26,1
3.	axloqiy me'yorlarga moslik (AMM)	soni	7	5	19	20	22	6	19	9
		%	15,6	18,5	17,8	14,2	24,2	24	17,6	19,6
	moslashuvchanlik qobiliyati (MQ)	soni	32	17	77	105	71	17	62	24
		%	71,1	63	72	74,5	78	68	57,4	52,2

Ushbu metodika bo'yicha olingan natijalar tahlil qilinganda ekstremal vaziyatlarda QarDU sinaluvchilari (n1=207) SamDU sinaluvchilari(n2=114) ga nisbatan "siqib chiqarish" psixologik himoya mexanizmi (5,73 ball) nisbatan yuqoriligi namoyon bo'ldi ($t=2,3$; $p<0,05$). Buning asosiy sababi sifatida talabalarning anglanilmagan qarorlarni inkor etishlari hodisasi bilan izohlash mumkin.

Sinaluvchilarda "proyeksiya" psixologik himoya mexanizmi bo'yicha ham ishonch darajadagi farqlarni kuzatish imkoniyati yuz berdi ($t=2,7$; $p<0,05$). "Proyeksiya"li psixologik himoya mexanizm tipi- bu boshqa insonga yoki obyektga nisbatan fikrlarning ko'chishi hisoblanadi. "Proyeksiya" psixologik himoya mexanizmining noma'lum ko'rinishlari doimiy hayotda namoyon bo'lishi kutiladi. Ko'pgina talabalar o'zlarining kamchiliklariga nisbatan tanqidiy nazar bilan qaramaydilar, biroq boshqalarning kamchiliklarini esa, osonlik bilan aniqlaydilar.

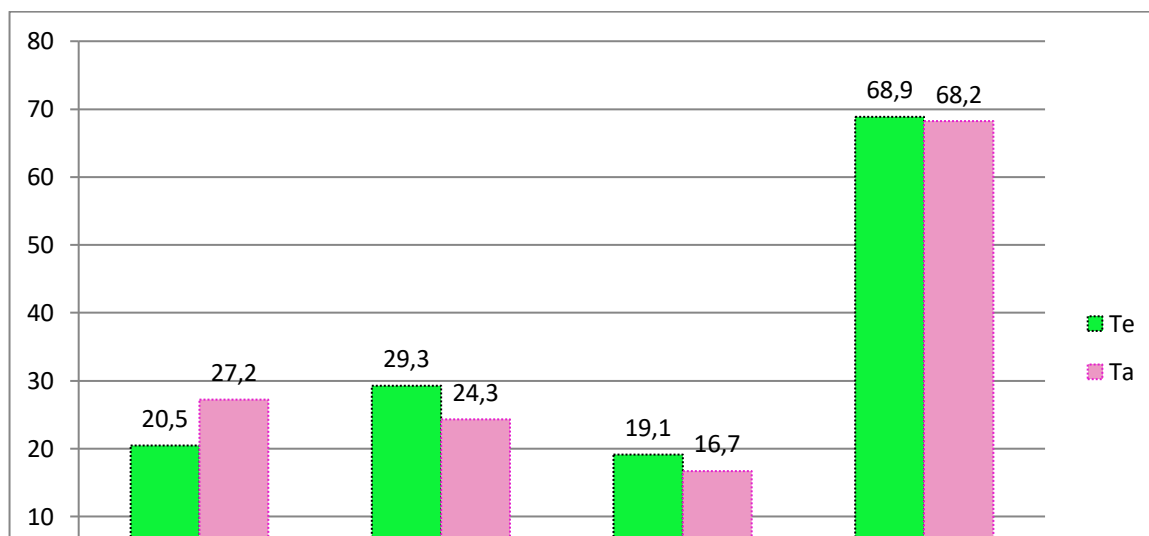
O'tkazilgan tadqiqotda "proyeksiya" psixologik himoya mexanizmining darajasi SamDU talabalari(n2=114)da QarDU talabalari(n1=207)ra nisbatan yuqoriroq (9,79

ball) ekanligini ko'rsatdi. Mazkur holat "proyeksiya" himoya mexanizmi yuqori bo'lgan SamDU sinaluvchilari ($n_2=114$)da nizoli vaziyatlardan ko'r-ko'rona xulosa chiqarish va bunga o'z izohini berish hislatining darajasi yuqori ekanligini, QarDU sinaluvchilari ($n_1=207$)da esa, bunday vaziyatlarda asosan dalillarga tayanish holatlari ustun ekanligini namoyon qildi.

Tadqiqotlarda "reaktiv tuzilma" psixologik himoya mexanizmini ham SamDU talabarlari (6,86 ball)da nisbatan yuqoriligini ko'rsatdi ($t=2,3$; $p<0,019$). SamDU sinaluvchilarida ekstremal vaziyatlarda o'ylab o'tirmasdan xulosa chiqarish, so'ngra inkor etish holatlari, demak, bu bilan psixologik himoyani kuchaytirishni inkor etish holatlari ko'zga tashlanadi.

Yuqoridagi tahlillardan ma'lum bo'ldiki, QarDU sinaluvchilarida anglanilmagan qarorlarga nisbatan rad etish va ekstremal vaziyatlarda avvalgi dalillarga tayanish mexanizmi barqaror rivojlanganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. SamDU talabalarida o'zlarining kamchiliklariga nisbatan tanqidiy nazar bilan qarash kam uchraydi, biroq boshqalarning kamchiliklarini, ko'r-ko'rona xulosa chiqarish va uni tezda inkor etish mexanizmlarida ayrim muammolar kuzatilganligiga guvoh bo'ldik. Demak, SamDU talabarlari bilan tizimli va mukammal dastur asosida psixokorreksion ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqotning keyingi bosqichida talabalarning ekstremal vaziyatlarda o'zini o'zi hissiy baholash va nazorat qilish aspektini o'rganish maqsadida A.E.Riks-D.F.Uessman testini hamda shunga mos bo'lgan qo'shimcha savolnomalarni qo'llab, tegishli empirik natijalarni qo'lga kiritishni rejalashtirdik. Endi bevosita mazkur metodikalar yordamida olingan empirik ma'lumotlar tahliliga o'tamiz.

Dastavval shuni ta'kidlash joizki, natijalar taniqli amerikalik psixologlar A.E.Uessman va D.F.Riks tomonidan ishlab chiqilgan maxsus to'rt shkalali (1-shkala: xotirjamlik-asabiylik, 2-shkala: g'ayrat va shijoatlilik – tortinchoqlik 3-shkala: hissiy ko'tarinkilik-hissiy tushkunlik, 4- shkala: o'z-o'ziga ishonchlilik-o'z-o'ziga ishonchsizlik) usuli majmuasini qo'llash asosida va barcha empirik dalillarning haqqoniyligini tasdiqlovchi qo'shimcha statistik mezonlar yordamida aniqlandi. Buning uchun ma'lum ilmiy adabiyotlardagi nazariy va amaliy fikrlar asos qilib olindi.

Har qanday shaxsning u yoki bu faoliyatga nisbatan faolligi yoki sustligi uning ijobiy yoki salbiy ichki hissiy holatiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Bu ichki holat esa shaxs faoliyati unumdorligini ham belgilovchi muhim omillardan bo'lishi mumkin. Jumladan, taniqli

psixolog K.Izardning fikricha, inson faoliyatining yoki faolligining samaradorligi asosan “qiziqish”, “quvonch”, “hayratlanish”, “iztirob chekish” kabi hissiy kechinmalarga uzviy bog‘liqligini ta’kidlaydi.

Binobarin, hissiy kechinmalar to‘g‘ri yo‘naltirilmas ekan shaxs psixologik holatida turli nomutanosibliklar vujudga keladi.

Bunda ichki diskonfort qanchalik kuchayaversa, shaxsning o‘zini o‘zi psixologik himoya qilish imkoniyatlari shunchalik pasayib boradi. Natijada, shaxsning ijtimoiy taraqqiyoti va shaxsiy sifatidagi faolligi bir muncha zaiflashadi. Bunday zaiflikka yo‘l qo‘ymaslik uchun har bir talabadagi ekstremal vaziyatlarda o‘zini o‘zi hissiy baholash me‘yorlari haqidagi tegishli tasavvur hosil qilish muhim ahamiyat kasb etadi deb o‘ylaymiz. Shu nuqtai nazardan qo‘llanilgan o‘zini o‘zi hissiy baholash (A.E.Riks-D.F.Uessman) metodikasi tegishli empirik ma’lumotlar olishga va uni maxsus tadqiqot tizimi bo‘yicha tahlil qilishga imkon beradi.

Endi bevosita A.E.Riks va D.F.Uessman metodikasi asosida talabalarning ekstremal vaziyatlarda o‘zini-o‘zi hissiy baholash shkalasi bo‘yicha olingan empirik ma’lumotlar tahliliga o‘tamiz.

Olib borilgan tadqiqot shkalalar o‘rtasida ishonchli farqlar mavjudligining guvohi bo‘ldik. O‘zini o‘zi baholash shkalasining “A” mezon bo‘yicha QarDU sinaluvchilarida yuqori ball qayd etilgan bo‘lsa, SamDU sinaluvchilarida esa ushbu mezon bo‘yicha olingan natijalar biroz past darajada ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu metodika shkalasining “B” mezon natijalari SamDU respodentlarida yaqqol ifodalanganligini kuzatdik.

Metodikadagi “o‘z-o‘ziga ishonch-o‘z o‘ziga ishonchsizlik” shkalasi bo‘yicha natijalar har ikkala obyektida ham bir ekanligi isbotlandi.

Shuni alohida ta’kidlash mumkin-ki, shaxsning o‘zini o‘zi hissiy baholashda shaxsiy faoliyat va faolligining mazmuni, talablari hamda ijtimoiy psixologik jihatdan to‘g‘ri–“adekvat” yo‘naltirilganlikning bugungi kunda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya qay tariqa o‘rin tutayotganligiga empirik materiallar asosida baho berishni ko‘zlab mazkur usul qo‘llanildi.

Olingan dastlabki ma’lumotlar A.E.Riks va D.F.Uessman shkalasi talabiga muvofiq ravishda ikki toifaga bo‘lib tadqiq qilindi. Ya’ni birinchi toifaga (“a” toifa) barcha shkalalar bo‘yicha olingan ma’lumotlarning shaxs faolligi bilan bog‘liq psixologik himoyaga “adekvat” bo‘lgan “me’yoriy – hissiy baholash” asosidagi ko‘rsatkichlari (masalan 1 “a” – xotirjamlik; 2 “a” – g‘ayrat – shijoatlilik; 3 “a” – hissiy – ko‘tarinkilik; 4 “a” – o‘z – o‘ziga yuksak ishonch bilan yondashish), ikkinchi toifa sifatida qabul qilingan “b” toifaga esa shaxs faolligi bilan bog‘liq psixologik himoya “noadekvat” bo‘lgan “nome’yoriy – hissiy baholash” asosidagi ko‘rsatkichlar (masalan 1 “b” – asabiylik, 2 “b” – toliqqanlik, 3 “b” – hissiy tushkunlik, 4 “b” – o‘z-o‘ziga ishonchsizlik) majmuasi kiritildi. Bu esa ekstremal vaziyatlarda talaba sinaluvchilarda mavjud o‘z – o‘zini “noadekvat” hissiy baholash (“b” toifa) jarayoni bilan bog‘liq o‘rtacha umumiy ko‘rsatkichlar ko‘lamini tadqiq qilish imkonini beradi.

A.E.Riks-D.F.Uessman shkalasi bo‘yicha ekstremal vaziyatlarda sinaluvchilarda o‘zini-o‘zi hissiy baholashga asoslangan adekvat va noadekvat psixologik himoya ko‘rsatkichlarining respondentlar umumiy soniga nisbat tutgan o‘rinlari

№ QarDU respodentlari SamDU respodentlari

Domen	Interventsiyadan oldingi o'rtacha	Interventsiyadan keyingi o'rtacha	t-qiymati	p-qiymati
Akademik o'ziga ishonch	3.1	3.8	7.21	<0.001
Ijtimoiy o'ziga ishonch	3.0	3.6	6.85	<0.001
Umumiy o'ziga ishonch	3.2	3.9	7.45	<0.001

Olingan empirik ma'lumotlarni sinchiklab o'rganadigan bo'lsak, ekstremal vaziyatlarda o'zini o'zi hissiy baholashga asoslangan psixologik himoya ko'rsatkichlarida turli xil qonuniyatlar mavjudligini ko'ramiz.

1. Tadqiqot maqsadiga mos qo'llanilgan asosiy va qo'shimcha usullar hamda jadvaldagi ma'lumotlar shundan guvohlik beradiki, talabalikning dastlabki davrida ham, oxirgi bosqichida ham o'zini o'zi hissiy baholashga asoslangan psixologik himoya haqidagi tasavvurlarning "adekvat" va "noadekvat" ko'rsatkichlari o'rtasidagi tafovutning unchalik katta emasligini ta'kidlash mumkin.

2. QarDU va SamDU sinaluvchilarida "adekvat" ko'rsatkichlar ko'lamiga talaygina miqdorni tashkil etishi, jumladan QarDU respondentlari orasida barcha to'rtala shkalani umumlashtirgan holdagi o'rtacha umumiy ko'rsatkich miqdori nisbatan ko'proq miqdorni, ya'ni 53,4 ballni tashkil etgan bo'lsa, bu miqdor SamDU sinaluvchilariga nisbatan olganda esa 48,5 ballga kamayganligini ko'rish mumkin. "Noadekvat" ko'rsatkichlar miqdori esa QarDU sinaluvchilari orasida nisbatan kamroqni ya'ni 46,6 ballni tashkil etgan bo'lsa, SamDU sinaluvchilari orasida nisbatan ko'proq miqdorni, ya'ni 51,5 ballni tashkil etganligi bilan xarakterlanadi. Olingan bu ko'rsatkichlar ekstremal vaziyatlarda talabalarda o'zini o'zi hissiy baholash jarayoni va uning psixologik himoya mexanizmi jarayoniga nechog'liq mutanosiblik jihatlari va uning dinamikasi haqida tahlillar olib borish imkoniyatini ochib beradi.

3. Olingan ma'lumotlarga asoslanib A.E.Riks va D.F.Uessman shkalasi bo'yicha ekstremal vaziyatlarda o'zini o'zi hissiy baholashga asoslangan "adekvat" va "noadekvat" psixologik himoya ko'rsatkichlarining respondentlar umumiy soniga nisbatan tutgan o'rinlari belgilandi. Jumladan, QarDU talabalari orasida belgilangan to'rt shkaladagi adekvat ko'rsatkichlar bo'yicha 1-o'rinni 3-shkala "hissiy ko'tarinkilik" ko'rsatkichlari (57,4 ball) egallagan bo'lsa, SamDU talabalari orasida esa mazkur yo'nalish bo'yicha 1-o'rin 4-shkalaga "o'z-o'ziga ishonchlilik"ga taalluqliligi (59,9ball) ma'lum bo'ldi. Shuningdek, QarDU sinaluvchilaridagi adekvat ko'rsatkichlar ko'lamida 2-o'rin 1-shkalaga (52,8 ball), 3-o'rin 2-shkalaga (52,5 ball), 4-o'rin esa 4-shkala (51,0 ball)ga to'g'ri keldi. SamDU talabalari orasidagi o'zini o'zi hissiy baholashga bo'lgan adekvat ko'rsatkichlari ko'lamida esa 2-o'rin 3-shkalaga (48,5 ball), 3-o'rin 2-shkalaga (46,5 ball) va oxirgi 4-o'rin 1-shkalaga (42,7 ball) to'g'ri kelishi bilan xarakterlanadi. O'zini o'zi hissiy baholashga bo'lgan noadekvat ko'rsatkichlar ko'lamiga bo'yicha QarDU sinaluvchilari orasida 1-o'rin 4-shkalaga (49,0), 2-o'rin 2-shkalaga (47,5 ball), 3-o'rin 1-shkalaga (42,7 ball), 4-o'rin 3-shkalaga (42,6 ball) to'g'ri kelgan bo'lsa, bunday ko'rsatkichlar SamDU talabalariga kelib bir oz o'zgarganligini kuzatish mumkin. Ya'ni, 1-o'rin 1-shkalaga (57,3 ball), 2-o'rin 2-shkalaga (54,5 ball), 3-o'rin 3-shkalaga (51,5ball), 4-o'rin 4-shkalaga (43,8 ball) to'g'ri kelishi yaqqol nomoyon bo'ldi. Olingan

bu ko'rsatkichlar har bir talabaga individual yondashuv imkoniyatlarini izlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qo'shimcha ravishda olib borilgan kontent tahlil natijalarida ham QarDU va SamDU talabalar orasida biroz bo'lsada tafovutlarning borligi sezildi. Jumladan, berilgan ochiq va yopiq savollarning javoblari va individual suhbat natijalaridagi ko'p marta takrorlangan tushunchalarning umumiy qiymatlari tahlilida ham adekvat va noadekvat ko'rsatkichlar xarakteri tahlil qilindi. Unga ko'ra QarDU sinaluvchilari bo'yicha adekvat ko'rsatkichlar orasidagi 1-o'rin "hissiy ko'tarinkilik" motivatsiyasiga (56 ball), 2-o'rin "o'z-o'ziga ishonch" motivatsiyasiga (54 ball), 3-o'rin "g'ayrat- shijoatlilik" motivatsiyasiga (51,0 ball), 4-o'rin "xotirjamlik" motivatsiyasiga (50,0) to'g'ri kelishi, SamDU sinaluvchilaridan olingan ochiq javoblarda esa, 1-o'rin "o'z-o'ziga ishonch" motivatsiyasiga (60 ball), oxirgi o'rin "g'ayrat - shijoatlilik" motivatsiyasiga (48 ball) to'g'ri kelishi aniqlandi.

CH.D.Spilberger-Y.L.Xaninning "Xavotirlanish darajasini aniqlash" metodikasidan olingan natijalarning umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari (n=321)

Domen	Intervensiyadan oldingi o'rtacha	Intervensiyadan keyingi o'rtacha	t-qiymati	p-qiymati
Akademik o'ziga ishonch	3.1	3.8	7.21	<0.001
Ijtimoiy o'ziga ishonch	3.0	3.6	6.85	<0.001
Umumiy o'ziga ishonch	3.2	3.9	7.45	<0.001

Noadekvat ko'rsatkichlardagi "asabiylik"ning QarDU talabalarida ham SamDU talabalarida ham 1-o'rinda turishi talabalik davridagi notekis o'zgarishlar, talaba shaxsiga xos vaqtinchalik inqiroz holatining ta'siri kabi omillarning mavjudligi bilan yaqqol ko'zga tashlanadi. Olingan bu ma'lumotlar metodika mazmuniga mos oldingi ma'lumotlar tahlilining obyektivligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqotning oxirgi qismida sinaluvchilarning ekstremal vaziyatlarda adaptatsiya sindromisifatida ajratilgan xavotirlanish darajasini o'rganish maqsadida Ch.D.Spilberger-Y.L.Xanin tomonidan ishlab chiqilgan, vaziyat bilan bog'liq xavotirlanuvchanlik (VX) va shaxs bilan bog'liq xavotirlanuvchanlik (SHX) darajasini aniqlashga xizmat qiladigan metodikadan foydalanildi va quyidagi natijalar qo'lga kiritildi.

Dastlab sinaluvchilarning vaziyatlardan xavotirlanish darajasini o'rganish maqsadida olib borilgan tadqiqotdan quyidagi natijalar qo'lga kiritildi. Demak, vaziyatli xavotirlanishning past va o'rta darajasi bo'yicha sinaluvchilar o'rtasida ishonchli farqlar mavjud emasligi aniqlandi. Lekin vaziyatdan xavotirlanishning yuqori darajasi bo'yicha olingan ma'lumotlarda farq mavjudligiga guvoh bo'lindi ($t=2,8$; $p<0,05$). Natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, kundalik faoliyatdagi turli tasodifiy vaziyatlar va ekstremal vazifalarni o'z vaqtida bajarmaslik kabi ma'suliyat SamDU sinaluvchilarida kuchli ichki xavotirni keltirib chiqarishi natijasida ular da sarosimalik hamda subyektiv bosimning kelib chiqishi ma'lum bo'ldi. Metodikaning ikkinchi bosqichidagi ta'kidlarga nisbatan sinaluvchilarning munosabati tahlil qilinganda, shaxsiy xavotirlanish darajasi bo'yicha ham kerakli statistik ma'lumotlar aniqlandi.

Sinaluvchilarda metodikaning shaxsiy xavotirlanish shkalasi empirik tahlil qilinganda quyidagi natijalar olindi. Demak, shaxsiy xavotirlanishning o'rta va past darajasi bo'yicha

statistik ma'lumotlarda ishonchi farqlar ko'zga tashlanmadi. Lekin, sinaluvchilarda shaxsiy xavotirlanishning yuqori bosqichiga alohida e'tibor qaratdik. Natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, shaxsiy xavotirlanish QarDU sinaluvchilarida ($n_1=207$) o'ratcha ko'rsatkich 53,2 balni tashkil etgan bo'lsa, SamDU talabalarida ($n_2=114$) esa, 42,2 balni tashkil etdi ($***p<0,05$). Olingan natijalardan ma'lum bo'ldiki, ekstremal vaziyatlarda shaxsiy xavotirlanish SamDU talabalariga nisbatan QarDU talabalarida sezilarli darajada yuqori bo'lishining asosiy sabablari o'quv jarayonida kundalik vazifani bajarish, tegishli kamchiliklarga yo'l qo'ymaslik uchun shaxsiy javobgarlik hissi, zimmasidagi vakolat, ma'suliyat kabi jabhalar kuchli shaxsiy xavotirni keltirib chiqarishi tadqiqotda o'z isbotini topdi.

Biz talabalarda ekstremal vaziyatlarga nisbatan psixologik himoya mexanizmlarini shakllanishining psixologik omillari orasida o'zaro bog'liqlik mavjudmi yoki yo'qligini ham tekshirdik va ular quyidagicha korrelyatsion ko'rsatkichlarni qayd qildi (3-jadval).

Xotirjamlik va "siqib chiqarish" psixologik himoya mexanizmi o'rtasida ishonch darajasidagi bog'liqlik qonuniyati kuzatildi ($r=0,175$; $p<0.01$). Talabalarda qancha xotirjamlik yuqori bo'lsa, siqib chiqarish, qarshilik qilish, ya'ni ularda yangi holatlarga nisbatan tabiiy himoyalanih hosil bo'lishi ma'lum bo'ldi. Talabalarda vaziyatga nisbatan xavotirni ortishi, ulardagi "proyeksiya" psixologik himoya mexanizmini ortib borishiga sabab bo'lishini ko'rsatdi ($r=0,223$; $p<0.05$). Bu mexanizm ongli ravishda ishlatiladi, shuning uchun ham talabalarda kursi yuqori bo'lsa, aqlning o'sishi natijasida psixik qoniqmaslik holatini boshqa holatlardan undirishga intilishi kuzatilishi mumkin. Biroq natijalarning ko'rsatishicha, o'ziga ishonch-o'ziga ishonchsizlik ko'rsatkichlari "reaktiv tuzilma" psixologik himoya mexanizmi bilan teskari munosabatni namoyon qildi ($r=0,087$; $p<0.01$). Ya'ni sinaluvchilar bitiruvchi kurs bo'lganlari sayin emotsiyalarini boshqara olishni va omadsizliklarni tahlil qilishga o'rganishar ekan. "Shaxsiy xavotir"ning past darajasi va o'ziga ishonch-o'ziga ishonchsizlik ko'rsatkichlari o'rtasida ham teskari aloqani kuzatishimiz mumkin ($r=-0,115$; $p<0.05$). "Proyeksiya" psixologik himoya mexanizmi ma'lum bir holat orqali ifodalanadi, aynan kursi past bo'lgan sinaluvchilarda "vaziyatli xavotirlanish" yaqqolroq ko'rinishi ma'lum bo'ldi, kursi yuqori bo'lishi bilan "siqib chiqarish" psixologik himoya holatlari kamroq namoyon bo'lishini ko'rsatdi. "Reaktiv tuzilma" psixologik himoya mexanizmi ham g'ayratlilik-tortinchoqlik ko'rsatkichlari bilan teskari aloqaga kirishishi aniqlandi ($r=-0,300$; $p<0.05$). Sinaluvchilarning yoshi qanchalik kichik bo'lsa, ularning ta'sirga tushishlari oson bo'lar ekan.

Psixologik himoya mexanizmlarining ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni kuzatganimizda, quyidagi holatlar aniqlandi. Sinaluvchilarda "siqib chiqarish" psixologik himoya mexanizmi oshsa, "reaktiv tuzilma" psixologik himoya mexanizmi ham oshib boradi. Ya'ni, talabalarda nizoli vaziyatlarda "siqib chiqarish" psixologik himoya mexanizmi real yoki hayotiy kamchiliklarni ongsiz tarzda bartaraf etish uslubiga va yetishmayotgan jihatlarni boshqa narsa bilan o'rnini to'ldirish holatiga o'tadi. "Siqib chiqarish" psixologik himoya mexanizmi va "shaxsiy xavotirlanish" darajasi orasida teskari munosabatga kirishish qayd qilindi ($r=-0,103$; $p<0.01$). "Asabiylashish" kuchaygani sayin ma'lum bir holatlarda "tortinchoqlik" pasayib borishini namoyon qildi. Sinaluvchilarda "vaziyatli xavotirlanish" psixologik himoya mexanizmi oshgani sayin "xotirjamlik" mezonlari pasayib borishini ko'rsatdi ($r=0,338$; $p<0.05$). "Proyeksiya" psixologik himoya mexanizmi asosan o'zini idrok qilish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, talabalarni qandaydir ta'sir ostida qolish holatini bildiradi va shunday vaziyatlarda sinaluvchilar avvalgi va yetishmagan xohish va xarakatlarni qondirish shakliga qaytishni istashadi.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umuman, shaxsdagi

xavotirlanish xususiyatlari va psixologik himoya imkoniyatlari mutanosibligining o'rtacha umumiy va qiyosiy tipik ko'rsatkichlari tahlil qilinganda QarDU sinaluvchilariga nisbatan SamDU sinaluvchilarida vaziyatli xavotirlik darajasi ancha yuqori ekanligini ko'rsatdi.

Demak, oliy ta'lim muassasalarining rahbarlari, professor-o'qituvchilar, amaliyotchi psixologlar va ota-onalar bu holatni inobatga olgan holda ta'lim-tarbiya ishlarini to'g'ri yo'lga qo'yishlari talab qilinadi. Aks holda ekstremal vaziyatlarda talabaning psixologik himoya mexanizmlari kelgusidagi hayot va kasbiy faoliyat talablariga nisbatan yetarlicha shakllanmasligi yoki pasayib ketishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Давлетшин М.Г. Состояние и задачи психологической службы в Узбекистане// Научно методический основы и опыт организации школьной психологической службы. Тезисы докладов республиканский научно-практической конференции. 15-16 сентября 1989. – Бухара, 1989. – С. 3
2. Тимченко А. В. Психологический аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции. — Х.: Изд-во ХВУ, 1997. 168 с.
3. Qodirov B.R. Iste'dodli bolalar va ularni tanlash metodikasi. - T., 1992.-326 b.
4. Тимченко А. В. Психологический аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции. — Х.: Изд-во ХВУ, 1997. 168 с.
5. Божович Л.И. Проблемы развития мотивационной сферы ребенка. Изучение мотивации поведения детей и подростков. М.: Педагогика, 1972.— 196 с.
6. Божович Л.И. Личность и ее формирования в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 468 с.
7. Дубровина И.В. Теоретический основы и прикладные аспекты развития школьной психологической службы: Автореф. дисс. докт. псих. наук-Тбилиси: 1988. -396 с.
8. Мерлин В.С. Очерки теории темперамента-Перм: Пермское книжное изд-во.1973. – 196 с.
9. Михайлова Л.А Психологическая защита в чрезвычайных ситуациях. Москва. -2009
10. Небылицин В.Д. Психофизиологический исследования индивидуальных различий. -М.: Наука, 1976. – 149 с.

Jurnal Ommaviy axborot vositasi davlat ro'yxatidan 2020 yil 6 oktyabrda o'tgan.
Jurnal har oyda bir marta o'zbek, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.
Jurnalning hajmi 60x84, 1/8, A-4;

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnali 2020 yil oktyabrdan nashr etilmoqda.

Pedagogika, psixologiya, filologiya va tilshunoslik, matematika, fizika va mexanika, texnika fanlari, tabiatshunoslik, tarix va falsafa, turizm va iqtisodiyot, axborot kommunikatsion texnologiyalari, geografiya sohalardagi ilmiy va ilmiy-uslubiy materi-allarni o'z ichiga oladi. Nashr qilingan materiallar mualliflari O'zbekiston Respublikasi hamda yaqin va uzoq xorijning yetakchi olimlari, tadqiqotchi-izlanuvchilari.

Jurnalning kalit so'zlari:

Oliy pedagogik ta'lim nazariyasi va amaliyoti; umumiy va maxsus pedagogika va psixologiya, pedagogika va innovatsiya, integratsiya, O'zbekiston, Rossiya va xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimi; ta'lim jarayoni; ko'p madaniyatli va mintaqaviy ta'lim; III Renessans, XXI asrdagi ta'lim; ta'lim va tarbiya sohasidagi milliy va qadriyat ustuvorliklari; ta'lim sifatini monitoring qilish; uzluksiz pedagogik ta'lim tizimi; ta'lim dasturlari; umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlari; o'qituvchilarni tayyorlash tizimidagi ta'lim texnologiyalari.

Guvohnoma raqami № 8882
Bosh muharrir: B.B.MA'MUROV

Bosishga ruxsat etildi: 10.05.2024 y.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8. b/t.12,5.
Buyurtma raqami №0324
«FAN VA TA'LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar.
<https://interscience.uz/> saytida joylashtirildi

